HİTİT ÜNİVERSİTESİ

# HİTİT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

"ANARSAN ÖZEL SAYISI"

ISSN : 1308-5107 e-ISSN : 2536-4944 YIL 11 SAYI 2 2018

# HİTİT ÜNİVERSİTESİ

## SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

**ISSN: 1308 - 5107**
**e-ISSN : 2536-4944**
**YIL 11 SAYI 2**
**2018**

**Hitit Üniversitesi**
**Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**
**ISSN 1308-5107**
**e-ISSN 2536-4944**
**Ekim 2018, Cilt: 11, Sayı: 2**

**Hitit University**
**Journal of Social Sciences Institute**
**ISSN 1308-5107**
**e-ISSN 2536-4944**
**October 2018, Volume: 11, Issue:2**

**Yayın Sahibi/Owner on behalf of Hitit University**
**Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına**
Prof. Dr. Reha Metin ALKAN (Rektör / Rector)

**Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief**
Prof. Dr. Mehmet EVKURAN
(Enstitü Müdürü/ Director of the Institute)

**Editor / Editor**
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tolga ÇIRAK

**Uluslararası İlişkiler Editör Yardımcısı/**
**International Assistant Editor**

**Editör Yardımcısı / Assistant Editor**
Dr. Öğr. Üyesi Asuman ÇIRAK
Dr. Öğr. Üyesi Esra KESKİN
Dr. Öğr. Üyesi Özlem SİR GAVAZ
Dr. Öğr. Üyesi Vahdet ÖZKOÇAK
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül ŞARBAK
Arş. Gör. Emel ACAR
Arş. Gör.Altuğ ORTAKCI
Arş. Gör.Erhan TARHAN

**Yayın Kurulu / Editorial Board**
Prof. Dr. Ahmet ÖZALP
Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR
Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ
Prof. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK
Prof. Dr. Mehmet EVKURAN
Prof. Dr. Meral DEMİRYÜREK
Prof. Dr. Abdullah ÇOLAK
Prof. Dr. Şaban HAKLI
Prof. Dr. Taha Bahadır SARAÇ
Doç. Dr. Deniz AYTAÇ
Doç. Dr. İlker SAKINÇ
Doç. Dr. Selçuk KENDİRLİ
Dr. Öğr. Ü. Önder İPEK

**Yazı ve Redaksiyon Kurulu / Proofreading Board**
Arş. Gör. Emel ACAR
Arş. Gör.Altuğ ORTAKCI
Arş. Gör.Erhan TARHAN

**Yayın Danışma Kurulu / Scientific Advisory Board**
Prof. Dr Eugenia CUNHA
(University of Coimbra, PORTUGAL)
Prof. Dr. Burhanettin TATAR
(Ondokuz Mayıs University, TURKEY)
Prof. Dr. İbrahim SİRKECİ
(Regent's Univesity London, UK)
Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN
(Ankara University, TURKEY)
Prof.Dr. Tal SIMMONS
(Virginia Commonwealth University, USA)
Prof. Dr. Ebrahim MOOSA,
(University of Notre Dame, USA)
Doç. Dr. Joseph UGRAŞ
(La Salle University, USA)
Dr. Anja PETAROS
(University of Rijeka, CROATIA)

**Tarandığı İndeks ve Veritabanları / Indexed by**
-TÜBİTAK-ULAKBİM - Sosyal ve Beşeri Bilimler V.
-EBSCO
-INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
-CEEOL- Central and Eastern European Online Library
-CiteFactor - Akademic Scientific Journals
-ASOS - Academia Sosyal Bililer İndeksi
-ARASTIRMAX - Bilimsel Yayın İndeksi
-Google Scholar
-ResearhBib - Academic Resource Index
-İSAM - İslam Araştırmaları Merkezi
-TEİ - Türk Eğitim İndeksi
-İDEAL ONLİNE - Online Kütüphane
-Rootindexing-Journal Abstracting and Indexing Servic
-ACARINDEX - Akademik Araştırmalar İndeksi
-SOBİAD - Sosyal Bilimler Atıf Dizini

**Tasarım - Baskı / Design - Printing**
Öğr. Gör. Ozan KARABAŞ
Hitit Üniversitesi, İskilip Meslek Yüksekokulu

**Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (HÜSBED)** yılda bir cilt ve iki sayı olarak (Haziran ve Aralık) yayımlanan, *çift-körleme hakemlik süreci* yürüten *uluslararası* akademik bir dergidir. Dergide yayınlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına ait olup Enstitümüzün kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır. Yazılar yayıncı kuruluştan izin alınmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayınlanamaz.

**Hitit University Journal of Social Sciences Institute (HÜSBED)** is a double blind peer-reviewed academic journal which is published twice per year (June and December). All the responsibility for the content of the papers published here belongs to the author/authors, and does not express the official view of the Institute. Copyright©: Without getting permission of the journal, papers published here cannot be published partially or totally on other media.

*******

Dergimizin Yayın ve Yazım İlkelerine, Dergi web sitesinde "Yazar Rehberi" kısmından ulaşabilirsiniz.

**BU SAYININ HAKEMLERİ /** *Peers of this Issue*

Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN
(Ordu Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla ENGİN
(Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan ÇAPÇIOĞLU
(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mihriban ÖZBAŞARAN
(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat KELEŞ
(Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Cem ERKMAN
(Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Anıl ERTOK ATMACA
(Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Bülent İŞLER
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Fulya DEDEOĞLU
(Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülüşan ÖZGÜN BAŞIBÜYÜK
(Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa Erkan FİDAN
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Yener BEKTAŞ
(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abuzer KIZIL
(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Asuman ÇIRAK
(Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Aynure ÖZTEKİN
(Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül ŞARBAK
(Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Davut YİĞİTPAŞA
(Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Devrim ERTÜRK
(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Deniz SARI
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Emine SÖKMEN
(Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Esra KESKİN
(Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fikri ÖZDEMİR
(Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gülden ÖZKALALI EKMEN
(Bülent Ecevit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gülgüney MASALCI ŞAHİN
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÖNİZ
(Selçuk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Kübra ENSERT
(Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim YÜCEDAĞ
(Mardin Artuklu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İlkgül KAYA ZENBİLCİ
(Bozok Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kemal ŞAHİN
(Adnan Menderes Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt ELİÜŞÜK
(Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Lütfü KINDIĞILI
(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat Şakir CEYHAN
(Adıyaman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tolga ÇIRAK
(Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Nurdan KÜÇÜKHASKÖYLÜ
(Anadolu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Oktay DUMANKAYA
(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Önder İPEK
(Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özlem SİR GAVAZ
(Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Pınar SERDAR DİNÇER
(Bozok Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seçil SAĞIR
(Ahi Evran Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seda KARAÖZ ARIHAN
(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serkan SUNAY
(Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sıtkı KARADENİZ
(Mardin Artuklu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Şengül Dilek FUL
(Gazi Osmanpaşa Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Vahdet ÖZKOÇAK
(Hitit Üniversitesi)
Öğr. Gör. Dr. Elif Başak AKSOY
(Hacettepe Üniversitesi)

**EDİTÖRÜN NOTU**

Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (HÜSBED) 11. Yayın yılı içerisinde ilk defa bir **Özel Sayı** ile okuyucularının karşısına çıkmanın mutluluğu içerisindedir.

Antropoloji, Arkeoloji ve Sanat Tarihi alanlarının her 3'ünün de içerisinde olduğu tek sempozyum olan "Uluslararası Antropoloji, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu (ANARSAN)" 08.10.2018 – 09.10.2018 tarihlerinde Hitit Üniversitesi Antropoloji Bölümü öncülüğünde, Arkeoloji ve Sanat Tarihi bölümlerinin de katkılarıyla Çorum'da gerçekleştirilmiştir. Farklı üniversitelerden alanında uzman bilim inanları, çalışma alanlarıyla ilgili fikirlerini bu sempozyumda ortaya koymuşlar ve sunumlarından genişlettikleri çalışma konularını Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (HÜSBED) Özel Sayısıyla bilim dünyasının katkılarına sunmuşlardır.

HÜSBED'in ulusal ve uluslararası olmak üzere on beş (15) farklı veri tabanı ve indeks tarafından taranması, Özel Sayıda yayımlanan makalelerin gerek ülkemizde gerek ise ülke dışında daha fazla bilim insanlarına ulaşmasını sağlayacaktır.

Dergimizin Özel Sayısında hakem/panelist görevinde bulunan değerleri akademisyenlere teşekkür ederiz.

Yayımlanması isteğiyle Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'ne göndereceğiniz makale, çeviri, tanıtım ve değerlendirme yazılarınızı, http://dergipark.gov.tr/hititsosbil adresinden açık dergi sistemine ücretsiz üye olarak, kendi hesabınız üzerinden gönderebilirsiniz.

Yeni sayılarda buluşmak temennisiyle…

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tolga ÇIRAK
HÜSBED Özel Sayı Editörü

## **İÇİNDEKİLER /** CONTENTS

## **MAKALELER /** ARTICLES


***Alimurat AKTEMUR ..... 831***
Bakü Belediye Binasındaki Figürlü Armaların İkonografik Yorumu
*Iconographic Comment of Figurative Emblems on City Hall In Bakü*

***Asuman BALDIRAN ..... 847***
Iasos Antik Kenti 2016 Yılı Çalışmaları
*2016 Iasos Ancient City Studies*

***Fadime SUATA ALPASLAN- Saadet BIÇAK ..... 859***
Zeytinli Ada (Balıkesir/Erdek) Toplumunda Diş Çürüğü
*The Dental Caries Of Zeytinli Island (Balıkesir/Erdek) Population*

***Galip AKIN ..... 877***
Sağlıklı ve Kaliteli Yaşamda Sürdürülebilir Dünya Görüşü
*A Sustainable Worldview In Healthy And Quality Life*

***Aygün Ekin MERİÇ- Ruken Zeynep KÖSE ..... 893***
İznik Roma Tiyatrosu Bizans Toplumunda Diş Sağlığı
*The Dental Health In The Community Byzantine In İznik Roman Theater*

***Ahmet BİLİR- Emre OKAN ..... 903***
Sikkeler Işığında Prusias Ad Hypium'dan Pontos Euxeinos'a Nehir Taşımacılığı ve Ticari Faaliyetler
*The River Shipping From Prusias ad Hypium to Pontos Euxeinos and Commercial Activities in the Light of the Coins*

***Akın TEMÜR ..... 921***
Sinop Müzesi Hellenistik ve Roma Dönemi Mezar Stelleri
*Hellenistic And Roman Period Grave Stelai From Sinop Museum*

***Asuman ÇIRAK ..... 947***
Dragos Ve Haliç Metro Toplumlarında Vertebral Anomali
*Vertebral Anomaly In Dragos And Haliç Metro Societies*

***Ayşe GÜÇ ..... 957***
Mardinli Süryanilerin Ulus-Aşırı Cemaate Dönüşümü,
*Mardinite Syriacs' Transformation into Transnational Community*

***Ayşegül ŞARBAK ..... 977***
Akgüney Toplumunda Nadir Görülen Bir Patoloji Örneği: Stafne Kist
*The Example of Rare Pathology in The Akgüney Population: Stafne Cyst*

***Bülent ORAL ..... 991***
İstanbul'da Gerçekleştirilen Çağdaş Sergiler Üzerinden Sanatçı, Yapıt, Mekân ve İzleyici İlişkisine Yönelik Değerlendirmeler
*Composition, Place And Audience On Contemporary Exhibitions Showed İn İstanbul*

***Éric Luc JEAN ..... 1019***
Bilim ve Önyargılar: Prehistorik İnsana Bakışlar
*Science et Préjugés: Regards sur l'Homme Préhistorique*

***Ersin ÇELİKBAŞ ..... 1051***
Tokat Müzesi Gümüş Yüzükleri
*Tokat Museum Silver Rings*

***Esra KESKİN ..... 1067***
Erken Hristiyanlık Dönemi'ne Ait Bir Lahit
*A Sarcophagus Of The Early Christian Period*

***Fikri ÖZDEMİR ..... 1079***
Yüzün Antropometrik Ölçümlerinin Kullanım Alanları
*Usage Areas Of The Face Anthropometric Measurements*

***Fikri ÖZDEMİR- Vahdet ÖZKOÇAK ..... 1093***
Kulak Kepçeleri Yüzün Orta Hattına Göre Simetrik Mi?
*Is The Ear Buckets Symmetrical To The Middle Line Of The Face?*

***İlkgül KAYA ZENBİLCİ ..... 1107***
Schedel'in Dünya Tarihi/Nürnberg Kroniği'nde (Lıber Chronıcarum) Konstantinopolis Tasvirleri
*The Pictures Of Constantinople In "Die Schedelshe Weltchronik"/ The Nuremberg Chronicle/ The Liber Chronicarum*

***Kameray ÖZDEMİR ..... 1137***
Arkeolojik Toplumlarda Sütten Kesme Sürecinin Kemik Kolajeninden Elde Edilen Sabit Karbon Ve Azot İzotopları İle İncelenmesi
*Investigation Of Weaning Process In Archaeological Population By Stable Carbon And Nitrogen Isotopes Analysis From Bone Collagen*

***Kameray ÖZDEMİR ..... 1155***
Bizans Dönemi Kovuklukaya Topluluğunun (Boyabat, Sinop) Beslenme Alışkanlıklarının Yeniden Yapılandırılması: Sabit İzotop Oranı Analizlerinin Öncül Sonuçları
*Reconstruction Of Dietary Habits Of The Byzantine Period Kovuklukaya Population (Boyabat, Sinop): Preliminary Results Of Stable Isotope Analyses*

***Mehmet Sami BAYRAKTAR ..... 1177***
Artvin Borçka Camili Ve Düzenli Köylerinde Geleneksel İki Ahşap Köprü
*A Couple Of Traditional Bridges At Camili And Düzenli Villages Of Artvin Borçka*

***Mustafa Tolga ÇIRAK ..... 1203***
Antik Spradon Toplumu Üzerine Anemi Çalışması
*Anemia Study On Ancient Spradon Population*

***Nevin GÖKSAL- Hakan YILMAZ- Zehra ÖZBULUT ..... 1219***
Paleoantropoloji Alanında Güncel Gelişmeler
*Recent Developments in Paleoanthropology*

***Nevin GÖKSAL ..... 1241***
Füzyonunu Tamamlamamış Bir Metopik Sütür Örneği
*A Sample of Metopic Suture with Incomplete Fusion*

***Özlem SİR GAVAZ ..... 1251***
Çankırı-Çorum-Amasya Hattı Üzerindeki Hitit Yerleşimlerinin Lokalizasyon Sorunlarıyla İlgili Genel Bir Değerlendirme
*A General Evaluation On Localization Problems Of Hittite Places On Çankırı-Çorum-Amasya Line*

***Sabahattin EZER ..... 1265***
Bereketli Hilal'in Kuzeyinde Yeni Araştırmalar: Adıyaman Bölgesi
*New Researches In The North Of Fertile Crescent: Adiyaman Region*

***Süleyman ŞANLI ..... 1281***
Türkiye'nin Doğu Yahudileri Üzerine Etnografik Bir Alan Araştırması
*An Ethnographic Fieldwork On Eastern Jews Of Turkey*

***Şahin YILDIRIM ..... 1295***
Gökbel Köyü Hamas Kıranı Tümülüsü
*The Tumulus of Hamas Kıranı in Gökbel*

***Ümran MUSLU ..... 1321***
Global Literatürde Antropometri Ve Plastik Cerrahi Birlikteliği: 1975 Ve 2017 Yılları Arasındaki Akademik Yayınların Bibliyometrik Analizi
*Collaboration Of Anthropometry And Plastic Surgery İn Global Literature: A Bibliometric Analysis Of The Academic Publications Between 1975 And 2017*

***Vahdet ÖZKOÇAK- Sibel Hande HINÇAL- Timur GÜLTEKİN- Yener BEKTAŞ ..... 1337***
7-10 Yaş Arası Yüzme Yapan Çocuklarda Antropometrik Ve Somatotip Değişkenler
Anthropometric and Somatotype Variables in Young Swimmers

***Vahdet ÖZKOÇAK ..... 1347***
Fiziki Antropoloji Yayınlarının Gelişimi
*Development Of Physical Anthropology Publications*

***Yarenkür ALKAN ..... 1363***
Yaş Grupları İle Kafatası Varyasyonları Arasındaki İlişki
*The Relationship Between Age Groups and Cranial Nonmetric Traits*

***Onur HAYIRLI- Dilek İŞLER ..... 1377***
Ankara'da Bir Ayakkabı Zanaatkârı; Nurettin Cebeci Ve Repertuarı
*The Concept Of Repertoır In Folklorıstıcs: The Shoe Maker Nurettin Cebeci*

***Onur HAYIRLI- Dilek İŞLER ..... 1391***
Dijital Antropoloji Perspektifinden, İngilizce Dil Sınıflarında Tablet Kullanımı: Atılım Üniversitesi Modeli
F*rom The Perspective of Digital Anthropology, Tablet Usage in The Language Classrooms: The Model of Atılım University*

***Alper YILMAZ- Emel ACAR ..... 1403***
Parion Antik Kenti Roma Hamamı Mezarları Ve İskeletlerin Osteoarkeolojik Değerlendirilmesi
*Roman Bath' Graves Of Parion Ancıent Cıty And Osteoarchaelogıcal Evaluatıon Of Skeletons*

***Emrullah KALKAN ..... 1429***
Kalkolitik Dönemde Yukarı Dicle Vadisi'nde Ölü Gömme Gelenekleri
*The Chalcolithic Period Burıal Customs in Upper Tigris River Valley*

***Şule GEDİKLİ ..... 1455***
Bakire Meryem'in Ölümü Ve Göğe Yükselmesi
*Death and Assumption of the Virgin Mary*

***Belgin AKSOY ..... 1475***
Üretim Ekonomisi Ve Toplumsal Altyapı: Neolitik Ve Kalkolitik Çağlar
*Production Economics and Social Substructure: Neolithic and Chalcolithic*

***Arif KUMAŞ ..... 1497***
Hitit Hukuki Metinlerinde Ataerkillik Ve Anaerkillik Işığında Veraset
*Inheritance In The Light of Patriarchy And Matriarchy In Hittite Texts*

***Emre DEMİR ..... 1511***
Antropoloji Alanındaki Yayınların Bibliyometrik Analizi
*Bibliometric Analysis Of Publications In The Field Of Anthropology*

***Ayşe ÜKE ..... 1529***
Filolojik-Arkeolojik Veriler Işığında Hitit Dönemi Su Bentleri Ve Havuz Yapıları
*The Chalcolithic Period Burıal Customs in Upper Tigris River Valley*

***Ebru Emre SEVDİN- Ali Akın AKYOL- Ali Metin BÜYÜKKARAKAYA-***
***Kameray ÖZDEMİR ..... 1553***
Farklı Kemikler, Farklı Element Birikimleri: Neolitik Dönem Tepecik-Çiftlik İnsan Kemiklerinde Gömü Sonrası Element Birikimleri
*Different Bone Types Different Element Accumulations: Diagenetic Element Accumulation On The Neolithic Period Human Bones From Tepecik-Çiftlik*

***Ece DEMİRELLİ- Fadime SUATA ALPASLAN ..... 1583***
Dara Antik Kenti İskeletlerinin Antropolojik Analizi
*Anthropological Analysis of Dara Ancient City Skeletons*

***Göknur SATUR ..... 1607***
Sinemada Ankara Kentinin İzdüşümü: Bir Kenti Sinema Üzerinden Okuma Deneyimi
*The City, Which Of Ankara İn The Cinema Projection: The Experience Of Reading Through A City İn Cinema*

***Hanife AKBACAK- Pınar GÖZLÜK KIRMIZIOĞLU ..... 1631***
Amasya Roma Dönemi İnsanları
*The People of Amasya Roman Periıod*

***Semih Yaşar ÇİZİKÇİ ..... 1651***
Suluca Karahöyük'ten Kuş Biçimli Kap Üzerine Bazı Düşünceler
*Some Thoughts On A Bird-Shaped Vessel From Suluca Karahöyük*

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.459756

# BAKÜ BELEDİYE BİNASINDAKİ FİGÜRLÜ ARMALARIN İKONOGRAFİK YORUMU

*Alimurat AKTEMUR*[*]

***Atıf/©:*** *Aktemur, Alimurat (2018). Bakü Belediye Binasındaki Figürlü Armaların İkonografik Yorumu, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11, Sayı 2 , ss. 831-845*

***Özet:*** *İstiklaliyet caddesi'nde yer alan 1870 tarihli Belediye Binasının mimarı aslen Polonyalı olan İ.V. Goslavski'dir.*

*Meclis Binası, Belediye Binası gibi adlarla anılan bu yapı, genel olarak değerlendirildiğinde, Neo-Barok ve Art-Nouveau üsluplarında ve XIX. yüzyılda Bakü'ye hakim olmaya başlayan Avrupai tarzda yapıldığı görülür.*

*Pencere alınlıklarındaki kabartma şeklinde işlenmiş armaların ikonografisine genel olarak baktığımızda; sağlık ve tıbbın, işgücü ve üretimin, eğitim ve ilmi araştırmaların, dünyayı ilmi araştırmalarla tanımanın, doğanın önemine vurgu yapıldığı, tüm bunların insan yaşamı ve medeniyeti için vazgeçilmez olduğunun üzerinde durulduğu görülür.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Bakü, Belediye Binası, Arma, İkonografi*

*Makale Geliş Tarihi:13.09.2018 / Makale Kabul Tarihi:04.10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, muratakteMur@atauni.edu.tr*

# *Iconographic Comment Of Figurative Emblems On City Hall In Bakü*

***Citation/©:*** *Aktemur, Alimurat (2018). Iconographic Comment of Figurative Emblems on City Hall In Bakü, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 831-845*

***Abstract:*** *The architecture of the Municipality Building of 1870, located at the Istiklal Caddesi, was originally a Polish I.V. Goslavski.*

*This structure, which is generally referred to by names such as the Assembly Building and the Municipal Building, is evaluated in Neo-Baroque and Art-Nouveau styles and XIX. It is seen that it was made in the European style which started to dominate Baku in the century.*

*When we look generally at the iconography of the bracelet-shaped arcs in the window pedestals, It is seen that the importance of nature and medicine, labor and production, education and scientific researches, the recognition of the world by scientific investigations are emphasized and all these are indispensable for human life and civilization.*

***Keywords:*** *Bakü, City Hall, Emblem, Iconography*

## I.GİRİŞ

İstiklaliyet caddesi'nde yer alan 1870 tarihli Belediye Binasının mimari aslen Polonyalı olan İ.V. Goslavski'dir. Yapı, simetrik düzeni ile Neo-Kalsik, süslemeleri bakımından ise Neo-Barok ve Art –Nouveau üsluplarında inşa edilmiştir. İç mekanda merdivenlerde kullanılan mermer malzemeler ve cephedeki kırmızı renkli tuğlalar İtalya'dan sipariş edilmiştir. Halihazırda Belediye binası olarak hizmet veren yapı,1918-1920 yılları arasında kısa süreliğine meclis binası olarak kullanılmıştır.

**Belediye Binası**

Cephelerde yatay ve dikey hatlardan oluşan aksiyal görüntü ve simetrik düzen Neo-klasik bir karakter yansıtırken, yüzeyden aşırı taşkın ve plastik bir şekilde işlenmiş kalın profilli kuşakların, iç-içe profillerden oluşan ve yüzeyden ileri fırlayan yuvarlak kemer formundaki pencere alınlıklarının, alınlık tablalarındaki aşırı plastik bir şekilde işlenmiş figürlü ve bitkisel unsurlardan oluşan armaların ve giriş bölümündeki aşırı hareketli mimari anlayış sergileyen saat kulesinin cephede yarattığı ışık –gölge kontrastı, hareketlilik ve gösteriş Neo-barok mimari tarzın yapıya egemen olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, aşırı plastik şekilde işlenmiş floral ağırlıklı süs unsurları da Art-Nouveau tarzı mimari cephe anlayışının özellikleri olarak dikkati çeker. Dolayısıyla yapıda; Neo-Barok, Art-Nouveau ve az da olsa Neo-klasik mimari üsluplarının kaynaşımından oluşan, eklektik bir cephe düzeni söz konusudur.

Yapının en dikkat çekici özelliği, girişinin zemin üstü üç katlı bir saat kulesi olarak tasarlanmış olmasıdır. Beden duvarıyla organik bir bütünlük oluşturan saat kulesi biçimindeki girişin alt katı, iç-içe kalın profillerden oluşmuş ve yüzeyden taşkın geniş yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanan, kare kesitli dört ayak üzerine oturmaktadır. Kemer kilit noktalarını

oluşturan ve alttan ve üstten zıt yönde volüt biçiminde kıvrım yapan kilit taşları üzerine, bekçi ,koruyucu, nazarlık hüviyetinde aslan maskları rölyef tarzında işlenmiştir. Buradan kenger yapraklarıyla bezeli ve volüt biçimindeki konsollara oturan ve üç yöne açılan, balkon çıkıntılarına geçilir. Bu balkonlar, kulenin zemin üstü birinci katına aittir. Kulenin birinci katında da, kare kesitli kalın ayaklara bitişik nizamda işlenmiş silindirik gövdeli ve iyon başlıklı plasterleri bağlayan iç-içe profilli yuvarlak kemerler, zemin üstü birinci katı cephelere açmaktadır.

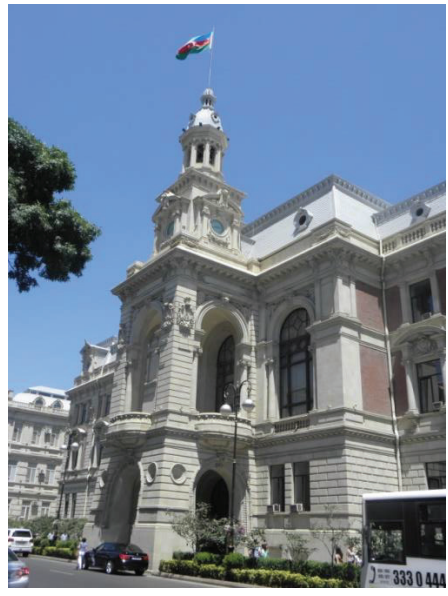

**Belediye Binası, Saat Kulesi Şeklinde Tasarlanmış Giriş Bölümü**

Bu katta, kemer kilit noktalarında aslan maskları, kemer köşelik tablalarında ise gövdeleri kanatlı aslan başları ejder şeklinde düşünülmüş, antik dönemin kanatlı aslan gövdeli kartal başlı grifonlarını anımsatan efsanevi nitelikte karmaşık figürler, kare kesitli kalın ayakların kemer üzengi noktalarına denk düşen köşeliklerinde de, teknoloji ve doğa ürünlerinin birleşiminden oluşan stilize Art-Nouveau anlayışındaki süs amaçlı armalar görülür. Buradan aşırı plastik kenger yapraklarının dekore ettiği konsollar üzerine binen, zemin üstü ikinci katın kalın profilli ve öne taşkın saçağına geçilir. Kulenin zemin üstü ikinci katı; teknoloji ürünü çivi başı motiflerine tutturulmuş ve aşırı plastik şekilde işlenmiş çiçek ve meyve motiflerinden

floral ağırlıklı askı çelenk motifleri, kare kesitli ve korint başlıklı plasterleri, saatler için düzenlenmiş iç-içe kalın profillerden oluşan yuvarlak madalyon biçimli açıklıkları, cephelere açılan yuvarlak kemer alınlıkları, alınlık tablalarındaki floral ağırlıklı Art Nouveau süslemeleri ve ışık-gölge kontrastına müsait hareketli cephe düzenlemesiyle dikkati çeker. Kulenin zemin üstü üçüncü katı, iyon başlıklı plasterlerin taşıdığı, yuvarlak kemerli açıklıklar ile cepheye açılır. Zemin üstü üçüncü katı kulenin örtü kısmı takip eder. Örtüden sonra yuvarlak kemerli açıklıklar şeklinde düzenlenmiş ve adeta üçüncü katın maketi biçiminde tasarlanmış alem kısmı gelir. Kulenin örtüsü Rus soğan kubbesi şeklinde tasarlanmıştır.

**Belediye Binası, Saat Kulesi Şeklinde Tasarlanmış Girişten Ayrıntı.**

**Girişte Yer Alan Aslan Masklarından**

**Saat Kulesinin Örtü Kısmı**

**Saat Kulesinin Zemin Üstü İkinci Katı.**

Yapı cephelerine Neo-barok karakter kazandıran en önemli unsurlar hiç şüphesiz, korint başlıklı plasterler üzerine, iç-içe profillerden yuvarlak kemer alınlıklı ve her bir alınlığın tabla kısmında farklı içerikte ve rölyef karakterinde işlenmiş, Neo-barok ve Art-Nouveau üsluplarını kaynaştıran armaların yer aldığı, dikdörtgen formlu pencerelerdir.

**Cephede Yer Alan Pencerelerden.**

Pencere alınlık tablalarına işlenmiş armalar arasında en dikkat çekicilerinden biri, açık ağızlı bir aslanın ağzı içerisinde yer alan madalyondur. Kabartma heykel tarzında ele alınan bu armada, bir meşale etrafına karşılıklı dolanmış kanatlı yılan figürlerine yer verilmiştir.Bu yılanlı arma, sağlık ve tıp sembolü olarak, Türk ve dünya kültür tarihinde önemli yer tutar.Armanın çevresini saran aşırı plastik bitkisel dekorasyon,bu süslemeye Neobarok ve Art-Nouveau karakter kazandırır.

**Belediye Binası, Pencere Alınlıklarında Yer Alan Armalardan.**

Pencere alınlıklarındaki bir başka armada, yine bir aslanın açık ağzı içerisinde, gemi çapası, gemi halatı, meyve kaseleri içerisinde meyve ve çiçek demetleri,kurdale motifleriyle birlikte teknoloji ürünleriyle doğa ürünlerinin kaynaşımını yansıtan Art-Nouveau üslubunda bir süsleme tarzı söz konusudur.Bu motiflerin yüzeyden kabarık ve heykelsi biçimde işlenişleri

cephede aşırı ışık-gölge kontrastına ve hareketli görünüme sebep olduğu için, aynı zamanda Neo-barok bir süsleme tarzı da ortaya çıkmaktadır.

**Belediye Binası, Pencere Alınlıklarında Yer Alan Armalardan.**

Bir başka pencere alınlığında; gemi dümeni,çekiç ve balta motiflerinin oluşturduğu arma, aslan maskının açık ağzı içine işlenmiş, çevresi ise aşırı plastik yaprak ve meyve motiflernden oluşan floral bir süslemeyle kuşatılmıştır. Neo-barok ve Art-Nouveau karakterli işleniş tarzına sahip bu armada yer alan gemi dümeni motifi genellikle denizcilik işletmeleriyle ilgili binalarda sembolik amaçlı olarak yaygın biçimde kullanılmıştır.

**Belediye Binası, Pencere Alınlıklarında Yer Alan Armalardan.**

Alınlıklardan bir diğerinde, aslanın açık ağzında bu kez iletki, gönye gibi geometride kullanılan araçlarla, çekiç ve kazma gibi işgücünde kullanılan araçlar bir araya getirilerek adeta, eğitimli sınıfla işçi sınıfının her ikisinin de önemine bir arada vurgu yapılmış, hem eğitimin ve ilmi araştırmaların hem de işgücü ve emekle çalışıp üretmenin değerli olduğunun altı çizilmeye çalışılmıştır. Bu arma da, çevresindeki floral süslerle Art-Nouveau karakteri kazanmıştır.

**Belediye Binası, Pencere Alınlıklarında Yer Alan Armalardan.**

Alınlık kabartmalarından bir diğeri, bitki dal ve yaprakları arasından süzülen karşılıklı iki yılanın, bir kase içerisine zehirlerini (derman) akıtışını konu alır. Çevresi doğa kaynaklı bitkilerle kuşatılmış bu armada; sağlık ve tıp sembolü yılanların doğadan aldıklarını bir kasede biriktirmeleri, ikonografik olarak doğanın ve doğadaki bitkilerin, insan sağlığının ve tedavide kullanılan ilaçların kaynağı olduğunu vurgulamaktadır.

**Belediye Binası, Pencere Alınlıklarında Yer Alan Armalardan.**

Cephedeki pencere alınlıklarından bir diğerinde, yine açık ağızlı aslan kabartması, dört köşesinde aslanın dört ayağının işlendiği armanın ortasında ise; bir küre ve altında kitap kabartması yer almaktadır. Küre ve kitap, özellikle Yahudi kültüründe dünyayı ilmi araştırmalarla tanıma ve keşfetmenin sembolü olarak kullanılmıştır. Yine Avrupa kültür ve sanatında da örneklerine rastlanır.

**Belediye Binası, Pencere Alınlıklarında Yer Alan Armalardan.**

**Cephedeki Süslemelerden Ayrıntı.**

**Cephedeki Süslemelerden Ayrıntı.**

Meclis Binası, Belediye Binası gibi adlarla anılan bu yapı, genel olarak değerlendirildiğinde, Neo-Barok ve Art-Nouveau üsluplarında ve XIX. yüzyılda Bakü'ye hakim olmaya başlayan Avrupai tarzda yapıldığı görülür.

Pencere alınlıklarındaki kabartma şeklinde işlenmiş armaların ikonografisine genel olarak baktığımızda; sağlık ve tıbbın, işgücü ve üretimin, eğitim ve ilmi araştırmaların, dünyayı ilmi araştırmalarla tanımanın, doğanın önemine vurgu yapıldığı, tüm bunların insan yaşamı ve medeniyeti için vazgeçilmez olduğunun üzerinde durulduğu görülür.

**Bina Üzerinde Yer Alan Kitabe.**

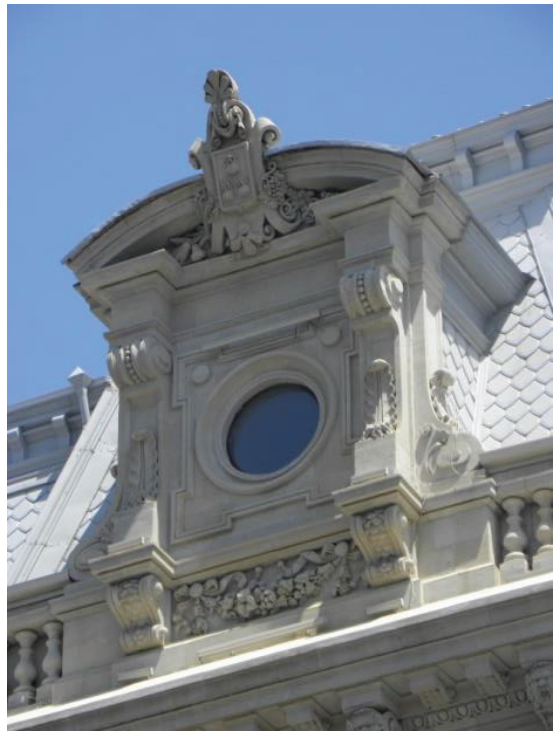

**Saat Kulesi Formunda İşlenmiş Çatı Saçağı Alınlığı.**

## KAYNAKÇA

AKTEMUR,A.M., "Art Nouveau Üslubunun Önemli Bir Temsilcisi: Ziraat Bankası İstanbul-Karaköy Şubesi Hizmet Binası",Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.XIX, Erzurum 2007,s.1-22.

AKTEMUR, A.M., "Tarihi Frej Apartmanı'nın Cephe Düzenlemesi", Türk Kültürü Araştırmaları Armağan Dizisi,Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara 2013, s.81- 92.

AKTEMUR,A.M., Batı Etkisinin Türk Mimarisine Yansıyış Süreci ve İstanbul – Karaköy'deki Avrupa Tarzı Sivil Mimari, Erzurum 2009.

AKTEMUR,A.M., Bakü'deki Avrupa Tarzı Sivil Mimarlık Örneklerinde Cephe Düzeni,Erzurum 2016.

ASLANOĞLU, İ., "Sanat ve Mimarlıkta Art Nouveau Akımı", Yeni Boyut, No:1/3, Ankara 1982, s. 17-23.

BARİLLERİ, D.-GODOLİ, E., İstanbul 1900: Art Nouveau Mimarisi ve İç Mekanları, (Çev. A.Ataöv), İstanbul 1997.

BOZKURT, N., Sanat ve Estetik Kuramları,Bursa 2004.

DURUDOĞAN, S., XIX. Yüzyılda Pera/Beyoğlu'nun Ekonomik, Kültürel ve Politik Yapısının Mimariye Etkileri, (İ.T.Ü.Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998.

NİCOLETTİ, M., Art Nouveau in Italy The Anti Rationalist Art Nouveau Architecture and Desing, Londra 1973.

ÖZAKPINAR, Y., Kültür Değişmeleri ve Batılılaşma Meselesi, İstanbul 2003.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.461808

# IASOS ANTİK KENTİ 2016 YILI ÇALIŞMALARI

*Asuman BALDIRAN*[*]

***Atıf/©:*** *Baldıran, Asuman (2018). Iasos Antik Kenti 2016 Yılı Çalışmaları, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 847-858*

***Özet:*** *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile Milas Müdürlüğü Başkanlığında, bilimsel danışmanlığımda başlayan 2016 yılı kazı sezonu çalışmaları Temmuz ayında başlamış eylül ayında sonlandırılmıştır*[1]*.*

*Geçen yıl olduğu gibi bu yıl da 6 ayrı alanda Iasos kazı ekibimizle çalışmalar yapılmıştır. İlk 5 yıllık planlamaya bağlı olarak 2015 yılında başlanan çalışmalara 2016'da da devam edilmiştir. Bu sezonda öncelikli amaç, 2015 yılında başlanan depo çalışmasının tamamlanmasıydı. Bunların dışında kazı evi onarımı, antik kentin tanıtımına yönelik hava fotoğrafı çekimi ve bouleuterion'da temizlik çalışması yapılıp, bouleuterion'un oturma sıralarının altından bulunan deponun düzenlenmesi de yapılan işler arasındadır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Iasos, Bouleuterion, Depo çalışmaları.*

## *2016 Iasos Ancient City Studies*

***Citation/©:*** *Baldıran, Asuman (2018). 2016 Iasos Ancient Cıiy Studies, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 847-858*

***Abstract::*** *With the permission of Republic of Turkey, Ministry of Culture and Tourism and Department of Museums, excavation season work was started in July and ended in September under the supervision of Prof. Dr. Asuman Baldıran.*

*Like last year, we have been working with our Iasos excavation team in 6 different areas. The work started in 2015, depending on the first 5-year plan, also continued in 2016. The primary objective at this time was to complete the warehouse studies, which began in 2015. Besides these, the excavation house was repaired and aerial photographs were taken to promote the ancient city. Also cleaning work was done in bouleuterion. The depot arrangement under bouleuterion's seating positions was also made.*

***Keywords:*** *Iasos, Bouleuterion, Warehouse Study*

---

*Makale Geliş Tarihi: 20.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 12.10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Prof., Dr., Selçuk Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, abaldiran@gmail.com*
[1]*Bizden her zaman desteğini esirgemeyen Milas Müze Müdürlüğü adına başta Müze Müdürü Sayın Gülnaz SAVRAN'a ve yardımlarından dolayı Bodrum Müzesi Uzmanlarından Arkeolog Bahadır BERKAY'a ve Milas Müzesi'nin değerli personeline teşekkürü bir borç biliriz. Kazının ilk yılları olması nedeniyle çeşitli sıkıntılar ve olumsuzluklarla karşılaşan fakat bunların üstesinden gelmeyi başaran ekip üyelerine Arş. Gör. Nizam ABAY, Arş. Gör. Erdener PEHLİVAN ile Iasos kazı ekibinde yer alan Arkeoloji öğrencilerine özverili çalışmalarından dolayı ne kadar teşekkür etsek azdır.*

## I.KAZI EVİ BASİT ONARIMI

Iasos kazı ve araştırmaları 2016 yılı faaliyetlerinden ilki kazı heyet üyeleri ve öğrencilerin barınmalarının sağlandığı kazı evinde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalışma kapsamında yaklaşık 50 yılı aşkın bir süre İtalyan kazı heyeti tarafından kullanılan kazı evinin pencere ve ahşap kepenklerinde çürümelerin olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu durumun hem kazı evi içerisinde konaklayanların hem de kazı evi içerisinde korunmakta olan eşyaların zarar görmemesi için kazı evinin pencere sisteminin bakım onarım çalışmaları yapılmıştır. Çalışmalar kapsamında kazı evi pencere çerçeveleri büyük oranda yenilenmiştir.

## II. TANITIMA YÖNELİK ÇALIŞMALAR

Yapılan çalışmaların bir diğeri Iasos antik kentinin tanıtımına yönelik Milas Kaymakamlığı'nın desteği ile yürütülen havadan 90 derecelik ve 120 derecelik açılarla belgesel çekiminin oluşturulmasıdır. Bu video çekimi ayrıca gelecek yıllarda yapılacak bilimsel kazı ve araştırmalara da yardımcı olacaktır. Aynı zamanda bu çekim çalışma öncesi ve sonrasını göstermek amacıyla da kullanılabilecektir.

## III. TEMİZLİK ÇALIŞMALARI

Temizlik çalışmaları *bouleuterion*'da yapılmıştır. Antik kentin uzun yıllar boyunca kendi kaderine terk edilmesi sonucunda yapının büyük bir kısmı yabanî bitkilerle kaplanıp, bazı kısımları da görünmez hale gelmiştir. Dolayısıyla bu alanlarda bitki temizliğinin yapılması zorunluluk olarak karşımıza çıkmıştır. Tüm kazı etkinlikleri süresince toplam 5 kişilik bir ekip, temizlik faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu çalışma sonucunda 2016 sezonunda *bouleuterion*'un doğusunda ve batısında sürdürülen ot temizliği sonucunda açığa çıkan bloklar ile *bouleuterion*'un bulunduğu yapının güneyinde depo olarak kullanılan bölümde, gelişi güzel konmuş ya da kısmen dağınık olan kazı aletlerinin (kürek, çapa, balta, eldiven vb) düzenlemesi yapılarak, yapı daha rahat algılanabilir hale getirilmiştir (Resim 1a-b).

## IV. ESER LİSTELERİNİN YAZIMI

Kazı evinin bahçesinde yer alan depolara konulmuş eserlerin tanımlamaları fotoğraflarıyla birlikte tek tek bilgisayar ortamına aktarılmış; tümlenemeyen, mermerden çok küçük mimarî parçalar ve çanak-çömlek parçaları buluntu

yerlerine göre ayrı ayrı torbalanarak ve her torbanın içerdiği malzeme topluca resimlenerek belgelenmiş ve kasalara konmuştur. Tekil eserler ve kasalar türlerine ve buluntu yerlerine göre oluşturulan bir düzen içinde raflara yerleştirilmişlerdir.

## V. BALIK PAZARI ESER ETİKETLERİNİN DÜZENLENMESİ

Balık Pazarı Müzesi 1995 yılında açık hava müzesi olarak faaliyete geçmiş olup bu yıldan itibaren konulan etiketlerin yıpranması ve eksik bilgilerin yer almasından dolayı eser etiketlerinin yeniden düzenlenmesi ve detaylandırılması için bilgilendirme panoları uygun görülmüştür. Bu çalışma sayesinde müze ziyaretçileri Iasos antik kenti hakkında genel bilginin yanında eserlerle ilgili yararlı bilgiler de edineceklerdir.

## VI. BİLGİLENDİRME LEVHALARI VE YOL İŞARETLEMESİ

Ziyaretçilerin Iasos ören yerini daha bilinçli gezmesi, yapıların çizimler ve rekonstrüksiyonlarla daha anlaşılır duruma gelmesi amacıyla, yeniden ve daha detaylı olarak düzenlediğimiz açıklama levhaları yerlerine konulmuştur. Böylece ziyaretçiler Agora'dan başlayarak sırasıyla Artemis Astias Tapınağı - Tiyatro, Hellenistik ve Roma Dönemi evleri, Demeter Kore kutsal alanı ve Bizans Kulesi'ni görebilmektedirler.

## VII. DEPO ÇALIŞMALARI

2016 yılı depo çalışmaları kapsamında Milas ilçe merkezi ve çevresinde bulunan Iasos ören yerinden getirildiği tespit edilen mimari ve seramik eserlerin kazı bahçesi içerisindeki iki depo içerisinde (depo 3 ve depo 6) tasnif ve düzenleme çalışmaları yürütülmüştür. Bu kapsamda toplamda 590 adet kasa içinde ele alınan eserler Prehistorik Çağ'dan başlayıp Roma Dönemi'ne kadar farklı dönemleri yansıtmaktadır.

Çalışma kapsamında olan eserler içerisinde özellikle seramik parçalarının büyük bir kısmı profil vermeyen, kapların gövde kısımlarına ait çok küçük ve tümlenmesi mümkün olmayan nitelik taşımaktadır. Önümüzdeki yıllarda bu parçalar depolardan alınıp oluşturulacak komisyon tarafından belirlenen bir yere gömüleceklerdir. Bunların dışında, sütun kaideleri, başlık parçaları, arşitrav ve friz blok parçaları, sütun tamburları, heykel parçaları da depoda numaralandırılarak tasnif edilmiştir.

**A. Seramik Buluntuları**

Depo çalışmaları sırasında karşılaştığımız sayıca en fazla buluntu grubunu şüphesiz seramik eserler oluşturmaktadır. Bu eserlerden birisi, neredeyse tüme yakın olan Klasik Dönem'e ait siyah astarlı yuvarlak gövdeli bir kandildir. Üstü kısmen açık olan kandilin ağız çevresinde profilli omuz kısmı bulunur. Yatay bir kulpa sahip olup burun kısmı da fazla dışa taşkın olmayıp kırıktır (Resim 2). Klasik Dönem'e ait kırmızı figür tekniğiyle yapılmış seramik parçaları bir diğer buluntu grubu olarak karşımıza çıkmaktadır (Resim 3). Bu parçaların üzerinde *thyrsos* görülmektedir. Bu nedenle bu parça *Dionysiak* bir sahneye ait olmalıdır. Diğer parçalar üzerinde çıplak erkek figür betimi ve bir sütuna dayanmış muhtemelen Nike olduğunu düşündüğümüz kanatlı bir figür görülmektedir. Diğer parçalarda da sağa dönük çıplak bir erkek figür, kıvrımlı elbiseye sahip figür, sakallı erkek figür, iç içe geçmiş sıralı dairesel motifler, geometrik stilde *meander* motif sırası üstünde sandal giyimli figür ayağı betimler görülmektedir. Üzerinde insan figürü yer alan bu seramik parçaları oldukça ilgi çekicidir. Depo çalışmalarımız sırasında görülen Hellenistik Dönem'e tarihlenen iki adet *megara* kâsesine ait olduğunu düşündüğümüz parçalar da belgelenmiştir. Bu kaselerin ağız çapları 11,4- 14,2 cm., yükseklikleri ise 5-9 cm. arasında değişmektedir. Yarım küre gövdeli olan kaselerin dip kısmında, madalyon içerisinde kabartma olarak yapılmış yuvarlak tomurcuk betimi ve onun etrafında yine kabartma olarak sekiz küçük yaprağı olan bitkisel bezeme mevcuttur. Kenarlarında gövdeye doğru uzanan dört *lotus* ve dört *akanthus* yaprak olmak üzere sekiz yaprak motifi vardır. Ağız kısmında birbirine geçmiş dil motifleri bulunmaktadır (Resim 4). Bu iki adet *megara* kâsesi, bezeme bakımından M.Ö. 2. yüzyılın son çeyreği - M.Ö. 1. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Ephesos[2] Miletos[3] gibi Batı Anadolu'daki yerleşimlerde ortaya çıkarılan kaselerle benzerlik göstermektedir.

**B. Küçük Buluntular**

Ayrıca depodaki eserler arasında çok sayıda arasında pişmiş topraktan yapılmış heykelcikler ve heykelcik parçaları da vardır. Bunlar arasında belden aşağısı eksik iki heykelcik parçasını örnek olarak veriyoruz (Resim 5). İlk heykelcik herme tarzında yapılmış bir erkek figürüdür. Bu figürün alın üzerindeki saç bukleleri sakal, saç, göz, burun ve ağız kısmı

[2]Rogl, 2001: 102-103, Taf. 69, Abb. 25, RB 23.
[3]Kossatz, 1990: Taf. 16, Abb. 394, 499.

seçilebilmektedir. Kulakların yarısı saçın altında kalır. Diğer heykelcik bir kadın figürüne aittir. Bu heykelciğin yüz kısmı yıpranmıştır ve seçilememektedir. Üzerinde bol kıvrımlı bir elbise görülmektedir.

**C. Mimari Buluntular**

2016 yılı depo çalışmasında zengin buluntu gruplardan biri de mimari parçalar oluşturmaktadır. Roma Dönemine ait yerel kireç taşından yapılmış alt sırada *ion kymationu* üst sırada ise dil motifi sırası görülen aslan figürlü *çörten* parçaları oldukça çok sayıdadır (Resim 6). Diğer iki mimari parça da muhtemelen *ion* düzenindeki bir yapıya ait üzerinde diş sıraları görülebilen *geisopodese* ait parçalardır (Resim 7). Dor düzeninde bir yapıya ait saçaklık kornişinin elemanı olan *geison* parçasının altında ise iki sıra halinde *mutulus*lar görülmektedir (Resim 8). İncelenen bir diğer mimari parça *korinth* sütun başlığıdır. *Kalathos* yüzeyi iki sıra *akanthus* yaprakları ile çevrelenmiş olan başlıkta *akanthus* yapraklarının çerçevesi yuvarlak uçlu, dolgun yaprak parmakları ile şekillendirilmiştir. Alt sıra *akanthus* yapraklarının arasından ikinci sıra yaprak kümeleri çıkmaktadır. İkinci sıra yaprak kümelerinin uç kısmı fazlaca dışa taşkın işlenmiştir. *Kaulis* kökleri ise fazla uzun işlenmemiş olup yüzeyleri yivlendirilmiştir. *Akanthus* yapraklarının bittiği yerden başlayan ve abaküs kısmına kadar uzanan dil motifi işlenmiş olup bu durum Hellenistik Dönem'de Pergamonlu mimarların yaygınlaştırdığı, sonrasında ise M.S. 1. ve 2. yüzyılda yeniden moda haline gelmiştir (Resim 9). Üstte *ion kymationu* alt tarafında ise *ranke* bezemesi friz bloğu parçasıdır. Küçük boyutlu olan friz bloğu parçası Erken Roma Dönemi'ne tarihlenmektedir (Resim 10). Tasnifini yaptığımız bir diğer mimari parçayı da Geç Roma Dönemi'ne ait sütün altlıkları oluşturmaktadır. *Plinthe* üzerinde *Attik - İon* tipli *torus, trokhilos*, *torus* dizilimlidir (Resim 11). Iasos'a özgü beyaz damarlı kırmızı renkli mermerden yapılmış 150 cm. yüksekliğinde 40 cm. genişliğinde ve 90 cm. yüksekliğinde 65 cm. genişliğinde fil ayağı şeklinde tasarlanmış Bizans Dönemi'ne ait taşıma fonksiyonundan çok bezeme amaçlı kullanılan iki adet *sütunce* de dikkati çekmektedir (Resim 12).

**D. Heykel Parçaları**

2016 yılı depo çalışmalarının en önemli eserlerinden biri de hayvan ve insan figürlerine ait heykel parçalarıdır. M.S. II-III. yüzyıla, Roma Dönemi'ne ait olduğu anlaşılan heykel parçalarından biri muhtemelen bir imparatora ait boyun ve göğüs kısmıdır (Resim 13). Bu heykel parçası üzerinde sol omuz

üzerinden aşağıya doğru inen kalın kıvrımlı bir *hymation* ve göğüsteki zırh üzerinde kabartma olarak verilen bir Medusa figürü görülmektedir. Bu zırh üzerinde betimlenen Medusa figürü uygulamasının benzerleri Roma İmparatoru Hadrian ve Caracalla zırhlı yontularında da görüyoruz. Bir diğer mermerden yapılmış heykel parçası yine muhtemelen bir imparator giysisine aittir. 50 cm. yükseklikte, 20 cm. genişlikte olan bu elbise parça detayı aşağıya yönelen dikey şeritler halinde diz altından sonra aşağıya doğru kıvrılarak indiği görülmektedir (Resim 14). Çalışma kapsamında insan figürlerinin yanı sıra hayvan figürlerine ait heykel parçaları da belgelenmiştir. Bu eserler arasında aslan figürlerine ait baş, yele parçaları yer almaktadır (Resim 15).

## KAYNAKÇA

KOSSATZ, A. U. (1990). *Fundeaus Milet, Teil I, Die megarischen becher*, Berlin-New York.

ROGL, C. (2001). "Eine Vorschau zu den relief verzierten Trinkbechern der ephesischen Monogramm–Werk stätte", in: F. Krinzinger(Hrsg.), *Studien zur Hellenistischen Keramik in Ephesos*, Ergh.2der Jahresh. Österr. Arch.Inst.Wien,s.99-111.

**Resim 1 a-b:** Bouleuterion'un çevre temizliği (önceki ve sonraki görünümü)

**Resim 2:** Klasik Döneme ait kandil

**Resim 3:** Kırmızı figürlü seramik parçaları

**Resim 4:** Hellenistik Dönem *megara* kasesi parçaları

**Resim 5:** Pişmiş topraktan yapılmış figürin parçaları

**Resim 6:** *Çörten* parçaları

**Resim 7:** *Geisopodes* parçaları

**Resim 8:** *Geison* parçası

**Resim 9:** *Korinth* sütun başlığı

**Resim 10:** Friz parçası

**Resim 11:** Geç Roma Dönemi'ne ait sütun altlıkları

**Resim 12:** Geç Roma Dönemi'ne ait sütun tamburları

**Resim 13:** Roma Dönemi'ne ait muhtemelen bir imparatora ait heykel parçası

**Resim 14:** Elbise kıvrım parçası

**Resim 15:** Aslan heykeline ait baş parçası

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460634

# ZEYTİNLİ ADA (BALIKESİR/ERDEK) TOPLUMUNDA DİŞ ÇÜRÜĞÜ

*Fadime SUATA ALPASLAN*[*]

*Saadet BIÇAK*[**]

*Pınar GÖZLÜK KIRMIZIOĞLU*[***]

***Atıf/©:*** *Suata Alpaslan, Fadime., Bıçak, Saadet.,, Gözlük Kırmızıoğlu, Pınar. (2018). Zeytinli Ada (Balıkesir-Erdek) Toplumunda Diş Çürüğü, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 859-876*

***Özet:*** *Zeytinli ada Marmara Denizi'nin güneyinde Balıkesir iline bağlı Erdek ilçesi sahiline yaklaşık olarak 250 m. uzaklıkta yer alır. 2300 yıllık bir tarihi geçmişe sahip olan bu ada Helen- Roma- Bizans ve Osmanlı dönemlerini içeren mozaik bir yapı sunar. Çalışmanın konusunu 2007-2011 yılları arasında gerçekleştirilen kazılar sonucunda ortaya çıkarılan; 18'i kadın, 37'si erkek, 11'i bebek ve çocuk ve 60'ı ise cinsiyeti bilinmeyen olmak üzere toplam 126 bireye ait çene ve dişler oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı ise Zeytinli ada toplumuna ait bireylerde diş çürüklerinin tayinini yapmak, Anadolu'da yaşamış olan çağdaşı diğer toplumlarda gözlenen diş çürükleri ile karşılaştırarak bu dönemin ağız sağlığı, beslenme yapıları ve çevresel koşulları açısından daha çok aydınlanmasını sağlamaktır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Diş Çürüğü, Helen-Roma- Bizans ve Osmanlı, Zeytinli Ada*

*Makale Geliş Tarihi:15.09.2018 / Makale Kabul Tarihi:11.10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, fsuataalpaslan@gmail.com*
[**] *Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, antropolog-54@hotmail.com*
[***] *Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, pinar.gozluk@gmail.com*

## *The Dental Caries Of Zeytinli Island (Balıkesir/Erdek) Population*

***Citation/©:*** *Suata Alpaslan, Fadime., Bıçak, Saadet.,, Gözlük Kırmızıoğlu, Pınar. (2018). The Dental Caries of Zeytinli Ada Island (Balıkesir-Erdek) Population., Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 859-876*

***Abstract:*** *Zeytinli island is located in the southern part of the Sea of Marmara, approximately 250 m. away from the coast of Erdek county of Balıkesir province. This island, which has a history of 2300 years, offers a mosaic structure including Helen-Roman-Byzantine and Ottoman periods. The issue of working was revealed in the excavations carried out between 2007 and 2011; 18 are female, 37 are male, 11 are infant and child and 60 of which the sex is unknown, jaws and teeth belonging to 126 individuals. The purpose of the research is to determine the dental caries in the individuals belonging to the Zeytinli island community, compared to the dental caries observed in other societies living in Anatolia, this period is to provide more enlightenment in terms of oral health, nutrition and environmental conditions.*

***Keywords:*** *Dental caries, Helen- Roman- Byzantine and Ottoman, Zeytinli İsland*

### I.GİRİŞ

Zeytinli ada; Marmara Denizi'nin güneyinde, Balıkesir sınırları içerisinde Kapıdağ Yarımada'sın çevresinde bulunan Erdek'e en yakın olan adadır (Ertüzün,1964). Zeytinli ada, ismini üzerinde yer alan iki zeytin ağacından almaktadır (Resim 1).

Zeytinli ada arkeolojik bakımdan oldukça zengin bir tarihe sahiptir. Ada kilisesi, Yeraltı kilisesi, Ayazma, Patrik hamamı, batı – kuzey doğu Sarnıcı, Anadolu'daki Ortodoks mimarisinin izlerini taşıyan en büyük altıgen yapılı Vaftiz hane, Urne, düz kapaklı mermer sanduka kaplı ve kiremit-tuğla örgülü mezarlar adanın önemli tarihi eserleri arasında yer alır. Yeraltı kilisenin içinde yer alan mezarların çok sayıda olmasının nedeni adada şifa amaçlı bir ziyaret yerinin bulunması ve bu nedenle vasiyet ve hastalıktan ölenlerin adaya gömülmüş olmasıdır (Öztürk ve Kavaz, 2012).

Zeytinli ada kazı ve restorasyon çalışmaları 2007 yılında Prof. Dr. Nurettin Öztürk'ün bilimsel danışmanlığında başlatılmıştır. Çalışmamızın amacını; Zeytinli ada da yapılan kazılar sonucunda açığa çıkarılan çene ve dişler üzerinde diş çürüklerini inceleyerek nedenlerini araştırmak ve elde ettiğimiz sonuçları Anadolu'da aynı dönemde yaşamış olan diğer toplumlarda gözlenen diş çürükleri ile korele ederek bu dönemin daha çok aydınlanmasını sağlamaktır.

## II. MATERYAL VE METOT

Araştırma materyalini, 2007-2011 yılları arasında Prof. Dr. Nurettin Öztürk başkanlığında yapılan, Zeytinli ada kazılarında çıkarılan çene ve dişler oluşturmaktadır. Zeytinli ada toplumu 18'i kadın, 37'si erkek, 11'i bebek ve çocuk ve 60'ı cinsiyeti bilinmeyen olmak üzere toplam 126 birey ile temsil edilir. Zeytinli ada erişkinlerine ait toplam 408 diş, bebek ve çocuklara ait ise toplam 59 diş incelenmiştir.

Zeytinli ada topluluğuna ait iskelet kalıntılarının kafa ve vücut kemiklerinin birbirinden ayrı olması, birey olarak değerlendirilme yapılmasında ve bazı bireylerde vücut iskeletlerinin hiç bulunmaması yaş ve cinsiyetlerinin tespitinde sorun oluşturmuştur.

Bireylerin yaş tayinlerinde; bebek ve çocuklarda diş sürme zamanları baz alınarak geliştirilen dental yaşlandırma tablosu, genç erişkinlerde epifizlerin kaynaşma yaş aralıkları ve daimi dişlerin köklerinin kapanma durumu, erişkin bireylerde ise kafa kemiklerinin kaynaşma dereceleri (sutural yaşlandırma), symphisis pubisin yıpranma durumu ve dişlerin aşınma dereceleri ile köprücük kemiğinin (clavicula) kemik kalınlığındaki yıpranma ve kesitteki boşluğun durumu ile uyluk ve üst kol kemiklerinin (femur ve humerusun) üst uçlarındaki sünger doku ile kemik kalınlığı yıpranma dereceleri dikkate alınarak yapılmıştır (Buikstra ve Ubelaker, 1994; Ubelaker 1978; Brothwell 1981, Olivier 1969; WEA 1980, White, 1991, Kaur ve Jit 1990, Szilvassy ve Kritscher 1990).

Dişler üzerindeki çürüklerin görülme yüzeyleri ve hangi dişte görüldüğü belirlenirken; Ortner ve Putschar'ın (1985), Brotwell'in (1981), Hillson (1990) verilen kriterler dikkate alınarak tanımlanmıştır. Elde edilen veriler SPSS 11.0 programına yüklendikten sonra istatistiksel analizler oluşturulmuştur (t testi ve $X^2$ testleri yapılarak diş çürükleriyle ilgili bulgular saptanmıştır).

## III. BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

### A-Zeytinli Ada toplumunun paleodemografik dağılımı

Eski insan toplumlarının nüfus yapısını ve dinamiğini inceleyen bilim dalına Paleodemografi denir (Brothwell, 1981; Ubelaker, 1978). Paleodemografi çoğunlukla kayıtlı herhangi bir belgesi bulunmayan toplumları inceler. Paleodemografik çalışmalar yazılı bir belge ve kayıt olmadığı için iskelet kalıntıları ve mezar buluntularından faydalanarak yapılmaktadır (Sevim ve diğ., 2003).

Zeytinli ada topluluğuna ait toplam 126 bireyden 5'inin bebek (%3,96), 6'sının çocuk (%4,76), 18'inin kadın (%14,28), 37'sinin erkek (%29,36) ve 60'ının ise cinsiyeti bilinmeyen (% 47,61) bireylerden oluştuğu saptanmıştır (Tablo 1 ve Tablo 2).

**Tablo 1**. Zeytinli ada toplumunda toplam birey sayısı

| | n | % |
|---|---|---|
| **Fetus** | 0 | 0,0 |
| **Bebek** | 5 | 3,96 |
| **Çocuk** | 6 | 4,76 |
| **Kadın** | 18 | 14,28 |
| **Erkek** | 37 | 29,36 |
| **Cins. Bilinmeyen** | 60 | 47,61 |
| **Toplam** | 126 | 100 |

**Tablo 2.** Zeytinli ada toplumunun yaş dağılımı (Bıçak,2013)

| | **Kadın** | **Erkek** | **Cinsiyeti Bilinmyn.** | **Toplam** |
|---|---|---|---|---|
| **Fetus** | | | | 0 |
| **Bebek** | | | | 5 |
| **Çocuk** | | | | 6 |
| **Adölasan** | | | | 0 |
| **Genç erişkin** | 6 | 19 | 17 | 42 |
| **Orta erişkin** | 3 | 10 | 36 | 49 |
| **İleri erişkin** | 8 | 5 | 0 | 13 |
| **Yaşı blnmyn.** | 1 | 3 | 7 | 11 |
| **Toplam** | 18 | 37 | 60 | 126 |

**B-Zeytinli Ada (Helen-Roma- Bizans- Osmanlı) toplumunda diş çürüğü**

İskeletin dış çevre ile doğrudan temasının bir parçası olan dişler, sert ve dayanıklı yapıları sebebiyle, ölüm sonrasında vücudun diğer kısımlarına oranla daha dirençli ve sağlam bir yapı sergiler. Ağız ve diş sağlığı üzerine yapılan araştırmalar sayesinde eski çağlarda yaşamış insanların beslenme şekilleri, besin hazırlama teknikleri, ağız temizliği, sosyo-ekonomik düzeyleri incelenebilmekte ve günümüz toplumlarıyla karşılaştırma yapılabilmektedir.

Diş çürüklerinin ortaya çıkışında diş tacının morfolojisindeki değişim, diş kapanma bozuklukları, vitaminler, minedeki gelişimsel bozukluklar, genetik hastalıklar, dişin boyutu ve biçimi, diş dokularının sertliği ve yoğunluğu, diş mine kısmında bulunan minerallerin dağılımı, dişin aşınması, periodontal hastalıklar, gelişimsel bozukluklar, hamilelik, doğum sonrası biyolojik etkiler,

iklim, bakteri florası, tükürüğün akışkanlığı, ağız temizliği, yenilen besinlerin niteliği, beslenme biçimi, bağışıklık sistemi, dişin sürme yaşı, hypoplasia, yaş ve cinsiyet ve davranışsal faktörler etkilidir. (Atamtürk ve Uyar, 2008; Buikstra ve Ubelaker, 1994; Hillson, 1990; Erdal, 1996; Featherstone, 2000; Sevim Erol ve Gözlük Kırmızıoğlu, 2016). Diş çürüğü bu etkenlerin birçoğunun oluşumuyla ortaya çıkmaktadır. İleri derecede gelişen diş çürükleri ise diş özü odacığının dışa açılması sonucunda periapikal apse, periodontal hastalıklar ve diş taşı gibi birçok diş hastalığına neden olabilmektedir (Erdal, 1996; Brothwell, 1981; Ortner ve Putschar, 1985).

Arkeolojik iskeletlerde dişlerin incelenmesinde iki önemli sorun vardır. İlki postmortem diş kaybı olayıdır. Diş genel olarak kaybolur veya ölüm sonrası zarar görür. Postmortem diş dökülmesi genelde çürükten az etkilenen ön dişlerde yaygın olarak görülür. Antemortem diş kaybı da çürük değerlendirilmesinde sorunlar yaratmaktadır. Antemortem diş kaybında apse ile çürük arasındaki durumu anlamak zordur. İkinci sorun ise yiyeceklerin arasına karışan sert gıda partiküllerinin veya sert besinlerin neden olduğu aşınmadır. Bu aşınmanın ileri derecede olması sonucunda diş özü odacığı açığa çıkar ve bu durum sonucunda genellikle enfeksiyon meydana gelir. Bu nedenden dolayı antemortem diş kayıplarının ve apselerin gözlenmesi sırasında bu lezyonların çürük nedeniyle mi oluştuğunun belirlenmesi önemlidir (Ortner ve Putschar, 1981).

Bu bilgiler doğrultusunda Zeytinli ada toplumunun dişleri incelenmiş ve diş çürükleri ele alınmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda bu toplumun ağız ve diş sağlığı değerlendirilerek eski Anadolu toplumları ile karşılaştırılmıştır. Zeytinli ada toplumunda diş çürükleri bebek ve çocuklarda ve erişkinlerde olmak üzere ayrı ayrı ele alınmıştır. Bebek ve çocuklara ait toplam 59 diş üzerinde yapılan çalışmada çürük gözlenmemiştir. Erişkin bireylere ait toplam 408 dişten 20'sinde (%4,9) diş çürüğü saptanmıştır. Alt ve üst çene dişleri açısından bakıldığında; üst çenede yer alan 225 dişin 7'sinde (% 3,21) ve alt çenede yer alan 203 dişin 13'ünde (% 6,84) diş çürüğüne rastlanmıştır. Diş çürüğü en yüksek oranda, alt çenede 2. büyük azı dişinde (% 28,57) ve üst çenede ise 1. büyük azı dişinde (% 8,82) görülmüştür (Tablo.3; Grafik 1 ve 2).

**Tablo 3.** Zeytinli ada toplumunda diş çürüğünün dağılımı (Bıçak, 2013)

| **Dişler** | **Kadın** | | | **Erkek** | | | **Cins. Blnmyn.** | | | **Genel** | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **Üst Ç.** | **B** | **G** | **%** | **B** | **G** | **%** | **B** | **G** | **%** | **B** | **G** | **%** |
| **İ1** | 0 | 0 | 0 | 1 | 0 | 0 | 11 | 1 | 9,09 | 12 | 1 | 8,33 |
| **İ2** | 1 | 0 | 0 | 4 | 0 | 0 | 12 | 0 | 0 | 17 | 0 | 0 |
| **C** | 1 | 0 | 0 | 10 | 1 | 10 | 15 | 0 | 0 | 26 | 1 | 3,84 |
| **P1** | 1 | 0 | 0 | 20 | 0 | 0 | 16 | 1 | 6,25 | 37 | 1 | 2,70 |
| **P2** | 2 | 0 | 0 | 18 | 0 | 0 | 11 | 0 | 0 | 31 | 0 | 0 |
| **M1** | 5 | 1 | 20 | 19 | 1 | 5,26 | 10 | 1 | 10 | 34 | 3 | 8,82 |
| **M2** | 6 | 0 | 0 | 20 | 0 | 0 | 17 | 1 | 5,88 | 43 | 1 | 2,32 |
| **M3** | 2 | 0 | 0 | 12 | 0 | 0 | 4 | 0 | 0 | 18 | 0 | 0 |
| **Toplam** | **18** | **1** | **5,55** | **104** | **2** | **1,92** | **96** | **4** | **4,16** | **218** | **7** | **3,21** |
| **Alt Ç.** | **B** | **G** | **%** | **B** | **G** | **%** | **B** | **G** | **%** | **B** | **G** | **%** |
| **İ1** | 3 | 0 | 0 | 8 | 0 | 0 | 4 | 0 | 0 | 15 | 0 | 0 |
| **İ2** | 5 | 0 | 0 | 9 | 1 | 11,11 | 7 | 0 | 0 | 21 | 1 | 4,76 |
| **C** | 5 | 0 | 0 | 15 | 2 | 13,33 | 8 | 0 | 0 | 28 | 2 | 7,14 |
| **P1** | 6 | 0 | 0 | 19 | 0 | 0 | 5 | 0 | 0 | 30 | 0 | 0 |
| **P2** | 7 | 0 | 0 | 17 | 1 | 5,88 | 3 | 0 | 0 | 27 | 1 | 3,70 |
| **M1** | 6 | 0 | 0 | 16 | 1 | 6,25 | 3 | 0 | 0 | 25 | 1 | 4 |
| **M2** | 7 | 2 | 28,57 | 19 | 6 | 31,57 | 2 | 0 | 0 | 28 | 8 | 28,57 |
| **M3** | 0 | 0 | 0 | 14 | 0 | 0 | 2 | 0 | 0 | 16 | 0 | 0 |
| **Toplam** | **39** | **2** | **5,12** | **117** | **11** | **9,4** | **34** | **0** | **0** | **190** | **13** | **6,84** |
| **Genel** | **57** | **3** | **5,26** | **221** | **13** | **5,88** | **130** | **4** | **4,9** | **408** | **20** | **4,90** |

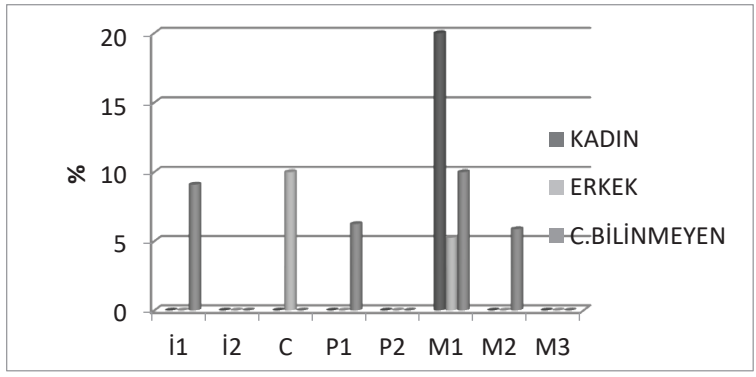


**Grafik 1:** Zeytinli ada toplumunda diş çürüğünün üst çenede cinsiyete göre dağılımı

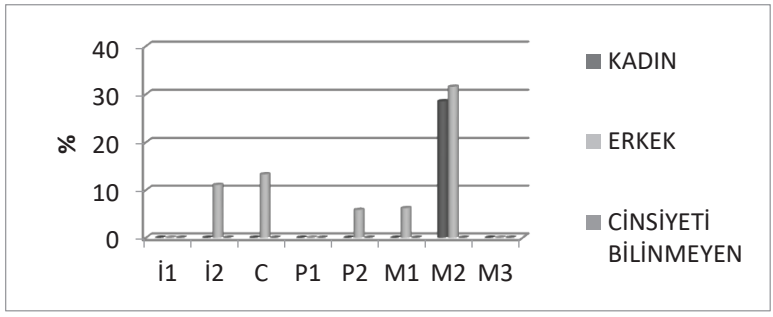


**Grafik 2.** Zeytinli ada toplumunda diş çürüğünün alt çenede cinsiyete göre dağılımı

Zeytinli ada toplumuna ait diş çürükleri occlusual çürük, interproximal çürük ve boyun çürükleri açısından değerlendirildiğinde; toplam 20 diş çürüğünün 4'ünde occlusual çürük (% 20), 7'sinde interproximal çürük (% 35) ve 9'unda ise boyun çürüğü (% 45) saptanmıştır (Tablo 4; Grafik 3).

**Tablo 4.** Zeytinli ada toplumunda diş çürüğünün yüzeylere göre dağılımı

| **Çürük yüzeyleri** | **n** | **%** |
|---|---|---|
| Occlusual çürük | 4 | 20 |
| İnterproximal | 7 | 35 |
| Boyun çürüğü | 9 | 45 |
| Toplam | 20 | 100 |

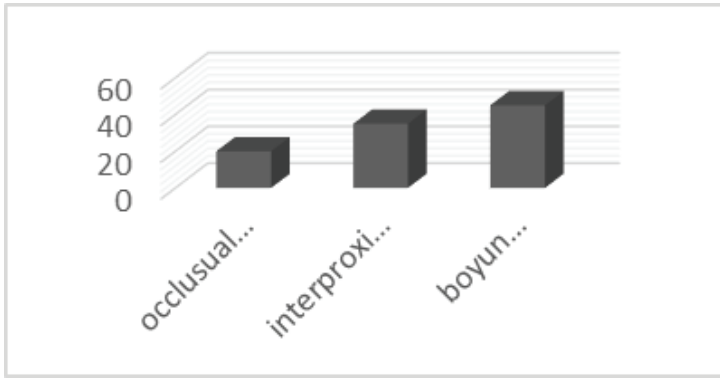


**Grafik 3.** Zeytinli ada toplumunda diş çürüğünün yüzeylere göre grafiksel dağılımı

Zeytinli ada toplumunda diş çürüğü kadın bireylere oranla en fazla erkek bireylerde gözlenmiştir. Erkek bireylerde tanımlanan toplam 13 diş çürüğünün; 6'sı boyun çürüğü, 4'ü interproximal çürük ve 3'ü ise occlusual çürüktür. Kadın bireylerde occlusual çürüğe rastlanmamıştır. 1 bireyde boyun çürüğü ve 2 bireyde ise interproximal çürük saptanmıştır. Cinsiyeti bilinmeyen 21 bireyden 4'ünde gözlenen diş çürüğünün; 1'i boyun çürüğü, 1'i interproximal çürük ve 2'si ise occlusual çürük niteliğindedir (Tablo 5; Grafik 4).

**Tablo 5.** Zeytinli ada toplumunda diş çürüğünün cinsiyetlere göre dağılımı( Bıçak, 2013)

| | Kadın | Erkek | Cins. Bilinmyn. |
|---|---|---|---|
| Occlusual çürük | 0 | 3 | 1 |
| İnterproximal çürük | 2 | 4 | 1 |
| Boyun çürüğü | 1 | 6 | 2 |
| Toplam | 3 | 13 | 4 |

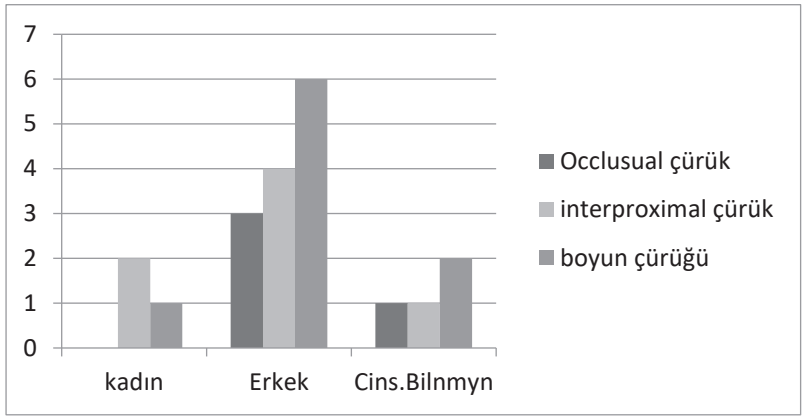


**Grafik 4.** Zeytinli ada toplumunda diş çürüğünün cinsiyetlere göre grafiksel dağılımı( Bıçak, 2013)

## IV. ZEYTİNLİ ADA (HELEN- ROMA-BİZANS-OSMANLI) TOPLUMUNDA SAPTANAN DİŞ ÇÜRÜĞÜNÜN, DİĞER ESKİ ANADOLU TOPLUMLARIYLA KARŞILAŞTIRILMASI

Diş çürüğü toplumların yaşam biçimleri, sosyo ekonomik düzeyleri, kültürel alışkanlıklar gibi birçok konu ile ilgili izler barındırdığı için antropolojik açıdan büyük önem taşır (White et al., 2012; Özbek, 1987).

Bir toplumun beslenme şekilleri, besin türleri ve besin hazırlama tekniklerinin diş çürüğü ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır (Larsen ve diğ., 1991). Beslenme ve çürük arasındaki ilişki, çürüğün hangi sebepler ile ortaya çıktığını ve ne tür beslenme ile azaldığını ya da arttığını anlamamızda yardımcı olur. Avcı – toplayıcılıkla geçinen Paleolitik topluluklarda diş çürüğü az gözlenirken, Neolitik Dönemde tarıma geçişle birlikte diş çürüğü oranında artış kaydedilmiştir (Ortner ve Putschar, 1985; Hillson, 1979). Paleolitik dönem insanları protein ağırlıklı beslendikleri için çürük sıklığının az olduğu düşünülür. Mezolitik dönem insanları da Paleolitik insanları ile benzer beslenme tarzına sahip olmaları nedeni ile çürük lezyonu bu dönemde nadir olarak gözlenmiştir. Ancak Neolitik dönemle birlikte tarımın başlaması insan beslenmesinde büyük bir değişim meydana getirmiştir. Beslenme yapısındaki bu değişim insanların diş ve çene yapısına büyük etkileri olmuştur. Karbonhidrat ağırlıklı beslenme tarzının yayılması ile diş çürüğü görülme sıklığı artmıştır (Hillson, 1998). Bir uygarlık hastalığı olarak bilinen diş çürüğü aynı zamanda yine uygarlaşma sonucu azalmıştır (Özbek, 2007).

Zeytinli ada ile çağdaşı olan diğer Anadolu toplumları diş çürüğü açısından karşılaştırıldığında; çürük oranının en yüksek olduğu toplum 19. yy dönemine ait Kelenderis (%28,42; Şimşek ve diğ., 2008) ve en düşük olduğu toplum ise Roma dönemine ait Laodikeia'dir (%2,85; Yiğit ve diğ., 2005), (Tablo 6). Zeytinli

ada (Helen-Roma-Bizans-Osmanlı; % 4,9) toplumu diş çürüğü açısından Müslümantepe (Ortaçağ; % 5,5), Smyrna (Helen-Roma; % 4,46), Klozemenai Akpınar (MÖ 7-4 yy; % 5,4) ve Klozemenai Yıldıztepe (MÖ 6-5; % 5,2) toplumları ile büyük bir benzerlik gösterir. Müslümantepe toplumunun beslenme diyetlerinde Dicle nehrinden yakaladıkları tatlı su ürünleri, sulak bir araziye sahip oldukları için bahçe tarımı yaparak bol meyve ve sebzelerin yer almış olabileceği düşünülmektedir. Müslümantepe toplumunun mezarlarının hemen hemen hepsinin meşe ağacından ahşap örtülü olduğu görülür. Bu da bölgenin ağaçlık bir araziye sahip olduğu anlamına gelmektedir (Ay, 2014). Smyrna toplumunun yerleşim alanı denize yakındır ve dolayısıyla burada yaşayan insanların beslenme diyetlerinde denizel ürünler yer almış olmalıdır. Zeytinli ada antik kenti de deniz kentidir ve burada yaşamış olan toplumun beslenme sistemlerinde denizel ürünlere yer verdiklerini, karbonhidrat ağırlıklı beslenmeden uzak olduklarını düşündürmektedir. Protein ağırlıklı beslenen toplumlarda diş çürüğü oranı, karbonhidrat ağırlıklı beslenen toplumlara oranla daha düşüktür. Bu durum bize farklı sosyal sınıf üyelerinin farklı türde besinler tükettiklerini, dolayısıyla ağız ve diş sağlığı açısından da farklılıklar sunduğunu göstermektedir. Zeytinli ada toplumunda diş çürüğü yüzdesinin düşük oranda saptanması, bu toplumun ağız ve diş sağlığının iyi olduğunun bir göstergesidir.

**Tablo 6.** Eski Anadolu toplumlarında diş çürüklerinin karşılaştırılması

| Toplum | Dönem | Ekonomi | Yer | Araştırıcı | Çürük % |
|---|---|---|---|---|---|
| Klazomenai -Akpınar | M.Ö 7-4.yy | Deniz Ürünleri | İzmir | Güleç vd,1998 | 5,40 |
| Antandros | M.Ö 7-2.yy | Tarım | Balıkesir | Erdal, 2001 | 9,80 |
| Klazomenai -Yıldıztepe | M.Ö.6-5.yy | Deniz Ürünleri | İzmir | Güleç, 1986 | 5,20 |
| Milas-Gümüşlk | Klasik-Helenistik | | Muğla | Sağır vd,2009 | 10,42 |
| Datça/ Burgaz | Helenistik | Tahıl/ Hayvansal Ürünler | Muğla | Karaöz Arıhan vd,2009 | 20,00 |
| Smyrna Agorası | Helenistik ,Roma | Deniz Ürünleri | İzmir | Yaşar, 2008 | 4,46 |

| **Zeytinliada** | **Helen-Roma-Bizans-Osmanlı** | **Tarım-Deniz Ürünleri** | **Balıkesir** | **Bıçak ve Alpaslan, 2015** | **4,90** |
|---|---|---|---|---|---|
| Camilihöyük | Helen-Roma | Tarım | Nevşehir | Başoğlu. 2012 | 372 dişte 3 çürük |
| Laodikeia | Roma | Hayvancılık-Tarım | Denizli | Şimşek, 2011 | 2,62 |
| Aziz Mercurıus | Roma | Tarım | Kapodakya | Gözlük vd,2017 | 9,09 |
| Panaztepe | Roma | Yumuşak Rafine | İzmir | Güleç vd,1998 | 11,11 |
| Arslantepe | Geç Roma | Tarım | Malatya | Uzel, Alpagut, 1987 | 9,52 |
| Sardis | Geç Roma | Tarım | Manisa | Eroğlu, 1998 | 8,70 |
| Dara Antik Kenti | Geç Roma | Tarım | Mardin | Şarbak, 2015 | 13,63 |
| Kzikos | M.S.II.yy | Deniz Ürünleri | Balıkesir | Gözlük vd,2009 | 7,76 |
| Adramyttei on | M.S.V-VI.yy | | Balıkesir | Atamtürkve Duyar, 2008 | 10,10 |
| Çiçekdağı | Erken Bizans | Tarım | Kırşehir | Alkan vd,2013 | 5,66 |
| Kirazlıdere | Erken Bians | Tarım-Sert Besinler | Amasya | Alpaslan ve Uz,2017 | 7,80 |
| Alanya Kalesi | Bizans | | Antalya | Üstündağ Demirel, 2009 | 12,06 |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| İasos | Bizans | Deniz Ürünleri | Muğla | Yılmaz Usta, 2013 | 5,38 |
| İznik | Geç Bizans | Tarım | İznik | Erdal, 1996 | 10,88 |
| Eski Cezaevi | Geç Bizans | Tarım | İstanbul | Erdal, 2003 | 9,60 |
| Panaztepe | İslam | Tarım | İzmir | Güleç, 1989 | 3,50 |
| Tepecik | Ortaçağ | | Elazığ | Sevim, 1993 | 10,90 |
| Van Kalesi | Ortaçağ | Tarım-Hayvancılık | Van | Gözlük vd,2004 | 11,74 |
| Karagündüz | Ortaçağ | Hayvancılık | Van | Gözlük, 2004 | 6,36 |
| Dilkaya | Ortaçağ | Hayvancılık-Tarım | Van | Erkman, 2008 | 8,86 |
| Güllüdere | Ortaçağ | Tarım | Erzurum | Yaşar, 2007 | 3,63 |
| Minnetpınarı | Ortaçağ | Hayvancılık | Kahramanmaraş | Yaşar, 2007 | 7,63 |
| Müslümantepe | Ortaçağ | Hayvancılık-Tarım | Diyarbakır | Ay, 2014 | 5,5 |
| Kızlar Manastırı | M.S.XIV-XIX.yy | Deniz Ürünleri | Trabzon | Gözlük vd,2010 | 16,90 |
| Tarsus (Makam Cami) | 18 ve 19 yy. | Tarım | Mersin | Gözlük ve diğ,2016 | 28,09 |
| Tokat(Niksar) | Yakınçağ | Karbonhidrat ve Rafine Edilmiş Besinler | Tokat | Torun, 2014 | 48,95 |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| Kelenderis | 19.yy | Tarım | Mersin | Şimşek ve diğ. 2008 | 28,42 |

## V.SONUÇ

Balıkesir iline bağlı Erdek ilçesi sahiline yaklaşık olarak 250 m. uzaklıkta yer alan Zeytinli ada, Helen-Roma-Bizans-Osmanlı dönemi ile tarihlendirilir.

Bu çalışma kapsamında Zeytinli ada topluluğuna ait, 18'i kadın, 37'si erkek, 60'cinsiyeti bilinmeyen, 5'i bebek ve 6'sı çocuk olmak üzere toplam 126 bireye ait çene ve dişlerde (467 diş üzerinde) diş çürüğü lezyonu incelenmiş ve bunların taraflara ve cinsiyetlere göre dağılımı tespit edilmiştir.

Zeytinli ada topluluğunda erişkin bireylere ait 408 dişten 20'sinde (%4,9) diş çürüğü saptanırken bebek ve çocuklara ait 59 diş üzerinde ise bu lezyon gözlenmemiştir. Bu toplulukta erişkin bireylere ait üst çenede 225 dişin 7'sinde (% 3,21) ve alt çenede 203 dişin 13'ünde (% 6,84) diş çürüğü tanımlanmıştır. Diş çürüğü en yüksek oranda, alt çenede 2. büyük azı dişinde (% 28,57) ve üst çenede ise 1. büyük azı dişinde (% 8,82) görülmüştür (Tablo 3). Zeytinli ada toplumuna ait diş çürükleri occlusual çürük, interproximal çürük ve boyun çürükleri açısından değerlendirildiğinde; toplam 20 diş çürüğünün 4'ünde occlusual çürük (% 20), 7'sinde interproximal çürük (% 35) ve 9'unda ise boyun çürüğü (% 45) saptanmıştır (Tablo 4; Grafik 3). Zeytinli ada toplumunda diş çürüğü kadın bireylere oranla en fazla erkek bireylerde gözlenmiştir. Erkek bireylerde tanımlanan toplam 13 diş çürüğünün; 6'sı boyun çürüğü, 4'ü interproximal çürük ve 3'ü ise occlusual çürüktür. Kadın bireylerde occlusual çürüğe rastlanmamıştır. 1 bireyde boyun çürüğü ve 2 bireyde ise interproximal çürük saptanmıştır. Cinsiyeti bilinmeyen 21 bireyden

4'ünde gözlenen diş çürüğünün; 1'i boyun çürüğü, 1'i interproximal çürük ve 2'si ise occlusual çürük niteliğindedir (Tablo 5; Grafik 4).

Zeytinli ada (Helen-Roma-Bizans-Osmanlı; % 4,9) toplumu ile çağdaşı olan diğer Anadolu toplumları diş çürüğü açısından karşılaştırıldığında, bu toplumun Müslümantepe (Ortaçağ; % 5,5), Smyrna (Helen-Roma; % 4,46), Klozemenai Akpınar (MÖ 7-4 yy; % 5,4) ve Klozemenai Yıldıztepe (MÖ 6-5; % 5,2) toplumları ile büyük bir benzerlik gösterdiği saptanmıştır.

Zeytinli ada toplumunun diş çürüğü oranı oldukça düşüktür. Çürük az görülmesi bu toplumun besin hazırlama teknikleri ve beslenme alışkanlıklarının iyi olduğunu, karbonhidratlı ve şekerli besinlerin yoğun olarak tüketilmediğini göstermektedir. Genel olarak bakıldığında, Zeytinli ada'dan çıkarılan çene ve dişler genç ve orta erişkin bireylerden oluşur.

Zeytinli ada populasyonunu oluşturan bireylerin farklı dönemlerde yaşamış olmalarına karşın diş çürüğü hastalıkları birbirine benzerlik sunmaktadır. Bu durum, farklı dönemlerde Zeytinli ada da yaşayan insanların aynı yaşam biçimlerine sahip olduklarını düşündürmektedir.

## TEŞEKKÜR

Zeytinli adası kazılarına katılma imkanı tanıyan ve iskelet materyallerinin çalışılması konusunda yardımcı olan sayın Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK'e, ve araştırmamızı destekleyen Cumhuriyet Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonuna (CÜBAP, EDB-006, 2011) sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.

## KAYNAKÇA

Atamtürk, D., Duyar, İ. (2008). Adramytteion (Örentepe) İskeletlerinde Ağız ve Diş Sağlığı, *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 1–15.

Ay, N. (2014). *Müslümantepe iskeletlerinin paleopatolojik açıdan analizi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Başoğlu, O. (2012)." Nevşehir/ Camihöyük Helenistik-Roma Dönemi İnsanlarının Sağlık Sorunları", *Olba*,Sayı 20:1-27.

Başoğlu, O., Şener, T., Gökkoyun, S.(2012). "Olba İskeletleri", *Adli Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı2:15-25.

Bıçak, S. (2013). *Zeytinli Ada (Balıkesir/ Erdek) insan iskeletlerinde diş ve çene patalojileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Cumhuriyet Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Bıçak, S., Suata Alpaslan, F. (2015). Zeytinli ada İskelet Topluluğunun Diş ve Çene Patalojisi Açısından Değerlendirilmesi, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen Fakültesi Fen Bilimleri Dergisi 36,5*,32-46.

Brothwell, D. R. (1981*). Digging up Bones: Excavations, Treatment and Study of Human Skeletal Remains*. Oxford: Oxford University Press.

Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H. (1994). Standards For Data Collection from Human Skeletal Remains, Arkansas Archeological Survey Research Series, No:44.

Erdal Y. S. (1996). *İznik Geç Bizans Dönemi İnsanlarının Çene ve Dişlerinin Antropolojik Açıdan İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Erdal, Y. S. (2001). Antandros İnsanlarında Ağız Sağlığı, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 1:45-55.

Erdal, Y. S. (2003). "Büyük Saray-Eski Cezaevi Kazılarında Gün Işığına Çıkarılan İnsan İskelet Kalıntılarının Antropolojik Analizi", *18. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara, 15-30.

Erkman, A., C. (2008). Altıntepe Urartu İskeletlerine Ait Alt Canıne Dişlerinden Cinsiyet Tespiti, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı1/3 117-130.

Eroğlu, S. (1998). *Sardis Roma-Bizans Toplumlarında Diş Hastalıkları ve Ağız Sağlığı.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ertüzün, R.M. (1964). *Kapıdağ Yarımadası ve Çevresindeki Adalar, Tarih Arkeolojisi Üzerine Araştırmalar*, Papirüs Basım Yayın Matbaacılık San.Tic.Ltt.Şti, İstanbul.

Featherstone, J.D.B. (2000). The science and practice of caries prevention, *Journal of American Dental Association*, 131, 887–899.

Gözlük, P., A. Yiğit, A., C. Erkman. (2004). "Van Kalesi/Eski Van Şehri İnsanlarındaki Sağlık Sorunları", *19. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 51-62.

Gözlük P. (2004). *Van-Karagündüz Populasyonunun Dişlerinin ve Çenelerinin Paleopatolojik Açıdan İncelenmesi.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gözlük Kırmızıoğlu P., Z. F. Yaşar, A. Yiğit, A. Sevim Erol. (2009). "Kyzikos İskeletlerinin Dental Analizi", *24. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* 139-162.

Gözlük Kırmızıoğlu P., Yaşar, Z. F., Yiğit, A., Suata Alpaslan, F., Sevim Erol A., Kesikçiler, B. (2010). "Trabzon Kızlar Manastırı İskeletlerinde Ağız ve Diş Sağlığı", *25. Arkeometri Sonuçlan Toplantısı*, 127-150.

Gözlük, P ve diğ.(2016). "Tarsus (Makam Cami) İnsanlarında Ağız ve Diş Sağlığı", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1:99-118.

Gözlük Kırmızıoğlu. P., Sevim Erol. A. (2017). Aziz Mercurıus İskeletleri, *Social Sciences Studies Journal 3/6.859-872.*

Güleç, E (1986). "Klazomenai İskeletlerinin Antropolojik ve Demografik İncelenmesi", *1.Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 131-137.

Güleç, E. (1989). Panaztepe İskeletlerinin Paleoantropolojik ve Paleopatolojik İncelemesi, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 28:73-95.

Güleç. E., Duyar. İ. (1998). Panaztepe MÖ ikinci bin ve Roma dönemi iskeletlerinin antropolojik analizi, *Antropoloji Dergisi*, 13, 179–206.

Hillson S. (1979)."Diet and Denthal Disease", *Food and Nutrition World Archaeology 11*.2, 1979, 147-162.

Hillson, S. (1990). *Teeth*, Cambridge University Press, New York.

Karaöz Arıhan, S., Çırak, A., Erkman, A.C. (2010). "Datca / Burgaz İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi", *25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* ss.297-310.

Kaur, H., Jıt, I. (1990). Age Estimation from Cortical İndex of the Human Clavicle in Nortwest İndians, *American Journal of Physical Anthropology*, 83:297– 305.

Larsen C. S. et al. (1991). "Dental Caries Evidence for Dietary Change: An Archeological Context", *Advances in Dental Anthropology,* M. A. Kelley and C. S. Larsen (Eds.) New York:Wiley-Liss, 179-202.

Ortner, D. J., Putschar, G.J. (1981). *Identification of pathological conditions in human skeletal remain.* Smithsonian Press. Washington.

Ortner, D. J., Putschar ,W.G.J. (1985). *Identification of Pathological Conditions in Human Skeleton Remains*, Smithsonian Institution Press. Washington.

Olıvıer, G. (1969). *Practical Antropology*, Springfield, Illionis:Charles C. Thomas Publisher.

Özbek, M. (1987). "Çayönü İnsanlarında Diş ve Dişeti Hastalıkları", *5. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 367-395.

Özbek, M .(2007). *Dişlerle Zamanda Yolculuk* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Öztürk, N., Kavaz, B. (2012). *Erdek Zeytinli ada Meryemana Manastırı*, Bandırma: Banmat Matbaacılık.

Sağır, M., Satar, Z., Özer, İ., Güleç, E. (2010). Gümüşlük-Milas İskeletlerinin Ağız ve Diş Sağlığı. *XXV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*:69-78.

Sevim, A. (1993). *Elazığ / Tepecik Ortaçağ İskeletlerinin Paleodemografik Açıdan Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sevim, A., İ. Özer., M. Sağır. (2003). "Paleodemografi: Tarihsel Gelişimi ve Sorunları", Üçüncü Ulusal Nüfus Bilimleri Konferansı, Ankara: H.Ü. Nüfus Etütleri Enstitüsü.

Sevim Erol, A., Gözlük Kırmızıoğlu, P. (2016). Karagündüz Ortaçağ İnsanlarında Diş Çürüğü. A. Özfırat (Ed), *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan.* Ege Yayınları. İstanbul (pp.393-407).

Szilvassy, J., Kritscher, H. (1990). "Estimation of Chronological Age in Man Based on the Spongy Structure of Long Bones", Antrop. *Anz.,* 48/3: 289-298 .

Şarbak, A. (2015). *Dara Antik Kenti (Mardin) geç roma iskelet toplumu dişlerinin morfometrik analizi ve diş sağlığı.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi).Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Şimşek, N., I. Günay ve E. Güleç (2008). ''Kelenderis Toplumunda Ağız ve Diş Sağlığı'', *23.Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 187-202.

Şimşek, N. (2011). *Laodikeia populasyonunun diş ve çenelerinin paleopatolojik açıdan incelenmesi.*(Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Torun. N. (2014). *Tokat (Niksar) iskeletlerinin ağız ve diş sağlığı,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Ubelaker, D. H. (1978). *Human Skeletal Remains*, Smithsonian Institution, Adline Publishering Company, Chicago.

Uzel, I., B. Alpagut., (1987), "Arslantepe Geç Roma Dönemi İskeletlerinde Diş Çürüğü", Diş aşınmaları ve Periodontal Hastalıklar, *II. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1987,31-53. (6).

Suata Alpaslan, F., Uz, B. (2017). Kirazlıdere İskelet Topluluğunun Çene ve Diş Patolojisi Açısından İncelenmesi, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen Fakültesi Fen Bilimleri Dergisi 41,2*,1-19.

Üstündağ, H., Demirel, F. A. (2009). "Alanya Kalesi İskelet Topluluğunda Ağız ve Diş Sağlığı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* cilt.26, S.1, ss.219-234.

Workshop of European Anthropologists (WEA) . (1980). Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons. Journal of Human Evolution, 9(7), 518-549.

White, T., P.A. Folkens. (1991). *Human Osteology*, Academic Pres.USA.

White, D. T., Black, M. T, Folkens, P. (2012). *Human Osteology*, Printed in U. S. A. Academic Press.

Yalçın, B,Y., Ünal, M., Pirdal, H., Selçuk, Y. ( 2016). Anadolu Tıp Tarihi, *Türk Aile Hekimleri Dergisi,* 20/ 1: 33-44.

Yaşar, Z. F. (2007). *Adli Dental Antropoloji: Dental Antropoloji Açısından Minnetpınarı ve Güllüdere Toplumlarının Dişlerinin Karşılaştırmalı Analizi.* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yaşar, Z. F., A. Yiğit., P. Kırmızıoğlu Gözlük., A., Erol Sevim.(2008). "Smyrna Agorası İnsanlarının Ağız ve Diş Sağlığı", *23.Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. Kocaeli.

Yılmaz, H., Baykara, İ., Baykara, D. (2009). Kalecik (Van) İnsanlarının Ağız ve Diş Sağlığı, *25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*,Ankara.

Yılmaz Usta, N. (2013). Iasos (Bizans Donemi) Toplumunda Ağız ve Diş Sağlığı, *Antropoloji Dergisi,* Sayı:25, sf:117.

Yiğit, A., Gözlük, P., Erkman, A. C., Çırak, A., ve Şimşek, N. (2005). Altıntepe Urartu İskeletlerinin Paleoantropolojik Açıdan Değerlendirilmesi, *20. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* 79–90.

https://www.google.com.tr/search?q=zeytinli+ada+haritası&safe (Erişim: 08.06.2018).

**Resim.1** Zeytinli ada
(https://www.google.com.tr/search?q=zeytinli+ada+haritası&safe)

**Resim 2.** ZK-18 no'lu bireye ait alt çenede diş çürüğü (Bıçak ve Suata Alpaslan, 2015).

**Resim 3.** ZK-35 no'lu bireye ait alt çenede diş çürüğü (Bıçak ve Suata Alpaslan, 2015).

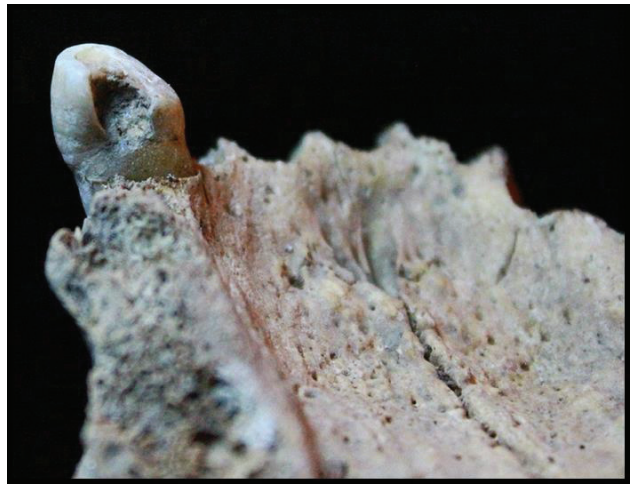

**Resim 3:** ZK-48 no'lu bireye ait üst çenede diş çürüğü (Bıçak ve Suata Alpaslan, 2015).

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460068

# SAĞLIKLI VE KALİTELİ YAŞAMDA SÜRDÜRÜLEBİLİR DÜNYA GÖRÜŞÜ

*Galip AKIN*[*]

***Atıf/©:*** *Akın, Galip (2018). Sağlıklı ve Kaliteli Yaşamda Sürdürülebilir Dünya Görüşü, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 877-891*

***Özet:*** *Sağlıklı ve kaliteli yaşam, başarılı, mutlu uzun bir yaşam için olmazsa olmazlardandır. Dünya Sağlık Örgütü de (DSÖ) sağlığı, temel insan haklarından biridir diyerek, yaşam için sağlığın ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu konuda yapılan bilimsel araştırmalarda da sağlığın, sağlıklı kalmanın, kaliteli yaşamda, sürdürülebilirliğin önem ve değeri açıklanmaktadır. Sağlıklı ve kaliteli yaşamda, yaşanılan çevrenin, ekonomik ve sosyal yapının etkileri konusunda birçok bilimsel açıklamaya rastlanmaktadır. Yaşam için çevresel bileşenlerden olan hava, su, toprak, çok önemlidir. Solunum yapmak için temiz havaya, günlük ortalama 2,5 litre temiz suya, yaşamak ve beslenmek için kirlenmemiş toprağa ihtiyaç vardır. Son yıllarda kirlenen hava, su, toprak nedeniyle kalp damar, şeker, Alzheimer, Parkinson gibi hastalıkların yaygınlaşması, çevresel kirlenmenin, ekonomik ve sosyal yapıların hayli bozulduğunu göstermektedir. Sağlıklı ve kaliteli yaşam için çevre, ekonomik ve sosyal yapıların geliştirilmesi ve sürdürülebilirliğin sağlanmasına yönelik olarak yapılması gerekenler önemli yer tutmaktadır. Bu çalışmada sağlıklı ve kaliteli yaşam için Sürdürülebilir Dünya Görüşü yapılan çalışmalar ışığında tartışılmıştır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Sağlık, Kaliteli Yaşam, Kirlenme, Sürdürülebilirlik*

---

*Makale Geliş Tarihi:14.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 01.10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Prof. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü,*
*galip.akin@bozok.edu.tr*

## *A Sustainable Worldview in Healthy And Quality Life*

***Citation/©:*** *Akın, Galip (2018). A Sustainable Worldview In Healthy And Quality Life Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 877-891*

***Abstract:*** *Healthy and quality life is a must for a long, successful, happy life. The World Health Organization also emphasizes the importance of health for life by claiming that health is one of the basic human rights. Scientific researches on this topic also explain the importance and value of health, maintaining health and sustainability of quality life. There exist many scientific explanations about the effects of the environment, economic and social structure in healthy and quality life.*

*Air, water and soil, which are the environmental components, are very crucial for life. Clean air for respiration, an average of 2.5 liters of clean water per day and uncontaminated soil are needed to live and take nourishment. The widespread diseases such as heart, vein, diabetes, Alzheimer and Parkinson due to polluted air, water and soil in recent years point out the significant deterioration of environmental, economic and social structures.*

*The development of environmental, economic and social structures for health and quality of life and the important issues to be done in order to ensure sustainability are important. In this study, sustainable worldview for healthy and quality life is discussed on the basis of performed researches.*

***Keywords:*** *Health, Quality Life, Pollution, Sustainability*

### I.GİRİŞ

Dünyada her şey insan odaklıdır. Yapılacak bir işi yapan, olayı düşünen, geliştiren, planlayıp projelendiren ve onu gerçekleştiren insandır. Bir işin ne şekilde yapılması gerektiğini tüm safhalarıyla gözden geçiren, onu proje haline getirip yapan insan olduğuna göre, ne kadar bilgili, yetenekli, eğitimli ve deneyimli ise başarılı olma olasılığı da o oranda yüksek olacaktır (Akın ve Balıkçı, 2018: 148). Her şeyi düşünüp, projelendirip, gerçekleştiren insandır, bu nedenle insanın her yönüyle sağlıklı ve yaşam kalitesi üst düzeyde olmalıdır. Her şeyin odağında bulunan insanın da öncelikle sağlığının yerinde olması ön koşullardan biridir diyebiliriz (Akın, 2017[a;] 273; Akın, 2013: 81).

## II. SAĞLIKLI YAŞAM

İnsan sağlığı üzerinde her türlü çalışma ve girişimleri yapan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), sağlığı 1948 yılında insanın bedenen, ruhen ve sosyal yönlerden tam bir iyilik (refah) içinde olması olarak tanımlamaktadır. Bu tarifiyle DSÖ sağlığı, soyut bir durumdan çok fonksiyonel terimlerle anlaşılabilen bir sonuca ulaşma aracı olarak, insanların bedensel, sosyal ve ekonomik olarak verimli bir yaşam sürmesine izin veren bir kaynak olarak düşünmektedir. Böylece insan sağlığı ile ekonomik, sosyal koşullar, yaşanılan çevre, bireysel yaşam tarzları arasında kaçınılmaz ilişkilerin olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Bu konuda Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), sağlığın teşviki ve geliştirilmesi konusunda birçok toplantılar yapmış ve bu konuda önemli kararlar almıştır. Bunlardan biri 1986'da Kanada'nın Ottawa kentinde diğeri, Endonezya'nın Jakarta kentinde 1997 yılında yapılmıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2011: 2).

Ottowa sözleşmesinde sağlığın teşviki ve geliştirilmesi için, sağlıklı halk politikası ve sağlığı destekleyici, çevrelerin oluşturulması, ayrıca kişisel becerilerin geliştirilmesi, sağlık için toplumun bilinçlendirilmesi ve sağlık hizmetlerinin bunlara göre yeniden düzenlenmesi ve yönlendirilmesi kararları alınmıştır.

Jakarta bildirgesinde ise, sağlığın gelişimi için yatırımların ve sağlığa yönelik sosyal sorumluluğun artırılması kararları alınmıştır. Bunların yanında sağlığın teşviki ve geliştirilmesi için alt yapının güçlendirilmesi, bu konuda ortaklıkların genişletilmesi ve toplum kapasitesinin artırılması ve bireylerin yetkilendirilmesi gibi kararlar alınmıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2011: 13).

Ottowa ve Jakarta'da alınan kararlar her ülke tarafından farklı yorumlanmış olsa da, sağlığın teşviki ve geliştirilmesi, ortalama ömür uzunluğunun artması, uygun yaşam alanların, sağlıklı kentlerin oluşturulmasında ve yaşam kalitesinin artırılmasında önemli katkılar sağladığı gözlemlenmektedir.

## III. KALİTELİ YAŞAM

Yaşam kalitesi bugün olduğu gibi Helenistik dönemde Plato'nun "Devlet", Aristo'nun "Nikomokhos'a Etik" isimli eserlerinde tartışıldığı görülmektedir). Günümüzde daha etkin bir şekilde tartışılan "yaşam kalitesi" terimi, toplumların ulaşmayı hedeflediği en önemli evrensel amaçlardan biridir. Yaşam kalitesi terimi, ilk olarak Long'un 1960 yılında yayınladığı "On the

Quantity and Quality of Life" adlı makalesinde tartışılmaktadır. Daha sonra Maslow'un "Motivation and Personality" eserinde bahsettiği ihtiyaçlar hiyerarşisi ile birlikte giderek artan bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır (Edisan ve Kadıoğlu, 2013: 3).

Yaşam Kalitesinin değerlendirilmesinde ortak bir standart sistem bulunmamakla birlikte objektif ve sübjektif olmak üzere iki açıdan incelenmektedir. Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar dikkate alındığında yaşam kalitesinin değerlendirilmesinde, kişinin cinsiyeti, yaşı, eğitimi, ekonomik ve medeni durumu, sağlığı, aldığı sosyal destekler, iş hayatı, yaşadığı kent ile konutu ve özellikleri, boş zaman aktiviteleri gibi göstergeler dikkate alınarak yapılmaktadır. Bu göstergelerin durumu ve özellikleri yaşam kalitesinin belirlenmesinde önemli kriterler olarak gösterilmektedir (Boylu ve Paçacıoğlu, 2016: 137).

Maslow teorisinde, bize insan yaşamında karşılanması gereken temel ihtiyaçları sıralamış, bu ihtiyaçların kantitesi (nicelik) ile kalitesinin (nitelik) önemli olduğunun altını çizerek vurgulamaktadır. Gerçekten de kişinin bedensel, ruhsal, sosyal sağlığının olması ömür uzunluğundan ziyade yaşamının kalitesi, mali durumunun iyi olmasından ziyade kişiyi tatmin edip etmemesi önemli göstergelerdendir. Bu nedenle, yaşam kalitesi bir bilinçlenme sürecidir ve tüm yaşam alanı ve sürecinde her zaman ulaşılmak istenen mükemmellik düzeyidir (Torlak ve Yavuzçehre, 2008: 23; Akın, 2013: 81).

Yaşam kalitesi göstergelerinden biri olan yaş, yapılan çalışmalarda özellikle yaşlılık döneminde daha fazla ele alınmaktadır. Yaşlılık döneminde bedensel, ruhsal, sosyal ve bilişsel yeteneklerde kayıpların daha fazla olmaktadır. Yaşlılıkta sağlık sorunlarının daha fazla görülmesi, emeklilik sonrası gelir düzeyinin düşmesi, statü ve rol kaybı, yalnızlık gibi nedenlerle yaşam kalitesini önemli ölçüde etkilediğinden, yaşam kalitesi göstergeleri yönünden daha fazla öne çıkmaktadır (Akın, 2017[b]; 219; Güven ve Şener, 2010; 180).

İnsanda her türlü karakter ve özeliklerin ortaya çıkmasından sahip olunan genetik yapı ve çevresel etmenler birlikte sorumlu olduğundan, yaşam kalitesi üzerinde bunların, doğrudan etkili olması doğal bir olayın sonucudur diyebiliriz.

## IV. SÜRDÜRÜLEBİLİR DÜNYA GÖRÜŞÜ

Sürdürülebilir Dünya Görüşü, en basit tanımıyla bir şeyin kendi varlığını süreç içerisinde devam ettirebilmesidir. İnsan yaşamının devamının doğadaki tüm canlıların korunmasına bağlı olduğu gerçeği, 20. yüzyılın ilk yarısının sonlarından itibaren dile getirilmeye başlandı. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren 1980'lerin başında ekonomik gelişmelerde, daha sonraları turizm, toplumbilim, şehircilik, yönetim bilimi ve yaşam kalitesi konuları içinde sürdürülebilirlik kavramı tartışılmaya başlandı (Buzdoğan, 2002; 56-72).

Yaşamın, sağlıklı ve kaliteli olarak devam edebilmesi için yaşanılan çevrenin vazgeçilmez bir etmen olduğunun birçok bilim insanı tarafından yirminci yüzyılın sonlarından itibaren önemle vurgulanmaya başlanmasıyla, ekolojik anlanma, çevrenin korunması ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi amacıyla "Sürdürülebilir Dünya Görüşü" gündeme geldi. Buna göre, yaşam alanlarının bütünüyle korunması, toprak verimliliğinin artırılması, oksijen, azot, su gibi biyolojik döngülerin bozulması nedeniyle, kömür, petrol, madenler gibi yenilenmeyen kaynakların kullanımının sınırlandırılması, alternatif enerji kaynaklarına yönelmesi, bunların araştırılması ve gerekli önlemlerin alınması için finansal kaynakların oluşturulması önerildi. Ayrıca hava, su, toprağın kirlenmesi, bunların doğal temizleme sınırlarının aşılmaması, yaşam alanları ve yaşamı tehdit edici risklerin çok düşük tutulması, nükleer enerji gibi uzun süreli kullanmada kaza riskinin olmaması için, en son teknolojilerin kullanılması gerekliliği vurgulandı. Eğer doğa ve kaynaklarının dengeli olarak sağlayabileceği minimum miktar aşılırsa, doğanın dengesinin bozulacağı ve yaşamda bir takım sorunların geri döndürülmez şekilde ortaya çıkacağı çeşitli araştırma yayınlarında ifade edildi (Akın, 2017[b]: 157; Brow ve diğerleri, 1995).

Sürdürülebilir Dünya Görüşü, sadece günümüz toplumlarının ihtiyaçlarının değil, gelecek kuşakların da kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri gerektiği vurgulanarak, doğanın, biyolojik denge ve döngülerinin bozulmadan ve yaşam kalitesini düşürmeden tüm canlı yaşamının devamının sağlanması esasına dayanmaktadır.

## V. SAĞLIĞI ETKİLEYEN ETMENLER

Sağlıklı bir yaşam ve bu yaşamın sürdürülmesi, yaşanılan çevresel koşullarla uyumlu bir genetik yapı ve genetik yapıya uygun çevresel

koşullarla mümkündür. İnsanın genetik yapısı ve yaşadığı çevre, sağlıklı yaşamın vazgeçilmez iki öğesidir. Birinde meydana gelecek bir aksaklık, sağlıklı yaşamı imkânsız hale getirir. Karakter ve özelliklerin ortaya çıkmasından doğrudan sorumlu genlerin yapısını oluşturan DNA'larda mutasyona (değişim) neden olan, üç çevresel etmen vardır. Bunlar çevresel sıcaklık, yüksek enerji yüklü radyoaktif maddeler ve kolşisin gibi bazı kimyasal maddelerdir. Genlerin değişimine neden olan bu üç etmen dikkatle incelendiğinde, bunların temelde yaşanılan çevrenin özellikleri olduğu ortaya çıkar. Çevresel sıcaklık, radyoaktif ve bazı kimyasal maddeler, genlerin hiç çalışmamasına, az çalışmasına, çok çalışmasına ve normal çalışmasına neden olurlar. Bu nedenle diyebiliriz ki yaşanılan alandaki çevresel koşullar, genetik yapının düzensiz ya da normal çalışması üzerine de etkilidir. Bu da bize yaşanılan çevrenin tüm koşulları, sağlıklı yaşam üzerinde doğrudan ya da dolaylı olarak etkilidir sonucuna ulaştırır (Akın, 2017[b]: 74).

Yaşanılan çevrenin sıcaklık, nem, yağış, rüzgâr gibi iklim koşulları, topoğrafik ve jeolojik yapı, rakım, bitki örtüsü gibi özellikler çevresel koşullarını oluşturur. Yaşanılan çevrenin hava, su ve toprağı, insanın yaşam tarzı ve beslenme arasında güçlü ve doğrudan bir bağının olduğu bilinmektedir (Akın, 2017[b]: 68; Barilla Gıda ve Beslenme Merkezi Merkezi, 2009: 2).

Sağlık ve yaşam biçimi arasında doğrudan ve güçlü bağ olduğu ve özellikle beslenme biçiminin olduğu yapılan çalışmalarda ortaya konulmaktadır. Sağlıklı yaşamın devamı için yaşam tarzımızın ve beslenme diyetinin önemi ve değeri örneklerle açıklanmaya çalışılmaktadır (Menteşe, 2017: 385; Barilla Gıda ve Beslenme Merkezi Merkezi, 2009: 5).

Yaşanılan çevre ikliminin, sağlıklı yaşam için gerekliliğini ve önemini göz ardı etmek mümkün değildir. Dünya'da insan nüfusunun büyük bölümü iklim koşullarının yaşama uygun olan bölgelerde toplandığı görülmektedir. Çöllerde, denizden yüksekliği 2500 m'nin üzerinde olan ve dağlık bölgelerde, Güney ve Kuzey Kutup bölgeleri ve yakınlarında nüfusun çok az olduğu bilinmektedir. Çöllerde yağış çok az ve sıcaklığın yüksek olması, denizden yüksek olan yerler ile Kutup ve Kutuplara yakın olan yerlerde ise aşırı sağanak ve yağışın kar şeklinde olması nedenleriyle yaşam koşullarının zor ve çetin olması, buralarda insan nüfusunun az olmasının en temel nedenleridir (Akın ve Akın, 2007: 105-118).

Dünya'da 18. yüzyılın son çeyreğinde başlayan Sanayi Devrimiyle birlikte, aşırı nüfus artışı, plansız sanayileşme, fosil yakıtların aşırı kullanımı, aşırı suni gübre ve tarım ilacı kullanımı gibi nedenlerle çevre kirlenmesi ve çevre bozulması üst düzeylere ulaşmış ve çevrenin kendini yenileme fırsatı bulamaması ile giderek artan yeni çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Bu süreçte, yaşam alanlarının havası, suyu ve toprağı kirlenmiştir. Bunların yanında bilhassa büyük kentlerde olmak üzere, yaşam alanları sağlığı tehdit eder boyuta ulaşmıştır. Günümüzde çevresel kirlenme ve bozulma öyle boyutlara ulaşmıştır ki, insanlarla birlikte ne hayvanlar ne de bitkilerin sağlıklı kalması ve mutlu bir ömür sürdürmesi imkânsız hale gelmiştir. İnsanın dakikada 12-16 kez solunum yapmak, günde ortalama 2,5 litre su içmek ve günde 3 öğün yemek yemek zorunda olduğu gerçeği göz önünde tutulursa suyu, havası ve toprağı kirlenmiş bir çevrede sağlıklı kalmanın mümkün olmayacağını bilmeliyiz. Örneğin ülkemizde nüfus artışından daha fazla hastane yapılmasına karşın hastaneler hasta ile doludur. Özellikle çocuklar neredeyse okuldan çok doktora gitmektedirler. Sağlıklı olmayan bir kişinin sağlıklı düşünmesi, sağlıklı hareket etmesi, sosyal ilişkilerini normal devam ettirmesi de imkânsızdır (Akın, 2017[b]: 142; Menteşe, 2017: 382).

## VI- SAĞLIK İÇİN ÇEVRENİN GEREKLİLİĞİ

Havası, suyu, toprağı kirlenmiş bir çevrede yetişen hayvanların eti, sütü, yumurtasının kirlenmeden etkilenmemesini düşünmek mümkün değildir. Ayrıca kirlenmiş bir çevrede yetiştirilen bitkilerin meyveleri, sebzeleri ve besin olarak kullanılan bitkilerden yapılan yiyeceklerin de insan sağlığına zarar vermemelerini düşünmek herhalde akıllıca bir yorum olamaz. Kirlenmiş ortamlarda yetiştirilen bitkiler ve hayvanların bağışıklık sistemleri zayıf olduğundan, doku ve organları da zayıftır. Bu yüzden zararlı mikroorganizmalara karşı koyamazlar. Bunları besin olarak kullanan ve yararlananların bunlardan fayda görmelerini bekleyemeyiz. Sağlıksız bir toplum, başarı ve sağlıklı bir üretkenlik gösteremez. Çünkü çevre, insan, kültür, ekonomi ve gelişme arasında etkileşim son derece güçlüdür. Çevresel kirlenme ve bozulma bunların hepsi arasındaki ilişki ve etkileşimleri olumsuz etkileyecektir (Baykal ve Baykal, 2008: 10; Menteşe, 2017; 383).

## VII. YAŞAM KALİTESİNİ ETKİLEYEN ÇEVRESEL ETMENLER

Bireyin yaşadığı çevre ve burada yaşayan bireylerle olumlu ilişkiler kurarak yaşamından haz duymasıdır. Bireyin yaşam kalitesini etkileyen çevresel koşulların yanı sıra bireyin yaşı, cinsiyeti, medeni durumudur. Ayrıca geliri,

sağlığı, eğitim durumu, sosyal destek alması, iş hayatı, yaşanılan konut ve özellikleri, geçirdiği boş zaman aktiviteleri, kronik bir hastalığa sahip olma gibi birçok etmen, bireyin yaşam kalitesini etkileyen göstergelerdir (Güven ve Şener, 2010: 181; Edisan ve Kadıoğlu, 2013; 2).

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), yaşam kalitesini, kişinin kendi amaçlarına, standartlarına, beklentilerine ve çıkarlarına göre bir kültür ve değer sisteminde duyduğu hazzı, memnuniyeti ifade eden bir terim olarak açıklamıştır. Kişinin algıladığı yaşam kalitesi herhangi bir empoze olmadan yaşamını tamamen kendisinin değerlendirmesi ve bu değerlendirmenin sürdürülebilir olmasıdır (Bilir ve diğerleri, 2005: 663). Yaşam kalitesi objektif ve sübjektif olmak üzere iki açıdan değerlendirilip incelenmektedir. Objektif göstergeler, bireyin yaşından, gelir düzeyinden ve işi gibi göstergeleri, sübjektif göstergeler ise kişinin algıladığı memnuniyeti, doyumu ve hazzı oluşturmaktadır (Torlak ve Yavuzçehre, 2008: 30). Genelleme yapılırsa ne objektif ne de sübjektif göstergeler için evrensel bir sistem ve standart yoktur (Demirkaya, 2010; 95). Bireyin bedensel, ruhsal, bilişsel ve sosyal sağlığı yaşam kalitesinin önemli bir göstergesidir.

Yaşam kalitesi açısından önemli göstergelerden biri de bireyin yaşadığı çevresi ve çevresi ile olan etkileşim düzeyidir. Bireyin sosyal çevresi içinde ailesi son derece önem arz etmektedir. Birey çevresi ve ailesinde kendini oraya ait hissetmesi ve ailenin bir bireyi gibi görebilmesi yaşam kalitesi açısından çok önemlidir. Ayrıca bireyin ailesi yaşam kalitesinin gelişmesinde önde gelen göstergelerden biridir (Özmete, 2010; 456).

Bireyin boş zamanlarını istediği gibi değerlendirmesi yaşam kalitesi göstergelerinden bir diğeridir. Boş zamanlarında bireyin dinlenmesi, eğlenmesi ve kendini geliştirmesi yönlerinden üç önemli görevi bulunmaktadır. Böylece birey kendini keşfetmesinde, yenilemesinde, ifade edebilmesinde, boş zamanı değerlendirme şeklinin katkısı yadsınamaz niteliktedir (Aslan ve Aslan Cansever, 2012: 24).

Yaşam kalitesini doğrudan ve dolaylı etki eden, göstergelerden bir diğeri de yaşanılan şehir ve konut önemli bir yer almaktadır. Konutun tasarımı, ev eşyalarına ve beklentilere cevap verebilme düzeyi, göz ardı edilemeyecek göstergelerdendir. Şehrin sakinliği, gürültü ve gürültü kirliliğinin olmaması yaşam kalitesini etkileyen temel göstergelerdendir(Karakurt Tosun, 2013; 215-237).

## VIII. SÜRDÜRÜLEBİLİR DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN YAŞAM İÇİN ÖNEMİ

Sürdürülebilir Dünya Görüşünün temel amacı, yaşam için gerekli olan doğanın verim ve yararlanma kapasitesini aksatmadan, doğadan gelecek nesillerinde yararlanmasını sağlamaktır. Çevre ve doğa olmadan sağlıklı ve kaliteli yaşamın devam ettirilmesi düşünülemeyeceğine göre doğanın tüm bileşenleriyle korunması ve geliştirilmesinin yaşam için gereği ortadadır (Akın, 2017[b]: 135; Kahraman, 2014: 74-84).

Sürdürülebilir Dünya Görüşü ilk kez, dünya doğayı koruma birliği (IUCN) tarafından 1982 yılında, "Dünya Doğa Şartı" belgeselinde yer almasından sonra, doğanın korunmasının yanında, ekonomik, sosyal, siyasal alanlar bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmeye başlanmıştır. Gerçekten, sürdürülebilir gelişme sürekli ve dengeli olmalıdır. Yaşanan çevrenin ve doğanın var olan kaynakları savurganlığa ve tahribe yol açmayacak şekilde, akılcı ve teknik yöntemlerle bugünkü ve gelecek kuşaklarında hak ve yararları da dikkate alınarak, devamı için her türlü önlemleri alarak, tüm alanlarda gelişmenin sağlanmasıdır. Ekonomik, sosyal, siyasal gelişmelerin istenilen şekilde sağlanabilmesinin tüm doğa ve doğa koşullarının korunmasına bağlı olduğu açıktır. Doğa korunmadan sağlıklı ve kaliteli yaşamı sürdürmek mümkün görünmemektedir (Karakurt Tosun, 2009: 1-14; Çelik, 2006: 20-37).

Sağlıklı ve kaliteli yaşamın ancak ekonomi ile sosyal, siyasal gelişmelerin birlikte ele alınmasıyla gerçekleşeceği ve bu gelişmelerin olabilmesininde çevre ve doğanın korunması gerektiği, bu konuda yapılan çalışmaların temelini oluşturmaktadır. Buna göre sürdürülebilir gelişmenin olabilmesi için çevre, doğa ile ekonomi politikaları arasında organizasyon ve entegrasyon yapılmasıyla ancak toplumsal gelişmenin sağlanması mümkün olabilecektir (Hazer ve Özsungur, 2017: 445-472; Karakurt Tosun, 2013: 215-237).

Sürdürülebilir çevrenin oluşturulması, sürdürülebilir bir gelişmenin gerçekleşmesiyle sağlanabilecektir. Bu da toplumda ekonomik, sosyal gelişmeyi sağlayarak, toplumsal yapıda her alanda iyileşmenin olması anlamanı gelecektir. Böylece sürdürülebilir gelişmenin, ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarının olduğu anlamına gelmektedir. Sürdürülebilir ekonomik, güçlü ve katılımcı bir toplumu sosyal sürdürülebilirlik ekonomik sermayenin istikrarlı olduğunu ve insan gereksinimlerini sürekli olarak karşılayabilen ve korunan bir çevrenin oluşturularak kaliteli yaşamın

gerçekleştiği sonucuna götürür. Sürdürülebilir bir gelişme ile korunabilen, iyileştirilebilen bir çevre ve doğa, kaliteli ve sağlam bir kaliteli sosyal yaşam ile güçlü bir ekonomik yapının gelişmesi ortaya çıkmış olur. Çünkü toplumun yaptığı çeşitli eylemler ve düşüncelerin oluştuğu ve geliştiği yer, yaşadığı doğa, şehir ve mekânlardır. Yaşanılan yer ile insan düşüncesi ve davranışları arasında sürekli ve karşılıklı bir etkileşim bulunmaktadır. Bunun için sürdürülebilir sağlıklı ve kaliteli yaşam ancak sürdürülebilir doğa ve çevrenin varlığına bağlıdır diyebiliriz (Özgenç, 2013: 6; Oktay,2001: 46).

Ülkemiz aşırı nüfus artışı, plansız sanayileşme ve taşradan kentlere göç nedeniyle plansızlık, denetimsizlik ve görmezden gelme sonucunda, insanca yaşamayı güçleştiren yapılar, çarpık kentleşme, var olan geleneksel, tarihsel, kültürel yapılar ile doğal çevrenin giderek bozulmasına bağlı olarak, yaşam kalitesi gittikçe düşmekte ve kentlerin gelişerek sürdürülebilirliklerinin sağlanmasını imkânsız hale getirmektedir. Bunun için, tasarımcılar, mühendisler, sosyal planlayıcılar, sağlıkçılar, sosyologlar, antropolog gibi ilgili meslek kuruluşları bir araya gelerek birlikte kent sorunlarına çözüm aramaları gereklidir. Sağlıksız ve çarpık kentleşmenin insanların hareket alanlarını kısıtlamakta, insanların solunum, dolaşım sistemlerinde bozulmalara yol açarak kalp damar hastalıkları, Parkinson, Alzhimer, obezite gibi hastalıkların artışında önemli paylarının olduğu bir gerçektir. Örneğin, obezite birçok hastalığın tetikleyicisidir (Boylu ve Paçacıoğlu, 2016: 141).

## IX. HER YAŞTA VE ZAMANDA ÇEVRE

Sağlıklı ve kaliteli yaşamın olmazsa olmazlarından belki de en önemlisi temiz hava, su ve toprak ile insan doğasına uygun kentlerin oluşturulmasıdır. Sağlıklı ve kaliteli yaşamın iki temel ögesinden biri çevreye ve çevresel koşullara uygun bir genetik yapıya sahip olmaktır. İnsan yeryüzünde görüldüğü andan itibaren çevreyle uyumlu bir genetik yapıya sahip olabilmek için yaşam mücadelesi vermiştir. Bunu da büyük oranda başarmıştır diyebiliriz. İkincisi olan uygun çevre ve çevresel koşullardır. İnsan yeryüzünde görülmesinden "Sanayi Devrimi'nin" başlangıcına kadar, uygun çevre ve çevresel koşullara sahiptir. Ancak, sanayileşme ile birlikte dünyada nüfus hızla artmaya başlamıştır. Dünya nüfusu 1850 yılına kadar 1 milyar civarında iken, 1900 yılında iki milyara, 1950 yılında 2,5 milyara ulaşmıştır. Özellikle 1950 yılından itibaren çok hızlı artarak günümüzde 7,5

milyara kadar ulaşmıştır.1970 yılından itibaren bütün dünyada çevre kirliliğinin olduğu herkes tarafından kabul edilmeye başlamıştır (Akın, 2017[b]: 219; Boylu ve Paçacıoğlu, 2016: 138).

Kirlenen çevrede sağlıklı bitkisel ve hayvansal besin bulmak günümüze gelindikçe imkânsız hale gelmeye başlamıştır. Çünkü artan nüfusla ve teknolojik gelişmelerle birlikte, kömür, doğalgaz, petrol gibi fosil yakıt kullanımı hızla arttı. Ayrıca tarımda suni gübre ve zirai mücadeleli ilaç kullanımı, hayvan ve bitki yetiştirmede büyüme hormonu kullanımı ve 1996'dan itibaren "Genetiği Değiştirilmiş Organizma" (GDO) kullanımının hızla artması sağlıklı ve kaliteli yaşamı imkânsız hale getirmiştir. Bütün bu çevresel kirlenmenin sonucunda kronik hastalıkların görünme oranı da hızla artmıştır. Sağlıklı olan bitkisel ve hayvansal organik besin bulmak giderek zorlaşmaktadır. Kentlere göçün hızlanmasıyla plansız, çarpık kentleşmede artmıştır. Bu durum kentlerde dinlenme ve eğlenme yerlerinin azalmasına ve dolayısıyla insanlarda aktivite azalması ve sağlıksız beslenme sonucu hem beslenme yetersizliği hem de toplumda obezite oranı hızla artmaya başlamıştır. Obezitenin, hastalıkların tetikleyicisi durumda olduğu, bu konuda yapılan araştırmalarda ortaya konmuştur (Barilla Gıda ve Beslenme Merkezi Vakfı, 2009: 7; T.C. Sağlık Bakanlığı, 2011: 19; Akın, 2017[b]: 224).

Özellikle büyük kentlerde kalabalık ve makineleşmeden kaynaklanan gürültü kirliliği büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu da sağlığı etkileyen önemli çevre sorunlarından biridir. Gürültünün en önemli olumsuz etkilerinden biri, insanı strese sokmasıdır. Günümüzün en büyük hastalık etkilerinden biri strestir. Özellikle uzun süreli gürültüde (85db ve üzeri) psikolojik rahatsızlıklar görülür. Psikolojik rahatsızlıklardan kaygı, tedirginlik, korku, depresyon, yorgunluk, baş dönmesi, sinirlilik ve saldırganlık, zihinsek aktivitelerde yavaşlama, dikkatin dağılması bunlar arasındadır. Gürültünün fizyolojik etkileri ise kas kasılmalarında artış, göz bebeklerinde büyüme, kan damarlarında büzülme, mide ve karın kasılmaları, kalp atışında hızlanma, tansiyon yüksekliği ve tiroit bezi hormonu olan tiroksin artışına neden olur. Gürültünün yüksekliği kulakta kalıcı işitme kayıplarına neden olur. Sinirsel uyarılmalar beyni etkileyerek insanın ruh sağlığına varan oranda etkiler yapar. Öyle ki kentlerde binaların durumu, düzensizliği, evsel atıkların sokaklarda birikmesi, cadde ve sokakların kirliliği gibi durumlar, görüntü kirliliği oluşturarak ruhsal sıkıntılara, kent yaşamından rahatsızlık duymaya varan olumsuzluklara neden olur (Akın, 2013: 32; Akın, 2017b: 204).

Yaşam koşulları, insanların yaşadıkları, dinlendikleri, eğlendikleri ve çalıştıkları günlük ortamlardır. Oluşturulan bu yaşam koşulları yaşam alanlarının, ekonomik ve sosyal şartların bir ürünüdür. Bu koşulların hepsi bireyin kontrolü dışında olup, sağlığı doğrudan etkileyebilir. Bu koşulların üçü de insan sağlığını etkileyen koşullardan olduğundan, her yaşta ve her zaman çevre başta olmak üzere, uygun ekonomik ve sosyal şartlar gereklidir diyebiliriz.

**X. Tartışma ve Sonuç**

İnsan nerede çalışıyor ve hangi işi yapıyorsa yapsın, başarılı olabilmesi için öncelikle sağlıklı olması gerekir. Sağlığı yerinde olmayan birisinin istenilen düzeyde verimli ve üretken olmasını beklemek mümkün değildir. Tüm insanların temel sağlık kaynaklarına erişimi olmalıdır diyen "Dünya Sağlık Örgütü" (DSÖ), sağlığı, insanın bedenen, ruhen, bilişsel ve sosyal yönlerden refah içinde olmalıdır diye tarif etmektedir. Sağlıklı ve dinç kalarak, kaliteli bir yaşam sürmede insanların huzurlu, ekonomik yönden yeterli, sağlıklı gıda ve barınma yerleri, uygun yaşam ortamı ile sürdürülebilir kaynaklara sahip olması ön koşullar arasında olduğu "Dünya Sağlık Örgütü" tarafından ileri sürülmektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2011: 1: Boylu ve Paçacıoğlu, 2016: 139).

Günümüzde, toplumların sağlığını koruyarak ulaşmayı amaçladıkları en önemli evrensel hedeflerden birisi kaliteli bir yaşam sürmektir. Sübjektif ve objektif yanları bulunan kaliteli yaşamın göstergeleri üzerinde birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Bilhassa kaliteli yaşamın objektif göstergeleri olarak, "Yaş, cinsiyet, medeni durum, yaşanılan konut ve özellikleri, sağlık, eğitim, sosyal destek, iş yaşamı, çevre ve boş zamanı değerlendirme göstergeleri temel alınarak, toplumların kaliteli yaşam biçimleri değerlendirilmektedir. İnsanın yiyecek, su, barınma, emniyet, sağlık, ait olma, sevgi, sosyal statü, fikirleri ve idealleri gibi temel ihtiyaçlarını karşılama durumu yaşam kalitesi üzerinde doğrudan etkilidir. Bu ihtiyaçların niceliği (kantitesi) ve niteliği (kalitesi) yaşam kalitesinin önemli ölçüleri arasındadır (Boylu ve Paçacıoğlu, 2016: 138; Tüzün ve Eker, 2003: 5).

İnsanın herhangi bir ürünü yapmasının temel amacı daha az enerji ve emek harcayarak yaşamını kolaylaştırmasıdır. Yani yaşam kalitesini artırmasıdır. Çalışma, yaşama ve dinlenme alanlarında yapılan bina ve düzenlemelerde bunlardan biridir. Bir bina onu kullanan ya da ondan yararlananın

antropometrik, ruhsal, sosyal özelliklerine göre projelendirilip yapılırsa, insan yaşamını o oranda kolaylaştırarak, kaliteli yaşamını destekler. Aynı şekilde son yıllarda gerçekleştirilen "yavaş (sakin) şehir" projeleride bunlardan biridir. Çünkü yaşanılan çevre ve şehir ne kadar insan doğasına uygun ve ihtiyaçlarını karşılayabiliyorsa, o oranda kaliteli yaşamı destekliyor demektir (Coşar ve Yeşim, 2014: 229; Kahraman, Meriç ve Demir, 2014: 78; Akın, 2013: 119).

İnsanın başarılı ve verimli çalışabilmesinde sağlıklı ve kaliteli yaşamının etkisi ve katkısı tartışılamaz niteliktedir. Ancak sağlıklı ve kaliteli yaşamın olabilmesi ve bunun devam edebilmesi için insanın ekonomik, ruhsal ve sosyal yönlerden sorun yaşamaması ve yaşam düzeyini geliştirip sürdürülebilirliğini sağlaması gerekir. Bu konuda yapılan çalışmalarda sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşebilmesi için doğası bozulmamış çevre, ekonomik ve sosyal gelişme ve kalkınmanın vazgeçilmez unsurları olduğu vurgulanmaktadır (Özgenç, 2013: 5; Çelik, 2006: 20-37; Bozdoğan, 2002: 64; Coşar, 2014: 35).

Temiz ve yaşamaya uygun çevre olmadan, sağlıklı ve başarılı bir yaşam mümkün değildir. Bu nedenle sürdürülebilirliğin ana koşulu insan ve doğanın birbirinin tamamlayıcısı olmalarıdır. Şimdiki ve gelecekteki yaşam için doğal kaynakların korunması, sürdürülebilirlik açısından önemlidir. Havası, suyu, toprağı kirlenmiş bir ortamda, bırak normal yaşamayı, günlük çalışmalarımızı ve ihtiyaçlarımızı yerine getirmek bile mümkün değildir. Çünkü insan dâhil hayvanlar, havası ve suyu kirlenmiş ortamda nasıl nefes alıp verecekler, kirlenmiş suyu içerek nasıl sağlıklı kalabilecekler. Kirlenmiş toprakta sağlıklı ve kirlenmemiş bir bitki ve hayvan yetiştirmek mümkün değildir. İnsanlar ise kirlenmiş toprakta ve bu toprakta yetişen bitkileri yiyerek nasıl sağlıklı kalabilirler. Hava, su, toprak yaşamın devamını sağlayan temel bileşenlerdir. Bunun için, yaşam için temel bileşenler olan hava, su, toprağın doğal yapılarını bozmadan kullanmak ve korumak hem doğal çevre, hem de sürdürülebilir yaşam için mutlaka gereklidir. Doğal çevreyi oluşturan tüm bileşenlerin birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak düşünülmeli ve bunlardan herhangi birinde meydana gelecek bozulmanın, diğerlerini de zincirleme etkilemeye devam gerçeğini bilerek hareket etmeliyiz (Menteşe, 2017: 387; Karakurt ve Tosun, 2009: 11).

Sağlıklı ve kaliteli yaşamın geliştirilerek sürdürülebilir çevre, ekonomik ve sosyal yapı oluşturmakla mümkün olabileceğini, tüm yetkililer ve halkın

içtenlikle benimseyerek ve birlikte koordineli çalışarak başarılabileceğini görmelidirler.

## KAYNAKÇA


Akın, M., & Akın, G. (2007). Suyun önemi, Türkiye'de su potansiyeli, su havzaları ve su kirliliği. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 47*(2), 105-118.

Akın, G. (2013). *Ergonomi.* Alter Yayıncılık: Ankara.

Akın, G. (2017[a]). *İnsan Çevre Etkileşimi*, Bilgin Kültür Sanat Şti. Ltd, Ankara

Akın, G. (2017[b]). Yaşlanmada Fiziksel Aktivite ve Egzersizin Yeri. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED), 3*(2), 271-280.

Akın, G., & Balıkçı, E. (2018). Bölgesel Kalkınmada Entegrasyon ve Sürdürülebilirliğin Önemi. *III. Uluslararası Bozok Sempozyumu: Bölgesel Kalkınma ve Soyo-Kültürel Yapı* (s. 148). Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi.

Aslan, N., & Cansever, B. A. (2012). Ergenlerin boş zaman değerlendirme algısı. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 42*(42), 23-35.

Barilla Gıda ve Beslenme Merkezi Vakfı. (2009). *BCFN: "Gezegenimizi tüketiyoruz; insan ve çevre için çözüm, sürdürülebilir beslenme".* Barilla Gıda ve Beslenme Merkezi Vakfı.

Baykal, H., & Baykal, T. (2008). Küreselleşen Dünya'da Çevre Sorunları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5*(9), 1-17.

Bilir, N., Özcebe, H., Vaizoğlu, S. A., Aslan, D., Subaşı, N., & Telatar, T. G. (2005). Van ilinde 15 yaş üzeri erkeklerde SF-36 ile yaşam kalitesinin değerlendirilmesi. *Turkiye Klinikleri Journal of Medical Sciences, 25*(5), 663-668.

Boylu, A. A., & Paçacıoğlu, B. (2016). Yaşam Kalitesi ve Göstergeleri. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 8*(15), 137-150.

Bozlağan, R. (2002). Sürdürülebilir gelişme düşüncesine giriş. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 11*(1), 56-72.

Brown, L. (1995). *Dünyanın Durumu; Sürdürülebilir Bir Topum için Worldwatch Enstitüsü Raporu (Çeviren: Ali Alper Akyüz).* İstanbul: Tema Vakfı yayınları.

Coşar, Y. (2014). Yavaş Şehir Olgusunun Kentsel Yaşam Kalitesi Üzerindeki Algılanan Etkisi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 25*(2), 226-240.

Çelik, Y. (2006). Sürdürülebilir kalkınma kavramı ve sağlık. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 9*(1), 19-37.

Demirkaya, Y. (2010). *Çekmeköy'ün Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Kentsel Yaşam Kalitesi.* İstanbul: TC Çekmeköy Belediye Başkanlığı.

Edisan, Z., & Kadıoğlu, F. (2013). Yaşam Kalitesi Kavramının Antik Dönemdeki Öncüleri. *Lokman Hekim Journal, 3*(3), 1-4.

Güven, S., & Şener, A. (2011). Factors affecting life satisfaction in old age. *Turkish Journal of Geriatrics, 14*(2), 179-186.

Hazer, O., & Özsungur, F. (2017). Kuşaklararası İşbirliği ve Geronteknoloji. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4*(11), 445-472.

Kahraman, M. D. (2014). İnsan İhtiyaçları ve Mekansal Elverişlilik Kavramları Perspektifinde Yaşanılırlık Olgusu ve Mekansal Kalite. *Planlama, 24*(2), 74-84.

Karakurt Tosun, E. (2013). Yaşam kalitesi ekseninde şekillenen alternatif bir kentsel yaşam modeli: yavaş kentleşme hareketi. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 32*(1), 215-237.

Long, P. (1960). On the quantity and quality of life. *Mediever Times*(88), 613-619.

Maslow, A. (1970). *Motivation and Personality.* New York: Longman.

Menteşe, S. (2017). Çevresel Sürdürülebilirlik Açisindan Toprak, Su ve Hava Kirliliği: Teorik Bir Inceleme. *Journal of International Social Research, 10*(53), 381-389.

Oktay, D. (2001). Kentsel tasarımın kuramsal çerçevesine güncel bir bakış: kentlerimiz, yaşam kalitesi ve sürdürülebilirlik. *Mimarlık dergisi*(335), 45-49.

Özgenç, N. (2013). *Sürdürülebilirlik ve Yoksulluk İlişkisi, Aile ve Sosyal Politikalar Uzmanlık Tezi*. Ankara.

Özmete, E. (2010). Aile Yaşam Kalitesi Dinamikleri: Aile İletişimi, Ebeveyn Sorumlulukları, Duygusal, Duygusal Refah, Fiziksel/Materyal Refahın Algılanması. *Journal of International Social Research, 3*(11), 455-465.

TC Sağlık Bakanlığı. (2011). *Sağlığın teşviki ve geliştirilmsi sözlüğü.* Ankara: TC Sağlık Bakanlığı.

Torlak, S. E., & Yavuzçehre, P. S. (2008). Denizli kent yoksullarının yaşam kalitesi üzerine bir inceleme. *Çağdaş Yerel Yönetimler, 17*(2), 23-44.

Tosun Karakurt, E. (2009). Sürdürülebilirlik Olgusu ve Kentsel Yapıya Etkileri. *Paradoks, Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi, 5*(2), 1-14.

Tüzün, E. H., & Eker, L. (2003). Sağlık Değerlendirme Ölçütleri ve Yaşam Kalitesi. *Sağlık ve Toplum Dergisi, 13*(2), 3-8.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.463116

# İZNİK ROMA TİYATROSU BİZANS TOPLUMUNDA DİŞ SAĞLIĞI

*Aygün Ekin MERİÇ*[*]

*Ruken Zeynep KÖSE*[**]

***Atıf/©:*** *Meriç, Aygün Ekin, Köse, Ruken Zeynep (2018). İznik Roma Tiyatrosu Bizans Toplumunda Diş Sağlığı, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 893-901*

***Özet:*** *İznik Roma Tiyatrosunda 2012-2015 yılları arasında yapılan kazı çalışmalarında Geç Bizans" dönemine ait 30 bireyin diş kalıntıları üzerine çalışıldı. Geçmiş toplulukların kültürel ve biyolojik çeşitliliğini oluşturan iskelet ve diş kalıntıları antropolojik çalışmalar için önemli veriler sunmaktadır. Diş minesi iskelet kalıntısının en sağlam kısmını oluşturduğu için kötü şartlar altında kalsa bile incelenebilmektedir. Dişler toplumun; beslenme ve yaşam şekilleri, sosyo-ekonomik durumu gibi birçok konuda aydınlatıcı bilgiler sunar. Ayrıca diş kalıntıları üzerinden toplumlar arası yakınlık-uzaklık ve varyasyonlar da saptanabilmektedir. Bu çalışmada bireylerin cinsiyet ve yaşı belirlenerek toplamda 128 diş kalıntısı; diş çürüğü, apse, aşınma, diş taşı, hypoplasia ve antemortem bakımından incelenmiştir. İnceleme sonucunda elde ettiğimiz verilere göre o dönemde yaşayan insanların diş sağlığına önem vermediği görülmüştür.*

***Anahtar Kelimeler:*** *İznik Roma Tiyatrosu, Antropoloji, Diş sağlığı*

*Makale Geliş Tarihi:24.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 24.10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Doç., Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, aygun.ekin@deu.edu.tr*
[**] *Antropololog, İznik Roma Tiyatro Kazı Ekibi, rknznpp@gmail.com*

# The Dental Health In The Community Byzantine In İznik Roman Theater

***Citation/©:*** *Meriç, Aygün Ekin, Köse, Ruken Zeynep (2018). The Dental Health In The Community Byzantine In İznik Roman Theater, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 893-901*

***Abstract:*** *In the excavations carried out at the İznik Roman Theater between the years 2012 and 2015, 30 tooth residues of the human beings belongs to "Late Byzantine" period were studied. Skeletal and dental remains, which contain the cultural and biological diversity of past communities, provide important data for the anthropological studies. Because the strongest part of skeletal remains was the dental mine ,so that it can be examined even if it remains in bad conditions. Based on the study on the teeth; the habit of nutrition, lifestyle, and their socio-economic status reveal many enlightening knowledge. In additon, due to the study on the teeth, the imntercommunial kinship and the teeth variations of the human beings who lived in the past can also be determined. In this paper 128 teeth was investigated in point of tooth decay, apse, corrosion, tartar, hypoplasia, antemortem by determining gender and age. According to the findings obtained from investigation, it has been determined that the human beings did not given a very good care of their dental health.*

***Keywords:*** *İznik Roman Theater , Anthropology, Dental health*

## I. GİRİŞ

Anadolu geçmişten günümüze birçok medeniyete, uygarlığa ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Bu kapsamda antropolojik ve arkeolojik kazılar için zengin ve değerli bir veri kaynağına sahiptir. Kazılarda ele geçirilen iskelet kalıntıları geçmişte yaşayan insanların, yaşam şekilleri, demografik yapısı, sosyo-ekonomik durumu, sağlık ve beslenme örüntüleri gibi birçok konuda önemli bilgileri aydınlatmaktadır. Ayrıca kültürel ve biyolojik çeşitlilik açısından iskelet kalıntıları antropolojik çalışmalar için önemli veriler sunmaktadır. İskelet kalıntısı; çevre, toprak yapısı gibi kötü şartlar altında kaldığında korunamayabilmektedir. (Sözer, Erol, 2017) Dişler, iskeletin sağlam ve dayanaklı kısmını oluşturmaktadır. Kazı çalışmaları sırasında ele geçirilen iskelet kalıntıları olumsuz koşullara rağmen, diş en fazla bulunan materyaldir.(Emiroğlu, Aydın, 2003:228) Diş dokusu, iskeletteki diğer

kemiklere oranla yapı bakımından sert ve sağlam olması antropolojik çalışmalar açısından avantajlıdır.

## II. MATERYAL VE METOT

Bursa ilinin 86 km kuzeydoğusundaki İznik ilçesi, Selçuk mahallesi Saraybahçe mevkiinde yer alan Roma Açıkhava Tiyatrosu ilk kazılar 1980 yılında Doç. Dr. Bedri Yalman'ın başkanlığında 2006 yılına kadar belirli periyotlarla devam etmiştir. Daha sonra ara verilen kazı çalışmalarına 2011 yılında İznik Müze Müdürlüğünce tekrar başlamış ve 2014 yılına kadar çalışmalarını sürdürmüştür. 2015 yılında Uludağ Üniversitesi Sanat Tarihi bölümünden Yrd. Doç. Dr. Ayşin Özügül müze başkanlığında bilimsel danışmanlık yapmıştır. 2016 yılında ise Dokuz Eylül Üniversitesi Arkeoloji Bölümünden Doç. Dr. Aygün Ekin Meriç başkanlığında kazı çalışmalarına başlamıştır ve hala devam etmektedir. (Meriç, 2017:8) Ayrıca 1980-1996 yılları arası İznik Roma Tiyatrosunda çıkan iskelet kalıntıları Prof. Dr. Metin Özbek ve Prof. Dr. Yılmaz Selim Erdal tarafından antropolojik açıdan çalışılmıştır. Yapılan çalışmalarda tiyatro içinde kilise çevresiyle, cavea (oturma basamakları) ve tiyatro dışında olarak iki grup halinde çıkarılmış olup Geç Bizans Dönemine tarihlendirilmiştir. Ayrıca iskelet buluntuları cavea dışı ve içi olarak ayrılmış olup, erkek ve kadın sayısının eşit olmadığı görülmüştür. Cavea içinde ele geçen iskelet kalıntıları, savaş sırasında ölen erkeklere ait olduğu düşünülmektedir. (Erdal, 1993:243-245)

## III. BULGULAR

2012-2015 yıllarındaki kazı çalışmalarında tiyatronun güney kesiminde ele geçen 30 iskeletin dişleri üzerinde çalışılmıştır. Bu çalışmada öncelikle cinsiyet belirlenmesi için cranium ve pelvis kemikleri incelenmiştir. (Meindl ve Lovejoy; 1985; Buikstra ve Ubelekar; 1994; Scheur; 2002) Yaş için kaburgaların sternal uçları, symphysis pubis, ilium, diş sürmeleri ve kafatası süturlarının kapanış izlerine bakılmıştır. (İşcan-Loth ;1986; Buikstra ve Ubelekar; 1994 Todd; 1920; Brooks ve Suchey ;1990; Meindl ve Lovejoy ;1985)(Tablo:1 bkz.) 113 daimi diş 15 süt dişi olmak üzere toplam 128 diş diş çürüğü, diş aşınması, diş taşı, apse, antemortem diş kaybı, ve hypoplasia yönünden incelenmiştir.

**Tablo 1:** Bireylerin Yaş ve Cinsiyete Göre Dağılımı

| | Birey Sayısı | Yaş Aralığı |
|---|---|---|
| Fetüs | 1 | 36 Haftalık |
| Bebek | 3 | 1,5-2 |
| Çocuk | 2 | 8-10 |
| Erişkin | 3 | 35-50 |
| Genç | 3 | 18-24 |
| Kadın | 8 | 26-50 |
| Erkek | 5 | 28-50 |
| Cinsiyeti Belirlenemeyen | 4 | Erişkin |

Diş çürükleri patolojik olarak en sık rastlanılan özellikle eski insan toplumlarında karşımıza çıkan ve en geniş araştırma konusu olan hastalıklardan birisidir. (Erkman, 2008:14) Çürük mikro-organizmalar ile başlar ve organik enzimlerin tahribatı şeklinde devam eder. ( Sözer, Erol, 2017:15; Yaşar, 2007:14) Diş çürükleri beslenme örüntüleri ve besin çeşitleri ile sıkı bir ilişki içerisindedir. Ayrıca diş çürüğü oluşumunda hijyen, yapı, genetik özellikler , sosyo-kültürel açıdan birçok neden gösterilebilir.(Sözer, Erol 2017:15) Bizanslıların dişlerinde çürüme oranı, günümüzdeki özellikle gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında daha düşüktür. (Özbek, 1984:85)

Bu çalışmada 30 kişiye ait alt ve üst çeneye ait 128 diş incelendiğinde çürüme oranı %25'dir. Diş çürüğü bizlere besin örüntüleriyle ilgili bilgi verebilmektedir. Karbonhidratlı yiyecekleri de tükettiklerini söyleyebiliriz. Çürükler aşınmaya da bağlı, sert kabuklu yiyecek ve üçüncü iş kolu olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. (Resim 1 ve Resim 2 bkz.)

**Resim1**:Çürükler

**Resim 2**:Aşınmaya bağlı çürük

Diş sorunlarından biri olan apse enfeksiyon sonucu oluşmaktadır. Diş çürüğü, periyodontal enfeksiyonlar, travma sorunlarından oluşan bir hastalıktır. Alveollerin iltihaplanarak, kök içindeki dokuları çevrelemesi ve dişten kemiğe yayılım göstermesi apseye neden olmaktadır. (Özbek, 2007:63) Apsenin, geçmiş toplumlarda oluşmasının nedenleri sağlık, beslenme, travmadan kaynaklanan aşınma ve çürüklerden kaynaklanmaktadır. (Sözer, Erol, 2017:28) Bu çalışmada 128 diş incelendiğinde %7.8 oranında apse görülmektedir. Bu çalışma apsenin görülme sıklığının az olması beslenme, sağlık, travma açısından kötü olmadığını gösterebilir fakat apsenin postmortemden kaynaklı görülemeyeceğini de göz önünde bulundurmak gerekir.(Resim:3, Resim: 4 bkz.)

**Resim 3:** Apse

**Resim 4:** Apse

Hypoplasia; yetersiz ve kötü beslenme, çeşitli enfeksiyonlar, bulaşıcı hastalıklar, travma, stres gibi sorunlardan meydana gelen ve diş tacında oluşan tranvers çizgi veya çukurluklardır.(Sözer- Erol 2017:27; Erkman 2008: 49) Süt dişlerinden daimi dişlere kadar görülebilmektedir. Hypoplasia

anne karnında yetersiz beslenmeden kaynaklanabilir. 128 dişte hypoplasia %25.7 oranında görülmüştür. Köpek dişlerinde daha yoğun görülmüştür. 2 ve 3 bantlı (çizgili) görülmüştür. Ayrıca tranvers çizgili hypoplasia dışında 2 bireyde çukur şeklinde hypoplasia mevcuttur. Stres, yetersiz beslenme ve sağlık sorunlarının etkisiyle yaşadıkları dönemde bulaşıcı hastalık, savaş gibi sorunların olduğu ve bu yüzden ileri derecelerde görünmesi mümkündür. (Resim:4 bkz) Bizans toplumunda, sağlık durumlarının göstergesi olan paleopatolojik bulgular da, cavea içi ve dışı gruplan arasında farklılıklar göstermektedir. İznik topluluğunda, başta travmalar olmak üzere birçok patolojik oluşuma rastlanılmış. Cavea içi ve cavea dışı gömülere bakıldığında ise cavea içi askerlere cavea dışı halka ait olduğu anlaşılmıştır.(Erdal 1993:246)

**Resim 4:** Hypoplasia

Besinlerin çiğnenmesiyle dişlerde oluşan tahribattır. Diş aşınmaları besinlerin sertliği, yiyeceklerin yenme şeklini, kültürel ve üçüncü bir iş kolu ile ilgili aşınmalar hakkında da bilgiler vermektedir. Aşınma, kabuklu gıdalar gibi yüzeylere zarar veren aşındırıcı parçacıklar nedeniyle sürtünme ve çiğneme gibi fizyolojik oluşan bir durumdur. Diş aşınması abrazyon, atrisyon ve erozyon olmak üzere üçe ayrılmaktadır. (Lukacs 1989:2) Abrazyon dişlerin fizyolojik olmayan, mekanik sürtünme ile aşınmasıyla oluşan ve üçüncü bir el gibi iş kolu kullanımında etkindir.( Erkman 2008:31, Sözer- Erol 2017:26) Asidik maddelerin yüksek olduğu besinlerin tüketilmesi ile oluşan diş aşınmasına erozyon denir. Atrisyon ise dişlerin birbirine sürtünmesiyle oluşan mekanik aşınmadır. (Lukacs 1989:2) Bu çalışmada aşınma 128 dişte %27.3 oranında görülmüştür. Bireylerin bir kısmında yoğun aşınma görülürken diğer bir kısmında daha az aşınma görülmektedir. Aşınmanın yoğun olduğu dişler daha kabuklu, sert besinlerle

beslendiğini gösterirken hafif aşınma görülen bireylerin yumuşak besinlerle beslendiğini göstermektedir. Bu çalışmada dişler üçüncü bir iş kol kullanımına dayalı aşınmalar mevcuttur. Mesleki olarak deri işleri, ip eğirme veya ağ yapımı gibi işlemler yapmış olabileceğini göstermektedir. (Resim:5, Resim:6 bkz.)

**Resim 5**

**Resim 6** ( İşten kaynaklı aşınma)

Diş taşı, bir plak oluşumudur. Tükürük plak oluşumunda rol oynar. Karbonhidrat ve proteinle beslenen bireyde daha fazla ve sıklıkla tükürük bezine yakın olan dişlerin yüzeylerinde görülür.(Sözer, Sevim, 2017:29, Erkman, 2008:50) Diş taşları besinlerin diş yüzeyinde birikerek sert bir hal almasıdır. Ayrıca dişlerde kahverengi ve siyah renkte oluşmaktadır. Diş taşı her toplulukta görülmesine rağmen toplumdan topluma değişebilmektedir.(Özbek, 2007:55) Bazı bireylerde dişleri tamamen kaplarken bazılarında hafif bazılarında görülmemektedir. Bu çalışmada 128 dişte %15.6'nda diş taşı görülmüştür. Diş taşının fazla görüldüğü bireylerin protein ve mineral açısından zengin beslendiğini söyleyebiliriz. (Resim:7 bkz.)

**Resim 7:** Diş Taşı

Antemortem ilerlemiş çürük, belirgin aşınma, travma veya periodontal hastalık sonucu ölüm öncesi diş kaybıdır.(Özbek, 2007:66-67) Diş çekimi sıklıkla kullanılan bir yöntem olduğundan geçmiş insan topluluklarında karşılaşılmaktadır. Antemortem diş kayıpları daha çok premolar ve molar dişlerde görülmektedir (Yaşar, 2007:37) Bu çalışmada 128 dişin %15.6'sı ölmeden önce dişlerini kaybetmiştir. (Resim 8 bkz.) Dişlerini çürük, şiddetli aşınma gibi birçok sorundan kaybettiğini göstermektedir. İncelenen dişlerde daha çok molar dişler antemortemdir. Bunun sebebi molar dişlerin fazla aşınmasıdır.

**Resim 8**: Antemortem

## IV. SONUÇ

İskeletler, kazı çalışmalarında seramik gibi arkeolojik buluntular yardımıyla Geç Bizans dönemine tarihlendirilmiştir. Daha önceki yıllara ait kazılarda iskelet kalıntıları tiyatronun içinde cavealarda, toplu gömüler şeklinde bulunmuştur. Bu gömüler çoğunlukla erkek birey ve savaşırken ölen askerlere ait olabileceği düşünülmektedir. (Özbek, 1984:89) Önceki çalışmalarda cavea içinden çıkarılan iskelet kalıntılarının aksine 2012-2015 yılları arasında yapılan kazı çalışmasında tiyatronun güneyinde yer alan mezarlık alanından çıkarılmıştır. Dişler geçmiş topluluklar hakkında önemli veri sağlamaktadır. Bu çalışmada dişler üzerinden; yaş, beslenme, sağlık ve üçüncü bir iş kolu olan izler gözlemlenmiştir. Toplum genelinde incelenen dişlerde gözlenen aşınma izlerinin oluşmasında sert, iri, lifli besinlerin hazırlanması ve iş gücü için kullanımının etkin olduğu, beslenme alışkanlıkları açısından karbonhidrattan daha çok tarımsal ve protein ağırlıklı besinlerle beslenildiği düşünülmektedir. İznik gölü olan bir yerleşim alanıdır. Konumu gereği tarımsal ürünler, proteinli besinlerin yanı sıra su ürünleriyle de beslenildiği

düşünülmektedir. Kazı alanından çıkan midye ve hayvan kalıntıları ile desteklenmektedir. Böylece toplumların beslenme alışkınlıkları çevre ve iklim koşullarına göre de şekillenmektedir.

## KAYNAKÇA


AYDIN, S. ve Kudret, E. (2009), *Antropoloji Sözlüğü* Bilim Sanat Yayınları, Ankara.

ERKMAN, A., C. (2008), *Van Dilkaya Erken Demir Çağı ve Orta Çağ Toplumunda Ağız ve Diş Sağlığı Doktora Tezi*, Ankara.

EROĞLU, S. (2009), "Ölçülemeyen Diş Özelliklerinin Biyolojik Uzaklık Çalışmaları" *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı:11, 545-570.

LUKACS J.R. (1989), Dental paleopathology: Methods for reconstructing dietary patterns. M.Y.Iscan and K.A.R.Kennedy (Eds). Reconstructing of Life from the Skeleton. Alan Liss, New York.

MERİÇ, A. (2017), "İznik Roma Tiyatrosu Kazılarında Son Durum", *Bursa'da Zaman Dergisi,* Sayı:24, 8-11.

ÖZBEK, M. (1997), "Çayönü Tarım Toplumunda Diş Sağlığı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı:16, 181-216.

ÖZBEK, M. (2007), *Dişlerle Zamanda Yolculuk*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

ÖZBEK, M. (1984), "Roma Açık Hava Tiyatrosundan (İznik) Çıkarılan Bizans İskeletleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı:21, 81-89.

SÖNMEZ SÖZER, Ç. - Sevim Erol, A. (2017), "Antik Toplumlarda Görülen Diş ve Çene Patolojilerinin Antropolojideki Önemi" *MASROP E-Dergi 24-37.*

YAŞAR, Z. F. (2007), *Adli Dental Antropoloji: Dental Antropoloji Açısından Minnetpınarı ve Güllüdere Toplumlarının Dişlerinin Karşılaştırmalı Analizi Doktora Tezi* Ankara.

YILMAZ, S. E. (1992), İznik Geç Bizans Topluluğunun Demografik Analizi VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı 25-29 Mayıs, 243- 259.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.459475

# SİKKELER IŞIĞINDA PRUSIAS AD HYPIUM'DAN PONTOS EUXEINOS'A NEHİR TAŞIMACILIĞI VE TİCARİ FAALİYETLER

*Ahmet BİLİR*[*]

*Emre OKAN*[**]

***Atıf/©:*** *Bilir, Ahmet; Okan, Emre (2018). Sikkeler Işığında Prusias Ad Hypium'dan Pontos Euxeinos'a Nehir Taşımacılığı ve Ticari Faaliyetler, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 11, Sayı 2, Aralık 2018, ss. 903-920*

**Özet:** *Düzce ili Konuralp Mahallesi'nde yer alan Prusias ad Hypium antik kenti, Hypios ismini taşıyan, Melen Nehri kenarındaki korunaklı bir tepenin güney yamacında kurulmuştur. Bir liman kenti olmamasına ve denizden uzak olmasına rağmen Hypios Nehri kenarındaki Prusias ad Hypium, Melenağzı mevkisinden Pontos Euxeionos'a dökülen ve taşımacılıkta kullanılan nehrin doğal imkânlarından faydalanmıştır. Karadeniz'e ve nehir yoluyla iç kesimlere açılabilen Hypios Nehri ağzı (Melenağzı) aynı zamanda korunaklı bir liman görevi de görür. Ayrıca Roma İmparatorluk Dönemi, Prusias ad Hypium kent sikkelerinde Nehir Tanrısı Hypios betimlenmiştir. Buna ilave olarak sikkeler üzerinde görülen gemi betimlemeleri, kentin deniz aşırı ticari faaliyetlerini göstermesi açısından önemlidir. Bu yolla Prusias ad Hypium malları Herakleia Pontike, Perge, Olbia, Tomis ve Pantikopaion gibi önemli kentlere ulaşmış olmalıdır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Prusias ad Hypium, Nehir Taşımacılığı, Hypios, Pontos Euxeinos, Düzce*

Makale Geliş Tarihi: 23.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 24.10.2018
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BİLİR, Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
ahmetbilir@duzce.edu.tr
[**] Doç. Dr. Emre OKAN, Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
emreokan@duzce.edu.tr

## *The River Shipping From Prusias ad Hypium to Pontos Euxeinos and Commercial Activities in the Light of the Coins*

***Citation/©:*** *Bilir, Ahmet; Okan, Emre (2018). The River Shipping From Prusias ad Hypium to Pontos Euxeinos and Commercial Activities in the Light of the Coins, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Year 11, Issue 2, December 2018 ,903-920*

***Abstract:*** The ancient city of Prusias ad Hypium, located in the Konuralp, neighbourhood of Düzce, was established on the southern slope of a sheltered hill on the side of the Melen river bearing the name Hypios. Although it is not a port city and it is far from the sea, Prusias ad Hypium city on the banks of the Hypios, has benefited the natural advantages of the river used in transport and pouring from the Melenağzı to Pontos Euxeinos. The mouth of the Hypios River (Melenağzı) poured into Pontos Euxeinos was a convenient and well-sheltered harbour with navigation on the river to the interior and abroad. The Hypios River God is depicted in the Roman Imperial Period coins of the city of Prusias ad Hypium. In addition, ship representations in their coins are an indication of the city playing an active role in overseas trade. In this way, Prusias ad Hypium goods must be delivered to important cities such as Herakleia Pontike, Perge, Olbia, Tomis, Pantikopaion.

**Keywords:** Prusias ad Hypium, River Shipping, Hypios, Pontos Euxeinos, Düzce

## I.SİKKELER IŞIĞINDA PRUSIAS AD HYPIUM'DAN PONTOS EUXEINOS'A NEHİR TAŞIMACILIĞI VE TİCARİ FAALİYETLER

Düzce ili, Konuralp Mahallesi'nde yer alan Prusias ad Hypium Antik Kenti, Hypios ismini taşıyan Melen Nehri[1] kenarındaki korunaklı bir tepenin güney yamacında kurulmuştur (Plin.Nat., V: 43; Texier, 1997: 111) (Harita 1). Herakleialı Memnon tarafından, İ.Ö. 279 yılında Prusias'ın, önceki ismi olan Kieros[2] adıyla, Herakleia'ya bağlı bir koloni kenti olduğu bilgisi aktarılmaktadır (Memnon 16; Zeyrek & Baran-Çelik, 2005: dn. 20, 12-15)[3]. Herakleia Pontike'yi kuran kolonistler, synoikismos ile Prusias'ı kurmuş ve buraya Kıta Yunanistan'dan Megara gelenek ve göreneklerini de taşımışlardır (Hanell, 1934: 141 vdd.). Kentte bulunan çok sayıdaki yazıt üzerinde çalışmalar yapan Jones, İ.S. 2. yüzyılın sonları ve İ.S. 3. yüzyıla ait bazı onursal yazıtlardan elde ettiği verilere göre şehrin kuruluşunda rol oynayan Megara ve Thabaililerin, Herakleia'dan getirdikleri Kieros ismini öncelikle buraya vermiş olduklarını öne sürer (Jones, 1987: 348, 349). Byzantiumlu Stephanus'a göre, bu bölge Mariandynia olarak adlandırılmaktaydı (Steph.Byz. *Ethnika*, Mariandynia). Karyandalı Skylax ise Hypios Nehri'nin Mariandynia ile Bithynia Bölgeleri arasında bir sınır oluşturduğunu belirtir (Skylaks.Perip. 34; Arslan, 2012: 249).

[1] Hypios Nehri kaynağını Prusias ad Hypium ile Pontos Euxeinos arasında bir set oluşturan, modern Yığılca ilçesindeki Liperius ve Hypios Dağları'ndan almaktadır.
[2] Bithynia Kralı I. Prusias Dönemi'nden itibaren kent, diğer Prusias kentlerinden ayırt edilebilmesi için Prusias ad Hypium adıyla anılmaya başlanmıştır. (Zeyrek & Baran-Çelik, 2005: dn. 20, 15).
[3] Ancak Dörner, İstanbul'da gördüğü, kaçak kazılarda ele geçen çok sayıdaki Prusias'a ait eserleri, İ.Ö. 5. - 4. yüzyıllara tarihlemiştir (Dörner, 1957: 1134-1135). Dörner'in ifadesi ışığında, Kieros'un henüz Herakleia Pontike kolonisi olmadan önce de bir yerleşim merkezi olduğu, Zeyrek ve Baran-Çelik tarafından belirtilmiştir (Zeyrek & Baran-Çelik, 2005: 13).

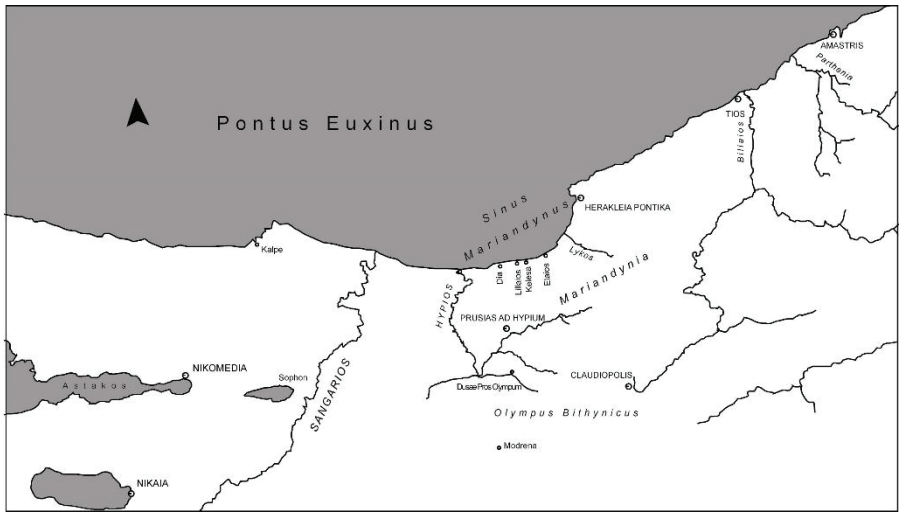


**Harita 1:** Prusias ad Hypium

Bithynia Kralı I. Prusias (İ.Ö. 228 -182) Kieros'u ele geçirerek kente ismini vermiştir. Aynı şekilde Bursa (Prusias ad Olympum) ve Gemlik'teki (Prusias ad Mare) diğer Prusias şehirlerinden ayırt edilmesi için kente, Prusias ad Hypium (Hypios Kenarındaki Prusias) denmiştir. Daha sonra İ.Ö. 74 yılında vasiyet yoluyla Roma'ya devredilen kent, Prusias ad Hypium adı ile yaşayışını devam ettirmiştir. Sonraları yazıtlardan anlaşıldığı üzere, İ.S. 2. yüzyılda Hadrianus, Caracalla ve Elagabalus gibi Roma İmparatorları kenti ziyaret etmiş ve bu dönemde kent oldukça gelişmiştir. Bununla birlikte kent yapısal bir dönüşüm sürecine de girmiştir.

Prusias ad Hypium'un güneyinde yer alan bereketli ova, kentin territoriumu içinde kalmaktadır. Bu ova kuzeyde Hypios/Hypius Dağı ile Pontos Euxeinos'tan ayrılmaktadır. Prusias ad Hypium'un territoriumu büyük olasılıkla güneyde Modrena (Mudurnu), doğuda Bithynion/Claudiopolis (Bolu) kentleri ile sınırlı olmalıdır. Kentin kuzeyinde yer alan Dia (Akçakoca) kentinin ise Prusias ad Hypium hâkimiyetinde olduğu kesinleşmiştir (Robert, 1980: 73 vdd; Ameling, 1985: no: 29). Dia'nın yaklaşık 13 km doğusunda bulunan Akkaya Köyü'nde[4] bir tepe üzerinde bulunmuş sınır taşı (Ameling, 1985: no: 135) ve bu sınır taşının 2 km doğusunda Kocaman Köyü'nde[5] bulunmuş Dor

[4] Antik Çağ'da Çayağzı Köyü'nde bir liman ve ticaret merkezi bulunan Kelesa *emporion*'u (41°10 ′ 00.00"K, 31°21′50.00"B) (BAtlas 86, B2, Kelesa).
[5] Antik Çağ'da Kocaman Çayı ağzında kurulmuş bir liman ve ticaret merkezi olan Elaios *emporion*'u (41°.11′92.24"K, 31°.30′03.54"B), (Arr.Perip. 18; Marcian.Perip. 8; BAtlas 86, B2, Elaios).

dialeği ile yazılmış başka bir yazıt, Prusias ad Hypium territoriumunun Herakleia Pontike ile olan doğu sınırının somut kanıtlarıdır (Ameling, 1985: 5; Marek, 1993: 3, dn. 14, 39).

Batı sınırı ise henüz tespit edilememiş olmasına karşın, Prusias ad Hypium ile Nikomedia arasında başka herhangi bir kentin bulunmadığı yazıtlardan anlaşılmaktadır (TAM IV, 68; 243). Bununla birlikte Fernoux, Sangarius Nehri'ni (Fernoux, 2004: 134), Robert ise Hypios Nehri'ni (Robert, 1980: 70-106) iki kent arasındaki doğal sınır olarak kabul eder. Ancak Plinius'un İmparator Traianus'a yazmış olduğu mektuplarındaki ifadelerden[6], Prusias ad Hypium territoriumunun Sophon (Sapanca) Gölü'ne kadar uzandığı sonucunu çıkarmak mümkündür[7].

Öte yandan Konstantinopolis ile imparatorluğun doğusundaki kentler arasındaki ulaşımı kolaylaştırmak için Sangarius Nehri üzerine, İmparator Justinianus tarafından, 559 - 562 yılları arasında yaptırılan bir köprü[8] ile iki kent arasındaki karayolu bağlantısı sağlanmaktadır.

Antik Çağ'da güzergâhların belirlenmesinde nehir yataklarının büyük kolaylıklar sağladığı sarp dağlar ve diğer engellerin, nehirlerin açtığı geçitler sayesinde aşılabildiği bilinmektedir (Ökse, 2005: 25). Arkeolojik verilere göre Anadolu'da nehir taşımacılığı İ.Ö. 4. bine kadar uzanmaktadır (Ekmen, 2015: 48, fig. 1). Antik Çağ'da iç bölgelere ulaşımın daha hızlı ve kolay sağlanabilmesi için birçok önemli liman ve liman kenti nehir ağızlarında konumlandırılmıştır[9]. Bir liman kenti olmamasına ve denizden içeride

[6] Sapanca Gölü ile İzmit Körfezi'ni bir kanal vasıtasıyla birleştirmeyi tasarlayan Plinius "*Nikomedia topraklarının sınırında çok büyük bir göl bulunuyor*" ifadesi ile Nikomedia'nın doğu sınırını işaret etmektedir (Plin.Epist. X: 41).

[7] I. Theodosius'un Bithynia ve Paphlagonia'yı ayırarak Honorias Eyaleti'ni kurması ile Prusias ad Hypium bu eyalete dahil edilmiştir (Belke, 1996: 46, dn. 38). Sangarios'un batısında yer alan Adapazarı'nın bu dönemde Prusias'ın territoriumunda olduğu fikri (Ameling, 1985: 5-6), Nikomedia ile Adapazarı arasındaki mesafenin (40 km) Prusias ad Hypium ile Adapazarı arasındaki mesafeden (65 km) daha kısa olması nedeniyle tartışmaya açılmıştır (Belke, 1996: 41). Ayrıca Bithynia Metropolü olan Nikomedia'nın daha az öneme sahip Prusias ad Hypium'a göre daha geniş bir territoriuma sahip olduğu ve bu nedenle iki kent arasındaki sınırın modern Hendek'in doğusundaki Çamdağ olduğu yönünde iddialar ortaya atılmıştır (Adak & Akyürek-Şahin, 2005: 135).

[8] 429 m uzunluğunda ve 9,85 m genişliğindeki bu köprünün yüksekliği ise yaklaşık 10 m'dir. Nehrin yıkıcı etkisini azaltmak için köprünün kuzeye bakan keskin ayakları, günümüzde güney-kuzey yönünde akan Sangarius Nehri'nin, Bithynia Valisi Genç Plinius'un önerisi ile İmparator Trainus Dönemi'nde Sophon Gölü ve Astacus Körfezi'ne bağlanması düşüncesinin ancak İmparator Justinianus Dönemi'nde hayata geçirildiğinin bir kanıtı olarak sunulmaktadır. Konu ile ilgili tartışmalar ve ayrıntılı bilgi için bkz. (Texier, 1839: 55-6; Hell, 1854-60: 277-80; Moore, 1950: 109; Whitby, 1985: 129; Froriep, 1986: 46)

[9] Liman kentleri ve liman örnekleri için bkz. (Oppenheim, 1954: 6 vdd; Casson, 1965: 31 – 39; Bass, 1972: 1 vdd; Shaw, 1972: 87-112; Blackman, 1982a: 79-104; Blackman, 1982b: 185-221; Höckmann, 2006: 311 vdd; Bilir, 2006, 1 vdd; Gündüz, 2015: 57-116; Bilir & Dumankaya, 2015: 169-190).

olmasına karşın, isminden de anlaşılacağı üzere Hypios kıyısındaki Prusias kenti, Melenağzı'ndan[10] Pontos Euxeinos'a dökülen ve taşımacılıkta kullanılan nehrin, doğal avantajlarından yararlanmıştır[11]. Öyle ki Pontos Kralı Mithridates fırtınadan buraya sığınarak kurtulmayı başarmış ve kışı burada geçirmiştir (Arslan 2007: 75; Texier, 1997: 111). Benzer bir durum Rhyndakos Nehri'nde yaşanmıştır. Ancak Mithridates bu kez o kadar şanslı değildir. İ.Ö. 85 yılında Romalı general Fimbria, gece ordularını Rhyndakos Nehri'nden geçirerek, nehir yakınlarında kamp kuran Mithradetes'i kuşatmıştır. Fimbria gece yaptığı ani bir baskın ile Mithradetes'i ağır bir yenilgiye uğratmıştır (Hasluck, 1910: 178; Gündüz vd., 2016: 104). Yine benzer bir topografyaya sahip olan Tios kentinde ise Billaios Nehri'nin ticari bir su yolu olduğu bilinmektedir. Karadeniz'e dökülen nehirlerde, nehir taşımacılığı oldukça yaygındır. Dağların denize paralel uzanması nedeniyle Karadeniz sahil şeridi boyunca kentler çoğunlukla nehir ağızlarına kurulmuştur. Bunun sebebi ise nehirler vasıtasıyla iç kesimlere ulaşımın kara yoluna göre daha kolay gerçekleştirilmesidir. Sangarios, Billaios, Parthenios, Halys, Iris ve Hypios gibi nehirler dışında küçük akarsular da bu amaç doğrultusunda belirli mevsimlerde kullanılmış olmalıdır. Hali hazırda Tios'taki Billaios Nehri üzerinde nehir taşımacılığı yapıldığı kanıtlanmıştır (Yıldırım, 2017: 211).

Nehir taşımacılığının en önemli göstergelerinden bir diğeri de sikkelerdir. Prusias ad Hypium sikkeleri üzerinde, önce Melen kenarında bulunan kentin emporion'una (pazar yeri) sonra Prusias'lı bir emporoi (tüccar) tarafından Karadeniz'e yüzdürüldüğü düşünülen kütükler bir dal ile temsil edilmiştir (Imhoof-Blumer, 1924: 173-421, no 231, 234; Robert, 1980: 86 vd.; Levick, 2004: 185). Buradaki Melenağzı'nda, kayın, meşe ve çam ağaçlarından oluşan kütüklerin bir kısmı Akçakoca'da işlenirken; başka bir kısmı ise Karadeniz'in kuzeyindeki kentlere sevk edilmiş olmalıdır. Bu dönemde Prusias ad Hypium kenti Dia (Akçakoca) limanını kontrol altında tutarak deniz ticaretinden pay almak istemiştir.

[10] Modern Melenağzı Köyü (Marcian.Perip. 18). Ayrıca bkz. (Skylaks.Perip. 91; Apoll.Rhod.Argon. II, 795)

[11] Melen Çayı olarak bilinen Hypios Nehri günümüzde Küçük Melen Nehri (73.34 km), Kocasu, Asar (32.09 km), Uğur (31.48 km) ve Aksu (44.82 km) Dereleri'nin döküldüğü Efteni Gölü'nden doğup Lahana Deresi ile birleşen ve Karadeniz'e dökülen Büyük Melen Nehri (135.53 km) sisteminden oluşmaktadır (Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, 2015; 4). Bu sistemin bağlı olduğu Efteni Gölü ise ovanın en alçak noktası olan güneybatı kesiminde ve denizden 118 m yüksekliktedir. Gölün alanı kendisini besleyen akarsuların rejimlerine bağlı olarak 5 ile 25 $km^2$ arasında değişmektedir (Özdemir, 1992: 18). Ovadaki toplam alüvyon kalınlığı ise 200 m'nin üzerindedir (Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, 2015; 4)

Prusias ad Hypium halkının en önemli gelir kaynaklarının başında muhtemelen tarım gelmektedir. Kentin territoriumundaki verimli ova ve bol su, tarım, meyvecilik ve hayvancılık için yeterli imkânları sağlamaktadır (Robert, 1980: 41-42). Hypios Nehri ovadaki zirai faaliyetler için gerekli suyu bol miktarda sağlamış olmalıdır (Dörner, 1957: 1128). (Harita 2).

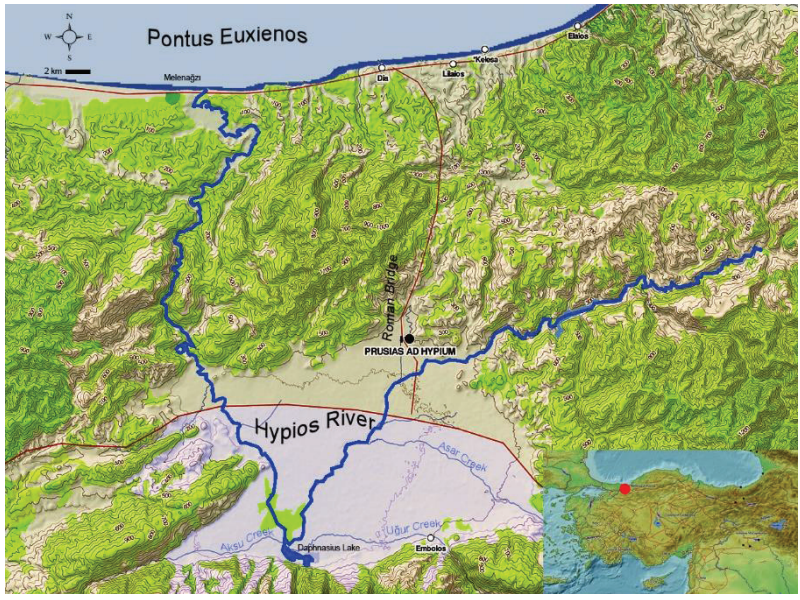


**Harita 2:** Hypios Nehri ile Pontos Euxeinos bağlantısı.

Kentin sikkeleri incelendiğinde, Roma İmparatorluk Dönemi'nde gelişmiş bir refah düzeyine eriştiği anlaşılmaktadır. Bunun en güzel örneklerinden biri ise İ.S. 81-96 yılları arasında hüküm sürmüş İmparator Domitianus'a ait olan, ön yüzünde defne çelengi ile İmparator başı, arka yüzünde ise sol elinde bir cornucopia ve sağ elinde dal parçası tutar vaziyette sola dönük betimlenmiş Eirene figürü bulunan sikkedir.

Arka yüzde sol tarafa bakıldığında ise Eirene'nin ayağının altında bir gemi pruvası? veya pupası görülmektedir. Genellikle darp edilen sikkeler üzerindeki gemi betimlemeleri tarihlendirme, boyut ve biçim bakımından tipoloji oluşturmak adına, gemiler hakkındaki en nitelikli bilgiyi bizlere sunmaktadır. Günümüze ulaşmayı başarmış çok az Roma gemi kalıntısı tespit edildiği için bu konudaki bilgilerimiz çoğunlukla sikke, kabartma, mozaik ve resim sanatı ışığında edindiklerimizden ibarettir. Bununla birlikte bu materyaller iyi analiz edildiğinde çoğu sikke üzerindeki gemi tanımında yapıldığı gibi aslında

geminin pupa kısmının pruva olarak değerlendirilmesinden kaynaklanan bir anlam karışıklığının ortaya çıktığı görülmektedir. Burada ticaret ve savaş gemilerinin birbirinden iyi ayırt edilmesi gerekmektedir. Birçok sikke üzerindeki savaş gemisi tasvirinde gemiler kürek sıraları ve mahmuzları ile gösterilirken ticaret gemileri bundan farklı olarak yelkenli ve küreksiz olarak betimlenmiştir. Prusias ad Hypium sikkelerindeki betimlerinde ise gemiler, kompozisyon bakımından, bir savaş gemisinden çok bir ticaret gemisi özelliklerine sahiptir. Ticaret gemilerinin kıç bodoslaması çoğunlukla kuğu boynu gibi zarif bir biçimde kıvrılarak bir kuş başı şeklinde sonlanır. Pruva ise masif bir blok şeklindedir (Bilir vd., 2015: 3) (Lev. I. b).

Sikke üzerinde betimlenen bereket boynuzu olarak bilinen *cornucopia* ise Prusias ad Hypium territoriumunun bereketli tarım arazilerine sahip olduğunun bir sembolüdür. Bereket boynuzunun ağzında görülen üzüm salkımı ve diğer meyve ve sebzeler bunun en güzel kanıtıdır. Bunun dışında sağ elinde tutmuş olduğu dal ile birlikte Prusias ad Hypium'un orman bitki örtüsünün zenginliğine vurgu yapılmak istenmektedir (Bilir vd., 2015: 3) (Lev. Ia).

Ayrıca Hypios Nehri'nin Pontos Euxeinos'a dökülen ağzı, gemilerin yanaşabilecekleri uygun bir liman konumundadır (Memnon 29: 2-3). Burada pruva? veya pupa kısmı gözüken gemi üzerinde seyahat eden Eirene nehir taşımacılığında kullanılan tekneleri akla getirmektedir. Bununla birlikte Eirene'nin elinde tutmuş olduğu dal parçası, gemi ve inşaat yapımı dışında yakacak odun olarak kullanılmak üzere, Hypios Nehri boyunca Pontos Euxeinos'a yüzdürülen ağaçların da bir sembolü olmalıdır. Eirene'nin diğer elinde tuttuğu *cornucopia* içindeki meyve ve sebzeler ise Hypios Nehri'nin biriktirdiği sedimentlerin oluşturduğu bereketli ovada yetişen tarım ürünlerinin, yine aynı nehir üzerinde faaliyet gösteren nehir taşıtları vasıtasıyla, pazarlanmak üzere, Pontos Euxeinos'a ulaştırıldığı fikrini vermektedir. Ayrıca Prusias ad Hypium kent territoriumunun Dia sahillerine kadar uzandığı ve buradaki bir liman vasıtası ile ticaretin gerçekleştirildiği de göz ardı edilmemelidir.

Antik yazarlar vasıtasıyla isimleri bilinen ve hali hazırda lokalizasyonları yapılmış Melenağzı, Dia (Akçakoca), Lilaios, Kelesa ve Elaios (Akkaya Köyü) gibi doğal demirleme yerleri bulunan *emporion*'lar vasıtasıyla denize açılan Prusias ad Hypium malları, buradan Herakleia Pontike, Perge (Tekin, 1994: 180), Olbia, Tomis, Pantikopaion (Ameling, 1985: 7) gibi önemli kentlere ulaştırılmış olmalıdır (Harita 3). Özellikle Karadeniz'in batı kesimi ile yoğun ticari ilişki kurdukları anlaşılan Prusias'lı *emporoi*'lerden Stratokles ve Gaius'lu Metrodos'un (ISM, II: 248) Tomis kentinde faaliyet gösterdikleri burada bulunmuş yazıtlar aracılığıyla doğrulanmaktadır (Robert, 1980: 76-80). Öyle ki iki kent arasındaki ticaret rotası, Anadolu ile Danubia kentleri ve Karadeniz'in batısı arasındaki ticaretin şekillenmesini sağlamıştır (Bounegru, 2014: 15). Bununla birlikte Prusias'lılar Ege Denizi'nde de yoğun ticari faaliyet göstermekle beraber (Vinogradov, 1984: 460) asıl büyük çaplı ticaretlerini Pontos ile yapmıştır (Apoll.Rhod.Argon. II: 774).

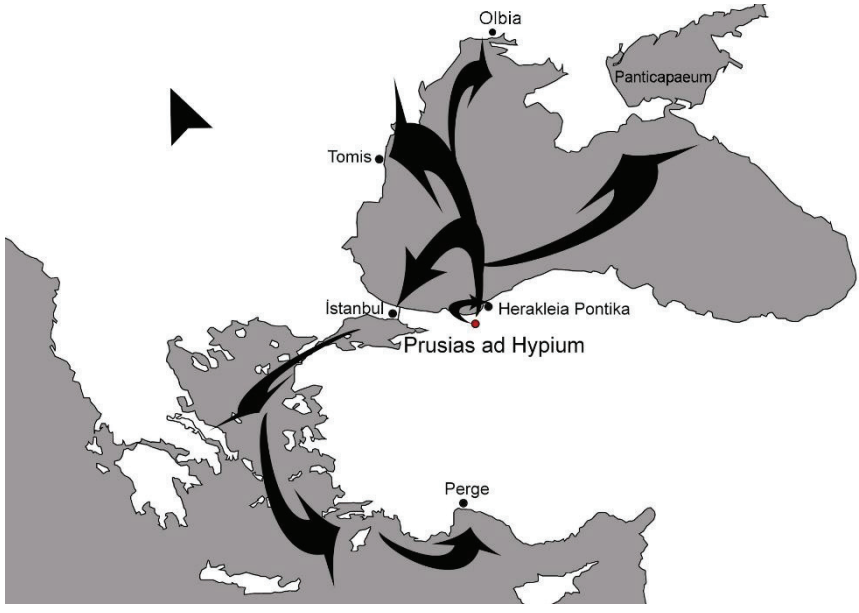


**Harita 3:** Prusias ad Hypium ile ticari ilişki kuran merkezler

Adına darp edilmiş sikkelerinden anlaşıldığı üzere Prusias ad Hypium kenti, İmparator Vespasianus Dönemi'nde ilk defa sikke basmaya başlamış, bu zenginliğin kaynağı ise sikkeler üzerinde işlenerek vurgulanmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle İ.S. 1. yüzyılın sonlarına doğru kentin önemli bir ticari hamle gerçekleştirdiği ve imparatorluğun kalkınmada öncelik verdiği kentler arasına girdiğini söylemek yanlış olmaz. Bu sayede İmparator Hadrianus

Dönemi'nde kentte tiyatro gibi kamu yapılarının yapımının hızlandığı düşünülebilir.

Hypios aynı zamanda bir nehir tanrısı olarak sikkeler üzerinde personifize edilmiştir. Hypios kaynaklarını Bolu'nun kuzeyindeki dağlardan, Yığılca ilçe sınırları içinden alırken güneyden Efteni Gölü'ne dökülen Uğur Suyu'nu, Sığırlık, Samandere ve Torkul, doğudan Asar Deresi'ni, batıdan da Adapazarı, Akyazı yönünden gelen Aksu Deresi'ni içine alır. Efteni Gölü'nü terk ederek kuzeye yönelir. Sangarius (Sakarya) Nehri'nin doğusunda, Akçakoca Melenağzı Köyü'nden Karadeniz'e dökülür. Antik kaynaklarda ise "derin akan Hypios" olarak tanımlanmıştır (Apoll.Rhod.Argon. II, 774).

Nehir tanrısı olarak Hypios, Prusias ad Hypium kentinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde betimlenmiştir. İki farklı pozisyonda görülen nehir tanrısı, Traianus, Marcus Aurelius ve Lucius Verus sikkelerinde, sola uzanmış olarak, saz, dal, ve bereket boynuzu gibi atribütler taşımaktadır. Antoninus Pius adına darpedilen sikkerlerde ise kent tanrıçası Tykhe'nin ayakları altında yüzer vaziyette görülmektedir (Lev. Ic,d).

Roma İmparatorluk sınırları içindeki kentler sikke darbetme konusunda Roma'dan bağımsız değillerdir. Ancak yerel kimlik ve geleneklerin yaşatılması amacıyla kentle özdeşleştirilen nehirler simgeleştirilerek sikkeler üzerindeki yerlerini almıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Küçük Asya kentlerinin bastırdıkları sikkelerde nehir personifikasyonunun kullanıldığı yetmiş sikke tespit edilmiştir (Altınoluk 2005).

Bu personifikasyonlar aynı zamanda mozaik ve heykeltraşlık eserleri üzerinde de betimlenmiştir. Bununla birlikte sikkeler üzerindeki nehir personifikasyonları, nehir ikonografileri ile benzerlik göstermektedir. İ.Ö. 3. yüzyıl başlarında Eutykides tarafından yapılan heykel grubunda yer alan kent tanrıçası Tykhe'nin ayakları altında betimlenen Orontes (Asi) Nehri'nden esinlenilerek sikkeler üzerine de benzer kompozisyonların uyarlandığı görülmektedir. Prusias ad Hypium sikkelerinde de benzer komposizyon izlenebilmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde kullanılan en yaygın nehir tanrısı tipi uzanır vaziyette olanlarıdır. Bunların çoğu sola doğru uzanmaktadır. Genellikle bedenlerinin üst kısmı çıplak olup belden aşağısı khimation giyimlidir. Apollonia ad Rhyndakos'taki gibi tamamen çıplak tasvirlere de yer verilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde betimlenen nehir tanrılarının atribütleri arasında kollarını ya da dirseklerini

yasladıkları, içinden su akan devrik testiler[12], en sık karşılaşılan grubu oluşturmaktadır. Amphoradan dökülen su nehrin akıntısına vurgu yapmaktadır. Nehir tanrılarının bir diğer atribütü ise gemi pruvası ve dümendir. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait sikkelerde karşılaştığımız bu tasvirler nehir taşımacılığını vurgulamak için kullanılmış olmalıdır.

Bu döneme ait sikkeler arasında Pontos Euxeinos'a dökülen Halys Nehri'nin tanrısı Gangra kent sikkelerinde sağ elini bir gemi pruvasına yaslamıştır. Tavion sikkelerinde ise yanında duran geminin dümenini göstermektedir (Altınoluk, 2005: 45, Lev. XII, 8-9). Yine Pontos Euxeinos'a dökülen diğer bir nehir olan Iris'in personifikasyonu da Amasia kentinin Marcus Aurelius sikkelerinde gemi pruvası ile betimlenmiştir (Altınoluk, 2005: 70, Lev. XV, 5). Pontos Euxeinos'a dökülen bir başka nehir olan Billaios ve onun bir kolu olan Ladon Nehirleri'nin tanrıları ise Tios kent sikkelerinde gemi pruvası ile betimlenmişlerdir (Altınoluk, 2005: 33, Lev. XI, 1-4). Bu örneklerini daha fazlasını da eklemek mümkündür. Bunlar arasında Nikaia kent sikkelerinde yer alan, bölgenin en uzun nehri Sangarios'un personifikasyonu da yine gemi pruvası ile betimlenmiştir. Iuliopolis sikkelerinde ise Sangarios, onun bir kolu olan Skopas ile karşılıklı uzanmış ve birer dümen tutar vaziyette betimlenmişlerdir (Altınoluk, 2005: 182, Lev. XXVIII, 1-5).

Burada bahsettiğimiz sikkeler üzerinde yer alan dümen ve gemi pruvası betimlerinin özellikle Pontos Euxeinos'a dökülen nehirlerin tanrıları özdeşleştirilmiş olmaları oldukça ilginçtir. Çünkü Küçük Asya kentleri sikkelerinde bu örnekler dışında sadece Apollonia ad Rhyndakos sikkelerinde Rhydnakos Nehri'nin tanrısı gemi pruvası ile betimlenmiştir. Gemi pruvası ve dümenin betimlendiği sikkelerde kentin içinden geçen nehrin gemi taşımacılığında kullanıldığına vurgu yapılmak istenmiş olabilir.

Karadeniz coğrafyasında denize paralel uzanan dağların kıyı ile iç bölgeler arasındaki kara ulaşımını zorlaştırması nedeniyle akarsular ve akarsu taşımacılığı bu konuda kolaylık sağlamış olmalıdır. Bu nedenle akarsuların taşımacılıkta kullanımı, Karadeniz halkının ekonomik hayatında deniz ticaret ağını iç kesimlere bağlaması açısından oldukça önemlidir. Özellikle Karadeniz

[12] Günümüzde genelde yuvarlak ağızlı, dar boyunlu, geniş gövdeli, çoğunlukla tek kuplu (bazen çift kulplu) su kabı olarak bilinen testiler, Antik Çağ'da üretilen pişmiş toprak vazo türleri arasında en zengin çeşitliliğe ve örneğe sahip olan form tipidir. Bunun en önemli sebebi ise testi ifadesinin hem Antik Çağ'dan günümüze adı bilinen örnekler için hem de adı bilinmeyen form tipleri için günümüzde kullanmış olduğumuz genel bir adlandırma olmasıdır. Bir başka ifade ile testi kelimesi Antik Çağ'a ait bir adlandırma değildir. Aynı şekilde günümüz modern batı dillerinde de tam karşılığı yoktur (Tekocak & Yıldız, 2015: 417).

ve Marmara'ya akarsular ile bağlantının sağlandığı kentlerde akarsuyun kendileri için taşıdığı önemin bilinci içerisinde olanlar nehirleri tanrılaştırıp sikkeleri üzerinde personifize ederek vurgulamışlardır.

Nehir personifikasyonları ile birlikte görülen en yaygın tasvirlerden bir diğeri de bereket boynuzudur. Roma İmparatorluk Dönemi'nde bereket boynuzu nehir tanrısının suladığı topraklardaki tarımsal verimi simgelemektedir. Antik Çağ'da sikkeler üzerinde betimlenen bereket boynuzu üzerinde yer alan ya da personifikasyonu yapılmış tanrı veya tanrıçaların ellerinde tuttuğu tarımsal bitkilerden o kentin tarımsal faaliyetleri hakkında bir değerlendirme yapmak kesin bir veri elde edilemese de genel bir kanı oluşturması açısından önemlidir. Rhyndakos Nehri'nin suladığı Apollonia sikkelerinde Rhyndakos bereket boynuzu taşımazken, genellikle gemi pruvası ile birlikte tasvir edilmiştir. Bununla birlikte Hadrianeia ve Aizonoi kentlerinin sikkelerinde bereket boynuzu taşıyan nehir tanrılarına rastlanması bu kentlerin Apollonia'dan tarımsal üretim anlamında daha önde olduklarını düşündürmektedir.

Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait Prusias Ad Hypium sikkelerinde betimlenmiş tarım ürünlerine ait figürlerden hareketle, Antik Çağ'da Düzce'de hangi ürünlerin yetiştirilip ticaretinin yapıldığı bilgisine ulaşılabilir. Sikkeler üzerindeki kompozisyonlarından yola çıkarak bereketli ovada yetiştirilen ürünler arasında buğday ve haşhaş ön plana çıkmaktadır. Bunların dışında dal tutar vaziyette betimlenmiş Eirene örneğinde olduğu gibi günümüzde de yaygın bir biçimde ticareti yapılan keresteciliğe dikkat çekilmek istenmektedir.

Kentin ana geçim kaynağı olarak etrafını çevreleyen ormanlara vurgu yapan Robert, 18. ve 19. yüzyıllarda kente yolu düşen seyyahların (Bore, 1848; Perrot, 1867) ayrıntılı açıklamaları ile bu görüşünü desteklemektedir (Robert, 1980: 11-106). Buna göre kent territoriumunda yetişen ağaçlar Hypius Nehri vasıtasıyla, kente ait olan Dia *emporium*'na taşınarak buradan Karadeniz pazarına satılmaktaydı. Robert, Prusias ve diğer kentlerin sikkelerinde görülen nehir ikonografilerine dayanarak Hypius Nehri üzerinde de taşımacılığın yapılabildiği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca bu görüşünü Prusiaslı tüccarların Karadeniz'deki ticari faliyetlerine dair epigrafik kanıtlarla desteklemiştir. Robert, Prusias ad Hypium'un, Helenistik Dönem ve Roma Dönemi boyunca artan zenginliğine ve ekonomik önemine karşın, antik kaynaklarda kentten bahsedilmemiş olmasını şaşırtıcı bulmaktadır (Robert, 1980: 52). Ayrıca Robert Prusias ad Hypium ile emporiumu Dia arasında

güçlü bir bağ bulunduğuna dikkat çeker. Prusias'ın zenginliğinin anahtarı ise yine bu güçlü bağ sayesinde, Pontos Euxeinos'un kuzey ve batı kıyılarında yürütmüş olduğu ticari faaliyetlerdir. Prusiaslı tüccarlara ait mezar yazıtlarından anlaşıldığı üzere kent, Tomis, Olbia ve Bosphoros Krallığı ile ticari bağlatılarını güçlendirmişti (Robert, 1980: 76-77). Territoriumu oldukça zengin olmasına karşın tarımsal ürün ve meyve ihraç etmeyen Prusias'ta zeytin hiç yetişmezken, şarap sadece yerel ihtiyacı karşılayabilmekteydi. Yazıtlardan sıkça yaşandığı anlaşılan tahıl kıtlığı (Ameling, 1985: 6, 9, 13, 17, 19, 48) ise ancak yenilenebilen, uçsuz bucaksız orman kaynaklarının takas edilmesi ile giderilmekteydi. Yine Robert'e göre tahıl, orman ürünleri ile takas edilmek üzere Rusya steplerinden Bithynia Bölgesi'ne ithal edilmekteydi (Robert, 1980: 82-85**)**. Roma İmparatorluk Dönemi'nde ve özellikle İstanbul'un başkent olmasından sonra ise donanmanın ve artan nüfusun ihtiyacı için gerekli ahşap malzemenin kaynağı, başta Nikomedia (Meiggs, 1982: 393) ve Prusias ad Hypium territoriumları tarafından karşılanmış olmalıdır.

Aynı zamanda son yıllarda yapılan kazılardan elde edilen verilere göre tabanı mozaik döşemeli villa rusticalar ve işlikler dışında müzede sergilenen amphoralar, Prusias ad Hypium'un tarımsal ve ticari faaliyetlerdeki zenginliğinin bir yansımasıdır. Prusias ad Hypium'da hali hazırda devam eden kazı çalışmaları ile birlikte toprak altındaki gizemini koruyan kentin, ticari faaliyetleri ileride daha iyi anlaşılacaktır.

**KATALOG**

**1) Domitian**

**Levha I (a)**

Prusias ad Hypium, İ.S. 81-96

Æ, 33mm, 25.47 gr.

**Ön yüz** : ΑΥΤ ΔΟΜΙΤΙΑΝΩΣ ΚΑΙCΑΡ ΣΕΒΑ ΓΕΡΜ, Sağa dönük, defne çelenkli imparator başı.

**Arka yüz** : ΣΕΒΑΣΤΕ ΟΜΟΝΟΙΑ, Sola dönük Eirene (?) sağ elinde dal, sol elinde cornucopia tutmaktadır. Ayak ucunda ise bir gemi pruvası bulunmaktadır.

**Kaynak** : RPC 678; http://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=171809(16.11.2016).

**2) Domitian**

**Levha I (b)**

Prusias ad Hypium, İ.S. 138-161

Æ, 23mm, 12.09 gr.

**Ön yüz** : ΑΥΤ ΔΟΜΙΤΙΑΝΩΣ ΚΑΙCΑΡ ΣΕΒΑ ΓΕΡΜ, Sağa dönük, defne çelenkli imparator başı.

**Arka yüz** : ΣΕΒΑΣΤΕ ΟΜΟΝΟΙΑ, Sola dönük Demeter sağ elinde buğday başağı, sol elinde asa tutmaktadır. Ayak ucunda ise göz motifli bir gemi pruvası bulunmaktadır.

**Kaynak** : RPC II 682; http://www.coinarchives.com/1cb626ea5c5cbec9eff44b4024e8ce96/img/cng/e/347/image00350.jpg(16.11.2016).

**3) Antoninus Pius**

**Levha I (c)**

Prusias ad Hypium, İ.S. 164 sonrası

Æ, 23mm, 6.04 gr.

**Ön yüz** : AVT KAICAP ANTΩNINOC, Sağa dönük Antoninus Pius başı.

**Arka yüz** : ΠPOVCIEΩN ΠPOC VΠIΩ, Oturur vaziyette kule taçlı Tykhe cornucopia tutmaktadır. Onun ayağının ucunda Nehir Tanrısı Hypios yüzmektedir.

**Kaynak** **:** Rec 17, pl. CIV.3; RPC IV 4840; http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/4840/1/image/large/ **(**16.11.2016).

**4) Marcus Aurelius**

**Levha I (d)**

Prusias ad Hypium, İ.S. 164 sonrası

Æ, 30mm, 15.81 gr.

**Ön yüz** : AVT KAI [AP]MEN [Λ AVP O]VHPOC, Sağa dönük Lucius Verus'un (Augustus) zırhlı ve *paludamentum*'lu büstü.

**Arka yüz** : ΠPOVCIΓΩN(sic) VΠIOC, Uzanır vaziyette, dal ve cornucopia tutan, sakallı, Nehir Tanrısı Hypios, devrik su testisine yaslanmıştır.

**Kaynak** **:** RPC IV 4866; http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/4866/1/image/large/ **(**16.11.2016).

## Levha I

**KAYNAKÇA**


ADAK, M. AKYÜREK-ŞAHİN, N. E. (2005), "Katalog der Inschriften im Museum von Adapazarı", *Gephyra, 2*, ss. 133-172.

ALTINOLUK, Z. S. (2005), *Sikkeler Işığında Küçük Asya'da Irmak Tanrıları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

AMELING, W. (1985), *Die Inschriften von Prusias ad Hypium*. Bonn.

APOLL.RHOD.Argon. (1919), Apollonius Rhodius, Argonautica (R. C. Seaton, Trans.), London/New York.

ARR.PERIP. (2005), Periplus Ponti Euxini. İstanbul.

ARSLAN, M. (2012), "Karyanda'lı Pseudo-Skylaks'ın İskan edilmiş Avrupa, Asya ve Afrika Denizi'nin Çevresindeki Seyrü Seferi", *Mediterranean Journal of Humanities, II* (1), ss. 239-257.

BASS, G. F. (1972), The Earliest Seafarers in The Mediterranean and The Near East. G. F. Bass (Ed.). *A History of Seafaring Based on Underwater Archaeology*. London: Walker.

BELKE, K. (1996), "Paphlagonien und Honorias". *Tabula Imperii Byzantini, 9*.

BİLİR, A. (2006), *Ostia Limanı,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

BİLİR, A. & Dumankaya, O. (2015), "From Apollonia ad Rhyndacum to Propontis*",* [Bildiri]. M. Yılmaz, S. Sevim, D. Yavaş (Eds.). *Odryses'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu, 13-15 Kasım 2015*, (ss. 169-190). Bursa: Nilüfer Belediye Başkanlığı.

BLACKMAN, D. J. (1982a), "Ancient Harbours in The Mediterranean Part 1", *IJNA, 11*(2), ss. 79-104.

BLACKMAN, D. J. (1982b), "Ancient Harbours in The Mediterranean Part 2", *IJNA, 11*(3), ss. 185-221.

BOUNEGRU, O. (2014), "The Black Sea Area in the Trade System of the Roman Empire", *Euxeinos. Culture and Governance in the Black Sea Region, 14*, ss. 8-16.

CASSON, L. (1965), "Harbour and River Boats of Ancient Rome", *The Journal of Roman Studies, 55*, ss. 31-39.

DÖRNER, F. K. (1957), "Prusias ad Hypium", *RE,* 23, Stuttgart.

EKMEN, H. (2015), Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre Anadolu'da M.Ö. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi, A. Baysal (Ed.). *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*. İstanbul: Ege Yayınları.

FERNOUX, H. L. (2004), *Notables et élites des cités de Bithynie aux époques hellénistique et romaine*, Lyon.

FRORIEP, S. (1986), "Ein Wasserweg in Bithynien. Bemühungen der Römer, Byzantiner und Osmanen", *Antike Welt, 2*, ss. 39–50.

GÜNDÜZ, S. (2015). *The Ancient South Marmara Harbors*. (PhD), Hamburg University, Hamburg.

HANELL, K. (1934), *Megarische Studien*, Lund: A.-b. Ph. Lindstedts univ.-bokhandel.

HELL, X. H. d. (1854-60), *Voyage en Turquie et en Perse*, Paris.

HÖCKMANN, O. (2006), M.Ö. 2. Binde Doğu Akdeniz'de Gemi Yolculuğu, C. P. Ünsal Yalçın, Rainer Slotta (Eds.). *Uluburun Gemisi. 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. İstanbul: Ege Yayınları.

MARCIAN.PERIP. (1855), Menippi periplus maris interni (epitome Marciani). Müller (Ed.). ss. 563-572. İstanbul.

MAREK, C. (1993), *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*. Tübingen.

MEMNON, (1975), *in Fragmenta Historycorum Graecorum* (K. Müller, Trans.) (Vol. III). Frankfurt am Main.

MOORE, F. G. (1950), "Three Canal Projects, Roman and Byzantine", *American Journal of Archaeology, 54*(2), ss. 97–111.

OPPENHEIM, L. (1954), "The Sea-Fearing Marcents of Ur", *Journal of American Oriental Society, 74*, ss. 6-17.

ÖKSE, A. T. (2005), "Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları", *Bilig, Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 34*, ss. 15-32.
ÖZDEMİR, Y. (1992). *Düzce İlçesinin Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
PLIN.Epist. (1990), *Epistulae, Correspondence with Trajan from Bithynia (Epistles X)*. Warminster.
PLIN.Nat. (1855), *Naturalis Historia* (J. B.-H. T. Riley, Trans.), London.
ROBERT, L. (1980), *À travers l'Asie Mineure, Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, Paris.
SHAW, W. J. (1972), Greek and Roman Harbourworks. G. F. Bass (Ed.). *A History of Seafaring Based on Underwater Archaeology,* (ss. 87-112). New York: Walker.
SKYLAKS.PERIP. (2002). Pseudo Skylaks, Periplous.
STEPH.BYZ. Ethnika, *Ethnika Stephanus Byzantinus, Stephani Byzantii, Ethnicorum quae supersunt. Augustus*.
SU YÖNETİMİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, (2015), "Melen Çayı Alt Havzası Koruma Eylem Planı Raporu", (erişim adresi: http://suyonetimi.ormansu.gov.tr), (erişim tarihi: 30.08.2018)
TEKİN, O. (1994), Some Imperial Greek Coins Found at Perge, *Anadolu Araştırmaları, XIII*, ss. 179-188.
TEKOCAK, M., & YILDIZ, V. (2015), Akşehir Nasreddin Hoca Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Pişmiş Toprak Vazo, C. Atila, E. Okan (Eds.). *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan (Studies in Honour of Ömer Özyiğit),* ss. 413- 432, İstanbul: Ege Yayınları.
TEXIER, C. (1839), *Description de l'Asie Mineure*, Paris.
TEXIER, C. (1997), *Bithynia "Küçük Asya"* (R. Kaplanoğlu, Trans.). İstanbul: Avrasya Etnografya Yayınları.
VINOGRADOV, J. G. (1984), Olbia und Prusias am Hypios zur Severerzeit, V. Giuffrè (Ed.). *Sodalitas: Scritti in onore di Antonio Guarino,* ss. 457–467. Napoli.
WHITBY, M. (1985), Justinian's Bridge over the Sangarius and the Date of Procopius'de Aedificiis, *The Journal of Hellenic Studies, 105*, 129-148.
YILDIRIM, Ş. (2017), "Tios-Tieion: Söylenecek Çok Önemli Bir Şeyi Olmayan Kent", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7(14) ss. 206-242.
ZEYREK, T. H. & Baran-Çelik, G. (2005), *Prusias ad Hypium (Kieros) Anadolu'nun Kuzeybatısında Antik Bir Kent (Konuralp/Üsküb)*, İstanbul: Ege Yayınları.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460456

# SİNOP MÜZESİ HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMİ MEZAR STELLERİ*

*Akın TEMÜR**

***Atıf/©:*** *Temür, Akın (2018). Sinop Müzesi Hellenistik ve Roma Dönemi Mezar Stelleri, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Yıl 11 Sayı 2 , ss.921-945*

***Özet:*** *Doğu-İon Sanatı'nın Geç Arkaik dönem eserleri üzerinde yapılan çalışmalar göstermektedir ki Arkaik dönem içinde bütün doğu Grek bölgelerinde geçerli bir dönem stili bulunsa da farklı sanat merkezlerinde bölgesel özellikler açık bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte Anadolu'da Geç Arkaik dönemde İon* heykeltıraşlık okullarının etkisi açık bir şekilde görülür. Doğu-Grek Anadolu *kültür çevresinin merkezi konumdaki Milet şehrinin Persler tarafından tahrip edilmesi İon Sanatı'nın da sonunu getirmiştir. Buna karşın Milet kaynaklı heykeltraşlık okulları Doğu-Grek dünyasının Propontis, Thasos, Trakya, Makedonya ve Pontus gibi kuzey alanlarında varlığını sürdürmüştür. Sinop stelleri İon heykeltıraşlık okullarının etkisinin çok açık bir şekilde görüldüğü örnekler olup Atika'daki mezar steli geleneğinin aynı zamanda Anadolu'daki Grek bölgelerinde, özellikle Milet kolonisi olan Sinop varlığını devam ettirdiğinin en önemli kanıtlardır. Çalışmaya konu olan stellerde bu etkilerin en iyi şekilde izlendiği örneklerden biridir. Bu kapsamda steller benzerleriyle karşılaştırılarak, üzerindeki figürlerin stilistik ve tipolojik incelemelerinden yola çıkarak, tarihlendirmeye çalışılmıştır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Karadeniz, Sinop, Sinop Müzesi, Mezar Steli, Hellenistik ve Roma Dönemi Stelleri*

*Makale Geliş Tarihi: / Makale Kabul Tarihi:*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
* *Çalışmaya konu olan mezar stelleri Sinop Müze Müdürlüğü'nün 17.11.2014 tarih ve 1491 sayılı izni gerçekleştirilmiştir. Gerekli çalışma iznini veren başta Sayın Müze Müdürü Hüseyin VURAL beyin şahsında tüm müze çalışanlarına en içten teşekkürlerimi sunarım.*
* *Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Arkeoloji Bölümü, Samsun.*
*akintemur@yahoo.com*

## *Hellenistic And Roman Perıod Grave Stelaı From Sinop Museum*

***Citation/©:*** *Temür, Akın (2018). Hellenistic And Roman Period Grave Stelai From Sinop Museum. Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss. 921-945*

***Abstract:*** *Studies conducted on the Late Archaic period artifacts of the Eastern-Ion Art show that even though there is a valid periodical style in the all Eastern Greece regions in the Archaic period, regional characteristics are clearly seen in different centers of art. Nevertheless, impact of Ionic sculpture schools from the Late Archaic period in Anatolia is clearly observed.*

*Destruction of the city of Miletus, which was at a central position of cultural circle of the Eastern-Greek Anatolia, by Persians also ended Ion art. Nonetheless, Miletus-based sculpture schools survived in northern regions of the Eastern-Greek world such as Propontis, Thasos, Thrace, Macedonia and Pontus. Sinop stelai, which were covered in this study, are examples where influence of Ion sculpture schools is clearly seen and they are also the most significant evidences that gravestones tradition in Attica also survived in the Greek regions of Anatolia, particularly in Sinop, which were colonies of Miletus. The stelai that are the subject of this study are examples on which these impacts could be followed most clearly. In this context, the aim of this study is to date the stelai by comparing it to the similar ones and based on the stylistic and typological examination of the figures on it.*

***Keywords:*** *Black Sea, Sinope, Sinop Museum, Grave Stele, Hellenistic and Roman Stelai*

### I. GİRİŞ

Sinop Karadeniz'in güney kıyı şeridinde, Anadolu'nun en kuzey noktasında, Boztepe Yarımadası'nın anakarayla birleştiği noktada yer alan bir liman kentidir. Kalkolitik Çağ'a kadar uzanan bir geçmişe sahip olan kent, en parlak dönemini M.Ö. 7. yy'ın sonlarında, Milet'in bir ticaret kolonisi olarak kurulduğu dönemde yaşar (Hiller, 1975: 59; Durugönül, 1992b: 100). Hem Karadeniz Bölgesi'nin az sayıdaki doğal limanlarından birine sahip olması hem de Anadolu ve Karadeniz'e açılan bir giriş noktası olması nedeniyle, kent her zaman önemini korumayı başarmıştır. Çalışmanın konusunu oluşturan mezar stelleri, kentin Milet kolonisi olarak kurulduğu dönemlerden sonra ortaya çıkar.

Çalışmaya konu olan mezar stelleri genel olarak; taş veya mermer gibi malzemelerden yapılmış, çoğunlukla dikdörtgen veya benzer bir formdaki bloğun, küp biçiminde kesilip perdahlanarak pürüzsüz hale getirilmesiyle elde edilen, üzerlerinde bulunan tasvir ve yazıtıyla mezar sahibinin ölümsüzleştirilmesini amaçlayan arkeolojik buluntular olarak tanımlanır. En erken örneklerinin Miken dönemine kadar uzandığı mezar stellerinin, heykeltıraşlığın bir kolu olarak ortaya çıkması ve Yunan sanatında sıklıkla görülmeye başlaması M.Ö. 7. yy'lara kadar uzanan bir süreçtir (Şahin, 2000: 1). Yunan sanatında görülen bu mezar stelleri, farklı bölge ve dönemlerde kendine özgü şekilleriyle farklı tipolojik özellikler gösterse de birçoğu Attika mezar steli geleneğine uygun olarak yapılmışlardır. M.Ö. 5. yy. steller için önemli bir dönüm noktasını oluşturur. Zira bu dönemde Attika'da mezar steli üretimi durur. Bu yüzden M.Ö. 430'da yeniden başlayana kadar ki geçen bu sürede mezar steli gelişimi de kesintiye uğramaktadır. Buna karşın konu ve kompozisyonlara bakıldığında, steller üzerinde Geç Arkaik dönem geleneklerin varlığının sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu dönemde genel olarak yerel özelliklerin dışında yeni bir geleneğin ortaya çıkmadığı kabul edilmektedir (Boardman, 2005: 68).

Stellerin tarihlendirme konusunda mezar stelleri üzerinde tasvir edilen figürlerin anatomik yapısı oldukça belirleyici olmuştur. Zira heykeltıraşlık, seramik ve mimarlık eserlerindeki genel gelişmeye paralel olarak, mezar stelleri üzerinde betimlenen figürlerin giysi ve saç işlenişlerinden, duruşlarına el, ayak ve kollarının hareketinden, ellerinde tuttukları nesnelere kadar birçok unsur tarihlendirmeye katkı sağlanmıştır. Bunun yanında stellerin mimari formlarının da karşılaştırmada kullanılan önemli bir enstrüman olduğunu unutmamak gerekir. Bu paralelliklere karşın mezar stellerinin farklı zaman ve bölgelerde kendine özgü sanatsal özelliklere sahip olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Bu çalışmayla farklı yerlerde yayınlanan veya yayınlanmamış Sinop Müzesi envanterinde bulunan figürlü mezar stellerini toplu bir şekilde değerlendirme amacı güdülmektedir. Bu kapsamda araştırmaya konu olan Sinop mezar stellerinden Klasik döneme tarihlenenleri, Sixth International Congress on Black Sea Antiquities, 18-22 September 2017, Constanta/Romanya'da "Stelai from Sinop Museum" başlığıyla sözlü bildiri olarak sunulmuştur (baskı aşamasındadır). Bu çalışma da ise, Hellenistik ve Roma dönemlerine tarihlenen figürlü mezar stelleri değerlendirmeye tabii tutulmuştur. Bu kapsamda steller dönemlerine göre gruplandırılmış ve sonrasında formlar ve

üzerlerinde betimlenen figürler dikkate alınarak, dönem içerisindeki heykeltıraşlık eserleriyle karşılaştırma yoluyla tarihlendirilmeye çalışılmıştır.

**Kat. Nr. :** 1, **Env. Nr. :** 15.9.76

**Ölçüleri :** Yükseklik; 0.955 m., Genişlik; 0.54 m., Derinlik; 0.185 m., Kabartma Alanı: Yükseklik; 0.51 m., Genişlik; 0.42 m., Derinlik; 0.09 m.

**Tanım :** İnce tanecikli sarımtırak mermerden yapılmış olup normal alınlıklı mezar steli grubuna girer (Özkorucuklu, 1990: 28, K.7; Sağlan – Çam, 2017: 79-96, Fig. 1-4). Stelin üst kısmındaki birleşme kalıntılarından, başka bir parçasının daha olduğu anlaşılmaktadır. Kat. No. 2'de olduğu gibi kabartma alanı, stelin yüzeyine göre oldukça geniş tutulmuştur.

Yer yer aşınmaların olduğu kabartma kısmında; solda profilden oturan bir erkek, karşısında ise ayakta duran bir kadın figürü bulunmaktadır. Oturan figüre (mezar sahibi) baktığımızda; figürün ön ayakları aslan ayağı biçiminde olan, arkalıksız bir taht üzerinde oturduğunu, ayaklarının altına da profilli bir tabure yerleştirildiğini görürüz. Khimation giymiş olan figür sağ eliyle önünde, ayakta duran kadın figürüyle tokalaşırken tasvir edilmiştir. Figürün sol kolu işlenmemiştir. Sakalsız bir şekilde tasvir edilen figürün yüz hatları tahrip olduğu içi ayrıntıları izlenememektedir. Erkek figürünün karşısında; dörtte üç profilden, ayakta durur pozisyonda bir kadın figürü bulunmaktadır. Mezar sahibinin eşi olduğu anlaşılan kadın figürü; göğüs altından ince bir kemerle sıkıştırılmış bir khiton ve bunun üzerine başa kadar çekilmiş ve bel kısmında rulo şeklinde toplanan, sonrasında sol elin üzerinden ayak ucuna kadar sarkan bir khimation giymiştir. Figürün sağ eli oturan figürle tokalaşmak için ileri doğru uzatılmışken, sol eli bel hizasında khimationu tutmaktadır. Eşiyle vedalaşma sahnesi içinde görülen kadın figürünün sol ayağı geriye atılmış olup, vücudun ağırlığı sağ ayak üzerine toplanmıştır. Kabartma alanının altında ise, daha sonraki bir dönemde eklenmiş olduğu düşünülen "L. Iulius Sabeinus" yazıtına yer verilmiştir (Çalışmaya konu olan steller üzerindeki yazıtlar işin uzmanlarına bırakılmış ve değerlendirmeye alınmamıştır. Bu kapsamda yazıtların sadece müze envanterinde yer alan çevirileri bilgilendirme amaçlı olarak kullanılmıştır).

Steli kompozisyon olarak değerlendirdiğimizde; benzer şekildeki veda sahnesinin tasvir edildiği stellerin Hellenistik dönemde sıkça kullanıldığına tanık oluruz. Gerek kompozisyon ve gerekse kıvrımlar açısından karşılaştırabileceğimiz bir örnek Chios Museum'dan bir stel üzerinde

bulunmaktadır (Pfuhl-Möbius, 1977: 227, Taf. 129: 877). M.Ö. 2. yy.'ın 2. yarısına tarihlenen stel üzerinde; Sinop örneğinde olduğu gibi solda oturan bir erkek figürü karşısında ise, vedalaşan bir kadın figürü bulunmaktadır. Bu tip stellerde bazen Sinop örneğinde olduğu gibi oturan bir erkek ve ayakta duran bir kadın figürü görülürken, bazen de her iki figürün erkek olduğu, sahneye çocukların veya hizmetçilerin dahil edildiği örnekler de görülür (Pfuhl-Möbius, 1977: 224-228, Taf. 126-129: 862-881). British Museum'dan (Pfuhl-Möbius, 1977: 227, Taf. 129: 872) Chios steliyle aynı tarihe verilen stel bunun için örnek olarak verilebilir. Stel üzerinde Sinop ve Chios örneğinde olduğu gibi solda oturan bir erkek figürü, karşısında ise vedalaşan bir kadın figürü bulunurken, farklı olarak sahneye bir kız ve erkek çocuğu figürü dahil edilmiştir.

Benzer bir kompozisyon Amisos'tan M.Ö. 2-1. yy.'a tarihlenen stel üzerinde de izlenir (Durugönül, 1992a: 61-70, Abb. 1). Chios, British Museum ve Amisos örneklerine baktığımızda Sinop stelindeki oturan figürde görüldüğü gibi profilden, arkalıksız bir taht üzerinde oturan, ayakları altına tabure yerleştirilmiş, khimation giyimli, sağ eliyle ayakta duran kadın figürüyle tokalaşan, sakalsız bir erkek figürü bulunmaktadır. Sinop stelinde oturan figürün sol kolu görünmezken, British Museum örneğinde sol kol karın üzerine yerleştirilmiş olarak, Amisos stelinde ise, tahtın yanına konmuş olarak tasvir edilmiştir. Steller üzerindeki ayakta duran kadın figürlerini incelediğimizde; sol ayaklarının dizden hafif kırılmasıyla oluşturulmak istenen hareketin dışında monoton bir yapıya sahip oldukları görülür.

Figürlerin giysilerinde izlenen derin kıvrım yapısı üç stelde de büyük ölçüde benzerdir. Bu örnekler ışığında Sinop örneğini M.Ö. 2. yy.'ın ilk yarısına verebiliriz.

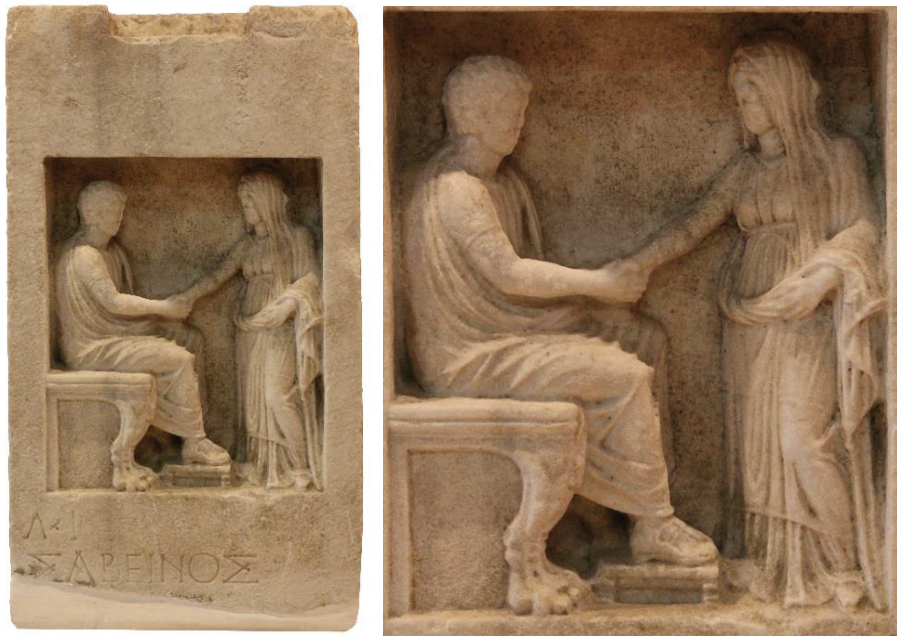

Kat. Nr. 1

**Kat. Nr. :** 2, **Env. Nr. :** 1.1.002

**Ölçüleri :** Yükseklik; 102 cm., Genişlik; 54 cm., Derinlik; 24 cm., Kabartma Alanı: Yükseklik; 0.50 m., Genişlik; 0.40 m., Derinlik; 0.10 m.

**Tanım :** İnce tanecikli sarımtırak mermerden yapılan mezar stelinin (Sağlan – Çam, 2017: 79-96, Fig. 5-7) üst kısmı ve alt kısmı kırıktır. Figürlerin yüzleri büyük ölçüde aşınmış olan stelin alt kısmı da restorasyon geçirmiştir. Kat. No. 1'deki stelde olduğu gibi alınlıklı mezar steli grubuna dahil edilir. Dikdörtgen bir formda işlenmiş olan mezar stelinin üst kısmında bulunan dübel delikleri başka bir parçasının olduğuna işaret eder. Dübel deliklerinin altında iki adet çiçek rozet kabartmasına yer verilmiş olup, rozetlerden biri büyük ölçüde tahrip olmuştur. Stelin neredeyse yarısını kaplayan kabartma alanı oldukça derin tutulmuş olup, üzerinde sağda oturan bir kadın ile karşısında ayakta duran bir erkek figürü yer alır. Kat. Nr. 1'deki stelde olduğu gibi, yine bir vedalaşma sahnesi söz konusudur. Farklı olarak burada roller değişmiştir. Bu kez oturan kadın, ayakta duran ise erkektir. Kabartma altındaki yazıt büyük ölçüde tahrip olmuş olup, sadece "Strat…" harfleri okunabilmektedir. Kabartma alanı içinde baktığımızda; sağda arkalıklı, yüksek bir taht üzerinde, dörtte üç profilden işlenen, oturan bir kadın

figürünün olduğunu görürüz. Oturan figür sağ eliyle ayakta duran erkek figürüyle tokalaşırken, sol elini taht üzerine koymuş olarak izlenir. İçten göğüs altından sıkıştırılmış bir khiton giyen figür, üzerine giydiği khimationu başına kadar çekmiş olarak betimlenir. Başı örten khimationun bir kısmı sol omuzdan, tahtın kolu üzerine zikzaklar çizerek aşağı doğru sarkarken, bacak üzerinde derin kanallar oluşturacak şekilde kıvrımlar oluşturur. Khimationun uç kısımları, kare bir tabure üzerine konmuş ayaklar üzerinde toplanmış olarak görülür. Sağ alt köşede, tahtın hemen altında ise, elinde mücevher kutusuyla bir hizmetçi figürü yer almaktadır.

Oturan figürün karşısındaki ayakta duran erkek figürünü incelediğimizde; belden yukarısı çıplak, profilden işlenen figürün, ileri doğru uzattığı sağ eliyle oturan figürle tokalaşırken, sol eliyle khimationun omzundan gelen bir parçasını tuttuğunu görürüz. Vücut ağırlığının sağ ayak üzerine verildiği figürde, sağ ayak geriye doğru çekilerek parmak uçlarına basmaktadır. Oldukça tahrip olduğu için kıvrım hatları tam olarak izlenememekle birlikte, sağ ayağın geriye atılmasıyla oluşan hareket kıvrımlara da yansımış ve bel kısmından ayak bileğine kadar inen uzanan diyagonal bir kıvrım yapısı ortaya çıkmıştır. Kat. No. 3'teki stelde olduğu gibi kompozisyon olarak vedalaşma sahnesi bulunana stelin karşılaştırılabilir örneklerine baktığımızda; vedalaşma sahneli stellerin Hellenistik dönem içinde sıkça kullanılmakla birlikte, özellikle oturan kişinin erkek, ayakta duran figürün kadın olduğu kompozisyonun daha fazla tercih edildiğini görürüz (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 872-877).

Bu örneklerin yanısıra oturan bir kadın ve karşısında hizmetçi figürü bulunan stel örnekleri, Geç Arkaik dönemden itibaren izlenebilen bir gelişim ortaya koyar. Bu stellerde oturan kadın tipi dönem içinde eklenen özellikler dışında büyük ölçüde birbirinin tekrarıdır. Stel için karşılaştırılabilir bir örnek olarak Thrasyllos Torsosu verilebilir (Özgan, 2016: 110, Res. 88:a-b). Bu tipin erken örneklerinden biri kabul edebileceğimiz eser, M.Ö. 271-270 yıllarına tarihlenmektedir. Cepheden ve bir kaya bloğu üzerine oturur pozisyonda görülen heykel; khiton ve onun üzerinde sol omuzdan gelip, bacaklar üzerinde toplanan ve sonrasında sol bacağa paralel olarak aşağı sarkan, bol kıvrımlı, kalın kumaştan bir khimation giymiş olarak tasvir edilmiştir. Sinop örneğinde olduğu gibi khiton göğüs altındaki bir kemerle sıkıştırılmıştır.

Benzer özellikler Palatin Museum'da bulunan Meter Torsosu üzerinde de görülür (Özgan, 2016: 112-113, Res. 91:a-c). Tahtta oturur pozisyonda işlenen

tanrıça, yine khiton ve üzerine khimation giymiş olarak tasvir edilmiştir. Göğüsler üzerine yerleştirilen kemer, khimationun geniş, bol ve kalın kıvrım yapısı, aşağı doğru sarkan derin ve geniş kanallı kıvrımlar üç eserde de izlenen genel özelliklerdir. Bu özellikler ışığında Sinop örneğini M.Ö. 2. yy.'ın ortalarına tarihleyebiliriz

Kat. Nr. 2

**Kat. Nr. :** 3, **Env. Nr. :** 15.8.76

**Ölçüleri :** Yükseklik; 1.24 m., Genişlik; 0.56 m., Derinlik; 0.135 m., Kabartma Alanı: Yükseklik; 0.39 m., Genişlik; 0.43 m., Derinlik; 0.07 m.

**Tanım :** İnce tanecikli sarımtırak mermerden olup normal alınlıklı mezar steli grubuna dahil edilir. Sinop stelleri içinde karşımıza çıkan normal alınlıklı stellerin en büyük özelliği, bu örnekte de görüldüğü gibi, tabanlarının geniş olması ve yukarıya doğru gittikçe daralmanın fazla olmasıdır. Stelin dikdörtgen, derin bir niş içinde bulunan kabartma alanı tabandan oldukça yüksek tutulmuştur. Hellenistik dönem Doğu-İon mezar stellerinde yoğun

olarak karşılaşılan yüksek kabartma özelliği (Yaylalı, 1979: 36) büyük ölçüde Sinop stellerinde de uygulanmıştır. Bu stel bunun en iyi örneklerinden biridir. Üst kısmı kırık olarak ele geçmiş olan stelin yüzeyinde yer yer aşınmalar mevcuttur.

Kabartma alanına baktığımızda; sağda aslan ayağı biçiminde ayakları olan, arkalıklı ve kolluklu bir taht üzerinde oturan, yarı cepheden bir erkek figürü görülür. Figür sakalsız bir yüze sahip olup, yüzeyinde yer yer aşınmalar mevcuttur. Belden yukarısı çıplak olan figür, sol omuzdan gelerek beli saran ve sonrasında bacak üzerinde derin kanallı kıvrımlar oluşturarak, ayak bileği üzerinde son bulan bir khimation giymiş olarak görülür. Figürün sağ kolu sağ bacağın üzerinde olup, bilekten kırıktır. Sol kol ise, tahtın kolluğu üzerinden, yumruk yapılarak karna doğru çekilmiş olarak tasvir edilmiştir. Sol köşede Anadolu'da çok yaygın bir tip olan Pudicitia Saufeia tipinde, başı kırık, cepheden bir kadın figürü tasvir edilmiştir. Bu tip Pinkwart ve Linfert tarafından Menderes Magnesia'ında bulunan Saufeia'ya göre tanımlanmıştır (Pinkwart, 1973: 153; Linfert, 1976: 148). İlk örnekleri Ağlayan Kadınlar Lahdi üzerinde görülen Pudicitia tipi (Linfert, 1976: 147) özellikle mezar stellerinde M.Ö. 2. yy. ve sonrasında sıkça tasvir edilen bir kadın tipine dönüşmüştür (Yaylalı, 1986: 479). Bu tip ilk dönemlerde üzüntülü görünmenin en iyi şekilde yansıtılmış hali olarak kabul edilmiştir (bu tip çoğunlukla kadınlar için kullanılmış olmakla birlikte, Hellenistik dönemde Doğu-Yunan stelleri üzerinde erkekler üzerinde de sıkça görülür. Yaylalı, 1979: 36). Ancak geç dönemlerde üzüntünün bir sembolü olmaktan çıkmış, simgesel bir anlatım olarak kalmıştır (Saraçoğlu, 1997: 5). Kadın figürünün giysisini incelediğimizde; bütün vücudunun ve başının khimation tarafından sarılırken, altına giydiği khitonun derin kanallar yaparak, uçları görünen ayaklar üzerine döküldüğü görülür. Figürde sol bacak geriye doğru çekilirken, vücut ağırlığı sağ ayak üzerine toplanmıştır.

Bu iki ana figürün yanında sağ altta, oturan erkek figürünün yanında, kısa khiton giymiş, ayakları çapraz biçimde tasvir edilen, kolları karın üzerinde birleştirilmiş bir erkek hizmetçi figürüyle, ortada kadın ve erkek figürlerinin arasında khiton giymiş elinde mücevher kutusuyla bir hizmetçi kız figürü tasvir edilmiştir. Her iki figürün de başları kırıktır. Kabartma alanın altında ise, üzeri kazılmış şekilde "A[…]dios'un karısı Eunomia (Adadı) Uğurlar olsun" yazıtı bulunmaktadır (Sinop Müzesi Env.).

Karşılaştırılabilir örneklere baktığımızda; stelimiz üzerindeki kadın figürünün bir benzerini M.Ö. 2. yy. 2. yarısına tarihlenen Chios Museum'dan bir mezar steli (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 430) üzerinde buluruz. Her iki stel üzerinde yer alan kadın figürü de Pudicitia Saufeia tipinde tasvir edilmişlerdir. Bu tipte tasvir edilen kadın figürlerinde sol bacak geriye doğru çekilirken, vücut ağırlığı sağ bacak üzerine toplanmıştır. Sol kol, karın üzerinde sağ kolun dirseğinin altına yerleştirilirken, sağ el çenenin sağ tarafında khimationun ucunu tutmaktadır. Khimationun sağ taraftan gelen uç kısmı, sağ kolun bileğine dolanarak soldan omuz üzerinden enseye doğru uzanır. Mantonun soldan gelen uç kısmı ise, kalça kısmından sol kola gelerek, sol bileğe sarılır ve sonrasında aşağıya doğru devam eder (Yaylalı, 1979: 37; Şahin, 2000: 61).

Chios steli üzerinde yer alan kadın figürünün kıvrımlarıyla Sinop örneği karşılaştırıldığında büyük ölçüde benzer olduğu görülmektedir. Farklı olarak Chios steli üzerinde kompozisyon da erkek figürüne yer verilmemiş, sadece elinde mücevher kutusuyla kız hizmetçi figürüne yer verilmiştir. Sinop steli üzerindeki kadın tipinin başka bir benzerini Notion'dan Chios steliyle aynı tarihe verilen mezar steli (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 429) üzerinde de görürüz. Yine Pudicitia Saufeia tipinde görülen mezar sahibesi bu kez her iki yanında birer hizmetçi figürü ile betimlenmiştir.

Sinop örneği ile karşılaştırıldığında kıvrım yapısının neredeyse aynı ustanın elinden çıkmış kadar büyük bir benzerlik içinde olduğunu görürüz. Linfert (Linfert, 1976: 148) ve Yaylalı (Yaylalı, 1979: 37) tarafından Anadolu'da yaygın olduğu ifade edilen (M.Ö. 2. yy.'ın ortalarından itibaren kullanılmaya başlanan bu tipin, özellikle İonya Bölgesi'nde yaygın olduğu, Mysia Bölgesinde Kyzikos ve Miletupolis'te yaygın olmamakla birlikte görüldüğü ifade edilir. Şahin, 2000: 61) Pudicitia Saufeia tipinin Sinop stelleri üzerinde bu kadar başarılı bir şekilde uygulanmış olması Doğu-İon heykeltıraşlık okullarının ne derece etkili olduklarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu steli de figürlerin işlenişinden ve kıvrım yapısından M.Ö. 2. yy.'ın 2. yarısına tarihleyebiliriz.

Kat. Nr. 3

**Kat. Nr. :**4, **Env. Nr. :** 41.1.78

**Ölçüleri :** Yükseklik; 75.5 cm., Genişlik; 42.5 cm., Derinlik; 14.15 cm., Kabartma Alanı: Yükseklik; 27.5 m., Genişlik; 22.5 cm., Derinlik; 3.5 cm.

**Tanım :** Kireç taşından yapılmış olan mezar steli (Özkorucuklu, 1990: 24-25, K.2) büyük ölçüde aşınmış olup, tepe ve köşe akroterleri ile kenar kısmı kırıktır. Üçgen alınlığı ve akroterleriyle naiskos tipli mezar stelleri grubuna dahil edilir (Sinop Müzesi'nde bulunan Klasik dönem naiskos tipli mezar stelleri için bkz. Akurgal, 1955: 5-38). Stelin alınlığının tam ortasında bir kalkan tasviri ve kare şeklinde oldukça küçük tutulmuş bir niş içinde Dioskurides tipinde, khiton ve khimation giymiş, ayakta duran bir erkek figürü tasvir edilmiştir (Ayakta duran erkek figür tipleri için bkz. Şahin, 2000: 69-75). Başı kırık olan figür büyük ölçüde aşınmıştır. Mezar steli üzerinde görülen Dioskurides tipine adını veren Dioskurides heykeli M.Ö. 138-137 yıllarına tarihlenmektedir. Bu nedenle bu tipteki figürlerin benzerleri M.Ö. 2. yy. ortalarından itibaren görülmeye başlar (Tipe adını veren Dioskurides heykeli Hellenistik Döneme tarihlenmekle birlikte Sophokles ve Aiskhynes heykelleri bu tipin öncüleri olarak gösterilmektedir. Şahin, 2000: 71). Bu tip Roma döneminde de kullanılmış olmasına karşın yoğun olarak kullanıldığı dönem Hellenistik dönemdir. O kadar sevilmiştir ki sadece erkeklerde değil,

kadınlarda bile duruşu ve elbiseleri ile hiç değişmeden kullanılan bir tipe dönüşmüştür (Pfuhl-Möbius bu tipi "Normal Erkek Tipi" olarak tanımlarken Pfuhl-Möbius, 1977: 90, Bieber bu tipi "Paliatus" adı altında gruplar. Bieber, 1977: 132). Bu tip özellikle İonya Bölgesi'nde yoğun olarak karşımıza çıkar. Sinop örneğinde bu tipin çok fazla bir değişikliğe uğramadan kullanılmış olması, Sinop'un büyük sanat merkezleri ile yakın bir ilişki içinde olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Stel üzerindeki erkek figürüne incelediğimizde; khiton üzerine giyilen khimationun, kolları da içine alarak vücudu sardığını, göğüs üzerinde toplanan giysinin sol elle gerdirildiğini ve sağ omuzdan aşağıya doğru sarktığını görürüz. Sağ el aşağıya doğru sarkan giysi kıvrımlarını tutarak, elbiseye gergin bir duruş vermektedir. Figürün sol bacağının dizden kırılıp yana atılması ve vücut ağırlığının sağ bacak üzerine toplanmasıyla bu gergin duruşa bir nebze hareketlilik verilmeye çalışılmışsa da monoton yapı bozulmamıştır. Figürün yüzeyi oldukça aşındığı için, giysisinin kıvrımlarını karşılaştırmak oldukça zordur (benzer örnekler için bkz. (Pfuhl-Möbius, 1977: 82, Nr. 155-271) Ancak giyside izlenebilen sert, şematik kıvrım yapısından ve monoton duruştan yola çıkıldığında mezar steli için M.Ö. 2. yy.'ın sonları önerilebilir.

Kat Nr. 4

**Kat. Nr. :** 5, **Env. Nr. :** 15.10.76

**Ölçüleri :** Yükseklik; 0.635 m., Genişlik; 0.51 m., Derinlik; 0.21 m.

**Tanım :** İnce tanecikli mermerden yapılmış olan stelin (Özkorucuklu, 1990: 25, K.3) üst kısmı eksiktir. Aynı şekilde alt kısmı ve stelin sol kısmını sınırlayan sütunda kırıktır. Stelin üst kısmında yer alan dübel deliklerinden üst kısmında ayrı bir parçasının daha olduğu anlaşılmaktadır. Naiskos tipli mezar steli grubuna dahil edilen stelin kabartma alanında, solda dikdörtgen bir boşluk yer alırken, sağda başı ve sağ eli kırık, belden yukarısı çıplak, atletik yapılı, ayakta duran bir erkek figürü ile sağ yanında elleri karın üzerinde birleştirilmiş, dörtte üç profilden verilmiş, kısa bir khiton giyen küçük bir erkek hizmetçi figürü yer almaktadır. Erkek figürünün kabartma alanının tam ortasında bulunmaması, soldaki dikdörtgen boşlukta başka bir figürün olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Büyük bir olasılıkla stel, ikinci bir kullanım evresi geçirmiş ve sonrasında soldaki figür kazındığı için, figürün olduğu yere dikdörtgen bir niş görünümü verilmiş olmalıdır. Erkek figürünün başının olmaması ve olması gereken yerde bulunan delikte, aynı şekilde stelin ikinci kez kullanılmış olabileceğinin en büyük kanıtı olarak gösterilebilir. Zira

buraya ikinci kullanım sırasında stelin yeni sahibinin başı yerleştirilmiş olmalıdır.

Stel üzerindeki figürleri incelediğimizde; mezar sahibi olan erkek figürünün cepheden hareketsiz, sabit bir şekilde tasvir edildiğini görürüz. Her ne kadar vücut ağırlığı sol ayak üzerine verilip, sağ ayak dizden hafifçe bükülmüş olsa da, vücuda çok fazla bir hareket katmamıştır. Başı olmadığı için herhangi bir hareketliliğin olup olmadığı tam olarak anlaşılamamaktadır.

Giysisine baktığımızda; sağ omuzu ve kolları açıkta bırakan bir khimation giydiğini görürüz. Sol omuzdan gelip, belden aşağı inerek, vücudu sıkıca saran khimation üzerinde; kalın, derin, sert ve diyagonal giden bir kıvrım yapısı izlenir. Özellikle vücut ağırlığını taşıyan sol bacak üzerine sarkan kıvrımlarda bunları izlemek mümkündür. Bu tip Pfuhl-Möbius tarafından "Kos Tipi" olarak adlandırılır (Pfuhl-Möbius, 1977: 111).

Kıvrım açısından değerlendirdiğimizde en yakın benzerini de M.Ö. 2. yy.'ın 3. çeyreğine tarihlenen Kos örneğinde buluruz (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 117; Smith, 2002: 245, Res. 311). Sol kol üzerinden aşağı doğru sarkan kıvrımlar, bacağın hareketinden dolayı diz üzerinde oluşan yay çizen kıvrımlar ve bel kısmını saran kümelenmiş derin kanallı kıvrımlar büyük ölçüde benzer bir yapı gösterir. Bu özelliklerden yola çıktığımızda steli M.Ö. 2. yy.'ın sonlarına tarihleyebiliriz.

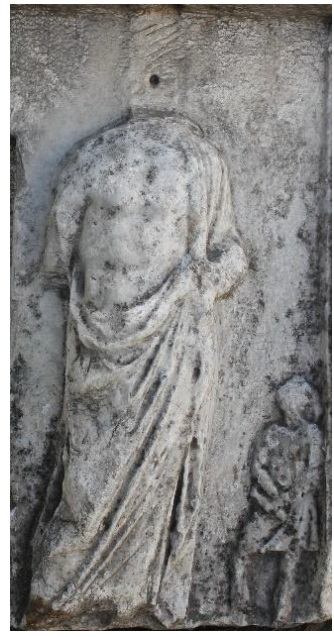

Kat Nr. 5

**Kat. Nr. :** 6, **Env. Nr. :** 13.62.70

**Ölçüleri :** Yükseklik; 173 cm., Genişlik; 46 cm., Derinlik; 9 cm.

**Tanım :** Stel ince tanecikli sarımtırak mermerden yapılmış olup üçgen alınlıklı Naiskos tipli bir mezar steli grubuna dahil edilir (Özkorucuklu, 1990: 26-27, K.5). Alınlık köşelerindeki küçük kırıklar ve figürlerin yüzlerindeki aşınmalar dışında büyük ölçüde korunmuştur. Form olarak altta genişleyip, yukarıya doğru daralan bir yapıya sahip stelin, dikdörtgen bir niş şeklinde düzenlenen kabartma alanı, diğer stellere göre daha küçük tutulmuş olup, üzerine iki adet çiçek rozet yerleştirilmiştir. Kabartma alanında Hellenistik dönem stelleri üzerinde sıkça görülen bir sahne olan (Yaylalı, 2007: 125) ölü yemeği sahnesinin (Ölü yemeği sahnesiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Fabricius, 1999) işlendiği stelde; sağ tarafta kline üzerine uzanmış bir erkek figürü ve karşısında, klinenin uç kısmına oturmuş bir kadın figürü yer alır. Kline üzerine uzanmış olan erkek figürü; kısa kollu bir khiton ve khimation giymiş olup, khimationun bir ucu sol omuzdan gelerek kolun dayandığı yastık üzerine düşmektedir. Figür sağ kolunu klinenin uç kısmında oturan kadın

figürüne doğru uzatırken, yastığa dayanmış sol koluyla olasılıkla kadeh benzeri bir nesne tutmaktadır. Klinenin önünde keçi ayağı biçiminde üç ayağı bulunan, üzerinde yiyeceklerin olduğu bir sehpa yer alırken, hemen yanında köşede khiton giyimli, elleri karın üzerinde birleştirilmiş bir erkek hizmetçi figürü bulunmaktadır. Erkek figürünün karşısında, klinenin uç kısmında pudicitia tipinde; bir kolu karnın üzerinde, diğer kolun dirseği ona dayalı ve eli çenenin yanına konmuş bir biçimde, başa kadar çekilmiş khimationun kenarından tutan kadın figürü bulunmaktadır. Figürün ayakları alt kısmı profilli bir tabure üzerine yerleştirilmiştir. Kabartma alanın hemen altında "Pharnakes'in Karısı, Theotima Uğurlar Olsun" yazıtı bulunmaktadır (Sinop Müzesi Env.).

Stelin üzerinde betimlenen figürleri benzerleriyle karşılaştırdığımızda en yakın benzerlerinden birini Bursa'da bulunmuş olan M.Ö. 2. yy.'ın sonlarına tarihlenen bir stel (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 1111) üzerinde buluruz. İki kabartma alanı bulunan stelin üst kısmında Sinop örneğinde olduğu gibi kline üzerine uzanmış erkek figürü ve klinenin uç kısmında bir kadın figürü görülür. Kline üzerine yerleştirilen ikinci erkek figürü ve kadın figürünün yanında yer alan iki hizmetçi figürü dışında sahne büyük ölçüde benzerdir. Kline üzerinde uzanmış erkek figürlerine baktığımızda Sinop örneğindeki gibi kısa kollu bir khiton ve üzerine khimation giymiş olarak resmedilmiştir. Figürün giydiği khimationun bir ucu sol omuzdan gelerek kolun dayandığı yastığa ve oradan da klineden aşağı sarkmaktadır. Aynı şekilde klinenin sağ alt köşesine yerleştirilmiş khiton giyimli, elleri karın üzerinde birleştirilmiş erkek figürü ve sahnenin tam ortasına yerleştirilmiş, keçi ayağı biçiminde şekillendirilmiş üç ayağa sahip sehpa, benzer özellikler olarak karşımıza çıkar. Kadın figürü de yine Sinop örneğinde olduğu gibi pudicitia tipinde tasvir edilmiştir. Samos'tan yine M.Ö. 2. yy.'ın sonlarına tarihlenen diğer bir mezar steli (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 1596) üzerinde sahne yine aynı şekilde oluşturulmuş olmasına karşın, bu kez sahnenin soluna, kadın figürünün hemen arkasına ikinci bir hizmetçi figürü eklenmiştir. Örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte ölü yemeği tasvirli stellerde sahne aşağı yukarı birbirinin tekrarı şeklindedir.

Genelde Arkaik çağdan beri bilinen ölü yemeği sahneli mezar stelleri Hellenistik çağda yoğunluk kazanmış ve inanılmaz boyutlara ulaşmıştır (Yaylalı, 2007: 124). Ölümden sonraki yaşam inancının, bir yansıması olarak karşımıza çıkan ölü yemeği sahneli bu tip mezar stellerinde, çoğunlukla günlük yaşamla ilgili olarak birçok ayrıntıya yer verilmiştir (Saraçoğlu, 2000:

189). Dolayısıyla kendi içinde çok farklı kompozisyonlar ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda en ayrıntılı çalışma Pfuhl-Möbius tarafında yapılmıştır. Pfuhl-Möbius (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 1542-2063) çalışmalarında "yatan adam ve oturan kadın" olarak grupladığı mezar stellerini kendi içinde; "kline üzerinde kadın, solda sandalye üzerinde kadın, sağda sandalye üzerinde kadın, yatan adam oturan kadın ve çocuklar" gibi çok farklı tipler altında değerlendirmiştir.

Bu örneklerle karşılaştırdığımızda gerek kompozisyon olarak ve gerekse stel üzerinde tasvir edilen figürlerin giysi kıvrımları açısından değerlendirdiğimizde stelimiz için önerebileceğimiz tarih M.Ö. 2. yy.'ın sonu 1. yy.'ın başları olacaktır.

Kat. Nr. 6

**Kat. Nr. :** 7, **Env. Nr. :** 45.1.77

**Ölçüleri :** Yükseklik; 36.5 cm., Genişlik; 48.5 cm., Kabartma: Yükseklik; 3.5 cm.

**Tanım :** İnce tanecikli sarımtırak mermerden yapılmış olan stelin yüzeyi büyük ölçüde aşınmıştır. Naiskos tipli mezar steli grubuna dahil edilmektedir (Özkorucuklu, 1990: 27-28). Dikdörtgen formlu stelin bu kez üst kısmında üçgen alınlığa değil antefixlere yer verilmiş olup, sahnenin iki yanı antelerle sınırlandırılmıştır. Yüzeyi büyük ölçüde aşınmış olan stel üzerinde bir önceki stelde olduğu gibi bir ölü yemeği sahnesi işlenmiştir. Kline üzerinde; uzanmış pozisyonda, belden yukarısı çıplak, khimation giyimli, sol kolu yastığa dayalı, sağ elinde boynuz biçimli rytonu yukarı doğru kaldıran, sakallı bir erkek figürü betimlenmiştir. Klinenin ayak ucunda silindir biçimli bir tabureye oturmuş, yönü erkeğe dönük, khiton ve khimation giyimli bir kadın figürü bulunmaktadır. İleriye ve yukarı doğru kaldırdığı elinde bir kadeh tutarken, klineye doğru uzatmış olarak görülen sol elinde olasılıkla bir kap tutuyor olmalıdır. Kadın figürünün hemen arkasında Pudicitia tipinde iki hizmetçi figürü bulunurken, bunların hemen yanında önlerinde amphora bulunan, iki çocuk figürü yer almaktadır. Stelin sol köşesinde ise, sağa doğru dönük bir at başı görülmektedir. Steller üzerinde tasvir edilen at protomu yılan figürü gibi ölen kişinin heroize edildiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Pfuhl-Möbius, 1977: 310-311; Saraçoğlu, 2000: 46; Yaylalı, 2007: 125).

Stel için karşılaştırılabilir örneklere baktığımızda; kompozisyon olarak benzer bir örneği İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde buluruz (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 1564). M.Ö. 2. yy.'ın ortalarına tarihlenen stel bizim örneğimizde olduğu gibi naiskos tipli mezar stel grubuna girer. Stel üzerinde Sinop örneğine benzer şekilde kline üzerine uzanmış belden yukarısı çıplak bir erkek figürü ve karşısında klinenin uç kısmına oturmuş bir kadın figürü görülür. Erkek figürü yine yukarı doğru kaldırdığı sağ eliyle boynuz rytonu tutarken sağ kolu dirsekten bükülerek yastığa dayanmış olarak betimlenmiştir. Solda ise önünde bir amphora ile hizmetçi figürü bulunurken, sağ üst köşede Sinop örneğinde olduğu gibi ölen kişinin heroize edildiğinin bir göstergesi olarak sağa dönük bir at başına yer verilmiştir. Bir diğer karşılaştırma örneği Samos'tan M.Ö. 1. yy.'a tarihlenen bir mezar stelidir (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 1565). Bu stelde Sinop örneğinde olduğu gibi Naiskos tipli mezar steli grubuna dahil edilmekte olup, dikdörtgen formlu stelin üst kısmında antefixlere yer

Stel üzerinde yine kline üzerinde yukarı doğru kaldırdığı sağ eliyle boynuz rytonu tutan, sakallı bir erkek figürü ve karşısında, klinenin uç kısmında oturan bir kadın figürüne yer verilmiştir. Her iki tarafta birer erkek ve kız hizmetçi figürüne yer verilen stelin sağ üst köşesinde at başına ve sol üst köşede yılan figürüne yer verilmiştir.

Figürler üzerindeki giysi kıvrımlarına baktığımızda; gerek Sinop ve gerekse Samos steli üzerindeki erkek ve kadın figürlerinin giydikleri khimationun üzerinde görülen yay çizen derin kanallı kıvrımlar, oturan kadın figürünün etek kısmındaki aşağı doğru sarkan yuvarlak sırtlı, paralel giden kıvrım yapısı büyük ölçüde benzerdir. Sinop stelinin yüzeyinin yer yer tahrip olmuş olması, kıvrımların tam olarak tespit edilmesini güçleştirmekle birlikte İstanbul ve Samos örnekleri dikkate alındığında stelimizi M.Ö. 1. yy.'ın başlarına tarihlemek uygun olacaktır.

Kat. Nr. 7

**Kat. Nr. :** 8, **Env. Nr. :** 15.13.76

**Ölçüleri :** Yükseklik; 0.49 m., Genişlik; 0.465 m., Derinlik; 0.08 m., Kabartma: Yükseklik; 0.277 m., Genişlik; 0.37 m., Derinlik; 0.03 m.

**Tanım :** İnce tanecikli, sarımtırak mermerden yapılmış olan stelin alt kısmı kırılmış olup, figürlerin yüzlerinde yer yer aşınmalar izlenmektedir. Üçgen alınlığı, köşe akroterleri ve dikdörtgen formuyla naiskos tipli mezar steli grubuna giren stelin üzerinde, iki yanı antelerle sınırlandırılmış bir kline sahnesi izlenmektedir. Sahneye baktığımızda kline üzerine uzanmış, başı ve vücudu dörtte üç profilden verilen çıplak bir erkek figürü izlenir. Sol kolu yastığa dayalı olan figürün sağ eli dizden kırılarak, dikilen sağ ayağın üzerinde görülür. Klinenin hemen önünde üç ayaklı, üzerinde bir kadeh ve kâsenin olduğu bir sehpa yer alırken, sahnenin sol tarafında, köşede khiton giyimli, başını hafifçe öne eğmiş, sol elini çenesine dayamış, sağ eli beli üzerinde bir erkek hizmetçi figürü bulunmaktadır.

Örneğimizde görüldüğü gibi Hellenistik dönemde oldukça sevilerek tasvir edilen ölü yemeği sahneli mezar stellerinde (Ölü yemeği sahneli mezar stellerine, "Hellenistik dönemde Batı Anadolu'da, Marmara Bölgesinde, Trakya'da, Makedonya'da, Karadeniz Kıyılarında, Mısırda ve Kıbrıs'ta, Roma İmparatorluk döneminde ise Suriye'den İngiltere'ye, Güney Rusya, Romanya ve Bulgaristan'dan Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir alanda karşılaşılmaktadır". Çekilmez, 2008: 9) kompozisyonu; çoğunlukla kline üzerine uzanmış bir erkek figürü ve klinenin uç kısmına veya bir sandalye üzerine oturmuş üzüntülü bir kadın figüründen oluşur. Bu kompozisyona çoğunlukla bir veya daha fazla kız veya erkek çocuk hizmetçi eşlik eder. Sahnenin olmazsa olmazı şüphesiz klinenin hemen önünde yer alan çoğunlukla üç ayaklı olarak görülen sehpadır. Bu tip ölü yemeği sahneli mezar stellerinde erkek figürlerine çoğunlukla bir bayan eşlik ederken, burada bayan figürüne yer verilmemiş olması ölen kişinin evli olmadığını veya genç yaşta ölmüş olabileceği kanaatini uyandırmaktadır. Kabartma alanın hemen altında yer alan "Lucius Antonius [-] yaşadı" (Sinop Müzesi Env.) yazıtı da bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Stel üzerinde yer alan kline üzerine uzanmış bir erkek figürünün benzerlerine baktığımızda; bunların çoğunlukla ya tamamen ya da belden aşağısının giyinik olduğunu görürüz (Pfuhl-Möbius, 1977: Taf. 216-299). Burada olduğu gibi tamamının çıplak olarak tasvir edildiği bir örneğe rastlanılmamıştır. Bu şekilde tamamen çıplak olması Klasik dönem mezar stelleri üzerinde görülen ve çıplak olarak tasvir edilen atlet stellerini hatırlatmaktadır (Hiller, 1975: Nr.

9, 15, 16; Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 11,14,32,33,35). Yatan figürü anatomik olarak karşılaştırmamız mümkün görünmemektedir. Bu kapsamda khiton giyimli erkek hizmetçi figürüne baktığımızda Geç Hellenistik dönem mezar stelleri üzerinde görülen diğer erkek hizmetçi figürlerinden gerek giysisi ve gerekse duruşuyla farklı olmadığını görürüz. Stel üzerinde görülen mobilyaların işlenişini benzerleriyle karıştırdığımızda ise, stel için M.Ö. 1. yy. tarihini önerebiliriz.

Kat. Nr. 8

**Kat. Nr. :** 9, **Env. Nr. :**19.1.77

**Ölçüleri :** Yükseklik; 0.925 m., Genişlik; 0.34 m., Kalınlık; 0.057 m., Çerçeve: Yükseklik; 1.53 m., Genişlik; 0.57m., Kalınlık; 0.205 m., Kabartma: Yükseklik; 0.037 m., Kabartma alanı; 0.41x0.282 m., Yan yükseklik; 0.04 m.

**Tanım:** Kalkerden yapılmış stel üçgen alınlığı, köşe akroterleri ve dikdörtgen formuyla diğer Sinop örneklerinde olduğu gibi naiskos tipli mezar steli grubuna girmektedir. Farklı olarak burada kabartma alanı stelin üst kısmına değil iç kısmına yerleştirilmiş, sarımtırak mermerden ayrı bir stel üzerine işlenmiştir. Bu şekliyle iç içe girmiş iki stel izlenimi uyandırmaktadır. İçteki stelin altında yazıt bulunmakla birlikte okunamayacak durumdadır. Dıştaki kalker çerçevenin sağ köşesiyle figürün yerleştirildiği içteki stelin üst kısmı ise, kayıptır (stelin müze envanterindeki fotoğrafında bu kısım sağlam olup, iki sütunun taşıdığı bir arşitrav üzerinde kemer ve içinde yapraklı çiçek rozet görünmektedir).

İçteki stelin kabartma alanı içinde ortada bir kadın figürü ve yanında elinden tuttuğu, kaide üzerinde küçük bir kız figürü bulunmaktadır. Her iki figürün yüz hatları büyük ölçüde tahrip olduğu için ayrıntılar izlenememektedir. Kadın figürünün duruşuna baktığımızda; çoğunlukla erkek figürlerinde izlenen Dioskurides tipinde tasvir edilmiş olduğunu görürüz. Bu tip Geç Hellenistik dönemde yoğunlaşmakla birlikte Roma döneminde de sevilerek kullanılmıştır. Bu tipte tasvir edilen kadınların giysileri erkek figürleriyle büyük ölçüde benzerdir. Bu kapsamda figür yine khiton üzerine kolları da içine alacak şekilde vücudu saran bir khimation giymiştir. Giysinin bir kısmı vücudun sağ omuzundan aşağı inmekte ve göğüs üzerinde "v" şeklinde toplanmaktadır. Toplanan bu kıvrım demeti göğüs üzerinde sağ ele dolanmakta ve böylece elbiseye gergin bir yapı kazandırmaktadır. Sonrasında khimationun uç kısmı sol omuzdan arkaya doğru dökülerek sol kolun bileğine dolanmaktadır. Sol el çoğunlukla elbisenin ucunu tutarken Sinop örneğinde sol tarafında yer alan çocuğun elini tutmaktadır. Dioskurides tipinde vücut ağırlığı çoğu zaman sol bacak üzerindedir (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 158-161). Sağ bacak ise dizden kırılarak yana doğru atılmaktadır. Ancak Hellenistik dönemdeki bu duruş şeması Sinop örneğinde olduğu Roma döneminde de devam etmektedir

Kadın figürünün karşılaştırılabilir en yakın örneklerinden biri İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan 4254 Envanter numaralı steldir (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 466). Sinop örneğinde olduğu gibi Dioskurides tipinde tasvir edilen figürün Sinop örneğinde farklı olarak bir değil iki hizmetçi figürüne yer verilmiştir. Giysi üzerinde oluşan kıvrımları karşılaştırdığımızda; şekilsel yönden büyük ölçüde benzerlik olmakla birlikte, İstanbul örneğinde özellikle sol omuzu örten geniş, üçgen biçimindeki yapı Sinop örneğinde oldukça dar tutulmuştur. Bir diğer örnek Basel'de bulunan ve Türkiye'den götürüldüğü düşünülen ve M.Ö. 100'lere tarihli bir mezar stelidir (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 469). Stel üzerinde yine iki yanında yer alan hizmetçi figürleriyle tasvir edilen kadın figürü Dioskurides tipindedir. Ancak bu kez Sinop örneğinden farklı olarak, sağ omuzdan aşağı inerek göğüs üzerinde "v" şekli oluşturan khimationun uç kısmının, sol omuzdan arkaya doğru dökülmeyip, sağ kol üzerinden rulo şeklinde aşağı doğru döküldüğü görülmektedir. Türkiye'den götürülmüş erken imparatorluk dönemine tarihlenen bir diğer stel de (Pfuhl-Möbius, 1977: Nr. 468) Sinop örneğinde olduğu gibi Dioskurides tipinde bir kadın figürü tasvir edilmiştir. Ancak sol omuzdan sağ bacak üzerine inen yay biçimindeki kıvrım yapısının daha sık, yüzeysel ve şematik bir yapıya sahip

olduğu görülür. Bu örnekler ışığında Sinop örneği için Geç Hellenistik- Erken Roma tarihi önerilebilir.

Kat. Nr. 9

## II. SONUÇ

Doğu-İon sanatının eserleri üzerinde yapılan çalışmalar göstermektedir ki geçerli bir dönem stili bulunsa da farklı sanat merkezlerinde kendine has bölgesel özellikler izlenebilse de Geç Arkaik dönemden itibaren İon heykeltıraşlık okullarının etkisi bariz bir şekilde karşımıza çıkar. Sinop'un erken dönem stellerindeki figürlerde izlenen başın profilden gözlerin cepheden görünümü, badem gözler, dar ve kalın dudaklar ve bu dudaklardaki hafif gülümseme bu etkilerin en bariz yansımalarıdır. Bunun yanında, arkalıksız, alçak bir tabure, elbiselerde izlenen kalın kumaşın ağır bir şekilde aşağı

düşmesi ve acılı, sade ve vakur bir atmosfer, eğik baş, sol elin çene altına götürülüşü Klasik dönem özellikleri olarak karşımıza çıkar.

Çalışmaya konu olan steller üzerindeki kadın ve hizmetçi figürlerinde yaygın bir şekilde tasvir edilen ve üzüntülü bir duruşu simgeleyen Pudicitia ve Dioskurides tipleri, özellikle Hellenistik dönemde sıkça kullanılan tiplerdir. Tüm Doğu-İon stellerinde görüldüğü gibi Sinop stellerinde de mezar sahipleriyle aralarındaki farkın anlaşılması için hizmetçi figürleri küçük tutulmuş olup, kadınların yanında kız, erkeklerin yanında erkek çocuğu şeklinde tasvir edilmişlerdir. Genel duruşları ise ellerin karın üzerinde birleştirilmesidir. Kompozisyonun yanı sıra steller üzerinde tasvir edilen mobilya ve aksanları da büyük ölçüde benzerdir.

Doğu-Yunan Anadolu kültür çevresinin merkezi konumdaki Milet şehrinin Persler tarafından tahrip edilmesiyle birlikte, İon Sanatı'nın da sonunu getirmiştir. Buna karşın Milet kaynaklı heykeltraşlık okulları Doğu-Yunan dünyasının Propontis, Thasos, Trakya, Makedonya ve Pontus gibi kuzey alanlarında da varlığını sürdürmüştür. Çalışmaya konu olan Sinop mezar stelleri, bu İon heykeltıraşlık okullarının etkisinin çok açık bir şekilde görüldüğü örnekler olup Attik mezar steli geleneğinin aynı zamanda Anadolu'daki Yunan bölgelerinde, özellikle Milet kolonisi olan Sinop'ta devam ettirdiğinin en önemli kanıtlardır.

**KAYNAKÇA**

AKURGAL, E. (1955), "Zwei Grabstelen Vorklassischer Zeit Aus Sinope" *Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin,* 111, , ss. 5-38.

BIEBER, M. (1977), *Ancient Copies. Contributions to the History of Greek and Roman Art,* New York

BOARDMAN, J. (2005), *Yunan Heykeli, Klasik Dönem* (çev. Gürkan Ergin), Homer Kitabevi, İstanbul.

ÇEKİLMEZ, M. (2008), *Tire Müzesi'nden Hellenistik ve Roma Dönemi Mezar Stelleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın.

DURUGÖNÜL, S. (1992a), "Zwei Grabstelen einer Familie aus Amisos (Samsun)", *Epigraphica Anatoloica* 19, ss. 61-70.

DURUGÖNÜL, S. (1992b), "Grabstele der Nana aus Sinope", *AMS 8, Studien zum antiken Kleinasien II*, ss. 97-107.

FABRICIUS, J. (1999), *Die Hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepäsentation und Wertvorstellungen in Ostgriechischen Städten,* München.

HILLER, H. (1975), *Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, IstMitt, Beiheft 12, Tübingen.

LINFERT, A. (1976), *Kunstzentren Hellenistischer Zeit. Studien An Weiblichen Gewandfiguren,* Wiesbaden.

ÖZGAN, R. (2016), *Hellenistik Devir Heykeltıraşlığı 2*, İstanbul.

ÖZKORUCUKLU, H. (1990), *Sinop Mezar Stelleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

PFUHL, E., MÖBIUS, H. (1977), *Die Ostgriechischen Grabrelief, Published by Philip von Zabern*, Maiz.

PINKWART, D. (1973), "Weibliche Gewandstatuen aus Magnesia am Maander", Antike Plastik 12, ss. 149-159.

SAĞLAN S., ÇAM, F. (2017), Sinope'den Hellenistik Döneme Ait İki Mezar Steli, *Tüba-Ar* 21, ss. 79-96.

SARAÇOĞLU, A. (1997), *Antakya Yöresi Mezar Stelleri,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

SARAÇOĞLU, A. (2000), "Kyzikos'dan Figürlü Mezar Kabartmaları", *Olba III*, ss. 181-197.

SMITH, R. R. R. (2002), *Hellenistik Heykel* (çev. A. Y. Yıldırım), İstanbul.

ŞAHİN, M. (2000), *Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

YAYLALI, A. (1979), *Hellenistik Devir İzmir Kökenli Figürlü Mezar Stelleri,* Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum.

YAYLALI, A. (1986), "Hellenistik Devir İzmir Mezar Stelleri" [Bildiri]. *IX. Türk Tarih Kongresi Sempozyum Bildirileri,* I. Cilt. (ss. 473 – 489). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

YAYLALI, A. (2007), "Kyzikos'dan Bir Mezar Steli" *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı* (Haz. Birol CAN & Mehmet IŞIKLI), İstanbul ss. 123-129.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.462539

# DRAGOS ve HALİÇ METRO TOPLUMLARINDA VERTEBRAL ANOMALİ

*Asuman ÇIRAK*[*]

***Atıf/©:*** *Çırak, Asuman (2018). Dragos Ve Haliç Metro Toplumlarında Vertebral Anomali, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 947-955*

***Özet:*** *Omurga iskeletin önemli bir kısmıdır ve temel eksenidir. Omurga, kanalı içindeki omurilik gibi çok önemli bir organın etrafını sararak onu koruma görevi yapar. Omurgamız vertebraların üst üste dizilmesinden oluşmaktadır. Bu bağlamda vertebraların insan sağlığında çok önemli bir yeri vardır. Doğuştan ya da sonradan vertebralarımız da oluşabilecek her türlü farklılık vertebral anomalileri içinde değerlendirilir. Bu kapsamda İstanbul Arkeoloji Müzesinin 2011-2012 yıllarında Dragos ve Haliç Metro Geçiş köprüsü kazılarında ele geçen 42 bireye ait iskelet incelenmiştir. Dragos toplumunda; 18 cervical, 17 thoracal ve 4 lumbar olmak üzere 39 adet vertebra ile Haliç Metro kazısı bireylerine ait 36 cervical, 51 thoracal,36 lumbar olmak üzere, toplam 162 vertebra anomali açısından incelenmiştir. Dragos toplumunda osteofit, DISH ve osteoartrit ile Haliç Metro toplumunda osteofit, schmorl nodülü, vertebral ankylosis ve spina bifida saptanmıştır.*

***Anahtar Sözcükler:*** *Paleopatoloji, Vertebral Anomali, Dragos Kazısı, Haliç Metro Kazısı*

*Makale Geliş Tarihi:21.09.2018/ Makale Kabul Tarihi: 18.10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, asumancirak@hitit.edu.tr*

## *Vertebral Anomaly In Dragos And Haliç Metro Societies*

***Citation/©:*** *Çırak, Asuman (2018). Vertebral Anomaly In Dragos And Haliç Metro Societies. Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss. 947-955*

***Abstract:*** *The spine is an important part of the skeleton and is the major axis. The spine acts like a spinal cord inside the canal, protecting it from a very important organ. Our spine is composed of vertebrae. In this context, vertebrae have a very important place in human health.. Any difference that may occur in our congenital or posterior vertebras is evaluated within vertebral anomalies. In this context, the skeleton of 42 individuals discovered during the excavations of Dragos and Haliç Metro Transition Bridge of the Istanbul Archeology Museum between 2011-2012 was examined. In Dragos population; 39 cervical, 17 thoracal and 4 lumbar vertebrae, and 36 cervical, 51 thoracal, 36 lumbar, which belong to the Haliç Metro excavation, were examined for a total of 162 vertebral anomalies. Osteophytes, DISH and osteoarthritis in the Dragos population have been identified in the Haliç Metro population with osteophytes, schmorl nodules, vertebral ankylosis and spina bifida.*

***Keywords****: Paleopathology, Vertebral Anomaly, Dragos Excavation, Haliç Metro Excavation*

### I. GİRİŞ

Omurga kafatasının alt bölümünden başlayıp aşağıya doğru yani pelvise kadar uzanan bir sütundur ve içerisinde omuriliği barındırır. Vücudumuzun dik durmasını sağlayan bu sütun vertebraların üst üste dizilmesinden oluşmaktadır. Bu sütun vücudun dik durmasını sağlayan 33 vertebradan oluşur. Vertebralar cervikal, thoracal, lumbar, sakral ve koksigeal vertebralardır. 7 tanesi cervical, 12 tanesi thoracal 5 tanesi lumbar vertebradır. Kalan 9 vertebradan 5 tanesinin birleşmesinden sakrum meydana gelmiştir. En altta ise tam gelişmemiş 4 vertebranın birleşmesinden koksiks denilen bölüm bulunmaktadır.

Vertebralar da doğuştan veya sonradan meydana gelebilecek her türlü farklılaşma vertebra anomalisi içinde değerlendirilebilir. Özellikle antik çağlarda yaşamış insanlarda çevre koşulları, iş yükü ve sosyo ekonomik yapılarına paralel olarak bir takım hastalıklar olması kaçınılmazdı. Dolayısıyla aşırı fiziksel güç gerektiren yoğun bir gündelik hayatta, gerek kadın gerekse

erkek bireylerde omurgalara fazla iş düşmesi bu bölgelerde bir takım patolojilere neden olmuştur. Vertebral anomalileri, artan vücut ağırlığı, yaşa bağlı oluşan değişiklikler ve yanlış omurga hareketleri tetiklemektedir.

Vertebral anomalilerin başında osteofit adı verilen vertebraların arasındaki eklem ve disklerinde ortaya çıkan küçük kemik çıkıntılar gelmektedir. Osteofit adı verilen bu çıkıntılar baslangıçta omur cisminin kenarlarında küçük kemik çıkıntılar şeklinde ortaya çıkmakta, daha sonra büyüyerek gelişmekte ve ileri aşamalarda komşu omurlar arasında kemik köprüler oluşturacak şekilde kaynaşmaktadırlar. Vertebral osteofitlerin etiyolojisinde ise mekanik stres, omurga üzerindeki baskılar, yaş ve travmalar gösterilebilir (Ortner ve Putschar, 1985).

Diğer bir anomali ise ankylosing spondylitisdir. Hastalık romatizmal bir hastalıktır ve özellikle bel bölgesinde hareket kısıtlılığı yapar. Gövde, sırt, boyun, kalça, kaburga ve omuzlarda ağrıya sebep olmaktadır. Eklem ve bağlarda hastalığa bağlı gelişen iltihap, eklemlerde hasara neden olarak kemiklerin birbirleri ile kaynaşmalarına ve eklemlerin hareketlerini kaybetmelerine neden olmaktadır. Ankylosing spondylitisli hastalarda öne doğru eğimli bir postür bulunmaktadır (Ortner ve Putschar, 1985).

Diffüz idiyopatik skeletal hiperostozis (DISH) olarak isimlendirilen diğer bir vertebral anomali ise omurganın etrafındaki bağların kalsifikasyonu ile karakterize bir hastalıktır. DISH en az 3 veya daha fazla vertebrayı etkiler ve her iki tarafından simetrik olarak başlayarak devam eder. Genellikle boyun ve bel omurlarında gözlenir (Resnick D, Niwayama G. 1976). Yapılan bazı araştırmalara göre DISH yüksek kalorili beslenmeyle ilişkilendirilmektedir ve erkeklerde daha fazla gözlenmektedir (Jankauskas, 2003).

Sakral bölgedeki vertebraların kaynaşmasından oluşan sacrum kemiğinde gözlenen anomalilerden biri sacralizasyondur. Sacrum kemiği ile bel omurlarının tek ya da çift taraflı olarak kaynaşmasıdır (Rothschild ve Martin, 1992). Sacrumda gözlenen diğer bir anomalisi ise spina bifidadır. Spina bifida omurganın doğumsal olarak açık ya da ayrık olması durumudur. Spina bifidanın; occulta, meningosel ve meningomiyelosel olmak üzere 3 formu vardır. Bunlardan spina bifidanın en hafif formu occultadır (Robert ve Manchester, 1999; Rajani Singh, 2010).

İncelediğimiz vertebral anomalilerin sonuncusu ise schmorl nodülleridir. Bunlar omurlar arasındaki kıkırdak yapının zayıflaması ve kendi içlerinde

fıtıklaşması sonucu oluşmaktadır. Doğumsal olabileceği gibi dejenerasyon dediğimiz vertebraların uçlarında oluşan zayıflama sonrası basıncın bu bölgeyi delmesi sonucunda oluşabilmektedirler. Daha çok lumbar vertebralarda karşılaşılmaktadır. Vertebra gövdesinin alt ve üst yüzeylerinde çukurcuklar, doğrusal ya da "V" şeklindeki izler schmorl nodülleridir (Aufderheide ve Rodriguez-Martin 1998).

## II. MATERYAL ve METOT

Araştırmanın materyalini Bizans Dönemine tarihlendirilen Dragos (Cer Merkezi) Kazısı ve Haliç Metro Geçiş Köprüsü Kazıları 2010-2012 yılı arasında İstanbul Arkeoloji Müzesi tarafından yapılmış kazılardan ele geçen 42 bireye ait iskelet oluşturmaktadır.

Dragos Kazıları İstanbul Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun kararı ile İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü başkanlığında 20.12.2010 tarihinde başlanmıştır. Hamam ve kilise yapılarının çevresinde basit toprak gömü tipinde mezarlara rastlanmıştır. Hamamın güneyinde bebek ve yetişkin mezarları olmak üzere toplam 17 adet Erken Bizans dönemine tarihlendirilen mezar açığa çıkartılmıştır.

Dragos (CER Merkezi) kazılarından çıkarılan iskeletlerin paleoantropolojik analizi Hitit Üniversitesi, Fen–Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü laboratuarı'nda gerçekleştirilmiştir. Dragos (CER Merkezi) kazılarından çıkarılan iskeletlerin paleodemografik analizlari sonucunca toplam 28 birey olduğu tespit edilmiştir. Bireylerin % 53,5'ini erişkin bireyler oluşturmaktadır. Erişkinlerin yaş dağılımlarına baktığımızda ise genç erişkin bireylerin oranı %7,1, orta erişkinlerin oranı % 2, ileri erişkin bireylerin oranı %10,7 olduğu saptanmıştır.

Çalışma malzememizi oluşturan ikinci grup ise Haliç Metro Geçiş Köprüsü Kazıları sırasında açığa çıkan 13 mezardan ele geçen iskeletler oluşturmaktadır. Mezarlardan çıkarılan insan iskeletlerinin paleodemografik analizleri Hitit Üniversitesi, Fen–Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü laboratuvarında gerçekleştirilmiş ve toplam 14 bireyin varlığı kaydedilmiştir. Toplumun % 64,2'sini kadın ve erkek bireyler oluşturmaktadır. Toplumun yaş dağılımına bakıldığında ise %21,42'si genç erişkin, % 21,4'ü orta erişkin, %21,4'ü ileri erişkin olarak belirlenmiştir.

Vertebral anomalilerin tespiti makroskobik olarak gerçekleştirilmiştir. Özellikle Aufderheide, A.C. ve Rodriguez-Martin, C., (1998), Ortner, D. J. ve

Putschar, W. G. J. (1985), Robert W. Mann, David R. Hunt (2005)'dan yararlanılmıştır.

## III. BULGULAR

Dragos toplumunda; 18 cervical, 17 thoracal ve 4 lumbar olmak üzere 39 adet vertebra osteofit açısından incelenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda bir lumbar vertebra da ileri derece osteofit tespit edilmiştir. Osteofit oranı %2,56 olarak belirlenmiştir(Resim 1).

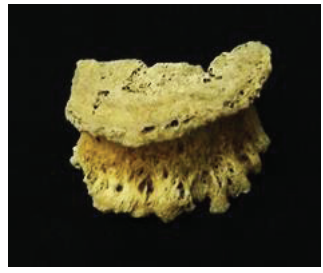

**Resim 1:** Osteofit

Dragos toplumunda tespit edilen bambu oluşumu ileri erişkin erkek bireyde görülmüştür. Bu patolojik olgunun DISH olduğu düşünülmektedir (Resim 2-3).

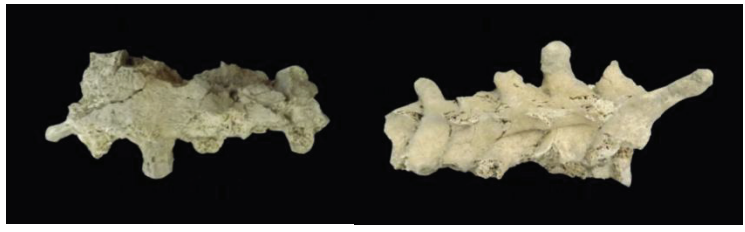

**Resim 2-3**: Diffüz İdiyopatik Skeletal Hiperostozis (DISH)

Osteoartrit, en sık diz eklemlerinde daha sonra kalça eklemlerinde görülmektedir. El ve ayak eklemlerinde daha seyrek görülür. Cervical osteoartrit ise, boyundaki omurga kemiklerinin kıkırdaklı yüzeylerinin aşınmasıdır (Resim 4).

**Resim 4:** Cervical osteoartrit

Haliç Metro Geçiş Köprüsü Kazıları nda Metro kazısı bireylerine ait 36 Cervical, 51 Thoracal,36 Lumbar olmak üzere toplam 123 vertebra osteofit ve schmorl nodülü açısından incelenmiştir.

36 cervicalin 4'ünde, 51 thoracalin 8'inde, 36 lumbar vertebranın 1'inde olmak üzere toplam 13 osteofit tespit edilmiştir. Osteofit oranı %10,56 olarak belirlenmiştir (Resim 5).

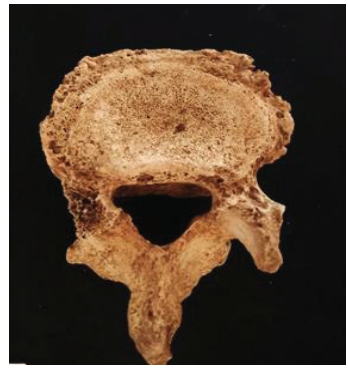

**Resim 5:** Osteofit

51 thoracal vertebranın 3'ünde, 36 lumbal vertebranın 1'inde schomorl nodülü gözlenmiştir. Schmorl nodülü oranı ise %3,25'tir (Resim 6-7).

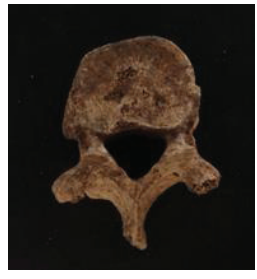

**Resim 6-7:** Schmorl Nodülü

Bir eklemin kaynaması ya da sertleşmesi sonucu hareket yeteneğinin ileri derecede kısıtlanması anlamına gelen vertebral ankylosis Metro toplumunda ileri erişkin erkek bir bireyin vertebralarında gözlenmiştir (Resim 8-9).

**Resim 8-9:** Vertebral Ankylosis

Metro kazılarından ele geçirilen 14 bireye ait 5 sacrumun 1'inde (%20) spina bifida olgusuna rastlanmıştır. Spina bifida ileri erişkin erkek bireyde gözlenmiştir (Resim 10).

**Resim 10:** Spina Bifida

## IV. TARTIŞMA ve SONUÇ

Vücudumuzun bel kemiği omurgamızdır. Omurgamızın hareket etmemizde önemi büyüktür. Bu sebeple sırtta yük taşımak, sürekli eğik olarak veya kollarımızı fazlaca kullanmamızı gerektiren bir işle uğraşmak, vertebralarda da ciddi anomalilere sebep olmaktadır. Antik dönemlerde yaşayan insanlarında teknolojiden mahrum olduklarını düşünürsek bedenlerini fazlaca kullandıkları bilinen bir gerçektir. Buna bağlı olarak da birçok eski Anadolu toplumunu oluşturan bireylerde vertebral anomaliler ile

karşılaşılmaktadır. Kullanım şekillerine birde yaş fonksiyonu eklendiğinde anomalilerin görülme olasılığı artmaktadır.

Çalışmamıza konu olan Dragos iskeletlerinde 18 cervical, 17 thoracal ve 4 lumbar vertebra üzerinde yapılan vertebral anomali araştırmalarının sonucunda ileri erişkin bir erkek bireyde osteofit, yine ileri erişkin bir erkek bireyde DISH, ayrıca orta erişkin kadın bir bireyin axisinde osteoartrit gözlenmiştir.

Diğer bir çalışma konumuz olan Haliç Metro Geçiş Köprüsü kazılarından ele geçen iskeletlerden 4'ü cervical, 8'i thoracal ve 1'i lumbar vertebra olmak üzere %10,56 oranında osteofit gözlenmiştir. Bu bireylerin 2si erkek biri kadın bireye aittir ve tüm bireyler ileri erişkindir. 51 thoracal vertebranın 3'ünde, 36 lumbal vertebranın 1'inde ise schomorl nodülü gözlenmiştir. Schomorl nodülünün görülme oranı ise %3,25'tir. İleri erişkin bir erkek bireyde ise vertebral kaynaşma saptanmıştır. Bizans dönemine tarihlendirilen Haliç Metro Geçiş Köprüsü kazılarından ele geçen 5 sacrumdan birinde spina bifida tespit edilmiştir. Vertebral anomali gözlenen bu bireyimizde ileri erişkin erkek bir bireydir.

Sonuç olarak incelediğimiz Haliç Metro Geçiş Köprüsü kazılarından ele geçen iskeletlerden vertebral anomali saptanan tüm bireyler ileri erişkindir. Dragos toplumu iskeletlerinde ise yine iki birey ileri erişkin bir birey ise orta erişkindir. Araştırmamda yaş fonksiyonu vertebral anomalilerin oluşmasında en belirleyici kriter olmuştur.

**Teşekkür**

Bu makalenin materyallerinin teminini sağlayan İstanbul Arkeoloji Müzeler Müdürü Sayın Zeynep Kızıltan'a, Müdür Yardımcısı Sayın Tuğçe Akbaytoğan'a, malzemeler üzerinde çalışma izni veren Hitit Üniversitesi Antropoloji Bölümü Başkanı Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tolga Çırak'a ve laboratuvar aşamasında yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül Şarbak'a teşekkürlerimi sunarım.

## KAYNAKÇA

AUFDERHEİDE, A.C. ve RODRİGUEZ-MARTİN, C., (1998), The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology, Cambridge University,

JANKAUSKAS, R., (2003), The Incidence of Diffuse Idiopathic Skeletal Hyprostosis And Social Status Correlations in Lithuanian Skeletal Materialis. International Journal of Osteoarchaeology 14: 82-97.

ORTNER, D. J., PUTSCHAR, W. G. J., (1985), Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. Washington DC: Smithsonian Institution Press.

RAJANİ, S., (2010), "Classification, Causes and Clinical Implications of Sacral Spina Bifida Occulta in Indians", Basic Sciences of Medicine, 2(1): 14-2.

RESNİCK D, NİWAYAMA G., (1976), Radiographic and Pathologic Features of Spinal İnvolvement in Diffuse Idiopathic Skeletal Hyperostosis (DISH). Radiology. Jun;119(3):559-68.

ROBERT C., MANCHESTER K., (1995), The Archaelogy of Disease, Cornell University Press, New York.

ROBERT W. MANN AND DAVİD R. Hunt, (2005), Photographic Regional Atlas Of Bone Disease: A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton. Publisher, Ltd., Illinois.

ROTHSCHİLD BM.ve MARTİN L., (1992), Paleopathology Disease in the Fossil Record, CRC Press, U.S.A.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460399

# MARDİNLİ SÜRYANİLERİN ULUS-AŞIRI CEMAATE DÖNÜŞÜMÜ

*Ayşe GÜÇ*[1*]

***Atıf/©:*** *Güç, Ayşe (2018). Mardinli Süryanilerin Ulus-Aşırı Cemaate Dönüşümü, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 957-975*

***Özet:*** *Göç antropolojisinin ilgi alanlarından biri ulus-aşırı hareketliliktir. Antropologlar son yıllarda ulus-aşırı cemaatlerin doğuşuna yol açan bu ulus-aşırı hareketlilikleri araştırmaktadırlar. Bu makale Mardinli Süryaniler örneğinde ulus-aşırı cemaat olgusunu incelemeyi amaçlamaktadır. Etnografik araştırma verilerine dayanan makale, 2002 yılı sonrasında şehirle bağlantısını yeniden kurmuş göçmen Süryanilerin ikili hayatına, azınlık ve göçmen grup olma tecrübelerine odaklanmaktadır. Öncelikli olarak makale, 1990'lı yılların ortalarına kadar Mardin Süryanilerinin yurtdışına göçleri ve 2002 sonrasında şehirdeki görünürlüklerini incelemektedir. Göçmen Süryaniler, "Geri Dönüş Projesi" kapsamında Mardin'deki cemaatleri ile yeniden bağlar kurmuşlardır. Bu makale, Süryanilerin ulus-aşırı cemaate dönüşüm süreçlerini ve ikili hayatları ile oluşturdukları yeni toplumsal alanı incelemektedir. Göçmen Süryanilerin ulus-aşırı cemaate dönüşüm süreçlerini incelemeden önce makale, ulus-devletin konteynır toplum modeline işaret etmektedir. 1990'lı yılların ortalarına kadar Süryanilerin kitleler halinde göç etmesi Mardin ilinin demografik yapısını büyük oranda değiştirmiştir. Bununla birlikte diasporadaki Süryanilerin maddi desteği ile yerel cemaat ekonomik gücünü korumuş, yurtdışından gelen maddi destek ile kilise ve manastırlar restore edilmiştir. Göçmen Süryanilerin şehirde yeniden görünür olmaları ve sosyo-politik tutumları yerel cemaatte önemli bir değişimi başlatmış görünmektedir. Bu değişim Süryanilerin 2011 yılından itibaren Türk siyasetine katılma konusundaki artan isteklerinde görülebilir. Kısacası makale, etnografik bir araştırmanın sonuçlarını kullanarak göçmen Süryanilerin ulus-aşırı cemaate dönüşüm süreçlerini incelemeyi amaçlamaktadır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Ulus-aşırı cemaat, Süryaniler, göç, göçmen, Mardin.*

Makale Geliş Tarihi: 16.09.2018, Makale Kabul Tarihi: 24.10.2018
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Antropoloji, Sosyal Antropoloji, ayse.guc@asbu.edu.tr.*

## *Mardinite Syriacs' Transformation into Transnational Community*

***Citation/©:*** *Güç, Ayşe (2018). Mardinite Syriacs' Transformation into Transnational Community. Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss. 957-975*

***Abstract:*** *One of research interests of migration anthropology is transnational flows. In recent yerars, anthropologists have been investigating these flows that pave the way for transnational community. This article aims to examine the fact of transnational community in the case of Mardinite Syriacs. Based on the findings of ethnographic research, the article focuses on the dual lives of immigrant Syriacs and their experiences of being migrant and minority group. Firstly, it examines Mardinitie Syriacs' emigration until mid-1990s and their visibility in the city since 2002. As a result of "the Return Project", immigrant Syriacs have re-established networks with their local community. This article argues the transformation process of immigrant Syriacs into transnational community, considering a new social space constructed by their dual lives. Before discussing the process of becoming a transnational community of Syriacs, the article refers to nation-states' container model of society. Until mid-1990s, the mass migration flows of Syriacs considerably transformed the demographic structure of Mardin. However, Syriac local community has protected its economic power by the help of the financial support of diaspora Syriacs, and renovated churches and monasteries by immigrant remittances. The recent presence of immigrant Syriacs in Mardin and their socio-political stance seem to start a significant change within the local community. This can be seen in the increasing request of Syriacs to participate in Turkish policy since 2011. The article, consequently, aims to examine the transformation of Syriacs into transnational community by using the results of an ethnographic research.*

***Keywords:*** *Transnational community, Syriacs, migration, immigrant, Mardin.*

## I. GİRİŞ

Ulus-aşırı göç ve hareketlilik antropolojinin önemli çalışma alanlarına dönüşmüştür (Glick Schiller ve diğerleri, 1995; Hannerz, 1996; Smith & Guarnizo, 1998; Portes ve diğerleri, 1999; Levitt, 2001; Levitt ve diğerleri, 2003; Vertovec, 2007a; Vertovec 2013). Bilhassa göçmen grupların ulus-aşırı cemaate dönüşmesi, anavatan ülke ve yeni ülkeleri arasında kurdukları bağ, ulus-devletlerin sınırlarını aşan, bu devletlerin toplum anlayışlarına meydan okuyan yeni bir süreç olarak görülmektedir. Göçmen grupların ev sahibi ülkelere entegrasyonu, anavatan ülkeye ya da bu ülkedeki yerel cemaatlerine yeni siyasi ya da kültür anlayışları getirmeleri ve 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra anavatanları ile yeniden kurdukları ilişkiler üzerinde çalışmalar gün geçtikçe artmaktadır (Çağlar, 2001; Østergaard-Nielsen, 2003; Piper, 2006; Smith, 2006). Bu çalışmalardan bir kısmı göçmen grupların yeni ülkelerindeki gelirlerini anavatanlarındaki ailelerini ve cemaatleri desteklemek için kullanmaları ya da birikimlerini anavatanlarına aktarmaları ile ortaya çıkan durumları incelemektedir (Conway & Cohen, 1998; Sana, 2005; Mazzucato, 2007). Yine ucuz ulaşım ve iletişim imkânları ile internetin yaygın kullanımının göçmenlerin anavatanları ile zayıflayan ilişkilerini yeniden güçlendirmelerine etkisini ele alan çalışmalar yapılmaktadır (Vertovec, 2004a).

Bu makale Mardin'in önemli etnik ve dinsel unsurlarından biri olan Süryani cemaatinin ulus-aşırı cemaate dönüşüm sürecini göç olgusunu dikkate alarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda Süryanilerin hem göç ettikleri ülkeler hem de Türkiye'de tecrübe ettikleri azınlık ve göçmen olma durumuna odaklanmaktadır. Resmi olmasa da nüfusları itibari ile Türk toplumunda azınlık statüsünde olan Süryaniler, yurtdışına göç etmeleri ile birlikte göçmen grup olmayı da tecrübe etmişlerdir. Son yıllarda tersine göç ile Mardin'de yeniden yaşam kuran Süryaniler azınlık ve göçmen olma durumunu yeniden yaşamaktadırlar.

Osmanlı Devleti döneminde dini bir cemaat olarak Ermeni Kilisesi ile temsil edilen Süryani cemaati (Aydın ve diğerleri, 2001; Özcoşar, 2008), Türkiye Cumhuriyeti döneminde etnik-dini bir gruba dönüşmüştür. Son yıllarda göçmen Süryanilerin daha sık aralıklarla Türkiye ve yeni ülkeleri arasında gidip gelmeleri, Mardin'in Midyat ilçesinde evler inşa ederek yeniden yerleşmeleri ulus-aşırı bir cemaatin ortaya çıkışından bahsetmeyi mümkün kılmıştır. Bu gelişmede hiç şüphesiz ki göçmen Süryanilerin ifadeleri ile "Geri

Dönüş Projesi" kapsamında 2002 yılından itibaren Türkiye ile ilişkilerini yeniden canlandırmaları etkili olmuştur.

Makale, göçmen Süryanilerin ulus-aşırı cemaate dönüşüm süreçlerini incelerken ikili hayatları ile oluşturdukları yeni toplumsal alanı göz önünde bulundurmaktadır. 1990'ların ortalarına kadar Süryanilerin ekonomik, siyasi, toplumsal ya da kültürel nedenlerle kitleler halinde göç etmesi Mardin ilinin demografik yapısını büyük oranda değiştirmiş, bununla birlikte diasporadaki Süryanilerin maddi desteği ile yerel cemaat ekonomik gücünü korumaya devam etmiştir. Diasporadaki Süryanilerin desteğini şehirdeki kilise ve manastırların restore edilmesinde görmek mümkündür. 2002 yılı sonrasında şehirde yeniden ev inşa eden göçmen Süryanilerin etkisi ile Süryani cemaati önemli bir toplumsal değişim yaşamıştır (Güç Işık, 2014b). Bu değişimin en önemli göstergelerinden biri, Süryanilerin siyasi hayatta daha görünür olmalarıdır. 2011 yılında Erol Dora'nın BDP'den milletvekili seçilmesi, 2014 seçimlerinde Süryani cemaatinin tekrar HDP'yi desteklemesi ve Mardin büyükşehir belediyesinde Februniye Akyol'un eş-başkan olarak yer alması bu gelişmeye işaret etmektedir. Süryani bir hanımın siyasette yer alabilmesi cemaatin geleneksel yaşamında önemli bir değişimin olduğunu da göstermektedir. Zira 2011 yılı öncesinde Süryani kadınlar toplumsal ve ticari yaşamda "görünür" değilken, bu tarihten sonra çalışma hayatında yer almaya başlamışlardır. Benzer şekilde 2011 öncesinde Süryaniler cemaatlerinin siyasete mesafeli duruşlarının altını çizerken, zaman içinde daha politik bir tavır almaya başladıkları gözlenmiştir.[1]

2011 seçimlerinden önce Süryani cemaatindeki genel eğilim ortak bir karar alarak iktidara geçebilecek güçlü partilere oy vermek yönünde olmuş iken bu tarihten itibaren farklı yaklaşımların cemaat arasında geliştiğine şahit olunmuştur. Bu değişimde ulusal ve uluslar-arası gelişmelerin yanı sıra Süryanilerin ulus-aşırı bağlantılarının etkili olduğu söylenebilir. Göçmen Süryanilerin şehirde tekrar görünür olmalarının yanı sıra, katılımcıların işaret

[1] Bu makalede kullanılan veriler araştırmacının 2009 yılından itibaren çeşitli aralıklarla Mardin'de yaptığı saha çalışmalarına dayanmaktadır. Araştırmacı, 2015 yılında Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi BAP Koordinatörlüğünün 8.2 Uluslar-arası araştırma desteği ile Almanya'da Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity'de ulus-aşırı cemaatler ile ilgili projesini (SBI-2015-40) hazırlamaya başlamıştır. Bu enstitüde çalıştığı 6 aylık sürede ulus-aşırı hareketler, göç, ulus-aşırı cemaat ve Mardinli göçmen grupların ulus-aşırı bağlantıları ile ilgili çalışmalar yürüten araştırmacı, bu projenin saha çalışmalarını Ekim 2017'den itibaren Mardin'e yaptığı ziyaretlerle yürütmüştür. Bu makalede SBI-2015-40 nolu proje kapsamında yürütülmüş saha çalışmalarının sonuçları sunulmaktadır.

ettiği gibi internet kullanımının artması ve uydu üzerinden Suroyo TV gibi medya organlarının takip edilebilmesi ile Avrupa'daki göçmen Süryaniler ile bağları kuvvetlenmiştir. Mardin'deki Süryani cemaati, göçmen Süryanilerin şehirde artan görünürlükleri ile siyasi meseleler üzerinde daha rahat konuşma imkânı bulabilmişlerdir. Bu süreçte kiliseyi merkeze alan toplumsal algı değişmeye başlamış ve siyasete ilgi artmıştır. Yine Mor Gabriyel (Dery-ul) Manastır'ına ait topraklarla ilgili davalarda görüldüğü gibi yerel meseleler uluslar-arası platformlara aktarılabilmiştir. Yine Mardin'deki Süryaniler geçmişte cemaat mensuplarının yaşadığı olayları "seyfo (kılıç)" kavramı kullanılarak daha rahat ifade edebilmektedirler.

Süryani göçmenlerin ulus-aşırı cemaate dönüşüm süreçlerini değerlendirebilmek için önce uluslar-arası göçmen olma süreçlerini ve Türkiye ile yeniden bağ kurmalarını ele almak gerekmektedir. Bu sebeple makale, ulus-aşırı cemaat hakkında detaylı bilgi verdikten sonra bu konuyu ele alacaktır.

## II. ULUS-AŞIRI CEMAAT

Glick Schiller ve diğerleri (1992) göçmenler ile ilgili daha önceki tanımlamaların artık yeterli olmadığına işaret ederek, ortaya çıkan yeni göçmen nüfusun hem yeni ülkeleri hem de göç ettikleri ülkelerde oluşturdukları bağlantıların, iki ülke arasındaki aktivitelerinin ve hayat tarzlarının incelenmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Zira göçmenlerin hayatları ulusal sınırları aşmakta, iki toplum içinde gelişen sembolik bir toplumsal alanı yeniden inşa etmekte, böyle bir toplumsal yapı üzerinde konuşmayı mümkün kılmaktadır. Dolayısı ile göçmen gruplar ile ilgili yeni tanımlamalara ve çalışmalara ihtiyaç gün geçtikçe artmaktadır. Uluslar-arası hareketlilik içinde yer alan göçmen nüfusun tecrübe ve bilinçliliğini ifade eden yeni kavramlara ihtiyaç duyulduğunu vurgulayan Glick Schiller ve diğerleri (1992) bir çatı kavram olarak ulus-aşırılık (transnationalism) kavramını önermişlerdir.

Vertovec (2001) ulus-aşırılık ile ilgili yaptığı çalışmalarda göçmen grupların yoğun ilişki ağlarına, göç veren ve alan ülkeler arasındaki değiş tokuşa değinmektedir. İki ülke arasında göçmen gruplar aracılığı ile yaşanan değiş tokuş, evlilik birliklerinin kurulması, dini aktivitelerin icrası, medyanın kullanımı ve mal tüketimi gibi geniş bir alana işaret etmektedir. Ulus-aşırılık olgusunu uzun mesafeli bağlantılar olarak ele alan Vertovec (1999) ulus-aşırı bağlantıların yoğun ve fonksiyonel olduğuna, etkilerinin hızla dünyaya

yayıldığına işaret etmektedir. Vertovec (2004a, 2004b) ayrıca ucuz ulaşım imkânları ve uluslararası telefon görüşmeleri, internetin yaygın kullanımı ve bazı iletişim programlarının kullanımının ek ücret ödemeden anavatandaki akraba ve yakınlar ile görüşebilme imkânı doğurmasının sonuçlarına işaret etmektedir. Benzer şekilde uydunun etkin kullanımı gibi faktörler göç etmiş ya da yerinden edilmiş grupların anavatanları ile tekrar bağlantı kurabilmelerine imkân vermiştir. Tüm bu gelişmeler bazı grupların ikili hayatlar kurarak, hem anavatan (home country) hem de ev sahibi (host country) ülkenin ulusal sınırlarını aşmalarına yardımcı olmuş ve yeni toplumsal alanlar inşa etmelerine imkân tanımıştır.

Ulus-aşırı cemaat kavramı "burada ve orada olma" tecrübesini yaşayan bir toplumsal gruba işaret etmektedir. Ulus-aşırı hareketlilik kavramı ise yeni bir ülkede göçmen statüsünde var olma mücadelesi veren grupların anavatanları ile düşünsel ve duygusal bağlarının kopmayışının ötesinde ikili bir hayat kurma süreçlerini ifade etmektedir. Anavatanları ve yeni ülkeleri arasında gidip gelen bu göçmen grupları bir "arada kalmışlık" durumunu da tecrübe etmektedirler. Bu "burada ve orada olma" durumu sadece göçmen grupların hayatlarını etkilememekte aynı zamanda göç veren (sending countries) ve alan ülkeler (receiving countries) açısından bazı önemli ekonomik, toplumsal ve siyasal sonuçlar doğurmaktadır (Vertovec, 2007b).

Ulus-aşırı cemaatler, ulus-devletin inşa süreçleri ve bu süreçte kurguladığı konteynır toplum modelinin sonuçlarından biri olarak da okunabilir. Bu toplum modeli ülke sınırları içinde muhafaza edilmiş bir toplumu imlemektedir. Ulus-aşırı cemaatlerin ortaya çıkışı, işte bu yüzden, ulus-devletlerin kurguladığı toplum modeline bir meydan okumaya dönüşmektedir (Wimmer & Glick Schiller, 2002). Konteynır toplum modeli bir devletin coğrafi sınırları içinde yaşadığı varsayılan, Anderson (1983)'ın kavramsallaştırması ile, hayali cemaatin ortak bir kültürel mirası ve toplumsal yaşamı paylaştığı ya da eninde sonunda paylaşacağı inancına dayanmaktadır. Tıpkı coğrafi sınırların korunması gibi bu toplum modelindeki hayali cemaatin de sınırları belirlenmiş bir toplumsal alanda hareket edeceği, bu toplumun tüm farklı unsurları bünyesinde eritebileceği ya da en azından görünmez (invisible) kılabileceği varsayılmaktadır. Ulus-devletlerin hayali cemaatinin yaşadığı toplum modelinde farklı etnik ya da dinsel gruplar, bu makale özelinde Süryaniler, kendilerini ifade etme ve haklarını talep etme imkanı bulamamış görünmektedir. Bu toplum modeli, aynı zamanda, ulus-devletlerin bünyesindeki kültürel ve dini farklılıkları neden bir bütün olarak

sahiplenemedikleri sorusunu anlamak için bir başlangıç noktası olarak görülebilir.

Ulus-aşırı hareketlilik içinde yer alan göçmen gruplar, bir ülkenin azınlık gruplarından farklı olarak coğrafi olduğu kadar kültürel ve toplumsal sınırları da aşmakta, böylece ulusal (kimi durumda etnik) milliyetçiliğin sorgulanır hale gelmesine neden olmaktadır. Bu nokta ulus-aşırı göç, göçmen ve hareketlilik konularına artan ilginin nedenine dair de fikir vermektedir. 20. yüzyıla damgasını vuran göç olgusu, ulusların sabit ve değişmeyen sınırlarının olduğu algısını ciddi manada sarsmıştır. Denilebilir ki ulus-aşırı cemaatlerin "burada ve orada olma" durumları ulus-devletlerin toplum algılarındaki sınırlılıkları ya da sorunları anlamaya da yardımcı olma potansiyeline sahiptir.

## III. MARDİNLİ SÜRYANİLERİN GÖÇ SERÜVENİ

Süryanilerin yurtdışına göçleri 19. yüzyılın sonlarında misyonerlerin etkisi ile başlamıştır ancak bu nüfus hareketliliği Mardin'in demografisini etkileyecek oranda olmamıştır (Özcoşar, 2008). Cumhuriyetin ilk yıllarında Mardinli bürokrat ve nüfuzlu aileler, şehirdeki güç dengelerini değiştirmek amacı ile göçe zorlanmışlardır (Aydın ve diğerleri, 2001; Özcoşar, 2009). Bunlardan biri Süryani Tahincioğlu ailesidir.[2] Bu aile önce Diyarbakır'a sonra İstanbul'a göç etmiştir. Asıl büyük göç dalgaları 1960'larda başlamış ve 1990'lı yıllarda en üst seviyelere ulaşmıştır. Süryani cemaati Cumhuriyetin ilk on yıllarından itibaren ulusal sınırlar içinde dış göçü, 1960'lardan itibaren uluslar-arası göçü, buna ilaveten 1974 sonrasında yerel düzlemde iç göçü tecrübe etmiştir. Dolayısı ile Süryani cemaati sürekli bir hareketlilik içinde olmuş, yerinden edilmeyi (displacement) ve [başka grupların] yerine yerleşmeyi (replacement) de tecrübe etmiştir. Mardin'deki azınlık dinsel gruplar arasında önemli bir yeri olan Süryanilerin şehirden ayrılışının önemli sonuçları olmuştur. Bunlardan biri Hıristiyan-Müslüman nüfus, dolayısı ile sosyo-ekonomik ve siyasi güç, dengesinin yerel düzlemde bozulmuş olmasıdır.

Süryanilerin ulusal ve uluslar-arası hareketlilikleri dört göç dalgası ile daha net ifade edilebilir. Birinci dalga, 19. yüzyılda, bilhassa 1890'lardan sonra başlamış ve 1930'lara kadar devam etmiştir. Bu dönemde pek çok Süryani misyonerlerin yardımı ile Amerika'ya göç emiştir (Akyüz, 2005). İkinci göç dalgası, zorunlu askerlik hizmeti ve 1942'de uygulamaya konulan varlık

[2] Bir dönem Kent Gıda'nın sahibi olan bu aile, Diyarbakır'da yaşadıkları dönemde tahin helvası yapıp sattıkları için bu soyadını almışlardır.

vergisi gibi nedenlerle 1960'lara kadar olan süreçte Süryanilerin kitleler halinde Suriye'ye ve az sayıda da olsa Lübnan ve Filistin'e göç etmeleri ile yaşanmıştır. Üçüncü dalga, ekonomik nedenlerin yanı sıra Mardin'in geleneksel toplumsal yapısından kaynaklanan aşiretler arası mücadelelerin ortaya çıkardığı güçlükler nedeni ile 1960'lardan 1975'e kadar sürmüştür. Süryanilerin bu dönemdeki göç hareketlerinde bazı ilave olayların da etkili olduğu görülmektedir. Bunlardan biri 1974'te patlak veren Kıbrıs sorununun Mardin'deki Hıristiyan ve Müslümanlar arasında gerilim doğurmuş olmasıdır. Son göç dalgası daha ziyade güvenlik sorunu ile ilgilidir. 1980'lerin ortalarından 1990'ların sonuna kadar devam eden bu dönemde, şehirdeki farklı gruplar arasındaki toplumsal mesafe terör olayları sebebi ile oldukça genişlemiştir. PKK ile mücadelenin devam ettiği yıllarda Hizbullah'ın da bölgede aktif olması güvenlik sorununu daha ileri bir boyuta taşımıştır. Bu süreçte, Osmanlı Devleti dönemine kıyasla sayılarını ve güçlerini kaybetmiş olan Süryaniler kendilerini daha korumasız hissettikleri için daha önce yurtdışına göç etmiş akrabalarının yardımı ile ülkeden ayrılmayı tercih etmişlerdir. Bu tercihte yurtdışına gitmiş olan Süryanilerin hayatlarındaki artan refah seviyesinden Mardin'deki akraba ve arkadaşlarının da istifade etmesini istemeleri ve onları göçe teşvik etmelerinin de etkili olduğu belirtilmelidir.

İlk göç dalgası ile şehirden ayrılan ve Amerika, Avustralya, Hindistan gibi uzak ülkelere göç eden Süryanilerin cemaatleri ile bağlantıları oldukça zayıflamış, hatta tamamen kopmuştur. Ancak 1960 sonrasında yaşanan göç dalgaları ile şehirden ayrılan ve çoğunlukla Avrupa ülkelerine göç eden Süryaniler Mardin'deki cemaatleri ile bağlantılarını, her ne kadar bu bağlantılar bir süre için zayıflamış olsa da, kaybetmemişlerdir. 1990'lı yılların sonunda ise artan internet kullanımı ve ulaşım imkânları ile birlikte Tur Abdin bölgesi ve buradaki yakınları ile bağlantılarını yeniden canlandırma imkanı bulmuşlardır. Ayrıca dönemin başbakanı Bülent Ecevit'in 2001 yılında Oslo'da Süryanilere yönelik "anavatanlarınıza dönün" çağrısının geri dönmeyi düşünen göçmen Süryaniler üzerinde etkili olduğu ve diasporadaki Süryanilerin 2002 yılı sonrasında şehirle yeniden yoğun bağlar kurdukları görülmektedir. Çağlar (2007), Almanya'da Essen'de dernekleri vasıtasıyla bir araya gelen Süryanilerin bu süreci nasıl başlattıklarına değinmektedir. Göçmen Süryaniler bu çağrıya cevap vermek üzere toplantılar düzenlemişler ve "Geri Dönüş Projesi" olarak nitelendirdikleri bir kararla başta Kafro ve Narlı köyleri olmak üzere Midyat'a dönme kararı almışlardır.

### A. Geri Dönüş Projesi

Dönemin başbakanı Bülent Ecevit'in çağrısına Mardin'e geri dönme kararı ile cevap veren Süryani aileler 2002 yılı sonrasında Midyat ve köylerinde evler inşa etmişler ve yurtdışına göç ederken geride bıraktıkları topraklara sahip çıkmaya başlamışlardır. Böylece göçmen Süryaniler Mardin'deki cemaatleri ile ucuz iletişim ve ulaşım araçları ile yeniden kurmaya başladıkları bağlarını daha ileri bir boyuta taşıma imkânı bulmuşlardır. Şehirde yeniden yaşamaya başlayan Süryaniler, Kafro (bugünkü adı ile El-Beğendi) gibi zaman için yerleşim özelliğini kaybetmiş köyleri yeniden imar etmişlerdir. Bu süreçte Kafro köyü geri dönüşün, yani tersine göçün bir simgesi haline gelmiştir (Çağlar, 2007). Yeniden yerleşimin bir örneği olan bu köydeki evlerde dikkati çeken özellik Mardin'e has sarı kesme taş ile modern mimariyi yansıtır şekilde inşa edilmiş olmalarıdır. Villa tipi bu evlerin bahçelerinde havuzlar da yapılmıştır. Evlerde son teknolojiye ait elektronik aletler bulunmaktadır. Bu, globalleşme sonucu geleneksel toplumlarda ortaya çıkan "arada kalmışlığı" ifşa eden görüntülerin bir benzerine işaret etmekte, geri dönen göçmen Süryaniler aynı zamanda geleneksel ve modern yaşam arasında sıkışmış gruplara bir örnek de olmaktadır.

Geri dönüşle birlikte yerel düzlemde ihtilaflı bazı meseleler de ortaya çıkmıştır. En belirgin olanı, göç ederken evlerini ya da topraklarını komşularına emanet eden ya da sahipsiz bırakan Süryanilerin Müslüman köylüler ile yaşadıkları gerilimdir. Kadastro sorunu yaşayan ve arazilerini geri almak isteyen Süryaniler hukuksal mücadele vermek zorunda kalmışlardır. Zira kendilerinin yoluğunda, uzun süre topraklarını ve köylerini kullanan köylüler bu mallarda hak iddia etmektedir. Arazi ihtilafları zaman içinde yerel bir mesele olmaktan çıkmış ve uluslararası bir mesele haline gelmiştir. Bu durumun en belirgin örneği Deyr'ul Umur (Mor Gabriyel) Manastırı toprakları ile ilgili davadır. Bu gelişmede hiç kuşkusuz ki göçmen Süryanilerin Avrupa ülkelerinde tesis ettikleri siyasi bağların etkisi vardır. Türkiye'de arazi davalarında sonuç alamayan Süryaniler, yeni ülkelerinde edindikleri toplumsal ve siyasal statülerini kullanarak haklarını aramaktadır.

### B. Süryani Ulus-Aşırı Cemaatinin Ortaya Çıkışı

1990'ların ortalarına kadar Türkiye'den yurtdışına göçleri, 2002 yılı sonrasında ise tersine göç hareketi ile Mardin'e yeniden yerleşmeleri sonucunda Süryaniler ulus-aşırı cemaate dönüşme sürecine girmişlerdir. Bu süreci ulus-aşırı bağlarının doğurduğu sonuçları inceleyerek daha iyi

anlamak mümkündür. Bunlardan biri cemaatleri açısından dinin rolü ve önemidir. Göçmen olarak gittikleri Hıristiyan ülkelerde başta dini kimliklerinin topluma entegrasyonlarında etkili bir faktör olacağını düşünmüşler ancak ilk tecrübeleri oldukça farklı olmuştur. Pek çok göçmen Süryani katılımcı yeni ülkelerinde dini kimliklerinin dikkate alınmadığını, çoğu zaman Türkiyeli, Mardinli, Türk ya da Ortadoğulu olarak kabul edildiklerini ifade etmişlerdir. Bu konudaki hayal kırıklıklarını aştıktan sonra yeni ülkelerinde sivil haklarını öğrenip dernekler kurmuşlardır. Göçmen Süryanilerin din konusunda Mardin'deki akrabalarından ve arkadaşlarından daha eleştirel bir yaklaşıma sahip oldukları söylenebilir. Ancak yıllar içinde Mardin'deki cemaat mensuplarının da dini konulara daha eleştirel yaklaştıkları ve zamanla siyasi bir yaklaşım benimsedikleri gözlemlenmiştir.

Göçmen Süryaniler, Hıristiyan yeni ülkelerinin toplumsal hayattaki seküler tutumları ve onları göçmen olmaktan ziyade Hıristiyan bir grup olarak benimsememeleri karşısında büyük bir hayal kırıklığı yaşamışlardır. Kırklar Kilisesi rahibi Gabriyel Akyüz de bu hususa işaret etmektedir. Ona göre, Süryaniler Avrupa ülkelerine göç ettiklerinde Hıristiyan oldukları için bu ülkelerin kendilerine kucak açacaklarını sanmışlar ancak büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardır. Akyüz'ün ifadesi ile "Kimse onların Hıristiyan oluşlarını önemsememişti." Pek çok katılımcı da Avrupa'ya göç ettiklerinde yeni ülkelerinin onları Hıristiyan oldukları için "kendi vatandaşları" gibi kabul edeceklerini zannettiklerini ve bu noktada yaşadıkları hayal kırıklıklarını aktarmışlardır.

Yeni ülkelerinin ulusal konteksti göçmen Süryanileri etnik kimliklerini daha fazla vurgulamaya yöneltmiş ve azınlık grup olarak haklarını arama arayışına götürmüş görünmektedir. Yeni ülkeleri tarafından göçmenlere tanınan haklara erişimin ancak bu şekilde mümkün olabileceğini öğrenen Süryaniler, diğer göçmen gruplar gibi dernekler kurmuşlar ve yeni girdikleri toplumun hayat tarzına adapte olmaya çalışmışlardır. Bu süreçte göçmen azınlık bir grup olarak kültürel ve etnik haklarını tanıma fırsatı da elde etmişlerdir.

Görüşmecilerden bir kısmı yeni girdikleri toplumlarda dinin Mardin'deki cemaatlerinde olduğu kadar önemli olmadığını fark ettiklerinden sonra yaşadıkları süreci aktarmışlardır. Göçmen Süryanilerin kilisenin hayatlarındaki rolünün ne olması gerektiği, dini kimlik ile mi yoksa etnik kimlik ile mi temsil edilmeleri gerektiği konusunda daha önce yaşamadıkları sorgulamalara girdikleri görülmektedir. Katılımcılardan biri "Avrupa'daki

insanlar artık dini bir kenara bırakmışlar. Onlar için insanlık daha önemli" dedikten sonra dini bir grup olarak kaldıkları sürece haklarını elde edemeyeceklerini düşündüğünü ifade etmiştir. Göçmen Süryaniler hem anavatan hem de yeni ülkelerinde yaşadıkları tecrübeler sonucunda temsil haklarını siyasi arenada var olarak elde edebileceklerine inanmışlardır. Sivil haklar konusunda elde ettikleri bu bilinci Mardin'deki cemaat üyelerine aktardıkları görülmektedir. Bu husus, şehirde doğup büyümüş genç Süryanilerle yapılan görüşmelerde pek çok defa gündeme gelmiştir. Yurtdışından gelen akrabalarının tecrübelerine ve görüşlerine önem veren bu gençler etnik kimlik, etnisite ve siyasal temsil konusunda cemaatin ileri yaştaki üyelerinden daha farklı bir bakış açısına sahiplerdir.

Süryani cemaatinde yaşanan değişimde Türkiye Cumhuriyeti döneminde dini cemaatlerden ziyade etnik grupların ön plana çıkmış olmasının da etkisi vardır. Mardin'de gruplar-arası karşılaşma ve ilişkilerde Hıristiyan-Müslüman ayrımı daha ziyade evlilik gibi dinsel sınırların daha keskin olduğu alanlarda belirginleşmektedir (Güç Işık, 2014). Ancak şehrin yönetimi, ticaret ve siyasi temsil gibi konularda ulusal düzlemde Türk, yerel düzlemde ise Kürt etnik kimliğinin artan baskın karakteri karşısında Mardinliler kendilerinin Arap ya da Asuri-Süryani olduklarını daha fazla vurgulama ihtiyacı hissediyor görünmektedirler.

Öte yandan dini kimlik farlılıklarını koruyarak şehirde ortaya çıkan gruplar-arası gerilimlerin azaltılamayacağını düşünen katılımcılar da vardır. Onlara göre toplumsal ilişkilerde etnik kimliklerin vurgulanması daha olumlu katkı sağlayacaktır. Midyat'ta yapılan görüşmelerde kilisenin artık Süryani cemaati için tek çözüm olamayacağına dair kanaat sıkça dile getirilmiştir. Bu noktada Mardin merkezdeki Süryaniler ile Midyat'taki Süryaniler arasında siyasi meselelere yaklaşım açısından farklılıkların olduğunu belirtmek gerekir (Güç Işık, 2014b). Midyat'ta Süryani nüfusu daha fazladır ve günlük hayatta Süryanice konuşma oranı daha yüksektir. Avrupa'dan gelen göçmen Süryanilerin de burada daha aktif oldukları görülmektedir.

Göçmen Süryaniler Mardin'deki cemaatlerini ekonomik olarak desteklemektedirler. Bu finansal destekleri son yıllarda şehirdeki kilise ve manastırların bakım ve onarımlarının yapılmasında, hatta kapatılmış bazı kiliselerin restore edilip yeniden açılmasında ve ekonomik gücü olmayan Süryanilerin kilise vakfı aracılığı ile desteklenmesinde belirgin hale gelmektedir. Yeniden açılan kiliselerden biri Zaz (İzbırak) köyündeki kilisedir.

Günümüzde bu köyde Süryani nüfusu kalmamış, göç sonrasında Kürt yerleşimciler bu köyde ikamet eder hale gelmiştir. Ancak bu kilise Avrupa'daki Süryanilerin desteği ile restore edilmiş ve yeniden açılmıştır. Kiliseye Midyat-Anıtlı Köyündeki Meryem Ana Kilisesi'nde yetiştirilmiş bir rahip ve rahibe gönderilmiştir.[3] Bu din görevlileri finansal olarak desteklenmekte, hem kilisenin bakımı hem de topraklarının ekim biçimi ile ilgilenmektedirler.

Avrupa'daki Süryanilerin desteği ile Mardin'deki dini eğitim de daha ileri düzeyde verilme imkanı bulmaktadır. Her öğrencinin kendi sürecini takip edebileceği, bir nevi medrese usulüne uygun, eğitim materyalleri yurtdışından gönderilmektedir. Son yıllarda göçmen Süryanilerin (roman ve dil eğitim kitapçıkları gibi) yeni eğitim materyalleri ile yerel cemaatlerinin dil eğitimlerini de destekledikleri söylenebilir. Bu aynı zamanda şehirde Süryanicenin konuşma dilinden yazı diline dönüşebileceğinin sinyallerini vermektedir. Yine Suroyo TV gibi uydu üzerinden yayın yapan medya organları, bazı katılımcıların özellikle vurguladığı gibi, Mardin'deki Süryanilerin ana dillerini daha iyi öğrenmelerine yardımcı olmaktadır.

Göçmen Süryanilerin şehirde yeniden varlığı ve görünür olmaları, cemaat mensuplarının kendilerini toplumsal statü açısından daha güçlü hissetmelerine yardımcı olmuş görünmektedir. Bilhassa Midyat'ta son yıllarda Mardin'in taş işçiliğine uygun olarak yapılan evler geri dönenlerin ekonomik gücünü yansıtması bakımından önemlidir. Bu evler aynı zamanda ulus-aşırı bağların bir başka yönüne işaret etmektedir. "Geri Dönüş Projesi" kapsamında şehirde tekrar yaşamaya karar veren Süryaniler tamamen yok olmuş köylerini yeniden kurmuşlardır. Kafro, katılımcıların anlatımlarına göre, Süryanilerin köyü tamamen terk etmesinden önce bahçe ve ağaçların bulunduğu bir mekan iken arazilerin emanet olarak bırakıldığı bilinçsiz köylüler tarafından zamanla harap edilmiştir. Bu köye tekrar yerleşmiş görüşmecilerden biri, bakımlarını yapıp meyvelerinden yemeleri için Müslüman köylülere bıraktıkları ağaçların yakıt ihtiyacı sebebi ile kesilip yakılmasını anlamakta zorlandığını ifade etmiştir. Yeniden ağaçlandırma çalışmaları yapılan Kafro'da son yıllardaki en önemli değişim Pizzeria adlı pizza dükkânının açılışı ile yaşanmış gibidir. Şehirde yaşan memurların ve meraklıların akınına uğrayan Kafro köyü ulus-aşırı cemaatlerin varlığı ile inşa edilen yeni toplumsal alanlara işaret etmesi bakımından önemlidir.

[3] Araştırmacının 2011'de tanıştığı rahip Yakup Kurt 2014 yılında vefat etmiştir.

Mekânın bu yeniden üretiminin Süryani cemaati açısından uzun vadeli sonuçları olacağı öngörülebilir. Bu mekânlardan biri olan Kafro'da yapılan evlerin bölgenin mimarisinde kullanılan malzemelerle ancak villa tipinde inşa edilmesi, havuz ve bahçeleri ile peyzaj çalışmaları geri dönüşün ne kadar mümkün olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Yeni ülkelerindeki hayat standartlarını kaybetmek istemeyen Süryaniler Mardin'deki yeni hayatlarına ekonomik güç ve yaşam tarzlarını yansıtmaktadır. İsviçre'den dönen Süryaniler tarafından yeniden kurulan Kafro köyündeki orta yaş üzeri katılımcılar, Avrupa'da doğan çocuklarının şehirde kalmak istemediklerini ve şehirdeki yaşama, yerel kontekste (kültürel ve toplumsal yapıya) adapte olmakta zorlandıkları belirtmişlerdir. Bu husus bazı Kürt ve Arap katılımcılar tarafından da ifade edilmiştir. Onlara göre Süryani gençler Mardin'i "anavatanları" olarak görmedikleri için Süryani komşularının geri dönüşlerinin uzun vadeli olup olmayacağı belirsizliğini korumaktadır.

Göçmen Süryanilerin Mardin'deki yeniden varlığı, gruplar-arası ilişkilerde güç dengesinin değişimine katkı sağlamaktadır. Bunun en önemli göstergelerinden biri Süryani cemaatinin siyasi meselelere aktif katılımıdır. Yeni ülkelerindeki hayat tecrübeleri ve hak arayışları göçmen Süryanileri şehirle ve cemaatleri ile ilgili meselelerde etnik milliyetçiliğe yaklaştırmış görünmektedir. Bu konuda Mardin'deki cemaatlerini de etkiledikleri ve siyasete girme konusunda onları teşvik ettikleri söylenebilir. Göçmen Süryaniler aynı zamanda geçmiş olaylarla ilgili cemaatlerinin bakış açılarını değiştirme potansiyeline sahip görünmektedir. Mardinlilerin geçmiş tecrübelerinin bu yeniden okunması gruplar-arası ilişkiler açısından oldukça önemlidir. Bu bakış açısı değişikliği "biz" ve "onlar" ayrımını yeniden kurmakta ve "mağduriyet" algısının gündeme gelmesini beraberinde getirmektedir. Örneğin, Mardin'de ikamet eden Süryaniler komşularının dini hassasiyetlerine gözeterek hareket etmelerini farklı din mensupları arasında karşılıklı saygı olarak değerlendirirken, göçmen Süryaniler bu örnekleri azınlık grupların baskı altında tutulduğunun işaretleri olarak sunmaktadırlar.

2011 yılı öncesinde yapılan saha ziyaretlerinde Süryani katılımcılar kendilerinin siyasete mesafeli bir cemaat olduklarının altını çizmiştir. Ancak bu tarihten sonra farklı bir sürece girdiklerinin sinyalleri ile karşılaşılmıştır. Süryani cemaatinin büyük çoğunluğu artık siyasi meselelerle daha ciddi bir şekilde ilgilenmeleri gerektiği kanaatine sahiptir. Haziran 2011 seçimlerinde İstanbul'da avukatlık yapan Erol Dora BDP'nin milletvekili olarak meclise

girmiştir. Mardin merkezdeki Süryaniler hükümet partisinden bir aday göstermek istediklerini, ancak olumlu bir cevap alamadıkları için kendilerine teklifle gelen BDP'den aday gösterdiklerini ifade etmişlerdir (Güç Işık, 2014b). Süryani aday gösterme sürecinde de ihtilaflı bir durum ortaya çıkmış, İstanbul'da yaşayan ve Mardin'deki dengeleri bilmeyen Erol Dora'nın aday gösterilmesi şehirdeki Süryanilerce hoş karşılanmamıştır. Buna rağmen cemaatin genelinin aldığı karara Mardin'deki tüm Süryaniler iştirak etmiş ve BDP'ye oy vermişlerdir. Bu süreci değerlendiren Mardin merkezde yaşayan katılımcılar, BDP'den milletvekili çıkarmanın kendileri açısından devlete yaklaşımlarında bir değişiklik getirmeyeceğini özellikle belirtmişlerdir. Pek çok katılımcı tarafından milletvekili seçimi Süryani cemaatinin mecliste temsili için ve cemaatin yararlarına atılmış bir adım olarak değerlendirilmiştir.

Ulus-aşırı bağların önemi, Mardin'deki Süryanilerin diasporadaki cemaat mensuplarını bir nevi "hami" görmesi ile daha belirgin hale gelmektedir. Mardin'de ikamet eden Süryaniler yaşadıkları herhangi bir problemi yurtdışındaki yakınları ve akrabaları ile paylaşmakta ve onlardan yardım beklemektedir. Bu husus Arap ve Kürt katılımcılar tarafından da özellikle vurgulanmıştır. Yurtdışındaki cemaat mensupları ile paylaşılan mesele kız kaçırma sonucu ortaya çıkan dinler-arası evlilik gibi bir konu olabileceği gibi arazi davaları ile ilgili de olabilmektedir. 2008 yılında başlayan Mor Gabriyel Manastırına ait topraklarla[4] ilgili anlaşmazlık ortaya çıkar çıkmaz göçmen Süryaniler de meseleye dâhil edilmiş, bu dava devam ederken şehre geri dönmek isteyen cemaat mensupları bırakıp gittikleri toprakları uzun süre kullandıkları için sahip çıkmak isteyen Müslüman köylülerle hukuksal mücadele başlatmışlardır.

Göçmenlerin ulus-aşırı bağlarının bir diğer yönü anavatan ülkede aralarında toplumsal mesafe olan gruplarla yeni ülkelerinde yakın ilişiler kurabilmeleridir. Bazı Süryaniler yurtdışındaki yeni hayatlarında Türkiye'den ya da Mardin'den göç etmiş kişilerle yakın ilişkiler kurmuşlardır. Yerel kontekste yakın ilişkiler kurmuş olanların irtibatı devam ederken, daha önce

[4] 2008 yılında Mor Gabriyel (Dery'ul Umur) Manastırı toprakları ile ilgili olarak Manastır ve birkaç Müslüman köy arasında anlaşmazlık yaşanmıştır. Bazı Müslüman köylüler Manastırın kullandığı topraklar hakkında şikayette bulunmuş ve bu toprakların kendilerine ait olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Kendisi ile yapılan birebir görüşmede Manastır sözcüsü Osmanlı Devleti zamanında kendilerine verilen bu toprakların tapu kayıtları göstererek haksızlığa uğradıklarını ifade etmiştir. Bu arazi anlaşmazlığı Süryani Cemaatini oldukça etkilemiştir. Süryani ve Müslüman görüşmecilerin anlatımlarında belirginleştiği üzere Süryaniler Avrupa'daki yakınlarını aramış ve onların bu meseleye çözüm getirmelerini istemişlerdir.

Mardin'de diğer bir grupla yakınlık kuramamış olanlar da Mardinli Ezidi, Arap ya da Kürtlerle bağlantı kurabilmiştir. Yeni ülkelerinde onları birleştiren unsur göç tecrübesi ve göçmen statüsünde olmalarıdır. Her ne kadar Türkiye'de iken ekonomik, siyasi ya da toplumsal bazı sorunlar yaşamış olsalar da "anavatan" fikrinin farklı grupları yakınlaştırma potansiyeli olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Mardinli gruplar etnik ve kültürel hakları talep etme konusunda birbirlerine yol göstermekte ve destek olabilmektedir.

Göçmen Süryanilerin ulus-aşırı cemaate dönüşümlerinin birtakım sonuçlar doğuracağı öngörülebilir. Bunların başında şehirdeki güç dengelerinin değişmesidir. 2014 yılından itibaren şehrin statüsü ve gruplar-arası dengelerin değişimine dair önemli gelişmeler yaşanmaktadır. 2012'de Mardin ili büyükşehir statüsüne geçtikten sonra şehir merkezi ve civar köyleri Artuklu ilçesine dahil olmuş, 2014'te yapılan yerel seçimlerde ilk defa Kürtler belediye seçimlerini kazanmıştır. Cumhuriyet tarihi boyunca Arap belediye başkanına sahip olmuş olan şehirdeki bu değişim Mardinli Araplar ve onlarla yakın ilişkiler kuran Süryaniler arasında hoşnutsuzluk meydana getirmiş, ancak Midyat'taki Süryaniler bu değişimi farklı değerlendirmişlerdir. Belediye Başkanı Ahmet Türk'ün eş-başkanı olarak genç bir Süryani Hanımın, Februniye Akyol'un, seçilmesi yaşanan değişimi daha net hale getirmektedir.[5] Bu dönemde belediye meclis üyesi olarak Süryanilerin daha aktif roller aldıkları ve şehir yönetime kısmen de olsa dahil edildikleri görülmektedir. Bu noktada, Mardin'deki nüfusları oldukça azalmış olan Süryani cemaatinin siyasi desteğini almanın neden önemli olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Bu noktada Müslüman grupların, Mardin'deki Süryani varlığını tek başına ele almadıkları, diasporadaki Süryanileri ve onların siyasi-ekonomik bağlantılarını da göz önünde bulundurdukları söylenebilir.

Mardin'deki gruplar arasındaki etkileşimde dinin rolü önemli olagelmiştir (Güç Işık, 2014a). Ancak her gruptan göçmen Mardinlilerin şehirde yeniden etkin olmaları bu konuda bir değişikliğe yol açma potansiyeline sahiptir. Bilhassa göçmen Süryanilerin dinin cemaatlerindeki konumu ve dini kimlik konusundaki eleştirel yaklaşımları önemli bir değişime yol açabilir. Yeni ülkelerindeki entegrasyon süreçlerinde etnik kimliklerini daha fazla

[5] Süryaniler birkaç dil bilen ve Avrupa'da yaşayan bir Süryani Hanımı aday göstermek istemişlerdir. Bu aday Kürtlerin seçtiği adaya nazaran daha aktif ve güçlü bir figürdür. Süryanilerin kendi istedikleri adayı seçtirememeleri, eş-başkanlık teklifi kendileri için olumlu bir gelişme olsa bile, güç dengeleri göz önüne alındığında Kürtlerin baskın (dominant) grup özelliği sergilediğinin ve çıkarlarını dikkate alarak hareket ettiğinin bir göstergesi olarak okunabilir.

vurgulama ihtiyacı hisseden Süryaniler anavatanlarına bu yaklaşımlarını taşımakla bir açıdan da Türkiye Cumhuriyetinin sekülerleşme projesine dahil olmaktadırlar.

Türk Devleti'nin yeni bir toplum inşa etme çabası bağlamında kuruluş yıllarında yaptığı uygulamaların sonuçlarını Süryani cemaati örneğinde incelemek mümkündür. Yeni Türk devleti, Osmanlı Devleti'nin millet olarak kabul ettiği cemaatlerden sadece bir kısmını azınlık grup olarak kabul etmiştir (Lewis, 1962; Ferouz; 1993; Cagaptay; 2004). Baskın Oran (2007)'ın da ifade ettiği gibi Lozan Antlaşması'nda belirlenen bu azınlık grupları etnik olarak değil dini grup olarak tanınmıştır. Süryaniler Ermenilerden farklı bir dinsel grup olmalarına rağmen Türkiye Cumhuriyeti döneminde kendilerine ayrı bir statü verilmediği gibi azınlık haklarından da istifade edememişlerdir. Bu, kısmen Süryanilerin resmi olarak azınlık grubu olarak kabul edilmek yerine tam vatandaşlık haklarına sahip yeni toplumun mensupları olarak kabul edilme beklentilerinden kaynaklanmıştır. Pek çok Süryani katılımcı kendilerinin "sadık millet" olduklarını, cumhuriyetin ilk yıllarında azınlık olarak kabul edilmek istemediklerini ifade etmişlerdir. Son yıllarda azınlık hakları ile ilgili olarak Mardin'deki Süryanilerin söylemlerinde ve siyasi duruşlarında önemli bir değişim gözlenmektedir. Daha fazla siyasi meselelere dâhil olan Süryanilerin her ne kadar eleştirel yaklaşıyor olsalar da Kürt etnik milliyetçiliğinden önemli ölçüde etkilendikleri söylenebilir. Mardin'in yerel yapısında belirginleşen etnik milliyetçi söylem ile bağlantı kurmalarında Süryani cemaatinin ulus-aşırı bağlarının ve yeni ortaya çıkan ulus-aşırı cemaatin önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir. Bu değişimi, aynı zamanda, Türkiye'deki ekonomik, sosyal ve politik gelişmeler de desteklemektedir. Kısacası Süryanilerin ulus-aşırı aktiviteleri cumhuriyet döneminde Süryani cemaatinin yaşadığı hoşnutsuzlukları inceleme imkânı vermesi açısından oldukça önemlidir. Son yıllarda şehirde meydana gelen mekânsal ve siyasal değişimlerle birlikte Süryaniler arasında gelişen gruplar-arası ilişkilere yönelik toplumsal bir direnç doğmuştur. Bu direncin anlaşılabilmesi için göçmen ve azınlık grubu olarak çift tecrübe yaşayan Süryanilerin ulus-aşırı bağları ve ulus-aşırı cemaat olma süreçleri daha fazla irdelenmelidir.

## IV. SONUÇ

Göç hareketleri insanlık tarihi kadar eskidir. Bununla birlikte 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tecrübe edilen uluslar-arası göçler bu yüzyılda meydana gelen diğer bazı önemli gelişmelerle birlikte değerlendirildiğinde yeni

bir olgu ile karşılaşıldığı anlaşılabilmektedir. Bu dönemdeki göç hareketleri sadece göç veren ve alan ülkeler için sonuçlar doğurmamakta daha geniş ölçekte etkiler meydana getirebilmektedir. Bunlardan biri anavatanları ve yeni ülkeleri arasında bağlantı kuran göçmen grupların ulus-aşırı cemaatlere dönüşüyor olmalarıdır. Bu göçmen gruplar ikili hayatları, sürekli ulus-devletlerin sınırlarını aşmaları, "burada ve orada" olma durumunu tecrübe etmeleri ile ulus-devletlerin konteynır toplum modelini tabiri caizce delik deşik etmektedirler. Bu gelişmede hiç şüphesiz ki internetin etkin kullanımının, ucuz iletişim ve ulaşım araçlarının yaygınlaşmasının, uydu yayınları ile anadilde medya olanaklarına ulaşmanın oldukça önemli bir etkisi vardır. Benzer şekilde Süryani cemaati özelinde görüldüğü gibi anavatan ülkenin ulusal meseleleri ve yerel yapılardaki gelişmelerin de ulus-aşırı cemaatin oluşumuna katkı yaptığı görülmektedir.

2002 yılından itibaren "Geri Dönüş Projesi" kapsamında Mardin'e tekrar yerleşen, evler inşa eden, yeni ülkelerinde kazandıkları gelirlerin bir kısmını bu yeni evlere ve yerel cemaatlerine aktaran göçmen Süryanilerin son yıllarda şehirdeki görünürlükleri (visibility) Mardin'inin yerel yapısı ve Süryani cemaati için bazı önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Pek çok Süryani için tersine göç (return migration) tam manası ile gerçekleşmemiş, ikili hayatları yani "burada ve orada olma" durumları devam etmiştir. Göçmen Süryaniler iki ülke arasındaki hareketlilikleri sonucunda anavatanlarından geleneksel-kültürel uygulamaları ve çeşitli yerel gıdaları yeni ülkelerine götürürmüşler, öte yandan da Avrupa'daki hayat tecrübeleri vasıtasıyla kazandıkları yeni fikirleri, sivil, kültürel ve etnik hak arayışı için mücadele yöntemlerini Türkiye'deki akraba ve yakınlarına taşımışlardır. Süryani ulus-aşırı cemaatinin ortaya çıkışının en önemli göstergesi yerel cemaatin siyasi meselelere katılımlarındaki artıştır. Siyaset sahnesinde artık daha görünür olmayı arzulayan Süryaniler, 2011 yılından itibaren milletvekili ve eş başkanlık yolu ile önce BDP'den sonra HDP'den siyasi hayatta daha görünür hale gelmişlerdir. Göçmen Süryanilerin geri dönüş süreci devam ederken yerel cemaat de kendilerini dini bir grup olarak tanımlamak yerine etnik bir grup olarak sunmayı, dinleri halen kültürleri bağlamında büyük önem arz etmekle birlikte, etnik-milliyetçi bir söylemle siyaset sahnesinde olmayı daha arzu eder hale gelmişlerdir. Kilise'nin Süryani cemaatinin sorunlarını çözmede etkili olamayacağını ifade eden pek çok Süryani genç toplumsal, ekonomik ve siyasi meselelerde daha seküler bir tutum benimsiyor görünmektedir. Bunda ulusal

ve uluslar-arası gelişmeler kadar yerel dengelerin değişimi ve bu değişimde göçmen Süryanilerin etkisi göze çarpmaktadır.

Sonuç olarak, Mardin'e geri dönen ya da yılın bir kısmını şehirde geçiren Süryanilerin uluslar-arası göç olgusu bağlamında ortaya çıkan ulus-aşırı cemaatlerden birine dönüştüğü söylenebilir. Bu yeni ortaya çıkan Süryani cemaatin hem yerel düzlem hem de yaşadıkları ülkeler bağlamında başlattıkları değişimin daha iyi anlaşılabilmesi için yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu ortadadır. Ulus-aşırı cemaatler sadece coğrafi sınırları aşmamakta, kültürel ve sembolik sınırları da aşarak yeni bir toplumsal alanın doğuşuna hizmet etmekte, bunu yaparken ulus-devletlerin hayali cemaat algısına meydan okumakta, coğrafi ve sosyo-kültürel sınırları bulanıklaştırarak dini-kültürel unsurlarla zenginleştirilmiş melez yeni toplumsal alanlar inşa etmektedir.

## V. KAYNAKÇA


Akyüz, G. (2005). *Tüm yönleriyle Süryaniler*. İstanbul: Anadolu Ofset.

Andersen, B. (1983). *Imagined communities*. London, New York: Verso.

Aydın, S., Emiroğlu, K., Özel, O., & Ünsal, S. (2001). *Mardin: Aşiret, cemaat, devlet*: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity* (Vol. 17). London: Sage

Beck, U. (2000). The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity. *The British Journal of Sociology, 51*(1), 79-105.

Cagaptay, S. (2004). Race, assimilation and Kemalism: Turkish nationalism and the minorities in the 1930s. *Middle Eastern Studies, 40*(3), 86-101. doi: 10.1080/0026320042000213474

Golbert, R. (2001). Transnational orientations from home: Constructions of Israel and transnational space among Ukrainian Jewish youth. *Journal of Ethnic and Migration studies, 27*(4), 713-731. doi: 10.1080/13691830120090467

Conway, D., & Cohen, J. H. (1998). Consequences of migration and remittances for Mexican transnational communities. *Economic geography*, *74*(1), 26-44.

Çaglar, A. S. (2001). Constraining metaphors and the transnationalisation of spaces in Berlin. *Journal of Ethnic and Migration studies, 27*(4), 601-613. doi: 10.1080/13691830120090403.

Çaglar, A. (2007). Rescaling cities, cultural diversity and transnationalism: Migrants of Mardin and Essen. *Ethnic and racial studies, 30*(6), 1070-1095. doi: 10.1080/01419870701599507

Feroz, A. (1993). *The making of modern Turkey*. London, New York: Routledge.

Güç Işık, A. (2014a). *Intercultural engagement in Mardin: Religion, culture and identity*. (Unpublished doctoral dissertation), Australian Catholic University, Melbourne, Australia.

Güç Işık, A. (2014b). Süryani cemaatinde toplumsal dönüşüm ve siyasete dahil olma, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 739-760.

Hannerz, U. (1996). *Transnational connections: Culture, people, places*. London: Routledge

Hansing, K. (2001). Rasta, race and revolution: Transnational connections in socialist Cuba. *Journal of Ethnic and Migration studies, 27*(4), 733-747. doi: 10.1080/13691830120090476

Levitt, P. (2001). Transnational migration: Taking stock and future directions. *Global networks*, 1(3), 195-216. doi: 10.1111/1471-0374.00013

Levitt, P., DeWind, J., & Vertovec, S. (2003). International perspectives on transnational migration: An introduction. *International Migration Review, 37*(3), 565-575. doi: 10.1111/j.1747-7379.2003.tb00150.x

Lewis, B. (1962). *The emergence of modern Turkey* (2 ed.). London, Oxford, New York: Oxford University Press.

Mazzucato, V. (2007). The role of transnational networks and legal status in securing a living: Ghanaian migrants in the Netherlands. COMPAS working paper 43.

Oran, B. (2007). The minority concept and rights in Turkey: The Lausanne Peace Treaty and current issues. In Z. F. K. Arat (Ed.), *Human rights in Turkey*. Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.

Østergaard-Nielsen, E. (2003). *Transnational politics: The case of Turks and Kurds in Germany*. Routledge.

Özcoşar, İ. (2008). *19. yüzyılda Mardin Süryanileri: Bir yüzyıl bir sancak bir cemaat*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Özcoşar, İ. (2009). *Merkezileşme sürecinde bir taşra kenti: Mardin (1800-1900)*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.

Piper, N. (2006). Gendering the Politics of Migration. *International Migration Review*, *40*(1), 133-164.

Portes, A. (2001). Introduction: The debates and significance of immigrant transnationalism. *Global Networks, 1*(3), 181-194. doi: 10.1111/1471-0374.00012

Portes, A., Guarnizo, L. E., & Landolt, P. (1999). The study of transnationalism: Pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and racial studies, 22*(2), 217-237. doi: 10.1080/014198799329468

Sana, M. (2005). Buying membership in the transnational community: migrant remittances, social status, and assimilation. *Population research and policy review*, *24*(3), 231-261.

Schiller, N. G., Basch, L., & Blanc-Szanton, C. (1992). Transnationalism: A new analytic framework for understanding migration. *Annals of the New York academy of sciences*, *645*(1), 1-24.

Smith, M. P., & Guarnizo, L. E. (Eds.). (1998). *Transnationalism from below* (Vol. 6). Transaction Publishers.

Smith, R. (2006). *Mexican New York: Transnational lives of new immigrants*. Univ of California Press.

Vertovec, S. (2001). Transnationalism and identity. *Journal of Ethnic and Migration studies, 27*(4), 573-582. doi: 10.1080/13691830120090386

Vertovec, S. (2004a). Cheap calls: The social glue of migrant transnationalism. *Global Networks, 4*(2), 219-224.

Vertovec, S. (2004b). Migrant transnationalism and modes of transformation. *International migration review, 38*(3), 970-1001.

Vertovec, S. (2007a). Introduction: New directions in the anthropology of migration and multiculturalism. *Ethnic and racial studies, 30*(6), 961-978.

Vertovec, S. (2007b). Super-diversity and its implications. *Ethnic and racial studies, 30*(6), 1024-1054. doi: 10.1080/01419870701599465

Vertovec, S. (Ed.). (2013). *Anthropology of migration and multiculturalism: New directions*. Routledge.

Wimmer, A., & Glick Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: nation–state building, migration and the social sciences. *Global networks*, *2*(4), 301-334.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.462338

# AKGÜNEY TOPLUMUNDA NADİR GÖRÜLEN BİR PATOLOJİ ÖRNEĞİ: STAFNE KİST

*Ayşegül ŞARBAK**

***Atıf/©:*** *Şarbak, Ayşegül (2018). Akgüney Toplumunda Nadir Görülen Bir Patoloji Örneği: Stafne Kist, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 977-990*

***Özet:*** *Stafne cavity, Stafne defekt, lingual kortikal mandibular defekt gibi isimlerle de bilinen Stafne Kist ilk defa Edward Stafne tarafından 1942 yılında tanımlanmıştır. Stafne Kist mandibulanın lingual tarafında, anterior, posterior ya da ramus bölgesinde yer alır. Çoğunlukla unlateral olarak görülse de nadiren bilteral olarak da görülebilir. Stafne kist yuvarlak ya da oval şekillidir ve genişliği 1-3 cm arasında değişmektedir. Yaşayan toplumlarda Stafne kistin bulunma sıklığı %0,1-0,48 arasındadır. Arkeolojik toplumlarda daha nadir karşılaşılan Stafne Kist, Geç Roma-Bizans dönemine tarihlendirilen Akgüney toplumunda %2,43 olarak belirlenmiştir. Araştırmalarda çoğunlukla orta erişkin erkek bireylerde daha sık gözlemlenen Stafne Kist, Akgüney toplumunda genç erişkin bir kadın bireyde tespit edilmiştir. Çalışmanın amacı Geç Roma-Bizans dönemine tarihlendirilen Akgüney toplumunda görülen stafne kist sıklığını belirlemektir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Stafne Kist, Akgüney, Bizans*

*Makale Geliş Tarihi:21.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 15.10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
**Dr.Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, aysegulsarbak@hitit.edu.tr*

## *The Example Of Rare Pathology In The Akgüney Population: Stafne Cyst*

***Citation/©:*** *Şarbak, Ayşegül (2018). The Example of Rare Pathology in The Akgüney Population: Stafne Cyst. Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss. 977-990*

***Abstract:*** *The Stafne Kist, also known as the Staphne cavity, Stafne defect, and lingual mandibular bone defect, was first described by Edward Stafne in 1942. Stafne Cyst is located on the lingual side of the mandible, anterior, posterior or ramus region. It is mostly seen as unilateral but rarely bilateral. The stafne cyst is round or oval shaped and varies in width 1-3cm. The frequency of Stafne cysts in living populations is between 0,1-0,48%. The Stafne Kist, which is rarely encountered in archaeological societies, was determined to be 2.43% in Akgüney population dated to Late Roman-Byzantine period. In researches, Stafne cyst, which is more frequently observed in middle adult male subjects, was found in a young adult female individual in the Akgüney population. The aim of the study is to determine the frequency of stafne cyst in Akgüney society dated to Late Roman-Byzantine period.*

***Keywords:*** *Stafne Cyst, Akgüney, Byzantium*

### I. GİRİŞ

İnsanın kemik ve diş yapısının incelenmesiyle bireye dair birçok fizyolojik özelliklerin ortaya çıkartılması mümkündür. İnsanın ölümünden öncesine ait farklı bilgiler kemik ve dişler yardımıyla tespit edilebilir.

Stafne kist olarak isimlendirilen olgu ilk defa 1942 yılında bilim adamı Edward Stafne tarafından bilim literatürüne kazandırılmıştır (Resim 1). Stafne (1942), en geç 33 yaş en yaşlısı 72 yaşına olan 28'i erkek, 6'sı ise kadın olmak üzere toplam 34 birey üzerinde inceleme yapmıştır. Stafne (1942), çalışmasında ağız içi röntgenlerle tesadüfen karşılaştığı çene üzerindeki boşlukların 1-3 cm arasında değişiklik gösterdiğini ve mandibular kanalın hemen altında, mandibular açının ilerisinde 3.molara doğru yerleştiğini belirtmektedir. Stafne kistin şekli yuvarlak ya da ovaldir ve şekli oval olduğunda mandibula gövdesinin eksenine paralel olarak uzanır ve en büyük ölçüye sahiptir (Stafne,1942:1969).

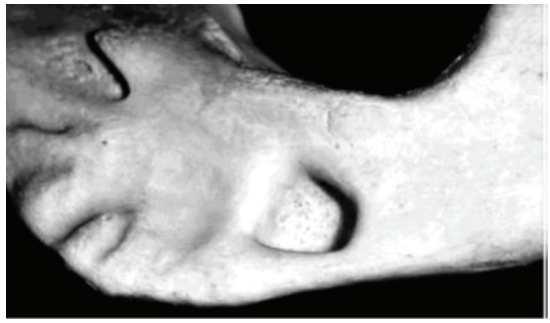

**Resim 1.** Stafne Kist (Shields,2000)

Stafne kist genellikle mandibulanın lingual tarafında bulunur ve çoğunlukla unlateraldir. Stafne (1942) yapmış olduğu çalışmada biri hariç diğerlerinin unlateral olduğunu tespit etmiştir. Queiroz ve arkadaşları (2004:613) çalışmalarında 32 yaşındaki bir kadın bireyin mandibulasında bilateral stafne kist tespit etmişlerdir. Şekerci ve Şişman (2014:115) aynı şekilde araştırmalarında bilateral stafne kist tespit ettiklerini bildirmektedir. Stafne kist, farklı isimlerle anılmakla birlikte en çok kullanılan isimleri Stafne kist ve Stafne kusurudur. Bu kemik kavitesini tanımlamak için kullanılan diğer isimler ise statik kemik kisti, boşluk (cavity), çukurluk (concavity), latent kemik kisti, mandibular embriyonik kusur, lingual kortikal mandibular defekt, mandibulanın idiyopatik kemik konkavitesi, lingual mandibular tükürük bezi depresyonu, mandibulanın gelişimsel submandibular bez kusurudur (Grellner vd,1990:288; Ariji vd,1993: 376; Philipsen vd,2002; Quesada-Gómez vd;2006:277 Şişman vd, 2010; Bereket vd,2012:250; Kürklü vd,2012:10; Mann ve Hunt, 2012:47-49; Şişman vd,2012; Türkoğlu vd,2012:44; Lee vd,2015:841; Mann ve Tuamsuk, 2016:906).

Stafne kistin etiyolojisi ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Stafne kisti ilk tanımlayan Stafne (1942), Stafne kistin konjenital olduğunu savunmaktadır. Stafne'ye göre mandibulanın lingual yüzeyinde meydana gelen boşluğun daha önce Meckel kıkırdağının işgal ettiği bölgelerde kaynaşmanın başarısız olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bilim insanları 11 yaşından daha küçük bireylerde bu anomaliyle karşılaşılmadığı için bu görüşe şüphe ile yaklaşmaktadır. Bilim insanları arasında en yaygın görüş glandüler hipotezidir (Quesada-Gómez vd,2006:278; Kürklü vd,2012:10; Lee,2015:842; Anbiaee vd,2016:40; Mann ve Tuamsuk,2016:908). Bu hipoteze göre, stafne kist mandibulaya ait lingual kortikalde glandüler doku tarafından uygulanan baskıdan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Minowa ve arkadaşları (2006),

mandibulanın lingual tarafında dar bir taban ile statik bir kemik boşluğunu tanımlamış ve bu dar tabanın bulunmasının, basınç ve anormal submandibular bez dokusundan kaynaklanan kaviteler teorisini desteklemediğini iddia etmiştir. Ek olarak, 10 yaşından küçük hastalarda statik kist vakalarını tanımlayan bir rapor bulunmaması, Stafne'nin erken kemik malformasyonları teorisine çeliştiğini belirtmektedir. (Minova vd,2016:706). Mann ve Tuamsuk (2016), diğer araştırmacıların görüşleri doğrultusunda stafne kistin oluşumuyla ile ilgili görüşleri 4 başlık altında toplamıştır. Buna göre;1- Embriyonik gelişim sırasında anormal tükürük bezi dokusuna neden olur. 2-Fasiyal arter tarafından basınç erozyonu. 3-Bitişik yumuşak dokuların genişlemesi sonucu, ağırlıklı olarak submandibular tükürük bezi. 4-Mandibula kemikleşmesinin lokalize başarısızlığı (Mann ve Tuamsuk, 2016:908).

Stafne (1942), Stafne kistin görülme yaşını genellikle 50 ila 60 yaşlar olduğunu belirtmektedir. Çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar Stafne kistin görülme yaşının 29-75 arasında olduğunu göstermiştir (Ogunsalu vd;2006; Quesada-Gómez vd;2006; Wasterlain ve Silva,2012:427). Bununla birlikte en erken örnek ilk defa Hansson (1980:376) tarafından yaşayan 11 yaşında bir erkek çocuğunda tespit edilirken, Friedrich ve arkadaşları (2012) klinik çalışmalar sırasında 11 yaşındaki bir kız çocuğunda stafne kist tespit etmiştir (Friedrich vd,2012:1103). Mann (1990) ise 10-12 yaşlarındaki bir çocuğa ait iskelette stafne kist tespit ettiğini bildirmiştir (Mann ve Tuamsuk,2016).

Stafne kist araştırmacılar tarafından mandibulada bulunduğu lokasyona göre, anahatlarına ve bukkal kortikal plaka ile olan ilişkilerine göre ve kortikal defekt kenarlarına göre sınıflandırılmıştır. Stafne kist, mandibulada bulunduğu bölgeye göre 4'e ayrılır. Buna göre; Posterior Lingual Tip; 1.molar ve mandibula açısı arasında, inferior kanalın altında yer alır. Anterior Lingual Tip: Mylohyoid kasın yapışma izinin üstünde, incisive ile premolar arasında yer alır ve posterior tipe göre 7 kat daha az görülür. Ramus Tip: Ramusun bukkal veya lingualinde olmak üzere 2 farklı tipi bulunmaktadır (Resim 2) (Quesada-Gómez vd, 2006:278; Aguiar vd,2011:1; Bereket vd,2012:250; Türkoğlu vd,2012:43; Bignone vd,2017). En sık karşılaşılanı posterior lingual tipi iken anterior lingual tip daha az görülür, en nadir görülen tip ise ramus tipidir (Bereket vd,2012:250).

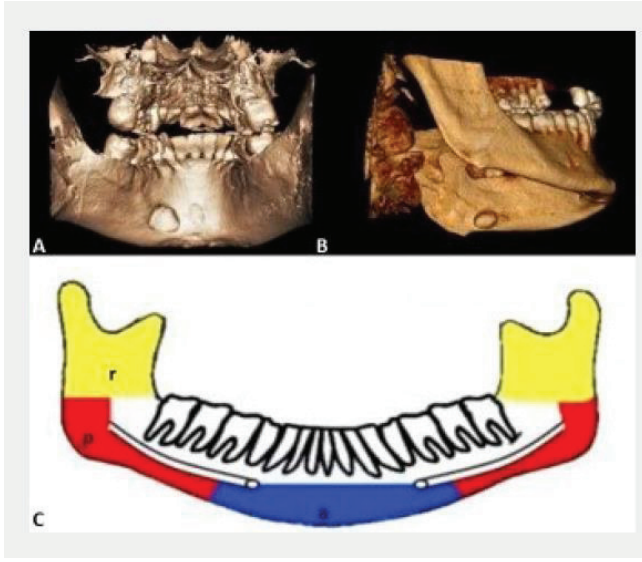


**Resim 2.** Stafne Kistin lokasyonunda göre sınıflandırılması, A. Anterior Tip B.Posterior Tip C. RamusTip. Ogunsalu vd;2006;Bignone vd,2017.

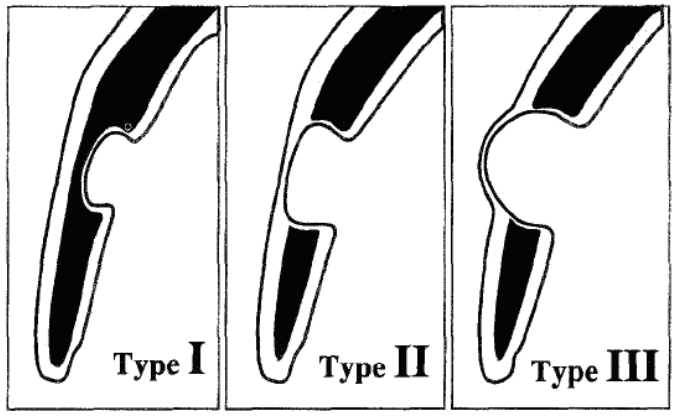


**Resim 3**. Anahatlarına ve bukkal kortikal plaka ile olan ilişkilerine göre Stafne Kistin sınıflandırılması, (Ariji vd,1993).

Anahatlarına ve bukkal kortikal plaka ile olan ilişkilerine göre sınıflandırılmasına bakıldığında ise Tip 1: Boşluk bukkal kortikale ulaşmaz. Tip 2: Boşluk tabanı bukkal kortikal plakaya ulaşır, ancak plak genişlemez ve bozukluk görülmez. Tip 3: Kortikal plağın bukkal genişlemesi ile karakterizedir (Resim 3) (Ariji,1993:376; Ogunsalu,2006:449).

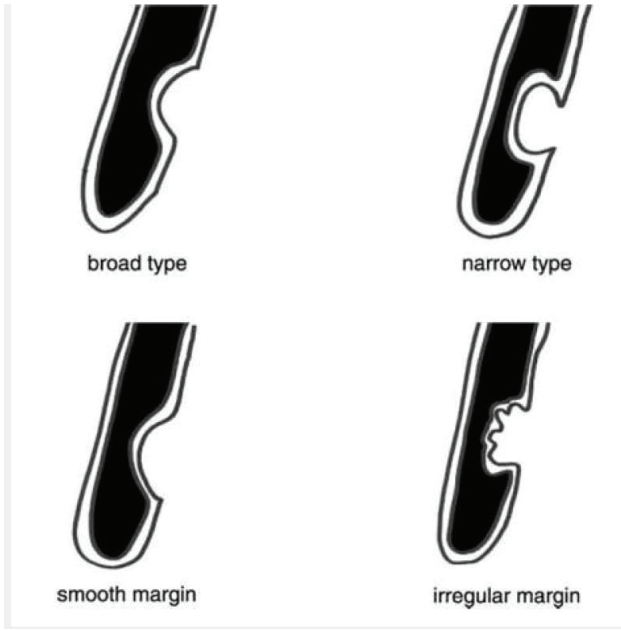


**Resim 4.** Stafne Kistin Kortikal Defekt Kenarlarına Göre Sınıflandırılması, Minowa vd,2003; Bignone vd,2017

Minowa ve arkadaşları (2003), Kortikal defekt kenarlarının yapısına göre Stafne kisti 4 gruba sınıflandırmıştır (Resim 4). Buna göre; a-Geniş tip, b-Dar tip, c-Düz tip, d-Düzensiz tip (Minowa vd,2003; Bignone vd,2017).

Stafne kist klinik bulgularda görülme sıklığı %0,1-0,48 arasında değiştiği bildirilmiştir (Oikarinen ve Jilku,1974:71; Correll vd,1980:287; Philipsen vd,2002). Oikarinen ve Jilku (1974) 10000 ortopanografik görüntüde sadece 10 bireyde (%0,1) stafne kist olgusuna rastladıklarını belirtirken, Correll ve arkadaşları (1980) ise 2693 oral panoramik radyografı gözden geçirmiş ve 13 bireyde (%0,48) stafne kist olgusunu tespit etmiştir. Philipsen ve arkadaşları ise inceledikleri 42600 adet radyografik görüntüde 69 (%0,16) adet stafne kist olgusu testpit etmiş ve posterior stafne kist oranını %0,009, anterior

stafne kist oranını ise %0,15 olarak bildirmiştir (Philipsen vd,2002). Quesada-Gómez ve arkadaşlarının (2006) yapmış olduğu çalışmada stafne kist oranı %6,06 olarak bulunmuştur (Quesada-Gómez vd,2006). Türkiye'de yapılan çalışmalara bakıldığında ise, Şahin ve arkadaşları tarafından 1471 hasta üzerinde yapılan inceleme sonucunda 8 (%0,54) bireyde stafne kist olgusuna rastlamışlardır. Tespit edilen stafne kistlerden 4'ü sağ, 4'ü ise sol tarafta olduğu bildirilmiştir (Şahin vd,2005:40). Münevveroğlu ve Aydın'ın (2012) 7922 hasta üzerinde yapmış oldukları çalışma sonucunda ise Stafne kist oranı %0,025 (n:2) olarak tespit edilmiştir (Münevveroğlu ve Aydın,2012:2). Şişman ve arkadaşlarının (2012) 34221 hasta üzerinde yapmış oldukları çalışma sonunca ise 29 (0,08 %) bireyde stafne kist tespit edilmiştir. Stafne kist tespit edilen bireylerin 4'ü kadın, 25'i ise erkek birey olduğu bildirilmiştir (Şişman vd,2012).

Stafne kistin arkeolojik iskelet serilerinde bulunma sıklığıyla ilgili çalışmalara bakıldığında ise Finnegan ve Marcsik (1980), Macaristan'daki arkeolojik alanları incelemiş ve toplam 5519 mandibula örneğinin 59'unda (% 1,07) Stafne kist olduğunu bulmuştur (Finnegan ve Marcsik,1980:19). Lukacs ve Rodriguez Martin (2002), Kanarya Adaları'ndaki (İspanya) Tenerife'nin tarih öncesi iskeletlerine görülen stafne kist sıklığını %3,32 olarak hesaplamıştır. Lukas ve Rodriguez Martin(2002) çalışmalarında Kanarya adalarında bulunan tarihöncesi döneme ait olan Guanche mandibula örneklerinde stafne kist sıklığını % 3,32 (15/452) olarak bulmuştur. Çalışmada erkeklerin (% 0,67) (10/15) kadınlara göre (%0,33)(5 /15) daha yüksek olduğu belirtilmektedir (Lukas ve Rodriguez Martin,2002:112). Masnicova ve Benus (2003), Devin (Slovakya) Orta Çağa tarihlendirilen Devı´n-Hrad (DH) arkeolojik siteden ele geçirilen 84 bireyden 1'inde (%1,19) stafne kist tespit ederken, Great Moravian 9. yüz yıla tarihlendirilen Devı´nZa kostolom (FR) arkeolojik sitesinden ele geçirilen 40 bireyin 2'sinde (%5) Stafne kist tespit edilmiştir (Masnicova ve Benus,2003:268-269). Jordana ve arkadaşları (2007), Ortaçağa tarihlendirilen 40-50 yaşlarında bir erkek bireye ait iskeletin mandibulasında stafne kist tespit etmişlerdir (Jordana vd,2007:557). Araştırmacılar mandibula açısının yakınında ikinci ve üçüncü sağ moların altında posterior bölgede yer alan unlateral ve yan yana iki ayrı stafne kist olduğunu belirtmektedir (Jordana vd,2007:558).Vodanovic ve arkadaşlarının tarih öncesi döneme tarihlendirilen 5071 iskelet üzerinde yaptıkları çalışmada stafne kist oranı % 0,05 (kadın% 0,00 ve erkekler% 0,13) olarak

tespit edilmiştir (Vodanovic vd,2011). Araştırmacılar, Antik örneklerde Stafne'nin kusurunun görülme sıklığını % 0,11, (1/875) (kadın% 0,00 ve erkek % 0,34) olarak tespit ederken, Geç Ortaçağ örneklerinde % 0,06 (1/1561) (kadın% 0,00 ve erkek % 0,18) olarak bulmuştur (Vodanovic vd,2011).

Anadolu'da ise iskeletler üzerine stafne kist ile ilgili yazılmış tek bir çalışma mevcuttur. Anagnostis'in (2014) yapmış olduğu çalışmada M.Ö.7.yya tarihlenen Klazomenai (Akpınar) nekropolünden ele geçirilen 55-60 yaş arası erkek bireyde stafne kist olgusunun tespit edildiği belirtilmektedir (Anagnostis,2014:362-366). Stafne kistin mandibulanın sol posterior lingual tarafında, unlateral, düz ve oval şeklinde olduğu bildirilmiştir (Anagnostis,2014:362). Ölçüleri ise genişlik 10,93x13,37 mm iken derinliği 0,82 ile 1,64mm arasında değişmektedir (Anagnostis,2014:362).

## II.MATERYAL- METOT

Karadeniz kıyısında yer alan Akgüney Nekropolü; Sinop ili Gerze ilçesine bağlı Akgüney Köyünde 2015 yılı içerinde başlayıp tamamlanan Geç Roma-Bizans dönemine tarihlendirilmiş bir arkeolojik alandır. Sinop Müzesinin yapmış olduğu kurtarma kazısı neticesinde nekropol içerisinde çoğunluğunu Bizans Dönemine tarihlendirilen 96 mezar içerisinden toplam 170 bireye ait iskelet elde edilmiştir. Araştırmacı Çırak (2017) yaptığı paleodemografik çalışmada Akgüney Toplumunun %26,5 oranında erkek bireylerden oluştuğunu tespit etmiş, kadınlarda bu oranı %25,2 olarak bulmuştur. Geriye kalan yaklaşık %40'lık bir oranda cinsiyeti belirlenemeyen bireylerden ve bebek ve çocuklardan oluşmuştur. Cinsiyeti belirlenemeyen bireyler tüm toplum içerisinde yaklaşık %21,8 iken %20'lik bir oranda Akgüney Geç Roma–Bizansa ait bebek ve çocuk bireylerin varlığı tespit edilmiştir (Çırak, 2017:254).

Akgüney toplumuna ait 22'si kadın, 14'ü erkek ve 5'i izole olmak üzere 41 mandibula makroskobik olarak incelenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda 32 yaşındaki bir kadın bireyde stafne kist tespit edilirken (Resim 5), erkek bireylerde ve izole mandibulalarda stafne kist olgusuna rastlanılmamıştır. Geç Roma-Bizans Dönemine tarihlendirilen Akgüney toplumunda stafne kist görülme sıklığı %2,43 olarak tespit edilmiştir. Bu oran kadın bireylerde %4,54 olarak tespit edilmiştir. Akgüney toplumunda tespit edilen stafne kist bulunmuş olduğu lokasyona göre değerlendirildiğinde posterior tip olduğu görülmektedir. Anahatlarına ve

bukkal kortikal plaka ile olan ilişkilerine göre değerlendirildiğinde ise Tip 1 olarak sınıflandırılmıştır (Resim 6). Kortikal defekt kenarlarının yapısına göre sınıflandırılması ise düz tipe dahil edilmiştir. Akgüney toplumunda tespit edilen stafne kistin şeklinin ise oval olduğu görülmektedir. Stafne kistin ölçüleri ise;6,37 mm x3,79'dur.

Stafne kist tespit edilen bireyin diş aşınması ileri derecedir. Ayrıca stafne kistin tespit edildiği sol mandibulada birinci ve ikinci molarda, sağ tarafta ise 1.moların ante-mortem olarak kaybedildiği gözlenmiştir. Bireyde diş taşı oluşumu neredeyse yoktur. Diş çürüğü açısından incelendiğinde ise sağ ikinci incisivin distali ile sağ caninin mesiali arasında ve sol 3.molarda çürük oluşumu tespit edilmiştir. Bireyin dişlerinde hypoplasyaya rastlanılmamıştır (Resim 7).

## III. DEĞERLENDİRME - SONUÇ

Stafne Kist (Stafne kusuru veya pseudo kist) çeşitli isimlerle anılan ve nadir görülen bir patolojidir. Güncel örnekler üzerinde yapılan araştırmalarda radyografik incelemeler kullanılmakta olup arkeolojik buluntular elde edilen iskeletlerin makroskopik incelemeleriyle ortaya konabilmektedir. Stafne kist her ne kadar patolojik bir oluşum olarak değerlendirilmese de varyasyon mu patoloji mi olduğu konusu tartışmalıdır. Zira varyasyon olarak değerlendirme yapılmasında etken sebep herhangi bir sağlık soruna bağlı bir semptom olarak belirlenmemesidir. Ancak literatürde geniş bir kabul ile patoloji olarak değerlendirilir. Yapılan güncel araştırmalarda da yoğun olarak patolojik bir oluşum olarak varlıkları röntgen cihazları ile tespit edilmeye çalışılır. Özellikle Arkeolojik kazılar neticesinde bulunan iskeletlerde araştırması yapılan stafne kist, postmortem veya antemortem kırıklar ile karıştırılabilmektedir. Hem bu yüzden hem de nadir görülen patolojik bir oluşum olduğu için stafne kistinin varlığının tespitinde zorluklar yaşanmaktadır. Gerek eski Anadolu toplumları, gerek ise diğer coğrafi alanlarda yapılan arkeolojik ve antropolojik değerlendirmelerde farklı sonuçlar elde edilmiştir. Stafne kistin bebek veya çocuk iskeletlerinde hiç rastlanmaması konjenital olduğuyla ilgili hipotezlerle çelişmektedir. Yapılan çalışmalar stafne kistin daha çok erkek bireylerde karşılaşıldığını göstermektedir. Stafne kistin görülme yaşı çoğunlukla 29-75 yaşları arasında değişmektedir. Ancak nadir de olsa 11-12 yaşındaki çocuklarda da stafne kist olgusunun bulunduğu araştırmacılar tarafından bildirilmiştir.

Akgüney toplumunda tespit edilen stafne kist örneği ise genç erişkin (32 yaş) kadın bireye aittir.

Stafne kist ile ilgili yaşayan toplumlar üzerinde yapılan araştırmalar çok nadir rastlanılan bir patolojik olgu olduğunu göstermektedir. Günümüz toplumlarında stafne kist görülme sıklığı %0,1-0,48'dir. Ancak Quesada-Gómez ve arkadaşlarının (2006) kadavralar üzerinde yaptıkları çalışma sonucu stafne kist oranını %6,06 oranında olduğu belirtilmektedir. Arkeolojik toplumlarda ise görülme oranı %0,06 ile %5 arasında değişmektedir. %5 ile en yüksek orana sahip arkeolojik site Great Moravian 9. yüz yıla tarihlendirilen Devı´nZa kostolom'dur. Yapılan çalışmada 40 bireyden 2'sinde stafne kist tespit edildiği bildirilmiştir. Geç Roma-Bizans Dönemi Akgüney toplumunda ise stafne kist görülme sıklığı ise %2,43'tür (n:1/41).

Stafne kistin şekli yuvarlak ya da oval olabilmektedir. Akgüney Toplumunda 32 yaşındaki kadın bireyde tespit edilen stafne kistin şekli ovaldir ve sol mandibulanın posteriorunda unlateral olarak yer almaktadır. Stafne kistin bulunduğu lokasyona göre posterior tip, Anahatlarına ve bukkal kortikal plaka ile olan ilişkilerine göre değerlendirildiğinde ise Tip 1, kortikal defekt kenarlarının yapısına göre sınıflandırılması ise düz tip olduğu tespit edilmiştir.

Stafne kistle ilgili yapılan çalışmalar çoğunlukla yaşayan bireyler üzerinde yapılmıştır. Arkeolojik kazılardan ele geçirilen iskeletler üzerine yapılan çalışmalar ise oldukça azdır. Özellikle geçmiş dönemlerde yaşamış olan Eski Anadolu Toplumları ile ilgili yapılmış çok az çalışmanın olduğu görülmüştür. Bu durumun gerek çok az rastlanılan patolojik bir olgu olması gerekse kazı çalışmaları sırasında ya da iskelet materyallerin taşınması ve temizlenmesi sırasında oluşan postmortem kırıklar nedeniyle tespit edilme olasılığının azalmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu çalışma stafne kist olgusunun Eski Anadolu toplumlarında görülme sıklığının belirlenmesi açısından yapılan sayılı çalışmalardan biri olması bakımından oldukça önemlidir.

**Teşekkür**

Çalışmanın yapıldığı iskelet materyalleri sağlayan ve desteklerini esirgemeyen Sinop Müzesi Müdürü Sayın Hüseyin Vural'a ve Sinop Müzesi çalışanlarına, Hitit Üniversitesi Bölüm Başkanı Sayın Dr. Öğr. Ü. Mustafa Tolga Çırak'a, Hitit Üniversitesi Antropoloji Bölümü lisans öğrencilerine teşekkürü bir borç bilirim.

**Resim 5.** Akgüney Toplumu Stafne Kist

**Resim 6.** Akgüney Toplumu Stafne Kist Posterior tip

**Resim 6.** Diş Patolojileri

## KAYNAKÇA


AGUIAR vd.(2011). Multiple Stafne Bone Defects: A Rare Entity, *ISRN Dentistry*;1-3

ANAGNOSTIS, A. P. (2014). An Ancient Greek Veteran-Warrior With Stafne's Cavity, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 14, No 2, pp. 361-366 MAA Printed in Greece.

ANBIAEE vd. (2016). Stafne bone defect in the ramus of the mandible: A Case Report., *Journal of Dentomaxillofacial Radiology, Pathology and Surgery,* Vol 5, No 1, Spring 2016 (37-41)

ARIJI vd. (1993). Stafne's bone cavity Classification based on outline and content determined by computed tomography, *Oral Surg,* Oral Med, Oral Pathol 1993; 76:375-380

BEREKET vd.(2012). Yağ dokusu İçeren nadir bir stafne kemik kavitesi olgusu, *Cumhuriyet Dent J*,15(3): 249-254 doi:10.7126/cdj.2012.989

BIGNONE, vd.(2017). Stafne Bone Cyst in the Anterıor Mandible: An Unusual Locatıon**,**e-Poster: 261,Congress: ESHNR 2017

CORREL vd. (1980). Lingual cortical mandibular defects: a radiographic incidence study, *Oral Surg*, Oral Med Oral Pathol;50(3):287-91.

ÇIRAK, M. T. (2017). Akgüney Geç Roma- Bizans Dönemi Topluımu Üzerine Paleodemografik Çalışma, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 10, Sayı 1, Haziran 2017, ss. 249-264

FINNEGAN, M. MARCSIK, A. (1980). Anomaly or pathology: the Stafne defect as seen in archaeological material and modern clinical practice, *Journal of Human Evolution* 9: 19–31

FRIEDRICH vd. (2012). Anterior Lingual Mandibular Bone Depression in an 11-Year-old Child, *in vivo* 26: 1103-1108.

GRELLNER vd.(1990). Lingual mandibular bone defect: Report of three cases, *J Oral Maxillofac Surg*, 1990;48:288-96.

HANSSON, L.G. (1980). Development of a lingual mandibular bone cavity in an 11-year-old boy, *Oral Surg*, Oral Med Oral Pathol;49(4):376-378.

JORDANA vd. (2007). Report on a Stafne Defect in a Man From Medieval Age, *Journal of Oral and Maxillofacial Surgery*,April 2007,DOI: 10.1016/j.joms.2005.07.023 · Source: PubMed

KÜRKLÜ vd.(2012). Stafne Kemik Kavitesi: İki Olgu Nedeniyle, *Atatürk Üniv. Diş Hek. Fak. Derg. J,* Dent Fac Atatürk Uni, Supplement: 5, Sayfa : 10-15

LEE vd. (2015), An Unusual Presentation of Stafne Bone Cyst, J. Maxillofac, *Oral Surg*, (July–Sept 2015) 14(3):841–844 DOI 10.1007/s12663-014-0737-2.

LUKACS, J.. R. RODRIGUEZ MARTIN, C. (2002). Lingual Cortical Mandibular Defects (Stafne's Defect): An Anthropological Approach Based on Prehistoric Skeletons from the Canary Islands, *International Journal of Osteoarchaeology Int. J. Osteoarchaeol*,12:112–126, Published online in Wiley InterScience (www.interscience.wiley.com). DOI: 10.1002/oa.592

MANN, R.W. (1990). Incipient lingual cortical mandibular defect in a 10- to 12-year-old American Indian child, *American Journal of Roentgenology* 154: 658–659.

MANN, R. W. HUNT, D.R.,(2012). *Photographic regional atlas of bone disease : a guide to pathologic and normal variationin the human skeleton*, Published, Charles C. Thomas Publisher, Ltd. ISBN 978-0-398-08827-9 (ebook).3rd ed, 47-49.

MANN, R.. W. TUAMSUK, P. (2016). Stafne's Defects in a Sample of Adult Thai, Mandibles in the Khon Kaen University Osteology Collection, *Thailand, International Journal of Osteoarchaeology*, Int. J. Osteoarchaeol. 26: 906–911, Published online 24 February 2016 in Wiley Online Library(wileyonlinelibrary.com) DOI: 10.1002/oa.2508

MASNICOVA, S. BENUS, R.(2003). Developmental Anomalies in Skeletal Remains from the Great Moraviaand Middle Ages Cemeteries at Devı´n (Slovakia), *International Journal of Osteoarchaeology Int. J.*, Osteoarchaeol. 13: 266–274, Published online in Wiley InterScience (www.interscience.wiley.com). DOI: 10.1002/oa.684

MINOWA vd. (2003).Evaluation of static bone cavities with CT and MRI, *Dentomaxillofac Radiol*, 2003; 32:2-7

MINOWA vd. (2006).Static Bone Cavity of the Mandible: Computed Tomography Findings with Histopathologic Correlation, *Acta Radiologica*, 47:7, 705-709

MÜNEVVEROĞLU, A.P. AYDIN, K. C. (2012). Stafne Bone Defect: Report of Two Cases, *Hindawi Publishing Corporation Case Reports in Dentistry*, Volume 2012, Article ID 654839, 5 pages.

OGUNSALU vd. (2006). Radiological assessment of type II Stafne idiopathic bone cyst in a patient undergoing implant therapy: a case report, *West Indian Medical J*, 2006;55:447-450)

OIKARINEN, V J. JILKU, M. (1974). An orthopantomographic study of developmental mandibular bone defects (Stafne's idiopathic bone cavities), *Int J Oral Surg* 3:71–76

PHILIPSEN vd. (2002).Lingual and mandibular bone depressions: a review based on 583 cases from a world-wide iterature survey, including 69 new cases from Japan, *Dentomaxillofac Radiol*;31(2):281-90.

QUESADA-GÓMEZ vd. (2006). Stafne bone cavity: a retrospective study of 11 cases, *Med Oral Patol Oral Cir Bucal*;11(3):E277 280.

QUEIROZ vd. (2004). Anterior bilateral presentation of Stafne defect: an unusual case report, *J Oral Maxillofac Surg*, 62:613–615.

SHIELDS, E. D.(2000). Technical Note: Stafne Static Mandibular Bone Defect—Further Expression on The Buccal Aspect of The Ramus, *American Journal of Physical Anthropology* 111:425–427 (2000).

STAFNE, E. C. (1942). Bone cavities situated near the angle of the mandible, *J Am Dent Assoc*;29:1969-72.

ŞAHİN vd. (2005). Stafne Kemik kavitesi, Türkiye Klinikleri, *J.Dental Sci.* 11: 39-42.

ŞEKERCİ vd. (2014). Bilateral anterior Stafne bone defect mimicking radicular cyst: Report of a rare case with a review of the literatüre, *Oral Radiol,* 2014;30:115-22.

ŞİŞMAN vd. (2010). Anterior Stafne bone defect mimicking a residual cyst: A case report, *Dentomaxillofacial Radiology*,39:124–126, 2010.

ŞİŞMAN vd. (2012). Radiographic evaluation on prevalence of Stafne bone defect: a study from two centres in Turkey, *Dentomaxillofacial Radiology*, 41, 152–158 2012 The British Institute of Radiology

TÜRKOĞLU vd. (2012). Stafne kemik kavitesi: 3 olgu sunumu, *Cumhuriyet Dent J*, 2012;15(1):43-47.

VODANOVIC vd.(2011). A Stafne's Defects in Two Mandibles from Archaeological Sites in Croatia, *International Journal of Osteoarchaeology Int. J.*,Osteoarchaeol. 21: 119–126.

WASTERLAIN, S. N. SİLVA, A. M.. (2012). Study of Stafne's Defects in Late Neolithic, Late Roman, Medieval and Modern Skeletal Samples from Portugal, *International Journal of Osteoarchaeology* (wileyonlinelibrary.com) DOI: 10.1002/oa.1216 * 22: 423–434 (2012).

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460330

# İSTANBUL'DA GERÇEKLEŞTİRİLEN ÇAĞDAŞ SERGİLER ÜZERİNDEN SANATÇI, YAPIT, MEKÂN VE İZLEYİCİ İLİŞKİSİNE YÖNELİK DEĞERLENDİRMELER

*Bülent ORAL*[*]

***Atıf:*** *Oral, Bülent (2018). İstanbul'da Gerçekleştirilen Çağdaş Sergiler Üzerinden Sanatçı, Yapıt, Mekân ve İzleyici İlişkisine Yönelik Değerlendirmeler, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 991-1018*

***Özet:*** *Sanat tarihinde zamanın duygu, düşünce ve yaklaşım biçimlerini en iyi şekilde yakalayabileceğimiz etkinliklerin başlıcası sergilerdir. Sergilerdeki etkinliklerin, sanatçılar açısından başlıca nedeni sanat dünyasında iyi bir yer edinme kaygısıdır ve bu durum sergi salonunun sanat çevresini belirleyen bir mekân olma amacıyla paralellik gösterir. İzleyici için amaç ise bazen sosyal bir aktivite bazen popüler sanat dünyasına dahil olma arzusu bazen de sanata olan ilgi olabilmektedir. Bu bağlamda sergiler, sanatçı, yapıt, mekân, izleyici arasında bir köprü görevi görür. Bu sergiler ilk aşamada sanatçıya kendisini ve yapıtlarını en iyi şekilde tanıtma fırsatı sağlarken sergi salonuna, gerçekleştirilen etkinlikte sergilenen eserleri iyi bir şekilde mekâna uyarlama ve kamusal sanat alanını belirleme işlevini görme şansı tanır. İzleyiciye ise bir etkinliğe dahil olmaktan dolayı memnuniyet, yeni bakış açıları kazanma ve sanat çevresine dahil olarak kendisini geliştirme fırsatı sağlar.*

*İstanbul, ülkemizin kültür sanat etkinliklerinin görünür olduğu en önemli kenttir. 2017 yılı yaz döneminde gerçekleştirilen sergiler arasında bazıları etki alanlarıyla aynı kentte gerçekleştirilen diğer sergilerden ayrışmıştır. Bu sergilerden üçü uluslararası karma, diğer ikisi de kişisel sergilerdir. Uluslararası karma sergiler İstanbul Modern'de gerçekleştirilen 15. İstanbul Bienali, onikincisi düzenlenen Contemporary İstanbul ve Arter Sanat Galerisi'nde gerçekleştirilen 'Görme*

*Makale Geliş Tarihi: 15.09.2018/ Makale Kabul Tarihi: 19.10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, bulentoral7@gmail.com*

*Biçimleri' adlı sergilerdir. Kişisel sergiler ise 'Genco Gülan: Antik Gelecek' ile İstanbul Modern'de gerçekleştirilen Roger Ballen 'Retrospektif' adlı sergilerdir.*

*Bu makale sergilerin gerçekleşme sürecini sanatçı-yapıt-mekân-izleyici bağlamında çeşitlendirerek, sanatçıları, yapıtlarını ve sanat mekanlarını eleştirel yaklaşımlarla daha güçlü bir şekilde kamusal alana taşımayı amaçlamaktadır. Böylece bu etkinliklerin farklı kesimlere ulaşmasını sağlayacak olan tartışma zemini genişleyebilecektir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Çağdaş Sanat, Sergi, Yapıt, Mekân, İzleyici*

## *Assessments About Artist, Composition, Place And Audience On Contemporary Exhibitions Showed İn İstanbul.*

***Citation/©:*** *Oral, Bülent (2018). Assessments About Artist, Composition, Place And Audience On Contemporary Exhibitions Showed İn İstanbul, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss. 991-1018*

***Abstract:*** *In art history, exhibitions are the top activities to catch that era's emotion, idea and approaches. These activities are of many kind and one of the most important reasons to these activities is artists' anxiety of having a place in art world. From the perspective of artists, the main reason of the activities in exhibitions is artist's worry to have a reputable place in art world. Therefore, exhibition saloon is parallel with being determinent while choosing the art society.*

*The purpose for the audience is sometimes a social activity, sometimes the desire to be a part of popular art world or sometimes the interest in art. For this matter, exhibitions are somehow a bridge between artist-place-audience. These exhibitions are providing the best opportunity to the artist to represent herself the best at first stage. Whilst this happening, it also gives the chance to determine the public sphere and adoptation of exhibition products to place they are being exhibited. On the other hand, audience finds the chance to participate an activity and have the pleasure of it whilst having new perceptions and finding ways to develop herself/himself.*

*İstanbul is the most important city where culture-art activities are visible. Some if the exhibitions are seperated from others that are also shiwed in the same city according to their affect areas. They are differentiated. Three of these exhibitions are mixed, other two are personal exhibitions. International mixed exhibitions are 15. Istanbul Bineal and 12. Contemporary Istanbul and 'ways to see' exhibitions*

*in Arter Art Gallery. Personal exhibitions are 'Genco Gulan and Antic Future' and 'Roger Ballen: Retrospective' in Istanbul Modern.*

*This report diversifies the realizatıon process of exhibitions in accordance with artist-place-audience. It also aims to carry critical discussions about artists, their works and art places to public sphere in a stronger way. Thus, these activities will help discussion ground to reach different groups.*

***Keywords:*** *Contemporary Art, Exhibition, Artwork, Venue, Audience*

## I. GİRİŞ

Tarih boyunca insan ürettiği her şeyi göstermek, tanıtmak, kendisine ait olduğunu vurgulamak istemiş ve bununla birlikte ürettikleri hakkında olumlu tepkiler oluşmasını da ummuştur. Ürettiklerini ortaya koyan kişi yalnızca yeteneklerini sergileme çabasında olmamış, esasen duygu, düşünce ve inançlarını ifade etmeyi öncelemiştir. Zamanla bu kendini ifade etme biçimi, çevresel tepkilere bağlı olarak çeşitlenmiştir. Böylece sosyal bir grup içinde bu kez toplumun duygu, düşünce ve inançlarını anlatan yetenekli, seçkin kişiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durumu erken tarihli mağara resimlerinde de görmek mümkündür. Mağara duvar resimlerinin, yetenekleri ile yaşadıkları sosyal grubun taleplerini karşılayabilen belli başlı kişilerce gerçekleştirildiği aşikardır. Haliyle bu resimleri yapanların sanatsal bir kaygısı olmasa dahi toplumun narin, yalın, içsel ve ütopik inançlarını ifade etmeleri başlı başına sosyal bir statü için yeterlidir. Mağara duvar ressamları ister yetenekleriyle isterse de sosyal statüleriyle öne çıkıyor olsunlar, her iki durumda da yapıtlarının izlenebiliyor olmasından oldukça memnun olmalıydılar. Kendilerini gruptaki diğer üyelerden ayrıcalıklı kılan bu yetenekleri kazandıkları statünün adeta bir teminatı olmuş, duygu ve hissiyata dokunabilmeleri ise hem kendileri hem de yaşadıkları sosyal grup için vazgeçilmez hale gelmiştir. İnsan, ürettiklerini kendi duygu, düşünce ve yeteneklerini kullanarak biçimlendirirken, yapıtlarının sosyal grupta karşılık bulması, beğenilmesi sonucunda elde ettiği sosyal statünün sağlandığı ayrıcalıklarla bireysellikten çıkarak kolektif duygu, düşünce ve inançları öne çıkarmış ve böylece aslında elde ettiği statüyü de korumuştur. Hitit Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı kabartmalarında da görüldüğü gibi İlkçağ uygarlıklarında da bu durum benzer şekilde devam etmiştir.

Ortaçağ'ın büyük ustası Michalengelo sadece yeteneği ile değil yaşadığı toplumun duygu, düşünce ve inançlarının simgesel anlatımlarında gösterdiği

muazzam becerisiyle büyük övgüler almıştır. Sistine Şapeli freskleri sadece yeteneğinden değil, yeteneğini değerlendirdiği konu ve mekândan dolayı da kendisine bir statü kazandırmıştır. Sanatçıların duygu, düşünce ve inançları yaşadıkları dönemdeki toplumsal duygu, düşünce ve inançlarla çatıştığında ne gibi sonuçlar doğabileceğini tahmin etmek hiç de zor olmasa gerek. Barok Dönemin büyük ustası Caravaggio'nun tablosuna konu ettiği figürlerdeki dinsel yüceltmeyi topluma indirgeyerek ifade etmesinin dönemin inanç anlayışından dolayı hem kilisenin hem de toplum kesimlerinin tepkisini çekmiştir. Bu nedenle Caravaggio, Aziz Matta tablosunun birinci versiyonunu değiştirmek zorunda kalmıştır. Doğal olarak sanatçılara verilen değer ile ürettiklerinin; yaşadıkları dönemin duygu, düşünce ve inançlarıyla paralel olması arasında doğrudan bir ilişki olduğu, sanatçıların getirdikleri yeni yorumların da toplumun henüz farkında olmadığı ya da görmezden geldiği değişimlerin biçimsel bir ifadesi olduğu açıktır. Sanatçılar her ne kadar övülse ya da yerilseler de yaşadıkları dönemin sosyo-siyasal gelişmelerini takip eden, toplumdan kopuk olmayan, kendilerini diğer insanlardan ayrı kılan güçlü hisleriyle öngörülü ve topluma değişimin kapılarını açan yönleriyle daima özel bir statü edinmişlerdir. Doğal olarak o tarihlerde günümüzdeki sanat galerilerinden bahsetmek mümkün değildi. Bu yüzden sanatçıların atölyelerinde ürettikleri yapıtlar; çoğunlukla dinsel nitelikteki mimari yapıların duvarlarında, yer yer meydanlardaki anıt heykellerde, sipariş portrelerde ve konulu tablolarda ifade buluyordu. Böylece içsel duyguları en iyi şekilde ifade edebilecek eserler ortaya çıkıyor ve bu eserler bürokrasi elitinde ve çevresinde tartışmalara sebep olarak belirli bir mekâna sığdırılamayacak koşullar içerisinde sürdürülüyordu. İşte bu durum sanatçı, yapıt, mekân ve izleyici buluşmasıyla başlayan tartışmaların gerçekleştiği tarihsel dönüşümün kaynağıdır.

Makaleye konu edilen sanatçı, yapıt, mekân ve izleyici denkleminin tarihsel derinliği kimi eleştirmenler ve sanat çevrelerinde kabul görmeyip, izleyici varlığı ve etkisinin de 20. yüzyıldan sonra belirginleştiği iddia edilir. Oysaki izleyicinin yalnızca 20. yüzyıldan sonra sanat yapıtında etkili olduğu varsayımı yanlıştır. Bu yargı 20. yüzyıla değin herhangi bir şekilde sanatçı-yapıt ilişkisi dışında bir durumun olmadığını ortaya koyar ki bu durum sanat tarihi sürecindeki gerçeklerle hem tarihsel olarak hem de estetik açıdan uyuşmaz.

Sanatçı-zanaatçı, sanat-zanaat kavramları 18. yüzyılda kavramsal olarak ayrışmasına karşın; (Shiner 2013) zanaatçının ürettiği nesne ve ihtiyaç

sahipleri arasındaki ilişki ile sanatçının yapıtı ve izleyiciler arasındaki ilişki her zaman var olmuştur. Çünkü hem zanaatkar için alıcısı hem de sanatçı için yapıtın beğenilmesi önemli bir ölçektir. İster alıcı ister izleyici olsun ürünün kullanılması, satın alınması veya beğenilmesi yeterlidir. Bu makalenin içeriği izleyicinin varlığı ya da yokluğu üzerinden tartışmayı amaçlamadığından ötürü bu tartışma makaleye özgü olarak daha ileriye taşınmayacaktır.

20. yüzyıl sanatçılarından Jeff Koons sanat yapıtına bakışını, izleyiciye ulaşmak için her yolu mübah gördüğünü belirterek açıklar. Anlatımcı kuramsal bir yaklaşımda yapıtlarını ortaya koyduğunu belirterek sanata dair sınırlı bilgiye sahip insanların dahi yapıtlarındaki içeriği anlayabileceklerini savunur. Koons, yapıtlarının kişisel kültürel sınırları aşan, duvarları yıkan özelliklere sahip olduğunu belirterek izleyicinin yapıtla temasının hayati olduğunu vurgular. (Antmen, 2016:293).

Duchamp'a göre sanat eseri, sanatçıyla iletişim kurmak için bir araç, izleyicinin bu iletişim yoluyla sanatçıyla ve onun yaratıcı edimiyle sihirli bir biçimde özdeşleşmesini sağlayan bir ayindir. (Kuspit, 2014: 35). Yine Duchamp'a göre, sanat eserinin yaratım öyküsünün sonu sanatçı değildir. İzleyici sanat eserinin öyküsünü tamamlamada önemli bir rol üstlenir. İzleyici eserin içsel niteliklerini ortaya çıkarıp yorumlayarak eserin dış dünyayla bağlantısını sağlar ve böylece eserin gerçekleştirme sürecine katkı sağlar. (Kuspit, 2014: 34)

Günümüz sanat etkinliklerinin önemli bir noktasını da sergi salonları oluşturmaktadır. Ulusal, uluslararası veya kişisel tüm sanat etkinlikleri buralarda adeta görücüye çıkar. Sanatçılar için bu mekânlar adeta kendilerini anlatmanın en güçlü ve en az masraflı yeridir. Mekânlar da sanatçı ve yapıtından yola çıkarak bu durumu kendi avantajına dönüştürür. Bu alanlar izleyici için iyi bir vakit geçirme, popüler dünyaya biraz olsun dokunma veya sanata olan ilgisini doygunluğa ulaştırabilme olanağı sağlarken, sanat eleştirmenleri açısından ise sanatçıyı, yapıtı, mekânı ve sanat çevresini kolaylıkla gözlemleyebileceği bulunmaz bir ortam sağlar.

Modern Sanat'ın ortaya çıkardığı bu ortam doğrudan sadece sanatın belirlediği sınırlara sahip, bağımsız ve kamuya açık bir yer olan sergi salonlarıdır. Bu durumda mekân, ne sanatçının özeli olarak kabul edilebilecek atölye ne de herhangi bir siyasi veya dini anlayışı temsil eden alandır. Sanat kendi mekânını yaratmıştır. Bu mekân, sanat kavramının içerdiği anlamın

sığdırılabileceği bir alan olmasa da özgün bir sanat tartışması için ideal bir yer olarak karşımıza çıkar. Bu, sanatçının atölyesinden, sanat piyasasının önemli bir aşamasını oluşturan müzayededen ve koleksiyon mekânından öte bir durumdur.

İstanbul, 2017 yılında gerçekleştirilen sanat etkinlikleri bakımından oldukça verimli bir sezon geçirmiştir. Yaz dönemi boyunca İstanbul, Çağdaş Sanat'ın uluslararası merkezi olduğunu kanıtlar nitelikteki sergilerle göz doldurmuştur. 15. İstanbul Bienali, Görme Biçimleri Sergisi, 12.'si düzenlenen Contemporary İstanbul Sergisi, Genco Gülan: Antik Gelecek Sergisi ve Roger Ballen'in Retrospektif Sergisi'ndeki katılım düzeyi ile yapıtların içerdiği güçlü duygu ve düşünce zemini sanat etkinlikleri bakımından zengin bir yaz dönemi oluşmasını sağlamıştır.

## II. İSTANBUL'DA 2017 YILINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN BAZI SANAT ETKİNLİKLERİ

İstanbul yalnızca ekonomik ve turistik açıdan değil, sanat açısında da ülkemizin en büyük kenti olarak öne çıkmaktadır. Kent, bu özelliğini uluslararası kimliğiyle de ortaya koymaktadır. Öyle ki çoğalan galeriler ve çeşitlenen sanat türleri içerisinde adlarını takip etmekte zorlandığımız sanatçıların yapıtlarıyla mekânı doldurmalarının çok zor olmadığı bir dönemdeyiz. Benzer bir durum izleyici katılımının düzeyi için de geçerlidir.

Ülkemizde sanat etkinliklerinin görünür olduğu en etkili mekânlar sergi salonları olmuştur. Bu sergiler 20. yüzyıl sanat gelişmelerine adeta damga vurmuş, sanatı ve sanat çevresini besleyerek topluma belirli sınırlar içinde belirli koşullara bağlı olarak etki etmiştir. Böylece kişisel ve karma sergiler dışında yeni sanat etkinlikleri de ortaya çıkmıştır. 1980'li yıllar bu türden etkinliklerin çeşitlendiği yıllardır.

### A. 15. İstanbul Bienali

İtalya'da 1985 yılında gerçekleştirilen bienaller kısa zaman içinde ülkemizde de karşılık bulmuştur. Bienaller ulusal ve uluslararası çapta gerçekleştirilen kişisel ve karma sergilerden farklı olarak aynı etkinlik kapsamında mekân sayısını artırmıştır. Sergi mekânlarının artırılması ve kentin çeşitli noktalarına taşınmış olması bienali belirli bir noktaya sıkışan diğer sergilerden ayıran bir özelliktir. Böylece bienalin gerçekleştirildiği kentin farklı yerlerinde aynı anda gerçekleştirilen etkinliklerle sanat etkinliğinin kent üzerindeki etkisi artırılmış ve yaygınlaştırılmıştır. Bienaller artık ulusal veya uluslararası etkinlik

olmanın ötesinde kenti diğer sergilerden daha fazla etkileyerek sanat etkinliklerine yeni bir yorum katmıştır. Bienal sergileri değişen mekânlarıyla ve o mekânlara ulaşma çabalarıyla bir serüvene dönüşerek izleyicinin attığı her adımda adeta bir ağ gibi sanatı, izleyicinin yürüyerek aşındırdığı ancak kendisinin ulaşamadığı sokaklara ve alanlara taşımıştır. İzleyici-mekân ilişkisine sokağın ve doğrudan sergi mekânına ait olmayan bölümlerin dahil olması bienali etki alanı olarak oldukça güçlü bir konuma taşımaktadır.

Sergiler, sanat etkinliklerinde İstanbul'a yüklenen anlamın adeta birer yansıması gibidir. İKSV tarafından gerçekleştirilen 15. İstanbul Bienali Elmgreen ve Dragset küratörlüğünde 'İyi Bir Komşu' başlığıyla 32 ülkeden 55 yerli ve yabancı sanatçıyı buluşturmuştur (15. İstanbul Bienali Sergi Kataloğu, 2017). Başlık, yapıtların seçilmesinde ve sanatçı katılımında belirli bir sınırlılık da yaratmıştır. Bienalde başlığa dokunan her türden yapıt sergiye dahil edilmiştir. 15. İstanbul Bienali'ni diğer sergilerden ayrı kılan özelliği belirlenen tek bir mekândan ibaret bir sergi olmamasıdır. Bienallerde sıklıkla gördüğümüz bu durum uluslararası düzeyde yoğun bir katılımın gerçekleşiyor olmasıyla beraber günümüz sanat türlerinin yapıt kavramını klasik resim anlayışında olduğu gibi belirli bir çerçeve içine sığdırılamayacak bir yaklaşıma taşır. Yapıtların kapladığı alan için oldukça geniş mekânlara ihtiyaç duyulması aynı anda farklı mekânların etkinliğin bir parçası haline dönüşmesinin yolunu açmıştır. Bu yöntem ulusal ve uluslararası düzeyde katılımın boyutunu da genişletmektedir. Böylece bienal farklı mekânları ortak amaca yönelik bir mekâna dönüştürmüştür.

Sergi 6 farklı mekânda gerçekleştirilmiştir. Bu mekânlardan dördü daha önce de bienal kapsamında gerçekleştirilen etkinliklere ev sahipliği yapmıştır. Diğer ikisi ise konut niteliğine sahip mekânlar olup başlığa uygun bir düzenlemeyle izleyiciye aktarılarak 'İyi bir komşu' hikayesine katkı sunmuştur.

Sergi planlanırken iyi bir hikâye nasıl ki ziyaretçilerin ilgisini uyandırabiliyorsa iyi bir anlatının sunulması da sergilemeyi iletişim ve öğrenme açısından çok daha başarılı gösterecektir. Anlatının güçlü olmasıyla mekân; ziyaretçilerin gözünde hikâyenin canlandırılması, içine çekmesi ve kendisine bağlaması anlamında etkileyiciliğini korumaya devam eder. Mekân içinde kullanılan öğeler anlatıyı destekleyecek özellikte tasarlanır. Anlatının içeriğine uygun olarak tasarlanan mekân ile ziyaretçi arasında etkileşim sağlanmış olur (Aykut, 2017: 221).

Sergi mekânlarından İstanbul Modern, geniş salonlarında kavramsal sanatın birçok türüne sahip yapıtlarla katılımcıları karşılar. Oldukça etkileyici yapıtların sergilendiği bu mekânlar her türden komşuluk ilişkisine çarpıcı eleştiriler barındırır. Adel Abdessemed'in Cri 'Feryat, 2013' adlı heykel yapıtı, orijinalinde Vietnam'da üzerlerine atılan napalm bombalarından çırılçıplak ve yaralı bir şekilde ağlayarak kaçan çocukların görüldüğü meşhur siyah-beyaz fotoğraftan esinlenmiştir. Sanatçının yapıtında bu kesit bu kez tek başına üç boyutlu bir heykel olarak mekânda yerini almıştır. Güçlü bir devinim haykıran ve korku içindeki gözler, yanık vücuduna dokunduramadığı iki yana açılan elleriyle dramatizmi Barok yaklaşımdaki gibi dorukta ele almıştır. Yapıtın sergide yer bulmasını sağlayan başlıkla ilişkili tema, aynı coğrafyayı paylaşan insanların birbirilerine karşı silahlarla acımasızca saldırmalarının ortaya çıkardığı dramdır (Fotoğraf 1).

**Fotoğraf 1:** Adel Abdessemed, (2013), Cri 'Feryat' Fildişi (15. İstanbul Bienal Sergi Kataloğu, 2017: 127)

Abdessemed'in yapıtı ile ilgili "Daha yakından bakıldığında bir filin dişlerinden yapılmış olması nedeniyle heykelin yüzeyinde küçük kabartılar görülür …' cümlesinde yapıtın bir başka hayvanın olası öldürülmesiyle elde edilen bir malzemeden yapılmış olduğunun ortaya çıkmasıyla hayvan hakları örgütleri heykel önünde protesto eylemi yapmıştır (Fotoğraf 2). Bu durum sanat

yapıtına yönelik bakışın nasıl farklılık gösterebileceğini ifade etmesi bakımından izleyici ve yapıt ilişkisini sorgulamamızı sağlar. Yalnızca sanat etkinliğini takip eden bir izleyici için iyi bir heykel olsa da daha deneyimli ve fikir sahibi izleyici için derinlikli bir tartışmayı başlatabilir. Tarihsel süreç içerisinde, üzerine yorumlar yapılabilen başarılı bir yapıtın, hayvan hakları örgütleri için şiddeti eleştiren bir yapıt olma iddiasından şiddetin kaynağı olarak itham edilen bir yapıt olarak algılanması, eserin koşullara ve etkenlere göre çeşitlilik gösterebildiği, dolayısıyla sanatçı-yapıt-izleyici ilişkisinin farklı sonuçlar doğurabildiğini gösterir.

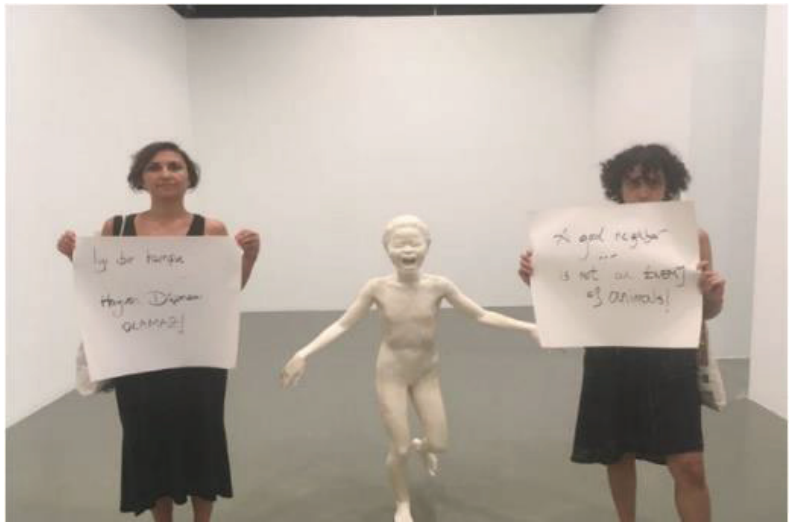

**Fotoğraf 2:** Hayvan hakları üyelerinin protesto eylemi, (fotoğraf wannart.com'dan alınmıştır. Erişim 11.09.2018)

Alper Aydın'ın (2017) 'Buldozer Kepçesi' başlıklı enstalasyonu genişleyen yerleşim alanları ile doğanın parçalanmışlığına eleştirel bir bakışı ortaya koyar (Fotoğraf 3). Sergi mekânında iki duvarın kesiştiği bir noktaya konumlandırılan büyük bir kepçe ve sökerek yerden kopardığı bitkiler, insanın yırtıcı bir kimlikle doğanın bir parçası olmaktan öteye, varlığını diğer varlıkları yok etmek için kullanan bir araca dönüştürmesine atıf yapar. Sanatçı, yapıtının izleyici ve mekân ile ilişkisini şöyle özetler: 'Bu yapıt doğanın bir parçası olduğunu unutan insana bir hatırlatma eylemidir, bu eylemsel tavır doğal tahribatı sembolize eden yapıtın doğadaki gerçek malzemelerle müzeye (mekâna) taşınmasıyla mümkün olmuştur'.

**Fotoğraf 3:** Alper Aydın, (2017), D8M, Buldozer Kepçesi, Ağaçlar

Enstalasyon türündeki bir yapıtın sürekli varlığını korumak gibi bir kaygısı yoktur, yapıt bir süreç içerisinde sanatçının düşüncesinin bir ürünü olarak ortaya çıktığında dahi geçicilik esasıyla varlığını sürdürür. Bu yapıt ise geçiciliğini sanatçı, yapıt, mekân ve izleyici ilişkisinin gerçekleştiği yerde sürdürmekle kalmayıp, sergi bittiğinde enstalasyonun gerçekleştirilmesinde kullanılan malzemelerden ağaç, doğada çürümeye terk edilecek ya da bir amaç için yakılarak tüketilecek, buldozer kepçesi de yeniden kaldığı yerden kendisine yüklenen işi yapmaya koyulacaktır. Bu yönüyle yapıt felsefik açıdan devamlılık içerir.

Young-Jun Tak'ın 'Objelerin Sessizliği ve Belagatı' başlıklı yapıtı son yıllarda giderek daha fazla karşılaşmaya başladığımız mimari tasarımların sanat galerilerine taşındığı bir örnek olmasıyla sergideki benzer temaya sahip birkaç yapıttan biridir (Fotoğraf 4). Yapıt salonun geçiş noktasında tavana asılı bir şekilde ters duran bir konut tasarımıdır. Koreli sanatçı özellikle büyüyen kent nüfusunun tıka basa atmosferini günümüzdeki gerçeklikle yansıttığı bu yapıtında yalnızlaşmakla kalmayan yaşamını tek bir odadan ibaret stüdyo daireye sıkışan binlerce örneğiyle çağın en çarpıcı kent ve yaşam olgusu olarak ele almıştır. Tavanda ters bir şekilde asılı duruşuyla bireysel alt üst oluşu katılımcılara hemen girişte sorgulatan bu ev dikkat çekicidir.

**Fotoğraf 4:** Young-Jun Tak, (2017), 'Objelerin Sessizliği ve Belagatı' karışık teknik

Bienal kapsamındaki mekânlardan biri olan eski bir evin bir bütün olarak yapıta uygun bir tasarımla ele alındığı ve 'Meçhul Ağlayan Adam Müze Evi için Tasarı' başlığıyla izleyici ile buluşan iki katlı yapı gerçeğe dokunan kurgusal bir yaklaşımla geniş bir alanı tek bir duygunun ifadesine dönüştürmesiyle dikkat çeker (Fotoğraf 5).

**Fotoğraf 5:** Mahmoud KHALED, (2017) 'Meçhul Ağlayan Adam Müze Evi için Tasarı' detay, ARK Kültür

Diğer bir sergi mekânı da Asmalımescid'de yer alan bir apartman dairesidir. İsmail Eğler, Nil Aynalı Eğler ve Elif Tekir tarafından 2013 yılında kurulan Yoğunluk adlı stüdyonun enstalasyona dönüştürüldüğü mekân, deneyimsel bir ortam sunmasıyla bienal kapsamında gerçekleştirilen diğer sanat türlerinden ayrışır. Enstalasyon karanlık ve sessiz bir ortamda işlenen yalnızlığı yer yer aydınlatılan eşyalar ile apartman dairelerinde birbirine karışan komşu seslerini bir araya getirerek deneyimsel bir yaklaşımla katılımcılara sunar (Fotoğraf 6).

**Fotoğraf 6:** İsmail Eğler, (2013-2017), Nil Aynalı Eğler ve Elif Tekir, Deneyimsel Yoğunluk Stüdyosu, detay.

Böylece Reiss'in "bir yapıta dışardan bakmak yerine içine girmek önem kazanmıştır." (Julie H. Reiss'ten aktaran, Çeber, 2017: 91) sözü bu enstalasyonda karşılık bulur.

Bienal kapsamında son olarak Küçük Mustafa Paşa Hamamı'nda gerçekleştirilen enstalasyon ve performans; hamamın erkekler tarafında kadın sanatçıya, kadınlar tarafında ise erkek sanatçıya yer verilmek suretiyle kadın erkek 'komşuluğunu' toplumsal tabulara göndermeler içinde vurgulayıp kontrast yaratarak sorgulatır.

**B. Görme Biçimleri Sergisi**

İnsanın hayatta olduğunu çoğunlukla gözlerinin açıklığıyla ve bir şeye bakışıyla algılarız. Yeni doğan bir çocuğun nefes aldığını anladıktan sonraki ilk beklentimiz de göz temasıdır. Duyu organlarına sahip bir şekilde donanımlı doğan insan, genellikle yaşamının merkezine görme duyusunu alır. Yeni doğan bir çocuğun gözlerinin derinliklerinde bir anlam, bakışlarında bir mana ve gözbebeklerinde bir kavrama bekleriz çünkü görme duyusu sadece yalın bakıştan ibaret değildir ve bakışlar daha hiçbir şey söylemeden birçok şeyi ifade etmek için yeterli olmaktadır. Ancak zaman, koşullar, mekân vb. bakışımızı etkiler. Aynı nesneye bakışımız da farklı yer ve zamanlarda yeni bakış açıları kazanır. Biz bunu bazen fark ederiz bazen de yeni bir nesneye baktığımızı düşünerek bakmaya devam ederiz. Bu her durumda yeni bir görme biçimi yaratır.

ARTER Sanat Galerisi'nde gerçekleştirilen 'Görme biçimleri' başlıklı sergi oldukça yeni bir perspektifle sanatçı, yapıt, mekân ve izleyiciyi buluşturur (ARTER Görme Biçimleri Sergi Kataloğu, 2017). Görme Biçimleri sergisinin ilham kaynağı John Berger'dir. John Berger'in analizleri çağdaş sanatın yer yer anlaşılması zor gizemliliğini, olağan yaşamını idame ettiren ve sanata özel bir yakınlık da duymayan kitlelere ulaştıran bir perspektifle karşımıza çıkar.

Uluslararası bir etkinlikte dünyanın dört bir yanından gelerek katılımda bulunan sanatçılar John Berger'in 'Görme Biçimleri' kitabından (Berger, 2017) ilham alarak yapıtlarını Arter Sanat Galerisi'nde sergilemişlerdir. Sergi mekânı çok katlıdır ve katılımcıyı her katta belirli bir düzende sıralanan yapıtlarla karşılar. Görme Biçimleri Sergisi'nde sergilenen yapıtlar kavramsal sanat ürünü olarak karşımıza çıkar. Enstalasyon ve video sanat ürünleri sergiye hakimdir. Yalın bir resim sanatı ya da fotoğraf sanatı örneği ile karşılaşılmaz. Her biri kavramsal bir yoruma katkı sunar. Resim ve fotoğraf sanatı ürünleri sergide yer bulmakla beraber bu yapıtların teknikleri kavramsal bir yaklaşımla gerçekleştirilmiştir.

Serginin dikkat çeken yapıtlarından biri Vik Muniz'in 'Tersinden (Ütü Yapan Kadın)' adlı yapıtıdır (Fotoğraf 7). Vik Muniz en bilindik sergileme yöntemlerini kullanarak bir çerçeve içerisindeki yapıtı sergi salonuna taşır. Ancak bu kez sergilenen, izleyicinin beklediği gibi çerçevenin ön yüzüne özenle yerleştirilmiş bir tablo değildir. Yapıt, eserin arkasında yer alan tabloların izleyiciden gizlenen sürecidir. Bir yapıtın elden ele, mekândan mekâna, kentten kente, ülkeden ülkeye yolculuğunda sergilendiği mekâna göre uyarlanan çerçevenin

arkasındaki çengeller, çiviler, delikler ve yapıtın bu yolculuğunu belgelendiren künye bilgileri, mühürlerle alınan onaylar mekândan, izleyiciden ve sanat eleştirmeninden gizlenen ögelerdir. Sanatçı bu kez yapıtı izleyicinin beğenisinden mahrum bırakmakla kalmıyor, izleyiciyi belirli bir resme bakarken yalnızca künyesindeki tarihi değil, o günden bugüne geçirdiği süreci belgelendiriyor. Yapıt, artık beklenen görüntüyü gizleyerek yeni görüntü ortaya koymakta ve böylece çerçevenin ön yüzündeki görüntü üzerinden izleyiciyi hayal kurmaya itmektedir. Yapıt bir tabloya bakış açımızı sınırlandıran ögeleri sorgular ve izleyiciye özgün bir resmi hayal ederek onun değerliliğini korumasını sağlar. Bu kez değerlilik ölçüsü renkler, çizgiler ve perspektif ile ölçülmez. Böylece kavramsal bir düşünce, hikayemsi bir anlatım ve çerçevenin arka yüzündeki biçim, yapıtın artık yeni değerlilik ölçüsüdür.

**Fotoğraf 7:** Vik Muniz, (2008), 'Tersinden (Ütü Yapan Kadın)' karışık teknik nesne.

'Görme Biçimleri' sergisi bakış açımıza yeni bir ufuk açarken onlarca sanatçıyı ve yapıtı mekânda ağırlar. Bunların her biri bakış açımızı, görme biçimlerimizi, bakmak ile görmek arasındaki unsurları ayrı ayrı tartışmaya açar. Bunlardan biri de Mona Hatoum'un 'İsimsiz (Baston)' adlı yapıtıdır (Fotoğraf 8). İlk bakışta duvara yaslı gibi duran bir nesne izleyiciye bilindik bir objeyi çağrıştırmaktadır. Ortaçağ'ın Modern yaşamının parçası olan baston, insana yaşlandığında daha fazla ayakta kalmasını sağlayan işlevsel bir

nesneyi anımsatır. Sergi mekânının bir köşesinde duvara yaslanmış bir şekilde duran ve mekânı belirleyen duvardan destek alan nesne, aslında elastiki bir malzemeden yapılmış baston görünümü verilmek suretiyle biçimin işlevi ile içeriği arasındaki ilişkiyi izleyicinin algıları ile nesnenin gerçeği arasındaki çelişkiye dönüştürür. İzleyici için zaten başından beri tuhaf olan şeyler mevcuttur. Bir baston biçimine sahip bu nesneye bakarken bile bir bastondan beklenmeyecek oranda bükülmüş gövde, onu işlevsel açıdan izleyici nezdinde sorgulatır ancak izleyiciyi hala algılarından uzaklaştıramaz. İzleyicinin tüm bunları anlaması için nesneye dokunması ya da imgesel anlatımı bilmesi gerekmektedir. Sanatçının veya sanat eleştirmeninin değerlendirmeleriyle mekânın belirlediği noktada izleyici ile buluşan nesne, görme biçimlerimize yeni bir bakış kazandırır.

**Fotoğraf 8:** Mona Hatoum, (2011), İsimsiz (Baston), Poliüretan kauçuk.

### C. 12. Contemporary İstanbul Sergisi

2017 yaz döneminde İstanbul'da sanat çevrelerinin ilgisini çeken etkinliklerden bir diğeri de Contemporary İstanbul'dur. Sergi mekânı çoğunlukla belirli bir ekonomik güce sahip kesimlere yakın bir bölgededir. Uluslararası karma sergi, eleştirel temalarla, kişisel sorgulamalarla, göç olgusuyla ve savaş karşıtlığı içeriğine sahip yapıtlarla dikkat çekmiştir. Video

sanatı ve enstalasyonların öne çıktığı bu sergiye katılım yoğun olmuştur. Sadece yapıtların sergilendiği alanlardan ibaret olmayan sergi mekânı, tüm katılımcıların daha uzun süre mekânda kalabileceği, gündelik ihtiyaçların karşılanabildiği şekilde tasarlanmıştır. Bu yönüyle sanatçılar, eleştirmenler ve izleyiciler arasındaki temas aynı mekânda ve aynı anda gerçekleşmiştir. Bu, gerçekleştirilen diğer birçok sergide rastlanmayan bir durumdur.

Savaş temalarıyla dikkat çeken Emre Yusufı'nin doğada gücü ve kuvvetiyle yer edinmiş bir boynuzlu gergedanı ağzında yanan sigarasıyla günümüz teknolojik silahlarıyla donatılmış bir insan görünümüne büründürdüğü '22- War Rhino' (Fotoğraf 9) ile Anon Pairot'un havada asılı bir şekilde duran otomatik silahlar ve bu enstalasyona eşlik eden video sanat ürünü 'Vatandaşlar İçin Silahlar' (2016) enstalasyonu (Fotoğraf 10) dikkat çekicidirler. Sergi mekânının geçiş noktalarından birine düzenlenmiş enstalasyon onlarca otomatik mavi renkteki silah ve video ile izleyiciyle buluşur. Video, bir plazma vasıtasıyla gerçekleştirilir ve izleyiciye asılı duran silah biçimindeki nesnelerin arasından ulaşılır. Deneyimsel video ürünü olarak video sanat türlerine yeni bir yorum getiren yapıt, izleyiciyi askeri birliklerin dizildiği düzende sıralanan silahlar eşliğinde, silahların kullanıcısı olan herhangi bir kişiye dönüştürür. Böylelikle atmosfer, izleyicinin doğrudan bu savaşın bir parçası olduğunu hatta bazen sebebi olduğunu hatırlatarak bazen de tüm olanlar içinde kişinin kendisini içeriğe daha fazla dahil etmek suretiyle imgesel anlatımı kuvvetlendirdiği bir yapıttır.

**Fotoğraf 9:** Emre Yusufı, '22- War Rhino' Diasec

**Fotoğraf 10:** Anon Pairot, (2016), Vatandaşlar İçin Silahlar, Enstalasyon

**D. Genco Gülan: Antik Gelecek Sergisi**

Hasan Bülent Kahraman'ın küratörlüğünü yaptığı GaleriKHAS'da gerçekleştirilen Genco Gülan: Antik Gelecek Sergisi kişisel sergi türünde oldukça etkili bir sanat etkinliği olmuştur.

Çocukluğundan itibaren süregelen sanata ilgisini ulusal ve uluslararası ortamlarda ülkemizi temsil etmek suretiyle ortaya koyan Gülan, Antik Gelecek Sergisi'nde Antik Yunan ve Roma çağları ile günümüz modern yaşamı arasında simgesel bir kurgu ortaya koymuştur. Yapıtların içeriğini Klasizm ve Modernizm birlikte oluşturur ve bu tasarım klasik dönem ile modern çağı buluşturur. Yapıtın içeriğindeki Klasisizm ve Modernizm arasında bir geçiş ögesi yoktur. Adeta bir tarihten bir tarihe ışınlanmış zaman kavramını iki aralıkta gören keskin bir zaman anlatımı içindeki keskin simgesel yorumlar karşımıza çıkar. Sanatçı bu iki kavramı özellikle sanat tarihinde görüldüğü anda hemen bir tarihi tanımlama yapabildiğimiz Antik Yunan ve Roma heykellerinin Arkaik, Klasik ve Helenistik dönem gelişmeleri içerisinde kazandığı formlarla verir. Modern çağı ifade etmek için ise son yüzyılın gelişmiş silahlarını ve son 20 yıla damgasını vuran cep telefonu gibi teknolojik ürünleri simge olarak belirlemiştir. İşte böylece Antik Çağ'ın idealize edilmiş geleneksel giyimleri, mitsel anlatımlardaki görevlerini temsil edercesine realist görünümleriyle öne çıkan heykelleri ile modern çağın teknolojileri bir araya gelir. Gülan izleyiciyi sadece günümüzden geçmişe ışık hızındaki bir yolculuğa

sürüklemekle kalmaz, iki çağ arasında kurduğu bağı sorgulayıcı bir yorumla anlamlandırır.

Gülan için izleyici, serginin vazgeçilemez görmezden gelinemez bir parçasıdır. Gülan bu yaklaşımını şöyle izah eder "dersini çalışmamış olsa da izleyici baş tacıdır" (Graf, 2008: 9). Gülan yapıtlarına yaklaşımını 'sanat insan içindir anlaşılmak için oldukça gayret sarf ederim ama izleyicinin de bir çaba içinde olması gerekir' şeklinde özetler. Gülan Antik Gelecek Sergisi'nde izleyiciyi geçmişe götürür, gündelik tartışma konuları ile yüzleştirir zaman ve mekânlar arasındaki farkları aynı zeminde buluşturarak izleyiciyi adeta içsel bir tartışma içinde bırakır. Böylece izleyici sergi mekânını terk ettiğinde dahi unutulmaz bir anı biriktirir.

Gülan, Antik Gelecek Sergisi'nin ortaya çıkışını düşünsel ve pratik üretim süreci şeklinde iki döneme ayırır. Düşünsel süreci 1990'lı yılların başında ziyaret ettiği İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne dayandırmaktadır. Pratik üretim sürecini ise yaklaşık 8-10 yıllık bir geçmişe dayandırır. Serginin 20 yıllık bir süreç içinde ortaya çıktığını belirten Gülan'ın bu sergiyi gerçekleştirmesinde, Çinli protest sanatçı Ai Weiwei'nin çağdaş sanata yaklaşımının da etkili olduğunu belirtebiliriz. Ai Weiwei'nin daha önce farklı ülkelerde, 2018 yılında da hem İstanbul'da hem de Mardin'de izleyici ile buluşan sergisinde Çin tarihi içinde geçmişle bugün arasında seramik üzerinden bağlar kurmuştur. Çin tarihinde değişmez öğe olan seramiği geçmişle günümüz arasında bir bağ kurmada temel alarak, eleştirel yaklaşımlarını oldukça güçlü bir tema içinde izleyici ile buluşturmuştur.

Sanatçı Çin tarihindeki değişmez ögelerden seramiği geçmiş ve günümüz arasında bir bağ kurmada temel alır ve eleştirel yaklaşımlarını oldukça güçlü bir tema ile izleyici ile buluşturur. Bu yaklaşım Genco Gülan'ın Antik Gelecek Sergisi'nde de karşımıza çıkar. Ancak Genco Gülan geçmiş ve gelecek ilişkisini coğrafi bölge üzerinden işler ve yapıtlarında insanlığı temelde etkileyen Antik Yunan ve Roma dönemlerini baz alır. Gülan'ın işlediği coğrafya, üzerinde bulunduğumuz Anadolu yarımadası ve Girit adasıdır. Ai Weiwei ise bütünüyle Çin kültürü içerisindeki antik temaları modern yorumla buluşturur.

Çağdaş sanat etkinliklerinin oldukça çeşitlilik kazandığını görmekteyiz. Bu etkinlikler birbirini etkilemekte adeta sanatta da moda ya da popüler yaklaşım gibi kavramlarla ifade edebileceğimiz etkileşimler ortaya çıkarmaktadır. Antik Gelecek Sergisi bu bakımdan dönemin sanat etkinliklerini çeşitlendiren ve yönlendiren perspektiflere sahiptir. Genco Gülan kazılarda ortaya çıkarılan

buluntuları günümüze ulaştığı halleriyle kullanır. Bunun nedeni sanatçının eserlerinde dönemin bütün estetiğini gösterme çabasından ziyade Antik Çağ'ı anımsatma, o tarih aralığını katılımcıya ulaştırma isteğidir. Gülan'ın 'Drag King' (2014) adlı yapıtında hem çağlar arasında hızlı geçişler hem de kimlikler arasında karşıtlıklar işlenmiştir (Fotoğraf 11). Yapıtta kırık bir parça zemin üzerindeki bir kaideye dayandırılan erkek kral figürü temsilen işlenmiştir. Sakalları, saçları ve duruşu ile Helenistik dönem antik heykellerinden esinlenildiğini görmekteyiz. Ancak ilk karşımıza çıkan karşıtlık kadın erkek cinsleri arasındaki karşıtlıktır. Erkek olduğu açıkça belli olan figür Antik Çağ kadınlarının giysilerine sahiptir. Bu karşıtlık güncel çatışma unsurunu tarihsel bir temele dayandırarak izleyiciye aktarır. Bunun yanı sıra figürün eline tutuşturulan telefon sergideki temayı belirginleştirmiştir. Tam da burada Antik Çağ ve Modern Çağ dönemlerinin üst üste tanımlanmasıyla ifade edilen bir kurgusal anlatım söz konusudur.

**Fotoğraf 11:** Genco Gülan, (2014), 'Drag King' polimer ve mermer

Sanatçının diğer bir yapıtı da 'Mafya' adlı çalışmadır (Fotoğraf 12). Sanatçı modern çağın tartışmalarını bu yapıtında da tarihi bir süreç içinde işler. Bir kaide üzerinde yükselen ancak sadece bir bacağı günümüze ulaşmış Antik Çağ heykel buluntusundan esinlenerek gerçekleştirdiği yapıt dikkat çekicidir. Antik Çağ özelliklerine sahip bir bacak ve bu bacağı delip geçmiş bir modern piyade tüfeği ile silahın namlusunun ucuna geçirilmiş bir tornavidadan oluşturulan yapıt, çağ örgüsü içinde savaş karşıtlığını konu edinir. Bu, içeriği

ilerlemeyi yücelten bir tavırla ele alır. Tornavida sanayi toplumunun basit görünümündeki güçlü ve işlevsel bir nesnesidir. Tornavidayı silahın namlusunu tıkayan bir nesne olarak tercih etmesi makineleşme vb. insanın tarihsel süreçte gösterdiği gelişimin savaş ve şiddetin kaynağı olmadığını, hatta savaşı ve şiddeti önleyen bir unsur olması gerektiği yönündeki sanatçı bakışıdır.

**Fotoğraf 12:** Genco Gülan, (2010), 'Mafya' polimer, mermer, tornavida

**E. Roger Ballen'in Retrospektif Sergisi**

Çalışmamıza konu olan son sergi ise Roger Ballen'in 'Retrospektif' Sergisi'dir. Sanatçı bu sergisinde 1980'li yıllardan beri çektiği fotoğrafları işlemiştir. Fotoğraf sanatçısı kimliğiyle bilinen Roger Ballen bu çalışmalarını zaman içinde enstalasyon ile buluşturmuştur. Yapıtlar hem gerçeği olduğu gibi ele almakta hem de kurgusal bir anlatımda sunulmaktadır. Ballen bu yönüyle diğer sanatçılardan ayrışır. Bundan ötürü bu yaklaşımları 'Ballenesk' Ballen'e özgü olarak da tanımlanmaktadır. Sanatçı enstalasyonun bilinen üç tanımından ikisinin birleşiminden oluşturduğu yapıtlar ortaya koymuştur (Oral, 2017). Sanatçı güçlü etkilere sahip fotoğraf çekimleri gerçekleştirmek için adeta dünyayı dolaşmıştır. Bu seyahatlerinde özellikle az bilinen yerleşim yerlerine gitmeyi tercih etmiştir. Küçücük evlerin, barınakların, küçük gruplar halinde yaşayan kesimlerin ile kent varoşlarındaki zor koşullarda yaşamlarını

sürdüren insanların kapılarını çalmış ve onları en doğal hallerinde fotoğraflamıştır. Zamanla bunu daha da ileriye taşıyarak fotoğraf sanatını enstalasyonla buluşturmuş, böylece kendisini de fotoğraf sanatçısı olmaktan kavramsal sanatçı olmaya götüren süreci başlatmıştır. Sanatçı yapıtlarını gerçek mekânlar ve gerçek insanları kullanmak suretiyle doğal hallerinde fotoğraflarken, yapıtı fotoğraf karesinden çıkarıp bir enstalasyona dönüştüren kurgusal yaklaşımlar sergilemiştir. Mekândaki eşya ve insanlar gerçek olmakla beraber Ballen, evin duvarına işlediği çizimler ile fotoğraf karesinden bir enstalasyona dönüşümü gerçekleştirmiştir. Artık yapıt yalnızca bir fotoğraf karesinden ibaret değil bir enstalasyon örneğidir.

Roger Ballen'in Yabanülke 'Eugene Telefonda' (2000), adlı yapıtı mekânsal olarak gerçek bir zemine oturan kurgusal bir fotoğraftır (Fotoğraf 13). Fotoğraf karesinde kirli ayakları ve elbisesi ile kirli bir koltuğa uzanmış olan kadın, bir eliyle telefonu tutarken, diğer eliyle de kedisinin ayaklarını ve kuyruğunu yakalamıştır. Fotoğraf karesindeki duvara sonradan sanatçı tarafından çizilen detay, yapıtı enstalasyona dönüştürmüştür. Fotoğraf, esasında bu yapıta konu olan kadının yaşadığı ev, koltuk, telefon ve kediden oluşur. Sanatçı gerçekleşen bir olayı yeniden dramatize ederek bu kez figürün fotoğrafa konu edildiğinin farkında olduğu kareye oturtmuş olmasıyla gerçeklikten ayrışır. Fotoğraf karesinde bu yapıtı enstalasyona taşıyan öge gerçek mekân ve nesnelerin yeniden kurgulanmasının ötesinde duvardaki çizimdir. Minimalist bir dekor tercih edilmiş olması sadeliği modern sanata taşır. Fotoğraf karesinde de bir koltuğa sığma çabası içindeki kadın figürü ile minimalist etki sürdürülür.

**Fotoğraf 13:** Roger Ballen, Eugene Telefonda (2000), Yabanülke (İstanbul Modern, Roger Ballen Retrospektif Sergi Kitabı, 2017: 14)

Sanatçı, kimlik bunalımı ve kendine yabancılaşmayı işlediği Gölgeler ve Yabancılar (2010), Hayaletler Tiyatrosu ile varlık kavramını sorguladığı 'Kafasız' (2006) Kuş Sığınağı adlı yapıtlarıyla da dikkat çekmiştir (Fotoğraf 14).

**Fotoğraf 14:** Roger Ballen, Kafasız, (2006), Kuş sığınağı detay, (İstanbul Modern, Roger Ballen Retrospektif Sergi Kitabı, 2017: 14)

Sanatçının bu yapıtlarında 3 mekân kurgusu ortaya çıkar. Birincisi olayların geçtiği mekân, ikincisi aynı mekânda sanatçının da dahil olduğu kurgusal mekân, üçüncüsü ise gerçekleştirilen yapıtın fotoğraflamak suretiyle izleyiciye ulaştırıldığı sergi mekânıdır. İzleyici, mekânlar arasında adeta ışınsal geçişler yaşar. İzleyici birinci mekânda fotoğraflanan yapıttaki her şeyi tamamen gerçek halleriyle gerçek içeriğiyle sıradan, yalnız, ürkütücü, sessiz, kirli ve çirkin halleri bir arada tutan unsurlarıyla gerçek bir mekân olgusu içinde görür. İkincisinde izleyiciyi kurgu olduğu açıkça belli olan, gerçek ile kurgunun zaman zaman iç içe geçtiği durumları ortaya çıkaran bazen sanatçının da dahil olduğu ürpertici bir mekânda gezinmeye iter ve böylece bunların içerdiği mesajlara odaklanılmasını sağlar. Sonuncusunda ise izleyici birinci mekândaki gerçeklik ile ikinci mekândaki kurguyu bir bütün olarak sergi mekânında görür ve yorumlar.

## III. SONUÇ

Günümüzde özellikle resim, heykel ve kavramsal sanat ürünü olan yapıtlar sanat tartışmalarının merkezinde olmayı sürdürmektedirler. Sergi mekânlarını dolduran bu etkinlikler günümüz yaşam koşullarında öncelikle büyük ölçekli kentlerde sunuluyor olsalar da son zamanlarda nispeten daha küçük şehirlerdeki belirli bir ölçeğe sahip mekânlarda da gerçekleştirilmektedir. Bu mekânlar genellikle eserleri belirli bir düzende sergileme amacı gütseler de çoğu zaman fiziki yetersizlikler içindedirler. Bu yetersizliklerin yanı sıra sanatın toplum içerisinde sınırlı bir çevreye sahip olması da mekân alternatiflerini sınırlandırmaktadır. Ancak bu durum ülkeden ülkeye, toplumdan topluma oldukça farklılık gösterebilmektedir. Hatta aynı ülke içinde yaşayan topluluklarda da kentten kente çok daha derin ayrışmalar bile ortaya çıkabilmektedir. Ülkemizde de bu durumla karşılaşmaktayız. Benzer şekilde İstanbul ülkemizin diğer metropollerinden farklı bir kültür ve sanat ortamına sahiptir. Bu yönüyle İstanbul, ülkemizin kentsel sanat mekânıdır. Bu sanat mekânı olma durumu bienallerle daha da gelişmektedir. Bienallerin aynı anda farklı mekânlarda gerçekleştirilmesi katılımcıları etkileyerek kenti bir sanat mekânına daha fazla yaklaştırmaktadır. Böylece etkinliklerin dışında duran insanlar da kimi zaman doğrudan kimi zaman dolaylı olarak mekânın amaçladığı şekilde sanat çevresine dahil olur. 15. İstanbul Binali bu anlamda dikkat çekici bir ayrıma sahiptir. İzleyici için mekânın çeşitlenmesi, sanatı izleyici gözünde daha gizemli ve aranan bir nesneye dönüştürür. Bu durum sanatçı, yapıt, mekân ve izleyici bağını kuvvetlendiren etkiler ortaya çıkarır. Uluslararası karma

sergilerin çeşitliliği ve farklı ülkelerden profilleri mekânlara taşıması sanat yapıtının etkisini güçlendirmesi bakımından önemlidir. 12. Contemporary İstanbul ve Görme Biçimleri adlı sergiler uluslararası kimliklerinin yanı sıra izleyicileri mekânın boyutsal değişimi sonucunda maceralı bir sürece sokarak ve onları hayal dünyasına iterek etkiler. Roger Ballen'in mekânsal geçişleri de bu durumu belirgin kılmaktadır. İzleyici için gerçek mekân, kurgusal mekân ve sergi mekânı birbirinden ayrılır ancak bunları bir araya getiren şey yapıt ile baş başa kaldığı andaki duygularıdır. Tüm bu sergilerde ortaya konulan mekân ve yapıt çeşitliliği hem izleyiciyi adeta üç boyutlu filmlerdeki gibi yapıtın içine dahil edip deneyim yaşamasını sağlar hem de yalın bir izleyici olarak yapıtla yüz yüze kurduğu ilişki sonucunda çeşitli sorgulamalara ve yorumlara ulaşmasını tetikler.

Galerilerde sergileme tasarımının yapıt-mekân-izleyici arasında oluşturulması gerektiği hakkında Tomur Atagök'ün "Galeri tasarımlarında ilk belirleyici olan, mekân ve işlev ilişkisini daha da genişleterek, buna nesne-nesne, mekân-nesne ve insan-nesne ilişkilerinin dâhil edilmesidir" (Atagök'ten aktaran; Çalışkan, 2016: 37) sözleri de bu durumu destekler niteliktedir.

Nihayetinde sanatçı, yapıt, mekân ve izleyici arasında kurulmak istenen her türlü bağ bir amaç güder ve bu amacın gerçekleşmesi için belirli bir zemin bu üç ana unsuru bir araya getirecek koşullar yaratır. Ancak amaçlanan hedefler ile izleyici ilişkileri hiçbir zaman bütün olarak ön görülemeyecek ilişkiler yaratır. Bu durum kimi zaman yapıt ile izleyici arasında sanatçının oluşmasını beklediği ilişkiden farklı olarak da gelişir (Fotoğraf 15), (bknz. Fotoğraf 2).

**Fotoğraf 15:** Adel Abdessemed'in Cri 'Feryat, 2013' Fildişi (Kişisel arşiv)

Sergi mekânlarında yapıt ile izleyici ilişkisinin her yapıtta aynı olmadığını görmekteyiz. Yapıtların çoğunluğu izleyicinin belirli bir mesafeden yapıtı irdeleyebildiği, onunla temasa geçebildiği çalışmalardan oluşur. Makaleye konu sergilerin dikkat çeken yapıtlarından bazılarında ise izleyici yapıtın bir parçasına dönüşmüştür. Bu türden yapıtlara Leander Schönweger'in 'Ailemiz Kaybetti/Kayboldu, 2017' (Fotoğraf 16), Gustav Metzger'in 'Tarihi Fotoğraflar: Sürünerek Girmek, İlhak, Viyana 1996-2017 ile Tarihi Fotoğraflar: Yürüyerek Girmek – Tapınak Tepesi Katliamı, Kudüs 1996-2017' ve İsmail Eğler, Nil Aynalı Eğler ve Elif Tekir'in, 'Deneyimsel Yoğunluk Stüdyosu, 2013-2017' (bknz. fotoğraf 9) enstalasyonları örnektirler.

**Fotoğraf 16:** Leander Schönweger, (2017), 'Ailemiz Kaybetti/Kayboldu, (Fotoğrafı çeken: Sahir Uğur Eren)

Bu enstalasyonlarda izleyicinin yapıtla kurmuş olduğu ilişki kendisini yapıtın bir parçasına dönüştürmesi ile mümkündür. Bu türden yapıtlardaki amaç, deneyimsel bir süreç içinde sanatçının hedeflediği sürece izleyiciyi sokmaktır ve böylece izleyicinin yapıtın bir parçasına dönüştürülmediği sergilerden daha etkili sonuçlar doğuracak sanatçı-yapıt-mekân-izleyici ilişkisi ortaya çıkarmaktır.

**KAYNAKÇA**

ANTMEN, A. (2016). *20. Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar*, İstanbul, Sel Yayıncılık.

ARTER Görme Biçimleri Sergi Kataloğu, (2017). İstanbul, Editörler: Sam Bardaouil, Süreyya Evren, Till Fellrath.

AYKUT, Z. (2017). 'Müze Sergilemelerinde İzleyici-Sergi Etkileşimi Bağlamında Mekân Tasarımı', *International Journal of İnterdiciplinary and İntercultural Art*, 2, 219-242.

BERGER, J. (2017). *Görme Biçimleri*, Çev: Yurdanur Salman, 23. Basım, İstanbul, Metis Yayınları.

ÇALIŞKAN, C. (2016). 'Sergileme Tasarımının Gelişimi ve Müze ile Sanat Galerilerinin

Karşılaştırılması', *Yıldız Journal Of And Art Desıgn*, 1, 26-42.

ÇEBER, T. (2017). 'İzleyiciyi İzlemek; Sanat Eseri, Sanatçı ve İzleyici İlişkisi Üzerine', *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 38, 87-97.

GÜLER, Ö. K. (2014). 'Çağdaş Sanata Mekân Bağlamında Bir Bakış', *Tasarım Kuram Dergisi,* 17, 39-53.

GRAF, M. (2008). *Kavramsal Renkler*, Sanat No: 1, İstanbul: Galeri Perform Yayınları.

İKSV 15. İstanbul Bienal Sergi Kataloğu. (2017). İstanbul, İKSV ve Yapı Kredi Yayınları, Sponsor: Vehbi Koç Vakfı.

İstanbul Modern, Roger Ballen Retrospektif Sergi Kataloğu. (2017). İstanbul, (Editör: N. Can Kantarcı), Çev: Hande Eagle, Gülin Ekinci, Brendan Freely, OFSET.

KUSPIT, D. (2014). *Sanatın Sonu*, Çev: Yasemin Tezgiden, İstanbul, Metis yayınları.

LARRY, S. (2013). *Sanatın İcadı,* Çev: İ. Türkmen, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

ORAL, B. (2017). 'Bir Anıtın Enstalasyona Dönüşümü: Zonguldak Havzası Maden Şehitleri Anıtı', *Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, 217-233.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.462425

# BİLİM VE ÖNYARGILAR: PREHİSTORİK İNSANA BAKIŞLAR

*Éric Luc JEAN*[*]

***Atıf/©:*** *Jean, Éric (2018). "Bilim ve Önyargılar: Prehistorik İnsana Bakışlar", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1019-1049*

***Özet:*** *Önyargı etimolojik olarak, bir kişi ya da bir şey hakkında yeterli bilgiye sahip olmadan bir değer yargısı geliştirmek ya da taşımak anlamına gelir. Prehistorya terimi doğrudan doğruya kendisi bir önyargıdan kaynaklanır; tarihin yazıyla başladığını ifade eden ve prehistorik araştırmaların başlangıçta nasıl, öncelikle bir Avrupa, daha sonrasında Batı meselesi olduğunu gösteren bir önyargı. Dolayısıyla prehistorik insan hakkındaki peşin hükümler, Avrupa'da bilimlerin gelişiminden ve Avrupalı toplumların tarihinden ayrı düşünülemez. Irkçı, çizgisel ve ilerlemeci insanlık tarihi kavrayışı 19. yüzyılda, Avrupalının, ardından Batılının, sömürgeleştirdiği ve bazen de medenileştirmeyi arzuladığı yaban ya da yerli karşısındaki üstünlük duygusunu yansıtıyordu. Yaban olarak nitelendirilmiş olan insanlar, insan-dışı veya gayri medeni olarak algılanmışlardı. Bu algı kimilerinde 19. yüzyıl ortalarına kadar, kimilerindeyse 20. yüzyıl ortalarına kadar süregelmiş ve prehistorik insan algısının temelinde yattığı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, başlıca stereotipler prehistorik insanı bir mağara adamı, bir tür "maymun-insan" olarak özetler. Diğer bir stereotip, prehistorik insan temsillerine cinsiyetçi bir nitelik kazandıran, erkeklere ve kadınlara atfedilen toplumsal rollerdir. Cinsiyetlerin hiyerarşiye göre sınıflandırılmasına, "ırk"ların aynı şekilde sınıflandırılması da eklenir, bu da özellikle Neandertal insanla ilgiliydi ve hâlâ da ilgilidir. 19. yüzyılda, prehistorik insanın ya da daha doğrusu onun hakkında edinilmiş olan fikrin çizimi, oyması, resmi, heykeli yapıldı ve hikayesi anlatıldı, fakat karikatürize bir şekilde. O zaman ki hâkim bilimsel düşünceye paralel olarak gerçekleştirilen söz konusu plastik ve edebi temsiller, prehistorik insanı insanlığın doğrusal gelişimci vizyonu içine yerleştiriyordu. Prehistorik, öncelikle de Paleolitik insana dair başlıca*

*Makale Geliş Tarihi:21.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 15.10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Dr. Öğr. Üyesi Éric JEAN, Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ericjean1@yahoo.com*

*önyargıları gözden geçirdikten sonra ve prehistoryacıların bugünkü bakışlarına dikkat çekmeden önce, bu önyargıların inşasını ve yapısökümünü tarihsel olarak inceleyeceğiz.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Prehistorya, Antropoloji, Paleolitik, Neolitik, Neandertal, Önyargı, Algı, Stereotip, Klişe, Mit, Yaban, İlkel, Öteki, "Irk", Çizgisel ve İlerlemeci Tarihi, Plastik Rekonstitüsyonu.*

## Science Et Prejuges: Regards Sur L'homme Prehistorique

***Citation/©:*** *Jean, Éric (2018). Science et Préjugés: Regards sur l'Homme Préhistorique, Journal de l'Institut des Sciences Sociales de l'Université Hitit, Année 11, Numéro 2, Octobre 2018, pp. 1019-1049*

***Résumé:*** *Étymologiquement, le préjugé consiste à évaluer ou porter un jugement de valeur sans connaissance suffisante sur quelqu'un ou quelque chose. En ce sens, le terme Préhistoire provient lui-même d'un préjugé, celui qui affirme que l'histoire commence avec l'écriture, et qui montre combien la recherche préhistorique était au départ une affaire européenne, puis occidentale. Les idées préconçues sur l'Homme préhistorique sont donc indissociables du développement des sciences en Europe et de l'histoire des sociétés européennes. La conception raciste, linéaire et progressive de l'histoire de l'humanité reflétait au XIX^e^ siècle le sentiment de supériorité de l'Européen, puis de l'Occidental, vis-à-vis du Sauvage ou Indigène qu'il avait colonisé et cherchait parfois à civiliser. Qualifié de Sauvage, ce dernier était perçu comme non-humain ou non-civilisé. Cette perception perdura jusqu'au milieu du XIX^e^ siècle chez certains, jusqu'au milieu du XX^e^ siècle chez d'autres, et s'avéra être à l'origine de la perception de l'Homme préhistorique. Les principaux stéréotypes résument le Préhistorique à un Homme des cavernes, à une sorte d'« Homme-singe ». Autre stéréotype, celui des rôles sociaux attribués aux hommes et aux femmes, qui donnent un caractère sexiste aux représentations du Préhistorique. À la hiérarchisation des sexes, s'ajoute celle des « races », qui toucha notamment, et touche encore l'Homme de Néandertal. Au XIX^e^ siècle, l'homme préhistorique ou astius précisément l'idée que l'on s'en faisait fut dessinée, gravée, peinte, sculptée et racontée, mais de manière caricaturale. Ces représentations plastiques et littéraires intégraient le Préhistorique dans une vision évolutive linéaire de l'humanité, ne faisant que suivre la pensée scientifique alors dominante. Après avoir passé en revue les principaux préjugés sur l'Homme préhistorique, avant tout paléolithique, nous nous attacherons à en expliquer historiquement la*

*construction et la déconstruction, avant de faire le point sur le regard actuel des préhistoriens.*

***Mots clés:*** *Préhistoire, Anthropologie, Paléolithique, Néolithique, Néandertal, Préjugé, Perception, Stéréotype, Cliché, Mythe, Sauvage, Primitif, Autre, "Race", Histoire linéaire et progressive, Reconstitution plastique.*

## I. GİRİŞ

Sivil toplum kuruluşu *Global Footprint Network*'ün hesaplarına göre, dünyanın doğal kaynaklarının "limit aşımı günü, 1970'te 29 Aralık'tan 2018'de 1 Ağustos'a geldi".[1] Demek ki geçtiğimiz 1 Ağustos'tan itibaren ve yılın sonuna kadar insanlık "borçla" yaşıyor[2] (Durand 2018; Rédaction S&V 2018). Öyle görünüyor ki, her türden kuşkucuya rağmen, insanın çevre üzerindeki etkisi, doğal felaketlerin sayısının ve yoğunluğunun artışına katkıda bulunuyor. Su baskını, toprak kayması, vs. görüntülerinin yanında, plastiğe gömülmüş ölü hayvan görüntüleri de aynı şekilde, bindiği dalı kesen insanoğlunun tüketim çılgınlığı karşısındaki alarm çığlıkları. Ancak insanın doğa üzerindeki etkisi yeni bir fenomen değil. İnsan, Neolitik dönemde de bütün gücüyle ormanları yok ediyordu ve Martin Godon'un *Chroniques préhistoriques*'lerinden birinde anlattığı gibi, ormansızlaşma, Holosen döneminin başında, Kuzey Afrika'nın ve Anadolu da dahil olmak üzere Yakındoğu'nun uçsuz bucaksız topraklarında yeni ortaya çıkan bitki örtüsünü kelimenin tam anlamıyla dümdüz eden keçi, ardından da koyun kullanımıyla hızlandı (Godon 2014). Böylece, Neolitik insanın tutumu ve teknik tercihlerinin de insanın ve gezegenin geleceği üzerinde bir etkisi olduğu görülür. Bugünün farkı, ekolojik işaretlerin ölçülebilir ve uzun vadeli olarak öngörülebilir olmasıdır. Neolitik insanın çevreye etkisi nadiren hesaba katılsa da, insanlık tarihindeki rolü, 1920'li ve 1930'lu yıllardan itibaren, Gordon Childe'ın, avcı-toplayıcı göçebe toplumlardan yerleşik çiftçi toplumlara geçilmesini bir "devrim"e benzetmesiyle birlikte, büyük oranda vurgulanmıştır.[3] Buna karşılık, insanlık tarihinin %99'unu temsil eden Paleolitik çağlara doğru gittiğimizde, prehistorik insana bakışın çoğunlukla

[1] Durand 2018. *Global Footprint Network*: https://www.footprintnetwork.org.
[2] Bu, insanlığın, yeryüzünün ürettiğinden daha fazla doğal kaynağı tükettiği ve yeryüzünün emebileceğinden daha fazla sera gazı salınımı yarattığı anlamına geliyor (Rédaction S&V 01.08.2018).
[3] Bkz. Childe'ın şu eserleri: *The Dawn of European Civilisation* (1925) ve *Man Makes Himself* (1936). "Neolitik devrim", hayat tarzında radikal bir değişiklik yarattığından çoğunlukla üç "devrim" arasında en önemlisi kabul edilir; "kentsel devrim" ve "sanayi devrimi" birçokları için bu birincisinin mantıksal uzantılarıdır (https://www.scienceshumaines.com/la-revolution-neolithique_fr_27231.html, erişim tarihi: 09.09.2018).

küçük düşürücü ve daha ziyade önyargılarla damgalı olduğunu görürüz. Üretici Neolitik insanın karşısına, doğanın zorluklarına boyun eğen, zamanın geçişine katlanan yırtıcı Paleolitik insan çıkarılır. Sanki pasif Paleolitik insan doğadan almak dışında bir şey yapmıyordu, aktif Neolitik insan ise doğayı yeniliyordu. İşte bir önyargı!

Önyargı etimolojik olarak, bir kişi ya da bir şey hakkında yeterli bilgiye sahip olmadan bir değer yargısı geliştirmek ya da taşımak anlamına gelir. Bu görüş *a priori* olarak bilinmeyenden duyulan korkuyu yansıtır ve bunu ortaya çıkaran ortam tarafından beslenir. Bu anlamda prehistorya terimi doğrudan doğruya kendisi bir önyargıdan kaynaklanır; tarihin yazıyla başladığını ifade eden ve prehistorik araştırmaların başlangıçta nasıl, öncelikle bir Avrupa, daha sonrasında Batı meselesi olduğunu gösteren bir önyargı. Dolayısıyla prehistorik insan hakkındaki peşin hükümler, Avrupa'da bilimlerin gelişiminden ve Avrupalı toplumların tarihinden ayrı düşünülemez.

Prehistorik, öncelikle de Paleolitik insana dair başlıca önyargıları gözden geçirdikten sonra ve prehistoryacıların bugünkü bakışlarına dikkat çekmeden önce, bu önyargıların inşasını ve yapısökümünü tarihsel olarak inceleyeceğiz.

**A. Prehistorik İnsan Hakkındaki Önyargılar**

Önyargılar, prehistorik insanın ve onun taş araç gereçleri, ateş, tarım, hatta seramik gibi büyük icatlarının basitleştirici bir bakışla değerlendirilmesine dayanır. Bu değersizleştirici olgu yüzünden prehistoryanın büyük keşifleri, Levi-Strauss'un da hatırlattığı gibi, çoğu zaman tesadüf eseri olarak görüldü:

> "Etnoloji kitaplarında -üstelik en düzeysizlerinde de değil- insanın ateşi rastlantısal bir yıldırım ya da bir çalılık yangını sonucu öğrendiğini; böylesi durumlarda kazayla kızarmış bir av hayvanını bulmasıyla yiyeceklerini pişirmeye başladığını; çömlekçiliği buluşunun ocak yakınında unutulmuş bir kil topağı sonucu olduğunu okuruz" (Levi-Strauss 1997, 23).

Bu basitleştirici bakış değer yargıları doğurdu: "emeğin yorgunlukları ve üstün yeteneğin esinleri çağdaş insana saklanmış" (Levi-Strauss 1997, 23-24) iken, prehistorik insan *aşağı*, *ilkel* ya da *yabanıl* olarak görülüyordu.[4]

[4] Fransızca'da "primitif" (ilkel) ve "sauvage" (yaban, yabani, yabanıl, vahşi) sözcükleri hem sıfat hem de isim olarak kullanılmaktadır. Türk Dil Kurumu'nun Büyük Türkçe Sözlüğü'ne göre ilkel, yaban, yabani, yabanıl ve vahşi sözcükleri sadece sıfat olarak kullanılmasına rağmen, bu makalede belirtilen *Irk ve Tarih* adlı Levi-Strauss'un kitabının çevirisinde "ilkel(ler)" ve "yaban(lar)"

19. yüzyılda, Avrupalı bilim insanlarının çoğunluğu tarafından varlığı bir kez kabul edildikten sonra ve yeni keşiflerle bunların getirdiği bilimsel tartışmalara uygun olarak, prehistorik insanın ya da daha doğrusu onun hakkında edinilmiş olan fikrin çizimi, oyması, resmi, heykeli yapıldı ve hikayesi anlatıldı, fakat karikatürize bir şekilde. Bununla birlikte prehistorik insanın bilimsel olmayan iletişim ortamlarına girişi gecikmeli ve kademeli olmuştur ve prehistorik insan imgesi 20. yüzyılın başlarından evvel Avrupa dışına çıkmamıştır (Patou-Mathis 2011, 195). Bu "öncül insan"ın, bu prehistorik insanın portreleri önceleri, yazarlarının savlarını güçlendirmek üzere bazı bilimsel yayınlara, ayrıca "aydınlanmış" bir kitle nezdindeki bazı popüler eserlere eşlik etti.[5] 19. yüzyılın akışı içinde ortaya çıkan ucuz dergiler, başarılarını büyük oranda çok sayıdaki illüstrasyonlarına borçluydular. Prehistorik insan ve imgesi 19. yüzyılda, başka şeyler yanında, bu dergiler aracılığıyla da popüler hale geldi, oysa sanatçılarla yazarlar özellikle 19. yüzyılın sonundan itibaren konuyu sahiplendiler.[6] Ardından, bir kere ders kitaplarına girdikten sonra, prehistorik insan imgesi kolektif hayal gücüne kalıcı olarak yerleşti, öyle ki bazı stereotipler, bu içinde bulunduğumuz 21. yüzyılın başında dahi halk kitleleri nezdinde hâlâ devam etmektedir.

Başlıca stereotipler prehistorik insanı bir mağara adamı olarak özetler, "mağara adamı", barbar, sert, maymunsu fiziksel özellikleri olan ve düşman bir doğa içinde yaşayan bir tür "maymun-insan"; sözün kısası tüylü, sırtı kambur, "hayvansı" bir yaratık.

Henri Du Cleuziou, [İnsanın Yaratılışı ve İnsanlığın İlk Çağları][7] (1887) adlı eserinde yer alan bir gravürün altyazısında prehistorik insanı şöyle tanımlar: "Mağaralarda İkamet Ederler". Prehistorik insanın barbar karakteri mesela, ressam Emile Bayard'ın, Louis Figuier'nin [İlkel İnsan][8] (1870) adlı eserinde yayınlanan [Solutré Kayası Üzerinde At Kovalama][9] illüstrasyonunda da görülür; insanın dostu olan atın öldürülmesi iğrenç, medeniyetsiz bir eylem

sözcüklerinin kullanılmasından dolayı (Levi-Strauss 1997, 10, 11, 13), söz konusu iki kelime tekil ya da çoğul isim olarak da kullanılacaktır.

[5] Mesela bkz. 1870'te Louis Figuier tarafından yayınlanmış ve "gençler için hazırlanmış" *L'Homme primitif: tableau de la nature* [İlkel İnsan: Doğanın Tablosu] (Carlos 2015, 113), Emile Bayard'ın *ilkel insanın hayatından 30 sahne* illüstrasyonları ve Delahaye'ın *ilk çağların mutat objelerini temsil eden 232 figür* desenleriyle; ayrıca bkz. Victor Meunier'nin, 1875'te yayınlanan *Les Ancêtres d'Adam, histoire de l'homme fossile* [Adem'in Ataları, Fosil İnsanın Tarihi] adlı eseri.

[6] Patou-Mathis 2011, 231. Resim, heykel gibi birçok eserin görselleri için bkz. Patou-Mathis 2018.

[7] *La création de l'homme et les premiers âges de l'humanité*.

[8] *L'Homme primitif*.

[9] *La poursuite des chevaux sur le bloc de Solutré*.

kabul edilmektedir.[10] Diğer yandan, etrafı tehlikelerle dolu olan prehistorik insan, hayatta kalabilmek için şedit olmak zorundaydı.[11] Bayard'ın [İlkel İnsan] (1870) içindeki [Büyük Ayı ve Mamut Çağında İnsan][12] başlıklı 16. figüründe; [İnsanın Yaratılışı]'nın[13] (1887) içindeki Cleuziou'nun [Mağara Ayısını Yenen İnsan][14] illüstrasyonunda, Emmanuel Frémiet'nin, [Taş Devrinde Ayısıyla Mücadele Eden İnsan] (1889)[15] heykelinde, Paul Jamin'in, [Mamuttan Kaçış][16] (1885), Albert Anker'in [Gölcül Adam][17] (1886) ve Fernand Cormon'un [Yengeç Yiyenler][18] (1897) tablolarında resmedildiği gibi yabani hayvanlarla dövüşüyordu. Aynı zamanda, Léon-Maxime Faivre'in 1884'te resmettiği gibi acımasız *İstilacı*[19] ile de dövüşüyordu, yine onun gösterdiği gibi, onun kazanması, silahları, teknik üstünlüğü sayesindeydi (Carlos 2015, 112). Dehşet ilham eden prehistorik insan, 20. yüzyılın ikinci yarısında, sinemada olduğu gibi [Neanderthal İnsan][20], 1953) edebiyatta da - mesela Robert Ardrey'nin [Kabil'in Çocukları]'nı[21] (1961)- yeniden ortaya çıktı (Patou-Mathis 2011, 236-237).

Prehistorik insan maymun görünümünde tasvir edilmediğinde, hayvanlar âlemiyle yakınlığı, Bayard'ın [Ren Geyiği Çağında Bir Aile] 'sinde resmedildiği gibi,[22] hayvan derisinden yapılmış kıyafetleriyle vurgulanıyordu; burada, prehistorik insanın kılığı Kuzey halklarının kıyafetlerinden esinlenmişti,[23] etnografi bu yolla bazı arkeolojik boşlukları örtbas ediyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısıyla 20. yüzyılın ilk yarısında, insan fosili uzmanları dahi prehistorik insanı "maymunsu", "haşin", "hayvansı", "ahmak" olarak

[10] Carlos 2015, 112. Louis Figuier'nin *L'Homme primitif* (1870) kitabının analizi için bkz. Blanckaert 1993.
[11] Paul Nicole tarafından kaleme alınan *L'Homme* [İnsan] (1887) ve Émile Mas'ın illüstrasyonlarını içeren *L'Homme il y a deux cent mille ans* [İki yüz bin yıl önce insan] (1885) başlıklı kitaplarında Neandertallerin şiddet ve ağır suç ilişkisi için bkz. Hurel 2018, 154-157. *Şiddet ve Savaş Prehistoryası* detaylı bir analiz için bkz. Patou-Mathis 2013.
[12] "L'homme à l'époque du grand ours et du mammouth".
[13] *La création de l'homme*.
[14] "L'homme vainqueur de l'ours des cavernes".
[15] *Homme à l'Âge de pierre aux prises avec son ours*. 1889 Dünya Fuarı'nda, antropoloji bölümünde sergilenen bronz heykel (Patou-Mathis 2011, 233 ve not 4).
[16] *La fuite devant le mammouth*.
[17] *Homme lacustre*.
[18] *Mangeurs de crabes*.
[19] *L'Envahisseur*.
[20] *The Neanderthal Man*.
[21] *Cain's children*.
[22] "Une famille de l'âge du renne". Bu illüstrasyon aynı zamanda, Louis Figuier'nin *L'homme primitif*'in 3. baskısında (1873) 61 numaralı görsel olarak da yayınlanmıştır.
[23] Prehistorik insanla Kuzey halkları arasında kolayca kurulan yakınlık, o dönemde rağbet gören "Mongoloid" teorisinden ileri geliyordu (Carlos 2015, 113). Bu teoriye göre, "ilkel Mongoloid ırkı"nı "Ari ırk"tan ayırt etmek gerekiyordu; çağdaş Kuzey halkları ve eski zamanların Cro-Magnonu gibi birinci ırkın temsilcilerinin kafatası brakisefal, ikincilerin kafatası ise dolikosefaldi (Patou-Mathis 2011, 120-121).

nitelendiriyorlardı; bazı bilimsel adlandırmalar bu olumsuz imajı gayet açıkça gösteriyordu, en başta da etimolojik olarak "güney maymunu", "austral maymun" anlamına gelen Australopitekus. Maymun-insan çok sayıda illüstrasyonda karşımıza çıkar; Pierre Boitard'ın *Le Magasin Universel* Cilt V'te (Nisan 1838) yayınlanan "Fosil İnsan"ındakiler gibi, neredeyse bunun tıpkısı bir fosil insan da [Tufanöncesi Araştırmalar, İnsanlardan önce Paris. Fosil Adam, vs.][24] (1861) içinde temsil edilmiştir. [Zenci Kadını Kaçıran Goril][25] (1859) ve [Kadını Kaçıran Goril][26] (1887) adlı eserler gibi, Frémiet birçok kez gorile benzeyen "antropomorfik maymun" heykeli yapmıştı. Özellikle Neandertal insan, çoğunlukla bilim insanlarının yönetiminde gerçekleştirilen rekonstitüsyonlara[27] konu oldu. Bu heykeller fosil insanın maymunsu özelliğini öne çıkarıyordu. Charles Bousquet'nin prehistoryacı Henri-Martin'in yardımıyla yaptığı Neandertal kadın *Madame Quina* (1913), Joanny Durand'ın antropolog Marcellin Boule yönetiminde yaptığı *Homo néandertalensis* (1921) ve Maurice Faure ile Yvonne Parvillée'ye ait Musteryen insan *Homo mousteriensis* (1923) böyledir. Prehistorik insanın maymunsu figürü, bu ilk temsillerden çok uzun süre sonra dahi karşımıza çıkar. Bunların içinde Zdenek Burian tarafından yapılmış olan illüstrasyonlar göze çarpmaktadır.[28]

Diğer bir stereotip, prehistorik insan temsillerine cinsiyetçi bir nitelik kazandıran, erkeklere ve kadınlara atfedilen toplumsal rollerdir. Erkek avlarken kadın toplar, erkek silahlarıyla savaşırken kadın anne ve eştir, erkek resim yaparken kadın mest olur; sözün kısası, aktif erkeğin karşısında kadın pasif kalır, çoğu zaman itaat altına alınmıştır, bazen de seks kölesidir.[29] Avcı, balıkçı ya da savaşçı faaliyetleri içindeki erkek bu haliyle Bayard tarafından ([Ren Geyiği Devrinde İnsan],[30] [Ren Geyiği Devrinde Av],[31] [Cilalı Taş Devrinde Balıkçılar]),[32] ressamlar Emmanuel Benner ([Pusu],[33]

[24] *Études antédiluviennes, Paris avant les hommes. L'homme fossile, etc.*
[25] *Le Gorille enlevant une Négresse.*
[26] *Le Gorille enlevant une Femme* da yine 1889 Dünya Fuarı'nın antropoloji bölümünde sergilenmişti (Patou-Mathis 2011, 233 ve not 4).
[27] "Rekonstitüsyon" kelimesinin kavram veya terim olarak Türkçe'de bir karşılığı bulunamadığından bu şekilde kullanılmıştır.
[28] Örneğin Josef Augusta'nın *Les hommes préhistoriques* [Prehistorik İnsanlar] (1962) ve Wolf Josef'in *Encyclopédie des hommes de la préhistoire* [Prehistorya İnsanları Ansiklopedisi] (1977) adlı kitaplarda.
[29] Carlos 2015, 113; Patou-Mathis 2011, 232-239.
[30] "L'homme à l'époque du renne"; Figuier 1870, 39 numaralı görsel.
[31] "La chasse à l'époque du renne"; Figuier 1870, 54 numaralı görsel.
[32] "Pêcheurs à l'époque de la pierre polie"; Figuier 1870, 80 numaralı görsel.
[33] *L'Affût.*

1879, [Prehistorik İnsan Ayı Avında],[34] 1892), Fernand Cormon ([Taş Devri, Ayı Avından Dönüş],[35] 1882, [Av],[36] 1897), ve Angèle Delassale ([Avdan Dönüş],[37] 1898) tarafından temsil edilmiştir. Bayard aynı zamanda mucit insanı ([Ateşin Fethi],[38] [İlk Çömlekçi],[39] [İnsan Endüstrisinin İlk Atölyesi ya da Pressigny'deki Çakmaktaşı Üretim ve Cila Atölyesi],[40] [İlk Denizci][41]) ve sanatkâr ve zanaatkâr insanı da resmetmiştir, örneğin: [Raphaello ve Michelangelo'nun Öncülleri ya da Ren Geyiği Devrinde Resim ve Heykel Sanatının Doğuşu].[42] Altamira'daki (1879), Font de Gaume'daki ve Combarelles'deki (1901) kaya resimleri keşfedildikten sonra Paul Jamin sanatkâr insan resmini yaptı ([Ren Geyiği Devrinde Dekoratör Ressam],[43] 1903); Louis Mascré ([Cro-Magnon Irkından Magdalenyen Sanatçı],[44] 1909-1914) ile Paul Richer ([İlk Sanatçı],[45] 1890) de sanatkâr insanın heykelini yaptılar. Yine Bayard'da, kadının payına düşen rol de görülür ([Taş Devrinde Ekmek Yapma Sanatı]),[46] ki bu rol [Neolitik Çağda Mooseedorf Yakınlarında Moosee Gölcül Yerleşimi][47] (1891) adlı tabloda Otto Emanuel Bay tarafından da resmedilmiştir; Albert Anker'in [Gölcül Kadın][48] (1873), Angèle Delassale'ın [Avdan Dönüş][49] (1898), Paul Jamin'in [Taş Devri, Kadın Kaçırma][50] (1888) ve [Kadın Kaçırma][51] (1900) tablolarında bu rol itaatkarlık şeklini alır.[52]

Cinsiyetlerin hiyerarşiye göre sınıflandırılmasına, "ırk"ların aynı şekilde sınıflandırılması da eklenir, bu da özellikle Neandertal insanla ilgiliydi ve

[34] *L'homme préhistorique chasse l'ours*.
[35] *L'Âge de pierre, retour d'une chasse à l'ours*.
[36] *La chasse*.
[37] *Le retour de chasse*.
[38] "La conquête du feu"; Figuier 1870, 7 numaralı görsel.
[39] "Le premier potier"; Figuier 1870, 17 numaralı görsel.
[40] "Le premier atelier de l'industrie humaine, ou l'atelier de fabrication et de polissage des silex à Pressigny"; Figuier 1870,107 numaralı görsel.
[41] "Le premier navigateur"; Figuier 1870, 126 numaralı görsel.
[42] "Les précurseurs de Raphaël et de Michel-Ange, ou la naissance des arts du dessin et de la sculpture à l'époque du renne; Figuier 1870, 67 numaralı görsel.
[43] *Peintre décorateur à l'âge du renne*.
[44] *L'Artiste magdalénien de la race de Cro-Magnon*.
[45] *Premier Artiste*.
[46] "L'art de faire le pain à l'âge de la Pierre"; Figuier 1870, 125 numaralı görsel.
[47] *Station lacustre de Moosee près de Mooseedorf, époque néolithique*.
[48] *Femme lacustre*.
[49] *Le Retour de la chasse*.
[50] *Le Rapt, Âge de Pierre*.
[51] *Rapt à l'Âge*.
[52] Prehistorik ve yabanıl kadın imgesi hakkında bkz. Patou-Mathis 2011, 291-294. Ayrıca bkz. Françoise L'Héritier'nin kadının aşağılanmasına dair son derece ilginç çalışması: *Hommes, femmes : la construction de la différence* [Erkekler, kadınlar: farkın inşası] (2010).

hâlâ da ilgilidir. 1856'da Neandertal'de (Almanya)[53] ilk kalıntıların bulunmasından yarım yüzyıl sonra, bu türden fosil insan parçası keşifleri çoğaldı, özellikle Fransa'da Chapelle-aux-Saints'de 1908'de, Ferrassie'de 1909'da, La Quina'da 1911'de.[54] Hermann Schaaffhausen'in 1888'deki ilk rekonstitüsyonundan itibaren Neandertal, maymun-insan olarak çizilmişti. Louis Mascré'nin 1909 - 1914 arasında gerçekleştirdiği, çocuklarını korurken gösteren [Neandertal Irkı Kadını][55] ve [Neandertal Adam][56] isimli alçıdan rekonstitüsyonlar, Neandertale bir erkek ya da dişi goril görünümü verdi.[57] Frantizek Kupka da özellikle *Anthropoïdes*'de (1902) ve *Illustrated London News* (27 Şubat 1909) için yaptığı "Chapelle-aux-Saints'in Erkeği"[58] rekonstitüsyonunda Neandertali maymun-insan olarak resimlemiş ve çizmişti. Noberto Montecucco'nun 1909'da La Chapelle-aux-Saints'de bulunan kafatasından yola çıkarak ve İtalyan antropolog Lombroso'nun tavsiyeleriyle yaptığı bronz Neandertal başı rekonstitüsyonu da maymunsudur. Ulusal Doğa Tarihi Müzesi'nde profesör olan Marcellin Boule, [Fosil İnsanlar]'da[59] (1920) Neandertal insan hakkında şunları yazıyordu:

> "Estetik ya da moral alandaki zihin uğraşlarına dair izlerinin muhtemel yokluğu, bu sağlam ve ağır bedenin kaba görünümüyle ve tamamıyla bitkisel ya da hayvansı işlevlerin serebral işlevlere ağır bastığını gösteren güçlü çeneleri olan bu kemikli kafayla uyum halindedir".[60]

Neandertal aynı zamanda, *Homo sapiens*'ten, Cro-Magnon'dan, bir başka deyişle modern insandan aşağı bir "ırk"ı da temsil ediyordu. İşte bu yüzden, iki ayrı imge temsil edildi: Neandertal ya da selefleri gibi maymun-insan imgesi ve modernliği ve insanlığı özümsemiş *Homo sapiens* ("bilge, akıllı

[53] Bu fosil insan türüne, 1863'te, Britanyalı jeolog King *Homo neanderthalensis* adını vermiş, takip eden yılda bu adlandırmayı yeniden kullanmıştır: "The reputed fossil man of the Neanderthal", *Quaterly Journal of Science* 1, p. 88-97, 1864 (aktaran Patou-Mathis 2011, 88). Daha önce 1829'da Engis'te (Belçika) bir çocuğun kafatası bulunmuş olsa da söz konusu fosilin Neandertal olarak tanımlanması 20. yüzyılın başında gerçekleşmiştir (Patou-Mathis ve Depaepe 2018, 79).

[54] Söz konusu kafataslarının ve çene kemiklerinin görselleri için bkz. Patou-Mathis ve Depaepe 2018b, 73, 74, 75.

[55] *Femme de la race de Néandertal*.

[56] *L'Homme de Néandertal*.

[57] Mascré, Belçika Doğa Bilimleri Kraliyet Enstitüsü Müzesi'nin konservatörü Aimé Rutot ile işbirliği halinde (Patou-Mathis 2011, 234) ve paleontolog Marcellin Boule'un tavsiyeleri doğrultusunda çalışmıştı (Carlos 2015, 114). Büstler Rutot'nun *Un essai de reconstitution plastique des races humaines primitives* [İlkel insan ırklarının plastik rekonstitüsyonun denemesi], Bruxelles, Hayez, 1919 adlı eserini resimliyordu (aktaran Patou-Mathis 2011, 361).

[58] "Man of Chapelle-aux-Saints".

[59] *Les hommes fossiles*.

[60] Aktaran Pascal Semonsut, "Néandertal, de la légende noire à la légende dorée", https://www.hominides.com/html/prehistoire/Neandertal-legende.php, erişim tarihi 5.09.2018.

insan") imgesi (Carlos 2015, 110-111). Bu zıtlık 20. yüzyılın başında, Mascré'nin heykellerinde ([Neandertal Adam] ve [Neandertal Kadın][61] versus [Cro-Magnon Irkından Magdalenyen Sanatçı],[62] 1909-1914) ve daha sonrasında, 1950'lerden itibaren Zdenek Burian'in *Homo erectus* ve *Neanderthal* versus [Cro-Magnon Avcı][63] gibi resimlerinde açıkça görünür. 1939'da antropolog Carleton Coon, başına komik görünüşlü bir şapka yerleştirerek Neandertale itibarını iade etmeyi denemiş [Şapkalı Neandertal],[64] insan gruplarına dair temsillerin sübjektif olduğunun altını çizmeye çalışmıştı.[65]

Başlangıçta esas olarak Fransızca, daha sonraysa çoğunlukla İngilizce bir edebiyat da, "prehistorik roman" denen yeni bir tür üzerinden bu hayali temsilleri aktardı. Élie Berthet'nin 1876'da yayınlanan [Meçhul Dünya]'sından[66] itibaren artık, "romantizmin arkeolojik gerçekliğin önüne geçtiği" açıktı (Patou-Mathis 2011, 239). Bunun en önemli temsilcilerinden biri, [Vamireh. İlkel Çağların Romanı][67] (1892), *Eyrimah* (1893), *Nomaï* (1897), [Ateş Savaşı][68] (1909'da resimli *Je sais tout* dergisinde tefrika edildi, 1911'de kitap olarak yayınlandı), [Dev Kedi. Yabanıl Çağların Romanı][69] (1918) romanlarını borçlu olduğumuz Joseph-Henri Rosny Aîné oldu.[70] Prehistorik romanlar köken mitlerine atıfta bulunan klişelerle dolup taşıyordu ("altın çağ", "iyi yaban", "yabanıl çocuk"), bunlar da Rudyard Kipling'in [Orman Kitabı][71]'ndaki (1894) Mowgli'yi, daha sonra da Edgar Rice Burroughs'un Tarzan'ını (1912-1944) ortaya çıkarmıştı.

O zaman ki hâkim bilimsel düşünceye paralel olarak gerçekleştirilen söz konusu plastik ve edebi temsiller, prehistorik insanı insanlığın doğrusal gelişimci vizyonu içine yerleştiriyordu. 1877'de Morgan, [Eski Toplum]'da[72] insanlık tarihinin en eski dönemlerini art arda gelen üç evreye ayırıyordu: avcı-toplayıcıların bulunduğu "yabanıllık" evresi, ilk ziraatçılarla birlikte

[61] *L'Homme de Néandertal* ve *La Femme de la race de Néandertal*.
[62] *L'Artiste magdalénien de la race de Cro-Magnon*.
[63] *Cro-Magnon hunter*.
[64] *Neanderthal in a hat*.
[65] Neandedertallerin itibarının iade edilmesi hakkında, bkz. Pascal Picq'in *Le retour de Madame Néandertal. Comment être sapiens?* [Madame Neanderthal'ın dönüşü. Sapiens nasıl olunur?] (2015) başlıklı güzel felsefi-antropolojik masal.
[66] *Le monde inconnu*.
[67] *Vamireh. Roman des temps primitifs*.
[68] *La Guerre du feu*.
[69] *Le félin géant. Roman des âges farouches*.
[70] Rosny Aîné "aynı zamanda bilim-kurgunun kurucularından kabul edilir" (Pathou-Mathis 2011, 18).
[71] *The Jungle Book*.
[72] *Ancient Society*.

"barbarlık" evresi, devletlerin ortaya çıkışıyla "medeniyet" evresi.[73] Ders kitapları bilimsel bir kisveye rağmen konuyu fazlasıyla basitleştirirler ve sıklıkla, "sürekli ilerleme halindeki insanlık" klişesini tekrar edip dururlar (Carlos 2015, 108). Gerçekten de Australopitekus (ilk iki ayaklı), *Homo habilis* (ilk alet), *Homo erectus* (bugünkü insanlar gibi ayakta duran ilk insan), Neandertal (ölü gömme geleneğine dair ilk örnekler) ve *Homo sapiens*'in (ilk sanat) art arda ortaya çıkması biyolojiden tekniğe, oradan metafiziğe, sürekli bir gelişime tekabül eder (Carlos 2015, 108). 1965'te, Rudolf Zallinger işte bu şekilde, Howell ve Edey'in [İlkel İnsan]'daki[74] pedagojik bir illüstrasyonuyla, bir "insanın ilerleyişi" fikrini kalıcı olarak yerleştiriyordu.

Son önyargılar burada, Paleolitik insanla Neolitik insan arasındaki ayrımın yorumlanmasıyla ilgili olarak karşımıza çıkar.[75] İki görüş birbirleriyle zıt düşer. Paleolitik insana olumlu bir imge atfeden görüş, insanla doğanın uyum içinde olduğu bir hayat, temelde "iyi" bir insan ortaya koyar. Bu imge kaynağını, *Kutsal Kitap*'ın cennetiyle birlikte Tekvin gibi kurucu mitlerden alıyordu. Buna karşılık Neolitik insan "düşüş"ü, "kabahat"i temsil ediyordu, tekniğe hâkim fakat bundan böyle çalışmak ve acı çekmek zorunda olan insanı; dolayısıyla olumsuz bir imgeydi bu. Bunun karşısında, Paleolitik insan hakkında çok yaygın bir olumsuz imge gelişti, buna göre prehistorik insan bir yabandan, hayvani bir varlıktan başka bir şey değildi, oysa Neolitik insan medeniyeti temsil ediyordu, "göl şehirleri" mitini meşhur eden de buydu. 1854'te Zürih Gölü kıyılarında yerleşim kalıntılarının bulunması ve bunu aynı türde birçok başka keşfin izlemesi, Zürih Kantonu Antikacılar Birliği başkanı Ferdinand Keller tarafından, göl sularının üzerindeki temel kazıkları üstüne inşa edilmiş köyleriyle bir "göl medeniyeti"nin kanıtı olarak yorumlandı. Kamuoyu ve edebiyat bu anlatıyı hızla sahiplendi. "Gölcül insan" mağara adamının tersine, Helvetiklerin maharetli ve medeni atalarına atıfta bulunuyor, bunun mitik anlatısı da *ilerleme* inancıyla örtüşüyordu (Danesi 2004).[76] "Gölcül insanlar", özellikle Anker ([Gölcül Kadın],[77] 1873, [Gölcül Erkek],[78] 1886), Bay ([Neolitik Çağda Mooseedorf Yakınlarında

[73] Condorcet daha 1795'te, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* [İnsan zihninin ilerlemesinin tarihsel bir tablonun taslağı]'nda insanlık tarihini "medeniyet etapları" olarak ayırmıştı.
[74] *The Early Man*.
[75] Bu konu için bkz. Patou-Mathis 2011, 194-195.
[76] 1950'li yıllardan itibaren arkeolojideki gelişmeler, bu "gölcül" ya da "göl üstü (palafitte)" mitinin son bulmasını sağladı (Danesi 2004; Patou-Mathis 2011, 227-229).
[77] *Femme lacustre*.
[78] *Homme lacustre*.

Moosee Gölcül Yerleşimi],[79] 1891) ve Jamin ([Göl Şehri, İnsanların Dönüşünün İşareti],[80] 1898) tarafından fazlasıyla resmedildi.

Prehistorik insana dair bu klişeler, 19. ve 20. yüzyılların Avrupa ve Batı toplumlarında var olan hâkim düşünceleri yansıtan zihinsel yapılardan ileri geldiği ölçüde önyargıları ortaya koyar. Prehistorik insana *yabanların* ya da çağdaşları olan Kuzey'in *ilkel* insanlarının adetlerini yakıştıran Bayard'da olduğu gibi, bu imgeler aynı zamanda bir cehalet, *öteki*'ne dair cehalet temeli üzerine kurulmuştur. Bilimsel gelişmeler prehistorik insan hakkındaki önyargıların inşasına katkıda bulunduysa da, uzun vadede -henüz kamuoyuna pek ulaşamadıysa da- bunların yapısökümünü de sağlamıştır.

**B. Önyargıların İnşası ve Yapısökümü: Bir Zaman Meselesi**

1865'te Lubbock'un [Prehistorik Zamanlar]'ının[81] yayınlanması "Tarihten Önce", "Yontma Taş Devri", "Cilalı Taş Devri" terimlerinin yerine "Prehistorya", "Paleolitik", "Neolitik" terimlerinin kabul görmesini ve yayılmasını sağladı. Prehistorik insanın varlığı geç kabul edildi.

Gerçekten de çok uzun bir süre boyunca, halk kitleleri için, siyasi otoriteler için ve aynı zamanda Avrupalı bilim insanlarının büyük bir çoğunluğu için prehistorik insan diye bir şey yoktu ya da daha doğrusu, *Kutsal Kitap*'ın Âdemi'nden önce var olmuş insan yoktu. Dolayısıyla insanın, bütün maddi kültüre ve bütün insani bilgiye, "Tanrı tarafından yaratıldığı gün" mazhar olduğu açıktır (Patou-Mathis 2011, 181). İnsanın eskiliği fikrine bağlılık, uzun bir süreçten ileri gelir, bunu anlamak için temel olarak Marylène Patou-Mathis'in (2011) mükemmel analizini takip edebilir ve zevk için Claude Levi-Strauss'un ilk olarak 1952'de yayınlanmış olan [*Irk ve Tarih*]'i üzerinde durabiliriz.[82]

"Âdem-öncesi" ya da "tufan-öncesi"[83] insanın varlığını tasdik edebilmek için iki önkoşul gerekmekteydi. Bir tarafta, daha önce insan türü ile ilişkilendirilmeyen fosillerle beraber bulunmuş olan aletler ve yok olmuş hayvan türlerine ait fosillerin bir arada bulunması, insan geçmişinin düşünülenden çok daha eski olduğunu kanıtlamıştır. Diğer yandan, insanın

[79] *Station lacustre de Moosee près de Mooseedorf, époque néolithique.*
[80] *Cité Lacustre, le Retour des Hommes est signalé.*
[81] *Prehistoric Times.*
[82] Makalede Claude Levi-Strauss'un *Races et histoire*'ından yapılan bütün alıntılar, eserin Türkçe çevirisinden alınmıştır: Levi-Strauss, *Irk ve Tarih*, çev: Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden, Metis Yayınları, 1997. (ç. n.)
[83] *Kutsal Kitap*'taki Âdem'e ve tufana atıfla.

hayvan türüne ait olduğu ve diğer canlı türleri gibi evrimleştiğinin düşünülmesi bunun yolunu açmıştır. Anaksimandros gibi Antikçağ Yunan filozofları bu evrimi zaten çoktan kabul etmiş, insanı hayvanlar âleminin içine yerleştirmişlerdi. Her ne kadar Anaksimandros vaktinden önce "evrimci" kabul edilebilecek olsa da Aristoteles, türlerin değişmez olduğu "fiksizm"in savunucusudur; dünyanın altı günde yaratılışıyla, tufanla ve hayatın insanmerkezci ve yaratılışçı bir vizyonuna uygun olarak insanı hayvanların üzerine yerleştiren canlı türlerinin değişmez sınıflandırmasıyla *Kutsal Kitap*'ın teyit ettiği bir teoridir bu. İşte bu vizyon ve Aristoteles'in felsefesi, en azından 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa düşüncesine hâkim olmuştur. Bu da, Yunanlardan itibaren ve iki bin yıldan uzun bir süre boyunca tesadüfen bulunmuş çok sayıdaki prehistorik objenin, insani bir maharet ve zekanın sonucu kabul edilmediğini açıklar. Prehistorik aletlerin, değerli taşların, hayvan fosillerin ve o çağlar için alışılmadık diğer objelerin kökeni, "doğanın garabetleri" olarak görülüyor olmalıydılar; "yıldırım taşları" ya da "gökten düşmüş taşlar" (Yunanca *keraunos*, gökgürültüsü) diye adlandırılan bütün bu objelere büyülü, şifalı ve koruyucu güçler atfediliyordu. Diğer yandan, 15. yüzyıl sonuyla 16. yüzyıl, Avrupalıların o zamana kadar bilinmeyen halklarla temasa geçmesini sağlayan Büyük Keşifler Çağı olmuştu ve bu halkların fiziksel görünüşleri ve adetleri onlarınkinden o kadar farklıydı ki, önyargılara maruz kalmışlardı. Bu insanlar *yaban* olarak nitelendirilmiş, *insan-dışı* veya *gayri medeni* olarak algılanmışlardı. Bu algı kimilerinde 19. yüzyıl ortalarına kadar, kimilerindeyse 20. yüzyıl ortalarına kadar süregelmiş ve prehistorik insan algısının temelinde yattığı ortaya çıkmıştır.

Gerçekten de *prehistorik insan* deyimindeki *insan* kavramının, diğer bir deyişle *prehistorik* insanın beşeri niteliğinin kabullenilmesi uzun zaman aldı. Prehistorik insan, *yaban* ya da *barbar*[84] yani bireysel ve biyolojik planda da sosyo-kültürel planda da insan statüsü iddiasında bulunamayacak gayri medeni seviyesine itilmişti. Bu görüş açısının bir tarihi vardır, yeni dünyaların fethi ve *yabanıl* halkların keşfiyle başlayan, her şeyden önce bir Avrupa tarihidir bu. Yaban tahayyülü Batı dünyasında gelişmiş ise de,

[84] Antikçağ Yunanları, insanlığı biyolojik değil kültürel kriterlere göre iki kategoriye ayırıyorlardı; *barbar*, Yunan dili ve kültürüne sahip olmayan kişiydi. "Barbar sözcüğü kök bakımından, insan dilinin anlamlı akustik imgesine karşı, eklemsiz kuş şakımalarının karmaşıklığından kaynaklanıyor olabilir ve yine "ormana ilişkin" anlamına gelen "yaban" sözcüğü de insan kültürüne karşıt hayvansı yaşam biçimini çağrıştırır. Her iki şıkta da kültürel çeşitlilik olgusu yadsınır; yaşamımızı düzenleyen normlara uymayan ne varsa kültürün dışına, doğaya atılması yeğlenir" (Levi-Strauss 1997, 13). Montaigne, Voltaire, Montesquieu ve diğerleri insanlığın bu şekilde derecelendirmesini asla kabul etmediler, ve Montaigne'in yazdığı gibi: "Herkes, kendi adeti olmayana barbarlık der" *Essais* [Denemeler] (I, 31, "Des Cannibales" ["Yamyamlar"]).

'öteki'ye, farklı olana, yabancıya ilişkin önyargılarla damgalı bakış Avrupalılara özgü değildi; cehalet ve onun doğal sonucu olan üstünlük duygusu evrenseldi ve hâlâ da öyledir. Claude Levi-Strauss'un hatırlattığı gibi:

> "İnsanlık, kabilenin, dil birliği olan topluluğun, hatta bazen köyün sınırlarında biter; öyle ki, ilkel diye adlandırılan büyük toplulukların çoğu, onlara göre tümüyle "kötüler", "reziller", "yer maymunları" ya da "bit yumurtalarından oluşan diğer kabile, topluluk ve köylerin insanlığın -ya da doğanın- erdemlerini paylaşmadıklarını varsayarken, kendilerini "insanlar" (hatta bazen -hafifçe fısıldayalım ki- "iyiler", "mükemmeller", "kusursuzlar") anlamına gelen bir adla tanımlamışlardır [...]. Büyük Antiller'de, Amerika'nın bulunmasından birkaç yıl sonra İspanyollar, yerlilerin bir ruh taşıyıp taşımadıklarını anlamak için araştırma ekipleri yollarlarken, yerliler de beyaz tutsakların ölülerini çürüyüp çürümediklerini anlamak için sürekli gözetim altında, suda tutuyorlardı." (Levi-Strauss 1997, 13).

Avrupalı olan, öteki'ne bakışın, giderek artan oranda geçmişe yansıtılmasıdır. Gerçekten de 19. yüzyılda, "uzak Öteki" imgesine, mekân içindeki bu yabancıya, "zaman içindeki Öteki", "geçmişten gelen yabancı", prehistorik insan eklenmiştir: bir tahayyül diğeriyle örtüşmüş, her ikisi de yazısı olmayan halklarla ilişkilendirilmiştir (Patou-Mathis 2011, 9-11).

Öteki'nin zihinsel temsilleri, Avrupa'da 16. yüzyılda, Rönesans'ın göbeğinde oluşmaya başlamıştır. Yaban imgesi, Büyük Keşiflerin Avrupalı aktörlerinin anlatıları ve tanıklıkları üzerinden oluşmuş, bunu Amerika, ardından Afrika ve Okyanusya halklarının sömürgeleştirilmesi ve köleleştirilmesi anlatılarıyla tanıklıkları izlemiştir.[85] Daha işin başından itibaren iki yaban imgesi ortaya çıktı: "iyi yaban" ile yamyam; bunlardan birincisi, "kayıp cennet" mitini olduğu gibi çok sayıdaki "altın çağ" mitlerini de teyit eder görünmekteydi,[86] ikincisi ise imgenin şedit ve barbar niteliğini açığa vurmakta ve özellikle Afrikalıları, ardından Okyanusyalıları hedef almaktaydı. Bununla birlikte her ikisi de *medeni* Avrupa ile tezat oluşturuyordu; her ikisi de medenileşmeliydi. Yabanının medenileşebileceği düşüncesi bir yandan bir kültürler

[85] Ötekilik meselesi Hümanistler tarafından yeniden ele alınmış, özellikle Montaigne (*Essais* [Denemeler] I, 31, "Des Cannibales" [Yamyamlar], 1595) ve Montesquieu (*Lettres Persanes* [İran Mektupları], 1721) bunun üzerinde durmuştur; bu mesele, 1550-1551 yıllarında Dominiken Bartolomé de Las Casas ile teolog Juan Ginés de Sepúlveda'yı karşı karşıya getiren, Amerikan yerlileri hakkındaki "Valladolid Münazarası"nda olduğu gibi, büyük tartışmalara da konu olmuştur (bkz. Fabre 2006 ve Carrière 1992) .

[86] Altın Çağ için bkz. Delaporte 2008.

derecelendirmesine -ast ve üst-, diğer yandan ast bir durumdan üst bir duruma gelişimin mümkün olduğuna dair inanca dayanıyordu. Dolayısıyla medenileştirici misyon bir üstünlük duygusundan ileri geliyor, esas olarak 18. yüzyılda yerleşmiş "varlıklar sıralaması"nın yaratılması bu duyguyu doğruluyor ve normalleştiriyordu; bu zincir, "beyaz adamı, özellikle de Avrupalıyı zirveye, Yabanıyı ise alta" yerleştiriyordu (Patou-Mathis 2011, 11). 18. yüzyılda Yabanıl, gerçekten de revaçta bir tartışma konusu haline geldi. Bu Aydınlanma Çağı'nda, üst sınıflar Yabanlara karşı merak duyuyor olsalar da, âlimlerin dünyası öncelikle *akıl yürütmeye* odaklanmıştı: bilim insanları ekspedisyonlara katılarak insanmerkezci bir bakış açısıyla canlı türlerini sınıflandırıyor ve derecelendiriyordu; aynı zamanda, türlerin değişmezliğine ve Tufan teorisine duyulan inanca bağlı önyargıları sorgulamaya da başlıyorlardı. Linné ve Buffon, insanla büyük maymunların ortak bir kökeni olduğunu düşünüyorlardı. Linné 1735'te insanı primatlar arasında sınıflandırıyordu; Buffon, 1749'da türlerin değiştiğini,[87] 1778'deyse yeryüzünün kronolojisinin ilk başta düşünüldüğünden çok daha uzun olduğunu[88] belirtiyordu; 1748'de Maillet, insanınki de dahil bütün hayatın kökeninin denizde olduğunu savunuyordu;[89] 1795'te Hutton, evrimin özellikle doğal seleksiyona dayandığını yazıyordu;[90] 1798'den itibaren Cuvier, fosillerde nesli tükenmiş türlerin izlerini ayırt ediyordu.[91] Buna paralel olarak, her ne kadar Rönesans boyunca, özellikle Fransa ve İngiltere'de antik eserlere karşı bir ilgi geliştiyse de *antikacı* figürü 17. ve daha çok da 18. yüzyıllarda gelişti; eski ya da *egzotik* her türden obje ve fosilin toplandığı, çok sayıda ve meşhur *antika odaları*'nın ayrılmaz figürüydü bu.[92] Yine 18. yüzyılın başında bazı "yıldırım taşları"nın çok eski aletler olduğu anlaşılmıştı.[93] Eccard 1730 yılında, kademeli olarak ilerleyen tekniğin gelişimi üzerine kurulu, üç çağdan oluşan bir kronoloji önermişti: taş çağı, tunç çağı ve demir çağı.[94] Buffon, ilk insanlara taştan aletler atfetti ve bu ilk insanları

[87] *De la manière d'étudier l'histoire natürelle* [Doğal tarih nasıl incelenir], 1749.
[88] *Les époques de la nature* [Doğanın evreleri], 1778.
[89] *Telliamed ou Entretiens d'un philosophe indien avec un missionnaire français sur la diminution de la mer, la formation de la Terre, l'origine de l'homme* [Telliamed veya denizin azalması, Dünya'nın oluşumu, insanın kökeni üzerine bir Fransız misyonerle Hintli filozof görüşmeleri], La Haye, réédition, Fayard, 1984 (1748).
[90] *Theory of Earth* [Dünya Kuramı], 1795.
[91] Patou-Mathis 2011, 56-57, 73'te zikredilen yazarlar.
[92] Antika odaları müzelerin atalarını temsil ediyorlardı.
[93] Daha 16. yüzyılda İtalyan hekim Michele Mercati, *yabanıl* kıtalardan getirilen egzotik objelerle kıyaslayarak "yıldırım taşları"nın eski aletler olabileceğini öne sürmüştü (Patou-Mathis 2011, 37).
[94] Bu kronolojiyi Danimarkalı Thomsen 1836 yılında geliştirecek ve arkeolojiye uygulayacaktır (Patou-Mathis 2011, 61, 85; not 50).

*yabanlar* ya da *barbarlarla* bütünleştirdi.[95] *Encyclopédie*'de (1750-1760) *Yabanlar* şöyle tanımlanıyordu:

> "Kanunsuz, polissiz, dinsiz yaşayan ve sabit bir meskeni olmayan halklar [...] Amerika'nın büyük bölümünde Yabanlar yaşamaktadır, bunların çoğunluğu hâlâ yırtıcıdır ve insan etiyle beslenirler".[96]

Aşağı "ırk"a sürgün edilen Yabanıl, "iyi yaban"ı ve onun mitini yok etme eğilimindeydi. 19. yüzyılda Afrika, ardından Okyanusya sömürgeleştirilip Afrikalı, ardından Okyanusyalı mükemmelen Yaban ve Yamyam haline gelince, halkların bu "ırksal" sınıflandırılması iyice pekişti.[97] Sömürgecilik, sömürgeleştirilen halklardan çok sömürgeleştirilen alanlarda yürütülen araştırmalar (haritacılık, jeoloji, zooloji, botanik vs. alanlarındaki kayıtlar ve incelemeler) sayesinde bilimin ilerlemesini sağladıysa da, esasen deri renginden başlayarak "ırklar"ın eşitsizliğini güçlendirdi.

İşte bu bağlamdadır ki, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Batı Avrupa'da taş aletlerle ve soyu tükenmiş hayvan kalıntılarıyla bağdaştırılan insan fosilleri keşfedilmiş ve insanoğlunun eskiliği hakkında hararetli polemiklere sebep olmuştu, zira bunlar, "ölülerin (...) soy zinciri"ne işaret ediyorlardı (Patou-Mathis 2011, 10). 19. Yüzyılın ikinci yarısında sömürge bağlamına bir de, Avrupalıların üstünlük duygusunu daha da büyüten sanayileşme eklendi. Avrupalılarla sömürge halklar arasında, teknik ve teknolojik kıstaslar üzerine kurulu karşılaştırmalar sadece birincilerin ikinciler üzerindeki üstünlüğünü ortaya koymakla kalmıyor, modern insanın prehistorik insan üzerindeki üstünlüğünün de altını çiziyordu. Bu etnomerkezci, özellikle de Avrupamerkezci yaklaşımdan, teknik kazanımların insanlığın ilerlemesini yansıttığı, çizgisel tarih ortaya çıktı.[98]

Darwin'in iki eseri, 1859'da yayınlanan [Doğal Seçilim Yoluyla Türlerin Kökeni][99] ve 1871'de yayınlanan [İnsanın Türeyişi, ve Cinsiyete Mahsus

[95] *Époques de la nature*, 1778 (aktaran Patou-Mathis 2011, 60).
[96] Aktaran Patou-Mathis 2011, 67 ve not 39.
[97] "Manidar bir biçimde, 19. yüzyılın ikinci yarısının 'büyük beyaz avcıları'nın, Yamyam kabul edilen Yabana avlama hakları her zaman vardır..." (Patou-Mathis 2011, 14-15).
[98] Müzelerde sergilenen etnografik ve arkeolojik objeler, özellikle beyaz adamla Avrupalının diğerleri üzerindeki teknik üstünlüğünü göstermeye yarıyordu, tıpkı ilk insanlardan bu yana gerçekleştirilen teknik ilerlemelerin üstünlüğünü gösterdiği gibi (Patou-Mathis 2011, 16). Levi-Strauss, teknik "çağlar"ı şöyle itham etmişti: "bilim [insanları] bu ilerlemeleri [İnsanlığın, başlangıcından beri yaptığı ilerlemeler] kafalarında canlandırmak için son derece basit şemalardan yararlanıyorlardı: Yontma Taş Çağı, Cilalı Taş Çağı, Bakır, Bronz ve Demir Çağları. Bu tümüyle basit bir yöntemdir" (Levi-Strauss 1997, 17).
[99] *On the Origin of Species by Means of Natural Selection*.

Seçilim][100] insanın kökeni hakkındaki tartışmayı yeniden alevlendirdi. Birinci kitap, biyolojik planda insanın hayvanlar âlemine ait olduğunu ortaya koyuyor; ikincisi, "insanın diğer memeliler gibi ortak bir atadan geldiğini"[101] açıkça gösteriyordu; canlının evrimi "hem doğal hem cinsel çifte bir seleksiyonun devreye girdiği tesadüfi bir süreç" olarak tasavvur ediliyordu (Patou-Mathis 2011, 96). "İnsan maymundan geliyor"[102] önermesi, sadece Kilise'nin[103] ve *üst sınıfların* değil, aynı zamanda birçok bilim insanın da çok sayıda ve sert itirazlarına sebebiyet verdi. Bununla birlikte Darwin'in teorisi, fosil insanın kabul edilmesini kolaylaştırdı. Geriye insanla maymun arasındaki bağı tanımlamak kalıyordu: birincisi, ikincisinden mi geliyordu? Bundan sonra insanın kökenini maymunla insan arasındaki "kayıp halka"da aramak prehistoryacıların uğraşlarından biri haline geldi. Yoksa ikisinin ortak bir kökeni mi vardı? Bir diğer uğraş da, bu eski, "tufanöncesi" ya da "Üçüncü Zamana ait" insanın baştan itibaren insan mı yoksa "insanın öncülü"[104] mü olduğunu bilme meselesiydi. Başka bir deyişle, prehistorik ya da fosil insan imgesini Yaban imgesi ile örtüştürerek, Yabanın, insanın gelişiminin ilk evresini temsil edip etmediğini bilme meselesi ortaya konmuştu. İnsanda doğa-kültür zıtlığı böylece, 19. yüzyılın pozitivist biliminin en önemli bahislerinden biri haline geldi.[105] Her ne kadar prehistorya bu yüzyılın ikinci yarısında bilimsel disiplin olarak tanındıysa da, "ırkla" ilgili önyargılar ortadan kalkmamıştır:

> "Âdem'in soyu teorisi evrim teorisi tarafından yalanlandı, Tufan teorisi terk edildi ve prehistorik insanın varlığı tanındı, fakat antropologlar, maymunlar, günümüz insanları ve fosil insanlar arasında karşılaştırmalı analiz kullanarak,

[100] *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex.*
[101] Aktaran Patou-Mathis 2011, 16.
[102] O dönemde *Times*'ta yayınlanmış bir makalenin bönaşlığı (Patou-Mathis 2011, 329, not 9). Maymunla insan arasında akrabalık hatta soy zinciri fikri eskidir: bu fikre 14. yüzyılda Arap âlim ve devlet adamı İbn Haldun'da, 16. yüzyılda İtalyan Dominiken keşişi Giordano Bruno'da, 17. yüzyılın başlarında İtalyan filozof ve natüralist Giulio Cesare Vanini'de rastlanır; Bruno ve Vanini, ilki 1600, ikincisi ise 1619 yılında, böyle bir hipotezi dile getirmek cüretini gösterdikleri için diri diri yakılmışlardı (Patou-Mathis 2011, 30, 42). 18. yüzyılda Fransız natüralist Jean-Baptiste de Lamarck da aynı şekilde, insanın maymundan gelmiş olabileceğini ileri sürdü, oysaki Darwin'in teorisi daha çok ortak bir ata öne sürmeyi mümkün kılıyordu (Patou-Mathis 2011, 99).
[103] Papa II. Jean-Paul'ün, Papalık Bilimler Akademisi'ne hitaben "Evrim teorisinin bir hipotezden daha fazlası olduğu"nu kabul etmesi ve böylelikle yaratışçılığı ve Kutsal Kitap'ın harfi harfine okumasını reddetmesi için 22 Ekim 1996'yı beklemek gerekecekti (Patou-Mathis 2011, 96). Bilim ve inançlar üzerine güzel bir diyalog için, yeniden Jacquard ve Lacarrière 1994'ü okunmalıdır.
[104] Mortillet ve Hovelacque, "Le précurseur de l'homme" [İnsanın öncüsü], *Matériaux* cilt 8, 307-313 (aktaran Patou-Mathis 2011, 115, not 4). Hollandalı Eugène Dubois, bu "ara halkayı" bulma amacıyla Cava'ya gitmiş, 1891'de burada *Pithecanthropus erectus*'u keşfetmişti (Patou-Mathis 2011, 116).
[105] Öğrenme süreçleri hakkındaki en meşhur çalışmalardan biri, Doktor Itard tarafından, Aveyron'un "yabanıl çocuğu" Victor hakkından yürütülmüştür (Popelard 2013; Malson 1983).

> maymuna yakınlık dereceleriyle belirlenen üst ve alt 'ırklar'ın bulunduğu varsayımını pekiştiriyorlar" (Patou-Mathis 2011, 15).[106]

Dolayısıyla, yaklaşık olarak 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın ortalarına kadar, bir yandan eşit olmayan "ırklar" fikri, diğer yandan insanın ve kültürlerin mükemmele ulaşabilirliği fikri gelişti. Bunlardan ilki, sosyal Darvincilik[107] ve öjenizmi de kapsayan ve trajik bir biçimde "ari ırk" mitiyle kendini gösteren ırkçı ideolojilerin kökenini oluşturur. Mükemmele ulaşabilirlik fikriyse, teknikteki gelişmenin toplumların yabanıl evreden medeni evreye geçmelerini sağladığını öne süren *ilerleme* fikrinden ileri geliyordu.[108] Bununla birlikte, prehistorik kültürlerin çizgisel gelişimine duyulan inanca rağmen,[109] bizden bunca farklı bu prehistorik insanın metafizik bir düşünce geliştirebileceğini kabullenmek zordu. Bu mesele, mezarların ve "Venüs" denen kadın heykelciklerinin keşfiyle yeniden gündeme geldi.[110] Ancak daha geç bir tarihte, 20. yüzyılın başlarında, mağara resimlerinin prehistorik sanat olarak kabul edilmesine rağmen,[111] prehistorik insana "ırklar" hiyerarşisi üzerinden negatif bakış uzun süre devam etti. Neandertal, bu ırksal hiyerarşinin acısını en çok çekenlerden biri oldu.

---

[106] Karşılaştırmalı metot, 1931'de Paris'teki sömürge sergisinde Kanakların sergilenmesi örneğinde olduğu gibi, *Yerliler*'in (1920'lerden itibaren Yaban terimi yerine bu terim tercih ediliyordu) dünya fuarlarında sergilenmesiyle bir oranda halka yayılmıştı (Patou-Mathis 2011, 14 ve not 7). "Irk", "ırkçılık" ve "sınıflandırma" kavramları için bkz. Jacquard 1978, 81-108.

[107] Doğal seleksiyon teorisi sömürgeciliği, emperyalizmi ve diğer milliyetçilik türlerini meşrulaştırmak için de kullanılmıştır.

[108] Levi-Strauss, özellikle arkeolojiye uygulanan sosyal evrimciliği şu sözlerle eleştirir: "Toprak altında maddi nesneler bulunabilir ve jeolojik katmanların derinliğine, nesnenin üretiliş biçim ve tekniğine göre aşamalı bir gelişme gözlenebilir. Ancak bununla birlikte, bir balta, bir hayvan gibi, başka bir baltanın var olmasını sağlayamaz. Bu durumda bir baltanın bir diğerine bağlı olarak evrim gösterdiğini söylemek, sonuç olarak biyolojik olaylara uygulanan benzer söyleme bağlı olan, bilimsel kesinlikten yoksun, eğretilemeli ve yaklaşık bir formül oluşturacaktır. […] Biyolojik evrim kavramının denk düştüğü varsayıma atfedilen olasılık katsayısı, [doğal] bilimler alanında karşılaşılabilen en yüksek değerdedir; oysa toplumsal ya da kültürel evrim kavramı olsa olguların çekici, ama tehlikeli olacak düzeyde de kolay bir sunum yöntemini getirir" (Levi-Strauss 1997, 14).

[109] Gabriel de Mortillet'nin 1869 ve 1872'deki prehistorik kültürler sınıflamasıyla açılığa kavuşturduğu inanç; bu sınıflamaya göre, en eskisinden en yenisine Saint-Acheul (Aşölyen), Moustier (Musteryen) ve Solutré (Solutreen), ardından Aurignac (Orinyasyen) ve Madeleine (Magdalenyen) kültürleri, nihayet cilalı taş kültürü art arda gelir (Patou-Mathis 2011, 126 ve not 39-40).

[110] 1908'de Wachau'da (Avusturya) bulunan Willendorf Venüsü, 1911'de Dordogne'da (Fransa) bulunan "boynuzlu Venüs" ve 1922'de Haute-Garonne'da (Fransa) bulunan Lespugue Venüsü gibi.

[111] Gittikçe artan keşifler karşısında önceleri çok kuşkucu davranan prehistoryacı Émile Cartailhac, prehistorik mağaralardaki insan elinden çıkma işleri teşhis etti ve bunların varlığının kabul edilmesine katkıda bulundu: "Bir vakıanın gerçekliği karşısında eğilmek gerekir ve ben, kendi adıma de Santuola [1879'da Altamira mağarasını (İspanya) keşfeden kişi] karşısında suçlu olduğumu kabul etmek zorundayım" (Cartailhac, « Les cavernes ornées de dessins. La grotte d'Altamira, Espagne. 'Mea culpa' d'un sceptique », *L'Anthropologie* 13, 1902, 348-354, aktaran Hurel 2013, 4, 6). "Mağara sanatının ilk keşifleri" hakkında bkz. Alain Roussot 1990.

Bu negatif bakışa, *medeniyet* tohumlarının taşıyıcısı prehistorik insan hakkında yine önyargılarla damgalı iyicil bir bakış karşı çıkar. Bu zamansal olarak ve yırtıcı Paleolitik insanın aksine çalışma ve üretim üzerine kurulu hayat kavrayışıyla bize daha yakın olan Neolitik insanın imgesidir. Ayrıca bu kimi zaman, "göl insanları" mitiyle İsviçre'de olduğu gibi, milli romanın inşasına hizmet eden bir bakıştır (Danesi 2004).[112]

1930'larla birlikte, yerlinin insanlığı ve kültürel farkı kabul görmeye başladı, bu kabul, sömürgeciliğin son bulması bağlamında, 20. yüzyılın ikinci yarısında desteklendi. Farklı kültürlerin çağdaş olabileceği olgusunun kabulü, insanlığın ve kültürlerin çizgisel ve ilerlemeci tarihinin yeniden sorgulanmasına sebep oldu:

> "uzak ve eski toplumların içinde bulunduğu birbirinden farklı durumlar, ortak bir noktadan hareket ederek aynı hedefe yönelmesi gereken tek bir gelişme sürecinin belirli düzey ve evreleri gibi ele alındığı takdirde, çeşitliliğin salt görüntüde kaldığı ortaya çıkar" (Levi-Strauss 1997, 14).

Farklı kültürlerin aynı zamanda varoluşlarının kabullenilmesinden sonra farklı insan türlerinin de aynı zamanda kabul olabilecekleri kabul edildi.[113] Aynı şekilde Yakındoğu'da, modern insanın (proto-Cro-Magnon) yaşam alanında, aynı bölgedeki Neandertallerinkinin tıpatıp aynısı olan bir Musteryen endüstrisinin keşfi bu toplulukların çağdaş olduğunu ispatladı; aynı zamanda aletlerin "sistematik olarak tek bir türle bağlantılı" olmadığını gösterdi (Patou-Mathis 2011, 158). Yerleşik önyargılara, en başta da ırkçı önyargıya dair başka sorgulamalar 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca belirleyici oldu. 1953'te DNA'nın keşfi, ardından da genetik bilimindeki gelişmeler, ırkın hiçbir biyolojik temele dayanmadığını ispatlayarak "ırk" kavramının ölüm çanını çaldı.[114] Çoğu zaman karşılaştırılamaz olanı karşılaştırmak anlamına gelen analojiye dayalı karşılaştırma da yeniden sorgulandı:

> "Yazıyı ve madenciliği tanımayan, fakat kayalara resimler çizip, taş aletler yapan yerli kabilelerle, Batı uygarlığının -Fransa ve İspanya'daki mağaralarda bulunan kalıntıların korkunç benzerliği kanıtladığı- eskil biçimlerini

[112] Bkz. 1. Bölüm.
[113] Belçikalı prehistoryacı Dupont, 1872'de, Mortillet'nin fazla çizgisel bulduğu kültürler sınıflandırmasını eleştiriyor, daha o zaman, prehistorik toplulukların aynı bölgede birlikte var olmuş olabileceklerini ileri sürüyordu, bu fikir 1930'larda başrahip Breuil ve Peyrony tarafından yeniden ele alındı (Patou-Mathis 2011, 127, not 44, 47, 48).
[114] Patou-Mathis 2011, 158; Levi-Strauss 1997, 10.

> karşılaştırmamak mümkün müdür? [...] Batılı gezgin, Doğu'da "Ortaçağ"ı, [...] Avustralya veya Yeni Gine yerlilerinde "Taş Devri"ni bulmaktan hoşlanmaz mı? [...] Buna bağlı olarak yöntem de, bütüne varmak için parçayı alıp -halen var olan uygarlıklarla, yok olmuş olanlar *bazı* yönlerden benzeştikleri için *tüm* yönler için analoji kurmaktan ibarettir. Bu düşünce biçimi, mantıksal olarak savunulması olanaksız olduğu gibi, birçok kereler olgularca da yalanlanmıştır" (Levi-Strauss 1997, 15).

*Last but not least*, tarihi olmayan halklar olduğu fikrinin yeniden sorgulanmasıdır. Batılı bir bakış açısıyla tarihi olmayan bir halk, yazısı olmayan halktı; dolayısıyla tanım gereği prehistorik bir halkın tarihi olamazdı. Bununla birlikte:

> "Onlarca hatta yüzlerce bin yıl boyu, oralarda da, seven, nefret eden, acı çeken, keşfeden, savaşan insanlar yaşadı. Gerçekte, çocuk halklar yoktur; çocukluk ve ergenliklerinin günlüğünü tutmamış olanlar da dahil olmak üzere, tüm halklar yetişkindir" (Levi-Strauss 1997, 16).

Önyargıları tarihsel olarak açıklayıp bunların yapısökümüne başladıktan sonra, prehistorik insana dair güncel bilgilerin kısa bir sunumu, uzmanların günümüzdeki bakışını değerlendirmemizi sağlayacaktır.

### C. Prehistorik İnsan: Kesinlikler, Tümdengelimler ve Tümevarımlar

"Hepimiz biliyoruz ki memeliler sınıfından, primatlar takımından, hominini familyasından, *homo* cinsinden, *sapiens* türünden hayvanlarız" (Morin 2016, 19).[115] İnsanın ortaya çıkışının çok uzun bir kronolojinin içinde yer aldığı açıktır.[116] Dünya denen gezegenin oluşumuna kadar gitmeden, ilk memelilerin yaklaşık 200 milyon yıl önce; insan olmayan primatlarla insan familyasının ayrışmasıyla Antropoidlerin 10 milyon yıl önce; iki ayak üstünde durabilen ilk insanımsıların 7 milyon yıl önce;[117] Australopitekusların 4 milyon yıl önce; *Homo* cinsinin 3 milyon yıldan biraz daha kısa bir süre

[115] Pascal Picq, basitleştirilmiş sınıflandırmasında şu sırayı takip eder: Antropoid ("alt takım"), Hominoid ("üst familya"), İnsanımsı ("familya"), ardından "cins" *Homo* ve "tür" İnsan (Picq 2016, 16). İnsanımsılar, "bonoboları, şempanzeleri, gorilleri, orangutanları ve insanları, ayrıca bazı soyu tükenmiş türleri bir araya toplayan Primatlar ailesini" temsil eder, Homininiler, "insanların oluşturduğu insanımsıların alt familyasıdır" (Patou-Mathis et Depaepe 2018b, 183-184). *Tür:* "İki birey ancak kendilerini yeniden üretebiliyorlarsa ve *üretken* bir zürriyete sahip olabiliyorlarsa aynı türe mensupturlar (...) türü tanımlayan bireyler arasındaki benzerlik kriteri değildir, kendi aralarında yeniden üreme kapasiteleridir" (Voisin 2018).

[116] Verna 2018, 67; Picq 2016, 11-30; Sevim-Erol *vd.* 2014, 350; Otte 2001, 71-72.

[117] Çad'da 2001 yılında keşfedilen ve bilinen en eski iki ayak üstünde durabilen primat olan Toumai'nin fosilleşmiş kafatası için tespit edilen tarihlendirme (Verdo 2015).

önce;[118] *Homo erectus*'un 2 milyon yıldan biraz daha kısa bir süre önce;[119] *Homo neanderthalensis*'in 300 000 ilâ 400 000 yıl önce; *Homo sapiens*'in ise 300 000 yıl önce ortaya çıktığını hatırlayalım.[120]

İnsanlığın en eski izlerinin tamamı Afrika'dan çıkmıştır; bunun sebebi muhtemelen, bazı adaptasyonlar için daha elverişli coğrafi koşulların ve fosil depolarının muhafazası için en iyi şartların burada bulunuyor olmasıydı.[121] İnsanın ortaya çıkışına hizmet etmiş olan anahtar unsur iki ayak üstünde durabilmesidir.

> "Ayakta durmanın kafatasımız ve beynimiz üzerinde çok önemli bir etkisi olmuştur. Beyni omuriliğe bağlayan ve büyük maymunlarda arkaya doğru eğilen oksipital delik ortalanmıştır. Bu da bütün serebral yapının, özellikle alt bölgede -beyincik, oksipital loblar vs- tamamıyla yeniden düzenlenmesini getirmiştir. (...) Beynin gelişimi doğrusal bir şekilde değil, derece derece olmuştur, bunlardan ilki de şüphesiz, ayakta duruşun başlamasıdır" (Antoine Balzeau'dan aktaran Verdo 2015).

İki ayak üstünde yürüme "uzağı görüş"ü rahatlattı; ormanlar dışında, yeni açık alanların fethini sağladı ve tıpkı "atış hareketleri"ni olduğu gibi hızla yer değiştirmeyi de kolaylaştırdı (Otte 2001, 74). Ellerin serbest kalmasının ve beynin gelişmesinin temelinde de bu yatar. Beynin "olağanüstü" gelişimi aslında, "elle hazırlamanın ve kafatası dengesinin sayesinde çiğneyici kasların körelmesiyle" mümkün olmuştur (Otte 2001, 74). Ellerin serbest kalmasıyla aletler işlenebildi, ilk taştan aletler 3 milyon yıl öncesine tarihlendirilir.[122] Yeniden oluşan insan doğadan azat oluyordu ve mitlerde

---

[118] *Homo* "Latincede insan, insani varlık (...) Bu evrimin (insanileşme) en eski izleri Afrika'da -2,8 milyon yıla kadar gider (Patou-Mathis et Depaepe 2018b, 184). İnsanın kökenleri hakkında zevkli bir okuma için: *Origines de l'homme, origines d'un homme. Mémoire* d'Yves Coppens [İnsanın Kökenleri, Bir İnsanın Kökenleri. Hatıralar] (2018). En eskisi Kocabaş fosili olan Anadolu'nun en eski fosilleri için bkz. Aytek ve Harvati 2016. Ve insanın kökenleri eşliğinde gülmek için: Roy Lewis, *Pourquoi j'ai mangé mon père* (1990) [Roy Lewis, *Evrim Adamı*, Ankara, Dost Kitabevi (2001)].

[119] *Homo erectus*, adını, 19. yüzyılda "bilinen ilk iki ayak üstünde durabilen insan" olmasına borçludur (Otte 2001, 76). *Homo erectus*, yaklaşık 1,8 milyon yıl öncesinde Afrika'dan çıkan ilk insan olmuştur (Beaune 2015, 4). İnsanın Afrika'dan çıktıktan sonraki göç yolları içinde Anadolu'nun rolü üzerine düşünceler için bkz. Dinçer 2016.

[120] "*Homo* cinsinden son hayatta kalan, anatomik olarak modern insandır, yani biz. Bugün bilinen en eski fosil, yaklaşık -300 000 yılına ait Cebel İrhud (Fas) fosilidir (Patou-Mathis et Depaepe 2018b, 184). *Homo sapiens* Avrupa'ya yaklaşık 40 000 yıl önce gelmiştir (https://www.inrap.fr/magazine/Neandertal/Qui-es-tu-Neandertal-/Neandertal-et-nous?&s=article138#undefined, erişim tarihi: 09.09.2018).

[121] Yine de, "en ilkel insanlığın tarihini belki de başka yerde başka sürprizler bekliyordur" (Otte 2001, 71). İnsan ile iklim ve canlı ile ortamı arasındaki karşılıklı etkileşimler hakkında bkz. Coppens 2014a.

[122] En eski aletler 3,3 milyon yıl öncesine tarihlendirilir ve Etiyopya kaynaklıdır (Carlos 2015, 107-108).

anlatılan bu hikâye de doğadan kültüre geçişin hikayesiydi. İnsan, insani vasfıyla baştan beri kültürdü.[123]

Ancak maddi kültür ne tesadüften[124] ne de kaba tekniklerden çıkmıştı, alet ve düşünce, "jest ve söz" asli olarak birbirine bağlıydı (Leroi-Gourhan 1964). Taştan aletler, *üretim zinciri* adı verilen karmaşık bir sürecin sonucudur yani kimi zaman *zihinsel harita* denen şeyin hazırlanmasını gerektiren, düşünülmüş bir sürece uygun olarak, grup içinde belirli ve paylaşılmış hareketler jestler silsilesidir. Üretim zinciri ancak, öngörü, düşünce, gözlem, deneycilik, tekrar, uzmanlaşma ve dolayısıyla tamamlayıcılık ve aktarım varsa etkilidir (Otte 2001, 71-73). Taş alet endüstrisi hakkında Levi-Strauss şöyle yazar:

> "Yontma taştan bir alet yapabilmek için taşa parçalayıncaya kadar vurmanın yeterli olmadığı, tarih öncesi aletlerin bazıları yeniden yapılmak istendiğinde çok iyi anlaşıldı. Böylece -ve aynı zamanda bu teknikleri halen kullanmakta olan yerliler gözlemlenerek- kimi zaman, darbeyi ve yönünü kontrol etmek için dengeli çekiçler, titreşimin çatlamaya yol açmasını önlemek için etkiyi yumuşatıcı aygıtlar gibi, gerçek "yontma aletleri"nin hazırlık üretimlerine kadar varan, kaçınılmaz bazı işlemlerin güçlüğü ortaya çıkarıldı. Ayrıca, yerel hammadde kaynakları, çıkarma yöntemleri, yararlanılan aletlerin direnci ve yapısı üzerine geniş bir bilgi birliği, uyumlu bir bedensel çalışma, "el çabukluğu", vb., kısacası tek kelimeyle metalürjinin çeşitli bölümlerine, *mutatis mutandis* denk düşen gerçek bir "ayin/liturji bilgisi" gerekmektedir" (Levi-Strauss 1997, 24).

Aynı şekilde, 1,5 milyon yıl önce Afrika'da icat edilen iki yüzlü alet,[125] karmaşıklığı, etkililiği, aynı zamanda görünüşünün güzelliğiyle, karmaşık kavrama kapasitelerine tanıklık eder.[126] Karmaşık işlemlerin sonucu olan bir başka örnekse seramiktir:

> "İlk önce pişmeye elverişli kili bulmak gerekir; bu iş için birçok doğal koşul gereklidir, ama hiçbiri tek başına yeterli değildir, çünkü birtakım özel nitelikleri

[123] Doğa-kültür karşıtlığı hakkında bkz. Philippe Descola'nın harika eseri *Par-delà nature et culture* (2005).
[124] "Bütün bu işlemler rastlantıyla açıklanamayacak kadar çok ve karmaşıktır. (...) Kuşkusuz rastlantı vardır fakat tek başına hiçbir sonuç vermez" (Levi-Strauss 1997, 24). İcatta tesadüfün rolü için bkz. Beaune 2015, 59-104.
[125] "Bir bloğun ya da kalın bir yonganın, keskin bir kenar oluşacak şekilde iki yüzünü keserek elde edilen alet. Son olarak yapılan iş biçim vermedir. İki yüzlü alet göreli bir simetri oluşturur" (Patou-Mathis ve Depaepe 2018b, 183).
[126] Otte 2001, 73, fig. 42; Verdo 2015.

> için seçilmiş olsa bile, [inorganik katkısız/] cansız maddeyle karışmamış hiçbir kil piştikten sonra kullanılabilir bir kaba dönüşmez. "Tutmayan" esnek bir maddeyi uzun bir süre ustaca dengede tutarak biçim verebilmeyi sağlayan taslak teknikleri hazırlamak ve nihayet bu maddeyi tüm çatlama, ufalanma ve bozulma tehlikelerine karşı sağlam ve su geçirmez kılmayı sağlayacak özel yakıtı, ocağın biçimini, sıcaklık miktarını ve pişirme süresini hazırlamak gerekir" (Levi-Strauss 1997, 24).

İnsan, aletle birlikte maddeyi dönüştürebileceğinin, doğal zorlukların üstesinden gelebileceğinin ve yavaş yavaş doğal çevresine hükmedebileceğinin, bir anlamda doğanın efendisi olabileceğinin bilincine vardı, bu da onun hayalgücünü ve cüretini kışkırttı. Yaklaşık 400 000 yıl önce ehlileştirilen ateşin fethiyle, insanlıkla hayvanlık arasında bir mesafe kat edilmiş oldu. İnsanın hissettiği güç duygusu, onu kendi türünü diğer hayvan türlerinden neyin farklılaştırdığını sembolik olarak değerlendirmeye hazırladı (Otte 2001, 73-74). Aletlere biçim verilmesi, ateşe hakimiyet, iskan izleri, kafataslarının muhafazası,[127] mezarlar ve ölü gömme adetleri, kaya resimleri ya da yontulmuş figürinleri, hayvan kalıntıları vs. söz konusuydu; arkeolojik tanıklıklar prehistorik insandaki bilinç gelişimini, grup içinde, mesela bir avın düzenlenmesinde iş paylaşımına uygun olarak işbirliği yapma kapasitesini, soyut kavramları tasavvur ve kavrama yetisini doğrular (Otte 2001, 71-72, 117, 119). Aynı zamanda insanın hayalgücüne ve *güzel* duyusuna da tanıklık eder. Determinizm ya da doğrusal bir gelişim çizgisi dolayısıyla değil, *cüretkâr* olduğu için gelişen bir insan (Otte 2018). *İlerleme* varsa bunun sebebi şudur:

> "potensiyel olarak rahatlıkla işlenebilir fakat asla imkanların bütünlüğü içinde kullanılmayan bir zihnin adaptasyon gücü: işte kültür, bu evrim için gerekli araçları talep eder, 'daha az elverişli' olanları eleyerek değil, herkesin talep etmesiyle" (Otte 2001, 117).

Gruba kimlik kazandıran dayanışma, aynı sembolik düşüncenin, aynı muhayyilenin, aynı kozmolojinin paylaşımıyla ortaya çıkar.[128]

Aslında prehistoryanın ortaya koyduğu soru, prehistorik insanın ne olduğu değil, *insan*'ın ne olduğudur. En yerleşik önyargılardan biri, anatomisi

[127] Alt Paleolitikten itibaren insan kafatasları, fosiller ve başka objeler, muhtemelen rölik ya da fetiş olarak muhafaza ediliyordu (Otte 2001, 120).
[128] Prehistorya boyunca sembolik düşünce ve ritüel pratikleri hakkında bkz. Beaune 2016, 219-259.

modern insandan farklı görünen ve kültürleri çoğu zaman, aklın rolünün aleyhine maddi görünümlerine indirgenmiş fosil insanın insan statüsünün reddedilmesi ya da ona düşük bir statünün verilmesiydi.[129] Oysa prehistoryayla birlikte yürütülen nöro-bilim ve psikoloji araştırmaları, insanın *prehistorya*nın başından beri insan olduğunu gösterir. İnsanın evrimi elbette anatomik dönüşümlere yani biyolojik doğasına bağlıdır, ancak onu ayrı bir tür yapan, kendini diğerlerine dayatmış bir tür yapan, kendisine dair, doğa üzerindeki gücüne dair, kaderini kendi ellerine alma kapasitesine dair bilincidir; bunlar aynı zamanda bu bilincin sembolik ifadeleridir (Otte 2001, 73, 117). İnsanın kültürel mirası içgüdüye ve biyolojik mirasına üstün gelmiştir.[130]

Bilimsel araştırmalarla ortaya konmuş diğer temel unsurlar, insanlığın çoğulluğu ve insan türleri arasındaki melezleşmedir. Tek bir prehistorik insan yoktur, çoğu zaman birlikte var olmuş ve kimi zaman birbirleriyle melezleşmiş çeşitli insan türleri vardır.[131] Bugün artık paleogenetik çalışmalar, farklı insan soyları arasındaki, özellikle de -Avrupa'da gelişen *Pre-Neandertal*lerlerin neslinden gelen- Neandertallerle diğer türler arasındaki ilişkileri belirlemeyi mümkün kılıyor:

> "Belki de [Neandertaller] bu dönemde (-70 000 ile -60 000 arasındaki 4. İzotopik evre) topraklarının bir kısmını doğuya doğru, Levant'a doğru, Orta Avrasya'ya, Sibirya'ya doğru genişletecekler ve Denisovanlarla[132] karşılaşacakları Altaylar'ın eteklerine ulaşacaklardı. Yine bu aynı dönemde, Neandertal ve Denisovan grupları arasında; anatomik olarak bugünkü Avrupalıların, Asyalıların ve Melanezyalıların modern ataları olan bir grup insanla Neandertaller arasında başka melezleşmeler ortaya çıkacaktı" (Maureille 2018, 113-114).

[129] İnsan evriminin tanığı fosiller hakkında bkz. Alpagut, 2012.
[130] En "yatkın olanlar en gürbüz olanlar değildi, hızla öğrenmeye ve yeni davranış kalıpları hayal etmeye daha açık olanlardı (...) bundan sonra biyolojik yasalar sürekli geriledi, anatomi istikrar eğilimi kazandı ve yetkinleşmesi hep daha fazlasıyla bedenin dışsal icrası üzerinde etkili oldu" (Otte 2001, 74-75). Faydalı bir okuma için bkz. Arsebük 1995.
[131] Aynı şekilde Orta Paleolitikte "Neandertaller yeryüzündeki tek tür insan değillerdi: Afrika'da (*Homo rhodesiensis*, *Homo naledi*, arkaik *Homo sapiens*), Asya'da (gelişmiş *Homo erectus*, arkaik *Homo sapiens*, *Homo floresiensis*), Sibirya'da (Denisovan) başka türler yerleşikti" (Patou-Mathis ve Depaepe 2018b, alıntı için 106 ve 131; ayrıca bkz. Grimaud-Hervé 2018). Çeşitlilik hakkında bkz. Jacquard 1978.
[132] "2008'de Denisova mağarasında (Altay Dağı, Sibirya) bulunan insan fosilleri (...) Başka tür bireylerle üreme ilişkileri olduğu görülen, sağlam yapılı yeni bir insan türü söz konusudur. Bu melezlerin genleri daha sonra komşu toplumlar içinde dağılmıştır" (Patou-Mathis ve Depaepe 2018b, 183).

Demek ki diğerleriyle birlikte,

> "60 000 yıl önce, Yakındoğu olduğu tahmin edilen bir bölgede bir melezleşme meydana geldi ve %1 ila 4 Neandertal kökenli genomu, Afrikalı olmayan modern insan genomuna dahil etti" (Bon 2018, 118).[133]

Demek ki Avrupalılarla Asyalıların genetik mirasının %1 ilâ 4'ü Neandertallerden gelmektedir.[134] Bundan dolayı, "zaman içindeki Öteki" hakkındaki önyargıları da yeniden tartışmaya açmak gerekir, aynı "mekân içindeki" öteki hakkındakiler gibi. Biyolojik ve kültürel evrim doğrusal değil "çalı gibi"dir.[135] İnsan türleri ortaya çıktılar, birlikte var oldular, bazen melezleştiler ve yok oldular; yalnızca *Homo sapiens* türü bugüne kadar hayatta kaldı.[136] Dolayısıyla, kendisinden öncekiler gibi Neandertal türü de 30 000 ilâ 40 000 yıl önce yok oldu.[137] Muhtemelen yok olmasının tek bir sebebi yok, birçok faktörün bir araya gelmesi söz konusu.[138] Genetik alanındaki yakın tarihli çalışmalar, özellikle iki hipotezi desteklemek eğilimindedir, biri "çok sınırlı genetik çeşitlilik" sebebiyle demografik tükeniş, diğeri ise Neandertal toplulukların *Homo sapiens* toplulukları içinde "genetik olarak erimesi":

> "Neandertaller genetik olarak modern topluluklara katkıda bulundularsa, onların yok olmaları da, en azından kısmen, asimilasyondan dolayıdır, biyolojik yokoluştan değil" (Patou-Mathis ve Depaepe 2018a, 144).

Bu yakın tarihli bilimsel kazanımın gösterdiği gibi[139] ve maymunsu Neandertal önyargısının tersine, fosil kalıntılarından ve bunların genetik analizinden yola çıkarak yapılan bugünkü rekonstitüsyonlar, modern insana çok daha yakın bir insan ortaya koyar.[140] Farklı beyinlere ve Neandertallerin

---

133 "Afrikalı olmayan" derken Sahraaltı Afrika halkları anlaşılmalıdır, Kuzey Afrika halkları bu Neandertal kökenli %1 ilâ 4 oranındaki genoma dahildir (Patou-Mathis ve Depaepe 2018a, 144).

134 Neandertal ile *Homo sapiens*'in "karşılaşma"sı, Patou-Mathis ve Depaepe 2018b, 121'de, Benoît Clarys'in *Nouvelle Rencontre* [Yeni Kaşılaşma] (2018) adlı suluboyasıyla resimlenmiştir.

135 Patou-Mathis 2011, 159. "Ataların çalısı" için bkz. Picq 2014. Ayrıca bkz. Coppens'in (2001) paleoantropoloji üzerine denemeleri.

136 "Muhtemelen dayanışma, paylaşım ve korumalı eğitim birlikteliği, bu 'kültürel seçici' süreçte hayati bir rol almıştı" (Otte 2001, 71-72).

137 Patou-Mathis ve Depaepe 2018b, 106; Verna 2018, 67.

138 Patou-Mathis ve Depaepe (2018a) ile birlikte, bilimsel analize dayanmayan hipotezler arasında şunları sayabiliriz: zihinsel yetersizlik, yamyamlık (bu yalnızca bazı gruplar arasında söz konusuydu), "ocak ateşinden" zehirlenme, "salgın hastalık", "doğal felaketler", "iklim değişimi", "bölgesel rekabet", aşırı etobur beslenme ve modern insan tarafından yok edilme; bu hipotezlerden bazıları hayalcidir, diğer bazıları düzenin bozulmasını açıklayabilir ama sadece yerel düzeyde.

139 Bilimsel zihniyet hakkında bkz. Coppens 2014b.

140 Mesela bkz. Gilles Tosello'nun *Scène funéraire* [Cenaze Sahnesi] (1988), Benoît Clarys'in *Portrait de l'homme de la Chapelle-aux-Saints* [Chapelle-aux-Saints İnsanının Portresi] (1993), *Anatomie de Néandertal* [Neandertalin Anatomisi] (2001), *Enfant d'Engis* [Engis Çocuğu] (2001), Mauro Cutrona'nın *Homme de Néandertal* [Neandertal İnsan] (2010) resimleri; Yves Bosquet'in *Homme de*

büyük kafasına rağmen (Verna 2018), Neandertal ile *Homo sapiens*'in bilişsel kapasiteleri hemen hemen aynıdır. Neandertal de gayet gelişmiş aletler üretir (Depaepe 2018), empati kurar,[141] ölülerini gömer[142] ve bir estetik duyuya sahiptir.[143] Böylece, sürekli yenilenen bilimsel tekniklerin ve yöntemlerin (fizik bilimleri, yer bilimleri, yaşam bilimleri, matematik, tıp) arkeolojisine uygulanması önyargıların azaltılmasını mümkün kılmaktadır. Örneğin, La Chapelle-aux-Saints'in fosil kalıntılarının son analizleri, bir maymun gibi kemerli bir Neandertal fikrini çürütmektedir. Bu analizler söz konusu Neandertal'in bir kambur gibi büküldüğünü öne sürse de, bu kötü görünümün, Neandertal türünün fiziksel özelliklerinden dolayı değil, kemik patolojilerinden geldiğini kanıtlarlar (Verna 2018, 73; Delluc 2011).

Prehistorik insana dair bu çoğul bakışa, bundan böyle Paleolitik sanata dair de çoğul bir yaklaşım uygun düşmektedir:

> "Paleolitik sanatın yorumu çoğulcudur (inançlar -şamanizm- mitler ya da kabul törenleri gibi çeşitlenmiş ritüel pratikler). Ayrıca bu sanat artık, zaman ve mekân itibariyle bir değişmez olarak addedilmez, çoğul toplumsal organizasyonların yansıması addedilir (…) Bölgesel ve yerel özgüllükler [vardır] (…) her mağara kendine özgü bir sisteme tekabül eder" (Patou-Mathis 2011, 149-150).[144]

Prehistorik insanın bilişsel yetilerinin ortaya konması, özelde Paleolitik, genelde prehistorik sanat ve bunun ürünlerine dair keşfedilecek, anlamlandırılacak daha çok şey olduğunu gösterir (Otte 2001, 123).

19. yüzyıldan itibaren prehistoryacıların bakış açısı temelden değişti[145] ve araştırmalar, prehistorik insanın "hayvanlık"la ve şiddetle özdeşleştirilmesinin hiçbir bilimsel temeli olmadığını gösterdi. *İlerleme* belki de nihayetinde, 400

*Spy* [Spy İnsanı] (1997) gibi heykelleri ve Élisabeth Daynès'nin 2018'de yaptığı muhteşem Neandertal kadını *Kinga* dermoplastisi (Patou-Mathis ve Depaepe 2018b, 105, 71, 65, 66, 97, 176-177).

141 Hastalara ve yaralılara gösterdikleri özen bunu ortaya koyuyor (Patou-Mathis ve Depaepe 2018b, 64, 84, 86).

142 Yani bir ruhsallık, metafizik bir düşünce geliştirmişti (Charlier 2018; Jaubert 2018; Patou-Mathis ve Depaepe 2018b, 64).

143 Hiçbir dekore edilmiş Neandertal mağarası keşfedilmedi ama Neandertal "hiç şüphesiz, doğal pigmentlerle vücudunu boyuyordu" ve "hayvan dişleriyle, tüylerle, yırtıcı kuş pençeleriyle süsleniyordu, ki bu da sembolik bir düşünceye işaret eder" (alıntı Patou-Mathis ve Depaepe 2018b, 64; ayrıca bkz. Jaubert 2018).

144 Paleolitik mağara sanatı hakkında ilginç bir düşünce için bkz. Alain Testart (2012, 254-270).

145 Prehistorya hakkında güncel bir düşünce için bkz. Beaune 2016.

yıldan uzun bir süre sonra, Montaigne'in ifşasına hak vermekten ibarettir: "Herkes, kendi adeti olmayana barbarlık der".[146]

## II. SONUÇ

Prehistorik insanın takdiri ve insanlığının tam anlamıyla kabul edilmesi bir zaman meselesi olmuştur. Prehistorya alanındaki araştırmalar, Avrupa'da yani doğduğu topraklardaki hakim düşünceler ve inançlarla şartlanmış olarak, Neandertal insanın modern insana nispetle daha aşağı olduğu gibi önyargıların inşasına katkıda bulundu. Irkçı, çizgisel ve ilerlemeci insanlık tarihi kavrayışı 19. yüzyılda, Avrupalının, ardından Batılının, sömürgeleştirdiği ve bazen de medenileştirmeyi arzuladığı "yaban" ya da yerli karşısındaki üstünlük duygusunu yansıtıyordu. Prehistorik insana dair stereotipler ders kitaplarından tamamıyla çıkmamış olsa da, artık ciddi bilimsel araştırmalarda yerleri yok, bunların yapısökümü esas olarak 1970'li yıllardan itibaren ve daha yakın tarihlerdeyse paleogenetikle birlikte geri dönüşü olmayan bir noktaya ulaştı. Buna karşılık bu stereotipler *vox populi* içinde her daim mevcuttur; sadece sokaktaki adamın prehistorya alanındaki en son çalışmalardan haberdar olmasını beklemek anlamsız olduğu için değil, fakat aynı zamanda prehistorik araştırmaların tarihinde rastlanan önyargılar, öteki hakkında, tanınmayan hakkında yalnızca ideoloji gözlüğünden yani taşıdığı kültürel referanslar üzerinden bir yargı oluşturmak, bir başka deyişle öteki hakkındaki cehalete dayanan bir yargı oluşturmak gibi, son derece insani bir tutumdan ileri geldiği için.[147] Halbuki:

> "Neandertal insanın zihinsel dünyasının önemli bir kısmı bilgimiz dışında kaldığı ölçüde, şu anda geçerli temsillerin 19. yüzyıldakiler kadar inşa oyunları ve anakronik aktarımlar olabileceğini düşünmek caizdir" (Hurel 2018, 158).[148]

19. ve 20. yüzyıllara ait önyargıların yapısökümü, yenilerinin inşa edilmeyeceği anlamına gelmez. Zira:

> "arkeolog, hatalı bilgiyle mücadele ettiği gibi mitle mücadele etmeyi bilmez[149] (…) Bilimsel araştırma 'müşterek hayalgücünü yeniden oluşturamaz'. Bunların

[146] *Essais* [Denemeler] I, 31, "Yamyamlar". Bununla birlikte ötekiliğin reddi güncelliğini korumaktadır. Şubat 2018'de, Nilópolis'teki (Brezilya) Beija-Flor samba okulu, Rio karnavalında yozlaşma, şiddet ve hoşgörüsüzlüğü reddeden ve "Canavar, farklı olanlara, anlamadıklarına sevgi göstermeyi reddedendir" diyerek Frankenstein canavarını savunan bir geçit töreniyle zafer kazandı (*Courrier international* 1446, 19-25 Temmuz 2018, 41).

[147] "Eğer ölçüt, en zorlu coğrafi bölgelerin insan egemenliği altına alınması olsaydı, hiç şüphe yok ki, bir taraftan Eskimolar, diğer taraftan Bedeviler baş sırayı kaparlardı" (Levi-Strauss 1997, 20).

[148] Genel anlamda prehistorik insana da uyarlanabilecek bir tespit.

> her ikisi de insanlığın tecrübesini besler. Bu yüzdendir ki gerçek her zaman kurguda kök salar ve bunun tersi de geçerlidir" (Danesi 2004).

Fakat "hayalin, hayalgücünün ya da mitin temel insani gerçekler olduğunun" kabulü,[150] mücadele edilmesi gereken önyargılar karşısında rızaya dönüşmemelidir. Önyargılarla mücadele, ötekiliği kabul etmek ve bütün halkların saygınlığını tanımak demektir, zira ast ve üst uygarlık diye bir şey yoktur. Bu aynı zamanda, stereotiplerin, karmaşık bir gerçek karşısındaki basitleştirici bakışlar olduğunun da farkında olmak anlamına gelir, çünkü arkeoloji "nüansların karmaşıklığından beslenir" (Danesi 2004). İşte bu şekilde, "prehistorya tevazuu getirir" (Otte 2001, 118).

-300 000 ile -10 000 yılları arasında, avcı-toplayıcı, göçebe *Homo sapiens*, sürekli yeni stratejiler geliştirerek çok çeşitli çevre koşullarına adapte oldu, bunun ardından yerleşik hayata geçmeye başladı, demografik sıçrayışını ve tarım alanlarını genişletmesini tetikleyen de bu oldu. *Homo sapiens*, o andan itibaren yavaş yavaş, farklı bir üretim, sahip olma, temellük etme zihniyeti içinde, doğayla ilişkisini düşünme kapasitesini kaybetmedi mi? Neolitik dönem, insanoğlunun gezegeni yağmalamaya başlamasına denk gelmiyor mu? Bugünkü modern insanın kendi türünü tehlikeye attığı ve bunun da farkında olduğu bu kritik zamanlarda, prehistorik insanın çevresiyle ilişkisinde, karşısına çıkan yeni sorunlara bulmak zorunda kaldığı cevaplarda, Paleolitik kayıp cennet klişesine düşmeksizin bir ders bulmak mümkün değil midir?

(Fransızca'dan çeviren: Nihan ÖZYILDIRIM)

[149] Danesi (2004), burada şu esere başvurur: Marc-Antoine Kaeser, *Les lacustres. Archéologie et mythe national* (Lausanne, Presses polytechniques et universitaires romandes, Le savoir suisse, 2004).
[150] Edgar Morin, Cyrulnik ve Morin 2010 içinde, 8.

## KAYNAKÇA


ALPAGUT, B., 2012. "İnsan Evriminde Fosil Kanıtlar", *III. Evrim, Bilim ve Eğitim Sempozyumu, Evrim Sürüyor*, İstanbul, Yazılama Yayınevi: 37-56.

ARSEBÜK, G., 1995. *İnsan ve Evrim*, İstanbul, Ege Yayınları.

AUGUSTA, J. et BURIAN, Z., 1962. *Les hommes préhistoriques*, Paris, La Farandole (Çeviri Jeanne Reverseau).

AYTEK, A. İ. ve Harvati, K., 2016. "The Human Fossil Record from Turkey", *in* Harvati, K. et Roksandic, M. (yay.), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia. Huamn Evolution and its Context*, Dordrecht, Springer: 79-91.

BEAUNE, S. A. de, 2016. *Qu'est-ce que la Préhistoire?* Paris, Gallimard.

BEAUNE, S. A. de, 2015 (2008). *L'homme et l'outil*, Paris, CNRS Éditions.

BLANCKAERT, C., 1993. "Les bases de la civilisation: Lectures de 'L'homme primitif' de Louis Figuier (1870)", *Bulletin de la Société préhistorique française* 90/1 (Ocak-Şubat 1993): 31-49.

BOITARD, P., 1861. *Études antédiluviennes, Paris avant les hommes. L'homme fossile, etc.*, Paris, Passard.

BOITARD, P., 1838. "L'homme fossile", *Le Magasin Universel* 5 (Nisan 1838): 209-240.

BON, C., 2018. "Étude paléogénétique des Néandertaliens", *in* Patou-Mathis ve Depaepe 2018b: 117-121.

CARLOS, P., 2015. *Le savoir historique à l'épreuve des représentations sociales: l'exemple de la préhistoire et de Cro-Magnon chez les élèves de cycle 3*, yayınlamamış Cergy-Pontoise Üniversitesi Doktora Tezi.

CARRIÈRE, J.-C., 1992. *La Controverse de Valladolid*, Paris, Pocket.

CHARLIER, P., 2018. "Néandertal a-t-il inventé la métaphysique?", *in* Patou-Mathis ve Depaepe 2018b: 104-105.

CHILDE, V. G., 1936. *Man Makes Himself*, London, Watts & Co.

CHILDE, V. G., 1925. *The Dawn of European Civilisation*, London, K. Paul, Trench, Trubner & Co.; New York, A.A. Knopf.

CLEUZIOU, H. de, 1887. *La création de l'homme et les premiers âges de l'humanité*, Paris, C. Marpon et E. Flammarion.

CONDORCET, N. de, 1795. *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, Paris, Agasse.

COPPENS, Y., 2018. *Origines de l'homme, origines d'un homme. Mémoire*, Paris, Odile Jacob.

COPPENS, Y., 2014a. *Pré-ludes, Autour de l'homme préhistorique*, Paris, Odile Jacob.

COPPENS, Y., 2014b. *Pré-textes, L'homme préhistorique en morceaux*, Paris, Odile Jacob.

COPPENS, Y., 2001 (1988). *Pré-ambules, Les premiers pas de l'homme*, Paris, Odile Jacob.

CYRULNIK, B. ve MORIN, E., 2010. *Dialogue sur la nature humaine*, La Tour-D'aigues, Éditions de l'Aube.

DANESI, M., 2004. "Les lacustres: De l'eau du mythe à la science des origines", *Domaine public* 1598, 2 Nisan 2004: 7.

DARWIN, C., 1871. *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*, London, John Murray.

DARWIN, C., 1859. *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*, London, John Murray.

DELAPORTE, A., 2008. *Le mythe de l'Âge d'Or. Estats, Histoire(s) et Géographie(s) de l'Âge d'Or*, Grez-sur-Loing, Pardès.

DELLUC, G., 2011. "Histoires d'os au paléolithique", *La Lettre de l'Adamap* 21 (20.03.2011): 37-49.

DEPAEPE, P., 2018. "Des cultures lithiques diversifiées", *in* Patou-Mathis et Depaepe 2018b: 123-129.

DESCOLA, P., 2005. *Par-delà nature et culture*, Paris, Gallimard.

DİNÇER, B., 2016. "The Lower Paleolithic in Turkey : Anatolia and Hominin Dispersals out of Africa Running hea : Lower Paleolithic in Turkey", *in* Harvati, K. et Roksandic, M. (yay.), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia. Huamn Evolution and its Context*, Dordrecht, Springer: 213-228.
DURAND, A.-A., 2018. "À partir du 1er août, la Terre vit à crédit : à quoi correspond cette date?", *Le Monde* 31.07.2018,
URL: https://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2018/07/31/depuis-le-1er-aout-la-terre-vit-a-credit-a-quoi-correspond-cette-date_5337791_4355770.html.
FABRE, M., 2006. "La controverse de Valladolid ou la problématique de l'altérité", *Le Télémaque* 2006/1 (n° 29): 7-16,
URL: https://www.cairn.info/revue-le-telemaque-2006-1-page-7.htm
FIGUIER, L., 1870. *L'Homme primitif: tableau de la nature*, Paris, Hachette.
GODON, M. 2014. "Chroniques préhistoriques – Capri la Menace", *Le petit journal* (İstanbul), publié le 26.02.2014, mis à jour le 06.01.2018, URL: https://lepetitjournal.com/chroniques-prehistoriques-capri-la-menace-207952
GRIMAUD-HERVÉ, D., 2018. "Les Néandertaliens et les autres", *in* Patou-Mathis ve Depaepe 2018b: 132-134.
HARARI, Y. N., 2015. *Sapiens: Une brève histoire de l'humanité*, Paris, Albin Michel (Çeviri Pierre-Emmanuel Dauzat).
HOWEL, F.C. et Edey, M., 1965. *Early Man*, New York, Time-Life Books.
HUREL, A., 2018. "Comment se fait une réputation", *in* Patou-Mathis ve Depaepe 2018b: 151-159.
HUREL, A., 2013. "Les peintures préhistoriques de la grotte d'Altamira à Santillane (Espagne)", *Bibnum*, Sciences humaines et sociales, URL: http://bibnum.revues.org/709 (erişim tarihi 13.09.2018).
JACQUARD, A., 1978. *Éloge de la différence. La génétique et les hommes*, Paris, Seuil.
JACQUARD, A. et LACARRIÈRE, J., 1994. *Sciences et croyances*, Paris Écriture.
JAUBERT, J., 2018. "Symbolique néandertalienne : sépultures, parures, objets insolites", *in* Patou-Mathis ve Depaepe 2018b: 95-103.
LEROI-GOURHAN, A., 1964. *Le geste et la parole. I. Technique et langage*, Paris, Albin Michel.
LEVI-STRAUSS, C., 1997 (1985) : *Irk ve Tarih*, İstanbul, Metis Yayınları (çev: Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden).
LEWIS, R., 1990 (1960). *Pourquoi j'ai mangé mon père*, Paris, Acte Sud (traduction Vercors et Rita Barisse).
L'HÉRITIER, F., 2010 (2005). *Hommes, femmes: la construction de la différence*, Paris, Le Pommier.
LUBBOCK, J., 1865. *Prehistoric Times: As Illsutrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages*, London, Williams and Norgate.
MALSON, L., 1983 (1964). *Les Enfants sauvages*, Paris, 10/18.
MAUREILLE, B., 2018. "Phylogenèse et lignée néandertalienne", *in* Patou-Mathis ve Depaepe 2018b: 109-114.
MONTAIGNE, M. de, 1969 (1595). *Essais 1*, Paris, GF Flammarion.
MONTESQUIEU, 1964 (1721). *Lettres persanes*, Paris, GF Flammarion.
MORGAN, L. H.,1877. *Ancient Society. Or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery Through Barbarism to Civilization*, New York, Henry Holt and Company.
MORIN, E., 2016 (1973). *Le paradigme perdu: la nature humaine*, Paris, Seuil.
OTTE, M., 2018. *L'audace de Sapiens. Comment l'humanité s'est constituée*, Paris, Odile Jacob.
OTTE, M., 2001. *Les origines de la pensée. Archéologie de la conscience*, Sprimont, Mardaga.
PATOU-MATHIS, M., 2018. "Regards d'artistes", *in* Patou-Mathis ve Depaepe 2018b: 161-176.
PATOU-MATHIS, M., 2013. *Préhistoire de la Violence et de la Guerre*, Paris, Odile Jacob.

PATOU-MATHIS, M., 2011. *Le Sauvage et le Préhistorique, miroir de l'Homme occidental*, Paris, Odile Jacob.
PATOU-MATHIS, M. ve DEPAEPE, P., 2018a. "Les Néandertaliens ont-ils réellement disparus?", *in* Patou-Mathis et Depaepe 2018b: 141-145.
PATOU-MATHIS, M. ve DEPAEPE, P., 2018b. (yay.), *Néandertal*, Paris, Gallimard, 2018.
PICK, P., 2016. *Premiers hommes*, Paris, Flammarion.
PICK, P., 2015. *Le retour de Madame Néandertal. Comment être sapiens?* Paris, Odile Jacob.
PICQ, P., 2014. "Homo et la fin des certitudes", *Communications* 95, Les incertitudes: 19-30;
URL: https://www.persee.fr/doc/comm_0588-8018_2014_num_95_1_2742.
POPELARD, A., 2013. "Jean Itard (1774-1838) et Victor, l'enfant sauvage de l'Aveyron", *Le Monde diplomatique*, Manière de voir 131, Ekim-Kasım 2013,
URL : https://www.monde-diplomatique.fr/mav/131/POPELARD/54353.
Rédaction S&V, 2018. "1er août 2018: Jour du dépassement des ressources de notre planete", *Sciences et Vie* 01.08.2018, URL: https://www.science-et-vie.com/nature-et-enviro/1er-aout-2018-jour-du-depassement-des-ressources-de-notre-planete-42057.
ROUSSOT, A., 1990. "Les premières découvertes d'art pariétal", Paléo. N. 1, 1990, *Une histoire de la préhistoire en Aquitaine* 34-35. URL https://www.persee.fr/doc/pal_1145-3370_1990_hos_1_1_1415
SEMONSUT, P., 2018. "Néandertal, de la légende noire à la légende dorée", *Hominidés.com*, URL:
https://www.hominides.com/html/prehistoire/Neandertal-legende.php,
SEVİM-EROL, A., ÖZDEMİR, S. ve YAVUZ, A. Y., 2014. "Antropoloji Bilimi ve Türkiye'de Gelişimi", *in* Çınardalı-Karaaslan, N., Aykurt, A., Kolankaya-Bostancı, N. et Erbil, Y. E. (yay.), *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış/Some Observations on Anatolian Cultures. Armağan Erkanal'a Armağan/Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları : 343-354.
TESTART, A., 2012. *Avant l'histoire. L'évolution des sociétés, de Lascaux à Carnac*, Paris, Gallimard.
VERDO, Y., 2015. "7 millions d'années d'évolution du cerveau", *Les Échos*, 12.10.2015, URL: https://www.lesechos.fr/12/10/2015/LesEchos/22042-041-ECH_7-millions-d-annees-d-evolution-du-cerveau.htm (erimiş tarihi 10.08.2018).
VERNA, C., 2018. "À quoi ressemblait-il…? … Un cousin costaud à grosse tête!", *in* Patou-Mathis ve Depaepe 2018b: 67-78.
VOISIN, J.-L., 2018. "Qu'est-ce qu'une espèce?", *in* Patou-Mathis ve Depaepe 2018b: 115.
WOLF, J., 1977. *L'Encyclopédie des hommes de la préhistoire*, Paris, Messidor/La Farandole (Çeviri Jean-Charles Guillien).

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.462074

# TOKAT MÜZESİ GÜMÜŞ YÜZÜKLERİ

*Ersin ÇELİKBAŞ*[*]

***Atıf/©:*** *Çelikbaş, Ersin (2018). Tokat Müzesi Gümüş Yüzükleri, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Yıl 11 Sayı 2 , ss. 1051-1065*

***Özet:*** *Yüzükler, kadınlar ve erkekler tarafından süs eşyası, mühür, asalet, rütbe belirtme, nişan, tılsım, nazarlık, anahtar yüzükler ve zehir taşıma gibi işlevsel amaçlarla kullanılmışlardır. El bazen de ayak parmaklarına takılan yüzük halkalarının kesiti yarım daire, kare ince bant gibi farklı biçimlerde olabilmektedir. Düz halka yüzüklerin dışında, kaşlı yüzükler de kullanılmıştır. Yüzük formları zamanla değişerek yeni formlar ortaya çıkmıştır. Tokat Arkeoloji Müzesi'nde yer alan gümüş yüzükler bu makalede katalog çalışması olarak değerlendirilmiştir. Toplam dokuz adet olan yüzüklerin tamamı taşlı olmasına rağmen iki yüzüğün taşları noksandır. Yüzüklerden dört tanesi akik, iki tanesi cam, bir tanesi gümüş taşa sahiptir. Akik taşlar üzerine negatif betimler ve monogram kazınmıştır. Betimler ve monogram Roma ve Geç Roma döneminim sevilen uygulamaları olarak dikkat çekmektedir. Yüzükler MS 1. yüzyıldan MS 5. yüzyıla kadar geniş bir zaman aralığına sahiptir. Çalışma kapsamında değerlendirilen gümüş yüzükler, özellikle Roma ve Geç Roma Dönemi insanının sosyal ve ekonomik durumu, günlük yaşam standartları ve kültürü hakkında vereceği veriler açısından oldukça önemlidir. Müzedeki eserlerin tamamının Tokat ve çevresinden geldiği düşünüldüğünde, bu gurubun analizi Antik Çağ'da önemli bir yerleşim olan bölgenin sosyo- ekonomik kültürel konumu ve çevresindeki şehirler ile olan ilişkileri ve orada yaşayan insanların günlük yaşam şekli üzerine önemli veriler sağlayacaktır. Bu anlamda Tokat Müzesi'ndeki Roma Dönemi gümüş yüzüklerin kataloglanması sonucunda, arkeolojik araştırmalarda bulunulan diğer eserlerin analojisinde kullanılarak ileride yapılacak çalışmalara referans oluşturacaktır.*

***Anahtar Sözcükler:*** Yüzük, Gümüş, Tokat Müzesi, Roma, Akik.

*Makale Geliş Tarihi:21.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 15. 10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, ersincelikbas@gmail.com*

## *Tokat Museum Silver Rings*

***Citation/©:*** *Çelikbaş, Ersin (2018). Tokat Museum Silver Rings, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1051-1065*

***Abstract:*** Rings have been used by men and women with functional purposes such as ornaments, seal, indicating nobility and rank, engagement, charm, key rings, and carrying poison. The sections of rings can be in various forms such as semi-circular, square thin band as they can be worn on fingers as well as toes. In addition to plain circular rings, rings with bezel were used as well. The forms of rings have changed over time and new forms have emerged. Silver rings in Tokat Museum are considered as catalog study in this article. Although all nine rings are stoned, the stones of two rings are missing. Four of the rings have cornelian, two have glass, and one has silver stone. Cornelian stones are engraved with negative descriptions and monogram. Descriptions and monogram are the most popular applications of Rome and Late Rome period. Rings have a wide time range between 1st century B.C. and 5th century A.D. Silver rings evaluated within the context of this study are particularly important for providing data in terms of social and economical status of daily life standards, and culture of individuals of the Rome and Late Rome Period. Considering that all the pieces in the museum are brought from Tokat and its surroundings, the analysis of this group will reveal important information on the important settlement in the Ancient Era in terms of the region's socio-economical cultural position and its relations with neighboring cities and the way of living of individuals in that area. Within this scope, the cataloging of silver rings from Rome Period in Tokat Museum will provide important information, will be used in comparing other artifacts found in archeological studies and will provide a resource for future research studies.

***Keywords:*** *Ring, Silver, Tokat Museum, Rome, Cornelian.*

### I.GİRİŞ

Tarihte en erken yüzükler büyük ihtimalle kil, balmumu vb materyallere damga, mühür vurmak için kullanılmıştır. Mısır'da ortaya çıkarılmış olan çok sayıda yüzük-mühür, erken dönemlerde Mısırlıların yüzükleri bu amaçla kullanıldığına kanıttır. XII. Hanedanın (MÖ 2060-1991) ortalarında Mısırlıların en çok kullandığı yüzük formu döner kaşlı yüzüklerdir[1]. Son

[1] Marshall 1968, XV.

yıllarda yapılan çalışmalarda killere basılmış mühürlerin ortaya çıkması, aynı dönem içerisinde mührün iyi bilindiğini göstermektedir. Ancak kaş bölümü kazıma çizgilerle süslenmiş olan Myken'in karakteristik altın yüzük formları, mühür veya damga için kullanılmaktan ziyade bir süs objesi olarak kullanılmıştır[2]. Geometrik dönem içerisinde kazıma çizgilerle bezenmiş yüzükler yavaş yavaş terkedilmeye başlanmıştır. Bu durumun en önemli nedenlerinden birisi olarak bu dönem toplumlarının kaba bir sanat anlayışına sahip olması olarak görülmektedir. Şüphesiz bazen metal halkaların kaba işlenmiş yüzük taşlarıyla süslendiği de görülmüştür[3]. Yüzük formları zamanla değişerek yeni formlar ortaya çıkmıştır. Arkaik ve Erken Klasik dönem yüzüklerinin standart formu ince halkalı, yuvarlak kesitli ve kaşı ince yaprak şeklinde olan üzengi biçimli yüzüklerdir[4]. Geç Arkaik ve Erken Klasik dönemde yüzük tiplerinin çeşitliliğinde bir artış görülür. Bu dönem yüzüklerinde insan ve hayvan figürleri sıkça kullanılmaya başlanmıştır.

Arkaik dönemin yalın takı formları MÖ 5. yüzyıldan itibaren karmaşıklaşmış; birçok kuyumculuk tekniğinin kullanılarak çeşitli bezemelerin birleşmesinden meydana gelen gösterişli kompozisyonlar oluşturulmuştur[5]. Hellenistik dönemde yüzükler süs eşyası yanında, mühür, nazar ve büyü için de kullanılmış, ayrıca bu dönemde taşlı yüzükler ortaya çıkmıştır[6]. MÖ 5-4. yüzyılda görülen masif yüzüklerin yapımı Hellenistik dönemde de sürmüştür. Hellenistik dönem içerisinde yüzüklerin boyutları büyümeye, kaş kısmı geniş ve düz bir form almaya başlar. Öte yandan yüzük halkası "D" şeklini almış, halkanın kaş ile birleşim yeri, dik gelerek omuz yapmıştır. Bu değişimin en önemli nedeni, büyük, düz ve yassı, yarı değerli taşların kullanımının moda olmasıdır. Hellenistik dönemin sonuna kadar devam eden bu moda sonucu yüzüklerin formları da değişmiştir[7].

Roma dönemine gelindiğinde geniş halkalı, oval kaşlı yüzükler görülmeye başlar. Hellenistik dönemde görülen "D" formlu yüzük halkası Roma döneminde de görülmeye devam eder. Yüzük halkaları omuza doğru kalınlaşmıştır ve kaşın yüzeyi düzdür. Kaştaki oval yuvaya oval bir taş gömülür. Bu yüzükler masif olarak değil, levhanın şekillendirilerek içine dolgu maddesi konması ile yapılırdı. MS 2. yüzyılda da benzer şekilde yüzük

[2] Marshall 1968, XV.
[3] Marshall 1968, XVI.
[4] Özgülnar 2007, 57.
[5] Türe - Savaşçın 2002, 99.
[6] Meriçboyu 2001, 178.
[7] Oransay 2006, 65.

halkasının yukarıya doğru kalınlaştığı, halka boşluğu ve kaş yüzeyinin yuvarlak biçim aldığı formlar belirgin hale gelir[8]. MS 3. yüzyılda yuvarlak halka yerine, omuzları yukarı kalkık, olasılıkla ekonomik yapının bozulmasına bağlı olarak ince halkalı yüzükler yapılmaya başlanmıştır[9]. Geç Roma dönemine gelindiğinde ise ince halkalı, konik kaşlı, dışı çokgen, içi yuvarlak halkalı olan yüzükler de görülmeye başlar. Aynı dönemde masif halkanın üzerine dörtgen bir kaş yerleştirilmeye başlanmıştır. MS 4-5. yüzyılda, Hristiyanlığın güçlendiği dönemde monogramlar kaş üzerine işlenmiştir[10].

Tokat Müzesi'nde yapılan çalışmalar sonucunda dokuz adet gümüş yüzük tespit edilmiştir[11]. Taşlarının noksan olduğu görülen iki örnek dışında yüzüklerin tamamının kaş kısmı taşlarla süslenmiştir. Yüzüklerin tamamı müzeye satın alma yoluyla kazandırılmasından dolayı yüzüklerin tarihlendirilmesi ancak tipolojik ve stilistik değerlendirme sonucunda yapılabilmiştir.

İlk örneğimiz olan Kat. No: 1'de yer alan yüzük üzengi formlu bir halkaya sahiptir. Dış yüzeyinde birbirine paralel iki adet yivle süslenmiş halkanın kesiti omza doğru genişlemekte olup; halka hafif içe doğru dönerek kaş bölümü ile birleşmektedir. Dairesel bir forma sahip olan kaş dışbükey ve yeşil renkli bir cam taş ile süslenmiştir. Kaş, yuvasının ağız kenarlarına çentikler atılarak süslenmiştir. Küçük bir kısmı açıkta olan cam taş aşırı korozyona uğramıştır ve cam taşın üzerinde herhangi bir betim görülmemektedir. Yüzüğün benzer formunu Parion'da[12] görmekteyiz.

Kat. No: 2 kaş ve halka olmak üzerek iki parçanın birleşmesinden oluşan bir yüzüktür. "D" formlu bir kesite sahip olan halkanın kesiti omuzlara doğru genişlemektedir. Dairesel formlu halka omuzlardan hafif içe doğru yuvarlak bir hatla bükülerek oval formlu kaş bölümüyle birleşmektedir. Kaş bölümüne oval formlu derin bir taş yuvası eklenmiştir. Yassı formlu oval bir akik taşı yuvaya gömülmüştür. Akik taşın üzerine başını kendi soluna doğru döndürmüş, başı profilden, vücudu cepheden, ağzında çelenk tutan bir kartal negatif olarak işlenmiştir. Birçok sembolle birlikte görülen kartal figürleri askerlerin yüzüklerinde kullanılan çok popüler bir betimdir. Aslında kartal betimlerinin askerlerin yüzüklerinde yer almasının en önemli neden kartalın

[8] Meriçboyu 2001, 231.
[9] Meriçboyu 2001, 233.
[10] Meriçboyu 2001, 236.
[11] Tokat Müzesi'nde yer alan gümüş yüzükler üzerinde çalışmama izin veren müze müdürü Halis Şahin'e, çalışmaların en başından sonuna kadar sabırla bana yardımcı olan müze uzmanları Hülya Aydın ve Emel Uzma Doğru'ya teşekkür ederim.
[12] Çelikbaş 2016, Kat. No: I34.

lejyonları sembolize etmesidir ki Roma İmparatorluğu'nda basılan sikkelerde ve diğer sanat sanat eserlerinde lejyon kartallarına sıkça rastlanılmaktadır. Ayrıca Jüpiter'in kutsal hayvanı olarak da Roma dünyasında saygı görmüştür[13]. Kartal motifi Roma İmparatorluğu'nun Hindistan'a kadar olan hakimiyeti altındaki tüm coğrafyada görülmüştür[14]. Ağzında palmiye ya da çelenk tutan kartal betimiyle bağlantılı olarak Paphlagonia ve Bithynia bölgelerinin Karadeniz'in güneyine düşen kesimlerinde MS 1. yüzyıla tarihlenen bazı Roma İmparatorluk dönemi sikkelerinde aynı betimi görmek mümkündür. Bu tipte olan kartal motifleri genellikle bir altar üzerinde resmedilmişlerdir[15]. Kartalın ağzında ağzında tuttuğu çelenk ise bir zafer çelengidir ve kazanılan bir askeri zaferi simgeler. Kat. No: 2'da olduğu gibi altar üstünde resmedilmiş olan kartal betimi Domitian dönemi sikkelerinde karşımıza çıkmaktadır[16]. Fakat adı geçen sikkelerde işlenen kartal betimlerine göre Kat. No: 2'da yer alan kartal daha şematik olarak betimlenmiştir. Bu durum betimin MS 1. yüzyıl örneklerinden daha sonraki döneme ait olması gerektiğini göstermektedir. Negatif olarak işlenmiş yüzük taşı örneklerini Fitzwilliam Museum'da[17], British Museum'da[18], Trabzon Arkeoloji Müzesi'nde[19], De Gliptica Del Museo Arqueologico Nacional'da[20], Rijksmuseum'da[21] görmekteyiz. Tüm bu değerlendirmeler yüzüğün MS 2.-3. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir.

Kat. No: 3'te yer alan yüzük halka ve kaş olmak üzere iki ayrı parçanın birbirine kaynak edilmesinden meydana gelmiştir. Elips forma sahip olan halka bölümü omuz bölümüne doğru genişlemektedir. Dışbükey bir kesite sahip olan halkanın omuzdan kaş bölümüne geçişi halkanın hafif içe doğru yuvarlaklaştırılmasıyla sağlanmıştır. Oval bir forma sahip olan kaş kısmı alçak bir taş yuvasına yerleştirilmiştir. Kaş yuvası yassı formlu bir akik taşla süslenmiştir. Akik taş üzerine negatif olarak "homonoia" olarak bilinen anlaşma simgesini oluşturan tokalaşan iki el ile ellerin arasında nar betimi oyulmuştur. Akik üzerinde tasvir edilen Roma döneminin en çok kullanılan betimlerinden olan "homonoia" betiminde dikkat çeken en önemli farklılık, betimin stilize edilmiş olmasıdır. Tokalaşan el betimleri barış ve sadakati, nar

[13] Maaskant-Kleibrink 1986, 71.
[14] Middleton 2001, 51.
[15] Middleton 2001, 51.
[16] Middleton 2001, 51.
[17] Henig 1994, Cat. No: 368.
[18] Walter 1925, Cat. No: 2439.
[19] Middleton 2001, Cat. No: 28.
[20] Garcia 1990, Cat. No: 431.
[21] Maaskant-Kleibrink 1986, Cat. No: 136.

ise bolluk ve bereketi temsil etmektedir. Genellikle askeri bir anlamı olmasıyla birlikte nişan yüzüğü olarak da kullanım görmüştür. "Homonoia" betimi MÖ 1. yüzyıldan itibaren sıkça görülmektedir[22]. MS 1. yüzyıldan sonra stilize edilerek yüzük taşlarına oyulmuş homonoia tasvirinin örneklerini Royal Coin Cabinet'te[23] ve Gliptica Museo'da[24], Parion'da[25] görmekteyiz. Yüzüğün form olarak benzeri ise Staatliche Museen'de[26], Perge'de[27], Patara'da[28] karşımıza çıkmaktadır.

Kat. No: 4'te yer alan diğer örnek tek parçadan oluşmaktadır. Elips formlu olan yüzüğün halkası "D" profilli bir kesite sahiptir. Halka bölümünün alt kısmı da küçük bir köprü oluşturacak şekilde nispeten daha ince işlenmiştir. Halkanın kesiti omuza doğru genişlemekte ve halka kaş bölümüne doğru hafif içe döndürülerek kaş ile birleşmektedir. Yüzüğün kaş kısmı oval bir forma sahip olup yüzeyi ise düzdür. Oval olan kaş bölümünde çok derin olmayan bir taş yuvası görülmektedir. Taşı noksan olan kaş yuvasının kenar çeperlerinin olmaması yüzüğün tahribatıyla alakalı olmalıdır. Marshall, elips formlu halkaya, omuzlara doğru genişleyen halka kesitine ve oval kaş ile oval taş yuvasına sahip olan yüzüklerin Roma döneminin en yaygın yüzük tipi olduğunu ifade ederek bu tip yüzüklerin MS 2. yüzyıla ait olması gerektiğini söylemiştir[29]. Form olarak benzerlerini British Museum'da[30], Ralph Harari Collection'da[31], Yüksel Erimtan Koleksiyonu'nda[32], Royal Albert Memorial Museum'da[33] ve Gaziantep Arkeoloji Müzesi'nde[34] görmekteyiz.

Kat. No. 5 halka ve kaş olmak üzere iki ayrı parçanın kaynak edilmesinden meydana gelmiştir. "D" formlu halka kesiti omuza doğru genişlemekte olup, oval formlu kaş ile birleşmektedir. Kaş üzerinde bir taş yuvası mevcuttur. Yuvaya dışbükey oval bir akik taşı gömülmüş, üzerine de negatif olarak arı betimi kazınmıştır. Bolluğun ve bereketin simgesi olan arı betimi Kat. No. 5'de çok ayrıntılı olmamakla birlikte şematik bir tarzda akik taşa kazınmıştır. Yüzüğün form açısından benzerlerini Römisch-Germanischen

[22] Henig - MacGregor 2004, 113.
[23] Kleibrink- Maaskant 1978, Cat.No: 1024a.
[24] Garcia 1990, Cat.469.
[25] Çelikbaş 2016, Kat. No: I34
[26] Greifenhagen 1970, Taf.25/23.
[27] Özgülnar 2007, Kat. No: K39
[28] Uygun 2000, Y17.
[29] Marshall 1968, xlvi-xvii.
[30] Marshall 1968, Cat. No: 1156.
[31] Boardman-Scarisbrick 1977, Cat. No: 34.
[32] Konuk-Arslan 1999, Kat. No: 57.
[33] Middleton 1998, Cat. No: 49.
[34] Demir 2008, Kat. No:72.

Zentralmuseum'da[35], Yüksel Erimtan Koleksiyonu'nda[36], Gaziantep Arkeoloji Müzesi'nde[37] görmekteyiz.

Kat. No: 6'da yer alan yüzük form olarak Kat. No: 4 ile büyük benzerliklere sahiptir. Elips formlu yüzüğün halkası "D" formlu kesite sahiptir ve omuzlara doğru genişlemektedir. Halka omuz bölümünde içe doğru hafif yuvarlaklaşarak kaş ile birleşmektedir. Dışbükey oval formlu kaş bölümü yine oval formlu bir taş yuvasına sahiptir. Kaş bölümünde yer alan oval yuvada taş noksandır. Form olarak benzerlerini British Museum'da[38], Ralph Harari Collection'da[39], Yüksel Erimtan Koleksiyonu'nda[40], Royal Albert Memorial Museum'da[41], Gaziantep Arkeoloji Müzesi'nde[42] görmekteyiz.

Kat. No: 7 dairesel bir halkaya sahiptir. Dairesel halka iki ucundan genişlemeden kaş kısmına kaynak edilerek tutturulmuştur. Oval bir forma sahip olan kaş bölümünde yine kaynak edilerek tutturulan yüksek bir yuva yer almaktadır. Dış bükey formlu bir cam taş ile süslenen kaş bölümünün ağız kısmı, cam taşın düşmesini engellemeye yönelik olarak içe doğru bükülmüştür. Yeşil renkli cam taş korozyona uğraması nedeniyle üzerinde herhangi bir süsleme görülmemektedir. Yüzüğün form açısından benzerini Yüksel Erimtan Koleksiyonu'nda[43] ve Sardes'te[44] görmekteyiz.

Kat. No: 8'de yer alan yüzük, formu itibariyle diğer yüzüklerden farklılık göstermektedir. Tek parçadan oluşan yüzüğün halkası içten dairesel dıştan ise açılı omuzlara sahiptir. Halkanın alt yarısının kesiti dikey dikdörtgen form gösterirken, köşeli omuz yapan noktalardan sonra yatay dikdörtgen kesite dönerek devam etmektedir. Halka bölümü omuz kısmından sonra yuvarlaklaşarak kaş bölümüne oturmaktadır. Kaş bölümü hafif dışbükey düz bir forma, kaş bölümünde daireye yakın bir taş yuvası, yuvada ise yedigen formda bezemesiz gümüş bir taşa sahiptir. MS 3. yüzyılda köşeli omuzlara sahip yüzüklerde büyük bir artış görülmesiyle beraber bu tip yüzükler omurgalı yüzükler olarak adlandırılmıştır[45]. Birçok değişik tipi olan omurgalı yüzükler kimi zaman yazıtlı, kimi zaman taşlı, kimi zaman da sade olarak

[35] Deppert-Lippitz 1985, Cat. No: 113.
[36] Konuk-Arslan 1999, Kat. No: 13, 129.
[37] Demir 2008, Kat. No:71
[38] Marshall 1968, Cat. No: 1156.
[39] Boardman-Scarisbrick 1977, Cat. No: 34.
[40] Konuk-Arslan 1999, Kat. No: 57.
[41] Middleton 1998, Cat. No: 49.
[42] Demir 2008, Kat. No:72.
[43] Konuk-Arslan 1999, Kat. No: 133.
[44] Waldbaum 1983, Cat. No: 848
[45] Johns 1996, 48.

karşımıza çıkmaktadır[46]. Bu tip yüzüklerin halka kesiti dönemsel farklılıklar göstermektedir. Omurgalı yüzüklerin erken tiplerinde halka kesitleri dairesel, oval ya da "D" formundayken, birçok MS 3. yüzyıl yüzüklerinde tıpkı Kat. No: 8'de olduğu gibi dikdörtgen ya da yatay kesit formu göstermektedir[47]. MS 3. yüzyıl omurgalı yüzüklerinin genel özelliklerinden bir tanesi de kaş bölümünü süsleyen yuvaya metal bir malzemeden kabaca kesilmiş bir taş yerleştirilmesidir[48]. Kat. No: 8'deki yüzüğü süsleyen taşın kabaca kesilmiş yedigen bir forma sahip olması örneğin döneminin MS 3. yüzyıla ait olduğunu gösteren önemli bir özelliktir. Ayrıca Marshall da bu tipin Roma'da çok yaygın bir tip olduğunu belirtmiş ve omurgalı yüzükleri MS 3-4. yüzyıla tarihlendirmiştir[49]. Omurgalı yüzüğün benzerlerini Corinth'te[50], Rijksmuseum'da[51], Winchester Museum'da[52], Ralph Harari Collection'da[53] görmekteyiz.

Kat. No: 9 numaralı yüzük de tek parçadan oluşmaktadır. Form ve yapım tekniği bakımından Kat. No: 4 ile benzer özelliklere sahiptir. Yüzüğün halka bölümü elips formundadır. "D" formlu halkanın kesiti omuzlara doğru genişlemektedir. Halka omuz bölümünde içe doğru hafif yuvarlaklaşarak kaş ile birleşmektedir. Dışbükey oval formlu kaş bölümü yine oval formlu bir taş yuvasına sahiptir. Taş yuvasına yassı ve oval formlu bir akik taş gömülmüştür. Akik taş negatif işlenmiş bir monograma sahiptir. Monogram büyük ihtimalle yüzük sahibinin ismini ifade etmektedir. Monograma bakıldığında sırasıyla "R, Є, M, Λ, A, T, V" harfleri okunmaktadır. Monogramlar, uzun isimlerin dar alanda ifade edebilmesi amacına yönelik olarak tercih edilmişlerdir. Geç Roma sikkelerinin hem ön hem de arka yüzlerinde imza olarak kullanılmış olan monogram ilk kez II. Theodosius Dönemi'nde Grek ve Latin harflerinin karışımı şeklinde görülmeye başlanmıştır[54]. Yüzüğün form açısından benzerini British Museum'da[55] görmekteyiz.

[46] Johns 1996, 49.
[47] Johns 1996, 49.
[48] Johns 1996, 49.
[49] Marshall 1968, xlvii-xix.
[50] Davidson 1952, Cat. No: 1877.
[51] Maaskant-Kleibrink 1986, Cat. No: 135.
[52] Johns 1996, Fig.3.9.
[53] Boardman-Scarisbrick 1977, Cat. No: 36.
[54] RIC X, 60.
[55] Marshall 1968, Cat. No: 1169.

Değerlendirilen yüzükler MS 1. yüzyıldan MS 5. yüzyıla kadar geniş bir zaman aralığına sahiptir. Yapılan bu çalışma ile Anadolu'nun en önemli müzelerinden bir tanesi olan Tokat Müzesi'ndeki eserlerin bilim dünyasına tanıtılması amaçlanmıştır. Anadolu müzelerindeki sayısız eser, katalog çalışması yapılamadığından dolayı bilim dünyası tarafından bilinmemektedir. Bu gibi çalışmaların artması eserler arasında karşılaştırma yaparak bilimsel analoji yapma imkanlarını genişletmekle beraber farklı türdeki objelerin de kataloglanmasına fayda sağlayacaktır. Dolayısıyla hem Anadolu hem de tüm dünya bilim dünyasının hizmetine sunulacaktır. Anadolu müzelerinde yapılacak olan bu türde katalog çalışmalarının artması, her tür arkeolojik malzemelerin genel bir kataloğunun oluşmasına katkıda bulunacağı kesindir.

**KATALOG**

**Kat.No:** 1

Env .No: 79.23.21 Sıra No: 4988

Müzeye Geliş Şekli: Satın Alma

Eser: Yüzük

Malzeme: Gümüş, Cam

Ölçüler: Çap: 18 mm, Kaş Çapı : 12 mm, Ağırlık: 5,90 gr

Tanım: Dairesel form. "D" formlu yüzük halkası kesiti. Dairesel kaş. Dairesel taş yuvası. Yuvada yeşil renkli dışbükey cam.

Dönemi: MS 1.-2. yüzyıl

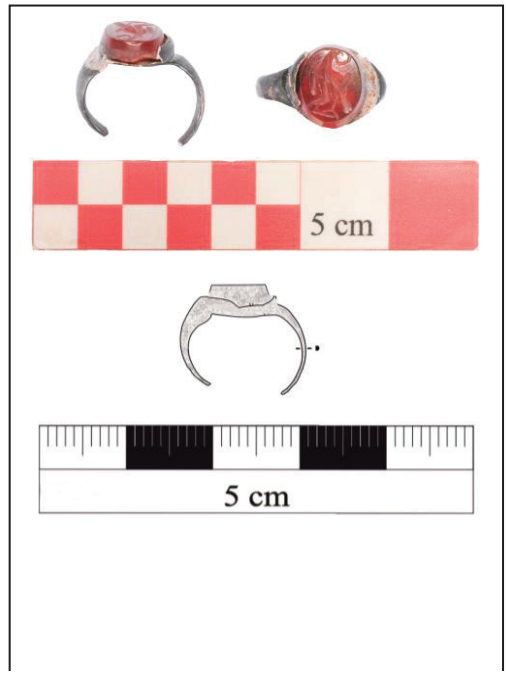


**Kat.No:** 2

Env .No: 86.40.7 Sıra No: 6392

Müzeye Geliş Şekli: Satın Alma

Eser: Yüzük

Malzeme: Gümüş.

Ölçüler: Çap: 15 mm, Kaş Çapı : 10 mm, Ağırlık: 1,05 gr

Tanım: Dairesel form. "D" formlu yüzük halkası kesiti. Oval kaş. Oval taş yuvası. Yuvada yassı akik taş. Taşa negatif işlenmiş kartal betimi.

Dönemi: MS 2.-3. yüzyıl

**Kat.No:** 3

Env .No: 84.30.10 Sıra No: 6151

Müzeye Geliş Şekli: Satın Alma

Eser: Yüzük

Malzeme: Gümüş, Akik.

Ölçüler: Çap: 18 mm, Kaş Çapı : 10 mm, Ağırlık: 1,20 gr

Tanım: Dairesel form. Dikdörtgen formlu yüzük halkası kesiti. Oval kaş. Oval taş yuvası. Yuvada kırmızı renkli yassı akik taşı. Taşa negatif işlenmiş homonoia betimi.

Dönemi: MS 2.-3. yüzyıl

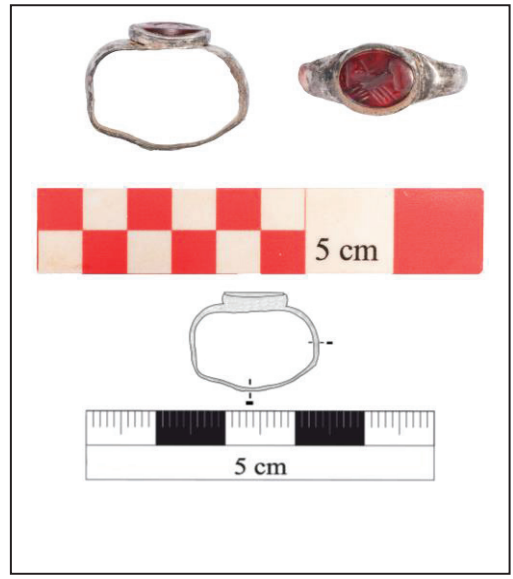


**Kat.No:** 4

Env .No: 84.30.11 Sıra No: 6152

Müzeye Geliş Şekli: Satın Alma

Eser: Yüzük

Malzeme: Gümüş.

Ölçüler: Çap: 23 mm, Kaş Çapı : 10 mm, Ağırlık: 5,75 gr

Tanım: Oval form. “D” formlu yüzük halkası kesiti. Oval kaş. Oval taş yuvası. Yuvada noksan taş.

Dönemi: MS 2-3. yüzyıl

**Kat.No:** 5

Env .No: 86.40.49 Sıra No: 6404

Müzeye Geliş Şekli: Satın Alma

Eser: Yüzük

Malzeme: Gümüş.

Ölçüler: Çap: 18 mm, Kaş Çapı : 10 mm, Ağırlık: 1,65 gr

Tanım: Dairesel form. "D" formlu yüzük halkası kesiti. Oval kaş. Oval taş yuvası. Yuvada dışbükey formlu akik taş. Taşa negatif işlenmiş arı betimi.

Dönemi: MS 2.-3. yüzyıl

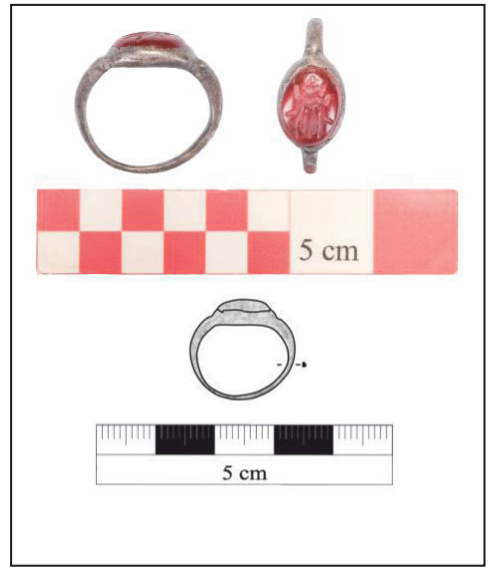


**Kat.No:** 6

Env .No: 88.28.8 Sıra No: 6786

Müzeye Geliş Şekli: Satın Alma

Eser: Yüzük

Malzeme: Gümüş.

Ölçüler: Çap: 20 mm, Kaş Çapı : 9 mm, Ağırlık: 1,60 gr

Tanım: Elips form. "D" formlu yüzük halkası kesiti. Oval kaş. Oval, kırık taş yuvası. Yuvada noksan taş.

Dönemi: MS 2.-3. yüzyıl

**Kat.No:** 7

Env .No: 74.23.26 Sıra No : 1778

Müzeye Geliş Şekli: Satın Alma

Eser: Yüzük

Malzeme: Gümüş, Cam

Ölçüler: Çap: 27 mm, Kaş Çapı : 16 mm, Ağırlık:

Tanım: Dairesel form. Elips formlu yüzük halkası kesiti. Oval kaş. Oval taş yuvası. Yuvada yeşil renkli cam.

Dönemi: MS 3.-4. yüzyıl

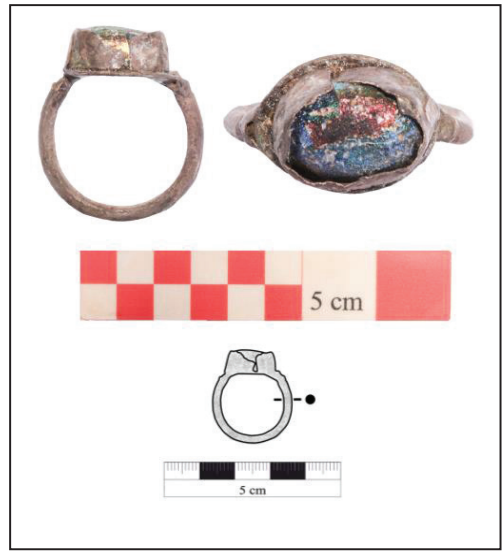


**Kat.No:** 8

Env .No: 86.40.22 Sıra No: 6397

Müzeye Geliş Şekli: Satın Alma

Eser: Yüzük

Malzeme: Gümüş.

Ölçüler: Çap: 26 mm, Kaş Çapı : 5 mm, Ağırlık: 1,75 gr

Tanım: Omurgalı, dairesel form. Dikdörtgen yüzük halkası kesiti. Üçgen açılı omuzlar. Oval kaş. Dairesel taş yuvası. Yuvada yedigen formlu gümüş taş.

Dönemi: MS 3-4. yüzyıl

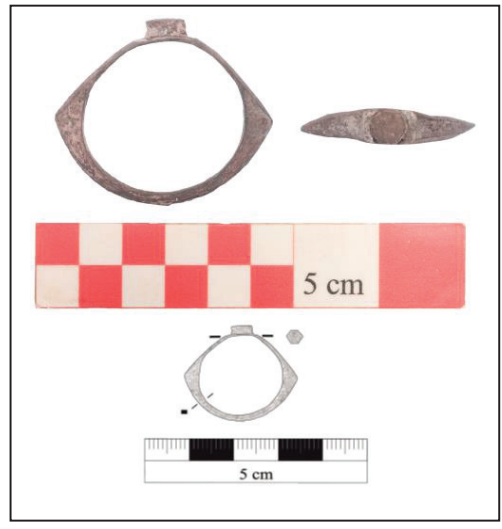

**Kat.No:** 9

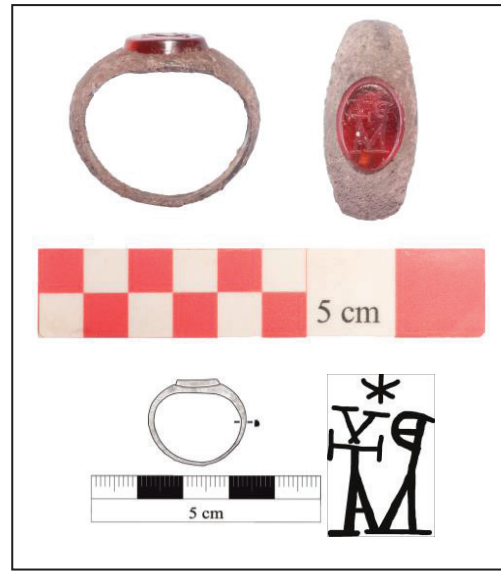


Env .No: 86.38.50 Sıra No: 6379

Müzeye Geliş Şekli: Satın Alma

Eser: Yüzük

Malzeme: Gümüş.

Ölçüler: Çap: 21 mm, Kaş Çapı : 10 mm, Ağırlık: 3,35 gr

Tanım: Oval form. "D" formlu yüzük halkası kesiti. Oval kaş. Oval taş yuvası. Yuvada yassı akik taş. Taşa negatif işlenmiş monogram.

Dönemi: MS 4.-5. yüzyıl

## KAYNAKÇA


BOARDMAN, J.- SCARİSBRİCK, D., *The Ralph Harari Collection of Finger Rings*, London, 1977.

ÇELİKBAŞ, E., *2005-2014 Parion Kazısı Metal (Bronz-Demir-Kurşun) Buluntuları*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2016.

DAVİDSON, Gladys, *Corinth: The Minor Objects, Vol: XII*, New Jersey, 1952.

DEMİR, J. S. Y., *Gaziantep Arkeoloji Müzesi'nde Sergilenen Yüzükler ve Yüzük Taşları*, (Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2008.

DEPPERT-LİPPİTZ, B., *Goldschmuck Der Römerzeit Im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, Bonn, 1985.

GARCİA, R. C., *Coleccion De Gliptica Del Museo Arqueologico Nacional, Vol. I*, Bilbao, 1990.

HENİG, M., *Classical Gems: Ancient and Modern Intaglios and Cameos in the Fitzwilliam Museum*, Cambridge, 1994.

HENİG, M.- MACGREGOR, A., *Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings in the Ashmolean Museum II: Roman*, Oxford, 2004.

JOHNS, C., *The Jewellery of Roman Britain*, Frome, 1996.

Kleibrink- Maaskant, Marianne, *Catalogue of the Engraved Gems in the Royal Coin Cabinet the Hague: The Greek, Etruscan and Roman Collections*, Hague 1978.

KONUK, K.- ARSLAN, M., *Anadolu Antik Yüzük Taşları ve Yüzükleri: Yüksel Erimtan Koleksiyonu*, İstanbul, 1999.

MAASKANT-KLEİBRİNK, M., *The Engraved Gems: Roman and Non-Roman*, Nijmegen, 1986.

MERİÇBOYU, Y. A., *Antikçağ'da Anadolu Takıları*, İstanbul 2001.

MİDDLETON, S. E. H., *Selas, Finger Rings, Engraved Gems and Amulets int he Royal Albert Memorial Museum*, Exeter, 1998.

MİDDLETON, S. E. H., *Classical Engraved Gems From Turkey and Elsewhere*, Oxford, 2001.

ORANSAY, A., *Arykanda Antik Kentinde 1971-2002 Kazı Sezonlarında Ele Geçen Madeni Buluntular ve Madencilik Faaliyetleri*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Esntitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006.

ÖZGÜLNAR, N., *Perge Kazılarında Bulunmuş Takılar*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007.

RIC X, Kent, J. P. C., *The Roman Imperial Coinage: The Divided Empire and the Fall of the Western Parts AD 395-491*, London, 1994.

TÜRE, A.- Savaşçın, M. Y., *Anadolu Antik Takıları*, İstanbul, 2002.

UYGUN, Ç., *Patara Geç Hellenistik- Roma Dönemi Takıları*, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2000.

WALTERS, H. B., *Catalogue of the Engraved Gems and Cameos Greek Etruscan and Roman in the British Museum*, London, 1925.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.462025

# ERKEN HRİSTİYANLIK DÖNEMİ'NE AİT BİR LAHİT

*Esra KESKİN*[*]

***Atıf/©:*** *Keskin, Esra (2018). Erken Hristiyanlık Dönemi'ne Ait Bir Lahit, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1067-1078*

***Özet:*** *Roma İmparatorluğu'nda 4. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın resmi bir din olarak kabul edilmesini müteakip, yeni dinin kendine özgü sembolik anlatımı hızlı bir şekilde sanatı etkilemeyi başlar. Erken Hıristiyanlık Dönemi sanatı olarak tanımlanan bu dönemin başlangıcında yeni şekillenmeye başlayan ve kuralları belirginleşmemiş olan sanatsal anlatımın ilk örnekleri, henüz geçmişinden kopamamıştır. Bundan ötürü eserlerin bezenmesinde paganizm ve Hıristiyanlığa ait öğelerin birlikte kullanıldığı görülür. Bu döneme ait eserlerin dekore edilmesinde, motif repertuarı aynı olmakla birlikte, bölgesel ve dönemsel beğenilerin farklılığı kompozisyonlarda karşımıza çıkar. Eserin ortaya koyduğu üslup ise atölyeye bağlı olarak değişir. Bu makale kapsamında Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait Amasya Müzesi'nde bulunan bir lahit ele alınarak, sanatsal ve üslupsal özellikleri bakımından incelenmiş, mevcut verilerin ışığı altında sanat tarihi içerisindeki yeri ortaya konulmuştur. Amasya Müzesi Bahçesi'nde sergilenen lahit, Müze envanter defterine A.83.12.1 numarasıyla kayıt edilmiş olup, Aksalur Köyü'nden, 26.12.1983 tarihinde, satın alma yoluyla Müze'ye getirilmiştir. Monolit olarak, kireçtaşından yapılmış lahit, kapaksızdır. Eserin arka yüzeyinde, alt köşelerde kırılmalar ve tahribat nedeniyle çatlaklar mevcuttur. Eserin ön cephesi bezemeli olup, diğer cepheleri bezemesizdir. Süslemede kabartma ve oyma tekniği birlikte kullanılmış olup, eser yüzeyinde; figüratif, bitkisel, geometrik ve sembolik motiflerden oluşan kompozisyon görülmektedir. İnsan ve hayvan başları paganizmin etkisini, haç motifi ise direkt Hıristiyanlık etkisini yansıtır. Eser yüzeyinde yer alan asma ve sarmaşık motifleri sembolik anlamları nedeniyle erken dönemden itibaren Hıristiyan sanatında yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak bu motiflerin yüzyıllar boyunca insanlığın ortak sanat repertuarında olması ve burada pagan figürlerle birlikte*

*Makale Geliş Tarihi: 20.09.2018/ Makale Kabul Tarihi: 27.09.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, esrakeskin@hitit.edu.tr, esrakeskin19@gmail.com

*kullanılması düşündürücüdür. Bilim dünyasına ilk defa tanıtılacak bu eser ile Amasya İli'nin Erken Hıristiyanlık Dönemi Sanatına ilişkin yeni bilgiler gün ışığına çıkacaktır. Bu bilgiler bölgeye ait sanat üslubunun analiz edilmesi bağlamında yapılacak diğer araştırmalar içinde bir kaynak teşkil edecektir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Roma, Bizans, Hıristiyanlık, Amasya, Lahit.*

## *A Sarcophagus Of The Early Christian Period*

***Citation/©:*** *Keskin, Esra (2018). A Sarcophagus Of The Early Christian Period, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1067-1078*

***Abstract:*** *In the 4th century, after Christianity was regarded as an official religion in the Roman Empire, it began to influence art in a form of its own symbolic expression. At the beginning of the Early Christian Era, the first art examples of this period, which have just begun to be shaped and whose rules have not yet become clear, have not yet broken their past. For this reason, it is seen that the items of paganism and Christianity are used together in the artwork. The repertoire of motifs used in the ornaments of this period is the same, but the composition is different by the influence of regional and periodical enjoyment. The style of the work varies depending on the workshop. In this article, a sarcophagus at the Amasya Museum belonging to the Early Christian Period was examined in terms of its artistic and stylistic characteristics and its place in the history of art was revealed under the light of existing data. The sarcophagus exhibited in the Amasya Museum Garden was registered with the number A.83.12.1 of the Museum inventory book and brought to the Museum from Aksalur Village on 26.12.1983 through purchase. As monolith, sarcophagus made of limestone is of boat type, without lid. There are cracks on the back surface and bottom corners of the work due to breakage and destruction. Only the front surface of the work is decorated with decorations. Embossing and carving techniques are used together on the decoration of surface. The composition is composed of figurative, vegetal, geometric and symbolic motifs. Detailed information about these motifs is given in the article. This paper is a new source of the Early Christianity period of Amasya.*

***Keywords:*** *Roman, Byzantine, Christianity, Amasia, Sarcophagus.*

## I. GİRİŞ

Bu makalede Amasya Müzesi Bahçesi'nde sergilenen bezemeli bir lahit ele alınarak, sanat ve üslup özellikleri bağlamında değerlendirilmiştir. Lahit ön yüzeyinde görülen kompozisyonu oluşturan öğelerin farklı dönemlere işaret ediyor olması tarihlendirme ve atölye sorunlarını gündeme getirmektedir. Erken Hıristiyanlık Dönemi lahit örneklerini konu alan yayınların az sayıda olması nedeniyle değerlendirme bezemeyi oluşturan öğeler ve üslupları üzerinden yapılarak bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Bilim dünyasına ilk defa tanıtılacak eser, Paganizmden Erken Hıristiyanlığa geçişi gösteren bir örnek olması nedeniyle daha sonra yapılan çalışmalar için de önem arz etmektedir.

Anadolu Roma, Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi lahitleri konusundaki kapsamlı yayınlardan biri Guntram Koch tarafından yapılmıştır. (Koch, 2010). Likya lahitlerini konu alan kitap çalışması Vedat İdil tarafından 1998 yılında ve Likya lahitleri ve ölü gömme gelenekleri üzerine makalelerde Elif Özer tarafından 2000 ve 2016 yayınlanmıştır. Nuşin Asgari'nin Bithynia-Prokonnesos (Marmara Adası), Kadıköy, Uşak Selçikler ve çevresi ve Anadolu lahitlerini ele aldığı makaleleri bulunmaktadır (Asgari, 1977; 1978; 1982). Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Misis Lahdi ve Elaiussa Sebaste lahdi konusunda yazılmış makaleler mevcuttur (Çelik, 2010; Buyruk, 2013; Aydın, 2017). Ahmet Çelik tarafından Adana Müzesi'nde bulunan Roma İmparatorluk Dönemi lahitleri konu alan bir yüksek lisans tezi Çukurova Üniversitesi'nde yapılmıştır (Çelik, 2010). Otto Feld'in Orta Bizans Dönemi lahitleri konu aldığı makalesi 1970 yılında basılmıştır. Demre, Karabel Asarcık ve Batı Asarcık'ta yapılan yüzey çalışmaları sonucunda ele geçen lahitler Bülent İşler tarafından yayımlanmıştır (2010: 186-196; 2016: 183-198; 2017: 161-185). Doğu Dağlık Kilikya Bölgesi lahitlerini konu alan yüksek lisans tezi Gül Karaüzüm tarafından Mersin Üniversitesi'nde bitirilmiştir (2005). 2008 yılında Tuna Akçay'ın Mersin Üniversitesi'nde tamamlamış olduğu yüksek lisans tezinde Olba'daki *arcosolium* tipinde Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde kullanılan mezarlar ele alınmıştır. Bunun haricinde Bizans Dönemi sanatını konu alan birçok yayının içerisinde de lahit örneklerine yer verilmiştir (Tezcan, 1989: 251-299; Fıratlı, 1990: 227-229; Ötüken, 1996: 123-128, 255; Parman, 2002: 155-159; Keskin, 2015: 107, 160-161 v.d. ). [1]

[1] Bkz. kaynakça.

Lahit yapımında, doğa şartlarında uzun yıllar bozulmadan kalabilen dayanıklı bir malzeme olması nedeniyle mermer veya kireçtaşı tercih edilmiştir. Taşın bu özelliğinin yanı sıra eski bir kıta olan Anadolu'nun jeolojik yapısında bol bulunması, çok sayıda taş ocağının açılmasına ve buna paralel olarak da üretilen lahit sayısının ve çeşidinin fazla olmasına etken olmuştur. Roma İmparatorluğu Dönemi'nde (M. S. 2. -3. yüzyıllar) Anadolu ve çevresi için mermer veya taş üretiminin büyük çoğunluğunu yapan dört önemli merkez bulunmaktadır. Bunlar; Phrygia (Frigya) Bölgesi'nde yer alan Dokimeion (Afyon, İşçehisar), Bithynia Bölgesinde yer alan Prokonnesos (Marmara Adası), Smyria'da Kuşuni (Belevi, Selçuk, İzmir) ve Bafa Gölü kıyılarındaki Herakleia ve Miletos ocaklarıdır (Bingöl, 2004: 23-24). Roma'lı bir mimar olan Vitrivius taşın kullanılması için nelere dikkat edilmesi gerektiğini anlatır; taş ocaktan yazın alınmalı ve iki yıl dışarıda bırakılmalı. Zarar gören taşlar temellerde kullanılmalıdır (Vitruvius, 2015: 35). Doğanın sınavından geçen taşlar ise göze görünen yerlerde, amaca uygun olarak farklı biçimler verilerek kullanılmaktadır. Nitekim Prokonnesos ocaklarında zamanın ve doğanın tahribatından dayanmış birçok taş lahit, ocağın yakınında açıkta bırakılmıştır (Asgari, 1978: 467-480; 1979: 451-456). Mermer zor elde edilen pahalı bir malzeme olması nedeniyle büyük devlet adamları için lahit yapımında kullanılırken, daha alt seviyede görev yapan kişiler içinde mermere benzeyen, ancak ona göre daha ekonomik bir malzeme olan kireçtaşı tercih edilmiş olmalıdır.[2]

Hıristiyanlık Dönemi lahit biçimlenişinde daha önceki pagan geleneğin devam ettiği görülür (Koch, 2007: 151). Bunlar genelde dikdörtgen prizma formundaki blok taşın iç kısmının oyularak biçimlendirilmiş lahitlerdir. Bu form terminolojide tekne (Tezcan, 1989:251 veya sanduka (Koch, 2007: 25) olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca lahit oyuğu, banyo küveti şeklinde (Koch, 2007: 25) veya monolit- antropoid denilen tipte baş oyuğu ve vücudun yatırılacağı kısmın bulunduğu şekilde olabilir (Ötüken, 1994: 241-244; Parman, 2002: 155). Katakomplarda ya da kiliselerin içinde, oyularak yapılmış dikdörtgen planlı mezar yerinin önüne yerleştirilen levhalar ise parçalı tipte lahit olarak kabul edilmektedir (Tezcan, 1989:251, 260-262;

[2] İstanbul Kutsal Havariler Kilisesi'nde bulunan İmparator lahitleri için bkz. Mesarites, 1957; Downey 1959; Grierson 1962; Mango, 1962; Topkapı Sarayı ve çevresinde ele geçen İmparator lahitleri için bkz. Tezcan, 1989: 251-283; Sarıgüzel lahiti için bkz. Ölçer, 2010: 199; İşler, 2016: 190. Bizans toplumunda ölüm düşüncesi, ölü gömme geleneği ve mimarisi için bkz. Akyürek 1996: 93-97,ve 2010:166- 177; Çetinkaya, 2011:18-38.

Koch 2007: 151). Lahit kapağı ise düz, yuvarlak veya çatı formunda olabilmektedir.

Paganizm dönemi lahit bezemesinden yola çıkılarak yapılan tipolojide; levhalı, yivli, *girland*lı, *friz*li, sütunlu ve sandık lahit olmak üzere altı ana grup bulunmaktadır (Koch: 2001: 40-44). Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde de lahit yüzeyinin süsleme programı benzemektedir. (Koch, 2007:151-154). Her iki dönem arasındaki temel farklılık lahitlerin bezenmesindeki konu seçiminden gelmektedir. Paganizmde mitolojik konular, yaşam sahneleri ve dekoratif betimler tercih edilirken Hıristiyanlık Dönemi lahitlerinde dinsel konu ve sembollerin kullanıldığı görülmektedir.

## II. ESERİN TANIMI

Amasya Müzesi bahçesinde sergilenen ve Müze envanter defterine A.83.12.1 numarasıyla kayıt edilmiş olan lahit bu makalenin konusunu oluşturmaktadır.[3] Eser, Aksalur Köyü'nden, 26.12.1983 tarihinde, satın alma yoluyla Müze'ye getirilmiştir. Monolit olarak, kireçtaşından yapılmış olan lahit, kapaksızdır. Lahit teknesi 232,5 cm uzunluğunda, 53 cm genişliğinde, dıştan 36 cm yüksekliğinde, içten 29,5 cm derinliğinde ve kenarları 8 cm kalınlığındadır. Eserin ön cephesi bezemeli olup, diğer cepheleri bezemesizdir. Eserin arka yüzeyinde, alt köşelerde kırılmalar ve tahribat nedeniyle çatlaklar mevcuttur. İçte çatlaklar ve murç ile düzeltme izleri görülmektedir (Resim 1- 3).

Lahit ön cephesinde figüratif, bitkisel, geometrik ve sembolik motiflerden oluşan kompozisyon görülür. Lahit yüzeyinin bezenmesinde kabartma, ince kazıma ve oyma tekniği kullanılarak işlenmiştir. Eserin üst kenarı boyunca iki ince şeritin sınırlandırdığı 7 cm kalınlığında, iç bükey silme uzanmaktadır. Eserin alt kenarından itibaren yukarıya doğru 6 cm genişliğindeki bölüm bezemesizdir. Eserin yaklaşık ortasında kabartma tekniğinde yapılmış büyük bir Latin haçı, üst kenardaki silmeden başlayarak, tabana doğru uzanır. Haçın iki kısa kolundan, simetrik olarak yerleştirilmiş ince daldan çıkan birer yaprak aşağıya doğru sarkmaktadır. Haçın sol ve sağ yanında görülen kabartma tekniğinde yapılmış bezemeler asimetriktir. Sol uçta, 24 cm çapında kenarları çelenk motifi ile bezeli dairenin içinde eşit uzunlukta kollara sahip (Yunan haçı) haç sembolü yer alır. Haçın üstünden geçen üzüm, yaprak ve daldan çıkan spiral uçları ile

[3] Lahiti çalışma olanağını verdiği için Amasya Kültür Müdürlüğüne, Amasya Müzesi Müdürü Celal Özdemir'e ve çalışmam sırasında destekleri için tüm Müze çalışanlarına teşekkür ederim.

asma dalı kıvrılarak uzanır ve bir boğa başının üstünden geçerek, aşağı doğru hafif dalgalar yaparak sallanır. Asmanın bir yaprağının damarları belirgin görülürken, diğer yaprağın damarı muhtemelen tahribat nedeniyle net değildir. Daldan aşağı doğru sarkan üzüm salkımının taneleri tek tek işlenmiştir. Asma dalının kıvrımları arasında yer alan bir daire içinde, içleri oyularak biçimlendirilmiş, yedi yapraklı çiçek motifi ile bir mask yer almaktadır. Maskın gözleri, burnu ve ağzı ince kazıma tekniği kullanarak yapılmıştır. Latin haçının sağ tarafında çarkıfelek motifi, 23,5 ve 20 cm. çapında iç içe geçmiş iki halkanın çerçevelediği Yunan haçı ve stilize olarak betimlenmiş bir koç başı bulunmaktadır. Motifleri aralarında kalan boş alanlar ise yürek şeklinde yapraklara sahip kıvrılarak uzanan sarmaşık dalı ile bezenmiştir. Sarmaşığın ucu, ilmek yaparak döndükten sonra Latin haçının üst kenarı ile birleşmektedir. Koç başının yanında bulunan sarmaşığın bazı yerleri tahribat nedeniyle silinmiştir. Sarmaşık yaprağının damarları gibi detaylar verilmemiştir. Oldukça stilize bir anlatım söz konusudur (Resim 1a- 1b).

## III. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Anadolu zengin taş ocaklarına (Dokimeion, Ephesos, Aphrodisias, Stratonikeia, Sardes v. d.) sahip olması nedeniyle lahit üretiminde önemli bir yere sahiptir (Asgari, 1979: 452-456, Lev. 249; Bingöl, 2004: 21-25). Ocaktan taşın çıkarılmasından, üretime kadar geçen süre zor ve zahmetli olup, en az iki yıl sürmektedir. Bu durum maliyetin artmasına da sebep olmaktadır. Artan maliyetler ise lahit talep edebilecek ekonomik güce sahip olan kitleyi de belirlemektedir. İmparatorlar, yüksek rütbeli devlet ve din adamları, soylu zengin kişiler için az sayıda lahit üretilmeye başlanmıştır. Mermer lahitlere gücü yetmeyen daha düşük gelir seviyesine sahip kişiler ise daha ucuz olması sebebiyle kireçtaşından yapılmış, yerel üretimi tercih etmiştir. Amasya Müzesi'nde sergilenen lahit Aksular Köyü'nden satın alınma yolu ile müzeye getirilmiştir. Lahitin konulduğu özgün yerin bilinmemesi ve kitabesinin de olmaması lahit hakkındaki bilgilerimizi sınırlar. Ancak eserin kireçtaşından üretilmiş olması, kullanan kişinin ekonomik durumu ya da statüsünün orta seviyede olduğunu gösterir. Amasya Kentinin taş bakımından zengin bir bölge olması ve günümüzde de açık olan taş ocaklarının varlığı üretimin yerel bir atölye tarafından yapılmış olduğunu düşündürür.

Amasya lahiti dıştan dikdörtgen prizma şeklinde ve içten ise derin bir oyuk formundadır. Bu form terminolojide tekne (Tezcan, 1989:251 veya sanduka (Koch, 2007: 25) olarak tanımlanmaktadır). Eserin üst kenarlarının düz olması ise lahitin bir levha ile kapatılmış olma ihtimalini akla getirmektedir. [4]

Antik lahitler bazen farklı dönemlerde tekrar kullanılmıştır. Bu tip kullanımlarda tarihlendirmeye ilişkin herhangi bir kesin veri bulunmadığından, eser yüzeyindeki bezemelerin incelenmesi ipucu sağlamaktadır.[5] Lahit yüzeyindeki süslemeler tıraşlama yöntemi ile ya tamamen ya da kısmen silinmekte ve bezemenin tekrar işlenebilmesi için düzgün bir yüzey elde edilmektedir. Daha sonraki aşamada ise tercih edilen motifler kabartma veya kazıma teknikleri kullanılarak yeniden işlenmektedir. Roma İmparatorluk sınırları içinde farklı bölgelerde ele geçen bu tip lahit örneklerinde bu nedenle pagan unsurların yanı sıra, haç motifi veya kitabe gibi Hıristiyanlığa ait öğeler birlikte görülmektedir (Koch, 2007: 155). Amasya örneğinde de böyle bir durum söz konusudur. Lahit bezemesinde haç ve bitkisel motifler Hıristiyanlık Dönemi'ni, mask ve hayvan başları ise Paganizm Dönemi'ni yansıtmaktadır. Ancak tarihlendirilmeye ilişkin kesin bir verinin bulunmaması ve kompozisyonun bir bütün olarak değerlendirilmesi iki soruyu akla getirmekte ve hemen sonuca gidilmesini engellemektedir; Birincisi, lahit Paganizm Dönemi'nde yapılmış ve Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde tekrar mı kullanılmıştır? İkinci soru ise eser geçiş dönemi özelliği gösteren bir örnek midir? Hıristiyanlığın başlangıcında Roma Devleti tarafından yoğun baskıya maruz kalan insanlar dinlerini gizlilik içerisinde sürdürmek zorunda kalmaları inançların sembolik ifade edilmesini zaruri kılmıştır. 4. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığın resmi bir din olarak kabul edilmesini müteakip ise yeni dinin kendine özgü sembolik anlatımı, yaygın artistik dilin özellikleri ve Antik gelenekler ile hızlı bir şekilde etkileşime girip sanatı etkilemeyi başlamıştır. Erken Hıristiyanlık-Bizans Dönemi sanatı olarak tanımlanan bu dönemin başlangıcında henüz geçmişinden kopamayan, yeni şekillenmeye başlayan ve kuralları belirginleşmemiş olan sanatsal bir anlatım söz konusudur.

[4] Roma'daki lahitlerin kapakları düzdür. Ravenna ve Doğu'daki bölgelerde ise kapak, çatı formundadır. Böylelikle lahit ölünün evi olarak vurgulanmıştır. Yuvarlak formda kapak nadir olarak görülmektedir. Lahit kapak formları hakkında detaylı bilgi için bkz Koch, 2001: 28-33; Koch, 2007: 151.

[5] Antik Dönemde yapılmış ve Orta Bizans Dönemi'nde ikinci kez kullanılmış olan Adana Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Misis Lahdi için bkz. Aydın, 2017.

Bundan dolayı lahit bezemelerinde paganizm ve Hıristiyanlığa ait öğeler birlikte kullanılmış olmalıdır. Amasya lahiti de bu etkileşimin bir örneğidir. Paganizmi yansıtan mask, boğa ve koç başına rağmen Hıristiyanlık motif ve sembollerin düzenlenme şekilleri (haçların yerleştirilişi, formları, asma dalının dolaşım şekli, haçtan sarkan yapraklar, sarmaşık dalları ) iki farklı dönemin kullanımından ziyade bir geçiş dönemi özelliği gibidir. Eser yüzeyinin tıraşlandığı düşüncesinden hareket edip, Pagan Dönem'e ait benzer örnekleri incelendiğinde mask ve hayvan figürlerinin görünümü ve lahit yüzeyine yerleştirilişi bağlamında benzemediğini görürüz. [6]

Lahit yüzeyinde görülen kompozisyonun birebir benzeri olan örneği mevcut değildir. Ancak motif bağlamında eser incelendiğinde; figüratif, bitkisel, geometrik ve sembolik motiflerin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Üzüm ve yaprakları ile asma dalı, sarmaşık, çiçek, çarkıfelek ve haç motifinin Hıristiyanlık Dönemi öncesi ve sonrası sanatında da yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir (Parman, 2002: 155).[7] Ancak Hıristiyan sanatı içinde dinsel anlam kazanarak birer sembole dönüşmüş ve taş eserlerin bezenmesinde de yaygın olarak kullanılmıştır. Yaprakları ve üzüm salkımları ile asma dalı Kurtarıcı'nın sembolüdür. Asma bağında olan insan Tanrı'nın himayesinde ve onun kilisesindedir (Ferguson, 1966: 30-31, 39-40). Sarmaşık bitkisi, ölümün ve ebedi yaşamın sembolüdür. Sarmaşık ise ölümü ve sonrasındaki ebedi yaşamı sembolize eder (Ferguson 1966: 33). Sarmaşığın haçın içinden çıkması ve haça dolanması da Hıristiyan inancına sarılanların ölümsüzlüğünü ifade eder. Haç, İsa'nın insanlığın günahlarını çekerey kurtarmak adına kurban edilmesini gösteren dinsel bir semboldür. Bir sembol olarak kullanılması İsa'nın tutkusunu ve bu uğurda ödediği kefareti sembolize eder (Ferguson, 1966: 164-165).

Pagan lahitleri ile Hıristiyan lahitleri arasındaki bir diğer fark kabartmaların yapılma tekniğidir. Özellikle düz bir yüzey izlenimi veren kabartmadan derine inen çukur kabartmaya geçilmesi M. S. 4. yüzyılda olur. Figürlerin ya da motiflerin çevreleyen hat üzerinde matkapla birbirine yakın delikler

[6]Pagan Dönemine ait girlandlı lahitlerin bezenmesinde, girlandların birleşme yerinde boğa başı, köşelerde koç başı ve aralarda ise masklar kullanılmaktadır. Benzer örnekler için bkz. Koch, 2010: Res. 55, 57, 58;

[7]Asma dalı benzer örnekler için bkz. Dalton, 1961: 154; Dehli, 2005: 21, 49,77; Serdar, 2010:108-109; Keskin, 2015: 87, 150-151. Sarmaşık için bkz. Tezcan 1989: 353-354, Res. 507; Serdar, 2010:123; Keskin, 2015:136-137. Haç hakkında bilgi ve örnekler için bkz. Israeli, 2000:126-127; Serdar, 2010:139-141; Keskin, 2015: 63,-66, 86, 90- 92, 97-99, 101 v.d.; Aydın, 2017: 34. Çarkıfelek motifi için bkz. Serdar, 2010:138-139.

açılmakta ve sonra bu delikler keskiyle içleri oyularak derinleştirilirdi (Koch, 2007: 48, 51; Akçay, 2008: 22). Amasya lahitinin yüzey bezenmesinde kabartma, oyma ve kazıma teknikleri birlikte kullanılmıştır. Ancak kabartma tekniği diğerlerine göre daha yoğundur. Kabartma tekniği alçak ve yüksek olmak üzere iki şekilde görülmektedir. Boğa ve koç başı, çarkıfelek motifi ve mask diğer bezeme motiflerine göre kabartması daha yüksektir. Motif ve figürlerin bir araya gelmesinde dekoratif kaygı nedeniyle boş yüzey bırakmama durumu söz konusudur. Motiflerin ve figürlerin işlenmesinde ise detaydan uzak, stilize edilmiş anlatım görülür.

Sonuç olarak Amasya lahiti, bezeme özelliklerinden yola çıkılarak 4.-6. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. Eserin kireçtaşından üretilmesi ve bezemelerin üslubu yerel bir atölyenin ürünü olduğunu göstermektedir.

**RESİMLER**

**Resim 1a:** Lahit ön cephe çizimi (Keskin, 2018)

**Resim 1b:** Lahit ön cephesi (Keskin, 2018)

**Resim 2:** Lahit arka cephesi (Keskin, 2018)

**Resim 3, 4:** Lahit yan cephesi ve üstten görünüm (Keskin, 2018)

## KAYNAKÇA

AKÇAY, Tuna. (2008). "Lahitlerin Tarihsel Gelişimi", *Arkeoidea Dergisi*, S.5, ss. 22-26.

AKÇAY, Tuna. (2008), *Olba Mezarları*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.

AKYÜREK, Engin. (1996), *Bizans'ta Sanat ve Ritüel*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

AKYÜREK, Engin. (2010), "Bizans Toplumunda Ölüm", *Bizantion'dan İstanbul'a Bir Başkentin 8000 Yılı* (Küratör N. Ölçer), Sabancı Müzesi, İstanbul, ss. 166-177.

ASGARİ, Nuşin. (1977), "Die Halbfabrikate Kleinasiatischer Girlandensarkophage und İhrer Herkunft", *Archäologischer Anzeiger 92, A*, ss. 329-380.

ASGARİ, Nuşin. (1978a), "Die Nekropole von Kalchedon", (Hrsg.Sencer Şahin), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*, Festschrift F. K. Dörner, ss. 1- 92.

ASGARİ, Nuşin. (1978b), "Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconnesus", *The Proceedings of the X$^{th}$ International Congress of Classical Archaeology*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, ss. 467-480.

ASGARİ, Nuşin. (1979), "Anadolu'da Antik Mermer Ocakları", *VIII. Türk Tarih Kongresi I*, ss. 451-456.

ASGARİ, Nuşin. (1982), "Uşak Selçikler ve Çevresinden Roma Çağı Lahitleri ve Mermer Ocakları, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. XXV-2 (1981), ss. 11-48.

AYDIN, Ayşe. (2017), "Adana Arkeoloji Müzesi'ndeki 6610 Numaralı Misis (Mopsuestia) Lahdi", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.42, ss. 27-43.

BİNGÖL, Orhan. (2004), *Arkeolojik Mimari'de Taş*, Homer Kitabevi, İstanbul.

BUYRUK, Hasan. (2013), "Adana Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Hıristiyanlarca Kullanılmış İki Antik Lahit", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt.6, S.27, ss.166-177.

ÇELİK, Ahmet. (2010), *Adana Müzesi Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.

ÇETİNKAYA, Halûk. (2011), "Roma ve Bizans İmparatorluklarında Ölüm Algısı ve Mezar Türleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3, ss. 18-38.

DALTON, Ormonde Maddock. (1961), *Byzantine Art and Archaelogy*, New York.

DEHLI, Arne. (2005), *Treasury of Byzantine Ornament*, Dover Pictorial Archive Series, The United States of America.

DOWNEY, Glanville. (1959), "The Tombs of the Byzantine Emperors in the Church of the Holy Apostles in Constantinople", *Journal of Hellenic Studies* 79, ss. 27-51

FELD, Otto. (1970), "Mittelbyzantinische Sarkophage", *RQ* 65, ss. 158-184.

FERGUSON, George. (1966), *Signs and Symbols in Christian Art*, Oxford University Pres.

FIRATLI, Nezih. (1990). La Sculpture Byzantine Fıgurée Au Musée Archéologıque D'Istanbul, Jean Maisonneuve, Paris.

GRİERSON, Philip.(1962), "The tombs and obits of the Byzantine Emperors (337-1042)", *Dumbarton Oaks Papers* 16, ss. 1-63.

ISRAELI, Yael, MEVORAH, David. (2000), *Cradle of Christianity*, Israel Museum, Jerusalem.

İDİL, Vedat. (1998), *Likya Lahitleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 3. Baskı.

İŞLER, Bülent (2010). "Sion'lu Aziz Nikolaos'un Batı Asarcık Yerleşimi'ndeki Mezar Yapısı", *Bizans ve Çevre Kültürleri Prof. Dr. S. Yıldız Ötüken'e Armağan* (Ed. Sema Doğan, Mine Kadiroğlu), Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul.

İŞLER, Bülent (2016). "Demre'nin Zeytin Mevkii'ndeki Erken Bizans Dönemi Lahitleri", *Arkeoloji ve Sanat*, S.153, ss. 183-198.

İŞLER, Bülent (2017). "Karabel Asarcık'taki Sion Manastırı Mezar Odası ve Bizans Lahitleri", *Seleucia*, S. 7, ss. 161-185.

KARAÜZÜM, Gül. (2005), *Doğu Dağlık Kilikya Bölgesi Lahitleri*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.

KESKİN, Esra. (2015), *Küçük Asya'da Kutsal Kent Euchaita ve Bizans Dönemi Taş Eserleri*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara, 2. Baskı.

KOCH, Guntram. (2001), *Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri* (Çev. Z. Zühre İlkgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

KOCH, Guntram. (2007), *Erken Hıristiyan Sanatı* (Çev. Ayşe Aydın), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

KOCH, Guntram. (2010), Türkiye'deki Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri, *Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü*, Antalya.

MANGO, Cyril. (1962), "Three Imperial Byzantine Sarcophagi Discovered in 1750", *Dumbarton Oaks Papers* 16, ss. 397-402.

MESARİTES, N. (1957), "Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople (Greek text edited with translation, commentary, and introd. By. G. Downey)", Transactions of the American Philosophical Society 47/6, ss. 855-924.

ÖLÇER, Nazan. (Küratör) (2010), *Bizantion'dan İstanbul'a Bir Başkentin 8000 Yılı*, Sabancı Müzesi, İstanbul, ss. 189-255.

ÖTÜKEN, Yıldız. (1994), "Ein monolit-anthropoider Sarkophag in Karasu", *Tymiama stē mnēmē tēs Laskarinas Borua* (Ed. R. Andreade) (Essays in Memory of L. Boruas), Atina, ss. 241-244.

ÖTÜKEN, Yıldız. (1996), F*orschungen im nordwestlichen Kleinasien*, IstMit. Beih. 41, Tübingen.

ÖZER, Elif. (2000), "Likya Bölgesi Ölü Gömme Adetleri Üzerine Genel Bir Bakış", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1/2, ss.359-388.

ÖZER, Elif. (2016), "Likya Lahitleri", Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 422-433.

PARMAN, Ebru. (2002), *Ortaçağ'da Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

SERDAR, Pınar.(2010), *Likya ve Pamfilya Bölgeleri'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserlerinin Motif, Bezeme Tekniği ve Malzeme Değerlendirmesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

TEZCAN, Hülya. (1989), *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.

VITRUVİUS. (2015), *Mimarlık Üzerine On Kitap* (Çev. S. Güven), Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, 6. Baskı.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.463932

# YÜZÜN ANTROPOMETRİK ÖLÇÜMLERİNİN KULLANIM ALANLARI

*Fikri ÖZDEMİR*[*]

***Atıf/©:*** *Özdemir, Fikri (2018). Yüzün Antropometrik Ölçümlerinin Kullanım Alanları, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1079-1091*

***Özet:*** *Antropometri; insan bedeninin fiziksel yapısını ölçme yöntemleriyle, boyut ve yapı özelliklerine göre sınıflandıran sistematik bir tekniktir. Yüzün ana hatlarını oluşturan burun, göz, dudak, kulak ve ağız çevresiyle ilgili geçmişten günümüze kadar farklı teknikler kullanılarak, farklı ölçüm noktalarından, farklı ülkelerden, farklı etnik kökenlerden ve cinsiyetten ölçüm çalışmaları yapılmıştır. Bizde bu çalışmamızda literatürde bulunan çalışmaların günlük hayatta, cerrahi branşlarda, adli antropolojide, genetik rahatsızlıkların tanısı ve tedavisinde kullanılan çalışmaları analiz ederek yüzün antropometrik ölçümlerinin kullanım alanlarını tespit etmeyi amaçladık.*

*Yapılan literatür taramasında, çalışmaların çoğunun plastik ve rekonstrüktif cerrahinin yeniden yüzlendirme, rekonstrüktif cerrahi, yüz nakli, estetik amaçlı yapılan operasyonlarda, etnik kökene, cinsiyete ve yaş gruplarına ait normatif değerlerin hesaplanması, yüzün harmonisine katkısı, ameliyat öncesi cerrahi operasyonun planlanmasına katkıda bulunabileceği gösterilmiştir. Adli antopolojide olayların çözümünde şüphelinin elde edilen kısıtlı görüntülerinden yaşının, cinsiyetinin ve ırkının tespitinde, yüzün yeniden kimliklendirilmesinde faydalı olacağı belirtilmiştir. Yüzün simetrik görünümü, altın oranın tespiti, güzel görünümün nicel özellikleri, oranları ve tipleri pek çok çalışmada ortaya konmuştur. Bu çalışmalar o toplum için normatif değerlerin sahip olurken, büyük bir veri bankasının oluşmasına katkıda bulunmuştur.*

*Savaşlar göçler, küreselleşen dünyada giderek keskin sınırların ortadan kaldırılması bilinen standart etnik köken, cinsiyet ve yaş ayrımının yapılmasını gün geçtikçe daha zor hale getirmektedir. Doğumdan ölüme kadarki bütün yaş*

*Makale Geliş Tarihi:26.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 12. 10.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri, fikriozdemir@hitit.edu.tr

*gruplarını kapsayan her iki cinsiyeti ve farklı ırkları barındıran geniş kapsamlı ölçümlerin artması verilerin güvenilirliğini ve kullanım alanlarını genişletecektir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Yüz, Antropometri, Kullanım alanları, Adli antropoloji, Plastik Cerrahi*

## *Usage Areas Of The Face Anthropometric Measurements*

***Citation/©:*** *Özdemir, Fikri (2018). Usage Areas Of The Face Anthropometric Measurements, , Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1079-1091*

***Abstract :*** *Anthropometry ; It is a systematic technique that classifies the physical structure of human body according to the methods of measurement, size and structure. Measurement studies have been carried out on different measurement points, different countries, different ethnicities and genders by using different techniques from the past to the present. In this study, we aimed to determine the use of anthropometric measurements of face by analysing the studies used in the daily life, surgical branches, forensic anthropology, diagnosis and treatment of genetic disorders in the literature.*

*In the literature review, it has been shown that most of the studies can contribute to the harmonization of plastic and reconstructive surgery, reconstruction, reconstructive surgery, facial transplantation, aesthetic purpose operations, determination of normative values of ethnic origin, gender and age groups, contribution to the harmony of face, and planning of preoperative surgery operation. In the case of forensic anthropology, it was stated that the suspect would be useful in the identification of the age, sex and race of the face, and the identification of the face. Symmetric appearance of the face, determination of the golden ratio, quantitative characteristics of the beautiful appearance, rates and types have been revealed in many studies. These studies contributed to the formation of a large database, while having normative values for that community.*

*The wars and migration are making it harder to make the distinction between the standard ethnic origin, gender and age known to migrate, the increasingly sharp borders in the globalized world. The increase in the wide range of measurements involving both sexes and different races, including all age groups from birth to death, will more people the reliability and use of the data.*

***Keywords:*** *Face, Anthropometry, Areas of use, Forensic anthropology, Plastic Surgery*

## I.GİRİŞ

İnsanın anatomik özellikleri, vücut yapısı, yüz şekli, morformetrik özellikleri insanlığın var oluşundan itibaren hep merak konusu olmuştur. İnsan yapısına ilginin çok eskilerden itibaren başladığının en büyük kanıtı mağaraların duvarlarına yapılan resim ve insan figürleridir. Bu sayede, o dönemde yaşayan insanların anatomik ve morfometrik özellikleri konusunda bilgiler günümüze kadar ulaşmış, o dönemde yaşayan insanların ortak antropolojik ve antropometrik özellikleri gösterilebilmiştir. İnsan vücudunun, özellikle yüz bölgesinin, etnik köken, yaş ve cinsiyet göre farklılık gösterdiği, bilinen bir gerçektir. Yüzde ahenkli bir görünüm için yüzün ana hatlarının oluşturan organların belli bir oranda olması gerekir, toplumun norm değerlerine uymayan morfometrik özelliklerin düzeltilmesi için insanlar sürekli farklı cerrahi işlemlerin yanında yüzün ana hattını oluşturan organlarla ilgili estetik amaçlı yapılan işlemlere ilgi son zamanlarda artış göstermiştir (Garip, 2005).

İnsan vücudunu oluşturan yapıların antropometrik tekniklerle incelendiği pek çok farklı ülkeden farklı etnik kökenlerden farklı yaş gruplarından pek çok çalışma günümüze kadar yapılmış ve hala ivme kazanarak devam etmektedir. Bu tip çalışmaların farklı toplumlarda ve değişik yaş ve cinsiyet gruplarında güncellenerek yapılması o toplum hakkın da çok değerli bilgilere ulaşılmasını sağlamaktadır O toplumlarla ait standartların ortaya konmasında oldukça önemlidir (Etöz, 2008; Nagasao, 2008; Dong, 2010; Sforza, 2011).

Günümüze kadar yapılan çalışmalar incelendiğinde, direkt antropometrik ya da indirekt antropometrik ölçüm metotları kullanıldığı gözlemlenmiştir, İndirekt antropometrik ölçümlerde; üç boyutlu lazer tarama, stereofotometri, iki boyutlu fotografik değerlendirme, radyolojik görüntülerden elde edilen ölçüm teknikleri tercih edilmiştir. Direkt antropometrik metotta ise; basit antropometrik ölçüm aletleri,  ile yapıldığı görülmüştür (Farkas, 2005; Mori, 2005; Nagasao, 2008; Heidari, 2009; Husein, 2010; Sforza, 2011).

Antropoloji: doğumdan itibaren ölüme kadar geçen süreçte değişim gösteren vücut ölçümleri ve oranları birçok bilimsel ve sanatsal çalışmanın konusu olmuştur. Pek çok farklı bilim dalından araştırmacıların çalışmaları sonucunda bulunan oranlardan çeşitli standartlar ortaya konmuştur. Pek çok farklı branştan araştırmacı, bu standartları esas alarak, insanların etnik kökeni, yaşı, cinsiyeti ve yaşadığı bölgeye uyumu hakkında değerli sonuçlar elde etmişlerdir (Husein, 2010; Koç, 2011).  Antropolojinin anabilim

dallarından biri olan fiziki antropoloji ise insanın fiziksel yapısını incelemek, ölçmek ve değerlendirmek için yöntem olarak antropometriyi kullanmaktadır (Kır, 2000; Güleç, 2006). Antropometri, insan vücudunu oluşturan yapıların, uzunluk, genişlik ve oranlarının ortaya konabileceği, evrensel olarak kullanılan, pahalı olmayan ve insan için herhangi bir risk arz etmeyen bir yöntemdir (Ulcay, 2010). Beden üzerinde, özellikle yüz bölgesinde, yüzlerce antropometrik nokta vardır ve bu noktalardan yüzlerce doğrusal ve açısal ölçüm alınabilir. Bu teknikte, önemli olan nokta, alınan ölçümlerin amaca uygun olmasıdır (Güleç, 2006). Toplumların antropometrik ölçümlerini belirlemek için günümüze kadar pek çok farklı çalışma yapılmış ve bu çalışmalar halen günümüzde devam etmektedir. Bizde bu çalışmamızda, literatürde bulunan çalışmaların günlük hayatta, cerrahi branşlarda, adli antropolojide, genetik rahatsızlıkların tanısı ve tedavisinde kullanılan çalışmaları analiz ederek yüzün antropometrik ölçümlerinin kullanım alanlarını tespit etmeyi amaçladık.

## II. METOD

Bu çalışmamızda, 2018 yılından başlayarak geriye doğru, yüz ve yüzün ana hatlarını oluşturan organlar ile ilgi yazılan makalelerin taraması yapıldı. Tespit edilen makalelerde, elde edilen doğrusal, açısal ölçümler ve oranların, nerelerde kullanılabileceğini, hangi eksiklikleri tamamlayabileceği, hangi sonuçlara ulaşıldığını araştırdık. Bunun için, Pub med, Web of science, Google scholar (Şekil1,2,3) vb. arama motorlarından faydalanıldı. Bu konuda yazılmış, tezler, derlemeler, kitap bölümleri, sunumlar araştırmamıza dahil edildi.

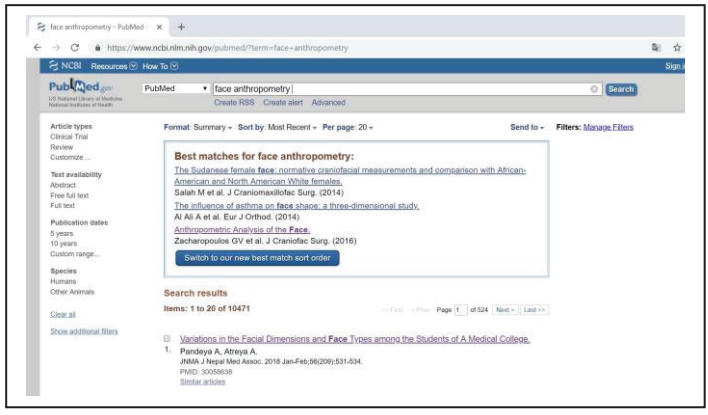


**Şekil1.** Pub med'den literatür tarama

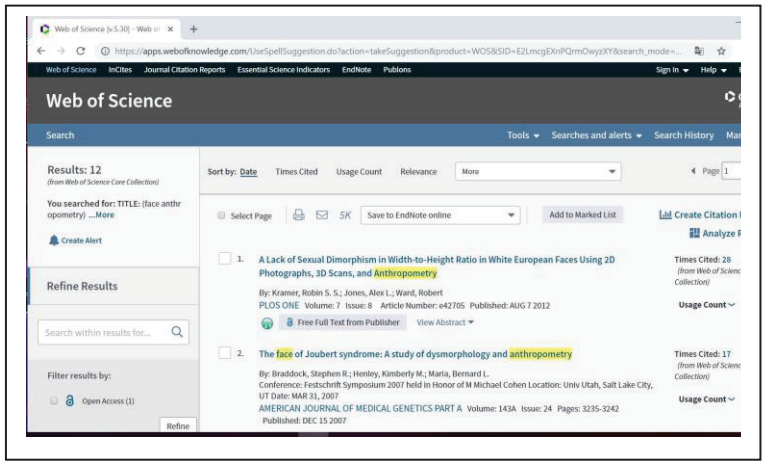


**Şekil2.** Web of Science'den literatür tarama

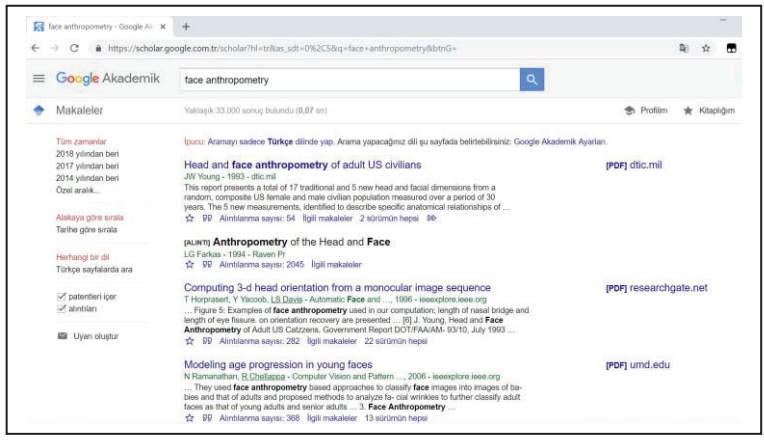


**Şekil 3.** Google scholar'den literatür tarama

## III. BULGULAR

Düppe K, ve arkadaşlarının 2018 yılında yapmış olduğu çalışmada, yüzün atropometrik ölçümlerini 3 boyutlu fotogrometri ve direk ölçüm metotlarıyla araştırmış, Genel olarak güvenilirlik açısından dijital ve doğrudan ölçüm yöntemlerini karşılaştırılmıştır. Çeşitli antropometrik noktalar ve ölçümler arasındaki güvenilirlik önemli ölçüde değiştiğini göstermiş, hem modern hem de geleneksel ölçme teknikleri için temel sınırlama olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak, bazı antropometrik ölçüm noktalarının yerlerinin, araştırmacılar tarafından daha fazla araştırma veya önceden antropometrik eğitim alması gerektiği sonucuna varmıştır.

Özdemir F, 2017 yapmış olduğu çalışmada, nüfusa göre tabakalı örneklem alarak, toplumun özelliklerini yansıtan kişiler çalışmaya dahil edilerek güncellenme yapılmasını, farklı yaş, cinsiyet ve bölgelerden en kısa sürede en doğru sonucu verecek teknik tercih edilmesi gerektiği, belirtilmiş. Alınan ölçümlerden elde edilen regresyon analizleri sayesinde bir veri bankası oluşturulduğu takdirde, herhangi bir vücut parçası bulunduğunda, yaş, cinsiyet ırk ve hangi bölgede yaşadığı konusunda kısa sürede bilgi sahibi olunabileceği vurgulanmıştır. Olay sonrası görgü tanıklarından elde edilen ifadelerde, akılda en fazla kalan vücut bölgesi olan yüz ve bunun merkezinde bulan burun ve göz ile ilgili tanıkların verdiği ifadelerde elde edilen robot çizimlerden, ortaya konulan oranlar sayesinden kısa sürede tespitin mümkün olduğu, tanınmamak için yapılan cerrahi operasyonların, toplumun genelinin sahip olduğu oranlarla uyum göstermeyeceğinden, kameralardan elde edilen görüntüler çeşitli yazılım programları sayesinde, kendisini gizlemesinin önüne geçmekte kullanabileceğini vurgulamıştır.

Viveiros MMH. 2017, çalışmasında özellikle Avrupa kökenli işçilerde, göz kapaklarının genişliği artan yaşla birlikte azalmaktaymış. Gözkapağı fissürünün ve marjin refleks mesafesi 1'in yüksekliği, Japonlarda Avrupalı kökenli Brezilyalılara göre yaşla birlikte daha çok azalmış. Böylece, göz kapaklarında, Japonlarda daha belirgin olan, yaşa bağlı değişikliklerde ırk farklılıklarının varlığı gösterilmiş.

Steyn M. 2018, Adli yüz karşılaştırılmasının zorluklarına rağmen, adli soruşturmalarda önemli bir araçmış. Güvenilir olmayan uygulayıcıların bu bilimi gözden düşürmelerini önlemek için, Güney Afrika'daki analiz ve raporların standardizasyonu önerilmekteymiş. Uygulama boyunca, tekniklerin sorumlu uygulaması, herhangi bir bulguyu aşırı yorumlamaktan

kaçınılmalıymış. Karşılaştırmalar yapılırken dikkatli olunmalı ve uzmanlar kendi uygulama alanlarının dışında faaliyet göstermekten vazgeçilmeliymiş.

Özkoçak V. 2018 yapmış olduğu çalışmada, erkekler için üç yaş grubunda (genç yetişkin, yetişkin ve yaşlı), doğrusal, çift ve açısal ölçümler karşılaştırılmış. Üç grupta sağ ve sol nazal ölçümler arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuş. Bu çalışmanın sonuçlarının, 20 yaş ve üstü erkek bireyler için burunun estetik için yapılan cerrahi işlemlerin planlama ve tasarım için yararlı olacağına vurgu yapılmış. Ayrıca, bu çalışmanın Anadolu nüfusunda ırk ve etnik grupların adli olarak tanımlanmasına katkıda bulunabilecekmiş.

Özdemir F. 2017 yapılan çalışmada, toplanan veriler, normal büyüme, gelişme ve yaşlanma sırasında insan yüzü ve burun morfolojisi için bir veri tabanı oluşuma katkı sağlayacağını vurgulamış. Ortofasiyal cerrahi planlaması, kraniyofasiyal aliterasyon, yüz rekonstrüksiyonu ameliyatı, kişisel kimlik bilgilerindeki adli antropoloji, yaşa dayalı veri bankalarında da faydalanılabilirmiş. Bu çalışmanın verileri ışığında çalışmalara farklı bölgeler ve kadın bireyler eklenerek çalışmanın genişletilebileceği, bu tarz çalışmaların güncellenmesi ve artışı ile adli antropologların, plastik ve ortofasyal cerrahların faydalanabileceği oranların ve norm değerlerin oluşturulacağı gösterilmiştir.

Salvarzi E. 2018, Respiratör tasarımı için gerekli 10 ölçüm için antropometrik veri bankası kurulmuş. Kişisel yüz koruyucu donanımını tasarlamak için önceden hazırlanmış antropometrik tablolar kullanılması mümkünmüş.

Özkoçak V. 2017 yapmış olduğu çalışma sonucu elde edilen verilerin Adli Antropolojide, yüz rekonstrüktif cerrahisinde, ortofasyal cerrahide, kişilerin kimliklerin belirlenmesinde, uygulanacak tekniğin planlanmasında faydalı olacağı görüşündeydi. Ölçülen bireylerin sadece erkek bireylerden oluşması kadınlarda kulakta oluşan yaşa bağlı değişmelerin ele alınmaması anlamına gelmiştir. Ancak toplumsal olgular, örtünme ve kullandıkları kulak takıları (küpe, piercing vs) nedeni ile geride kalan bu durum diğer çalışmalarda özel bir gayretle ele alınması ve mevcut erkek bireylerle de kıyaslanması gerektiği önerisinde bulunmuşlar. Çalışmada ele alınan örneklemin sadece Ankara bölgesinden olması sebebi ile örneklem sayısının ve bölge çeşitliliğinin arttırılarak Türkiye'yi kapsayacak şekilde ele alınması özel proje destekleri ile onbinleri bulacak bir veri tabanı oluşturulması önerilmiştir. Bu sayede Uluslararası alanda yapılacak ortak çalışmalarda Türkiye elindeki veri tabanı

sayesinde projede söz sahibi olabileceğini vurgulamışlar. Adli Antropoloji ve kimliklendirme alanında Adli Antropologlar, Anatomistler, Biyologlar, Yazılım Mühendisleri ve Görüntü Uzmanlarından oluşan bir ekip kurularak geometrik morfometri alanında özel yazılımların ortaya konulması ve yüz ölçümlerinden yapılacak çalışmaların bu yazılımlarla daha detaylı ele alınması önerilmiştir. Çalışmalarında ergenlik sonrası yaş aralığı örneklem olarak ele alınmış olup, çocuk suçlular için de 7-18 yaş arası ayrı bir planlama yapılarak, Fiziki Antropoloji alanında güncel veri tabanı sunulması bu yaş grubundaki bilgi eksikliğini gidermede önemli bir çalışma olabileceğini öne sürmüşler.

Hegazy A. 2014, yaptığı çalışmada, yaş ve cinsiyetin burun endeksi üzerinde etkisi kanıtlanmış. Yetişkin Mısırlılarda nazal endekslerde cinsel bir dimorfizm varmış. Bu çalışma, bu etnik grup popülasyonunu ayırt etmede antropometrik bir araç olacak, nazal endeksinin normatif bir verisini sunmaktaymış. Çalışmanın gücü, erken bebeklik, ergenlik ve genç ve yaşlı erişkinlik dahil olmak üzere yaşam boyu yaşayan bireylerde burun genişliğinin ve burun yüksekliğinin normatif değerleri ile burun dizininin belirlenmiş olmasıymış. Burun boyutundan yaş tayini ile ilgili raporlar yetersizmiş, bu nedenle, bu çalışmadan düşülen referans aralıkları ve regresyon denkleminin, yaşın belirlenmesine ve burunun dimorfizminin tespit edilmesine yardımcı olacağı düşünülmekteymiş. Bu çalışma, antropologlar, adli tıp uzmanları veya cerrahlar için yararlı olabilirmiş. Mevcut çalışmada elde edilen nazal indeks değerlerinin tüm Mısır bölgelerine genelleştirilmeliymiş. Mısır'ın farklı bölgelerindeki normatif değerleri diğer nazal parametrelerle ilişkilendirmek için ileri çalışmaların yapılması önerilmekteymiş.

Kim CY. 2017, çalışması, 3D fotogrametrik teknikle, Güzellik Yarışması Yarışmacıları ve Sıradan Genç kadın arasında periorbital bölgenin farklı antropometrik özelliklerinin olduğunu göstermiştir. Göze hitap eden gözlerde mutlak bir kriter tanımlamak imkânsız olsa da, antropometrik bulguların Asya göz kapağı cerrahisi için geri kazanılabilir değerler olabilirmiş ve cerrahların bireyselleştirilmiş cerrahi planlama oluşturmasına yardımcı olabilirmiş.

Larson JR. 2017, çalışmasında, çocuklarda yüz ve vücutta farklı boyut ve ölçümlerin etkisini araştırmışlar. Yüz şekli varyasyonunun yüksek oranda yapılandırılmış olduğunu ve çoğu varyasyonun morfolojik ortak değişkenliğin birkaç ekseni boyunca düştüğü bulunmuş. Allometrik varyasyon, yüz

şeklindeki (% 5) toplam varyansın nispeten küçük bir bölümünü temsil etmiş. Varyasyonun allometrik bileşeni, yaş ve yüz biçimindeki birbiriyle örtüşen farklı örüntü modelleriyle korelasyon gösteren çeşitli ölçülerle karşılaştırılmış. Fenotipik varyasyonun yapısı, farklı zamanlarda, ölçeklerde ve gelişimde yer alan çoklu gelişimsel süreçlerle belirlenirmiş. Burada, allometrik varyasyonun karmaşık olduğunu, büyümeye katkıda bulunan tamamıyla örtüşen mekanizmaların varyasyonlarıyla belirlendiği gösterilmiş. Çoğu popülasyonda büyüklük farklılıklarının önemi ve allometrinin genellikle morfolojik bir özellik için varyasyonun en büyük bileşeni olduğu gerçeği nedeniyle, boyutun şekillerde varyasyon oluşturduğunun belirlenmesi, evrimsel morfoloji için merkezi bir önem ve morfolojik yapıyı anlamak için önemliymiş.

Özkoçak V. 2017, antropometrik tekniklerin kullanıldığı alanlar araştırmanın konusuna, bütçesine ve araştırma ekibine göre değişiklik gösterirken, özellikle gelişen teknolojiler sayesinde yeni tekniklerin bu alana büyük katkı sağlayacağı vurgulanmış. Kalibrasyonu yüksek aletler, aletleri kullanacak ekibin iyi yetiştirilmiş olması ve ölçüm konusunda deneyimli olması da yapılacak çalışma açısından önemliymiş. Ölçüm hatasını en aza indirmek için ön bir çalışma yaparak hata payı azaltılmalıymış. Maliyet önceden hesaplatılarak, bütçe ve çalışma tekniği ona göre belirlenmeliymiş. Sonuç olarak antropometrik çalışma yapacak araştırmacı ölçüm yapacağı tekniği belirlemeden önce iyi bir literatür taraması yaparak maddi imkanlarını, ölçüm yapılacak alanı, ulaşabileceği aletleri doğru seçmeli, en kısa sürede en doğru ölçümlere ulaşabileceği tekniği tercih edilmeliymiş.

Perovic T. 2017, çıkıntılı dudaklarla konkav yüzün çağdaş estetik eğilimine uymadığı ve kadınlarda daha az belirgin bir çene olduğunu göstermiş. Diğer testlerin anlamlı farklılıklar göstermediği göz önüne alındığında, bir yüzün yumuşak dokularının dolgunluğunun, sınıf II bölümü olan kişilerde mevcut uyumsuzluğu "kamufle etme" ye yol açması muhtemelmiş.

Devi TB. 2017, çalışmasında, Meitei Manipur Popülasyonunun burun morfolojisini inceleyen ve önceki neslin bulguları ile karşılaştırmayı amaçlayan bu çalışmanın genel bulguları, genel olarak Meitei nüfusunun çoğunluğunun, ortalamanın üzerinde bir nazal genişliği gösterilmiş. Önceki nesilden günümüze kadar olan burun genişliğini arttırma eğilimi gözlenmekteymiş; bu durum muhtemelen iklim koşullarındaki değişiklikten kaynaklanabilirmiş. Bununla birlikte, Nazal yüksekliği söz konusu olduğunda nesiller arası bir değişim bulunmamış. Genel burun şekline bakıldığında,

Nasal indeksin önceki nesillerden günümüze kadar olan ortalama değerinin arttığını ve böylece Nazal İndeksinde pozitif bir seküler eğilim olduğu gösterilmiş. Her ne kadar böyle bir eğilim gözlemlense de, her iki nüfus da bir Mongoloid nüfusun özelliklerinden biri olan Mesorrhina burnuna sahipmiş. Bu nedenle bu bulgular, genetik faktörün, insan burnunun şeklini belirlemede doğal çevresel faktörden daha önemli bir rol oynadığını göstermekteymiş. Yukarıdaki bulgulardan yola çıkarak, çalışmanın klinik uygulamalarından biri, bu çalışmanın bulgularının klinisyenler için daha özel olarak rinoplastik cerrahların mongoloid popülasyonunun burun rinoplastik cerrahisini gerçekleştirmede yararlı olacakmış.

Adelakun SA. 2018, çalışmasında tüm nazal endekslerde cinsel dimorfizmin varlığını, Oyemekun etnik gruplarının tipik Afrika burun tipi olan platyrin burun tipi (geniş burun) olduğunu göstermiştir. Bu çalışma standart antropometrik yönteme uygun olarak yapılmış, bu nedenle adli tıp uzmanları, plastik cerrahlar ve antropologlar bu veriler Nijerya halkı için norm değer olarak önerilmiştir.

Knoops PGM. 2018, çalışmasında ortogenetik cerrahiyi takiben yüz yumuşak dokularının tahmini için bir modelleme uygulanmış ve sekiz hastanın klinik verileri üzerinde doğrulanmıştır. Geleneksel deterministik yaklaşımlara göre olasılıklı bir yaklaşımın avantajı, cerrahi planlamanın yürütülmesindeki belirsizlik ve belirsizliklerin yumuşak doku tahminini nasıl etkileyebileceğini göstermesidir. Bu sayede, yüz ve yüz cerrahisinde yüz ve vücut cerrahisi hastaları ve cerrahlar için yararlı olabilecek bir güvenlik aralığı oluşturulabilirmiş. Önerilen bu hat, bir Le Fort I osteotomisini takiben yumuşak doku değişikliklerinin öngörülmesi ile sınırlı değilmiş, ancak diğer kraniofasiyal girişimlere ve diğer plastik cerrahi tiplerine uygulanabilirmiş.

Siddapur KR. 2017, çalışmasında, nazofrontal, nasaltip ve nasolabial açının, cinsiyet ve etnik gruplar arasındaki bu parametrelerle ilişkili olarak, anlamlı farklılıklar olduğu için, Adli kimlikte cinsiyet ve etnik kökene dayalı bireyleri ayırmada yararlı parametreler olduğu sonucuna varmışlar. Ayrıca, maksiller çıkıntı ve nazolabial yumuşak doku kalınlığı, etnik gruplar arasında bu açılardan büyük ölçüde değişikliklere katkıda bulunduğu gösterilmiş. Bununla birlikte, mevcut ve önceki çalışmalarda gözlemlendiği gibi, bireylerin cinsiyet ve etnik gruplara göre farklılaştırılmasında nazofasiyal ve nasomental açılara yönelik değerler anlamlı bulunmamış, ancak daha önce tartışıldığı gibi, estetik onarım söz konusu olduğunda bunlar büyük önem taşımaktaymış.

Burunların yeniden inşası ve rekonstrüksiyonu veya rinoplasti amaçlı yapılan cerrahi operasyonlar bu veriler göz ardı edilemezmiş.

## V.SONUÇ

Literatür taraması sonucu elde edilen makalelerde ortak görülen nokta her etnik köken için farklı yaş gruplarının her iki cinsiyeti içine alan geniş katılımlı veri bankaları oluşturma gereği vurgulanmıştır. Bu veri bankaları, yüzün ve yüzü oluşturan burun, göz, kulak ve ağızla ilgili estetik ve rekonstrüktif cerrahide, plastik cerrahlarını ameliyat öncesi planlamada faydalanabilecekleri gösterilmiş. Adli tıpta suçluların yaş, cinsiyet, etnik köken ayrımını daha hızlı sürede yapabilecekleri yazılım programlarının, bu çalışmalardan elde edilecek verilerle multdisipliner olarak yapılabileceği kanıtlanmıştır.

## VI. KAYNAKLAR

ADELAKUN SA, 2018. Anthropometrıc Characterızatıon Of Nasal Parameters In Adults Oyemekun Ethnıc Group In Akure Southwest Nıgerıa. Int J Anat Res, 6(2.2):5272-79

DEVİ TB, 2017. Inter-Generational Variation of Nasal Morphology of Meitei Males of Manipur. Int J Med Res Prof. 3(3); 59-64.

DÜPPE K, 2018. Evaluation of Facial Anthropometry Using Three-Dimensional Photogrammetry and Direct Measuring Techniques. J Craniofac Surg. 29(5):1245-1251.

ETÖZ A, 2008. Nasal Shapes and Related Differences in Nostril Forms: A Morphometric Analysis in Young Adults. Journal of Craniofacial Surgery. 19 (5), 1402-1408

FARKAS LG, 2005. International Anthoropometric Study of Facial Morphology in Various Ethnic Groups/ Races. The Journal of Craniofacial Surgery. 16 (4), 615-646.

GARİP B, 2005. KTÜ Öğrencileri Arasında Doğu Karadeniz Bölgesi Kökenli Olanların Burun Analizi Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Anatomi Anabilimdalı, Trabzon.

GÜLEÇ E, 2006. Anadolu İnsanının Antropometrik Boyutları. Ankara Üniversitesi, Ankara, Bilimsel Araştırma Projesi.

HEGAZY AA, 2014, Anthropometrıc Study Of Nasal Index Of Egyptians. Anat Res, Vol 2(4):761-67.

HEİDARİ Z, 2009. Anthropometric Measurements of The External Nose in 18–25-Years-Old Sistani and Baluch Aborigine Women in The Southeast Of Iran. Folia Morphology. 68, 88-92

HUSEİN OF, 2010. Anthoropometric and Aesthetic Analysis of The Indian American Woman' s Face. Journal of Plastic Reconstructive and Aesthetic Sugery. 63 (11), 1825-1831

KOÇ F, 2011. Yetişkin Kadınlarda Orbital Bölgenin Antropometrik Analizi ve Yaşa Bağlı Değişiklikler. Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Anatomi Anabilim Dalı, Şanlıurfa, Yüksek Lisans Tezi.

KIR T, 2000. Antropometrinin Sağlık Alanında Kullanımı. Türkiye Klinikleri J Med Sci. 20, 378-384.

KİM CY, 2018. Comparison of Periorbital Anthropometry Between Beauty Pageant Contestants and Ordinary Young Women with Korean Ethnicity: A Three-Dimensional Photogrammetric Analysis. Aesthetic Plast Surg. 42(2):479-490.

KNOOPS PGM, 2018. A novel soft tissue prediction methodology for orthognathic surgery based on probabilistic finite element modelling. PLoS One. 9;13(5):e0197209.

LARSON JR, 2018. Body size and allometric variation in facial shape in children. Am J Phys Anthropol. 165(2):327-342.

MORİ A, 2005. Analysis Of 109 Japanese Children' s Lip and Nose Shapes Using 3-Dimensional Digitizer. British Journal of Plastic Surgery. 58, 318-329.

NAGASAO T, 2008. A New Method to Quantify Subtle Morphological Deformities in Nasal Profile Curvatures and Its Aplication For Analysis of Unilateral Cleft Lip Noses. Journal of Cranio Maxillofacial Surgery. 36, 321-334

ÖZDEMİR F, 2015. Anthropometric analysis of the nose in young Turkish men and women. J Craniomaxillofac Surg. 43(7):1244-7.

ÖZDEMİR, F, 2017. Anadolu Erkeklerinde Burun, Yüz Tipleri Ve Oranlarının Yaşa Bağlı Değişimleri. The Journal of International Lingual Social and Educational Sciences, 3 (2), 135-142. Retrieved from http://dergipark.gov.tr/jilses/issue/33265/354011

ÖZKOÇAK, V., Alkaya A., (2017). Geometrik Morfometride İstatistiksel Yaklaşımlar, Gazi Kitabevi, Number of prints:1, ISBN:978-605- 344-516- 6, Türkçe (Bilimsel Kitap), Public. Number: 3527664.

ÖZKOÇAK V, 2017. Adli antropolojide yüz ölçümünün kullanımı. Current debates in social sciences. 10: 371-380.

ÖZKOÇAK, V, 2017. Somatoskopi ve Antropometri Tekniklerinin Adli Bilimler İçin Önemi. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10 (2), 703-714. DOI: 10.17218/hititsosbil.328735

ÖZKOÇAK V, 2018. Age-Related Changes in the External Noses of the Anatolian Men. Aesthetic Plast Surg. 42(5):1336-1342.

PEROVİĆ T, 2017. The Influence of Class II Division 2 Malocclusions on the Harmony of the Human Face Profile. Med Sci Monit. 24;23:5589-5598.

SALVARZİ E, 2018. Facial anthropometric measurements in Iranian male workers using Digimizer version 4.1.1.0 image analysis software: a pilot study. Int J Occup Saf Ergon. 26:1-7.

SFORZA C, 2011. Age- and sex-related changes in the normal human external nose. Forensic Sci Int. 30;204(1-3):205.e1-9.

SİDDAPUR KR, 2017. Morphometric Analytical Study of External Nose Angulations Using photographic Technique. IJMTFM. 2017; 7(3):165-170.

STEYN M, 2018. Forensic facial comparison in South Africa: State of the science. Forensic Sci Int. 287:190-194.

ULCAY T, 2010. 7-11 Yaş Arası Sağlıklı İlköğretim Okulu Öğrencileri ile Engelli İlköğretim Okulu Öğrencilerinin Yaş ve Cinsiyete Göre Kraniyofasiyal Antropometrik Ölçümlerinin Karşılaştırılmalı Olarak İncelenmesi. Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Anatomi Anabilim Dalı, Elazığ, Doktora Tezi.

VİVEİROS MMH, 2017. Eyelid fissure dimensions in Japanese and in Brazilians of European descent over 50 years of age. Arq Bras Oftalmol. 80(5):304-308.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.463942

# KULAK KEPÇELERİ YÜZÜN ORTA HATTINA GÖRE SİMETRİK Mİ?

Fikri ÖZDEMİR*

Vahdet ÖZKOÇAK**

***Atıf/©:*** *Özdemir, Fikri, Özkoçak, Vahdet (2018). Kulak Kepçeleri Yüzün Orta Hattına Göre Simetrik Mi?. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1093-1105*

***Özet:*** ***Giriş:*** *Kulak kepçesinin yüzün orta hattına göre aynı uzaklıkta olup olmadığı, plastik ve rekontrüktif cerrahi operasyonlarında, ameliyat sonrası estetik olmayan sonuçlardan kaçınmak için, uygun cerrahi bir planlama gereklidir. Amacımız, 20 yaş ve üzeri Anadolu'da yaşayan sağlıklı erkek bireylerin çift taraflı olarak kulaklarındaki 3 farklı noktanın, yüzün orta hattında bulunan 6 noktaya göre uzaklıklarının sağ ve sol olmak üzere farklılıkları tespit etmektir.*

***Materyal ve Metod:*** *20 yaş ve üzeri toplam 120 sağlıklı gönüllü erkek bireyden sağ ve sol olmak üzere 1,5 metre mesafeden aynı fotoğraf makinesiyle, aynı kişi tarafından çekilen fotoğraflardan, Image J programı vasıtasıyla supaurale, subaurlae ve tragion noktalarından yüzün orta hattında bulunan trichion, nasion, pronasale, subnasale, stomion, gnathion noktalarına olan mesafeleri sağ ve sol olmak üzere çift taraflı ölçümler alındı. Mesafeler için ortalama±standart sapma değerleri ayrı ayrı hesaplandı. Sağ ve sol kulağın yüzün orta hattına olan uzaklıkları arasındaki farklılıkları tespit etmek için Paired T testi uygulandı.*

***Bulgular:*** *Sağ Supaurale-trichion arasındaki mesafe 142,25±19,01mm sol ise 134,40±18,10 mm olarak hesaplandı. Sağ tragion-trichion arasındaki mesafe 144,68±18,98 mm sol ise 123,95±15,86 mm olarak hesaplandı. Sağ Subaurale-trichion arasındaki mesafe 171,33±19, 92 mm sol ise 168,28±22,16 mm olarak hesaplandı. Sağ ve sol Supaurale-trichion arasındaki mesafeler arasında istatistiksel açıdan farklılık bulunmazken ($p>0,05$), Sağ ve sol tragion-trichion ve subaurale-trichion arasındaki mesafelerde istatistiksel açıdan anlamlı farklılık olduğu gözlendi ($p<0,001$).*

*Makale Geliş Tarihi: 26.09.2018/ Makale Kabul Tarihi: 12. 10.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
* Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri, fikriozdemir@hitit.edu.tr
** Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, vahdetozkocak@hitit.edu.tr

*Sağ supaurale-pronasale arasındaki mesafe 176,55±21,94 mm sol ise 170,03±21,97 mm olarak hesaplandı. Sağ tragion-pronasale arasındaki mesafe 145,78±17,71 mm sol ise 142,55±18,24 mm olarak hesaplandı. Sağ Subaurale-pronasale arasındaki mesafe 144,58±17,96 mm sol ise 141,90±19,74 mm olarak hesaplandı. Sağ ve sol supaurale-pronasale, tragion-pronasale ve subaurale-pronasale arasındaki mesafelerde istatistiksel açıdan anlamlı farklılık olduğu gözlendi (p<0,001).*

***Sonuç:** Elde edilen sonuçlar gösterdi ki sağ ve sol kulaklar yüzün orta hattına göre çoğunlukla simetrik değildir. Bizim ölçüm grubumuzda yüzün orta hattına göre sağ kulağın sola göre daha uzakta olduğu gözlendi. Bunun sebebi kulağın yerleşimi, kulağın büyüklüğü ve yüzün simetrik olmamasına bağlandı. Bu ölçüm değerleri ile plastik ve estetik cerrahların ameliyatı önceden planlaması ve tatmin edici estetik sonuçlar elde etmesinde yardımcı olacağı kanısındayız.*

***Anahtar Kelimeler:** Kulak kepçesi, Yüzün orta hattı, Simetri,*

## *Is The Ear Buckets Symmetrical To The Middle Line Of The Face?*

***Citation/©:** Özdemir, Fikri, Özkoçak, Vahdet (2018). Is The Ear Buckets Symmetrical To The Middle Line Of The Face?, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1093-1105*

***Abstract: Objective:** In order to avoid the non-aesthetic results after surgery, appropriate surgical planning is required whether the auricle is at the same distance from the midline of the face and for plastic and rectonstructive surgery operations. The aim of this study is to determine the differences between the 3 different points of the healthy male individuals living in Anatolia 20 years and older in Anatolia according to the 6 points in the middle line of the face.*

***Material and Method:** A total of 120 healthy volunteers, 20 years of age and over, can be photographed from the same camera at a distance of 1.5 meters from the right and left of the male, from the photos taken by the same researcher. Distances from subnasale, gnathion points, right and left sides were taken. The mean ± standard deviation values for distances were calculated separately. The Paired T test was used to determine the differences between the distances of the right and left ear to the midline of the face.*

***Results:** The distance between the right Supaurale-trichion was 142.25 ± 19.01mm and the left was 134.40 ± 18.10 mm. The distance between the right tragion-trichion was calculated 144.68 ± 18.98 mm and the left was 123.95 ±*

*15.86 mm. The distance between the right subaurale-trichion were 171.33 ± 19.92 mm and 168.28 ± 22.16 mm, respectively. The distances between the right and left Supaurale-trichion were not statistically different (p> 0.05),*

*Statistically significant differences were observed between the right and left tragion-trichion and subaurale-trichion (p <0.001). The distance between the right supaurale-pronasale was calculated as 176.55 ± 21.94 mm and the left was 170.03 ± 21.97 mm. The distance between the right tragion-pronasale was 145.78 ± 17.71 mm and the left was 142.55 ± 18.24 mm. The distance between the right subaurale-pronasale was calculated as 144.58 ± 17.96 mm and the left was 141.90 ± 19.74 mm. There was a statistically significant difference between the right and left supaurale-pronasale, tragion-pronasale and subaurale-pronasale (p <0.001).*

***Concluson:*** *The results show that the right and left ears are mostly not symmetrical with respect to the midline of the face. In our measurement group, the right ear was more distant than the left of the face. This was due to the placement of the ear, the size of the ear and the symmetrical absence of the face. With these measurement values, we believe that plastic and aesthetic surgeons will be able to help them to plan the surgery and to achieve satisfactory aesthetic results.*

***Keywords:*** *Ear bucket, Midline of face, Symmetry*

## I.GİRİŞ

Kulak kepçesi, yüzün lateral kısmında bulunan, dış yapısı heliks-antiheliks, konka ve lobulus auriculae'dan oluşan yüzün hem yandan hem de önden görünümünde insanın dikkatini çeken bir çift organdır. Yüzün lateral tarafında seviye olarak orta hatta bulunması nedeniyle adli antropolojide kimliklendirmede, yaş cinsiyet ve ırk tayininde, plastik cerrahlar tarafından kulak küçültme operasyonlarında sıkça kullanılmaktadır (Dinkar, 2012). Kulağın, şekli yüzün orta hattına göre konumu, büyüklüğü ve açısı; yaş, etnik köken, cinsiyet vücut ve yüz yapısından etkilenmektedir. Yüz estetiği, yeniden yüzlendirme, yüz nakli ve otoplasti ameliyatlarında kulak görünümü, büyüklüğü ve simetrik olması, günümüzde oldukça popüler oluşmuştur. Plastik cerrahların, kulağın şeklini büyüklüğünü yapısını, estetik görünümünü yüzün orta hattına göre konumunu değiştirmeden önce, sağlıklı bireylerde kulağın yüzün orta hattına göre konumunu, oranını bilmesi cerrahi operasyon öncesi doğal görünüme sahip olmasında, sonraki süreçte hastanın sosyal hayata adaptasyonunda büyük katkı sağlar (Alexander, 2011).

Cerrahlar, başarılı bir kulak estetik operasyonu için öncelikle kişisel deneyimlerine güvense de, yüzde bulunan burun göz ağız ve yüzün lateral kısmında önemli bir yer tutan kulağın yapısal özellikleri veya simetrik olup olmaması, operasyon sırasında cerrahın baz alacağı cerrahi işlem noktalarını belirlemede, her zaman güvenilecek estetik görünümü sağlayan doğal kesi hatları bulmakta zorlanırlar. Bu durumda, yüz orta hattında bulunan belirli noktalardan kulağın en üst orta ve alt noktalarına olan mesafeler arasındaki ilişkiyi farklılıkları bilmesi buna göre kulağın uygun bir konumda sabitlemesi gerekir (Modabber, 2017, Zhao S, 2018).

Kulak kepçesinin yüzün orta hattına göre aynı uzaklıkta olup olmadığı, plastik ve rekontrüktif cerrahi operasyonlarında, ameliyat sonrası estetik olmayan sonuçlardan kaçınmak için, uygun cerrahi bir planlama gereklidir. Amacımız, 20 yaş ve üzeri Anadolu'da yaşayan sağlıklı erkek bireylerin çift taraflı olarak kulaklarındaki 3 farklı noktanın, yüzün orta hattında bulunan 6 noktaya göre uzaklıklarının sağ ve sol olmak üzere farklılıkları tespit etmektir.

## II. MATERYAL VE METOD

Çalışmamız; Ankara merkez, Beypazarı ve Kızılcahamam ilçelerinde yaşayan 20 yaş ve üzeri rastgele örnekleme metoduyla seçilen toplam 120 sağlıklı gönüllü erkek bireyden oluşturuldu. Katılımcılar, kulak çevresinde belirgin bir asimetrik görünümü olmayan, kulak gelişiminde herhangi bir değişikliğe neden olabilecek hastalık, konjenital anomali, travma veya cerrahi öyküsü olmayan sağlıklı bireylerden seçildi. Kulak kepçesinde travma veya cerrahi operasyon geçirmiş bireyler çalışmaya dahil edilmedi. Çalışmada her birey bir sandalyede, başı dik, oturur pozisyonda, gözleri tam karşıya bakacak, pupillaları santral noktada fikse olacak şekilde "Frankfurt Horizontal Düzleminde" aynı fotoğraf makinesiyle, aynı kişi tarafından önden ve sağ ve sol olmak üzere iki taraflı profil fotoğrafları çekildi.

Çalışmamızda indirekt antropometrik ölçüm teknikleri kullanılarak kulak bölgesinden, tek bir araştırmacı tarafından, literatürde belirlenen noktalardan ölçümler Image J programıyla, fotoğraflar üzerinden ölçümler alındı. Yapılan ölçümlerin her biri hazırlamış olduğumuz excell programındaki ölçüm çizelgesine sırasıyla kaydedildi. Gönüllülerden, kulak kepçesinin yüzün orta hattına olan uzaklığıyla ilgili 18 doğrusal mesafe ölçümü alındı.

Ölçüm için, literatürde daha önce belirlenen, bu konuda çalışmalar yapılmış noktalardan (landmark) yararlanıldı. Kulak kepçesinden ölçüm için kullanılan

noktalar; Supaurale (supa); Kulağın en tepe noktası, Subaurale (suba); Kulağın en alt noktası, Tragion (t); Tragusun üst kenarına gelen nokta seçildi. Yüzün orta hattından ölçüm noktaları olarak; trichion (tr); orta hatta yüzün saç çizgisiyle kesişim noktası (Ward J, 1998), nasion (n); hem burun kökünün hem de nazofrontal sutur'un orta hattındaki nokta, pronasale (prn); burun ucundaki en belirgin nokta, subnasale (sn); columella tabanının orta noktası (Uzun A, 2014), stomion (sto); Üst ve alt dudak arasındaki orta nokta, gnathion (gn); çenenin en alt orta noktası (Ngeow WC, 2009) noktaları seçildi.

Image J programı vasıtasıyla supaurale, subaurale ve tragion noktalarından yüzün orta hattında bulunan trichion, nasion, pronasale, subnasale, stomion, gnathion noktalarına olan mesafeleri sağ ve sol olmak üzere çift taraflı ölçümler alındı (Şekil1,2,3). Her bir ölçüm için ortalama±standart sapma değerleri ayrı ayrı hesaplandı. Sağ ve sol kulağın yüzün orta hattına olan uzaklıkları arasındaki farklılıkları tespit etmek için öncelikle Veriler normallik açısından test edildi ve daha sonra sağ ve sol ölçümler arasındaki farklılığı belirlemek için Paired T testi uygulandı. . İstatistiksel analizler SPSS 21 (SPSS Inc., Chicago, Illinois, ABD) kullanılarak yapıldı, p-değeri <0,05 istatistiksel olarak anlamlı kabul edildi.

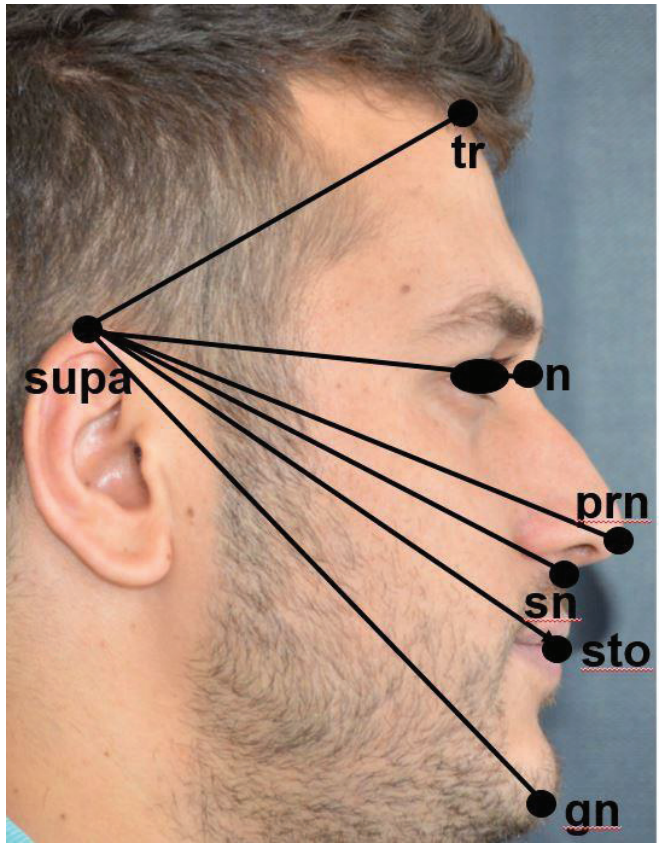


**Şekil 1.** Supaurale'den yüzün orta hattındaki ölçüm noktaları

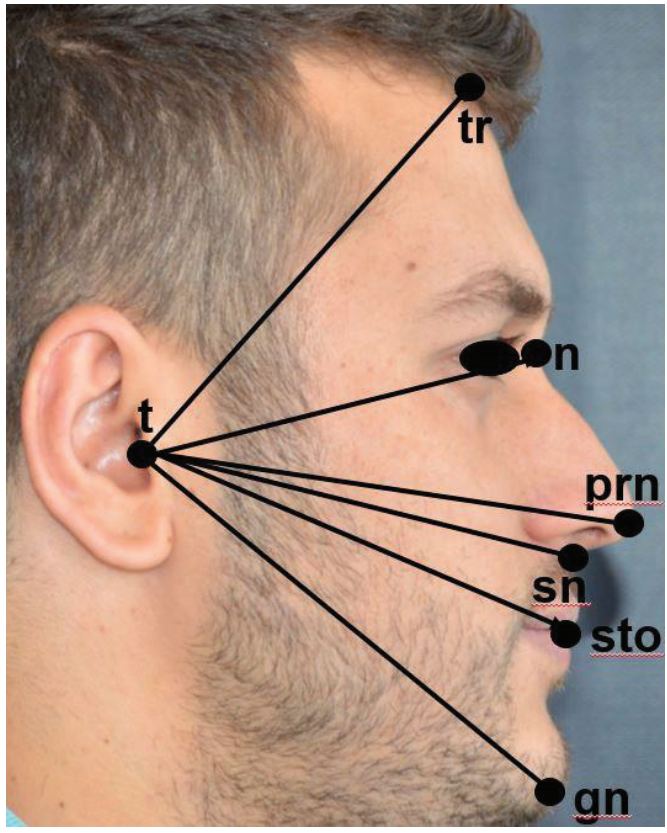


**Şekil 2.** Tragus'dan yüzün orta hattındaki ölçüm noktaları

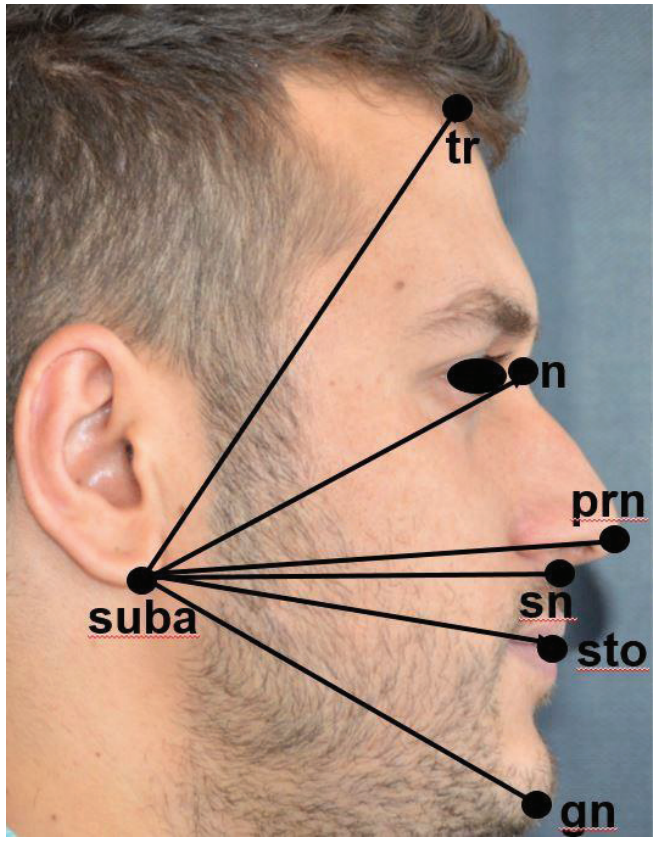


**Şekil 3.** Subaurale'den yüzün orta hattındaki ölçüm noktaları

## III. BULGULAR

Sağ Supaurale-trichion arasındaki mesafe 142,25±19,01mm sol ise 134,40±18,10 mm olarak hesaplandı (Tablo 1). Sağ tragion-trichion arasındaki mesafe 144,68±18,98 mm sol ise 123,95±15,86 mm olarak hesaplandı (Tablo 2). Sağ Subaurale-trichion arasındaki mesafe 171,33±19, 92 mm sol ise 168,28±22,16 mm olarak hesaplandı (Tablo 3). Sağ ve sol Supaurale-trichion arasındaki mesafeler arasında istatistiksel açıdan farklılık bulunmazken ($p>0,05$), Sağ ve sol tragion-trichion ve subaurale-trichion arasındaki mesafelerde istatistiksel açıdan anlamlı farklılık olduğu gözlendi ($p<0,001$).

Sağ supaurale-pronasale arasındaki mesafe 176,55±21,94 mm sol ise 170,03±21,97 mm olarak hesaplandı. Sağ tragion-pronasale arasındaki

mesafe 145,78±17,71 mm sol ise 142,55±18,24 mm olarak hesaplandı. Sağ Subaurale-pronasale arasındaki mesafe 144,58±17,96 mm sol ise 141,90±19,74 mm olarak hesaplandı. Sağ ve sol supaurale-pronasale, tragion-pronasale ve subaurale-pronasale arasındaki mesafelerde istatistiksel açıdan anlamlı farklılık olduğu gözlendi (p<0,001).

Supaurale-trichion, tragion-subnasalae ve subaurale-subnasale arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık bulunmadı (p>0,05). Bu 3 ölçüm dışında alınan diğer 15 ölçümde sağ ve sol ölçümler karşılaştırıldığında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık tespit edildi (p<0,001). Alının ölçümlerin ortalamalarına bakıldığında sağ taraftan alınan ölçümlerin sol taraftan alınan ölçümlere göre daha büyük olduğu gözlendi.

**Tablo 1.** Supaurale'den yüzün orta hattındaki noktalara olan mesafelerin iki yönlü karşılaştırılması

| Ölçüm (mm) | Ort±SS (sağ) | Ort±SS (sol) | p |
|---|---|---|---|
| Supa-tr | 142,25±19,01 | 134,40±18,10 | p>0,05 |
| Supa-n | 141,73±18,10 | 133,68±18,19 | ***p<0,001** |
| Supa-prn | 176,55±21,94 | 170,03±21,97 | ***p<0,001** |
| Supa-sn | 161,30±19,56 | 154,95±19,30 | ***p<0,001** |
| Supa-sto | 167,68±20,79 | 161,33±19,59 | ***p<0,001** |
| Supa-gn | 192,48±22,76 | 188,05±21,89 | ***p<0,001** |

**Tablo 2.** Tragus'dan yüzün orta hattındaki noktalara olan mesafelerin iki yönlü karşılaştırılması

| Ölçüm (mm) | Ort±SS (sağ) | Ort±SS (sol) | p |
|---|---|---|---|
| t-tr | 144,68±18,98 | 123,95±15,86 | ***p<0,001** |
| t-n | 123,95±15,86 | 120,15±16,21 | ***p<0,001** |
| t-prn | 145,78±17,71 | 142,55±18,24 | ***p<0,001** |
| t-sn | 127,65±16,27 | 124,28±15,89 | p>0,05 |
| t-sto | 129,00±16,25 | 126,35±15,73 | ***p<0,001** |
| t-gn | 148,95±18,18 | 145,93±16,78 | p>0,05 |

**Tablo 3.** Subaurale'den yüzün orta hattındaki noktalara olan mesafelerin iki yönlü karşılaştırılması

| Ölçüm (mm) | Ort±SS (sağ) | Ort±SS (sol) | p |
|---|---|---|---|
| Suba-tr | 171,33±19,92 | 168,28±22,16 | ***p<0,001** |
| Suba-n | 134,48±16,48 | 132,03±18,29 | ***p<0,001** |
| Suba-prn | 144,58±17,96 | 141,90±19,74 | ***p<0,001** |
| Suba-sn | 123,85±15,67 | 121,13±17,02 | p>0,05 |
| Suba-sto | 119,10±16,00 | 116,63±16,47 | ***p<0,001** |
| Suba-gn | 130,03±17,87 | 127,68±17,37 | ***p<0,001** |

## IV. TARTIŞMA

Antropometri sıklıkla direkt ölçüm metodu olan kumpas, indirekt ölçüm metodu olan iki boyutlu fotoğraflardan çekilen görüntülerin analizi ve lazer tarama, bilgisayarlı tomografi, manyetik rezonanstan alınan üç boyutlu yüzey görüntüleme metotları sıklıkla kullanılmaktadır. Teknolojinin gelişmesiyle sıklıkla fotoğraf çekimi 1 s'den az sürmesiyle, ek olarak, iyonizan radyasyona maruz kalınmamasıyla 2 boyutlu fotoğraf çekim yöntemi pek çok araştırmacı tarafından tercih edilir (Ferrario VF, 1995).

Günümüzde pek çok çalışmada bizimde kullandığımız fotoğraf çekimi yöntemiyle, elde edilen ölçümler tanı ve tedavi planlaması için kraniyofasiyal cerrahide sıklıkla kullanılır; bunlar, radyografiler gibi yaygın tekniklere ek olarak. Dahası, operasyonlar sırasında kontrol aracı olarak ve cerrahi müdahalelerin takibi bağlamında postoperatif olarak da uygulanabilir. Her insanın kulağının şekli asimetriktir, fakat asimetrinin tam olarak nasıl meydana geldiğine dair literatür yeterli değildir, örn. Sağ kulak her zaman sol kulaktan% 3 daha büyük olacaktır (Sforza C, 2009**)**. Bu çalışmada sağ ve sol kulağın yüzün orta hattında bulunan 6 noktaya olan uzaklığının ortalama değerleri kullanıldı ve Anadolu popülasyonu için ortalama olarak sağ ve sol kulakların yüzün orta hattına olan mesafeleri için veri tabanı oluşturuldu. Bizim çalışmamızda da sağ kulağın yüzün orta hattına olan mesafesinin sol kulağa göre daha uzakta olduğu hesaplandı. Bu mesafe sağ kulağın daha büyük olmasından kaynaklanabileceği gibi, yüzün simetrik olmaması, yüzün

sağ tarafının daha büyük olmasından da kaynaklanabilmektedir. Yüzün tam orta hattında bulunan ve bizim 3 ölçüm noktamız olan burunla ilgili noktalarda, burun aksında olabilecek eğrilikten de etkilenebileceği unutulmamalıdır. Bu çalışma, bu ayrıntıları göz ardı etmemiş olmasıyla diğer çalışmaların eksiklerini gidermiş olacağı kasnındayız.

Bu gözlemlerin bir sonucu olarak, bu çalışmanın amacı, yüzün bir parçası olarak kulağın yüzün orta hattına göre konumunu çeşitli etmenlerin nasıl etkilediğini göstererek bir ölçüm veri tabanı oluşturmaktı. Mevcut literatürdeki bir başka eksiklik, mevcut çalışmaların ezici çoğunluğunun tüm yüzün üzerindeki ölçümlere odaklanmasıdır, oysa yüzün belirli kısımlarına sadece çok az odaklanma, örn. kulak (Farkas LG, 1992, Bisson M, 2004) . Şimdiye kadar, genellikle sınırlı yüz bölgelerinde, örn. Üst dudak veya burun küçüktür. Gönüllülerin seçimi ile ilgili olarak, daha önce yapılan araştırmalar çoğunlukla genç yetişkin gönüllüler, çoğunlukla 18 ila 35 yıl arasında kullanılmaktadır. 2013 yılında Ocakoğlu ve arkadaşları dış kulağın şekil değişkenliğini belirlemek amacı ile bir geometrik morfometri çalışması yürütmüşlerdir. Çalışmada 177 kadın ve 153 erkek olmak üzere toplam 330 genç erişkin bireyin yüzlerinin sağ ve sol taraflarının fotoğrafları çekilmiştir. Kulak üzerinde belirlenen 12 anatomik nokta ile geometrik morfometri analizleri yapılmıştır. Analizler kulağın genel şeklini meydana getiren bileşenlerde bölgesel farklılıklar olduğunu ortaya koymuştur. Ocakoğlu ve arkadaşlarının ortaya koyduğu çalışmanın benzeri olan bu çalışmamız ile suçlunun veya bir bireyin kulak kepçelerinde oluşan değişimlerden kaynaklı olarak veya yüzün yapısı, burun eksenindeki sapmalarda işin içine katılarak sağ ve sol kulağın yüzün orta hattına göre konumunu varsa istatistiksel açıdan farklılıkları ortaya koymaktı (Özkoçak V, 2017).

Dünyada kimliklendirme için kullanılan verilerle, geometrik morfometri alanında yapılan çalışmalarda, büyüme ve konjenital anomaliler antropometri ve fotogrametrik ölçümler kullanılarak kulak boyutları ve morfolojisi değerlendirilmiştir (Özkoçak V, 2017). Literatürde yer alan bir çalışmada, Kafkasyalılar, Amerikalılar, Türkler, İtalyanlar, Asyalılar, Hintliler ve Çinlilerden elde edilen veriler kullanılmıştır. Buna karşılık, sadece kulak morfolojisinin kimliklendirme hususunda yetersiz kaldığı çalışmalar da vardır. Örneğin, Afrikalıların Afro-Karayip grubunun incelendiği çalışma, gruplama ve kimliklendirmede yetersiz kalan çalışmalardan biridir. Bilim insanları Down sendromu ile kulak lobu morfolojisi ilişkisini araştıran çalışmalar da yapmışlardır. Araplar ve karışık Arap-Afrikalı kulak morfolojisi

üzerine yapılan çalışmada, erkeklerin kızlara göre daha büyük kulaklara sahip olduğu görece ortaya çıksa da literatürde bu konuda net bilgilere ulaşılamamıştır (Sforza, 2011).

## V. SONUÇ

Elde edilen sonuçlar gösterdi ki sağ ve sol kulaklar yüzün orta hattına göre çoğunlukla simetrik değildir. Bizim ölçüm grubumuzda yüzün orta hattına göre sağ kulağın sola göre daha uzakta olduğu gözlendi. Bunun sebebi kulağın yerleşimi, kulağın büyüklüğü, yüzün simetrik olmaması ve burun aksının eğik olmasına bağlandı. Bu ölçüm değerleri ile ortaya çıkan sonuçların plastik ve estetik cerrahların ameliyatı önceden planlaması ve tatmin edici estetik sonuçlar elde etmesine yardımcı olacağı kanısındayız. Adli antropologlar da, kesik bir kulağın yüze yerleştirilmesinde elde ettiğimiz sonuçlardan faydalanabilecektir. Bu çalışmanın daha geniş katılımlı ve kadın bireylerinde olduğu bir çalışma ile desteklenmesi oluşturulabilecek veri tabanını daha güçlü kılmada büyük katkı sağlayacaktır.

## KAYNAKÇA

ALEXANDER KS, 2011. A morphometric study of the human ear. J Plast Reconstr Aesthet Surg. 64(1):41-7.

BİSSON M, 2004. The esthetic properties of lips: a comparison of models and nonmodels. Angle Orthod 74:162–166

DİNKAR AD, 2012. Person identification in Ethnic Indian Goans using ear biometrics and neural networks. Forensic Sci Int;223(373):e1–e13.

FARKAS LG, 1992. Anthropometric growth study of the ear. Cleft Palate Craniofac J 29:324–329

FERRARİO VF, 1995. A three-dimensional evaluation of human facial asymmetry. J Anat 186 (Pt 1):103–110

MODABBER A, 2017. Three-Dimensional Analysis of the Ear Morphology. Aesthetic Plast Surg. 42(3):766-773

NGEOW WC, 2009. Craniofacial anthropometric norms of Malaysian Indians. Indian J Dent Res. 20(3):313-9.

ÖZKOÇAK, V, 2017. Geometrik Morfometride İstatistiksel Yaklaşımlar, Gazi Kitabevi, Number of prints:1, ISBN:978-605- 344-516- 6, Türkçe (Bilimsel Kitap), Public. Number: 3527664.

ÖZKOÇAK V, 2017. Adli antropolojide yüz ölçümünün kullanımı. Current debates in social sciences. 10: 371-380.

SFORZA C, 2009. Age- and sex-related changes in the normal human ear. Forensic Sci Int 187(110):e1–e7

SFORZA C, 2011. Morphometry of the ear in north Sudanese subjects with Down syndrome: a three-dimensional computerized assessment. J Craniofac Surg; 22: 297–301.

UZUN A, 2014. Morphometric analysis of nasal shapes and angles in young adults. Braz J Otorhinolaryngol.80(5):397-402.

WARD RE, 1998. Craniofacial Variablity Index: A Simple Measure of Normal and Abnormal Variation in the Head and Face. American Journal of Medical Genetics. 80, 232-240

ZHAO S, 2018. Anthropometric growth study of the ear in a Chinese population. J Plast Reconstr Aesthet Surg.71(4):518-523.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460113

# SCHEDEL'İN DÜNYA TARİHİ/NÜRNBERG KRONİĞİ'NDE (LIBER CHRONICARUM) KONSTANTİNOPOLİS TASVİRLERİ

İlkgül KAYA ZENBİLCİ*

***Atıf/©:*** *Kaya Zenbilci, İlkgül (2018). Schedel'in Dünya Tarihi/Nürnberg Kroniği'nde (Lıber Chronıcarum) Konstantinopolis Tasvirleri, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11, Sayı 2 , ss. 1107-1135*

***Özet:*** *Konstantinopolis ya da İstanbul yüzyıllar boyunca pek çok seyyahın ve ressamın eserine konu olmuştur. Özellikle 15. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Konstantinopolis tasvirlerinin, kentte ayakta kalan yapıların varlığını kanıtlamak ve kentin gelişim sürecini takip edebilme açısından önemini burada vurgulamak gerekir. Bu çalışmada 15. yüzyılın sonlarında Hartmann Schedel tarafından Latince olarak Nürnberg'de kaleme alınan "Dünya Tarihi" (lat. Liber Chronicarum) ya da "Nürnberg Kroniği" olarak bilinen eserde bulunan, kuşbakışıyla tasvir edilmiş Konstantinopolis panoramaları incelenmektedir.*

*Eserde 643 farklı ahşap baskı kalıbı ile yapılmış 1804 tasvir yer alır. Folyo 129verso-130recto, 249recto, 257recto ve 274recto üzerinde Konstantinopolis panoramaları vardır. Folyo 129verso-130recto, 249recto ve 274recto'da yer alan tasvirler aynı baskı kalıbıyla yapılmıştır. Bu folyolar üzerindeki tasvirde tarihi yarımada ile Pera'nın bir kısmını, Propontis Denizi'ni, kenti çevreleyen kara ve deniz surlarını, sütunları, Hagia Sophia Kilisesi ve bazı yapıları ayırt etmek mümkündür. Folyo 257recto üzerindeki tasvir ise farklı bir kalıp yardımıyla elde edilmiştir. Tasvir tarihi yarımadanın doğu bölümünü, Hagia Sophia Kilisesi ve belli başlı yapıları içerir. Bu çalışmanın amacı Nürnberg Kroniği'nde yer alan tasvirleri çözümlemek ve 15. yüzyılın başlarında Cristoforo Buondelmonti'nin birkaç eserinde yer alan Konstantinopolis tasvirleri ile karşılaştırmalı bir değerlendirme sunmaktır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Sanat Tarihi, Rönesans, Nürnberg Kroniği, Konstantinopolis, Tasvir*

*Makale Geliş Tarihi:14.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 27.09.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
* *Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, ilkgulkaya@yahoo.com*

## *The Pıctures Of Constantınople In "Dıe Schedelshe Weltchronık"/The Nuremberg Chronıcle/The Lıber Chronıcarum*

***Citation/©:*** *Kaya Zenbilci, İlkgül (2018). The Pictures Of Constantinople In "Die Schedelshe Weltchronik"/ The Nuremberg Chronicle/ The Liber Chronicarum, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1107-1135*

***Abstract:*** *Constantinople or İstanbul has been the subject of many travelers and painters throughout centuries. Especially since the first half of the 15th century, depictions of Constantinople are important in terms of proving existences of buildings surviving in the city and following the development process of the urbanization. This study examines panoramic pictures of Constantinople shown in a bird's-eye view in the work known as "Schedel's World Chronicle" (lat. Liber Chronicarum) or "the Nuremberg Chronicles" written by Hartmann Schedel in Latin in Nuremberg in the late 15th century.*

*There are 1804 illustrations made of 643 different woodprintings. Moreover, there is a panorama of Constantinople on folyo 129verso-130recto, 249recto, 257recto and 274recto. The illustrations in folyo 129verso-130recto, 249recto and 274recto were made with the same woodprinting. It is possible to perceive the historical peninsula and a part of Pera, Propontis Sea, the double land walls and the sea walls that surround the city, columns, Hagia Sophia Church and some buildings in folyo 129verso-130recto, 249recto and folyo 274recto. Besides, on folyo 257recto, the eastern part of the historical peninsula, Hagia Sophia Church and some buildings draw attention. This work aims analyzing pictures in the Nuremberg Chronicles and presenting a comparative assessment of the depictions on Constantinople in several works of Cristoforo Buondelmonti in the early 15th century.*

***Keywords:*** *Art History, Renaissance, The Nuremberg Chronicles, Constantinople, Picture*

## I.GİRİŞ

*Byzantion*, *Konstantinopolis* ya da *İstanbul* kurulduğu dönemden itibaren hükümdarların, seyyahların, tüccarların, hacıların ilgisini çekti. Bu kenti böylesine önemli kılan temel neden hiç şüphesiz ki Avrupa ve Asya'nın kesiştiği noktada, tarihi, ticari ve özellikle askeri açıdan stratejik öneminin olmasıdır. Bir gergedanın boynuzunu andıran kentin erken yerleşim tarihi arkeolojik verilere dayalı olarak Neolitik Çağ'a değin geriye götürülmektedir (Hughes, 2017: 37-38). Kente adını veren Megaralı Nisos'un oğlu Byzas'a ilişkin efsaneye göre; Byzas, Aigaion Denizi (modern *Ege Denizi*) boyunca gemiyle seyahat eder ve Propontis (modern *Marmara Denizi*) kıyılarına geldiğinde Pontos Euksenios'a (modern *Karadeniz*) doğru yola çıkmaya hazırlanır. *Misafirperver Olmayan Deniz* olarak adlandırılan sert iklim koşullarıyla çevrili *Pontos* denizinden geri dönerek Bosporos'un ağzına yakın Khalkedon (modern *Kadıköy civarı*) kasabasının kıyılarına gelir. MÖ 660'larda Byzas'ın kurduğu özgün Grek şehir devleti *Byzantion* (ya da lat. *Byzantium*), bir savunma duvarıyla çevrili olan tepeden biraz daha büyük bir alanı kapsamaktadır. Byzas'tan yaklaşık 990 yıl sonra, imparator Konstantinos (Flavius Valerius Aurelius) 330'da Megara kolonisi *Byzantion*'u başkent yapıp, adını *Konstantinos'un Kenti* anlamına gelen *Konstantinopolis* (gr. *Κωνσταντινούπολη*) olarak değiştirir ve kente dört tepeyi çeviren bir sur yaptırır (Mango, 1991: 508; Başgelen, 2010: 12; James, 2010: 2; Ostrogorsky, 2011: 41; Haldon, 2017: 33). Kent 1204 yılında, Bizanslılar'ın kenti 1261'de tekrar almasına kadar burada kalan Dördüncü Haçlı Seferi şövalyeleri ile Venedikliler tarafından ele geçirilip yağmalanır (Mango, 1991: 511; Başgelen, 2010: 12). 1261'den 29 Mayıs 1453'e değin Konstantinopolis, Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olarak kalacaktır. Bu tarihten sonra kent, 51 gün süren saldırının sonunda Osmanlı hâkimiyetine girer (Mango, 1991: 512; Reinert, 1991: 523-524; Ostrogorsky, 2011: 524-526; Hughes, 2017: 471, 474).

Bu muhteşem kent yüzyıllar boyunca pek çok şairin, bestecinin, yazarın, seyyahın, ressamın ve hatta -son yüzyılda- yönetmenin eserine konu olmuştur. Minyatür, gravür ve resimlerdeki Konstantinopolis tasvirlerinin özellikle 15. yüzyılın ilk yarısından itibaren, kentte ayakta kalan yapıların varlığını kanıtlamak ve kentin gelişim sürecini takip edebilme açısından önemini burada vurgulamak gerekir.

Nürnbergli Alman fizikçi, tarihçi ve hümanizma savunucusu Hartmann Schedel (1440-1514) tarafından (Dackermann, 2002: 99), Orta Çağ ve Rönesans'ın yazılı kaynaklarına dayalı ve Latince olarak kaleme alınan Nürnberg Kronikleri, 1493 yılının Haziranı'nda dönemin en ünlü baskı ustası ve kitap satıcısı Anthonien Koberger (*circa* 1440/45-1513) tarafından kodeks formatında basılır (Reske, 2000: 50). Michael Wohlgemut (1434-1519) ve Wilhelm Pleydenwurff (1450-1494) eserin metnini görsel olarak destekleyecek ahşap baskılarını (ter. *ksilografi*) hazırlarlar (Füssel, 2001: 17-18; Dackermann, 2002: 102; Green, 2008: 115). İlk olarak Latince -*Antiqua Rotunda* karakterde- yayımlanan eser, Georg Alt tarafından Almanca'ya tercüme edilerek Aralık 1493'te yeniden yayımlanır (Green, 2008: 115). Çok sayıda kopyası üretilen bu eserin ilk iki edisyonunun yayımlanmasının üç yıl sonrasında, telif hakkı yasalarının henüz ortaya çıkmadığı bir dönemde, tıpkıbasım uzmanı ve yayıncı Johann Schönsperger (*circa* 1455-1521 öncesi) eserin Almanca olarak, aynı metin ve aynı sayıda ahşap baskı tekniğindeki resim içeriği ile birebir kopyasını Augsburg'da yayımlar (Green, 2008: 115). 1496 yılındaki söz konusu korsan kopyanın satışlarının iyi gitmesinin ardından 1500'de Schönsperger eserin ikinci Almanca edisyonunu piyasaya sürer.

Başlık metni bulunmayan eser araştırmacılar tarafından *Liber Chronicarum* (tr. *Kronikler Kitabı*) olarak adlandırılmıştır. Eserin bir diğer başlıkla *Nürnberg Kroniği* olarak adlandırılmasının nedeni ise basım yerinin Nürnberg olmasından kaynaklanmaktadır. Alman araştırmacılar eseri *Die Schedelshe Weltchronik* (tr. *Schedel'in Dünya Tarihi*) olarak adlandırmayı tercih etmişlerdir. Eserin günümüze ulaşan kopyaları çeşitli müze ve kütüphanelerin koleksiyonlarında yer alır.

1500'lerden önce basılan en sofistike kitaplardan biri olarak nitelendirilen Nürnberg Kroniği dünyanın yaratılışından (lat. *prima etas mundi*) 1490'lara değin uzanan dünya tarihini içeren on bir bölümden oluşur (Wilson ve Wilson, 1976: 1). Kitabın başında içindekiler bölümü yer alır. Kutsal metinlere ve tarihi olaylara dayalı metin içeriğine ek olarak kitap, 643 farklı ahşap baskı kalıbı ile yapılmış 1804 tasvirden oluşur. Tasvirler önce ahşap baskılarla sayfa yüzeyine uygulanmış ardından renklendirilmiştir. Tasvirlerde Tevrat ve İncil kökenli konulardan oluşan bir seçkinin yanı sıra, dünya haritası, belli başlı Avrupa ve Orta Doğu kentlerinin topografik panoraması, fantastik insan tiplemeleri ve efsanevi yaratıklar, Grek ve Roma mitolojisinden seçilmiş tanrılar, antik dönemin ünlü felsefeci, tarihçi, şair ve

yazarları, imparator ve imparatoriçeleri, bazı Hıristiyan azizleri, Kutsal Roma İmparatorluğu organizasyon şeması ve bazı imparatorların soyağaçları, farklı milletlerden insan tiplemeleri yer alır (Green, 2008: 115). Sözgelimi; bu figürler arasında ilginç başlık ve kıyafetler içinde betimlenmiş, kılıç kuşanmış ve Osmanlı erkeğini sembolize eden bir figür folyo 228*recto* üzerinde görülebilir.

Eserde Bizans İmparatorluğu'nun 1453 yılına değin başkenti olan Konstantinopolis'in (İstanbul) beş folyo üzerinde iki farklı tasviri yer alır. Eserin metinlerinde kentin 1453 yılındaki fethinden, 12 Temmuz 1490'daki fırtına yüzünden çıkan yangından ve 1492 yılındaki ilginç bir olaydan bahsedilirken, aynı zamanda kent tasvirlerine yer verilmiş olması şüphesiz ki o dönem için kentin Avrupa'da tartışılmayacak ölçüde popüler ve ilgi çekici olmasından ve özellikle 1453 yılındaki fetih olayının bir imparatorluğun sonu olması nedeniyle dünya tarihinde ciddi bir öneme sahip oluşundan kaynaklanıyordu. Eserin yazıldığı dönemde kent çoktan Osmanlı hâkimiyetine geçmişti. Ne var ki bu tasvirler açısından ilginç olan, Konstantinopolis kent panoramasının neye dayanılarak çıkarıldığıdır. Bir görüşe göre Cristoforo Buondelmonti'nin bu tasvirlere örnek teşkil ettiği ileri sürülür (Berger ve Bardill, 1998: 7).

Konstantinopolis'in Nürnberg Kroniği'ndekilerle çağdaş sayılabilecek, bilinen en erken tarihli panoramaları Cristoforo Buondelmonti'ye (1386-*circa* 1430) ve 1420-1430'lu yıllara aittir. Tasvirler Floransalı kartograf Buondelmonti'nin "*Liber Insularum Arcipelagi*" adlı eserinin -muhtemelen farklı tarihlere- ait iki ayrı nüshasından Vatikan'daki Biblioteca Apostolica Vaticana'daki (BAV) nüshada folyo 42*recto* üzerinde yer alır (Resim 5). Bir diğeri ise Paris'teki Bibliothèque Nationale de France'ta (BNF) bulunan kopyada folyo 37*recto* üzerindedir (Resim 6). Paris'teki kopyada yer alan minyatürde boğazın iki yakası da betimlenmiştir. Belli başlı Bizans kilise ve manastırları, Lykos Nehri, imparatorluk sarayı, *hippodromos*, sütunlar, kent duvarları ve kapıları ile kapılara bağlanan yollar minyatüre işlenmiş; bazı yapıların ve kent kapılarının adı tasvire Latince olarak kaydedilmiştir. Adı geçen yapılar arasında, Pera kısmında Hagios Demetrios Kilisesi belirtilmişken; tarihi yarımadada Hagia Sophia Kilisesi, Hagios Georgios di Mangana Kilisesi, Kutsal Havariler Kilisesi, Hagia Marta Kilisesi, Hagios Andreas (en ti Krisei) Kilisesi, Hagios Lazaros Manastırı, Hagios Iohannes Prodromos en ti Petra Manastırı, Prodromou en toi Stoudiou Manastırı, *Palatium Imperatoris* (Tekfur/imparatorluk sarayı), Blakhernae Sarayı,

*Domus Constantini*, *Domus Pape* ve *hippodromos* yer alır. BAV'daki nüshada aynı detayları görmek mümkündür; ancak binalar daha sıkışık olarak işlenmiştir ve sayıca daha çoktur. *Liber Insularum Arcipelagi*'nin bir benzeri, Atina'daki Gennadeios Kütüphanesi'nde bulunan MS 71 envanter numaralı "*Isolario Cristophori Buondelmontii presbyteri Florentini*" adlı eserdir. Bu eserde folyo 36*recto* üzerindeki tasvirde Konstantinopolis'in iki yakası, tarihi yarımada ve Pera'da, bazı tarihi yapılar gösterilmektedir (Resim 7). Bu tasvir, Selanik Aristoteles Üniversitesi Bizans Araştırmaları Merkezi'nden Dr. Dimitris P. Drakoulis tarafından "*Η Κωνσταντινουπολη του 15ου αι. κατα τον Cristoforo Buondelmonti: Το χειρογραφο 71 της Γενναδειου βιβλιοθηκης*" (tr. *Cristoforo Buondelmonti'ye göre 15. yüzyıl Konstantinopolis'i: Gennadeios Kütüphanesi MS 71*) adlı makalede kartezyen koordinat şeması kullanılarak çözümlenmiştir (Drakoulis, 2014: 199-226). Konstantinopolis ve Pera'nın panoraması yine Cristoforo Buondelmonti'nin Gennadeios Kütüphanesi'nde yer alan MS 74 envanter numaralı "*Isolario*" kopyasında -folyo 36*verso* üzerinde- bulunur. Bu tasvir Paris'teki örneğin aynısıdır. Paris nüshasında Latince olarak belirtilen yapı ve kent kapılarının adları MS 74'te de verilmiştir. Schedel'in Dünya Tarihi/Nürnberg Kroniği'nde yer alan tasvirler bu örneklerden oldukça farklıdır.

## II.SCHEDEL'İN DÜNYA TARİHİ/NÜRNBERG KRONİĞİ'NE İLİŞKİN KAYNAKLAR

Schedel'in Dünya Tarihi ya da Nürnberg Kroniği, dünyanın yaratılışından 1493 yılına değin gerçekleşen önemli olayları kapsaması ve içerdiği ahşap baskılar nedeniyle çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Schedel'in eserinden -örneğin- dünya tarihi, seyahatname derlemeleri ya da ahşap baskı teknikleri gibi farklı konulardaki pek çok yayında söz edilir. Çağdaş yayınlar ise tarih yazımı ve sanat tarihi eleştirisi üzerinedir. Londra'da yayımlanan "*The Gentleman's Magazine*"in Ağustos 1839'da çıkan 166ıncı sayısında yer alan "*A Treatise on Wood Engraving, Historical and Practical*" adlı William Andrew Chatto ve John Jackson'a ait makalede, Schedel'in Dünya Tarihi'ndeki ahşap baskılardan ve bu baskıların Alman Rönesansı'nın ünlü ressamı, aynı zamanda ahşap baskı ustası olan Albrecht Dürer'e (1471-1528) ait olduğundan söz edilmektedir (bk. Chatto ve Jackson, 1839: 107-125). Frederick Kohlrausch'un Londra'da 1844'te basımı gerçekleşen "*A History of Germany: From the Earliest Period to the Present Time*" başlıklı kitabında 1273-1520 yıllarını kapsayan dönem için Almanya'nın tarihini ele alan eser listesi içinde Schedel'in Dünya tarihi de

geçmektedir (bk. Kohlrausch, 1844: Fifth Period-10). İlki New York'ta 1849'da yayımlanan; daha sonra 1850, 1857 ve 1861'de yeniden basılan Amerikalı tarihçi Washington Irving tarafından kaleme alınan "*The Works of Washington Irving: Life and Voyages of Christopher Columbus*" adlı kitapta Kolomb (1451-1506) ile çağdaş Nürnberg Kroniği'ne atıfta bulunulur (bk. Irving, 1861: 354). 1870'de Londra'da basılan İngiliz ressam ve nümismat Henry Noel Humphreys'in "*Masterpieces of the Early Printers and Engravers*" adlı kitabında Schedel'in Dünya Tarihi özet bir metinle tanıtılır (bk. Humphreys, 1870). Schedel'in Dünya Tarihi'ne ilişkin ilk detaylı sanat tarihsel inceleme 19. yüzyılın sonlarında Fransız Yahudisi sanat eleştirmeni, koleksiyoner ve sanat tarihçisi Charles Ephrussi (1849-1905) tarafından kaleme alınmıştır. Ephrussi'nin "*Étude sur la Chronique de Nuremberg de Hartmann Schedel: avec les bois de Wolgemut & W. Pleydenwurff*" adlı eseri 1894'te Paris'te basılır. 1930'da San Francisco'da The American Type Founders' Company'nin (ATF) sonradan bir parçası olan Hamilton Manufacturing Company'de, ardından United Printing Machinery Company'de çalışan, tipografi arşivcisi ve tipografi yazarı Henry Lewis Bullen'in (1857-1938) "*The Nuremberg Chronicle or The Book of Chronicles from the Beginning of the World, the most Famous of German Picture Books of the Fifteenth Century*" adlı kitabı yayımlanır. 1941 yılında Amerikalı eyalet arşivcisi David Cushing Duniway'in ahşap baskılara ilişkin sayısal verilerle birlikte Latince ve Almanca edisyonu karşılaştırdığı "*A Study of the Nuremberg Chronicle*" adlı makale *The Papers of the Bibliographical Society of America* dergisinin 35inci sayısında çıkar. Nürnberg Kroniği'nin 1497 tarihli Augsburd'da kopyalanan Latince korsan kopyasının ahşap baskı bazı röprodüksiyonlarına Ellen Shaffer'in "*The Nuremberg Chronicle A Pictorial World History from The Creation to 1493 with a Leaf from The Pirated Augsburg Latin Edition of 1497*" adlı monografisinde yer verilir. Eser Los Angeles'taki Dawson's Book Shop için 1950'de basılır. Eserde Latince edisyondan orijinal bir folyo da yer alır. Aynı yıl Nürnberg Kroniği'ne ilişkin ilk Almanca özet çalışma İsviçre'de Xaver Schnieper tarafından "*Die Schedelsche Weltchronik. Eine Einführung und Würdigung*" adıyla yayımlanır. (Reske, 2000: 129). Almanya'da 1972 yılında böyle bir çalışma Josef Guter tarafından kaleme alınır ve "*Das Antiquariat*"ın 22inci sayısında "*Schedelsche Weltchronik: Werk-Autor-Wirkung*" adıyla yayımlanır (Reske, 2000: 129-130). Schedel'in Dünya Tarihi-Nürnberg Kroniği'ndeki Konstantinopolis tasvirleri üzerine de bir çalışma yapılmıştır. Albrecht Berger ve Jonathan Bardill'in

"*The Representations of Constantinople in Hartmann Schedel's World Chronicle, and Related Pictures*" adlı makalesi "*Byzantine and Modern Greek Studies*" (tr. *Bizans ve Modern Grek Çalışmaları*) dergisinin 22inci sayısındaki yerini alır (bk. Berger ve Bardill, 1998: 1-37). Rose-Marie Hagen ve Rainer Hagen'in "*What Great Paintings Say*" (tr. *Harika Eserlerin Söyledikleri*) adlı kitabında, Schedel'in eserinin çağının yalnızca tarihsel bilgisine ilişkin değil aynı zamanda coğrafyaya dair kapsamlı bir çerçeve çizdiğinden ve keşif çağının tipik bir ürünü olduğundan söz edilir (bk. Hagen ve Hagen, 2003: 132). Stefania Filippi'nin "*Il Liber chronicarum di Hartmann Schedel (1493). Ipotesi sulle attribuzioni a Dürer*" adlı Bononia Üniversitesi Yayınları'na ait "*Un Lungo Percorso dal Medioevo a Oggi*" adlı yıllıkta yer alan makalesinde, Schedel'in Dünya Tarihi'nde yer alan ahşap baskıların Albrecht Dürer tarafından hazırlandığı üzerine çıkarımlar yapılmaktadır (bk. Filippi, 2011: 37-51). Johannes Heil'in 2015 yılında "*Bilder kollektiver Gewalt-kollektive Gewalt im Bild: Annäherungen an eine Ikonographie der Gewalt*" adlı kitapta çıkan "*Das unsichtbare Kollektiv und der gesichtslose Henker Zur Darstellung der Judenverbrennung in Hartmann Schedels*" makalesinde, Mecklenburg'da gerçekleşen, Sternberg Olayı olarak bilinen Yahudilerin yakılması olayını (1492) betimleyen Nürnberg Kroniği'nde yer alan tasvir üzerine ikonografik bir inceleme sunulur (bk. Heil, 2015: 345-355). 2017 yılında Vinícius de Freitas Morais'in "*A cidade real e ideal: a paisagem de Nuremberg na crônica de Hartmann Schedel e a sua concepção de espaço urbano*" adlı makalesi "*Cuadernos Medievales*" yıllığının 23üncü sayısında yayımlanır. Makalede yazılı ve görsel kaynaklar karşılaştırılarak Bavyera bölgesi için önemli ve ayırt edilebilir ekonomik kutup görevi üstlenen Nürnberg kentine dair Schedel'in Dünya Tarihi üzerinden çıkarımlar yapılmaktadır (bk. Morais, 2017: 69-81).

## III.FOLYO 129*VERSO*-130*RECTO*, 249*RECTO* VE 257*RECTO*'DAKİ KONSTANTİNOPOLİS'E İLİŞKİN LATİNCE METİNLERİN TÜRKÇE' YE AKTARIMI (Resim 1-4)

Eserin dijital bir kopyasının çevrimiçi olarak erişilebildiği Beloit College Morse Library'nin internet sitesinde, eserdeki bazı metinlerin ve Konstantinopolis'e ait tasvirlerin yer aldığı folyo 129*verso*-130*recto*, 249*recto* ve folyo 257*recto*'daki Latince metinlerin İngilizce'ye tercümesi verilmiştir (Morse Library, 2003).

Aşağıda orijinal eserden kopyalanmış Latince metinler (Resim 1-4; Morse Library, 2003) ve bu metinlerin İngilizce'den Türkçe'ye aktarımı tarafımdan yapılarak verilmiştir.

***Folyo 129verso (Resim 1):***

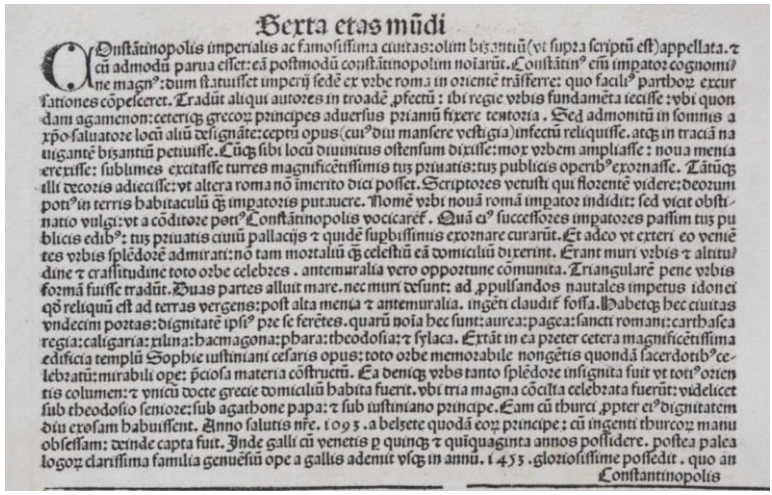

Berta etas mūdi

Constantinopolis imperialis ac famosissima ciuitas: olim bizantiū (vt supra scriptū est) appellata. t cū admodū parua esset: eā postmodū constantinopolim nōiarūt. Constantin⁹ cūm impator cognomine magn⁹: dum statuisset imperiū sedē ex vrbe roma in orientē trāsferre: quo facili⁹ parthoꝝ excursationes cōpescaret. Tradūt aliqui autores in troadē ꝓfectū: ibi regie vrbis fundamēta iecisse: vbi quondam agamenon: ceteriq; grecoꝝ principes aduersus priamū fixere tentoria. Sed admonitū in somnis a xpo saluatore locū aliū designāte: ceptū opus (cui⁹ diu mansere vestigia) imfectū reliquisse. atq; in tracia nauigantē bizantū peruenisse. Cūq; sibi locū diuinitus ostensum dixisse: mox vrbem ampliasse: nouaq; menia erexisse: sublimes excitasse turres magnificētissimis tuꝝ priuatis: tuꝝ publicis operib⁹ exornasse. Tātūq; alti decoris adiecisse: vt altera roma nō imerito dici posset. Scriptores veteres qui florentē videre: deoꝝ poti⁹ in terris habitaculū q̄ impatoris putauere. Nomē vbi nouā romā impator indidit: sed vicit obstinatio vulgi: vt a cōditore pori⁹ Constantinopolis vocitaret. Quā a⁹ successores impatores passim tuꝝ publicis edib⁹: tuꝝ priuatis ciuiū pallaciis t quidē supbissimis exornare curarūt. Et adeo vt exteri eo venientes vbis splēdorē admirati: nō tam mortaliū q̄ celestiū eā domicilū dixerint. Erant muri vbis t altitudine t crassitudine toto orbe celebres. antemuralia vero opportune cōmunita. Triangularē pene vbis formā fuisse tradūt. Duas partes alluit mare. nec muri defunt: ad ꝓpulsandos nautales impetus idonei q̄ reliquū est ad terras vergens: post alta menia t antemuralia. ingēs claudit fossa. Habetq; hec ciuitas vndecim portas: dignitatē ipsi⁹ pre se ferētes. quarū noia hec sunt: aurea: pagea: sancti romani: carthasea regia: caligaria: xilina: bacmagona: pbara: theodosia: t sylaca. Ertāt in ea preter cetera magnificētissima edificia templū Sophie iustiniani cesaris opus: toto orbe memorabile nongētis quondā sacerdotib⁹ celebratū: mirabili ope: pciosa materia cōstructū. Ea deniq; vbs tanto splēdore insignita fuit vt toti⁹ orientis columen: t vnicū tocte grecie domicilū habita fuerit. vbi tria magna cōcilia celebrata fuerūt: videlicet sub theodosio seniore: sub agathone papa: t sub iustiniano principe. Eam cū thurci ꝓpter ei⁹ dignitatem diu eosam habuissent. Anno salutis nre. 1095. a belzete quodā eoꝝ principe: cū ingenti thurcoꝝ manu obsessam: deinde capta fuit. Inde galli cū venetis p quinq; t quīquaginta annos possidere. postea palealogoꝝ clarissima familia genuēsiū ope a gallis ademit vsq; in annū. 1453. gloriosissime possedit. quo an

Constantinopolis

**Resim 1.** Folyo 129verso (Morse Library, 2003).

*"Konstantinopolis, imparatorluk kenti ve çok ünlü kent, henüz küçükken Byzantium olarak ve ardından Konstantinopolis olarak anıldı. Büyük Konstantin(os) imparatorluk tahtını Partlar'a karşı daha fazla korumaya almak üzere, Roma'dan doğuya gitmeye karar verdiğinde, Troya'ya geçti, ki orası bir zamanlar Agamemnon ve diğer Yunan prenslerinin Priam'a karşı çadırlarını kurduğu yerdi ve orada bir kraliyet kentinin temellerini atmayı üstlendi. Ve Trakya'dan Byzantium'a geçti. Kent kısa zamanda yeni kaleler ve yüksek kuleler inşa edilmek ve kentin güzel kamusal ve diğer binaları iyileştirilmek suretiyle genişledi, bu nedenle kent haklı olarak ikinci bir Roma olarak anıldı. Antik dönem tarihçileri, ki onlar kentin kendi çiçeğini gördüler, ona imparatorların değil, yeryüzündeki Tanrıların evi olarak değer verdiler. İmparator kenti yeni Roma olarak adlandırdı, fakat yaygın düşünceye göre kent, kurucusundan dolayı Konstantinopolis adını korudu. Kent zaman zaman kamusal ve diğer iyi yüksek binalarla genişletildi, yabancılar onun görünüşü karşısında şaşkına döndüler, onlar kente sadece ölümlü*

*günâhkarların evi değil fakat aynı zamanda göksellerin evi olarak da saygı gösterdiler. Kent duvarları yükseklikleri ve incelikleri nedeniyle dünya çevresinde övüldü ve onun ustaca savunması sağlandı. Onlar kentin üçgen (biçiminde) olduğunu yazdılar. İki kenarda, duvarlar denize bitişerek, kenti deniz saldırılarına karşı güvence altına aldı. Kara tarafı surların dışındaki bir hendek ile çevrelenmişti. Bu kent güzelliğinin görülebileceği 12 kapıya sahipti. Çok muhteşem diğer binalara ek olarak Sophia Kilisesi, Iustinianos tarafından inşa edildi; imparator ve kilise evrensel hayranlığa layık görüldü. Ona (kiliseye) 900 rahip atandı ve muhteşem beceriyle ve pahalı malzemelerle inşa edildi. Kent doğunun tüm halkları tarafından ziyaret edildi ve Yunanistanlı eğitimli erkeklerin bazılarının evi oldu. Orada üç büyük konsil toplandı. Kent, tanınmışlığı ve refahı nedeniyle Türklerin kıskançlığını uyandırdı ve onların zulmünden muzdarip oldu. Kurtuluşumuzun Yılı'nda, 1093'te büyük bir güç tarafından kuşatıldı ve alındı. Ardından Galyalılar, Venediklilerle birlikte 55 yıl boyunca bu kenti işgal ettiler. Paleologi olarak anılan, Ceneviz'in sonraki asil kuşağı, kenti Galyalılar'dan aldı ve kendi egemenliğine dahil etti, 1453'e kadar elinde tuttu..."*

***Folyo 130recto (Resim 2):***

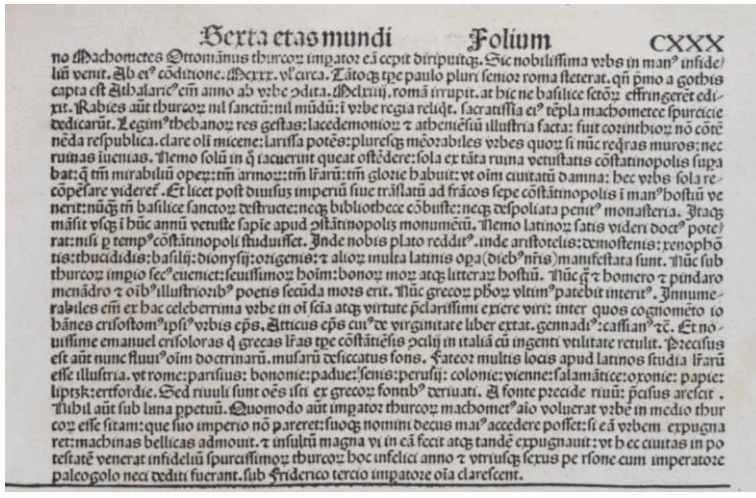

Sexta etas mundi Folium CXXX

no ꝺ Machometes Ottomānus thurcoꝝ imp̄ator eā cepit diripuitq; Sic nobilissima vrbs in man⁹ infideliū venit. Ab ei⁹ cōditione. ꝺcxxx. vſ̄q; arca. Tātoq; tpe paulo pluri⁹ senior roma steterat. qñ primo a gothis capta est Athalaric⁹ cū anno ab vrbe cōdita. ꝺclxiij. romā irrupit. at hic ne basilice sc̄oꝝ effringeret edixit. Rabies aūt thurcoꝝ nil sanctū: nil mūdū: i vrbe regia reliq̄t. Sacratissia ei⁹ tēpla machometee spurācie dedicarūt. Legim⁹ thebanoꝝ res gestas: lacedemonioꝝ ⁊ athenēsiū illustria facta: fuit corinthioꝝ nō cōtēnēda respublica. clare oli micene: larissa potēs: pluresq; mēoꝝabiles vrbes quoꝝ si nūc reḡas muros: nec ruinas inuenias. Nemo solū in q̄ cucurrit queat ostēdere: sola ex tāta ruina vetustatis cōstantinopolis supbat: q̄ tm̄ mirabilū opeꝝ: tm̄ armoꝝ: tm̄ ſarū: tm̄ glorie habuit: vt oīm ciuitatū ꝺamna: hec vrbs sola recōpēsare videret. Et licet post diuisuꝫ imperiū siue trāslatū ad frācos sepe cōstantinopolis i man⁹ hostiū venerit: nūq̄ tm̄ basilice sanctoꝝ destructe: neq; bibliothece cōbuste: neq; despoliata penit⁹ monasteria. Itaq; māsit vsq; i hūc annū vetuste sapie apud cōstantinopolis monumēta. Nemo latinoꝝ satis videri doct⁹ potest: nisi p temp⁹ cōstantinopoli studuisset. Inde nobis plato redit⁹. inde aristotelis: demosthenis: xenophōtis: thucididis: basilij: dionysij: origenis: ⁊ alioꝝ multa latinis opa (dieb⁹ nr̄is) manifestata sunt. Nūc sub thurcoꝝ impio sec⁹ euenet: seuissimoꝝ hoīm: bonoꝝ moꝝ atq; litteraꝝ hostiū. Nūc q̄ ⁊ homero ⁊ pindaro menādro ⁊ oīb⁹ illustrioꝝ⁹ poetis secūda mors erit. Nūc grecoꝝ phōꝝ vltim⁹ patebit interit⁹. Innumerabiles eīm ex hac celeberrima vrbe in oī scīa atq; virtute p̄clarissimi exiere viri: inter quos cognomēto ꝺ bānes crisostom⁹ ipſi⁹ vrbis ep̄s. Atticus ep̄s cui⁹ de virginitate liber extat. gennadi⁹: cassian⁹ ⁊c. Et nouissime emanuel crisoloras q̄ grecas lr̄as tpe cōstātiēsis pauli⁹ in italiā cū ingenti vtilitate retulit. Precisus est aūt nunc fluui⁹ oīm doctrinarū. musarū deficcatus fons. Fateor multis locis apud latinos studia lr̄arū esse illustria. vt rome: parisius: bononie: padue: senis: perusij: colonie: vienne: salamātice: oxonie: papie: liptzk: erffordie. Sed riuuli sunt oēs isti ex grecoꝝ fontib⁹ ꝺriuati. A fonte preade riuū: pclus arescat. Nubil aūt sub luna ppetuū. Quomodo aūt imperator thurcoꝝ machomet⁹ alio voluerat vrbē in medio thurcoꝝ esse sitam: que suo imperio nō pareret: suoq; nomini decus mai⁹ accedere posset: si eā vrbem expugnaret: machinas bellicas admouit. ⁊ insultū magna vi in eā fecit atq; tandē expugnauit: vt h ec ciuitas in potestatē veneraī infidelū spurissimoꝝ thurcoꝝ hoc infelici anno ⁊ vtriusq; seruis pe rsone cum imperatore paleologo nec̄ creditu fuerant. sub Friderico tercio imperatore oīa clarescent.

**Resim 2.** Folyo 130recto (Morse Library, 2003).

*"Türk Sultanı Muhammed Osmanlı (Machometes Ottomanus) tarafından tahrip edildiğinde. Ve böylece bu en soylu şehir, inşa edildikten 1130 yıl sonra kafirlerin ellerine geçti; ve Roma'dan daha uzun ayakta kalmıştı. Athalaricus, 1164'te şehrin kuruluşundan bu yana Roma'yı perişan etti; yine de azizlerin kiliselerinin yıkımını yasakladı; ama Türklerin öfke ve acımasızca cehaleti bu şehirde kutsal veya saf hiçbir şey bırakmadı, tapınaklar suiistimallere maruz bıraktılar. Biz Tebliler'in, Lakedaemonyalılar'ın, Atinalılar'ın ve Korinthoslular'ın mükemmel kutlamaları ve güçlü cesaret gösterilerini, yeryüzünde yerlerinden hiçbir iz bırakmayan pekçok saygın ülkeyi okuduk, fakat bu kent büyük yaşı, muhteşem binaları, silahları, edebiyatı, zafer ve onurları nedeniyle tüm diğer kentlerin kaybının ötesine geçerek diğer kentlerin hepsine eşit bir şekilde kayda değerdir. Ve imparatorluk Fransızlar'ın eline geçtiğinde, kent düşman eline geçti, fakat ne kutsal olan kiliselerin biri yıkıldı ne kütüphaneler yakıldı ne de manastırlar bütünüyle yağmalandı; Antik bilgelik bugüne kadar Konstantinopolis'te baki kaldı. Konstantinopolis'te bir süre çalışılmadığı sürece Latince yeterince öğrenilemedi. Plato bize bu kentten bir armağandı, Aristoteles'in, Demosthenes'in, Ksenophon'un, Thukidydes'in, Basilios'un, Dionysios'un, Origenes'in ve zamanımıza kadar pek çoğunun yazıları ve öğretileri bize bu kentten gelmişti. Fakat şimdi en vahşi insanlar, iyi ahlak ve öğretilerin düşmanları olan Türkler'in imparatorluğu altında idi. Şimdi öğreti nehirleri berbat ve bilgeliğin pınarı mühürlenmişti. Roma, Paris, Bologna, Padova, Siena, Köln, Viyana, Salamanka, Oxford, Pavia, Leipzig, Erfurt'ta, Latinler arasında pek çok yerde üniversiteler ve başka yerlerde mükemmel üniversiteler olduğunu belirtiyorum; fakat bunlar Yunanistan'ın pınarlarından akan sadece birer deredir. Bu kentin imparator III. Frederick'in hakimiyetinden sonra gerçekleşen savaş ve kuşatma yoluyla, nasıl Türk sultanının gücüne düştüğü, sonra söylenecektir. Konstantinopolis: Antik Byzantium yedi tepeden birincisi üzerinde yer alıyordu, onun üzerinde, birbiri ardına yükselen, İstanbul'un modern kenti (Grek evresinin kent tahribi) durur. Dünyanın antik metresi gibi, onun kuruluşları yedi tepe üzerine serildi ve imparator onu Yeni Roma olarak*

*adlandırdı. Ancak, o Ebedi Kent unvanını asla elde etmedi. Kuruluşlar, söylendiği üzere, cennetin emirlerine itaat eden bir imparator fermanına göre yerleştirildi. Yürüyerek, elinde bir mızrak, imparator Konstantinopolis'in sınırlarını işaretlemek üzere görkemli tören alayının başına geçti. Daha sonraki bir dönemde bir kurucunun seçimine ilham vermenin onuru Bakire Ana'ya atfedildi, ve O kentin vesayet koruyucusu oldu. Kentin adanmışlığı Konstantinos'un kendisinin de bunların bir türü olduğu dinlerin garip bileşkesini sergiledi. Araba oyunlarının görkemli gösterisinden sonra imparator ellerinde meşaleler taşıyan bazı dini seremonilere ait kıyafetler içindeki muhafızlar tarafından çevrelenerek muhteşem bir arabada kentin umumi kısmı boyunca taşındı. İmparator ellerinde kentin talihini simgeleyen altından bir heykel taşıyordu. Ritüeller 40 gün sürdü, ancak Mayıs'ın 11inci günü kentin kuruluş günü olarak kabul edildi. Konstantinopolis'in duvarları, üçgenin genişletilmiş sahası boyunca limandan Propontis'e kadar uzanmış ve yedi tepenin beşini kapatmıştı; fakat bunlar Konstantios'un saltanatından önce bitirilmemişti. Duvar, çoğunlukla dikdörtgen şeklinde olan kuleler tarafından kısa aralıklarla kuşatılmıştı. Konstantinopolis 1204'e kadar Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olarak kaldı. O yıl kent (Venedik eyalet-kentinin dükü) Kör Yaşlı Dandolo ve Fransızlar tarafından ele geçirildi. Kent 1204'ten 1261'e kadar Latin İmparatorluğu'nun tahtı oldu ve 25 Temmuz 1261'de, Grekler'in tartışmasız mülkiyetine geri döndü. 29 Mayıs 1453'te son Palaeologos XIII. Konstantios başkentinin duvarlarından düştü. Kent o zamandan beri Doğunun halkları tarafından en üstün dünyevi ve ruhani gücün tahtı olarak görülmektedir ve Sultan, Kaesar'ın varisi olmuştur. II. Muhammed'in kılıcının galibiyetinden önce kentin düştüğü yıl 1453'tü."*

## *Folyo 249recto (Resim 3):*

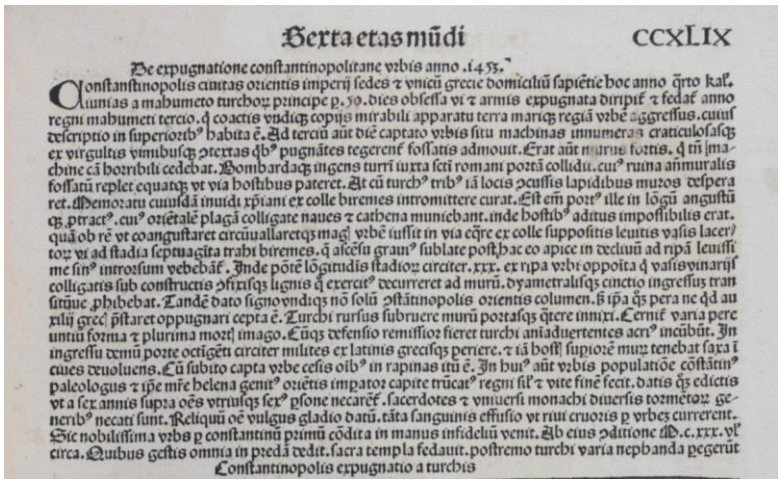

Berta etas mūdi CCXLIX

De expugnatione constantinopolitane vrbis anno .1453.

Constantinopolis ciuitas orientis imperij sedes ⁊ vnicū grecie domicilū sapiēcie hoc anno q̄rto kal. iunias a mahumeto turcho⁹ principe p. 50. dies obsessa vi ⁊ armis expugnata diripit⁹ ⁊ fedaſ anno regni mahumeti tercio. q̄ coactis vndiq̄ copijs mirabili apparatu terra mariq̄ regiā vrbē aggressus. cuius descriptio in superiorib⁹ habita ē. Ad tercū aūt diē captaro vrbis situ machinas innumeras craticulosasq̄ ex virgultis vimibusq̄ ꝓtextas q̄b⁹ pugnātes tegerent fossatis admouit. Erat aūt murus fortis. q̄ tū ꝑ machine cā horribili cedebat. Bombardaq̄ ingens turri iuxta sci romani portā collidit. cui⁹ ruina admiralis fossatū replet equatq̄ vt via hostibus pateret. Ät cū turch⁹ trib⁹ tā locis ꝓcussis lapidibus muros despera ret. ädemoraru cuiusdā inuidi xpiani ex colle biremes intromittere curat. Est em̄ port⁹ ille in lōgū angustū q̄ ꝓtract⁹. cui⁹ orientalē plagā colligate naues ⁊ cathena muniebant. inde hostib⁹ aditus impossibilis erat. quā ob rē vt coangustaret circūuallaretq̄ mag⁹ vrbē iussit in via cōre ex colle suppositis leuibus vasis lacer⁹ tor⁹ vt ad stadia septuagita trahi biremes. q̄ ascēsu grau⁹ sublate post hac eo apice in vtcluū ad ripā leuissi me sin⁹ introrsum vehebāt. Inde pōtē lōgitudīs stadioꝝ circiter .xxx. ex ripa vrbi oppoita q̄ vasis vinarijs colligatis sub constructis ꝓtinusq̄ lignis q̄ exercat⁹ decurreret ad murū. dyametralisq̄ cinctio ingressus tran situue ꝓhibebat. Tandē dato signo vndiq̄ nō solū ꝑstātinopolis orientis columen. ſ ipa q̄s pera ne q̄d au xilij grecī ꝑstaret oppugnari cepta ē. Turchi rursus suburuere murū portasq̄ q̄tere inuāt. Cernit varia pere untiū forma ⁊ plurima mortī imago. Cūq̄s defensio remissior fieret turchi anīaduertentes acri⁹ incūbūt. In ingressu tcmū porte octigēn circiter milites ex latinis grecisq̄ periere. ⁊ iā hostī supiorē murū tenebat saxa i cues reuoluens. Cū subito capta vrbe celsis oib⁹ in rapinas itū ē. In hui⁹ aūt vrbis populatiōe cōstātin⁹ paleologus ⁊ ipe mīe helena genit⁹ orientis imperator capite trūcat⁹ regni sil⁹ ⁊ vite finē fecit. datis q̄s edictis vt a sex annis supra oēs vtriusq̄ sex⁹ ꝑsone necarēt. sacerdotes ⁊ vniuersi monachi diuersis tormētoꝝ ge neribus necati sunt. Reliquū oē vulgus gladio datū. tāta sanguinis effusio vt riui cruoris p vrbes currerent. Sic nobilissima vrbs p constantinū primū cōdita in manus infidelū venit. Ab eius ädītione ädc.xxx.vi circa. Quibus gestis omnia in predā redāt. sacra templa fedauit. postremo turchi varia nephanda pegerūt

Constantinopolis expugnatio a turchis

**Resim 3.** Folyo 249recto (Morse Library, 2003).

*"1453 yılında Konstantinopolis'in Ele Geçirilmesi: Konstantinopolis, Oryantal İmparatorluğun tahtı ve Hıristiyan bilgeliğinin tekil ikametgahı bu yıl Haziran'ın ikinci gününde Muhammed, Türklerin prensi tarafından kuşatıldı. Kentin etrafı Muhammed'in üçüncü (hükümranlık) yılında 50 gün boyunca sarıldı ve güçle ve kolluklarla saldırıya uğradı, harap edildi ve lekelendi. O kenti kara ve denizden kuşattı, söğütten dokunmuş sayısız küfeyi yanında getirdi, onunla düşma kendini korudu, böylece onlar kale hendeğine yaklaştılar. Büyük ve güçlü bir silahla Aziz Roman(os) Kapısı'ndaki kuleyi vurdular ve yok ettiler, böylece enkaz kale hendeğine doldu, onu dümdüz etti ve düşmanın devrilmesini sağladı. Ve Türkler üç yerde (sur) duvarlarına zarar verdikten sonra (kenti almada) çaresiz kaldılar, o gemileri karaya çıkarmak ve bir tepeden denize indirmek için hain ve inançsız bir Hıristiyan'ın tavsiyesini aldı. Kentin birbirine bağlı gemilerle ve bir zincirle güvence altına aldığı Doğuda uzun ve dar bir kapısı vardı, bu yüzden ulaşılması*

*imkansızdı. Ancak daha güvenilir bir şekilde içeri girip kenti kuşatmak için tepedeki yolun düzeltilmesini sağladı, tamamı 70 roazlaufe[1] mesafe için gemiler altına fıçılar yerleştirilerek itildi ve Konstantinopolis'in karşısındaki sahilde ordunun surlara geçebileceği şarap fıçıları ile desteklenen 300 roazlaufe uzunluğunda ahşap bir köprü yaptı. Ve böylece Konstantinopolis kenti ve ayrıca Pera fırtınaya tutuldu, kent duvarları ve kapılar saldırıya uğradı ve en üst duvar parça parça oldu. Düşman taş yağdırmak suretiyle sakinlere çok fazla zarar verdi. Onlar kapılardan girerken 800 Grek ve Romalı şövalyeyi tutsak etti ve kenti ele geçirdiler. Grek imparator Konstantinos Palaiologos'un kafası kesildi ve altı yaş veya üstü tüm insanlar öldürüldü. Manastır rahipleri ve sakinleri çeşitli şekilde şehit edildiler, diğer insanlar da kılıçla öldürüldüler. O kadar kan döküldü ki kent boyunca derelere yayıldı. Gözü dönmüş Türkler tarafından Hıristiyan kanı üzerine pek çok insanlık dışı taciz uygulanırken, kiliseler ve Tanrının diğer evleri utanç verici ve korkunç bir şekilde karalandı ve onuru çiğnendi."*

***Folyo 257recto (Resim 4):***

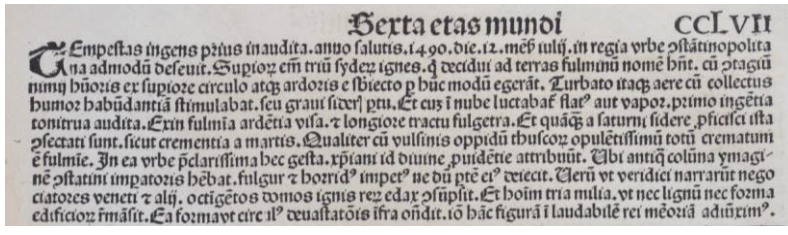
Sexta etas mundi CCLVII

Empestas ingens prius inaudita. anno salutis.1490. die.12.mēs iulij. in regia vrbe pstātinopolita na admodū desevit. Supioz eī triū sydez ignes. q̄ decidūt ad terras fulminū nomē hīt. cū pdictis nimq̄ būoris ex supioze circulo atq; ardoris e sbiecto p hūc modū egerāt. Turbato itaq; aere cū collectus humoz habūdantiā stimulabat. seu grauī sideī ptu. Et cuz ī nube luctabat flat⁹ aut vapoz. primo ingētia tonitrua audita. Exin fulmia ardētia visa. ⁊ longioze tractu fulgetra. Et quāq; a saturni sidere ,pficisci ista pfectati sunt. sicut crementia a martis. Qualiter cū vullinis oppidū thuscoz opulētissimū totū crematum ē fulmie. In ea vrbe pclarissima hec gesta. xpiani id diuine ,putātie attribuūt. Ubi antiq̄ colūna ymagiñē pstatini imperatoris hēbat. fulgur ⁊ horrid⁹ impet⁹ ne dū ptē ei⁹ decidet. Uerū vt veridici narrārūt negociatores veneti ⁊ alij. octigētos domos ignis rez edax pstrūxit. Et hoīm tria milia. vt nec lignū nec forma edificioz rmānsit. Ea formavt cire il⁹ ceuastatōis ifra oñdit. tō hāc figurā ī laudabilē rei mēoriā adūxim⁹.

**Resim 4.** Folyo 257recto (Morse Library, 2003).

*"Konstantinopolis kraliyet kentinde Temmuz ayının 12inci gününde, 1490'da büyük ve bilinmeyen bir fırtına oluştu. Üç üst takımyıldızın (ateşin düşme ışını olarak anılır) nem ve ısıyla karıştığında ve bozulmuş atmosferde birikmiş nem aşırı hale geldi, ve rüzgar ya da buhar bulutları çalkaladı, büyük gök gürültüsü sesleri duyuldu, ardından uzun ateş gibi şimşekler çaktı. Kafirler bunun Satürn gezegeninden geldiğini söylemesine rağmen Hıristiyanlar onu ilahi ihtiyat ve intikamla*

[1] Kelimenin anlamı bilinmemektedir; y.n.

*ilişkilendirdiler; gök gürültüsü, şimşek ve fırtına sadece Konstantinos Sütunu'nun bir kısmını yıkmadı ve aynı zamanda (güvenilir Venedikliler'in ve diğer tüccarların dediği gibi) yaklaşık 800 evi yaktı ve aşağıdaki resimde de görüldüğü gibi yaklaşık 3000 kişiyi tek bir alanda imha etti. Gökyüzünde, özellikle II. Frederick zamanında gökten düşen bir haçla işaretlenmişbir taş ile ilgili çok nadir ve sıradışı işaretlerden bahsedilmiştir, ve böylelikle bu zaman diliminde, 1492 yılının Kasım ayının 7inci gününde , öğleden sonra, imparator III. Frederick zamanında, büyük üçgen bir taş, 100 pound[2] ağırlığında ve bir saltzscheibe'den hafifçe daha küçük Greek harfi "Δ" (delta) gibi biçimi olan, Sundgau'daki Ensisheim'da olağandışı şeylerin bir parçası olarak gökyüzünden düştü. Bu dönemde Maksimilianus, Roma imparatoru ve Fransa kralı arasında Brittany Dükü yüzünden çok çekişme oldu, fakat durum Eichstaedt piskoposu ve diğerleri vasıtasıyla pasifize edildi. "*

## IV.KONSTANTİNOPOLİS TASVİRLERİ (Resim 8-11)

Schedel'in Dünya Tarihi'ndeki ahşap baskı resimler arasında beş farklı folyo üzerinde bulunan iki farklı Konstantinopolis tasvirinden folyo 129*verso*-130*recto*, 249*recto* ve 274*recto* üzerinde yer alan tasvirler oldukça benzer baskı kalıbıyla yapıldığı için yalnızca küçük farklar göze çarpar. Folyo 257*recto* üzerindeki tasvir ise bütünüyle farklı bir kalıpla yapılmıştır ve bu nedenle 129*verso*-130*recto*, 249*recto* ile 274*recto*'daki tasvirden oldukça farklıdır. Tasvirler kuşbakışı bir panorama sunarlar ve geniş bir renk skalası kullanılarak renklendirilmişlerdir.

**Resim 8-10:** Folyo 129*verso*-130*recto*, 249*recto* ve 274*recto* üzerinde yer alan tasvirde kompozisyonun çoğunu kaplayan alanda surlarla çevrelenmiş tarihi yarımada yer alır. Kompozisyonun sağına Pera'nın bir kısmı yerleştirilmiştir (Resim 8-10). Panoramada tarihi yarımada, ön düzlemden sağa uzanan *Propontis* (tr. Marmara Denizi) ile çevrelenir. Kenti kuşatan kara ile deniz koruma duvarları ve kent kapılarının hemen üstüne, dış cephelere yerleştirilen kalkan biçimli çerçeve içine alınmış haç ve çift başlı kartal motifli armalar dikkat çekicidir. Kalkanların üstünde taç biçiminde motifler yer alır. Koruma duvarlarının çevrelediği alanda özellikle seçildiği anlaşılan belli başlı yapılar yer alır ve bu alanın bir kısmı boş kalmıştır. Sur

[2] pound=ons, 1ons=31.1 gr; y.n.

içini temsil eden alanda Osmanlı dönemine ait herhangi bir yapı yoktur. Tasvirdeki temel problem seçilen yapıların, sığdırıldığı alanla ve kentin boyutlarına görece orantısız, gerçeklikten uzak boyutlarda; birbirine yakın ve sıkışık bir biçimde betimlenmiş olmasıdır. Tasvirlerdeki bir başka özellik de, bu eserle çağdaş Batı Avrupa sanatının resimsel düzenini yansıtıyor olmasıdır (Berger ve Bardill, 1998: 3-4). Tasvirde Hagia Sophia Kilisesi, Kutsal Havariler Kilisesi, Blakhernae Sarayı olması muhtemel bir bina, bazı anonim binalar ve Iustinianos Sütunu yer alır. Tasvirde Hagia Sophia'nın diğer binalara oranla büyük boyutlu betimlenmiş; ancak gerçek biçiminden ve görünüşünden uzak olması kayda değerdir. Kilisenin kubbesinin tepesinde yüksek bir oktagonal kasnak üzerinde yükselen bir aydınlatma kubbesinin (eng. *lantern*) betimlenişine bakılırsa; benzer mimari uygulamaları 15.-16. yüzyıla ait İtalyan mimarisinde görmek mümkündür. Sözgelimi Roma'daki San Pietro in Montorio Kilisesi'nin avlusunda yer alan Donato Bramante'nin 16. yüzyıl başlarına ait "Tempietto" olarak bilinen mezar yapısı (Resim 13) ve yüzyılın sonlarına ait San Pietro Kilisesi kubbesinde aynı uygulama karşımıza çıkar (Resim 14). Hagia Sophia'nın hemen önünde, tepesinde bir atlı heykeli bulunan sütun göze çarpar ve muhtemelen bu sütun Augustaion'daki Iustinianos Sütunu'dur (Resim 12). Hagia Sophia Kilisesi'nin önünde ve Iustinianos Sütunu'nun sağında muhtemelen bazilikal bir kilise olabilecek kırma çatılı (folyo 249*recto* ile 274*recto*) ve üç nefli (folyo 129*verso*) anonim bir bina bulunmaktadır. Sütunun solunda poligonal bir bina görülmektedir. Bu binanın oktagonal kasnak üzerinde yükselen dilimli ve bombeli bir kubbesi (eng. *lantern*) vardır ve oldukça ilginç bir mimari tarz yansıtır. Konumuna bakılacak olursa bu bina tahminen Sergiou kai Bakkhou *Martyrion*'u (modern Küçük Aya Sofya Camii) olmalıdır. Bu yapının gerisinde (kuzeyde) kubbeli bir rotond görülür. Bu alan çevresinde Argyroprateia'da Hagia Euphemia Kilisesi ve Antiokhos Sarayı, Khalkoprateia'da Lausos Sarayı bulunuyordu. Ancak Lausos Sarayı 7. yüzyıl civarında (Müller-Wiener, 2001: 122); Hagia Euphemia Kilisesi'nin son kalıntıları ise 15. yüzyılın sonlarında-16. yüzyılın başlarında yok olmuştu (Müller-Wiener, 2001: 125). Dolayısıyla Schedel'in eserinin ait olduğu dönemde bu yapılar çoktan kaybolmuştu. Tasvirde yapıların konumunun sorunlu olduğu ve kubbeli rotondun Hagia Sophia'nın kuzey batısına yerleştirildiği dikkate alınırsa bu alanda Theotokos Khalkoprateia Kilisesi yer almaktaydı (Resim 12). Tasvirde oktagonal bir bina da Hagia Sophia'nın gerisinde yer alır; bu yapının solunda ise üç nefli bir bazilika

vardır. Ne var ki ayırt edici bir betimleme sunmadığından bu yapının Hagia Eirene Kilisesi olduğunu ancak tasvirde yerleştirildiği alana bakarak ileri sürebiliriz (Resim 12). Ancak kesin bir tanımlama yapmak mümkün değildir. Yine poligonal yapının önünde minareyi andıran ve tepesi iğneye benzeyen iki daha da ilginç kule dikkat çeker. Tasvirde bu kulelerin doğru noktada betimlendiğini varsayarsak; bugün günümüzde kentin bu kısmında iki minareli camii bulunmamaktadır; dolayısıyla bu kuleler minare olmamalıdır. Tasvirde de bu tipte başka betimleme yoktur. Belki de bu kuleler *hippodromos*'un obelisklerini temsil etmektedirler. Bu ilginç kule ya da obelisklerin solunda ve biraz daha ön düzleme alınan yapı İmparatorluk Sarayı olmalıdır ve binanın sol ve sağ kısmının merkez cepheden dışa taşkın ve daha yüksek betimlendiği fark edilir. Binanın solunda arkada bir ağaç; ağacın solunda biraz uzakta bir değirmen -ve folyo 129*verso*-130*recto*'da üç değirmen- yer alır. Hagia Sophia'yı takip ederek kuzeye ilerlediğimizde, sur duvarlarının dibine yerleştirilen ve kubbesiyle, eyvanı andıran plan şemasıyla Blakhernae Sarayı olması kuvvetle ihtimal bina dikkat çeker. Genel panorama içerisinde yapı kentin kuzeyini işaret eden bir alana yerleştirilmiştir ve nitekim bu saray hâlihazırda kentin kuzey kesiminde yer almaktaydı (Resim 12). Bu binanın solunda ve daha güneye yerleştirilen iki rotondun, İmparatorluk Sarayı olabilecek yapının kuzeyindeki kuleleri biçimsel olarak tekrar eden ilginç kubbeleri olan dört kule ile çevrelendiği görülmektedir. Bu yapının güney doğusunda ise tepelerinde haç bulunan beş kubbeli binanın kentin fethinden kısa bir süre sonra, 1456'da yıkılan Kutsal Havariler Kilisesi olduğu düşünülebilir. Kentin güney batısını işaret eden alanda sur içinde gösterilen kulelerin bir saray ya da surların bir parçası olması muhtemel olsa da Yedikule'yi sembolize ettiği de ileri sürülebilir (Berger ve Bardill, 1998: 5). Sur duvarlarının dış cephesinde iki farklı noktaya birer zincir yerleştirilmiştir. Bu zincirler denizin içinde; biri Hagia Sophia Kilisesi ile aynı hizada, diğeri ise Haliç tarafında Galata'nın karşı kıyısına denk gelen noktadadır (Berger ve Bardill, 1998: 5-6). Tarihi yarımadanın karşısında tasvirin sağ tarafına Ceneviz yerleşimi Galata panoraması yerleştirilmiştir. Folyo 130*verso*'daki panorama folyo 249*recto* ve 274*recto* üzerinde yer alan tasvirden daha ayrıntılıdır. Ancak detaylara ilişkin tanımlama yapmak güçtür (Berger ve Bardill, 1998: 6).

**Resim 11:** Folyo 257*recto* üzerindeki tasvir diğer üç tasvirden oldukça farklıdır. Tasvirde kentte 12 Temmuz 1490'da gerçekleşen fırtına betimlenmiştir. Schedel'in metnine göre, hikaye Venedik tacirlerinin

raporlarına dayanmaktadır. Fırtınada Hagia Sophia'nın güneyindeki Augustaion'da yer alan Iustinianos Sütunu yıkılmıştır. Bölgeyi saran alevler nedeniyle 800 ev yıkılmış, 3000 insan ölmüştür. Tasvirde kenti doğu kısmındaki bazı detaylar betimlenmiştir. Bu detaylardan en dikkat çekici olanı arka düzlemde eğimli bir tepenin en üst noktasında gösterilen Hagia Sophia Kilisesi'dir. Kilise, bir önceki tasvirlerde olduğu gibi kubbesinin üzerinde bir aydınlatma kubbesi ile betimlenmiştir ve üstünde Latince olarak "S. Sophia" yazılıdır. Kilisenin güneyinde yer alan Iustinianos Sütunu dikkate alınırsa; kilisenin güney doğudan betimlendiği anlaşılmaktadır. Kilisenin sol ve sağ önünde minare olması muhtemel iki kule ve sağ arkasında sadece tepesi görünen üçüncü bir kule vardır. Hagia Sophia'nın ön düzleminde daha alçak bir strüktür görülür ve yapının cephesi boyunca Latince "S. Onofrius" kitabesi okunur. Bizans kaynaklarına bakılırsa bu kilise Alypios Manastırı yakınlarında yer almaktaydı (Berger ve Bardill, 1998: 18). Hagia Sophia Kilisesi'nin solunda, rotond strüktürün kubbe ve aydınlatma kubbesi ile tamamlandığı Iohannes Prodromos (tr. Vaftizci Yahya) Kilisesi görülür. Kilisenin üstünde Latince bir kısaltma ile "Joh[ann]is bapt[is]te" (tr. Vaftizci Yahya) kelimeleri okunur. Bu yapı Diipion'daki aslen Iohannes Theologos'a (tr. İncilci Yahya) adanan kilisedir (Berger ve Bardill, 1998: 18). Bu binanın solunda hippodromos'un *sphendone*'si kalıntı halinde yer alır. İki obelisk *sphendone*'nin sağına yerleştirilmiştir. Kalıntıların hemen altında Latince olarak "Destruct[i]o antiqua" (tr. yıkılmış eski bina) yazmaktadır. Biraz daha aşağı ilerlendiğinde kubbeli sade bir bina kalıntısı vardır ki; bu yapı Berger ve Bardill'e göre muhtemelen I. Basileios dönemi (867-886) yapısı Nea Ekklesia (Resim 12) ile ilişkilendirilen ve Osmanlılar tarafından kullanılmış olan Güngörmez Kilisesi'dir. Kilisenin konumu tartışmalı olsa da *sphendone*'nin güney doğu kısmındaki İmparatorluk Sarayı'nın geç döneme ait kısmına yakın olduğu kaynaklar vasıtasıyla bilinmektedir (Berger ve Bardill, 1998: 19). Hagia Sophia'nın sağ tarafında kubbesi görünen binanın Hagia Eirene Kilisesi olduğuna şüphe yoktur (Resim 12). Ne var ki kilisenin üstünde Latince olarak "S. joh[ann]es Crisostoma" (gr. Iohannes Khrisostomos) yazılıdır. Burada karışıklığa neden olan olabilecek bu kitabeye ilişkin açıklama aslında bu yapının Hagia Eirene Kilisesi olduğu ve azizin röliklerinin kiliseye gömülmesi ile ilişkilendirilmesi gerektiği üzerinedir (bk. Berger ve Bardill, 1998: 20). Bu yapıdan sağa doğru ilerlendiğinde Topkapı Sarayı'nı simgeleyen bir yapı grubu göze çarpar ve bu yapıların üstünde Latince olarak "Domus mag[ni] turci" (tr.

Büyük/Muhteşem Türk Sarayı) yazmaktadır. Bu yapıların çevrelediği güneye uzanan alanda Latince "Viridarium" (tr. bahçe) kelimesi okunur ve şüphesiz birkaç ağaçla zenginleştirilmiş bu yeşil alan Topkapı Sarayı'nın bahçesini temsil etmektedir. Bahçeden güneye, tasvirin sağ köşesine gelindiğinde sur içinde kubbesi ve kubbenin tepesindeki aydınlatma kubbesi görünen yapı Mangana ile Kynegion arasında bulunan Manganalı Georgios Manastırı'dır (Resim 12); nitekim yapının üstündeki Latince kitabede "S. geor[g]ius" kelimeleri okunmaktadır. Tasvirin merkezinde, tasvirde geniş bir yer kaplayan ve Latince "Stabula cameloru[m] / Stabula equoru[m]" kitabelerinin göze çarptığı yapı Seraglio'ya ait -en büyüğü- deve ve atların tutulduğu sonradan Ahırkapı olarak adlandırılan yeri simgeler. Bu yapının solunda, daha ön düzlemde yıkık durumda duvarlar ve benzerlerini Selçuklu hanlarında görebileceğimiz köşk mescitleri andıran bir strüktür görülmektedir. Burada herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Bu ilginç binanın solunda ise birbirine iliştirilmiş ve sur içinde gösterilen beş kayıkhane göze çarpar. Bunlar Kumkapı cephaneliğine aittir ve Sophia Limanı'nda (Resim 12) yer alan kayıkhaneleri temsil etmektedirler (Berger ve Bardill, 1998: 23). Tasvirde en ön düzlemde denizde bir kadırga ve filika betimlenmiştir.

## V.DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarih boyunca, kurulduğu dönemden bugüne değin çekiciliğini hiç kaybetmeyen Konstantinopolis/İstanbul; 15. yüzyılın sonlarında Nürnbergli Hartmann Schedel'in dünyanın, yaratılışından o döneme uzanan (1493) tarihine ilişkin eserinin bir parçası oldu. Eserdeki beş folyo üzerinde yer alan dört tasvirle kent, eserin okuyucularının gözleri önüne serildi. Aynı zamanda bu tasvirler Latince metnin bir şekilde görsel olarak dile getirilmesiydi. Şüphesiz ki eserin yazıldığı dönemde hâlihazırda ayakta duran yapılar azımsanmayacak sayıdaydı; ne var ki eserin ahşap baskılarını hazırlayanlar bu tasvirler için kentin belli başlı önemli ve adından söz ettiren yapılarını seçtiler. Böylece kenti hiç görmemiş olanların belleğinde bir "Konstantinopolis" imgesi yaratmayı amaçladılar: *Kentlerin Kraliçesi*! Kutsal Bilgelik'e adanmışlık simgesi Hagia Sophia Kilisesi, Antik dönemin görkemli gösterilerinin ruhunun canlandırıldığı *hippodromos*, kenti yeniden tasarlama girişiminde bulunan Iustinianos'un dünyevi bir imgesi ve yansıması olarak dikili duran Iustinianos Sütunu, Hagia Eirene Kilisesi, kentin görkemli sarayları, Blakhernae, İmparatorluk Sarayı, kentin surları ve onu çevreleyen Propontis ve Bosphoros... Tasvirlere ilişkin sırrını koruyan önemli nokta,

tasvirler için gereken ahşap baskıları hazırlayan Michael Wohlgemut ve Wilhelm Pleydenwurff'un Konstantinopolis'e gelip gelmediği; şayet gelmedilerse bu kent tasvirini neye dayanarak tasarladıklarıdır. Bir görüşe göre Wohlgemut ve Pleydenwurff Cristoforo Buondelmonti'nin 15. yüzyılın ilk yarısına ait eserlerindeki panoramalardan yararlanmışlardır. Bir görüş de ahşap baskıların hazırlanmasın da Dürer'in katkısının olduğu yönündedir. Cristoforo Buondelmonti'nin BAV'da yer alan Liber Insularum Arcipelagi nüshasındaki Konstantinopolis panoraması, Nürnberg Kroniği' ndekilerden daha kalabalık ve sıkışık bir kent izlenimi uyandırır. BNF'ta ve Gennadeios Kütüphanesi'nde yer alan kopyalar ise Nürnberg örneğine daha yakındır. Ne var ki bu tasvirler daha kuşbakışı bir görünüm sunarlar. Tasvirlerde detaycı bir yaklaşım bulunmaz. Nürnberg Kroniğindeki betimlemeler ise oldukça renklidir; detaylar özenle işlenmiştir.

**Resim 5.** Cristoforo Buondelmonti'nin "Konstantinopolis" panoraması, Liber Insularum Arcipelagi, 1420-1430'lar, env. no.: Vat. Cod. Urb. Lat. 458, (Biblioteca Apostolica Vaticana, 2018).

**Resim 6.** Cristoforo Buondelmonti'nin "Konstantinopolis" panoraması, Liber Insularum Arcipelagi, 1420-1430'lar, env. no.: GEFF 9351, (Bibliothèque nationale de France-Département Cartes et plans, 2018).

**Resim 7.** Cristoforo Buondelmonti'nin "Konstantinopolis" panoraması, Isolario Cristophori Buondelmontii presbyteri Florentini, 15. yüzyıl, env. no.: MS 71, (Gennadeios Kütüphanesi, 2018).

**Resim 8.** "Konstantinopolis", folyo 129*verso*-130*recto*, Nürnberg Kroniği, (University of Cambridge, 2018).

**Resim 9.** "Konstantinopolis", folyo 249*recto*, Nürnberg Kroniği, (University of Cambridge, 2018).

**Resim 10.** "Konstantinopolis", folyo 274*recto*, Nürnberg Kroniği, (University of Cambridge, 2018).

**Resim 11.** "Konstantinopolis", folyo 257*recto*, Nürnberg Kroniği, (University of Cambridge, 2018).

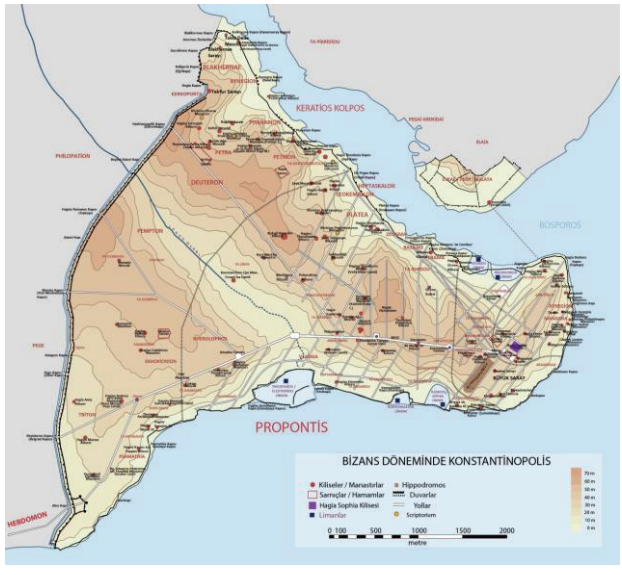


**Resim 12.** "Bizans döneminde Konstantinopolis", (Raymond Janin'den düzeltilerek; *La Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin: I. Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique,* Tome III, *Les églises et les monastères*, Paris, 1953).

**Resim 13.** "Tempietto", Donato Bramante, 16. yüzyılın başları, Roma-İtalya (BENTON, Tim. (2007), "Bramante and the sources of the Roman High Renaissance", *Locating Renaissance Art*, vol. 2, Yale University Press, Londra, ss. 251-290'da pl. 7.2).

**Resim 14.** "San Pietro Kilisesi", detay-kubbe, 16. yüzyılın sonları, Citta del Vaticano (Fotoğraf: KAYA ZENBİLCİ, İlkgül©. [Mayıs 2015]).

## KAYNAKÇA

BAŞGELEN, Nezih. (2010), *John Freely'nin Gözünden İstanbul*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BERGER, Albrecht ve BARDILL, Jonathan. (1998), "The Representations of Constantinople in Hartmann Sehedel's World Chronicle, and Related Pictures", *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 22 (1), Cambridge University Press, ss. 1-37.

BENTON, Tim. (2007), "Bramante and the sources of the Roman High Renaissance", *Locating Renaissance Art*, vol. 2, Yale University Press, Londra, s. 251-290.

CHATTO, William Andrew ve JACKSON, John. (1839), "A Treatise on Wood Engraving, Historical and Practical", *The Gentleman's Magazine*, Londra, s. 107-125.

DACKERMANN, Susan. (2002), *Painted Prints The Revelation of Color*, The Baltimore Museum of Art, Baltimore-Maryland.

DRAKOULIS, Dimitris P. (2014), "Η Κωνσταντινουπολη του 15ου αι. κατα τον Cristoforo Buondelmonti: Το χειρογραφο 71 της Γενναδειου βιβλιοθηκης", *35th Congress of the Hellenic Association of Historical Sciences Thessaloniki History Centre, Municipality of Thessaloniki*, Selanik, ss. 199-226.

DUNIWAY, David Cushing. (1941), "A Study of the Nuremberg Chronicle", *The Papers of the Bibliographical Society of America*, 35 (1), The University of Chicago Press, ss. 17-34.

FILIPPI, Stefania. (Şubat 2011), "Il Liber chronicarum di Hartmann Schedel (1493). Ipotesi sulle attribuzioni a Dürer", *Un Lungo Percorso dal Medioevo a Oggi - Annuario della Scuola di Specializzione in Beni Storici Artistici Dell'università di Bologna*, Bononia University Press, Bologna, ss. 37-51.

FÜSSEL, Stephan. (2001), *Chronicle of the World*, Köln.

GREEN, Jonathan. (2008), "Text, Culture and Print Media in Early Modern Translation: Notes on the «Nuremberg Chronicle» (1493)", *Fifteenth Century Studies 33*, Ed. Edelgard E. DuBruck ve Barbara I. Gusick, Camden House, Woodbridge, ss. 114-132.

HAGEN, Rose-Marie ve HAGEN, Rainer. (2003), *What Great Paintings Say*, vol. I, Taschen, Köln.

HALDON, John. (2017), *Bizans Tarih Atlası*, Alfa Yayınları, İstanbul.

HEIL, Johannes. (2015), "Das unsichtbare Kollektiv und der gesichtslose Henker Zur Darstellung der Judenverbrennung in Hartmann Schedels", *Bilder kollektiver Gewalt-kollektive Gewalt im Bild: Annäherungen an eine Ikonographie der Gewalt*, Edt. Michael Kohlstruck), Metropol Verlag, Berlin, ss. 345-355.

HUGHES, Bettany. (2017), *İstanbul Üç Şehrin Hikayesi*, Çev. Abdullah Yılmaz, Alfa Yayınları, İstanbul.

KOHLRAUSCH, Frederick. (1844), *A History of Germany: From the Earliest Period to the Present Time*, Londra.

IRVING, Washington. (1861), *The Works of Washington Irving: Life and Voyages of Christopher Columbus*, vol. III, New York.

JAMES, Liz. (2010), "Byzantium: a Very, Very Short Introduction", *A Companion to Byzantium*, Edt. Liz James, Blackwell, West Sussex, ss. 1-8.

MANGO, Cyril. (1991), "Constantinople", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I, Oxford University Press, New York-Oxford, ss. 508-512.

MORAIS, Vinícius de Freitas. (Aralık 2017), "A cidade real e ideal: a paisagem de Nuremberg na crônica de Hartmann Schedel e a sua concepção de espaço urbano", *Cuadernos Medievales*, vol. 23, Universidad Nacional de Mar del Plata, Arjantin Cumhuriyeti, ss. 69-81.

MÜLLER-WIENER, Wolfgang. (2001), *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

OSTROGORSKY, Georg. (2011), *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

REINERT, Stewen. (1991), "Constantinople, Siege and Fall of", *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, Oxford University Press, New York-Oxford, ss. 523-524.

RESKE, Christoph. (2000), *Die Produktion der Schedelschen Weltchronik in Nürnberg The Production of Schedel's Nuremberg Chronicle*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

WILSON, Adrian ve WILSON, Joyce Lancaster. (1976), *The Making of the Nuremberg Chronicle*, Amsterdam.

**İNTERNET KAYNAKÇASI**

BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA. (2018), "Vat. Cod. Urb. Lat. 458", erişim tarihi: 15.09.2018.

*https://digi.vatlib.it/view/MSS_Urb.lat.458*

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE DE FRANCE-DÉPARTEMENT CARTES ET PLANS. (2018), "GEFF 9351", erişim tarihi: 15.09.2018. *https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55010482q*

GENNADEIOS KÜTÜPHANESİ. (2018), "Isolario Christophori Buondelmontii presbyteri Florentini 15th Century Latin Manuscript by Cristoforo Buondelmonti", erişim tarihi: 15.09.2018. *http://gl.onlineculture.co.uk/ttp/*

MORSE LIBRARY. (2003), "Nuremberg Chronicle: English Translation", erişim tarihi: 15.09.2018. *https://www.beloit.edu/nuremberg/inside/translation/index.htm*

UNIVERSITY OF CAMBRIDGE DIGITAL LIBRARY. (2018), "Nuremberg Chronicles", erişim tarihi: 15.09.2018. *http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/PR-INC-00000-A-00007-00002-00888/1*

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.459692

# ARKEOLOJİK TOPLUMLARDA SÜTTEN KESME SÜRECİNİN KEMİK KOLAJENİNDEN ELDE EDİLEN SABİT KARBON VE AZOT İZOTOPLARI İLE İNCELENMESİ

*Kameray ÖZDEMİR*[*]

***Atıf/©:*** *Özdemir, Kameray (2018). Arkeolojik Toplumlarda Sütten Kesme Sürecinin Kemik Kolajeninden Elde Edilen Sabit Karbon Ve Azot İzotopları İle İncelenmesi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11, Sayı 2 , ss. 1137-1154*

**Özet:** *Eski insan topluluklarında anne sütüyle beslenme ve sütten kesme süreci ve davranışı, arkeolojik kazılarda ele geçen bireylere ait kemik ve dişler üzerinde yürütülen biyomoleküler çalışmalarla araştırılabilir. Söz konusu araştırmalar ağırlıklı olarak diyetin göstergesi sayılan sabit izotop oranlarının analizini içerir. Bu amaç doğrultusunda ağırlıklı olarak azot izotopları kullanılmakla birlikte, geçmiş beslenmenin yeniden yapılandırılması üzerine yürütülen araştırmalar oksijen, hidrojen gibi diğer kimyasal elementlerin izotoplarının da sütten kesme sürecinin aydınlatılmasında kullanılabileceğini göstermiştir. Diğer taraftan, yapılan araştırmaların sonuçları sadece kemik çalışılarak ulaşılan bilgilerdense, diş ve kemikten elde edilen verilerinin karşılaştırılmasıyla sütten kesme sürecinin daha yüksek bir hassasiyetle çalışılabileceğini ortaya koymuştur. Bu çalışma ile geçmiş insan topluluklarında kemik kolajeninden analiz edilen azot ve karbonun sabit izotoplarının sütten kesme sürecinin belirlenmesi çalışmalarına katkıları ve Anadolu'daki uygulamaları hakkında genel bir bilgi vermek amaçlanmıştır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *$\delta^{13}C$, $\delta^{15}N$, kesir faktörü, paleodiyet, Anadolu*

*Makale Geliş Tarihi:15.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 28.09.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Dr. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, kameray.ozdemir@hacettepe.edu.tr*

# Investigation Of Weaning Process In Archaeological Population By Stable Carbon And Nitrogen Isotopes Analysis From Bone Collagen

***Citation/©:*** *Özdemir, Kameray (2018). Investigation Of Weaning Process In Archaeological Population By Stable Carbon And Nitrogen Isotopes Analysis From Bone Collagen , Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue,, Year 11, Volume 2, October, 2018, pp.. 1137-1154*

***Abstract:*** *Breastfeeding and weaning processes and behaviors in ancient human populations can be investigated through biomolecular studies carried out on the bones and teeth of individuals recovered from archaeological excavations. Such studies mainly involve the analysis of stable isotope ratios, which are considered to be indicative of the diet. Studies have been carried out on the reconstruction of the past nutrition, mainly using nitrogen isotopes for this purpose, revealing that isotopes of other chemical elements such as oxygen and hydrogen can also be used to investigate the weaning process. On the other hand, the results of the investigations revealed that the weaning process could be performed with a higher precision by comparing the data obtained from the bone and the data obtained from the tooth and bone. This study aimed to give information on the determination of the weaning period by nitrogen and carbon stable isotopes of bone collagen in the past human populations and its the applications in Anatolia.*

***Keywords:*** *$\delta^{13}C$, $\delta^{15}N$, fraction factor, paleodiet, Anatolia*

## I. GİRİŞ

İnsan büyüme ve gelişiminin önemli bir parçası olan sütten kesme, katı gıdaların diyete girmesinin ardından emzirmenin sona ermesi olarak tanımlanmaktadır (Tykot, 2004). Dolayısıyla, bir döneme veya sürece işaret eder. Sütten kesme süreci, genellikle bütünsel şekilde incelenen çalışma alanlarından biridir. Her ne kadar örnek alınan bireylerin topluluğu ne oranda yansıtabileceği (osteolojik paradoks) ve ölüm yaşını belirlemede karşılaşılan hata payı gibi sorunlarla karşılaşılsa da (Reynard ve Tuross, 2015; Tsutaya ve Yoneda, 2015), sütten kesme süreci üzerine yürütülen çalışmalar geçmiş yaşam stratejileri hakkında oldukça değerli bilgileri bize sunar (Richards ve ark., 2003). Örneğin, yerleşik tarım toplumlarında, iş gücünü arttırmanın yolu doğum aralığını daraltmaktan geçtiği için söz konusu toplumlarda yaşam stratejisi olarak erken sütten kesme yaşı

beklenmektedir (Richards ve ark., 2003). Ayrıca yapılan çalışmalar yerleşik tarım toplumlarının lapayı sütten kesme süreci içinde ek gıda olarak geniş ölçüde kullandıklarını da ortaya çıkarmıştır (Richards ve ark., 2003). Ek gıdaların bebeklerin beslenmesine girmesiyle beraber karşılaşılan sağlık sorunları çeşitli çalışmalarla belgelenmiştir (Cunningham, 1995; Oddy, 2002; Turner ve ark., 2007; Triantaphyllou ve ark., 2008). Diğer taraftan, sütten kesmenin zamanlamasının ve ek gıdaların içeriğinin bebek morbidite ve mortalite oranını etkilediği de gösterilmiştir (McDade ve Worthman, 1998; Turner ve ark., 2007). Konu üzerine yapılan araştırmalar kapsamında doğurganlık ve sütten kesme yaşı arasındaki ilişki de incelenmiştir (Tsutaya ve ark., 2015).

Arkeolojik topluluklarda bebek beslenmesi ve sütten kesme örüntüleri ile ilgili önceki araştırmalar stres göstergelerinin değerlendirildiği geleneksel osteolojik teknikleri kullanmıştır. Fakat osteolojik analizler bir takım tartışmalı durumları da beraberinde getirmiştir. Yaygın olarak kullanılan stres göstergelerinden biri lineer mine hipoplazisidir (Katzenberg ve ark., 1996). Bununla birlikte, mine hipoplazisi etiyolojisinin non-spesifik doğası ve mine hipoplazisinin ortaya çıktığı yaşın tahmin edilmesi ilgili sorunlardan kaynaklı olarak konu üzerine yapılan erken çalışmaların sonuçlarının yeniden incelenmesinin gerekliliği önerilmiştir (Lewis, 2007; Büyükkarakaya, 2017a). Sütten kesme ile ilgili stresin bir diğer göstergesi olarak Harris çizgileri de incelenmiş, fakat sütten kesme stresi ile Harris çizgilerinin oluşumu arasında net bir ilişki olmadığı belirtilmiştir (Uysal, 2004). Bebeklik döneminin kritik ilk dönemini takip eden süreçte mortalite oranlarının incelenmesinin sütten kesme yaşı hakkında bilgi sağlayabileceği öne sürülmüştür (Lewis, 2007). Sütten kesme stresi ile morbidite oranındaki artış arasında bir ilişki olduğu gözlenmiştir (Goodman ve Rose, 1990). Yapılan çalışmaların sonuçları, genetik/anne koşullarının doğumdan hemen sonra görülen ölümlerin ana nedeni olduğunu, ancak sonraki aylarda ölümlerin çoğunlukla sütten kesme süreciyle ilişkili olduğunu göstermektedir (Erdal, 2000; Lewis, 2007; Özbek ve Erdal, 2006). Diğer taraftan, bebek iskeletinin kırılgan yapısı ile kazı yöntemlerinden dolayı ve/veya farklı/özel gömü bölgelerine gömülmesi olasılığı nedeniyle kalıntılarının temsil edilmemesi sorunu mevcuttur (Erdal, 2000; Özbek ve Erdal, 2006).

Sütten kesme süreci arkeolojik toplumlarda iskelet materyalinin biyomoleküler analizi kullanılarak da incelenebilir (Fogel ve ark., 1989;

Lewis, 2007; Mays, 2003; Özdemir, 2008; Özdemir ve Erdal, 2009; Özdemir ve ark., 2010; Büyükkarakaya ve ark., 2017b). Kemikleri ve dişleri oluşturan kimyasal yapı taşları (moleküller) ya doğrudan tüketilen gıdalardan ya da dolaylı olarak anneden bebeğe geçmesiyle elde edilir. Fetüs büyümesi ve gelişmesi için gerekli olan kimyasal bileşenleri plasenta aracılığıyla anneden alırken söz konusu kimyasallar süt emen bebeklerin beslenmesine anne sütüyle girmektedir (Mays, 2003). Her iki durumda kimyasal yapı taşlarının miktarı annenin beslenmesi ile doğrudan ilintilidir. Diğer taraftan, sütten tamamen kesilmiş bebek ve çocuklar gelişimleri için gerekli kimyasal bileşenleri en azından kısmen anneden bağımsızlaşmış diyetle edinmektedir (Fuller ve ark., 2006). Bu nedenle, bebeklerin ve çocukların iskelet dokuları ile kendi ve annelerinin diyetleri arasında bir ilişki vardır (Mays, 2003). Aradaki ilişkinin anlaşılması sütten kesme sürecine dair bir tahminde bulunulmasına izin verir. Kimyasal değişikliklerin örüntüsünün belirlenmesiyle bir topluluk için ortalama sütten kesme yaşı, ek gıdaların bebeklerin beslenmesine giriş zamanı ve bazı durumlarda ise kullanılan ek gıdaların türü gibi bilgiler elde edilebilir (örneğin, Dupras ve ark., 2001; Katzenberg ve ark., 1996; Jay, 2009). Bu çalışma ile geçmiş insan topluluklarında kemik kolajeninden analiz edilen azot ve karbonun sabit izotoplarının sütten kesme sürecinin belirlenmesi çalışmalarına katkıları ve Anadolu'daki uygulamaları hakkında genel bir bilgi vermek amaçlanmıştır.

## II. SÜTTEN KESMENİN TANIMI VE ÖNEMİ

Memeli hayvanlar yavrularına gerekli olan besini ve bağışıklığı doğumu takiben sürede süt emzirme ile sağlar. Süt salgılamaya duyulan metabolik ihtiyaç ve ilintili olarak takip eden doğumun ötelenmesi annenin süt salgılamaya yatırımı olarak görülür (Lee, 1996; Humphrey, 2010). Sütten kesme genel olarak süt salgılanmasının ve emzirmenin kesilmesi anlamına gelmektedir (Bogin, 1999). Sütten kesme aynı zamanda süt emmede dereceli bir azalışı ve süt dışı besinlere bağlılığın artmasını içeren bir süreç olarak da tanımlanır (Humphery, 2010). Bu tanıma göre sütten kesme süt dışı besinlerin bebeklerin beslenmesine ilk girişi ile başlar ve tamamen sütten kesilmeyle sonlanır (Katzenberg ve ark., 1996). Dolayısıyla, sütten kesme süreci birbirinden günler, aylar hatta yıllarla ayrılan iki farklı olayı kapsar (Humphery, 2010).

Sütten kesme yaşı, nüfusun doğurganlık hızı ve çocuk ölüm hızı gibi demografik faktörler üzerinde etkili olan önemli bir kültürel değişkendir

(Katzenberg ve ark., 1996; Mays, 2003; Dupras ve Tocheri , 2007). Arkeolojik toplumlar için de süt emzirme ve sütten kesme uygulamalarının örüntüsünü anlamak geçmiş yaşam biçimlerini yeniden kurgulamak için önemlidir. Elde edilen bilgilerle sütten kesme surecinin toplumların demografisi ve sağlığı, geçinim uygulamaları ile insan evrimi üzerine etkilerini anlaşılmaya çalışılır (Bogin, 1997; Jay, 2009:163).

Süt salgılamanın (laktasyonun) fertilite üzerinde etkisi olduğu bilinmektedir. Kadınların emzirirken gebe kalma olasılığı yumurtlamayı bastıran hormonların üretimi nedeniyle daha azdır (Kennedy ve ark., 1989; Taylor ve ark., 1999; Jay, 2009). Söz konusu hormonlar temel olarak meme ucunun uyarılmasının sonucu olarak üretilir. Bu nedenle üretilen süt miktarından ziyade süt emzirmenin sıklığı hormonların üretiminde daha önemlidir. Yumurtlama üzerindeki bu etki, emzirmenin, özellikle geleneksel toplumlarda, doğum aralığını ve dolayısıyla kadın başına düşen doğum sıklığını etkileyen başlıca faktörlerden biri olduğu anlamına gelir (bkz, McLaren, 1979; Thapa ve ark., 1988; Jay, 2009). Arkeolojide ve antropolojide kabul gören genel kanıya göre, toplayıcılıktan tarıma geçişle beraber nüfusta artış gerçekleşmiştir. Bu artışın arka planında doğum aralığının azalması ile karakterize olan doğum stratejisinde meydana gelen değişimler yer alır (örneğin, Bentley ve ark., 1993; Jay, 2009). Nüfus demografisinin yanı sıra sütten kesme örüntüsünü araştıran ve konu üzerine daha doğrudan bilgiler sunan izotop çalışmaları bu tür tartışmalara katkıda bulunabilir (örneğin, Fogel ve ark., 1997; Schurr ve Powell, 2005; Jay, 2009).

Emzirmenin bebeklerin sağlığı üzerinde de etkisi vardır. Bağışıklık sisteminin doğumdan sonra ki süreçte düzgün bir şekilde işlevini yerine getirmesi zaman alır. Dolayısıyla bebekler birçok enfeksiyona yakalanma riski taşır. Anne sütü, hayatın ilk aylarında içeriğinden dolayı çeşitli patojenlere karşı koruma sağlarken, sütten kesilme sürecinde anne sütünün sağladığı bu fayda ortadan kalkar (Hahn-Zoric ve ark., 1990; Katzenberg ve ark., 1996; Pabst ve Spady, 1990). Bebek diyetinin anne sütünün yanı sıra diğer gıda ve sıvılarla takviye edilmesi bu bağlamda önemlidir. Çünkü bağırsak parazitleri ve gıda kaynaklı patojenlerin anne sütüne ek gıdalarla vücuda girer (Filteau, 2000; Martines ve ark., 1994). Dolayısıyla, sütten kesmenin zamanlaması ve ek gıdaların içeriği bebek mortalitesi ve morbititesi üzerinde etkilidir. İzotop çalışmaları ek gıdaların bebeklerin beslenmesine giriş zamanını ortaya çıkararak geçmiş toplumların çocuk sağlığı ve ölümlüğü üzerine geliştirilen hipotezleri test etme olanağı sağlar.

## III. SABİT KARBON VE AZOT İZOTOP ANALİZLERİNİN TEORİK ARKA PLANI

### A. İzotop Nedir

İzotoplar bir elementin nötron sayısı farklı atomlarına denir. Radyoaktif veya sabit olmayan izotoplardan farklı olarak sabit izotoplar zaman içinde değişmezler. Birçok elementin iki veya daha fazla izotopu vardır. Paleodiyet ve sütten kesme sürecinin yeniden yapılandırıldığı biyomoleküler çalışmalarda kullanılan elementlerden biri olan karbonun (C) üç izotopu bulunmaktadır: $^{12}C$, $^{13}C$, $^{14}C$. İlk ikisi sabit izotoplar olup, diğeri zaman içinde radyoaktif olarak parçalanmaktadır. Beslenme çalışmalarında izotopları kullanılan bir diğer element de azottur (N). Azot, $^{14}N$ ve $^{15}N$ olmak üzere iki sabit izotop formuna sahiptir (Katzenberg, 2000).

İzotoplar kimyasal olarak aynı şekilde tepkime gösterir. Bununla beraber, atomları farklı atom ağırlığına ve büyüklüğüne sahip olduklarından tepkime hızları farklıdır. Tepkime hızlarında oluşan farklılaşma izotoplar arasındaki oranları karakteristik bir şekilde değiştirir. Etkinin büyüklüğü tepkimeye giren reaktif türler arasındaki göreli kütle farklılıkları tarafından belirlenir (Katzenberg, 2000).

### B. Azot Sabit İzotopları

Eski insan topluluklarında sütten kesme sürecinin yeniden yapılandırılması üzerine yürütülen çalışmalarda kullanılan en etkili element kemik kolajeninden elde edilen azottur (örneğin, Jay, 2009; Katzenberg ve Pfeiffer, 1995; Schurr, 1997). Tamamen anne sütü ile beslenen bebeklerin gelişen iskeletleri için gerekli azot süt proteininden elde edilir (Fogel ve ark., 1989; Fuller ve ark., 2006). Tüketilen besinler ile tüketicinin dokuları arasında kesir etkisi olduğundan azotun iki sabit izotopu arasında oluşan oran ($\delta^{15}N$ olarak yazılır) beslenme zinciri boyunca izlenebilir (Minagawa ve Wada, 1984). Trofik seviye yükseldikçe $\delta^{15}N$ değeri de artmaktadır (Şekil 1). Diğer bir deyişle, otoburların etoburlara göre daha düşük $\delta^{15}N$ oran değerleri vardır. Hepçillerin değerleri diğer iki grup arasında yer alır. Anne sütü ile beslenen bebekler beslenme zincirinde en tepede yer aldıklarından azot izotop oranları o topluluğun en yüksek değerlerini gösterir.

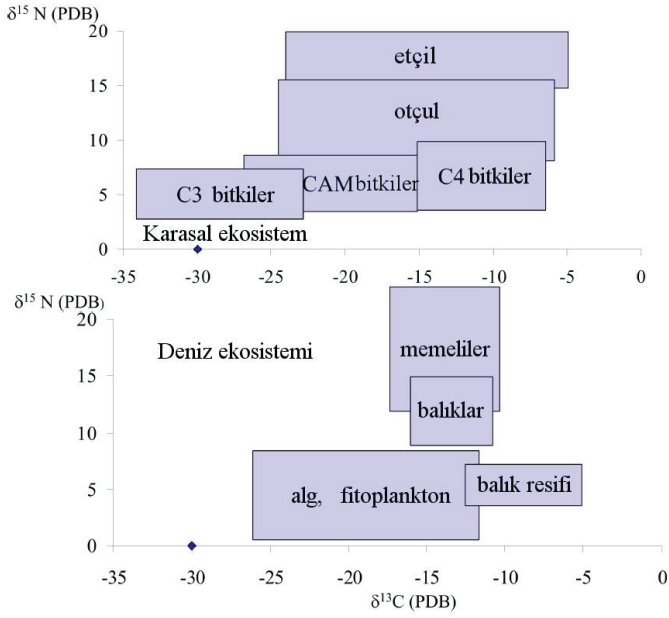


**Şekil 1:** Kara ve deniz ekosistemlerinde tropik seviyeye göre karbon ve azot sabit oranı farklılaşması.

Çağdaş saç ve tırnak örnekleri kullanılarak yapılan çalışmalar anne ile cenin arasında ya anlamlı bir farklılığın olmadığı (Fuller ve ark., 2006; Tsutaya ve Yoneda, 2015) ya da anne değerleriyle karşılaştırıldığında cenin lehine takribi olarak $\delta^{15}N$ değerinde ‰0,9 artış olabileceğini (Tsutaya ve Yoneda, 2015) ortaya çıkarmıştır. Bundan farklı olarak, cenin ve anne dokuları, gebelikte gözlenen pozitif azot dengesi nedeniyle, hamilelik öncesi döneme kıyasla $\delta^{15}N$ değerlerinde (‰-0,3 ila -1,1'e kadar) paralel bir düşüş sergilerler (Fuller ve ark., 2006; Tsutaya ve Yoneda, 2015).

Doğumun hemen sonrasında yenidoğanın $\delta^{15}N$ değeri, anne değerlerine benzerdir. Bebek anne tarafından emzirildikçe bir tüketici olarak besin zincirinde ki yeri yükselir. Bu nedenle emzirme sırasında, bebek dokularında $\delta^{15}N$ değeri, yaklaşık ‰2-3 oranında artış gösterir (Millard, 2000; Fuller ve ark., 2006; Tsutaya ve Yoneda, 2015). Ancak, sütten kesme süreci içinde bebeğin beslenmesi ek gıdalarla takviye edilmeye başlandığında $\delta^{15}N$ değeri düşüş gözlenir (Tsutaya ve Yoneda, 2015). Bebek tamamen sütten kesildiğinde ise $\delta^{15}N$ değerleri popülasyonun yetişkin üyelerinin seviyesine geriler. Kısaca yaşla birlikte negatif korelasyon gösteren $\delta^{15}N$ değerinden

hareketle sütten kesmenin aniden gerçekleşmediği, ek gıdaların takviyesi ile aşamalı bir süreç olduğu görülmektedir. Azot izotop değerlerinde gerçekleşen farklılaşmaya dair bir örnek İkiztepe Tunç Çağı Topluluğu için Şekil 2'de verilmiştir (Irvine, 2017). Grafikte farklı yaşlardan bebek ve çocukların $\delta^{15}N$ değerleri yetişkinlerin ortalama $\delta^{15}N$ değeriyle beraber verilmiştir. Yenidoğan bebeklerde yüksek olan $\delta^{15}N$ değerleri sütten kesme sürecinin başlangıcıyla beraber yetişkin değerinin altına düşmektedir.

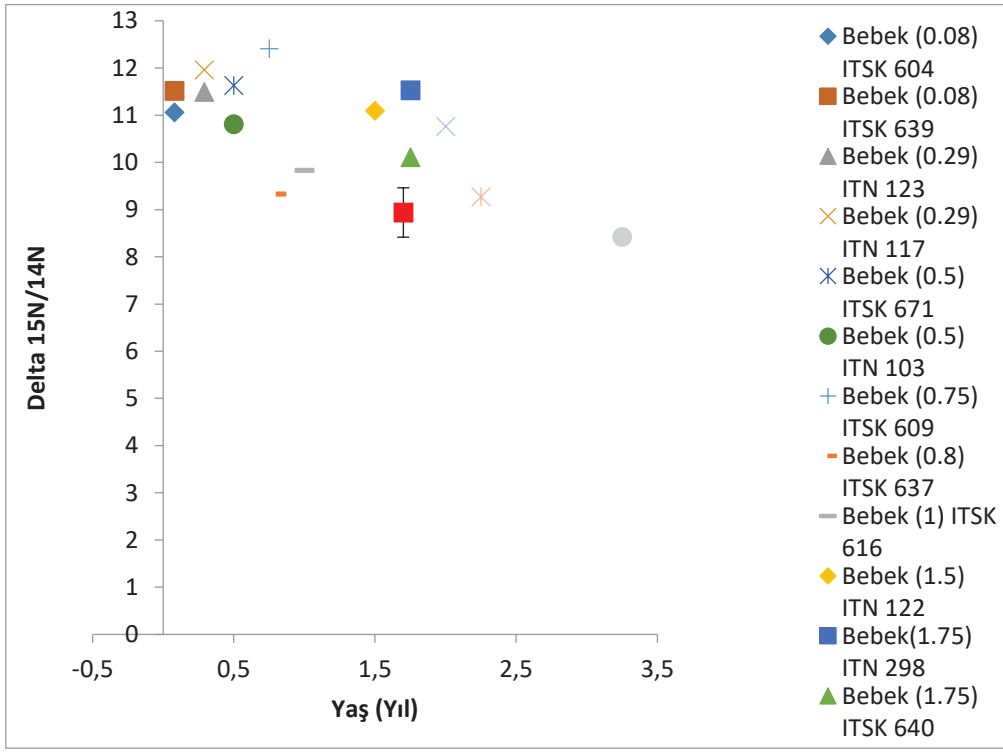


**Şekil 2:** İkiztepe Topluluğunun $\delta^{15}N$ değerlerinin yaşa göre dağılımı (Irvine, 2017).

### C. Karbon Sabit İzotopları

Karbonun sabit izotopları geçmiş beslenmenin yeniden yapılandırılması çalışmalarında sıklıkla kullanılır. Günümüzde kullanılan izotop oranı kütle spektrometresi tekniği azotun hafif izotoplarının yanı sıra karbonun hafif izotoplarını da ölçmemize olanak sağlar. Dolayısıyla aynı kolajen örneğinden hem azotun hem de karbonun izotop verileri elde edilmiş olur.

Beslenme zincirinde karbonun sabit izotop oranları arasında oluşan farklılık azot elementinin sabit izotop oranı arasında oluşan farklılık kadar net değildir. Yine de, değerler arasında oluşan maksimum ‰1'lik zenginleşmenin anne sütüyle beslenen bebekleri tanımlayabileceği önerilmiştir (Richards ve ark., 2002). Söz konusu ayrımın, anne sütü ile birlikte diyete ek gıdaların eklendiği noktada oldukça hızlı bir şekilde ortadan kalktığı da öne sürülmüştür (Fuller ve ark., 2006). Dolayısıyla, karbonun sabit izotop oranları, sütten kesme sürecinin geneli hakkında bilgi veren azot sabit izotop oranlarından farklı olarak, anne sütüne ek olarak bebeklerin beslenmesine giren gıdaların zamanlamasını ortaya çıkarabilmek için daha elverişlidir (Wright ve Schwarcz, 1998, 1999).

Karbonun sabit izotop oranları annenin veya takviye gıdalar alan bebeklerin beslenmesine giren bitki kaynaklarının $C_3$ veya $C_4$ kaynaklı olduğunu ortaya çıkarma potansiyeli de vardır. Bütün bitkiler Calvin tarafından tanımlanan fotosentez döngüsünü takip etmezler. Gerçekte beslenme ile ilgili ipuçlarını keşfetmemizi sağlayan değişik oranların ortaya çıktığı farklı döngüler vardır. Bitkiler dünyasında $C_3$, $C_4$ ve CAM olarak bilinen üç tip fotosentez döngüsü bulunur. $C_3$ fotosentez döngüsü alg, ıspanak ve arpa ile yapılan deneyler sonucunda keşfedilmiştir. Fotosentezin ilk aşamasında, $C_3$ bitkileri atmosferden gelen $CO_2$'i üç karbonlu bir bileşik olan *phosphoglycerat*'a dönüştürürler. Diğer bir fotosentez döngüsü olan $C_4$ döngüsü Hawai şeker kamışı ile yapılan deneylerde bulunmuştur. Bu döngüde atmosferden alınan $CO_2$ dört karbonlu bir bileşik olan *dicarboxylic* asit'e dönüştürülür. Daha sonraları araştırmalar üçüncü bir döngü olan CAM'i (*crassulacean asid metabolism*) ortaya çıkartmıştır. Bu döngü kaktüs gibi etli bitkilerde bulunur.

$C_4$ fotosentez döngüsünü takip eden bitkiler karbon kaynağı olan ve atmosferden alınan $CO_2$ yi kullanırken, fiziksel olarak daha ağır olan $^{13}C$'e karşı daha az ayrım gözetir. Böylelikle, $C_4$ bitkileri $C_3$ bitkilerinden daha az negatif $\delta^{13}C$ değerlerine sahiptir (Şekil 1). Ilıman bölgelerde, bir çok bitki $C_3$ türündendir (örneğin, bazı otlar, ağaçlar, çalılar, yumrulu bitkiler) ve $^0/_{00}$ –22 ile $^0/_{00}$ –38 aralığında değişen (ortalama $^0/_{00}$ –26) $\delta^{13}C$ değerlerine sahiptir. Buna karşın, $C_4$ bitkileri sıcak ve kurak iklimlere daha çok adapte olmuşlardır (örneğin, mısır ve darı) ve $^0/_{00}$ –9 ile $^0/_{00}$ –21 aralığında (ortalama $^0/_{00}$ –12,5) $\delta^{13}C$ değerlerine sahiptir (Şekil 1). Bu bitkileri tüketen insanlar $\delta^{13}C$ değerlerindeki farklılığı, ortalama olarak $^0/_{00}$5'lik bir sapmayla (fraksiyon veya kesir faktörü olarak adlandırılır) korurlar. Dolayısıyla

beslenmede hangi bitki grubunun öncelikli yer aldığı analizler sonucu ortaya çıkarılmış olur.

Karbonun sabit izotopları kullanılarak beslenmedeki karasal ve denizel gıdaların ağırlığı da tespit edilebilir. Deniz bitkileri, karasal kökenli çakıllar, çözünmüş $CO_2$ ($^0/_{00}$ -7) ve çözünmüş karbonik asit ($^0/_{00}$ 0) gibi değişik karbon kaynaklarına sahip olduğundan $\delta^{13}C$ değerleri $C_3$ ve $C_4$'lü karasal bitkilerin değerleri arasında yer alır. Bundan dolayı, deniz bitkilerini tüketen deniz organizmalarının değerleri $C_3$'lü bitkilerle $C_4$'lü bitkilerin değerlerinin arasındadır. Deniz balıklarının ve memelilerin $\delta^{13}C$ değerleri $C_3$ temelli beslenen hayvanların değerlerinden daha az negatiftir (yaklaşık $^0/_{00}$6) ve $C_4$ temelli beslenen hayvanlarınkinden ise daha çok negatiftir (yaklaşık $^0/_{00}$7). İzotop oranlarındaki bu farklılaşma bizi beslenmedeki kara ve deniz kökenliğin ağırlığını belirlemeye götürür. Dolayısıyla, eğer annenin beslenmesine deniz kaynaklı besinler girmişse anne sütüyle beslenen bebeklerin izotop değerlerinde söz konusu durumu tespit edebiliriz (Richards ve ark., 2006).

## IV. ANADOLUDA GERÇEKLEŞTİRİLEN UYGULAMALAR

Anadolu eski insan toplumlarında, sabit izotop analizleri ile sütten kesme yaşının belirlenmesine yönelik çalışmalar son yıllarda artış göstermekle birlikte daha çok neolitik döneme odaklanmıştır. Söz konusu çalışmalar Neolitik (Aşıklı, Çayönü, Çatalhöyük, Çamlıbel Tarlası), Geç Neolitik (Aktopraklık, Domuztepe), Erken Kalkolitik (Aktopraklık), Kalkolitik/Erken Tunç (İkiztepe) ve Bizans (Kovuklukaya) Dönemlerine ait iskelet kalıntıları üzerinde yürütülmüştür.

**Tablo1.** Anadolu'da İzotop Analizleriyle Sütten Kesme Yaşının Çalışıldığı Yerleşimler.

| Yerleşke-Dönem | Analiz Yöntemi | Sütten Kesme Yaşı | Referans |
|---|---|---|---|
| Aşıklı-Neolitik | İzotop Analizi (δ $^{15}$N) | 42 Ay | Pearson ve ark., 2010 |
| Çayönü-Neolitik | İzotop Analizi (δ $^{15}$N) | 24 Ay | Pearson ve ark., 2010 |
| Çatalhöyük-Neolitik | İzotop Analizi (δ $^{15}$N) | 18 Ay | Richards ve ark., 2003 |
| Aktopraklık-Geç Neolitik | İzotop Analizi (δ $^{15}$N) | 36 Ay | Budd ve ark., 2013 |
| Domuztepe-Geç Neolitik | İzotop Analizi (δ $^{15}$N) | 24 Ay | (Aktaran: Özdemir ve Erdal, 2009) |
| Aktopraklık-Kalkolitik | İzotop Analizi (δ $^{15}$N) | 48 Ay | Budd ve ark., 2013 |
| İkiztepe–Kalkolitik/Erken Tunç | İzotop Analizi (δ $^{15}$N) | 24 Ay | Irvine, 2017 |
| Kovuklukaya-Bizans | İzotop Analiz i(δ $^{15}$N) | 48 Ay | Özdemir ve ark., (baskıda) |

Anadolu'da yürütülmüş olan ilk izotop çalışmasından biri olan Neolitik Çatalhöyük'te sütten kesmenin 18 aylıkken başladığı ve 3 yaşında tamamlandığı ileri sürülmüştür (Richards ve ark., 2003). Aşıklı Höyük'te (Neolitik) sütten kesilme 12 ayda başlamış ve 24 ay sonra tamamlanmış, ancak Çayönü Tepesi'nde (Neolitik) sütten kesilme 24 aya kadar başlamamış, ancak 42 ayda tamamlanmıştır (Pearson ve ark., 2010). Aktopraklık'ta sütten kesilme yaşı Neolitik dönemde yaklaşık 3 yıl, Erken Kalkolitik'te ise 4 yıldır (Budd ve ark. 2012). Kuzey-Orta Anadolu'da yer alan Orta-Geç Kalkolitik Çamlıbel Tarlası'nın yerleşkesinden ele geçen, 12 aylıktan 4 yaşına kadar olan bebeklerin ve çocukların yetişkin ortalama

değerine kıyasla $\delta^{15}N$ değerinin yüksek olduğu bulunmuştur (Pickard ve ark., 2016). Bununla birlikte, bu bölgeden gün yüzüne çıkarılan tek bir kadın yetişkin birey olması nedeniyle, bu zenginleşmiş $\delta^{15}N$ değerlerinin, fizyolojik ve beslenme streslerinin de bir sonucu olabileceğinden, bir bakıcı trofik etkiden kaynaklandığını söylemek güçtür (Pickard ve ark., 2016). Orta Karadeniz Bölgesinde bulunan İkiztepe'de sütten kesme 1-3 yaş arası başlamış ve 2-3 yaş arası tamamlanmıştır (Irvine, 2017). Karadeniz Bölgesinde yer alan Kovuklukaya da yürütülen çalışmada takriben 4 yaşında olan çocuğun düşük izotop değerleri söz konusu bireyin sütten kesilmesin tamamlandığı şeklinde yorumlanmıştır (Özdemir, *baskıda*)

Elde edilen sonuçlara göre Anadolu'da sütten kesme yaşının 1,5 (18 ay) ila 4 (48 ay) yaş arasında değiştiği söylemek mümkündür (Richards ve ark., 2003; Irvine, 2017; Pearson ve ark., 2010; Budd ve ark., 2013; Özdemir, *baskıda*) (Tablo 1).

## V. SONUÇ

Sabit izotop analizleri, geçmiş popülasyonların beslenme modellerini yeniden yapılandırmanın yanı sıra doğurganlık, üreme davranışı, mortalite, emzirme ve sütten kesme gibi demografik özellikleri anlamak için kullanılan önemli bir yöntemdir. Geçmiş popülasyonlardaki sütten kesme örüntüsü (zamanlama veya hız) ve doğurganlık arasındaki karmaşık ilişki, insan iskelet kalıntılarından çıkarılan proteinlerin sabit azot ve karbon izotop oranlarıyla çalışmaktadır. Aslında araştırmalar için diş minesi, insana ait diğer biyoarkeolojik verilerle birlikte değerlendirildiğinde, eski ve modern toplumlarda emzirme ve sütten kesme uygulamalarının yeniden yapılandırılması için en uygun kaynak olarak görülmektedir. Bununla beraber, kemik kolajeninden elde edilen azot ve karbon sabit izotop oranlarının araştırmalara katkısı azımsanmayacak ölçüdedir. Son zamanlarda yapılan çalışmalar aynı bireye ait kemik ve diş proteinlerinin izotop değerlerini kullanmaya başlamışlardır.

Doğumdan hemen önce ve doğumdan hemen sonra annesiyle benzer olan bebeklerin $\delta^{15}N$ izotop değerleri, doğumu takip eden birkaç gün içinde anne değerlerinden %2 ila %3 daha yüksek seviyeye ulaşır. Bebek $\delta^{15}N$ değerlerindeki değişiklikler, trofik seviye etkisinden ve annenin diyetindeki varyasyonlardan kaynaklanmaktadır. Farklı yaşlardaki yetişkin yaş altı

bireylere ait kemikler ve dişler gibi dokuların $\delta^{13}C$ ve $\delta^{15}N$ sabit izotop oran değerlerini ölçerek belirli yaşlarda anne sütü alımının seviyesi ve ayrıca ek gıdaların bebek beslenmesine girişi ile gıdaların bileşenleri kolayca tahmin edilebilmektedir.

Anadolu'dan elde edilen çeşitli dönemlere ait insan iskeletleri üzerinde yürütülen azot sabit izotop analizleri sütten kesmenin 6 ayla 1 yıl arasında başladığını ve 2 ila 4 yaş arası çocuklarda son bulduğunu göstermiştir. Sabit karbon ve nitrojen izotop analizleri beraber değerlendirildiğinde, bebeklerin beslenmesine giren ve sütten kesme sürecini başlatan ek gıdaların, dünyanın diğer bölgelerinde yürütülen çalışmalara paralel olarak süt, süt ürünleri ve tahıldan oluştuğu belirlenmiştir. Çocukluk döneminin gıdaları ise süt ürünleri, tahıllar, sebzeler ve meyveleri kapsar.

Anadolu iskelet grupları üzerinde yürütülen mevcut çalışmalar kemik kolajeninin azot ve karbon izotop oranı üzerinden sütten kesme çalışması yapmaya odaklanmıştır. Gelecekte planlanacak olan çalışmaların farklı iskelet kısımlarının (kemik ve dişler) organik (kolajen ve farklı amino asitlerden) ve inorganik içeriklerinden elde edilecek karbon, azot, sülfür, oksijen, hidrojen ve diğer elementlerin sabit izotoplarının analizlerini içermesi sütten kesme sürecinin daha hassas bir şekilde anlaşılmasına olanak sağlayacaktır.

## KAYNAKÇA

Bentley, G. R., Goldberg, T., & Jasieńska, G. Z. Y. (1993). The fertility of agricultural and non-agricultural traditional societies. *Population Studies*, *47*(2), 269-281.

Budd, C., Lillie, M., Alpaslan-Roodenberg, S., Karul, N., & Pinhasi, R. (2013). Stable isotope analysis of Neolithic and Chalcolithic populations from Aktopraklık, northern Anatolia. *Journal of archaeological science*, *40*(2), 860-867.

Büyükkarakaya, A. M. (2017a). Tasmasor ve İkiztepe arkeolojik topluluklarında mine hipoplazilerinin incelenmesi. *DTCF Dergisi*, *52*(2).

Büyükkarakaya, A.M., Akyol, A.A & Özdemir, K. (2017b). Investigation of weaning process in the neolithic period Tepecik-Çiftlik population. Hitit University Journal of Social Sciences Institute,10, 169-196. doi: http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.306223

Bogin, B. (1999). *Patterns of human growth* (Vol. 23). Cambridge University Press.

Bogin, B. (1997). Evolutionary hypotheses for human childhood. *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists*, *104*(S25), 63-89.

Cunningham, A. S. (1995). Breastfeeding: Adaptive behavior for child health and longevity (chap. 9). *Stuart-Macadam P. Dettwyler K. Breastfeeding: Biocultural Perspectives. New York: Aldine De Gruyter*, 405-18.

Dupras, T. L., Schwarcz, H. P., & Fairgrieve, S. I. (2001). Infant feeding and weaning practices in Roman Egypt. *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists*, *115*(3), 204-212.

Dupras, T. L., & Tocheri, M. W. (2007). Reconstructing infant weaning histories at Roman period Kellis, Egypt using stable isotope analysis of dentition. *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists*, *134*(1), 63-74.

Erdal, Y. S. (2000). Eski Anadolu toplumlarında çocuk sağlığı ve hastalıkları. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, *43*(1), 5-19.

Fogel, M. L., Tuross, N., & Owsley, D. W. (1989). Nitrogen isotope tracers of human lactation in modern and archaeological populations. *Carnegie Institution of Washington Yearbook*, *88*, 111-117.

Fogel, M. L., Tuross, N., & Owsley, D. W. (1989). Nitrogen isotope tracers of human lactation in modern and archaeological populations. *Carnegie Institution of Washington Yearbook*, *88*, 111-117.

Fogel, M. L., Tuross, N., Johnson, B. J., & Miller, G. H. (1997). Biogeochemical record of ancient humans. *Organic Geochemistry*, *27*(5-6), 275-287.

Filteau, S. M. (2000). Role of breast-feeding in managing malnutrition and infectious disease. *Proceedings of the Nutrition Society*, *59*(4), 565-572.

Fuller, B. T., Fuller, J. L., Harris, D. A., & Hedges, R. E. (2006). Detection of breastfeeding and weaning in modern human infants with carbon and nitrogen stable isotope ratios. *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists*, *129*(2), 279-293.

Goodman, A. H., & Rose, J. C. (1990). Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures. *American Journal of Physical Anthropology*, *33*(S11), 59-110.

Hahn-Zoric, M., Fulconis, F., Minoli, I., Moro, G., Carlsson, B., Böttiger, M., ... & Hanson, L. Å. (1990). Antibody responses to parenteral and oral vaccines are impaired by conventional and low protein formulas as compared to breast-feeding. *Acta Pædiatrica*, *79*(12), 1137-1142.

Irvine, B. T. (2017). An Isotopic Analysis of Dietary Habits in Early Bronze Age Anatolia (Doctoral dissertation, Freie Universität Berlin).

Jay, M. (2009). Breastfeeding and weaning behaviour in archaeological populations: evidence from the isotopic analysis of skeletal materials. Childhood in the Past, 2(1), 163-178.

Humphrey, L. T. (2010, June). Weaning behaviour in human evolution. In *Seminars in cell & developmental biology* (Vol. 21, No. 4, pp. 453-461). Academic Press.

Katzenberg, M. A., & Pfeiffer, S. (1995). JL4 nitrogen isotope evidence for weaning age in a nineteenth century Canadian skeletal sample. *Bodies of evidence: reconstructing history through skeletal analysis*, 221.

Katzenberg, M. A., Herring, D. A., & Saunders, S. R. (1996). Weaning and infant mortality: evaluating the skeletal evidence. *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists*, *101*(S23), 177-199.

Katzenberg, M.A. (2000). Stable isotope analysis: a tool for studying past diet, demography, and life history. In: Katzenberg, M.A. & Saunders, S.R. (Eds.), Biological Anthropology of the Human Skeleton, 305-328: New York, Wiley-Liss.

Kennedy, K. I., Rivera, R., & McNeilly, A. S. (1989). Consensus statement on the use of breastfeeding as a family planning method. *Contraception*, *39*(5), 477-496.

Lee, P. C. (1996). The meanings of weaning: growth, lactation, and life history. *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews: Issues, News, and Reviews*, *5*(3), 87-98.

Lewis, M. E. (2007). *The bioarchaeology of children: perspectives from biological and forensic anthropology* (Vol. 50). Cambridge University Press.

Martines, J. C., Habicht, J. P., Ashworth, A., & Kirkwood, B. R. (1994). Weaning in southern Brazil: is there a "weanling's dilemma"? *The Journal of nutrition*, *124*(8), 1189-1198.

Mays, S. (2003). Bone strontium: calcium ratios and duration of breastfeeding in a Mediaeval skeletal population. *Journal of Archaeological Science*, *30*(6), 731-741.

McDade, T. W., & Worthman, C. M. (1998). The weanling's dilemma reconsidered: a biocultural analysis of breastfeeding ecology. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*.

McLaren, D. 1979. Nature's contraceptive. Wet-nursing and prolonged lactation: the case of Chesham, Buckinghamshire, 1578–1601. *Medical History* 23, 426–41.

Millard, A. R. (2000). A model for the effect of weaning on nitrogen isotope ratios in humans, pp. 51–9 in Goodfriend, G. A., Collins, M., Fogel, M., Macko, S. and Wehmiller, J. F. (eds.), Perspectives in Amino Acid and Protein Geochemistry. Oxford: Oxford

Minagawa, M., & Wada, E. (1984). Stepwise enrichment of 15N along food chains: further evidence and the relation between δ15N and animal age. *Geochimica et cosmochimica acta*, *48*(5), 1135-1140.

Oddy, W. H. (2002). The impact of breastmilk on infant and child health. *Breastfeeding Review*, *10*(3), 5.

Özbek, M., & Erdal, Ö. D. (2006). Anadolu'nun bazı Neolitik ve Kalkolitik topluluklarında bebek ölümleri ve olası nedenleri. *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi*, *6*, 41-52.

Özdemir, K. (2008). İkiztepe Tunç Çağı Topluluğunda Element Analizleriyle Beslenme Yapısının Belirlenmesi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Özdemir, K. & Erdal, Y.S. (2009). Erken Tunç Çağı İkiztepe topluluğunda stronsiyum-kalsiyum oranı ile sütten kesme yaşının belirlenmesi. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 52, 128-140.

Özdemir, K., Erdal, Y.S. & Büyükkarakaya, A.M. (2010). İkiztepe çocuklarında beslenme ve büyüme. XXV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 375-398.

Özdemir, K. (Baskıda). Bizans Dönemi Kovuklukaya Topluluğunun (Boyabat, Sinop) Beslenme Alışkanlıklarının Yeniden Yapılandırılması: Sabit İzotop Oranı

Analizlerinin Öncül Sonuçları. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.

Pabst, H. F., & Spady, D. W. (1990). Effect of breast-feeding on antibody response to conjugate vaccine. *The Lancet*, *336*(8710), 269-270.

Pearson, J. A., Hedges, R. E., Molleson, T. I., & Özbek, M. (2010). Exploring the relationship between weaning and infant mortality: an isotope case study from Aşıklı Höyük and Çayönü Tepesi. *American Journal of Physical Anthropology*, *143*(3), 448-457.

Pickard, C., Schoop, U. D., Dalton, A., Sayle, K. L., Channell, I., Calvey, K., ... & Bonsall, C. (2016). Diet at Late Chalcolithic Çamlıbel Tarlası, north-central Anatolia: an isotopic perspective. *Journal of Archaeological Science: Reports*, *5*, 296-306.

Reynard, L. M., & Tuross, N. (2015). The known, the unknown and the unknowable: weaning times from archaeological bones using nitrogen isotope ratios. *Journal of Archaeological Science*, *53*, 618-625.

Richards, M. P., Mays, S., & Fuller, B. T. (2002). Stable carbon and nitrogen isotope values of bone and teeth reflect weaning age at the Medieval Wharram Percy site, Yorkshire, UK. *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists*, *119*(3), 205-210.

Richards, M. P., Pearson, J. A., Molleson, T. I., Russell, N., & Martin, L. (2003). Stable isotope evidence of diet at Neolithic Çatalhöyük, Turkey. *Journal of archaeological science*, *30*(1), 67-76.

Schurr, M. R. (1997). Stable nitrogen isotopes as evidence for the age of weaning at the Angel site: a comparison of isotopic and demographic measures of weaning age. *Journal of Archaeological Science*, *24*(10), 919-927.

Schurr, M. R., & Powell, M. L. (2005). The role of changing childhood diets in the prehistoric evolution of food production: an isotopic assessment. *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists*, *126*(3), 278-294.

Taylor, H. W., Vázquez-Geffroy, M., Samuels, S. J., & Taylor, D. M. (1999). Continuously recorded suckling behaviour and its effect on lactational amenorrhoea. *Journal of biosocial science*, *31*(3), 289-310.

Thapa, S., Short, R. V., & Potts, M. (1988). Breast feeding birth spacing and their effects on child survival. *Nature*, *335*(6192), 679-82.

Triantaphyllou, S., Richards, M. P., Zerner, C., & Voutsaki, S. (2008). Isotopic dietary reconstruction of humans from Middle Bronze age Lerna, Argolid, Greece. *Journal of Archaeological Science*, *35*(11), 3028-3034.

Tsutaya, T., & Yoneda, M. (2015). Reconstruction of breastfeeding and weaning practices using stable isotope and trace element analyses: A review. *American journal of physical anthropology*, *156*, 2-21.

Turner, B. L., Edwards, J. L., Quinn, E. A., Kingston, J. D., & Van Gerven, D. P. (2007). Age-related variation in isotopic indicators of diet at medieval Kulubnarti, Sudanese Nubia. *International Journal of Osteoarchaeology*, *17*(1), 1-25.

Uysal, G. (2004). Sütten kesme yaşı ile fizyolojik stres göstergesi "Harris Çizgileri" arasındaki ilişkinin belirlenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *21*(2), 159-170.

Wright, L. E., & Schwarcz, H. P. (1998). Stable carbon and oxygen isotopes in human tooth enamel: Identifying breastfeeding and weaning in prehistory. Am. J. Phys. Anthropol. 106: 1–18. *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists*, *106*(3), 411-411.

Wright, L. E., & Schwarcz, H. P. (1999). Correspondence between stable carbon, oxygen and nitrogen isotopes in human tooth enamel and dentine: infant diets at Kaminaljuyu. *Journal of Archaeological Science*, *26*(9), 1159-1170.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460262

# BİZANS DÖNEMİ KOVUKLUKAYA TOPLULUĞUNUN (BOYABAT, SİNOP) BESLENME ALIŞKANLIKLARININ YENİDEN YAPILANDIRILMASI: SABİT İZOTOP ORANI ANALİZLERİNİN ÖNCÜL SONUÇLARI

*Kameray ÖZDEMİR*[*]

***Atıf/©:*** *Özdemir, Kameray (2018). Bizans Dönemi Kovuklukaya Topluluğunun (Boyabat, Sinop) Beslenme Alışkanlıklarının Yeniden Yapılandırılması: Sabit İzotop Oranı Analizlerinin Öncül Sonuçları, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11, Sayı 2 , ss. 1155-1175*

***Özet:*** *Bizans dönemine tarihlenen Kovuklukaya (Sinop) mezarlığından ele geçen iskeletlerin kemik kolajeninin karbon ve azot sabit izotop oranları beslenmenin yeniden yapılandırılması için analiz edilmiştir. δ13C değerleri, esas olarak C3 kaynaklarına dayanan ve C4 bitkilerinin çok az dâhil olduğu karasal bir diyeti göstermektedir. Diğer taraftan, δ15N değerleri, bölgenin deniz/tatlısu kaynaklarına nispeten yakın olmasına rağmen δ13C değerleri gibi karasal kaynaklara işaret etmiştir. Kovuklukaya azot izotop değerleri Çamlıbel Tarlası ve Sagalasos'dan faunal izotop değerleriyle karşılaştırıldığında beslenmede karasal hayvanlardan elde edilen proteinin önemli yer tuttuğu görülmüştür. Hayvansal proteinin muhtemel kaynağı koyun ve keçidir. Kovuklukaya izotop değerleri cinsiyete dayalı beslenme farklılaşmasının oluşmadığını da ortaya çıkarmıştır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Kemik kolajeni, δ13C, δ15N, paleodiet, Anadolu*

*Makale Geliş Tarihi:13.09.2018 / Makale Kabul Tarihi:28.09.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Dr. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, kameray.ozdemir@hacettepe.edu.tr*

# *Reconstruction Of Dietary Habits Of The Byzantine Period Kovuklukaya Population (Boyabat, Sinop): Preliminary Results Of Stable Isotope Analyses*

***Citation/©:*** *Özdemir, Kameray (2018). Reconstruction Of Dietary Habits Of The Byzantine Period Kovuklukaya Population (Boyabat, Sinop): Preliminary Results Of Stable Isotope Analyses, , Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue,, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1155-1175*

***Abstract:*** *The stable isotope ratios of carbon and nitrogen in the bone collagen of skeletons obtained from the Byzantine Period Kovuklukaya (Sinop) cemetery were analyzed for reconstructing the dietary habits of the population. The δ13C values indicate that the diet was primarily based on C3 resources with little inclusion of C4 plants. The δ15N and δ13C values indicate a reliance on terrestrial sources despite the region being relatively close to the Black Sea and freshwater resources. When the Kovuklukaya nitrogen isotope values were compared with the faunal isotope values from Çamlıbel Tarlası and Sagalassos, they further suggested that the protein obtained from terrestrial animals had an important role in the dietary habits. The source of animal protein was most likely sheep and goats. The isotope values of Kovuklukaya also revealed that there were no differences in diet between the sexes*

***Keywords:*** *Bone collagen, δ13C, δ15N, paleodiet, Anatolia*

## I. GİRİŞ

Eski insan topluluklarının beslenme modellerini yeniden yapılandırma çalışmaları arkeologlar ve antropologlar kadar diğer alanlardan gelen bilim insanlarını da cezbetmektedir. Araştırmacılar, geçmiş beslenme alışkanlıklarının izlerini elde etmek için planladıkları çalışmalarına birçok veri alanını dâhil etmektedirler. Bu veri alanları arasında, tarihi yazılı veya görsel belgeler, besin işleme ve pişirme ile bağlantılı arkeolojik bulgular, kazılardan gelen hayvan ve bitki kalıntıları ile insan kemik ve dişlerinin patolojik incelenmesinin yanı sıra mide içeriği, dışkı ve gıda kalıntılarının biyokimyasal analizi gibi farklı kaynaklar bulunmaktadır (Keegan, 1989; Larsen, 1997). Söz konusu kaynaklar beslenmenin yeniden yapılandırılması çalışmalarına değerli bilgiler sunmasına rağmen elde edilen bilgilerin dolaylı olduğu kabul edilmektedir (Keegan, 1989; Larsen, 1997).

Bununla birlikte, kemik kimyasal bileşimi analizleri, birikim örüntüsünün tüketilen gıdayla yakın ilişki içinde olmasından dolayı beslenme örüntüsü hakkında doğrudan kanıtlar ortaya koyabilmektedir (DeNiro ve Epstein, 1978; Schoeninger ve DeNiro, 1984; Sandford, 1992). Bu nedenle, stronsiyum (Sr), baryum (Ba), çinko (Zn), kükürt (S), karbon (C) azot (N), vb. elementlerin kemikteki miktarı ve bu elementlerden bazılarının sabit izotop oranları, bireylerin yaşam boyu beslenme modelleri hakkında ipuçları verirken, topluluktaki farklılaşmaları anlamamıza da yardımcı olmaktadır (DeNiro, 1987; Ambrose, 1993; Katzenberg, 2000).

Kemik üzerinde yürütülen kimyasal bileşim ölçüm tekniklerinden biri olan kemik kolajeninin izotop içeriğinin belirlenmesi analizleri, karbonun ve azotun sabit izotoplarını belirteç olarak kullanır ve yaklaşık olarak ölüm öncesi son yirmi yıllık bir dönem için bireyin diyetine giren proteinin kaynağı hakkında doğrudan bilgileri ortaya çıkarır (Richards ve ark., 2003). Bu teknik, 1970'lerin sonlarında paleodiyeti yeniden yapılandırmak için uygulanmaya başlamış (Vogel ve Van Der Merwe, 1977; DeNiro ve Epstein, 1978; Van Der Merwe ve ark., 1981; Van Der Merwe, 1982), günümüzde de gelişmiş metotlarla devam ettirilmektedir (Yoneda ve ark., 2002; Howland ve ark., 2003; Jim ve ark., 2006; McCullagh ve ark., 2008).

Eser element ve izotop analizine dayılı yöntemlerle Anadolu eski insan topluluklarının beslenme alışkanlıkları hakkında ip uçları elde etme çalışmaları artan bir ivme ile yaygınlaşmaktadır (Richards ve ark., 2003; Lösch ve ark., 2006, 2014; Pearson ve ark., 2007; 2010, 2013; Fuller ve ark., 2012; Budd ve ark., 2013; Benz ve ark., 2016; Pickard ve ark., 2016, 2017; Itahashi ve ark., 2017; Özdemir, 2008; Sevdin, 2017; Özdemir ve ark., 2010a, 2010b, 2017; Özdemir ve Erdal, 2012).

Ancak, Anadolu Bizans topluluklarına ait kemik kalıntılarında bu tür araştırmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir (Güner ve ark., 2012; Fuller ve ark., 2012; Propstmeier ve ark., 2017; Wong ve ark., 2017). Bu döneme ait beslenme modelini belirlemeye yönelik çoğu araştırma, diş ve iskelet patolojilerinin incelenmesini kapsamaktadır (Erdal, 1996, 2008a; Atamtürk ve Duyar, 2008; Üstündağ ve Demirel, 2009). Diğer taraftan, Bizans ve Ortaçağ topluluklarının beslenme modellerinin belirlenmesinde kullanılan sabit izotop analizleri, Efes (Lösch ve ark., 2014), Pergamon (Propstmeier ve ark., 2017), Hierapolis (Wong ve ark., 2017) ve Sagalassos (Fuller ve ark., 2012) gibi çok iyi bilinen önemli arkeolojik yerleşimlerde

gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu topluluklara ilişkin oldukça fazla arkeolojik veri de vardır. Buna karşın, Orta Karadeniz'in iç kısmında bulunan Kovuklukaya, az bir nüfusa sahip olan küçük bir köy ya da mezra olup, tarihi kaynaklarda göze çarpmamakta ve herhangi bir arkeolojik verisi de bulunmamaktadır. Kovuklukaya topluluğu hakkında elde edilecek bilgilerin sadece iskelet kalıntılarından oluşturulması gerekliliğinden dolayı kemikler üzerinde detaylı analizlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu çerçevede, topluluğun beslenme alışkanlıkları hakkında kapsamlı analizlerin yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada da, Kovuklukaya topluluğunun beslenme modelinin, kemik kolajeninden elde edilen C ve N'nin sabit izotop oranlarını kullanılarak yeniden yapılandırılması amaçlanmıştır. Böylelikle cinsiyetler arasında beslenme farklılaşmasının oluşup oluşmadığı ile sınırlıda olsa büyüme ve gelişme sürecine dair bilgiler elde edilmeye çalışılacaktır.

**A. Sabit İzotop Analizlerinin Teorik Arka Planı**

Atmosferde bulunan karbonun beslenme zincirine girişi bitkiler tarafından yapılan fotosentez ile gerçekleştiğinden, farklı fotosentez döngülerine sahip C3-, C4- veya CAM- bitkilerinin tüketiminin ayrıştırılması karbon sabit izotop analizleri ile mümkün hale gelmiştir (Keegan, 1989). Anadolu ve Avrupa coğrafyasında yaygın olarak bulunan bitkiler (örneğin, tahıllar, meyveler, kabuklu yemişler ve ağaçlar) düşük karbon değerlerine sahipken, diğer bölgelerde yetişen tropikal otlar, mısır, süpürge darısı (*sorghum*) ve akdarı (*millet*) gibi bitkiler yüksek karbon değerleri sergiler. Ananas, kaktüs ve skulent (*succulent*) gibi bitkiler ise daha az yaygın olan CAM fotosentez döngüsünü takip eder ve karbon değerleri kabaca C3 ve C4 bitkilerinin arasında yer alır (Katzenberg, 2000). Avrupa ve Anadolu'da C4 bitkileri yaygın olmadığından, karbon değerleri kara ve deniz kökenli beslenmenin ayırt edilmesinde kullanılmaktadır (Schoeninger ve DeNiro, 1984; Richards ve Hedges, 1999). Söz gelimi deniz kökenli beslenmenin yaygın olduğu durumlarda karbon değerleri ‰-12 civarındayken, kara kökenli besinlere dayalı beslenme modelinde karbon ve azot değerleri daha düşük seyreder.

Diğer taraftan azot izotop oranı, diyete giren proteinin kaynağının hayvan veya bitki kökenli olmasını belirleyerek, tüketicinin beslenme zincirindeki yerini gösterir. Birçok bitki, hayvanlara göre daha az oranda proteine sahiptir (Schoeninger ve DeNiro, 1984; Richards ve Hedges, 1999). Dolayısıyla yüksek azot değeri bireyin beslenmesine giren proteinin büyük

bir kısmının et veya süt ürünleri olarak hayvanlardan kaynaklandığına işaret eder. Diğer bir ayrım ise farklı δ15N değerlerine sahip bitkiler arasında yapılmaktadır: azotu doğrudan atmosferden alan, baklagiller gibi bitkiler daha düşük azot değerine sahipken, azotu topraktan alan, baklagiller sınıfından olmayan diğer bitkiler daha yüksek azot değerleri gösterir (Keegan, 1989). Azotla ilgili beslenme zincirinde tespit edilen söz konusu farklılaşmalar, azot izotoplarını sütten kesme örüntüsünü belirleme çalışmalarında kullanmayı elverişli kılar. Süt emen bebekler beslenme zincirinde annelerinden daha üstte yer alır. Bu yüzden, azot seviyeleri annelerinin değerlerinden takriben ‰2-3 oranında daha yüksektir. Ek gıdaların bebeklerin beslenmesine girmesiyle başlayan sütten kesme sürecinde azot değerleri dereceli olarak anneyle eşit olana kadar düşer.

## II. MATERYAL VE YÖNTEM

Kovuklukaya günümüz Çulhalı köyünün 300m kuzeydoğusunda, Sinop'un Boyabat ilçesine 10km uzaklıkta bulunan, Karadeniz bölgesinde iyi çalışılmış Bizans mezarlıklarından biridir (Şekil1). Köy, deniz seviyesinden 650m yüksekliktedir. En yakın Karadeniz sahili kuşbakışı yaklaşık 100km uzaklıktadır. Kızılırmak Nehri'nin Gökırmak adlı bir kolu Boyabat ilçesinden geçmektedir.

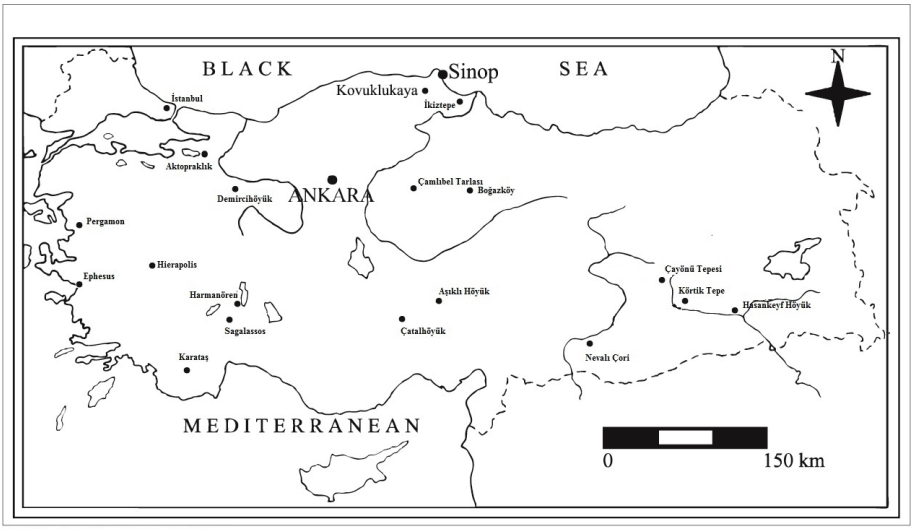


**Şekil 1**: Kovuklukaya ve metinde adı geçen yerleşim yerleri.

2002 yılında Sinop Müzesi tarafından mezarlıkta kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. Kazı, höyüğün batı kesiminin Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı boyunca yerleşim gördüğünü ortaya koymuştur. Tepenin üst kısmında boyutları yaklaşık 70x80m olan Bizans Mezarlığı bulunmaktadır (Özcan ve ark., 2003; Dönmez, 2005).

25 basit toprak ve sanduka mezardan 17 erkek, 15 kadın ve 4 bebek-çocuk olmak üzere toplam 36 birey ele geçirilmiştir (Erdal, 2004, 2008b). Gömü geleneği Anadolu'daki Hıristiyan mezarlıklarında sıklıkla karşılaşılan tipik konumları yansıtmaktadır (örn., Yalman, 1994; Erkanal ve Özkan, 1999; Erdal, 2012). Bu gömü geleneğinde cesetler mezara başı batıya bacakları ise doğuya doğru (atlas-sakrum) bakacak şekilde sırt üstü yatar konumunda yerleştirilmektedir. Eller göğüs veya karın seviyesinde çapraz olarak bırakılmıştır. KK'02 M13 numaralı bireyle birlikte ele geçen bir haç (ele geçen tek mezar hediyesi), mezarların Bizans dönemine tarihlendirilmesine olanak sağlamıştır. Ek olarak, topluluk 14C'e göre 1175 ± 35 yıl öncesine (CE 770-970 2s) tarihlendirilmiştir.

İyi korunmuş iskeletlerin biyoarkeolojik açıdan incelenmesi, Hacettepe Üniversitesi Biyolojik Antropoloji Laboratuvarı'nda yapılmıştır. Bireylerin ölüm yaşının tahmini (Krogman ve İşcan, 1986; Meindl ve Lovejoy, 1985; Ubelaker, 1989; Buikstra ve Ubelaker, 1994) ve çocuklar hariç tüm bireyler için cinsiyet tayini (Krogman ve İşcan, 1986; Buikstra ve Ubelaker, 1994) daha önce Erdal (2004) tarafından standart osteolojik yöntemlerle çalışılmıştır.

Analizler için 21 bireye ait kaburga parçaları elde edilmiştir (Tablo 1). Örneklerin analizler için hazırlanması ve ölçümleri Tokyo Üniversitesi Müzesinde yer alan 14C Tarihlendirme Laboratuvarı'nda yapılmıştır. Kolajen numuneleri (diğer bir deyişle kolajenden oluşan jelatin), daha önceki araştırmalarda kullanılan yöntemlerin iyileştirilmesine dayanılarak jelatinleştirme yolu ile kemiklerden özütlenmiştir (Longin, 1971; Yoneda ve ark., 2002). Bu amaç doğrultusunda, ilk olarak kemik parçaları fırçalanmış ve ultrasonik yıkama ile temizlenmiştir. Humik asit ve fulvik asit kemiklerin 0,2 M NaOH solüsyonu içinde 8 saat süreyle bekletilmesi aracılığıyla uzaklaştırılmış ve numuneler daha sonra Milli-Q su ile yıkanmıştır. Temizlenmiş ve dondurularak kurutulmuş kemik numuneleri takip eden süreçte ince toz haline getirilmiştir. Hidroksiapatit, toz haline getirilmiş kemikten, +4 °C'de, gece boyunca, selüloz tüpler içinde 1M HC1solüsyon ile

reaksiyona sokularak çıkarılmıştır. Kalıntılar, jelatinin özütlenmesi için Milli-Q su da +90 °C'de 12 saat ısıtılmış böylelikle elde edilen çözünmüş jelatin daha sonra süzülmüş, dondurarak kurutulmuş ve hedeflenen kolajen elde edilmiştir.

Kolajen numunelerinin sabit izotop değerleri, elementli bir analizör-izotop oranı kütle spektrometresi (EA-IRMS; Delta V IRMS'e bağlanmış Flash 2000 EA, Thermo Fisher Scientific) ile belirlenmiştir. Referans olarak kullanılan alaninin, replikasyon analizlerine dayanan analitik hassasiyeti (1 σ) ‰ < 0,2 dir. Kolajen numunelerinin saflığı, çıkarılmış kolajen numunelerindeki karbon ve azot içeriği (sırasıyla %C ve %N) temel alınarak değerlendirilmiştir. Kabul edilebilir C/N oranı 2,9-3,6 (DeNiro, 1985) aralığındadır ve özütlenen jelatin verimliliği > %1 dir (Ambrose, 1993).

Mezarlıktan hayvan kemiği ele geçmemiştir. Kovuklukaya topluluğu tarafından tüketilen besin zincirinin temelini tanımlamak için Geç Kalkolitik döneme tarihlenen Çamlıbel Tarlasının (Orta Kuzey Anadolu, Pickard ve ark., 2016) ve Klasik- Helenistik Dönemden Orta Bizans dönemine kadar tarihlenen Sagalassos'un (Güneybatı Anadolu, Fuller ve ark., 2012) hayvanlarına ait sabit izotop oran değerleri referans olarak kullanılmıştır (Şekil 1).

Çalışmanın istatistiksel analizleri, alt gruplardaki varyasyonu tanımlamak için *t* testi ($p < 0,05$) ve tanımlayıcı istatistikleri (ortalama ve standart sapma) kapsar.

## III. BULGULAR

Analiz edilen 21 örnekten biri (SK12/1, genç yetişkin kadın birey) iyi korunmuş kolajen üretmemiştir (C:N oranı 3,8). Bu nedenle istatistiksel analizlere dâhil edilmemiştir (Tablo 1). Diğer örnekler, modern kemiklerde gözlemlenen ve kabul edilebilir değer aralığı olan 2,9 ile 3,6 arasında kolajen C:N değerleri vermiştir. Analiz sonuçları Tablo1'de sunulmuş ve Şekil 2'de grafik haline getirilmiştir.

**Tablo 1:** Kovuklukaya örneklerinin tanımı ve sabit izotop değerleri.

| İskelet Numarası | Cinsiyet | Yaş Grubu | Yaş | $\delta^{13}C$ | $\delta^{15}N$ | C/N |
|---|---|---|---|---|---|---|
| SK 1/1 | Kadın | Yaşlı | 50,5 | -19,2 | 9,1 | 3,3 |
| SK2/1 | Kadın | Yaşlı | 65,0 | -19,1 | 9,5 | 3,3 |
| SK 2/2 | Erkek | Yaşlı | 50,0 | -19,2 | 9,0 | 3,2 |
| SK 3/1 | Erkek | Orta Erişkin | 37,25 | -18,9 | 8,8 | 3,3 |
| SK 7/1 | Erkek | Yaşlı | 59,0 | -19,2 | 9,2 | 3,3 |
| SK 7/2 | Erkek | Orta Erişkin | 37,25 | -18,5 | 9,9 | 3,3 |
| SK 10/1 | Belirsiz | Çocuk | 4,75 | -19,2 | 8,0 | 3,3 |
| SK 11/2 | Erkek | Orta Erişkin | 48,25 | -19,0 | 8,6 | 3,3 |
| SK 12/1 | Kadın | Genç Erişkin | 28,0 | -19,2 | 8,3 | 3,8 |
| SK 13/2 | Erkek | Orta Erişkin | 9,5 | -18,8 | 8,9 | 3,1 |
| SK 14/1 | Erkek | Genç Erişkin | 15,5 | -18,8 | 8,4 | 3,2 |
| SK 5/1 | Erkek | Orta Erişkin | 50,5 | -18,9 | 8,9 | 3,2 |
| SK 15/1b | Kadın | Orta Erişkin | 49,0 | -19,0 | 9,3 | 3,3 |
| SK | Kadın | Orta | 46,0 | -18,6 | 10,2 | 3,3 |

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 18/1 | | Erişkin | | | | |
| SK 18/2 | Kadın | Orta Erişkin | 49,0 | -19,0 | 9,1 | 3,3 |
| SK 20/1 | Kadın | Orta Erişkin | 40,5 | -19,2 | 8,6 | 3,2 |
| SK 22/1 | Kadın | Orta Erişkin | 55,5 | -19,4 | 8,9 | 3,3 |
| SK 24/1 | Erkek | Orta Erişkin | 37,25 | -18,9 | 8,8 | 3,3 |
| SK 23/1 | Erkek | Orta Erişkin | 56,0 | -19,2 | 8,1 | 3,3 |
| SK 21/1 | Erkek | Orta Erişkin | 50,5 | -18,8 | 8,9 | 3,2 |
| SK 17/2 | Erkek | Orta Erişkin | 39,5 | -19,1 | 8,8 | 3,3 |

Topluluğun (n=20) δ13C ortalaması ‰-19,00 ± 0,23'dir. Elde edilen δ13C değerleri ‰-19,4 - ‰-18,5 aralığında değişmektedir. En yüksek ve en düşük değer arasındaki fark sadece ‰0,9'dur. Analiz edilen δ15N değerleri ‰8,0 - ‰10,2 arasında değişirken, fark ‰2,2 ve ortalama ‰8,95 ± 0,5'dir.

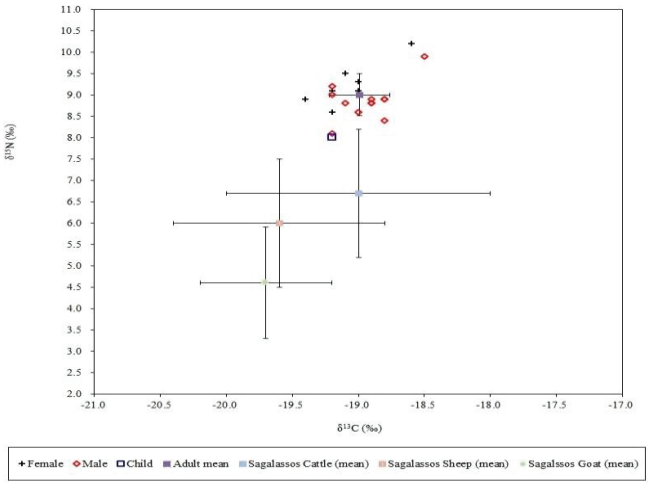


**Şekil 2:** Kovuklukaya insan ve Sagalassos hayvan değerleri (ortalama).

Topluluğu oluşturan kadın (n = 7) ve erkek (n = 12) bireylerde ortalama kemik kolajen δ13C değerleri sırasıyla ‰-19,07 ± 0,25 ve ‰-18,94 ± 0,21'dir. Ortalama kemik kolajen δ15N değerleri ise kadınlar için ‰9,24 ± 0,51 ve erkeklerde ‰8,86 ± 0,44'dür. Kadın bireyler erkeklerden daha yüksek δ13C (daha çok negatif) ve δ15N ortalama değerler göstermekle birlikte bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı değildir; δ13C için $t$ = -1,21, $p$ = 0,24 ve δ15N için $t$ = 1,75, $p$ = 0,10.

Yaklaşık dört yaşında olduğu tahmin edilen SK10/1 numaralı çocuk birey ‰8,0'lik kemik kolajen δ15N değerine sahiptir. Söz konusu değer topluluk ortalamasından daha düşüktür.

## IV. TARTIŞMA

Analiz edilen δ13C değerleri (Tablo 1) dar bir aralıkta yer alır (fark sadece ‰0,9'dur) ve bu nedenle de birbirine yakın kümelenir. Değerler, Kovuklukaya topluluğu için ağırlıklı olarak karasal kökenli kaynakların tüketildiği, C3 temelli bir diyete işaret eder (Papathanasiou, 2003; Tykot, 2004). Holosen boyunca Anadolu'nun ana bitki örtüsünü C3 bitkileri oluşturduğundan (Richards ve ark., 2003; Rao ve ark., 2012; Pickard ve

ark., 2016) sonuç şaşırtıcı değildir. Ek olarak, tarihsel kaynaklar, buğday (ekmeğin en önemli hammaddesi), arpa, yulaf, çavdar ve pirinç gibi tahılların, yağ ve şarap gibi işlenmiş ürünlerin, sebzeler, meyveler, yabani yeşillikler ve fıstıkların Bizans beslenmesinin önemli C3 kaynağı olduğunu belirtmektedir (Bourbou ve Richards, 2007). İlginç bir şekilde, topluluğu oluşturan bireylerden dokuzu, C4 bitkilerinin (darı gibi) az miktarda beslenmeye doğrudan (besin olarak tüketim) veya dolaylı olarak (otçullar üzerinden) girdiğine işaret eden ‰-19,00' dan (Anadolu için insan beslenmesine C4 girişi belirlemek için eşik değeri kabul edilmiştir, Fuller ve ark., 2012; Pickard ve ark., 2016) biraz daha düşük negatif değerler (daha pozitif) üretmiştir. Bununla birlikte, fizyoloji veya beslenme stresi gibi faktörler de izotop değerlerini değiştirmiş olabilir (Olsen ve ark., 2014; Pickard ve ark., 2016).

Azot izotop verileri de (Tablo 1), δ13C sonuçları ile tutarlıdır ve ağırlıklı olarak karasal bir diyeti gösterir. Beslenmedeki bitki ve hayvansal protein ağırlığı aynı yerleşimden hayvan kemikleri elde edilmişse, hayvanlara ait δ15N değerleri insanlarınki ile karşılaştırılarak belirlenmeye çalışılır. Maalesef mezarlıktan hiçbir hayvan kemiği ele geçmemiştir. Benzer sorun ile karşılaşan araştırmacılara aynı tarihi döneme veya benzer coğrafik ve iklimsel koşullara sahip diğer alanlardan elde edilmiş hayvanlara ait değerlerin kullanılması önerilmektedir (örneğin, Lösch ve ark., 2014). Kovuklukaya yetişkinlerinin ortalama δ15N değeri (‰9,0 ± 0,49), Çamlıbel Tarlası'ndan rapor edilen otçullara ait ortalama değerden (‰6,7 ± 0,9), ‰2,7 daha yüksektir (Pickard ve ark., 2016). Ek olarak, Kovuklukaya azot izotop değeri Sagalassos'dan (Fuller ve ark., 2012) elde edilen sığır (‰6,7 ± 1,5), koyun (‰6,0 ± 1,5) ve keçi (‰4,6 ± 1,3) ortalamalarından sırasıyla ‰2,7, ‰3,0 ve ‰4,4 daha yüksektir. Yapılan karşılaştırma, karasal kökenli hayvansal gıdaların Kovuklukaya'lıların beslenmesinde önemli olduğuna işaret etmektedir. Diğer taraftan, azot izotop verileri Kovuklukaya'nın beslenmesine su ürünlerinin girmediğini de göstermektedir. Karadeniz'e nispeten yakınlığı göz önüne alındığında, diyette su ürünlerinin etkisi beklenebilir. Üstelik yazılı kaynaklar, mevsimsel ve bölgesel farklılıklar içeren Bizans beslenmesine, farklı balık türlerinin, kuru ve tuzlu balıkların, balık yumurtasının, garumun vs. girdiğinden bahsetmektedir (Bourbou ve Richards, 2007). Ancak, denize paralel uzanan yüksek dağların deniz ürünlerine ulaşımı zorlaştırdığını belirtmek gerekir. Diğer yandan, sabit izotopları analiz edilen Efes (Lösch ve ark., 2014) ve

Aktopraklık (Budd ve ark., 2012) gibi denize/tatlı suya yakın arkeolojik yerleşimlerden de ilginç bir şekilde, su ürünleri ile beslemenin referans kesim noktası olarak kabul edilen ‰12 teorik değerine (Richards ve Hedges, 1999) göre daha düşük nitrojen değerleri elde edilmiştir.

Erdal (2004, 2008b), Kovuklukaya iskeletlerinde yerleşimcilerin geçim uğraşlarına dair işaretleri tespit etmiştir. Kafatası ve vücut kemiklerinde tespit edilen travma verilerinden hareketle, Erdal (2004) erkeklerin kereste üretimi ile meşgul oldukları sonucuna ulaşmıştır. Diğer taraftan, özellikle kadın bireylerde, dişler üzerinde tespit edilen sıra dışı aşınma izleri ve oluklar, Erdal'ı (2004) kadın bireylerin ip üretimiyle uğraştıkları sonucuna götürmüştür. Buna ek olarak, humerusların alt ucunda yer alan lateral ve medial epikondilitislerin yüksek frekansı, iplik ve kereste üretimini desteklemiştir (Spigelman ve ark., 2012). Elde edilen veriler günümüzde de bölge için önemli olan koyun-keçi yetiştiriciliği, ip üretimi ve keresteciliğin (Başoğlu, 1972) Bizans Dönemi içinde geçerli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Sonuçlar bir taraftan beslenmeye giren hayvansal besinlerin kaynağının sığırdan ziyade koyun ve keçi olduğunu diğer taraftan da cinsiyete dayalı iş bölümünün varlığını desteklemektedir.

Kovuklukaya'da gözlenen belirgin cinsiyete dayalı iş bölümüne karşın beslenmede istatistiksel açıdan önemli bir farklılık gözlemlenmemiştir. Söz konusu durum sosyal grup veya aile yaşamına bağlı edinilmiş beslenme alışkanlıklarının homojenliği ile açıklanabilir. Bununla birlikte, Bourbou ve Richards'ın (2007) belirttiği gibi, izotop oranları beslenmede kadın ve erkek arasında oluşan etin farklı bölgelerini yeme, yeme önceliği ve farklı miktarda yeme gibi ayrışmaları ortaya çıkarmakta yeterli olmamaktadır. Dolayısıyla istatistiki açıdan anlamlı bir farklılığın oluşmaması, her zaman, kadın ve erkek arasında beslenme benzerliğini göstermemektedir.

Analiz edilen kemiklerden biri yaklaşık olarak dört yaşında olduğu tahmin edilen SK10/1 numaralı çocuk bireye aittir. Çocuk, yetişkinlerin ve kadınların ortalama δ15N değerine göre nispeten daha düşük değer (aslında topluluğun en düşük değeri) göstermektedir. Ayrıca, δ13C değeri yetişkinlerin ve kadınların ortalama değerlerinden biraz daha pozitiftir. Bu kemotropizm çocuğun beslenmesine giren ek gıdaların düşük trofik seviyesiyle bağlantılıdır (Tsutaya ve Yoneda, 2013). Ancak, bu durum hızlı büyümenin yan etkisi olarak da değerlendirilebilir (Pickard ve ark., 2016). Elde edilen sonuç bireyin anne sütünden çok önceden kesildiğini

göstermektedir. Bununla birlikte, sürecin zamanlamasını ve süresini belirlemek için sadece bir örnek yeterli değildir. Bebek ölümleri, morbidite, büyüme ve gelişme gibi dolaylı veri kaynaklarına dayanarak, sütten kesme sürecinin eski Anadolu toplulukları için iki ila beş yaş arasında gerçekleştiği öne sürülmüştür (Uysal, 1993, 1995; Güleç, 1990; Özbek, 1990; Erdal ve Duyar, 1998; Güleç ve ark., 1992; Erdal, 2000). Bizans dönemi ve Ortaçağ Avrupa'sından gelen yazılı kaynaklar, çocuğun anne sütünden iki yaşına kadar tamamen kesilmesi ve çeşitli alternatif ek gıdalar vererek kademeli bir geçiş önerirler (Bourbou ve Richards, 2007). Bir takım kemik kompozisyon çalışmaları, geçmiş Anadolu topluluklarında sütten kesme uygulamaları üzerine yoğunlaşmış ve çalışmalara daha doğrudan kanıtlar sağlamıştır (Özdemir ve Erdal, 2009; Özdemir ve ark., 2010b; Pearson ve ark., 2010; Büyükkarakaya ve ark., 2017). İkiztepe'de annenin sütüne ek gıdaların bebeklerin beslenmesine girişinin 1 ila 1,5 yıl arasında değiştiği ve tamamen sütten kesilme yaşının yaklaşık olarak 2 yaş olduğu Sr/Ca oranı ile tespit edilmiştir (Özdemir, 2008; Özdemir ve Erdal, 2009; Özdemir ve ark., 2010b). Çatalhöyük (Richard ve ark., 2003), Aşıklı Höyük (Pearson ve ark., 2010), Çayönü (Pearson ve ark., 2010), Aktopraklık (Bud ve ark., 2013) ve Çamlıbel Tarlasından (Pickard ve ark., 2016) elde edilen veriler halen emzirilmekte olan 1-4 yaş grubundaki çocuklara işaret etmiştir. Girit'in, Bizans dönemi Kastella şehrinden bebek ve çocuklara ait kaburga kolajen δ13C ve δ15N değerleri, sütten kesmenin iki yaşında veya iki yaşından kısa bir süre önce meydana geldiğini göstermektedir (Bourbou ve Richards, 2007).

## V. SONUÇ

Kovuklukaya, Sinop Bizans mezarlığından ele geçen yetişkin bireylerin kaburga kolajen δ13C ve δ15N değerleri, topluluğun beslenmesinin ağırlıklı olarak karasal kaynaklara, yani C3 bitkilerine veya C3 bitkileri tüketen hayvanlara ve/veya otçul hayvanlardan elde edilen hayvansal ürünlere dayandığını göstermektedir. Bazı bireylerin daha pozitif δ13C değerleri (nispeten düşük δ15N değerleri ile birlikte), C4 bitkilerinin direkt tüketiminin küçük bir oranda gerçekleştiğini düşündürmektedir. Deniz ürünlerinin tüketildiğine dair herhangi bir işaret bulunamamıştır. Görünen o ki, karasal hayvanlardan gelen protein Kovuklukayalıların beslenmesinde C3 bitki kaynakları kadar önem taşımıştır. Bölgenin ekolojik özellikleri, dental ve osteolojik bulgular ve azot izotop verilerinin Çamlıbel Tarlası ve Sagalassos faunal değerleri ile karşılaştırılması, hayvansal proteinin olası kaynağının keçi ve koyun olduğunu göstermektedir. Osteolojik veriler

cinsiyete dayalı iş bölümünü desteklemesine rağmen, izotop verilerine göre diyette cinsiyete dayalı farklılaşma tespit edilmemiştir. SK10/1 numaralı çocuğun yetişkinlere göre daha düşük δ15N ve biraz daha pozitif δ13C değerleri, çocuğun dört yaşından daha önce sütten kesilmiş olduğunu göstermiştir.

**Teşekkür**

İskelet malzemelerine erişimime izin verdiği için Musa Özcan'a (Sinop Müzesi Müdürü) teşekkür ederim. Aynı zamanda, katkılarından dolayı Hacettepe Üniversitesinden Prof. Dr. Yılmaz Selim Erdal'a, Tokyo Üniversitesinden Dr. Yu Itahasi ve Prof. Dr. Minoru Yoneda'ya, SOKENDAI'dan Prof. Dr. Hitomi Hongo'ya, Tsukuba Üniversitesinden Prof. Dr. Yutaka Miyake'ye teşekkür ederim. Örneklerin IRMS analizindeki değerli yardımı için de Omari Takayuki'ye teşekkür ederim. Sabit izotop analizleri, SOKENDAI, Hayama, Kanagawa, Japonya tarafından finanse edilmiştir.

**KAYNAKÇA**

AMBROSE, S.H. (1993). Isotopic analysis of paleodiets: methodological and interpretive considerations. In: Sandford, M.K (Ed.), Investigations of Ancient Human Tissue: Chemical Analyses in Anthropology, 59-130: Langhorne, PA, Gordon and Breach.

ATAMTÜRK, D. & Duyar, İ. (2008). Adramytteion (Örentepe) iskeletlerinde ağız ve diş sağlığı. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 25(1), 1-15.

BAŞOĞLU B. (1972). Boyabat ve Çevresi Tarihi. Ankara: British Institute at Ankara Publications.

BENZ, M., FECHER, M., SCHEERES, M., ALT, K.W., ERDAL, Y.S., ŞAHİN, F.S. & ÖZKAYA, V. (2016). Results of Stable Isotopes from Körtik Tepe Southeastern Turkey. 31. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 231-252.

BOURBOU, C. & RİCHARDS, M.P. (2007). The Middle Byzantine menu: palaeodietary information from isotopic analysis of humans and fauna from Kastella, Crete. International Journal of Osteoarchaeology, 17(1), 63-72. DOI: 10.1002/oa.855

BUDD, C., LİLLİE, M.C., ALPASLAN-ROODENBERG, S., KARUL, N. & PİNHASİ, R. (2013). Stable isotope analysis of Neolithic and Chalcolithic populations at Aktopraklık, northern Anatolia. Journal of Archaeological Science, 40, 860–867. http://dx.doi.org/10.1016/j.jas.2012.09.011

BUİKSTRA, J.E.B. & UBELAKER, D.H. (1994). Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Arkansas Archeological Survey Research Series, No. 44, Fayetteville, Ark.

BÜYÜKKARAKAYA, A.M., AKYOL, A.A & ÖZDEMİR, K. (2017). Investigation of weaning process in the neolithic period Tepecik-Çiftlik population. Hitit University Journal of Social Sciences Institute,10, 169-196. doi: http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.306223

DENİRO, M.J. (1985). Postmortem preservation and alteration of in vivo bone collagen isotope ratios in relation to paleodietary reconstruction. Nature, 317, 806-809.

DENİRO, M.J. (1987). Stable isotopy and archaeology. American Scientist, 75, 182-191.

DENİRO, M.J. & EPSTEİN, S. (1978). Influence of diet on the distribution of carbon isotopes in animals. Geochimica et Cosmochimica Acta, 42, 495-506.

DÖNMEZ, Ş. (2005). Boyabat-Kovuklukaya: A Bronze Age settlements in the Central Black Sea Region, Turkey. Ancient Near Eastern Studies, 41, 36-82.

ERDAL, Y.S. (1996). İznik geç Bizans dönemi insanlarının çene ve dişlerinin antropolojik açıdan incelenmesi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ERDAL, Y.S. (2000). Eski Anadolu Toplumlarında Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 43, 5-19.

ERDAL, Y.S. (2004). Kovuklukaya (Boyabat, Sinop) insanlarının sağlık yapısı ve yaşam biçimleriyle ilişkisi. Anadolu Araştırmaları, 17, 169-176.

ERDAL, Y.S. (2008a). A pre-Columbian case of congenital syphilis from Anatolia (Nicaea, 13th century AD). International Journal of Osteoarchaeology, 16(1), 16-33. DOI: 10.1002/oa.802

ERDAL, Y.S. (2008b). Occlusual grooves in anterior dentition among Kovuklukaya inhabitants (Sinop, Northern Anatolia, 10th century AD). International Journal of Osteoarchaeology, 18, 152-166. DOI: 10.1002/oa.925

ERDAL, Y.S. (2012). Anthropological analysis of human skeletal remains from post-medieval cemetery of Tasmasor. In: Şenyurt, S.Y. (Ed.), Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Publications of Archaeological Salvage Excavations: 4, 329-458: Ankara, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi.

ERDAL, Y.S. & DUYAR, İ. (1998). Bazı eski Anadolu toplumlarında uzun kemik büyümesi. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 41, 241-254.

ERKANAL, H. & ÖZKAN, T. (1999). Bakla Tepe Excavations. In: Özkan, T., & Erkanal, H. (Eds.), Tahtalı Barajı Kurtarma Kazısı Projesi, 12-41: İzmir, T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü İzmir Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü.

FULLER, B.T., DU CUPERE, B., MARİNOVA, E., VAN NEER, W., WAELKENS, M. & RİCHARDS MP. (2012). Isotopic reconstruction of human diet and animal husbandry practices during the Classical-Hellenistic, Imperial, and Byzantine periods at Sagalassos, Turkey. American Journal of Physical Anthropology, 149, 157-171. DOI: 10.1002/ajpa.22100

GÜLEÇ, E. (1990). Topaklı Populasyonunun Demografik ve Paleoantropolojik Analizi. V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 347-357.

GÜLEÇ, E., DUYAR, İ. & SEVİM, A. (1992). Eski Anadolu toplumlarında büyüme (II): Dilkaya Orta Çağ popülasyonunda uzun kemik büyümesi. VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 227-241.

GÜNER, C., TÜRKSOY, V.A., ATAMYÜRK, D. & DUYAR, İ. (2012). Adramytteion (Örentepe, Balıkesir) Erken Bizans dönemi insan iskeletlerinin kimyasal analizi. İnsanbilim Dergisi, 1(2), 81-93.

HOWLAND, M.R., CORR, L.T., YOUNG, M.M., JONES, V., JİM, S., VAN DER MERWE, N, J,, MİTCHELL, A.D. & EVERSHED, R.P. (2003). Expression of the dietary isotope signal in the compound-specific δ13C values of pig bone lipids and amino acids. International Journal of Osteoarchaeology, 13 (1–2), 54-65. DOI: 10.1002/oa.658

ITAHASHİ, Y., MİYAKE, Y., MAEDA, O., KONDO, O., HONGO, H., VAN NEER, W., CHİKARAİSHİ, Y., OHKOUCHİ, N. & YONEDA, M. (2017). Preference for fish in a Neolithic hunter-gatherer community of the upper Tigris, elucidated by amino acid δ 15 N analysis. Journal of Archaeological Science, 82, 40-49. https://doi.org/10.1016/j.jas.2017.05.001

JİM, S., JONES, V., AMBROSE, S. & EVERSHED, R.P. (2006). Quantifying Dietary Macronutrient Sources of Carbon for Bone Collagen Biosynthesis Using Natural Abundance Stable Carbon Isotope Analysis. British Journal of Nutrition, 95, 1055-1062. https://doi.org/10.1079/BJN20051685

KATZENBERG, M.A. (2000). Stable isotope analysis: a tool for studying past diet, demography, and life history. In: Katzenberg, M.A. & Saunders, S.R. (Eds.), Biological Anthropology of the Human Skeleton, 305-328: New York, Wiley-Liss.

KEEGAN, W.F. (1989). Stable isotope analysis of prehistoric diet. In: İşcan, M.Y. & Kennedy, K.A.R.(Eds.), Reconstruction of Life from the Skeleton, 223-236: New York, Alan R. Liss.

KROGMAN, W.M. & İŞCAN, M.Y. (1986). The Human Skeleton in Forensic Medicine. Illinois: C. C. Thomas.

LARSEN, C.S. (1997). Bioarchaeology: Interpreting Behavior from the Human Skeleton. Cambridge: Cambridge University Press.

LONGİN, R. (1971). New method of collagen extraction for radiocarbon dating. Nature, 230, 241-242.

LÖSCH, S., GRUPE, G. & PETERS, J. (2006). Stable isotopes and dietary adaptations in human and animals at pre-pottery Neolithic Nevalı Çori, Southeast Anatolia. American Journal of Physical Anthropology, 131, 181-193. DOI: 10.1002/ajpa.20395

LÖSCH, S., MOGHADDAM, M., GROSSSCHMİDT, K., RİSSER, D.U. & KANZ, F. (2014). Stable isotopes and trace element studies on gladiators and contemporary Romans from Ephesus (Turkey, 2nd and 3rd, Ct. AD) - Implications for differences in diet. PLOS ONE, 9(10), 1-17. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0110489

MCCULLAGH, J.S.O., GAYE-SİESSEGGER, J. & FOCKEN, U. (2008). Determination of underivatized amino acid δ13C by liquid chromatography/isotope ratio mass spectrometry for nutritional studies: the effect of dietary non-essential amino acid profile on the isotopic signature of individual amino acids in fish. Rapid Communications in Mass Spectrometry, 22, 1817-1822.

MEİNDL, R.S. & LOVEJOY, C.O. (1985). Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age of death based on the lateral-anterior sutures. American Journal of Physical Anthropology, 68, 57-66.

OLSEN, K.C., WHİTE, C.D., LONGSTAFFE, F.J., VON HEYKİNG, K., MCGLYNN, G., GRUPE, G. & RÜHLİ, F.J. (2014). Intraskeletal isotopic compositions (δ13C, δ15N) of bone collagen: nonpathological and pathological variation. American Journal of Physical Anthropology, 153, 598–604. DOI: 10.1002/ajpa.22459

ÖZBEK, M. (1990). Son buluntular ışığında Çayönü Neolitik insanları. V. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 161-172.

ÖZCAN, M., DERELİ, F. & DÖNMEZ, Ş. (2003). Kovuklukaya kurtarma kazısı. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler, 15, 21-22.

ÖZDEMİR, K. (2008). İkiztepe Tunç Çağı Topluluğunda Element Analizleriyle Beslenme Yapısının Belirlenmesi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ÖZDEMİR, K. & ERDAL, Y.S. (2009). Erken Tunç Çağı İkiztepe topluluğunda stronsiyum-kalsiyum oranı ile sütten kesme yaşının belirlenmesi. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 52, 128-140.

ÖZDEMİR, K., ERDAL, Y.S. & DEMİRCİ, Ş. (2010a). Arsenic accumulation in the Early Bronze Age İkiztepe population. Journal of Archaeological Science, 37 (5), 1033-1041. https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.12.004

ÖZDEMİR, K., ERDAL, Y.S. & BÜYÜKKARAKAYA, A.M. (2010b). İkiztepe çocuklarında beslenme ve büyüme. XXV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 375-398.

ÖZDEMİR, K. & ERDAL, Y.S. (2012). Element analizleri ile Erken Tunç Çağı İkiztepe toplumunun yaşadığı ekolojik ortam ve besin kaynaklarının belirlenmesi üzerine bir deneme. İçinde: Akyol, A.A., & Özdemir, K. (Eds.), Aymelek Özer ve Şahinde Demirci'ye Armağan, 281-293: Ankara, Homer Yayınları.

ÖZDEMİR, K., AKYOL, A.A. & BÜYÜKKARAKAYA, A.M. (2017). Dietary Changes across the Neolithic Levels of the Tepecik-Çiftlik Population. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 594-610. DOI:10.21547/jss.312067

PAPATHANASİOU, A. (2003). Stable isotope analysis in Neolithic Greece and possible implications on human health. International Journal of Osteoarchaeology, 13, 314–324. DOI: 10.1002/oa.705

PEARSON, J.A., BUİTENHUİS, H., HEDGES, R.E.M., MARTİN, L., RUSSELL, N. &TWİSS, K.C. (2007). New light on early caprine herding strategies from isotope analysis: a case study from Neolithic Anatolia. Journal of Archaeological Science, 34, 2170-2179. https://doi.org/10.1016/j.jas.2007.09.001

PEARSON, J.A., HEDGES, R.E.M., MOLLESON, T.I. & ÖZBEK M. (2010). Exploring the relationship between weaning and infant mortality: an isotope case study

from Aşikli Höyük and Çayönü Tepesi. American Journal of Physical Anthropology, 143, 448-457. DOI: 10.1002/ajpa.21335

PEARSON, J., GROVE, M., ÖZBEK, M. & HONGO, H. (2013). Food and social complexity at Çayönü Tepesi, southeastern Anatolia: Stable isotope evidence of differentiation in diet according to burial practice and sex in the early Neolithic. Journal of Anthropological Archaeology, 32(2), 180-189. https://doi.org/10.1016/j.jaa.2013.01.002

PİCKARD, C., CALDEİRA, C., HARTEN, N., SCHOOP, U.D., ÜSTÜNDAĞ, H., BARTOSİEWİCZ, L. & SCHACHNER, A. (2017). Reconstructing Iron Age to Roman period diet from bioarchaeological remains: preliminary results from Boğazköy, north-central Anatolia. In: Schachner, A. (Ed.), Innovation versus Beharrung Was macht den Unterschied des hethitischen Reichs im Anatolien des 2. Jahrtausends v. Chr.? 239-255: İstanbul, Ege Yayınları.

PİCKARD, C., SCHOOP, U.D., DALTON, A., SAYLE, K.L., CHANNELL, I., CALVEY, K., THOMAS, J.L., BARTOSİEWİCZ, L. & BONSALL, C. (2016). Diet at Late Chalcolithic Çamlıbel Tarlası, north-central Anatolia: An isotopic perspective. Journal of Archaeological Science, 5, 296-306. https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.11.034

PROPSTMEİER, J., NEHLİCH, O., RİCHARDS, M.P., GRUPE, G., MÜLDNER, G.H. & TEEGEN, W.R. (2017). Diet in Roman Pergamon: Preliminary results using stable isotope (C, N, S), ostearchaeological and historical data. In: Brandt, J.B., Hagelberg, E., Bjørnstad, G. & Ahrens, S. (Eds.), Life & Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman & Byzantine Times: Studies in Archaeology & Bioarchaeology, 237-249: Oxford, Oxbow Books.

RAO, Z.G., CHEN, F.H., ZHANG, X., XU, Y.B., XUE, Q. & ZHANG, P.Y. (2012). Spatial and temporal variations of C3/C4 relative abundance in global terrestrial ecosystem since the last glacial and its possible driving mechanism. Chinese Science Bulletin, 57, 4024–4035.

RİCHARDS, M.P., PEARSON, J.A., MOLLESON, T.I., RUSSELL, N. & MARTİN, L. (2003). Stable isotope evidence of diet at Neolithic Çatalhöyük, Turkey. Journal of Archaeological Science, 30, 67-76. https://doi.org/10.1006/jasc.2001.0825

RİCHARDS, M.P. & HEDGES, R.E.M. (1999). Stable isotope evidence for similarities in the types of marine foods used by Late Mesolithic humans at sites along the

Atlantic coast of Europe. Journal of Archaeological Science, 26, 717–722. https://doi.org/10.1006/jasc.1998.0387

SANDFORD, M.K. (1992). A reconsideration of trace element analysis in prehistoric bone. In: Katzenberg, M.A. & Saunders, S.R. (Eds.), Biological Anthropology of the Human Skeleton, 79-103: New York, Wiley-Liss.

SCHOENİNGER, M.J. & DENİRO, M.J. (1984). Nitrogen and carbon isotopic composition of bone collagen from marine and terrestrial animals. Geochimica et Cosmochimica Acta, 48, 625-639.

SEVDİN, E.E. (2017). Farklı Arkeolojik Kemik Türlerinde Element Birikiminin Belirlenmesi: Tepecik-Çiftlik Örneği. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

SPİGELMAN, M., ERDAL, Y.S., DONOGHUE, H.D. & PİNHASİ, R. (2012). Golfer and tennis elbow in Byzantine Turkey: Epicondylitis a neglected occupation/activity marker in antiquity. Advances in Anthropology, 2(01), 24-30.

TSUTAYA, T. & YONEDA, M. (2013). Quantitative reconstruction of weaning age in archaeological human populations using bone nitrogen isotopes ratios and approximate Bayesian computation. PLOS ONE, 8: e72327. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0072327

TYKOT, R. (2004). Stable isotopes and diet: you are what you eat. In: Martini, M., Milazzo, M. & Piacentini, M. (Eds.), Physics Methods in Archaeometry, 443-444: Bologna, Società Italiana di Fisica.

UBELAKER, D.H. (1989). Human Skeletal Remains: Excavations, Analysis, Interpretation. Washington, Smithsonian Institution.

UYSAL, G. (1993). Tibialarda Fizyolojik Stres Göstergeleri Üzerine Epidemiyolojik Bir Araştırma. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

UYSAL, G. (1995). Oylum Höyük çocuklarının paleopatolojik açıdan incelenmesi. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, (1-2), 187-206.

Üstündağ, H. & Demirel, F.A. (2009). Alanya Kalesi İskelet Topluluğunda Ağız ve Diş Sağlığı. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 26(1), 219-234.

VAN DER MERWE, N.J. (1982). Carbon isotopes, photosynthesis, and archaeology. American Scientist, 70, 596-606.

VAN DER MERWE, N.J., ROOSEVELT, A.C. & VOGEL, J.C. (1981). Isotopic evidence for prehistoric subsistence change at Parmana, Venezuela. Nature, 292, 526-538.

VOGEL, J.C. & VAN DER MERWE, N.J. (1977). Isotopic evidence for early maize cultivation in New York State. American Antiquity, 42, 238-242.

WONG, M., NAUMANN, E., JAOUEN, K. & RİCHARDS, M. (2017). Isotopic investigations of human diet and mobility at the Hierapolis, Turkey. In: Brandt, J.B., Hagelberg, E., Bjørnstad, G. & Ahrens, S. (Eds.), Life & Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman & Byzantine Times: Studies in Archaeology & Bioarchaeology. 228-236: Oxford, Oxbow Books.

YALMAN, B. (1994). The 1991 İznik Theater excavation year. XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, 181-203.

YONEDA, M., TANAKA, A., SHİBATA, Y., MORİTA, M., UZAWA, K., HİROTA, M. & UCHİDA, M. (2002). Radiocarbon marine reservoir effect in human remains from the Kitakogane Site, Hokkaido, Japan. Journal of Archaeological Science, 29, 529-536. https://doi.org/10.1006/jasc.2001.0764

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.459890

# ARTVİN BORÇKA CAMİLİ VE DÜZENLİ KÖYLERİNDE GELENEKSEL İKİ AHŞAP KÖPRÜ[1]

*Mehmet Sami BAYRAKTAR*[*]

***Atıf/©:*** *Bayraktar, Mehmet Sami (2018). Artvin Borçka Camili Ve Düzenli Köylerinde Geleneksel İki Ahşap Köprü, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1177-1201*

**Özet:** *Bu çalışmada, Artvin - Borçka İlçesi Camili ve Düzenli Köylerinde bulunan iki ahşap köprü tanıtılıp Sanat Tarihi disiplini çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Camili Köyü'nde Malakmiyeti Mahallesi'ndeki köprü, bulunduğu akarsu yatağının iki yakasındaki kayalık kesimdeki moloz taş ayaklar arasında uzatılan ahşap kirişler üzerinde kurulmuştur. 15.50 x 3.20 m ölçülerindeki yapı, yöredeki rivayetlere göre imece usulüyle köylüler tarafından 1995 yılı civarında yeniden yapılmıştır. Şimdiki köprünün yerinde bulunan ve tahrip olması sebebiyle yeniden inşasına gerek duyulan eski köprünün ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir.*

*Düzenli Köyü, Baltacılar Mahallesi'nde patika yol hattında Baltacılar Deresi üzerinde kurulan ve "Baltacılar Köprüsü" adıyla anılan, 8 x 2.35 m ölçülerindeki yapı, yöredeki rivayetlere göre imece usulüyle köylüler tarafından 1975 yılı civarında yeniden yapılmıştır. Yapı, Malakmiyeti Köprüsü'nün küçük bir benzeridir.*

*Yöre sakinlerine göre mevcut yapılar, eski köprülerle aynı özelliklere sahip olup aynı ölçülerde ve eskileriyle aynı yerde kurulmuştur. Büyük ölçüde çürümesi sebebiyle yeniden inşasına gerek duyulan eski köprülerin ilk inşaları, Osmanlı dönemine, 20. Yüzyıl başlarına – belki daha da eskiye- uzanmaktadır.*

*Makale Geliş Tarihi:14.09.2018 / Makale Kabul Tarihi:11.10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
*[1] Bu bildiri, 29 - 31 Mart 2018 tarihinde Ankara'da yapılan 6. Uluslararası Çin'den Adriyatik'e Sosyal Bilimler Kongresine, aynı başlıkla sözlü olarak sunulmuş, özet metin olarak basılmış fakat tam metin basımı sehven gerçekleşmediğinden burada tekrar sözlü olarak sunulmuş ve basılmıştır.*
[*] *Dr. Öğretim Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, msami.bayraktar@omu.edu.tr / ms.bayraktar@hotmail.com*

*İnsan ve hayvan geçişi için tasarlanan bezemesiz yapıların tasarımında işlevsellik öne çıkmaktadır. Köprülerde kullanılan kestane, yörenin bol yağışlı iklimiyle uyumlu, oldukça sağlam ve uzun ömürlü olup, köprüler için yaygın olarak kullanılan uygun bir malzemedir. Köprülerde görülen birleştirme teknikleri, Osmanlı dönemine tarihlendirilen köprülerde karşılaşılan geleneksel uygulamalardır. Malakmiyeti Köprüsü'nde görülen vidalı kenetli demir bağlantılar, geleneksel geçmelerden farklı yeni tekniklerdir.*

*Artvin ve Doğu Karadeniz'de geleneksel ahşap köprü inşasının yakın zamanlara kadar devam ettiğini gösteren köprüler, geleneksel ahşap köprü mimarisinin Cumhuriyet devrinde izlediği yol hakkında bilgiler vermektedir. Geleneksel kırsal mimarimizin bir yansıması olarak okunabilecek köprülerin, başta Karadeniz Bölgesi olmak üzere yurdumuzda ve dünyada çeşitli benzerleri bulunmaktadır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Artvin, Borçka, ahşap köprü, kırsal mimari*

## *A Couple Of Traditional Bridges At Camili And Düzenli Villages Of Artvin Borçka*

***Citation/©:*** *Bayraktar, Mehmet Sami (2018). A Couple Of Traditional Bridges At Camili And Düzenli Villages Of Artvin Borçka, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1177-1201*

***Abstract:*** *In this study, a couple of bridges at Camili and Düzenli Villages in Borçka town of Artvin province are introduced and evaluated within the frame of art history. The bridge at Malakmiyeti district of Camili village is errected on wooden beams extending between rubble stone piers sitting on rock bases located on both sides of the stream bed. The building with measures of 15.50 x 3. 20 m reconstructed by villagers with voluntary work in 1995 according to hearsay evidence at the region. The date of building of the old bridge which is located in the same place of the new one is not known.*

*The other bridge at Baltacılar district of Düzenli village constructed in pathway line on Baltacılar creek and called 'Baltacılar Köprüsü (The Axemen Bridge)' with measures of 8 x 2.35 m and reconstructed by villagers with voluntary work in 1975 according to hearsay evidence at the region. This bridge is like a small copy of the Malakmiyeti Bridge.*

*The present buildings are located where the old bridges were, has same features and measures as the old ones according to local people. These*

*demolished and reconstructed bridges were first built in the early twentieth century, The Ottoman Period, or maybe an earlier date.*

*The functionality become prominent about desigment of plain buildings for human and animal transit. The wooden material obtained from the chestnut trees common in the region were used in the construction of the bridge. The chestnut tree is particularly preferred for bridge construction in the region because it is long lasting and durable material in rainy environments. The combination styles of the bridges are traditional practices which encountered with the bridges of Ottoman Period. Screw joint iron junctures at Malakmiyeti Bridge are new technics different from the traditional ones.*

*The bridges in Artvin and Estern Blacksea Region that show the traditional wooden bridges keep building until quite recently, inform about the architecture of traditional wooden bridges in the Turkish Republic period. The bridges as a reflection of the traditional rural architecture are found with various similar samples especially in Blacksea Region, our country and the world.*

***Keywords**: Artvin, Borçka, wooden bridge, rural architecture.*

## I. GİRİŞ

### A. Araştırma Konusu ve İlgili Literatür

Anadolu'da geleneksel ahşap köprüler üzerine yapılmış az sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalarda birkaç eser incelenmiştir.[2] Bu çalışmada Doğu Karadeniz bölgesinden daha önce yayınlanmamış iki örnek tanıtılıp geleneksel mimarimiz içerisindeki yeri değerlendirilmeye çalışılmıştır.[3] Geleneksel kırsal mimarimizin bir parçasını oluşturan ahşap köprü mimarisinin değerlendirilebilmesi ve envanterin oluşması adına bir katkı sağlamayı ümit etmekteyiz. Ahşap malzemenin doğası gereği nispeten kısa ömürlü olması ve motorlu taşıt geçişi için tasarlanmadıklarından hemen hemen büyük bir kısmının yakınına yeni betonarme köprüler yapılması sebebiyle atıl kalmaları gibi sebeplerle, ahşap köprülerin büyük bir kısmı

[2] Özgüner, 1970: 84-86; Bayhan ve Salman, 2012: 41-45; Çabuk vd., 2015: Bayhan, 2016: 17-18; Bayraktar, 2017: 107-126; Bayraktar, 2018a: 53-81; Bayraktar, 2018b: 201-219. Bazı çalışmalarda birkaç ahşap köprüye envanter çalışması kapsamında kısaca değinilmiştir. Toparlak vd., 2010: 263; Şahin vd., 2014: 262,330; Kara, 2016: 248-263.

[3] Çalışmamızla ilgili olarak; ölçü almaya katkı yapan Sayın Büşra Yıldırım, İngilizce özeti gözden geçiren Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Sayın Hayrunnisa Turan, kurum arşivinden istifademize izin sağlayan Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Başkanı Sayın Serpil Yüksel ve kurum çalışanları, yapılarla ilgili bilgi veren Camili Köyü sakini Sayın Ayhan Özaydın ve Düzenli Köyü muhtarı İrfan Öztürk'e katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

günümüze ulaşamamıştır. Günümüze ulaşan örneklerin az oluşu ve yukarıda değinildiği üzere çok az sayıda ahşap köprünün bilimsel çalışmaya konu olması kapsamlı ve detaylı bir karşılaştırma ve değerlendirme yapma imkânını kısıtlamaktadır.

**B. Borçka ve Camili'nin Coğrafi Konumu ve Osmanlı ve Cumhuriyet Devri İdari Tarihçesine Kısa Bir Bakış**

Borçka, karayolu ile Artvin'in 35 km doğusunda bulunan, Artvin'e bağlı, 762 km$^2$ yüzölçümüne sahip, 253 m rakımda kurulan bir ilçedir. 2018 yılı itibariyle ilçe nüfusu 3564'dir. 1551'de Osmanlı topraklarına katılan Borçka, 1578'de Trabzon Vilayetine bağlı köy konumundadır. 1585 yılında Trabzon Eyaleti Lazistan Sancağına bağlı bir kaza, 1878 yılında kaybedilen Doksanüç Harbi sonunda 1878-1918 arasında Çarlık Rusyasına bağlanan şehir ve çevresi 1921 yılında geri alınıp Trabzon Vilayeti Rize Sancağı'na bağlı bir kaza, 1926'da Artvin İline bağlı bir nahiye, 1928 yılından başlayarak günümüzde de aynı ile bağlı ilçe konumundadır (Sezen, 2006: 89; Öztürk, 2012: 797; Artvinli, 2013: 78). 1551'de Borçka ve çevresiyle birlikte Osmanlı topraklarına katılan Camili Nahiyesi, fethi takip eden 16. Yüzyılda Çıldır Eyaletine bağlı bir sancak, 1828'de Trabzon Eyaleti Lazistan Sancağına bağlı bir kaza, 1878-1918 arasında Çarlık Rusyası işgalinden sonra 1921'de Artvin İline bağlı bir nahiye, 1928 yılından başlayarak Artvin İli Borçka İlçesine bağlı bir nahiye konumundadır (Sezen, 2006: 344; Artvinli, 2013: 183-184). İlçenin ve tabiatıyla bu çalışmaya konu yapıların bulunduğu Camili ve Düzenli Köylerinin doğal limanı Osmanlı yıllarında Batum'dur (Öztürk, 2012: 797).

"Macahel (Maçahel)" Artvin'in Borçka ve Gürcistan'ın Acara Özerk Cumhuriyeti'ne yayılan vadi ve tarihsel bölgenin adıdır. Bölge, Türkiye sınırlarında kalan altı köy ile Gürcistan'da kalan 12 köy olmak üzere 18 köyü içermektedir. Türkiye'de kalan köyler Camili[4], Düzenli[5], Efeler, Kayalar, Maral, Uğurlu köyleridir (Artvinli, 2013: 183; Öztürk, 2005: 797-799).[6]

[4] "Camili Köyü"nün eski (Gürcüce) adı "Hertvis"dir (Şahin, 2000: 23; Öztürk, 2012: 798; Artvinli, 2013: 83).

[5] "Düzenli Köyü"nün eski (Gürcüce) adı "Zedvake"dir (Şahin, 2000: 105; Öztürk, 2012: 798; Artvinli, 2013: 275). Artvinli'ye göre Zedvake "yukarı düzlük" anlamına gelmektedir.

[6] Günümüz söylenişiyle "Macahel" veya "Maçahel" şeklinde ifade edilen ancak Gürcüce aslına göre "Macaheli" şeklindeki isim, yörede halen kullanılmaktadır. Özaydın'ın ifadesine göre yöredeki bir inanışa göre "bilek (maca)" ve "el" (heli) kelimelerinden türetilen isim, vadinin coğrafi yapısına benzetilerek verilmiştir. Bölgenin vadilere ayrılarak uzanan coğrafi yapısı, bir bileğe bağlı eldeki beş parmak şekline benzetilmiştir (Ayhan Özaydın, Kişisel Görüşme, 28.07.2017). Benzer ve farklı değerlendirmeler için bkz. Şahin, 2000: 101; Öztürk, 2005: 797; Artvinli, 2013: 184.

Macahel aynı zamanda altı köyden oluşan bucağın da adıdır. 1964'de bucak ve bucağın merkez köyünün adı "Camili" olarak değiştirilmiştir (Artvinli, 2013: 184). Camili (Macahel) Bucağı'nın merkezi olan Camili Köyü, bu nedenle resmi olarak "Camili Bucak Merkezi Köyü" olarak anılmaktadır. Birbirine yaklaşık 3 km mesafede olan Camili ve Düzenli köyleri, Borçka'nın takriben 30 km kuzeydoğusunda Gürcistan sınırında yer alır (Foto. 1).

## II. CAMİLİ KÖYÜ MALAKMİYETİ KÖPRÜSÜ

Köprü, Camili Bucağının merkez köyü olan Camili Köyü'nde, eski Gürcüce adıyla "Malakmiyeti"[7] şeklinde anılan mevkide, takriben 390 m rakımda, mahalleleri birleştiren yol hattında, Efeler Deresi üzerinde bulunmaktadır. Bulunduğu mahallenin adıyla "Malakmiyeti Köprüsü", buna ilaveten günümüzde "Eski Köprü" ve "Ahşap Köprü" adlarıyla da bilinen köprü, insan ve hayvan geçişi için yapılmıştır (Foto. 2-3). Yapı yöredeki rivayetlere göre imece usulüyle köylüler tarafından 1995 yılı civarında yeniden yapılmıştır. Şimdiki köprünün yerinde bulunan ve tahrip olmaya başlaması sebebiyle yeniden inşasına gerek duyulan eski köprünün ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Özaydın ve Öztürk'e göre ilk köprü, Cumhuriyetten önce Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. Aynı şahısların ifadelerinden yeni yapının eskisinin yerinde, büyük ölçüde ona benzer olarak yapıldığı, tabliyenin 1 m kadar yükseltildiği, eski köprüden farklı olarak; yapıdan motorlu taşıtların geçmesi için tabliyenin çifte payanda ve demir kenetlerle sağlamlaştırıldığı, eskiden tek olan tabliye ortasındaki payandaların, çifter yapılarak vidalı demir kenetlerle desteklendiği anlaşılmaktadır.[8] Bakımlı halde bulunan köprü, ağır tonajlı araçlar hariç, taşıt trafiğine de hizmet vermektedir. Yapının ilintili olduğu bir başka yapı bulunmamaktadır.[9]

Köprü, güneydoğudan kuzeybatıya doğru hafif eğimli bir arazide, belirtilen istikamette akan dere üzerinde bulunmaktadır (Foto. 2-3). Yapı, köyün diğer köy ve mahallelerle bağlantısını sağlayan ana yoldan ayrılan ve 30 m kadar devam ettikten sonra dereye kavuşan tali stabilize yol üzerinde bulunmaktadır.

[7] Özaydın köprünün bulunduğu mevkiinin "Malakmiyet" şeklinde anıldığını belirtmiştir (Ayhan Özaydın (37), Kişisel Görüşme, 28.07.2017). Ayrıca bkz. Artvinli, 2013: 186. Aynı isim "Malkmiyeti" şeklinde de geçmektedir (Şahin, 2000: 27).
[8] Ayhan Özaydın (37) ve İrfan Öztürk (52), Kişisel Görüşme, 28.07.2017.
[9] Kimi ahşap köprülerde köprülere yakın mesafede dere suyu ile çalıştırılan ahşap değirmenlere rastlanmaktadır. Bu değirmenler genelde köprü ile birlikte yapılarak bir mimari bütün meydana getirmektedir.

Bulunduğu akarsu yatağının iki yakasına uzatılan ahşap kirişler üzerinde kurulan köprü beşik çatıyla örtülüdür. Doğu-batı ekseninden 43$^0$ güneye dönük uzanan köprünün menba yüzü güneydoğuya, mansab yüzü kuzeybatıya bakar (Çizim 1, Foto. 2-4). Tabliye hem irtifa bakımından hem de doğrusal olarak düz bir hat izler. Yani inişli-çıkışlı olmadan tüm tabliye aynı kotta ve sağa sola sapmaksızın düz uzanır. (Çizim 1, Foto. 4,5).

Köprünün ahşap aksamı, bulunduğu akarsu yatağının iki yakasındaki doğal kayalık üzerinde bulunan moloz taş ayaklar arasında uzatılan ahşap ana kirişlere oturmaktadır (Foto. 2-3,6-7). Güneybatıya bakan baş tarafta, dere yatağı zemininden 3.60 m kadar yükselen duvarların 1 m.lik üst kesimi betondur. Yeniden inşa sırasında yapılan betonla köprünün yükseltildiği, eski köprünün belirtilen zeminden +2.60 m kotta bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun karşı tarafındaki yakada benzer bir kuruluş görülmektedir. Belirtilen yakada duvarın oturduğu zemin diğerinden farklı olarak büyük tabii kayalıktır (Foto. 6). Su seviyesinin bulunduğu kesimden + 1.15 m kota kadar yükselen tabii kaya üzerinde, moloz taş duvar görülür. Kabaca dörtgen hale getirilen iri moloz taşların kullanıldığı eski duvarlarda harç bulunmamaktadır. Büyük taşların aralarında ince kırık taşlar dikkat çeker. Duvarların bazı kesimleri sonradan betonarme harçla kaplanmıştır. Köprüye her iki yakada ayak vazifesi yüklenerek destek veren duvarlar yol ile birleşerek ahşap aksamın her iki başında 3.70 m kadar uzanan birer sahanlık oluşturmaktadır. Bu kesimler tabliyeye yaklaştıkça hafif bir eğimle yükselmektedir. Kuzeydoğu başta mansab yüzünde sahanlığın kenarında tabliye doğrultusunda uzatılan kalınca bir kiriş sahanlığın belirtilen kesimini sınırlandırmaktadır (Foto. 4).

Yapının ahşap kesimin uzunluğu 15.50 m.[10] tabliye eni 3.20 m.dir[11] (Çizim 1-3). Her iki baştaki sahanlıklarla birlikte köprünün toplam uzunluğu takriben 21 m.dir (Çizim. 1-2). Köprünün inşası için hafif meyilli arazide derenin sakin aktığı ve dere yatağının bir yakasının iri kayalarla çevrili olduğu bir kesimi tercih edilmiştir. Yerinde ve başarılı bir yer seçimi söz konusudur. Tabliye döşemesi ile su seviyesi arasındaki mesafe 4. 50 m.dir[12] (Çizim. 2, Foto. 2-3).

[10] Ölçü, tabliyenin başındaki direkler arasındaki (direkler dahil) mesafedir. Köprünün uç noktaları olan saçak hizaları itibariyle ölçü 17.50 m'dir.
[11] Ölçü, tabliye direkleri (dıştan) itibariyledir. Çatıda saçak hizaları itibariyle genişlik 4.50 m'dir.
[12] Temmuz itibariyle.

Köprünün ana unsuru olan ahşap kesimini taşıyan kare kesitli 25-30 cm kalınlıktaki ana kirişler, takriben 1.10 m aralıklarla yan yana uzatılmıştır (Foto. 6). 15.50 m uzunluktaki tabliye boyunca tek parça olan kestane ana kirişler, takriben 15.90 m uzunluğundadır.[13] Bazı ana kirişi gövdelerinde çok hafif eğrilikler, kesit biçimlerinde köşelerde hafifçe yuvarlaklık görülmektedir. Ana kirişlerde görülen kimi eğrilik veya kalınlık farkları sebebiyle tabliye döşemesi ile ana kirişler arasında oluşan irtifai boşluklar, küçük ahşap parçalar konularak giderilmiştir. Her iki başta ana kirişlerin altında aksi istikamette takriben 25 x 25 cm'lik bir yastık kirişine[14] yer verilmiştir (Foto. 6).

Ana kirişlerin üzerinde, kalınlıkları 10 cm genişlikleri 10-20 cm arasında değişen, bazılarının köşeleri hafif yuvarlatılmış, kimileri tabliye direkleri hizasından 20-25 cm kadar dışa taşan, dörtgen kesitli 75 kadar kısa kalastan oluşan tabliye döşemesi yer alır (Foto. 7). Yan yana düz yanaştırılan ve ana kirişlere çakılan bu döşeme üzerinde, tabliye boyunca ucuca üçer ve yan yana ikişer halde düz yanaştırılan bir çift kalas dizisine yer verilmiştir (Foto. 7). Toplam altı kalastan oluşan bu ikinci döşeme, araç trafiği için düşünülmüştür. Aralarında 0.90 m bırakılarak her bir sırada 0.50 m genişlikte uygulanan bu döşeme katı, tabliye boyunca uzanmaktadır. Tabliye başlarında pahlanarak incelen kalaslar ortalama 6 cm kalınlıkta ve 25 cm genişliktedir.

Tabliyenin menba ve mansab tarafında küçük bazı farklar haricinde tam simetrik bir düzen görülür (Çizim 1, Foto. 7). Her iki yüzde altışar direk ve bu direkler arasında çapraz konumda atılmış payandalara yer verilmiştir. Takriben 15 cm kalınlıkta ve kare kesitli direklerin köprübaşlarındaki dördü, yastık kirişlerine oturtulmuştur. Arada kalan diğer direkler, ana kirişlerden aşağıya doğru 40 cm kadar uzatılarak ana kiriş altına menba-mansab doğrultusunda uzatılan bağlayıcı kirişlere geçirilmişlerdir (Foto. 8,10). Ortalama 20 cm kalınlıkta kare kesitli ve yatay konumda uzatılan bağlayıcı kirişlerde ağaç geçme ve vidalı metal birleştirmeler görülür. Tabliye direkleri bağlayıcı kirişlerde açılan kanallara geçirilmiş ayrıca birleşmenin yapıldığı kesime direk ve kiriş boyunca bir delik açılmış, belirtilen deliğe demir vida uygulanmıştır. Sabit başlı ve somunlu metal vidaların bazılarında somun

[13] Ana kirişlerin yol ile birleşen baş kesimleri, dolgu ve yoğun bitki dokusu içerisinde kaldığından - güneybatı başta mansab tarafındaki hariç- uzunlukları ölçülememektedir. Uç kısmı görülebilen sözü edilen örneğin tabliyeden sonra 20 cm kadar devam ettiğine bakılarak, kiriş uzunluğunun 15.90 m civarında olabileceği söylenebilir.

[14] Bu tip kirişler "mesnet kirişi" şeklinde de adlandırılmaktadır. Çabuk vd., 2015: 229.

tarafında sıkıştırmaya yardımcı bir unsur gibi görülebilecek küçük ahşap parçalar dikkat çeker.

Direklerden tabliyenin orta kesiminde bulunanları çifter, diğerleri tek olarak konulmuştur (Foto. 3). Altlık ve başlıkları bulunmayan direkler arasında, her cephede iki yerde çapraz konumda uzatılan payandalar bulunur (Çizim 2, Foto. 3,7). Girişlerdeki bir ve ikinci direkler arasında, takriben 15 x 15 cm ölçüsünde ve kare kesitli ve m uzunlukta birer payanda yer alır (Çizim 2, Foto. 3,7). Bunlar köprübaşlarındaki ana kirişleri ile gergi kirişleri arasında uzatılmıştır. Diğer payandalar köprübaşlarındaki direkler ile tabliye ortasında bulunan çifte direkler arasında yer alırlar. Tabliye direklerinin ön ve arka yüzüne bitişerek; yan yana belirtilen aralıklarla çifte sıralanan bu payandalar diğerlerinden daha kalın ve geniştir. Takriben 15 x 23 cm ölçüsünde dikdörtgen kesitli payandalar köprübaşlarındaki ana kirişlerin altında yer alan yastık kirişleri ile gergiler arasında uzatılmıştır. 8.50 m uzunluktaki çifte payandalar, üst başlarında kertmeler açılarak birbirleriyle, direk ve gergilerle birleştirilmiştir. Çifte payandaların gövde ortalarında iki kesimde ayrıca metal bağlantılar görülür (Foto. 3,7). Bunlarda payandaların iki kenarına sarılan, vida ve somunlarla sıkıştırılmış demir levhalar kullanılmıştır.

Menba ve mansab yüzünde belirtilen direk ve payandalar arasında muntazam bir korkuluk görülmez. Her iki yakada birlerinden farklı tipte ve yerlerde uygulanan birkaç kuşağa yer verilmiştir (Foto. 2-3,7). Menba yüzünde köprübaşlarındaki direkler hariç diğerleri arasında uzatılan tabliye kotundan + 1.10 m'de bulunan 10 cm kalınlıkta kare kesitli bir kuşak ve bunun 20-30 cm kadar aşağısında geniş; tahta şeklinde daha ince ve geniş bir başka kuşak görülür (Çizim 2, Foto. 2). İkinci kuşağın bir benzeri, biraz daha düşük kotta, kuzeybatı başta ilk ve ikinci direk arasında da görülür. Mansab yüzündeki korkulukta, yine köprübaşındaki direkler haricinde kalan diğer direkler arasında, 10 cm kalınlıkta, kare kesitli iki sıralı (+ 0.20 m ve + 1.10 m kotta) kuşaklar ile kuzeybatıdan ikinci üçüncü direkler arasında, 3 x 20 cm'lik biçme tahta ile yapılmış bir başka kuşak yer alır (Foto. 3,7). Kuşak elemanları direklere çakılmıştır. Tabliyede kimi ahşap köprülerde görülen oturma sekileri görülmez.

Tabliye döşemesi ile çatı sırtı arasındaki mesafe 4.50 m'dir (Çizim 3). 3.40 m[15] ve 4 m[16] uzunlukta ve 15x15 cm kare kesitli tabliye direkleri üzerinde

[15] Köprübaşlarındaki direkler.

10 x 15 cm dörtgen kesitli gergi kirişleri, onların üzerinde tabliye doğrultusunda üç sıra halinde uzatılan ve çatıya destek veren 15x15 cm ölçüsünde kare kesitli kirişler bulunmaktadır (Çizim 2-3). Tabliye ortasındaki çifte direkler, gergi kirişinin sağ ve soluna yanaştırılıp direkler ve gergide açılan delikten geçen somunlu vidalı demir bağlantıyla birleştirilmiştir. Diğer direklerle üstlerindeki kirişler arasında zıvanalı geçmeler görülmektedir. Çatıya destek veren orta sıradaki kirişlerin üzerinde 10 cm kalınlıkta ve kare kesitli dikme ve göğüslemelere yer verilmiştir (Foto. 5,7). Dikmelerin üstünde mahya aşığı, bunun üzerinde aksi istikamette konulan mertekler ve beşik çatının galvaniz sac kaplaması bulunur. Her omuzda dokuzar adet ve takriben 1.85 m aralıklarla sıralanan 12x20 cm ölçüsündeki dikdörtgen kesitli merteklerin üzerindeki beşik çatının her bir omzunda dörder sıralı aşıklar bulunur (Foto. 5,7). Her sırada birkaç parça halde ve uç uca uzatılan, kimileri eğri olan aşıkların sıra düzeni, pek muntazam değildir. Kalınlıkları 8 cm genişlikleri 10-12 cm civarında olan aşıkların bazıları kare, bazıları dikdörtgen kesitlidir. Bunların üzerinde çatı padavralarına yer verilmeksizin galvaniz sac kaplama çakılıdır (Foto. 5,7). Saçaklar, tabliyeden menba ve mansab tarafında ortalama 0.50 m, köprü girişlerinde 1 m taşıntı yapmaktadır (Çizim. 1-3).

Yapının çeşitli kesimlerindeki ahşap elemanların birleştirilmesinde çeşitli teknikler kullanılmıştır. Yan yana dizilen döşeme kirişlerinde (Foto. 8) ve bunların üzerindeki döşeme kalaslarında (Foto. 8) "düz en birleştirme"ler, uç uca eklenen tabliye korkuluk kuşaklarında (Foto. 9) döşeme kalaslarında "düz boy birleştirme"ler göze çarpar. Döşeme kirişleri ile tabliye direkleri arasında (Foto. 10), payandalarla gergi kirişleri arasında (Foto. 11), payandalarla yastık kirişleri arasında, tabliye ortasındaki çifte direkler ile payandalar arasında "kertmeli uç birleştirme"ler görülür. Tabliye altında bağlayıcı kirişler ile ana kirişler arasında, bağlayıcı kirişler ile direkler arasında (Foto. 12), direkler ile çatı kirişleri arasında (Foto. 13), direkler ile gergiler arasında (Foto. 14) ve çatı kirişleri ile mertekler arasında (Foto. 15) "kanallı geçme"lere yer verilmiştir. Tabliye direkleri ile gergiler arasında (Foto. 16) "zıvanalı geçme"ler görülür. Bu geçme türünün, birleşmede açıklık bulunmadığından görülememekle birlikte, korkuluk elemanlarında da kullanılmış olması gerekir. Birçok birleşmede belirtilen teknikler çakma çiviler, vida ve demir kenetlerle desteklenmiştir (Foto. 17-20). Tabliye

[16] Köprübaşları haricindeki direkler.

direkleri ile bağlayıcı kirişler arasında (Foto. 17-18), tabliye direkleri ile gergiler arasında (Foto. 19) ve çifte payandalarda (Foto. 20), vida ve demir kenetlerle metal bağlantılar yapılmıştır.

## III. DÜZENLİ KÖYÜ BALTACILAR KÖPRÜSÜ

Düzenli Köyü'nün Baltacılar Mahallesi'nde, takriben 560 m rakımda köy içindeki mahalleleri birleştiren eski patika yol hattında Baltacılar Deresi üzerinde kurulan ve Baltacılar Köprüsü adıyla anılan köprü, insan ve hayvan geçişi için tasarlanmıştır (Foto. 21-22). Yapı, yöredeki rivayetlere göre imece usulüyle köylüler tarafından 1975 yılı civarında yeniden yapılmıştır. Büyük ölçüde çürümesi sebebiyle yeniden inşasına gerek duyulan şimdiki köprünün yerinde bulunan eski köprünün ilk inşasının 20. Yüzyıl başlarına uzandığı ifade edilmektedir. Yöre sakinlerine göre şimdiki köprü, eski köprüyle aynı özelliklere sahip olup aynı ölçülerde ve aynı yerde kurulmuştur.[17]

Yapının ilintili olduğu bir başka yapı bulunmamaktadır. Köprünün mansab yüzüne 7-8 m kadar mesafede yeni, korkuluksuz ve çatısız basit bir tabliyeden oluşan betonarme harçlı ayaklar üzerinde yükselen tabliyesinde çelik kirişlerin kullanıldığı ahşap döşemeli köprü, 1998-99 yılı civarında köy halkı tarafından yaptırılmıştır. Eski köprünün araç geçişine imkân vermemesi nedeniyle bu köprüye ihtiyaç duyulmuştur. (Foto. 21). Bu köprünün 20 m kadar aşağısında bulunan yeni betonarme köprü ise 2016'da yapılmıştır (Foto. 22). Taşıt trafiğine de hizmet eden ve halen kullanılan bu köprünün inşasından sonra pek kullanılmayan Baltacı Köprüsü, işlevsizlik yüzünden tahrip olma yolundadır. Ana kirişler başta olmak üzere yapının döşeme ve korkuluk elemanlarında kısmi çürümeler görülmektedir. Köprünün payanda, döşeme ve korkuluk elemanları gibi bazı elemanları kopmuş veya kaybolmuş haldedir.

Bulunduğu akarsu yatağının iki yakasına uzatılan ahşap kirişler üzerinde kurulan köprü, beşik çatıyla örtülüdür. Köprü, güneyden kuzeye doğru eğimli bir arazide, belirtilen istikamette akan dere üzerinde bulunmaktadır (Foto. 21-24). Yapı, köyün diğer köy ve mahallelerle bağlantısını sağlayan ana yoldan ayrılan ve 120 m kadar devam ettikten sonra dereye kavuşan tali stabilize yol üzerinde bulunmaktadır.

[17] İrfan Öztürk (52), Kişisel Görüşme, 28.07.2017.

Köprünün inşası için dere yatağının kayalık bir kesimi tercih edilmiştir. Dere yatağının güneydoğu kesiminde yerli büyük kayaların yanı sıra su taşkınlarının sürüklediği taş yığınları dolmuş ve köprü ayağı ve çevresi bu kesimde bir hayli tahrip olmuştur. İlk bakışta yer seçiminin isabetsiz olduğu izlenimi doğmaktadır. (Foto. 24). Ancak Öztürk'ün ifadesine göre son yıllarda taşıt yolu çalışmaları sırasında fazlaca hafriyat yapıldığından arazi yapısı değişmiş, köprünün menba tarafında yukarı kesimde biriken çok miktardaki taş ve toprak dolu hafriyat, dere yatağının tabi yapısı üzerinde büyük bir baskıya sebep olmuştur. Asli doğal yapıda dere yatağına bu miktarda bir dolgunun gelmesi mümkün değilken yol yapımı sebebiyle büyük miktarda bir dolgu meydana çıkmıştır. Suya doyan arazi kayarak, yapının inşa edildiği doğal yapıyı değiştirmiştir. Belirtilen baskılarla oyulan dere yatağında bulunan köprü ayağı, büyük ölçüde tahrip olmuştur. Dahası bu kesimde köprüye bağlanan bir yol kalmamıştır. Köprüye ulaşmak için dere yatağındaki taş ve kayalar arasından geçerek belirtilen taş ayağa tırmanmak gerekmektedir (Foto. 24). Karşı yaka tabii kayalıktır. Bu kesimdeki sahanlık, yoldan akan toprakla kısmen dolmuş haldedir (Foto. 22-23).[18] Tabliye döşemesi ile su seviyesi arasındaki mesafe 2. 90 m.dir (Çizim. 5, Foto. 24).

Doğu-batı ekseninden $45^0$ güneye dönük uzanan köprünün menba yüzü güneybatıya, mansab yüzü kuzeydoğuya bakar (Çizim 4, Foto. 22-24). Tabliye hem irtifa bakımından hem de doğrusal olarak düzdür. (Çizim 4, Foto. 23-25). Köprünün ahşap aksamı, bulunduğu akarsu yatağının iki yakasındaki doğal kayalara oturan kâgir ayaklara oturmaktadır. Kuzeybatıya bakan giriş kesiminde dere yatağında bulunan tabii kayalığın tabliyeye yakın üst kesiminde küçük bir parça harçsız moloz taş dolgu görülmektedir (Foto. 24-25). Karşı yakada epey tahrip olmuş halde 1.35 m yüksekliğinde betonarme harçlı moloz taş bir ayak inşa edilmiştir (Foto. 24-25). Bu ayağın altında, su seviyesinden + 0.95 m kota yükselen bir kaya bulunmaktadır. Belirtilen destekler üzerinde, 25x25 cm kare kesitli yastık kirişlerine yer verilmiştir (Foto. 26-27). Yastık kirişleri üzerinde uzatılan 35-40 cm arasında değişen ölçülerindeki kare kesitli, takriben 8 m uzunlukta, yan yana, aralıklı sıralanmış her biri tek parça kestane ağacından üç ana kiriş, tabliyeye destek vermektedir (Foto. 28). Mansab tarafındaki ana kirişin, güneydoğuya bakan baş kesiminde görüldüğü üzere, kirişin içi kısmen çürüyerek boşalmış

[18] Belirtilen kesimdeki dikenler ulaşımı ve bazı ayrıntıları gözlemlemeyi engellemektedir.

haldedir (Foto. 27). Baltalarla kabaca yonularak şekillendirilen ana kirişlerin biçimleri pek muntazam değildir (Foto. 28). Ana kirişlerin üzerinde, kimileri arasında eğri şekilleri yüzünden hafif boşluklar bulunan ahşap döşeme elemanları çakılıdır (Foto. 28-29). Döşeme elemanları, kalınlıkları 11-16 cm, genişlikleri 10-25 cm arasında değişen 38 kiriş benzeri kalın kalaslardır. Ana kirişlerde ve döşeme elemanlarında görülen kimi eğrilik veya kalınlık farkları sebebiyle tabliye döşemesi ile ana kirişler arasında oluşan boşluklar, küçük ahşap parçalar konularak giderilmiştir (Foto. 29).

Yapının ahşap kesimin uzunluğu 7.50 m.[19] tabliye eni 2.35 m.dir[20] (Çizim. 4-6). Tabliyenin menba ve mansab tarafında küçük bazı farklar haricinde tam simetrik bir düzen görülür (Foto. 23-25). Her iki yüzde, üçer direk ve bu direkler arasında çapraz konumda atılmış 15-18 cm kalınlıkta, kare kesitli ikişer payanda görülür.[21] 16-22 cm arasında değişen kalınlıktaki kare kesitli direkler, uçlarındaki kertmelerle ana kirişler ve yastık kirişlerine oturtulmuştur. Direkler, tabliye kotundan +2.40 m.de son bulur.

Payandalar arasında tabliye kotundan + 1.20 m.de son bulan, yer yer iki ve tek yatay sıralı uygulanan kuşaklardan oluşan bir korkuluk görülür (Foto. 23-25). Direk gövdelerindeki zıvanalara geçirilen ayrıca çivilerle sağlamlaştırılan, gayri muntazam kare kesitli ve takriben 10 cm kalınlıktaki kuşaklardan, kuzeybatı giriş ile orta direğe kadar olan kesimdekileri yerinde yoktur (Foto. 24). Tabliye boyunca dikine konumda 3 cm civarında kalınlıkta tahtaların çakılması suretiyle yapılan kaplamanın çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır (Foto. 24-25). Tabliyenin güneydoğu yarısında; direklerin yakınında toplam dört kaplama tahtası yerindedir.[22] Tabliyede oturma sekilerine yer verilmemiştir.

Tabliye döşemesi ile çatı sırtı arasındaki mesafe 3.40 m.dir. Direklerin üzerinde, çatıya destek gergiler, dikmeler, çatı kirişleri, yastık kirişleri, aşık ve merteklerin yer aldığı galvaniz sac kaplı beşik çatı yükselir (Foto. 26). Direklerin üzerinde, bunlara zıvanalı geçmelerle bağlanan 15 cm kalınlıkta kare kesitli gergi kirişleri bulunur. Her iki yüzde bunların üzerinde, aynı kesit ve ölçülerde tabliye boyunca tek parça uzatılan çatı kirişlerine yer

[19] Ölçü, tabliyenin başındaki direkler arasındaki (direkler dahil) mesafedir. Köprünün uç noktaları olan saçak hizaları itibariyle ölçü 9.25 m.dir.
[20] Ölçü, tabliye direkleri (dıştan) itibariyledir. Çatıda saçak hizaları itibariyle genişlik 3.40 m.dir.
[21] Direkler arasında, her cephede, ana kirişler ile ortadaki direklerin üst kesimi arasında uzatılan payandalardan, kuzeybatı yönde mansab yüzünde bulunması gerekeni kayıptır.
[22] Asli halde kaplamanın tabliye yüzlerinin her iki tarafında ve tabliye boyunca yapılmış olabilecekleri düşünülebilir.

verilmiştir (Foto. 26). Tabliyenin orta kesimindeki gergi üzerinde kısa bir dikme bulunur. Bunlar 1 m kadar yükselerek mahya aşığına destek vermektedir. Mahya aşığı üzerinde aksi istikamette; her iki omuzda yedişerden toplamda 14 mertek atılmıştır (Foto. 26). Mertekler takriben 10-15 cm kalınlıkta gayri muntazam dörtgen kesitlidir. Bunların üzerinde kalınlıkları ve genişlikleri ortalama 7-12 cm arasında değişen, yer yer eğri boylu, ara aşıklara yer verilmiştir. Aşıkların üzerinde galvaniz sac kaplama bulunur (Foto. 23,26). Çatı saçakları tabliyeden menba ve mansab tarafında ortalama 0.25 m., köprü girişlerinde 0.50 m taşıntı yapmaktadır (Çizim. 4-6).

Yapının çeşitli kesimlerindeki ahşap elemanların birleştirilmesinde çeşitli teknikler kullanılmıştır. Yan yana dizilen döşeme kalaslarında (Foto. 29), gergi kirişleri ile yastık kirişleri arasında (Foto. 30) ve korkuluk kaplamalarında (Foto. 31) "düz en birleştirme"ler görülmektedir. Tabliye direkleri ile ana kirişler arasında (Foto. 32), döşeme kalasları ile tabliye direkleri arasında (Foto. 33), merteklerle mahya aşığı arasında (Foto. 34), dikme ile gergi arasında ve dikme ile mahya aşığı arasında (Foto. 35) "kertmeli uç birleştirme"lere yer verilmiştir. Mahya aşığı ile altındaki yastıklar arasında (Foto. 36), gergilerle çatı kirişleri arasında (Foto. 37) "kanallı geçme"ler, tabliye direkleri ile gergiler arasında (Foto. 38), tabliye direkleri ile korkuluk kuşakları arasında (Foto. 39), merteklerde kendi aralarında (Foto. 40) "zıvanalı geçme"ler görülmektedir. Birçok birleşmede, belirtilen teknikler çakma çivilerle desteklenmiştir.

## IV. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

İncelediğimiz köprüler yaya ve hayvanların bir akarsu engelini geçmesi için geleneksel yapım teknikleriyle yapılmış kırsal ahşap yapılardır. Köprüler, köy içerisinde mahalleleri bağlayan patika yol ağı üzerinde bulunmaktadır. Bu Anadolu yol ağının kılcal olarak tanımlanabilecek en uç noktası olarak kabul edilebilir (Halaçoğlu, 1991: 127-128; Eskikurt, 2014: 15-40). Birçok ahşap köprüde olduğu gibi yapılar bulundukları dere veya mevkii adıyla anılmaktadır.

İnsanlık tarihi boyunca çok çeşitli köprü örnekleri yapılmıştır.[23] Tarihte ilk köprülerin tamamen taş veya ahşaptan yapılan köprüler olduğu ifade

[23] Köprüler şekillerine, yapıldıkları malzemeye, yapı elemanlarına, statik yönlerine, yapılış amaçlarına göre gibi çeşitli bağlamlarla çeşitli tiplere ayrılır (Çeçen, 2002: 252.) Köprülerin çeşitli açılardan sınıflandırılması konusunda ayrıca bakınız: Peynircioğlu, 1951: 3-5; Görcelioğlu, 1979: 138; Bayhan, 2016: 14-27; Çulpan, 2002: 1. Anadolu'da genellikle "ahşap köprü", "tahta köprü"

edilmektedir (Çeçen, 2002: 252). Insanlık tarihinde köprülerin ilk örneklerinin ahşap olduğu varsayılabilir.[24] Ağaçların geleneksel usulde balta ile veya el hızarlarıyla kesilip biçilmesi suretiyle kullanıldığı ve taşıyıcı olarak salt ahşap elemanlardan oluşan ahşap köprülere, taşıyıcılık bağlamında kiriş esaslı köprüler denilmektedir (Partov vd., 2016: 97).

Geleneksel ahşap köprüler, kendi içlerinde çeşitlilik göstermektedir.[25] İncelenen örneklerde görülen çatı, bol yağışlı iklimde yağış sebebiyle kayganlaşabilecek tabliyeyi kuru tutarak geçiş güvenliğini arttırmaktadır. Ayrıca yapıya abidevi bir görünüm kazandırmakta, köprünün yağmurlu havalarda geçici bir sığınma ve dinlenme alanına dönüşmesine de imkân tanımaktadır. Baltacılar Köprüsü'nde görülen korkuluk kaplaması birçok eserde bulunmamaktadır. Korkuluk kaplaması, güçlü rüzgâr ve buna bağlı olarak tabliyenin ıslanarak kayganlaşmasının oluşturacağı olumsuzluklara bir önlem olarak düşünülmüş olmalıdır.

Ahşap köprülerin araziye oturtulması farklı şekillerde olmaktadır. İncelenen köprülerde olduğu gibi açıklığın az olduğu; bir ağaç gövdesi veya kirişle köprü tabliyesinin geçilebildiği durumlarda, iki yaka arasındaki kayalık zemine oturtulan kiriş veya ağaç gövdeleri yeterli olmaktadır.[26] Arazinin yapısına göre ahşap köprülerde farklı çözümler görülmektedir (Bayraktar, 2017: 123-124). İncelenen köprülerde açıklığın her iki tarafında taş duvarlar görülmektedir. Su taşkınlarından korumak için köprüyü yükseltmek veya iki yakadan birinin irtifası yeterli olmadığı zaman, diğer yakayı karşısındakine eşitlemek veya kıyının aşınmasının önlemek (özellikle toprak ağırlıklı gevşek dokulu kıyılarda) gibi gerekçelerle bu tip uygulamaya gerek duyulmaktadır.

Her iki köprünün tabliyesi irtifai ve doğrusal olarak yukarıda verilen örneklerin büyük çoğunda olduğu gibi düz uzanmaktadır.

Karadeniz Bölgesinde Trabzon, Rize, Giresun, Ordu, Çankırı ve Kastamonu'da 18. Yüzyıl sonlarından başlayıp 20. Yüzyıl başlarına tarihlendirilen geleneksel çatılı ahşap köprüler bulunmaktadır.[27] Aynı tipin

şeklinde ifade edilen ahşap köprüler için Arapça'da daha çok *"cisr"* kelimesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır (Çeçen, 2002: 252).

[24] Ahşap köprülerin dünyada ve Anadolu'daki ilk ve eski örnekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çeçen, 2002: 252; Naumann, 1991: 491-493; Bittel, 1970: 61; Çulpan, 2002: 1-2.

[25] Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayraktar, 2017: 121-123; Bayraktar, 2018a:74-76.

[26] Açıklığın bundan büyük olduğu ve tek parça kirişle geçmenin mümkün olmadığı durumlarda konsol kiriş, ahşap direk, kazık ayak veya kâgir ayaklar kullanılmaktadır (Bayraktar, 2017: 122-123).

[27] Özgüner, 1970: 84-86; Bayhan ve Salman, 2012: 41-45; Şahin vd., 2014: 261-262,330; Bayram, 2014: 97; Çabuk vd., 2015: 225,237-238; Kara, 2016: 248-263; Bayraktar, 2017: 120-122;

dünyada çeşitli ülkelerde özellikle ormanlık bölgelerde yaygın olarak inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Malzeme, inşa tekniği ve mimari özelikleri bakımından incelediğimiz yapıya yakın duranlar bulunmaktadır (Çabuk vd., 2015: 237-238; Bayraktar, 2017: 121-123). Açıklığın iki yakasına uzatılan kirişler, kimilerinde dere yatağının iki yakasında görülen taş duvarlar, kirişlerin üzerindeki direk, payanda, korkuluk ve çatı karakteristik ortak özelliklerdir.

Her iki köprüde ahşap yapının dere yatağına oturtulduğu sahanlıklarda moloz taş, ana yapıda ahşap kullanılmıştır. Ahşabın seçilmesinin çeşitli nedenleri sıralanabilir. Yörenin orman bakımından zengin olmasının[28] yanı sıra ahşabın kolay ulaşılabilir olması, ayrıca ucuz ve pratik inşaya imkân tanıması malzeme seçiminde etkili olmuştur. Köprülerin tüm ahşap aksamında kullanılan kestane yörede bolca bulunur.[29]

Köprünün çeşitli kesimlerinde görülen geçme ve birleştirmeler - "düz en birleştirme", "düz boy birleştirme", "kertmeli uç birleştirme", "kanallı geçme", "zıvanalı geçme" - geleneksel mimarimizde görülen uygulamalardır.[30] Bu birleştirmelerde ayrıca bol miktarda çakma usullü demir çivi de kullanılmıştır.

Geleneksel ahşap köprülerde genellikle sonradan yapılan demir kenet, çelik kiriş takviyesi gibi uygulamalar, Malakmiyeti Köprüsü'nde vidalı demir kenet şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ahşap elemanların sabitlenmesi için bol miktarda çivi kullanılmıştır.

Çatı kaplaması, şimdiki halde her iki köprüde de galvaniz sac kaplamadır. Yenilenmeden önceki eski köprülerde asıl çatı kaplamasının tahta veya oluklu kiremit olabileceği düşünülebilir. Karadeniz yöresinde geleneksel birçok kırsal yapıda görülen ince hartamalar esasen Karadeniz'de yaygın bir çatı kaplaması olmakla birlikte bol yağış alan ve nem oranı yıl boyu yüksek olan köylerden ziyade mezra ("mezire", "kom") ve yayla gibi yüksek

Bayraktar, 2018a:57-59; Bayraktar, 2018b: 206-207. Birçok örneğin kitabesi veya inşa tarihine ışık tutacak bir belge bulunmadığından yapılış tarihleri net bir şekilde saptanamamıştır.

[28] Artvin İli'nin ormanlık alan yüzdesi 2015 yılı itibariyle % 56.8'dir (Türkiye Orman Varlığı 2015: 28).

[29] Yörede bolca bulunan ve köprüler için uygun bir malzeme olan kestane hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Orman Atlası 2013: 56; Kudeb Ahşap Eğitim Atölyesi Geleneksel Ahşap Yapı Uygulamaları, 37; Bayraktar, 2018a: 77. Ahşap köprü inşasında kestanenin yanı sıra meşe, kayın, kızılağaç, çam, çıralı çam, akçam, karaçam gibi ağaçların uygun olduğu belirtilmektedir (Peynircioğlu, 1951: 44-45).

[30] Ahşap köprülerde ahşap elemanlarda görülebilecek birleşme türleri ve teknikleri hakkında bkz. Peynircioğlu, 1951: 51-60.

kesimlerde yaygındır. Köylerde kısa sürede çürüyeceği için tercih edilmez (Hasol, 1998: 200; Öztürk, 2005: 497). Bunun yerine, neme dayanıklı, tercihen kestane ağcından yapılmış ortalama 4-6 cm kalınlıkta ve 15-25 cm genişlikte tahtaların kullanılmış olabileceği akla yakın gelmektedir. Rize - Çayeli - Buzlupınar Köyü Köprüsü (1906 yeniden inşa) (Çabuk vd., 2015: 225) bu tip kaplamanın görüldüğü ahşap köprülere örnek verilebilir.[31] Bir başka ihtimal olarak görülebilecek kiremit, sahilden uzak bölgelerde pek tercih edilmediği için (Öztürk, 2005: 497) daha zayıf bir ihtimal olarak gözükmektedir. Ancak zamanla kiremit kaplamanın da iç kesimlere doğru yaygınlık kazandığı düşünülürse, ilk inşa değilse de, ileriki tarihlerde muhtemel bir tadilatta kiremit kullanılmış olabileceğinden söz edilebilir. Trabzon, Rize, Kastamonu, Çankırı gibi benzer iklim koşullarının görüldüğü bazı illerde çatıları kiremitle kaplı, benzer ahşap köprüler bulunmaktadır (Bayraktar, 2017: 119-121; Bayraktar 2018a: 71-73).

## V. SONUÇ

Geleneksel ahşap köprü mimarisi bağlamında incelenen yapılar yakın zamanlarda yeniden inşa edilen örneklerdir. Yöre sakinlerinin ifadelerine göre, yerlerine yapıldıkları eski köprülere sadık kalınarak yenilenen yapıların geleneksel köprülerle benzerlik taşıyan karakteristik özellikleri, yukarıdaki bilgiyi teyit etmektedir. Eski köprülerin inşasının Osmanlı döneminde uzandıkları anlaşılmaktadır. Köprüler, Osmanlı dönemine tarihlenen ahşap köprülerle hemen tüm bakımlardan yakın duran bir mimari karakter taşımaktadır. Cumhuriyet devrinde ahşap köprü mimarisinde geleneksel karakterin kesintisiz bir şekilde devam ettiği savını ileri sürebilecek kadar eser yayınlanmamış olmakla beraber belirtilen durum, hatırı sayılır bir ihtimal olarak ileriki araştırmalarda kanaatimizce gözlenmelidir.

Yapılar köy içerisinde mahalleleri bağlayan patika yol ağı üzerinde, Anadolu yol ağı hiyerarşisi bağlamında kılcal karakterde, bir yol üzerinde yapılmıştır. Köprünün inşasında ortaya konulan marifetin kırsal mimarinin tabiatında var olan "babadan oğula usta-çırak ilişkisi içerisinde, kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi, beceri ve deneyime" dayandığı söylenebilir (Anadolu'da Kırsal Mimarlık, 2012: 7).

Bulunduğu akarsu yatağının iki yakasındaki kayalık kesime uzatılan ahşap kirişlere oturan köprüler, ahşap direklerle taşınan beşik çatıyla örtülüdür.

[31] 2017 yılında biten restorasyonunda köprünün evvelki haliyle galvaniz sac olan kaplaması asli halinde olduğu gibi kestane tahtalarıyla kaplanmıştır.

İşlevselliğin ön planda olduğu bezemeden yoksun yapılar, insan ve hayvan geçişi için tasarlanmıştır.

Köprülerde kullanılan ağacın cinsi yörede yaygın olan kestanedir. Yörenin bol yağışlı iklimiyle uyumlu, sağlam ve uzun ömürlü olduğu bilinen kestane, köprüler için yaygın olarak kullanılan uygun bir malzemedir.

Geleneksel kırsal mimarimizin işlevselliği önde duran başarılı bir yansıması olarak okunabilecek köprüler, başta Karadeniz olmak üzere yurdumuzda ve dünyada benzer örnekleri olduğu görülmektedir.

Artvin il dahilindeki eserleri konu alan ve yöre mimarlığını ayrıntılı bir şekilde değerlendiren Aytekin, yörenin zengin ormanlık alanlara sahip olmasına rağmen geleneksel mimarisinde taşın hakim olduğunu, yörede geleneksel usulde inşa edilen ahşap köprülerin inşasının yakın zamanlara kadar devam ettiğini ancak eski ahşap köprülerin büyük bir kısmının ortadan kalktığını belirtmektedir.[32] Yöredeki tarihi köprülerin çoğunun Doğu Karadeniz Bölgesi karakteri ağır basan tek kemerli kâgir köprüler olduğu görülmektedir.[33] Bu çalışmada incelenen eserler ahşap köprü yapımının yakın zamanlara kadar sürdüğünü belgeleyen örneklerdir. Yörenin kırsal yapı geleneği içerisinde ahşap köprü inşasının, Cumhuriyetin ilk yıllarında aktif olduğuna dair başka bir işaret, 1920'li yıllarda Hopa'nın Kise Köyü'nde inşa halindeki çatılı ahşap bir köprünün belgelenmiş olmasıdır.[34]

## VI. KAYNAKÇA

### A. Basılı Kaynaklar

ADAM, Jean-Pierre. (1994), *Roman Building Materials and Techniques, Translated by Anthony Mathews*, B.T. Batsford, London.

[32] Aytekin, 1999: 314. Artvin'de yağışın bol olduğu sahil ve dağlık kesimlerde (Arhavi, Hopa ve Borçka) taş ve ahşap, iklimin kuru olduğu kesimlerde (Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli) taş ve ahşabın yanı sıra kerpiçin de kullanıldığı bildirilmektedir (Balıkçı, 2002: 32).
[33] Aytekin, 1999: 260-268,314.
[34] Zeki, 1999: 138.

*Anadolu'da Kırsal Mimarlık*, (2005), Bursa Büyükşehir Belediyesi, Tarihi Kentler Birliği ve Çekül Vakfı, Bursa.

ARTVİNLİ, Taner. (2013), *Artvin Yer Adları Sözlüğü,* Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul.

AYTEKİN, Osman. (1999), *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler,* Kültür Bakanlığı, Ankara.

BALIKÇI, Gülsen. (2002), "Artvin'in Bazı Yörelerinde Halk Mimarisi", *Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1999*, Kültür Bakanlığı, Ankara, s. 29-52.

BAYHAN, A. Ali. SALMAN Fikri. (2012), *Bir Saklı Belde Bayramören*, İstanbul: Bayramören Kaymakamlığı.

BAYHAN, A. Ali. (2016), *Ferdinand Arnodin'in Boğaz Geçiş Tasarımları Cisr-i Hamidi ve Aktarma Köprüsü*, Türkiye Alim Kitapları, Saarbrücken.

BAYRAKTAR, M. Sami. (2017), "Giresun'da Geleneksel Üç Ahşap Köprü", *Tuba-Ked (Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi),* S.15, ss. 107-126.

BAYRAKTAR, M. Sami. (2018a), "Tarihî Ahşap Bir Köprü: Çaykara - Eğridere Köyü Kiremitli Köprü", *Sanat Tarihi Dergisi,* S.27, ss. 53-81.

BAYRAKTAR, M. Sami. (2018b), "Trabzon Dernekpazarı Yenice Köyü'nde Tarihi Ahşap Bir Köprü", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.44, ss. 201-219.

BAYRAM, Ö. Faruk. (2014), *Doğu Karadeniz Bölgesinde Geçmişten Günümüze Vernaküler Mimari*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

BITTEL, Kurt. (1970), *Hattusha The Capital of the Hittites,* Oxford University Press, New York.

ÇABUK, Ezgi. GÜÇHAN, N. Şahin. TÜRER, Ahmet. (2015), "Tarihi Ahşap Buzlupınar Köprüsü'nün Yeniden Yapımı Üzerine Çalışmalar" [Bildiri], *Ahşap Yapılarda Koruma ve Onarım Sempozyumu 3 Bildiri Kitabı*, ss. 225-245, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı, İstanbul.

ÇEÇEN, Kazım. (2002), "Köprü", *İslam Ansiklopedisi*, cilt.26, ss. 252-255. Türkiye Diyanet Vakfı.

ÇULPAN, Cevdet. (2002), *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ESKİKURt, Adnan. (2014), *"Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları", Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Der*gisi, S.33, ss. 15-40.

GÖRCELİOĞLU, Ertuğrul. (1979), *Basit Ahşap Kirişli Köprülerin Projelendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, cilt.29, S.1, ss. 138-167.

HALAÇOĞLU, Yusuf. (1991), "Anadolu"/"İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat"/"Ulaşım ve Yol Sistemi", *İslam Ansiklopedisi*, cilt.3, ss. 127-128. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

HASOL, Doğan. (1998), Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, Yapı Endüstri Merkezi, İstanbul, Geliştirilmiş 7. Baskı

KARA, Bünyamin. (2016), *Doğadan Tarihe Yolculuk Ordu*, S. Güngör, A. Özkan (Yayına. Hazırlayan). Ordu Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı, Ordu.

*Kudeb Ahşap Eğitim Atölyesi Geleneksel Ahşap Yapı Uygulamaları*, (2009), Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı, İstanbul.

NAUMANN, Rudolf. (1991), *Eski Anadolu Mimarlığı*, B. Madra (Çev.), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÖZGÜNER, Orhan. (1970), *Köyde Mimari Doğu Karadeniz*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Ankara.

ÖZTÜRK, Özhan. (2005), *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük,* (2 cilt), Mehmet İlhan (Ed.), İstanbul: Heyamola Yayınları.

ÖZTÜRK, Özhan. (2012), *Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus,* E. Çelik (Yayıma Hazırlayan), Genesis Kitap, Ankara, (4. Baskı).

PARTOV, Doncho. MAŚLAK, Mariusz. IVANOV, Radan. PETKOV, Milen. SERGEEV, Denislav. DİMİTROVA, Antoaneta. (2016), "The Development Of Wooden Bridges Through The Ages - A Review Of Selected Examples Of Heritage Objects. Part 1 - The Milestones", *Technical Transactions Civil Engineering,* 2-B/, pp. 93-105. erişim. http://www.ejournals.eu/pliki/art/8374/(erişim tarihi: 17 Ocak 2018).

PEYNİRCİOĞLU, Hamdi. (1951), *Köprüler Genel Kaideler ve Ahşap Köprüler*, cilt.1, Teknik Okulu, İstanbul.

SEZEN, Tahir. (2006), *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

ŞAHİN, Celal. (2000), Her Yönü İle Artvin Maçahelliler Rehberi, Maçahel Eğitim Kültür ve Dayanışma Vakfı, İstanbul.

ŞAHİN, Gülay. İBİŞ, Resul. SEZEN, İbrahim. YURT, Emine. CAN, Atilla. AKÇEL Arda. DURMUŞ, Sinan. (2014), *Çankırı Kültür Envanteri 2014*, Çankırı Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Ankara.

TAYLOR, Rabun. (2002), Tiber River Bridges And The Development Of The Ancient City Of Rome, *Aquae Urbis Romae : Waters of the City of Rome*, Website Ed. Katherine Rinne, Number 2, June, pp. 1-20. erişim. http://www3.iath.virginia.edu/waters/article.html (erişim tarihi: 20 Şubat 2018).

TOPARLAK, Uğur. ACARTÜRK, Nevin. COŞAR, Halil. DEMİR, Osman. İŞLEYEN, Fatih. TURAN, Esra. ÜNLÜ, Yakup. YAVUZ, Hakan. ENGİNYURT, Erden. (2010), *Ordu Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri,* Ordu Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Ordu.

*Türkiye Orman Varlığı 2015.* (2015), Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, Ankara.

ZEKİ, Muvahhit. (1999), *Artvin İli Hakkında Bilgiler,* H. Tokdemir, E. Tokdemir (Çeviri ve Sadeleştirme), Şavşat Kültür Turizm ve Dayanışma Derneği, İstanbul.

## VII. ÇİZİM VE FOTOĞRAFLAR

**Foto. 1.** Köprülerin bulunduğu kesimin uydu görüntüsü

1. Camili Köyü Malakmiyet Köprüsü 2. Düzenli Köyü Baltacı Köprüsü 3. Türkiye Gürcistan Sınırı

(https://yandex.com.tr/harita/?ll=41.908384%2C41.469518&z=14&l=sat%2Csklı&mode=search&text=camili%20bor%C3%A7ka&sll=41.946923%2C41.450955&sspn=0.157242%2C0.069871)(20.02.2018)

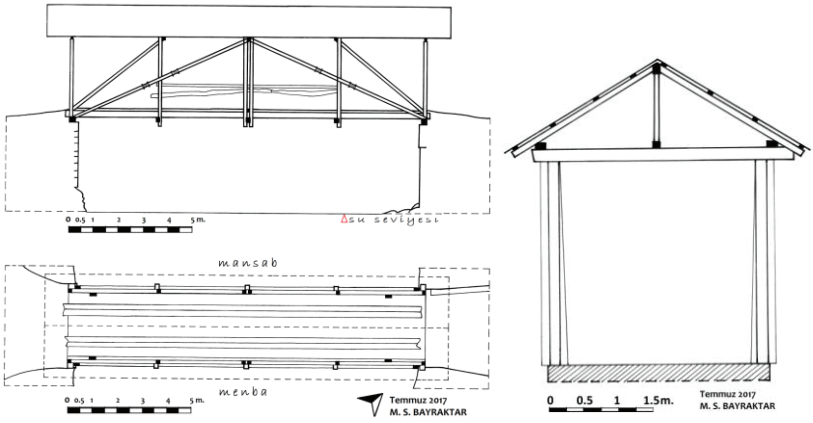


**Çizim. 1-3.** Artvin İli Borçka İlçesi Camili Bucağı Merkez Köyü Malakmiyet Köprüsü planı (sol altta), menba (güneydoğu) cephe görünümü (sol üstte) ve kuzeydoğu cephesi görünümü (sağda)

**Foto. 2.** Malakmiyet Köprüsü güneydoğu (menba) yüzü

**Foto. 3.** Malakmiyet Köprüsü kuzeybatı (mansab) yüzü

**Foto. 4** Malakmiyet Köprüsü kuzeydoğu cephesi (giriş)

**Foto. 5.** Malakmiyet Köprüsü güneybatı girişi

**Foto. 6.** Malakmiyet Köprüsü tabliye altı – güneybatı yaka

**Foto. 7.** Malakmiyet Köprüsü tabliyesi - kuzeydoğudan

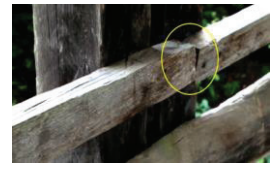

**Foto. 8-9.** Malakmiyet Köprüsü'nde "düz en birleştirme" (ortada), "düz boy birleştirme" (sağda)

**Foto. 10-11.** Malakmiyet Köprüsü'nde "kertmeli uç birleştirme" ayrıntıları

**Foto. 12-13**. Malakmiyet Köprüsü'nde "kanallı geçme" ayrıntıları

**Foto. 14-15**. Malakmiyet Köprüsü'nde "kanallı geçme" ayrıntıları

**Foto. 16**. Malakmiyet Köprüsü'nde "zıvanalı geçme"

**Foto. 17-20**. Malakmiyet Köprüsü'nde vida ve demir kenetli metal bağlantı ayrıntıları

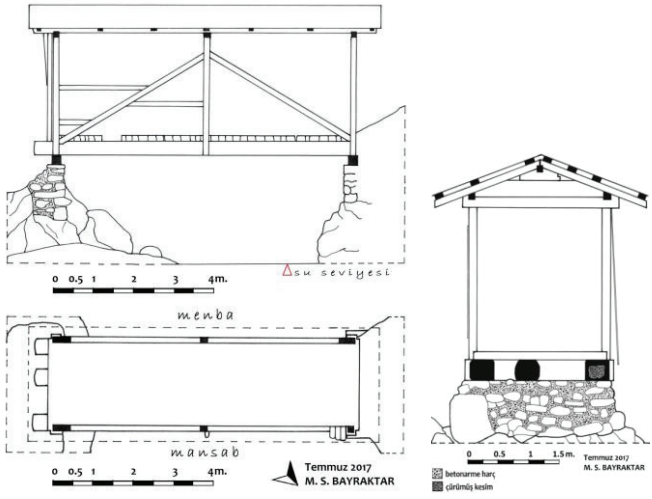


**Çizim. 4-6.** Artvin İli Borçka İlçesi Camili Bucağı Düzenli Köyü Baltacılar Köprüsü planı (sol altta), kuzeydoğu (mansab) cephesi görünümü (sol üstte) ve menba (kuzeybatı) cephesi görünümü (sağda)

**Foto. 21.** Baltacılar Köprüsü kuzeydoğu (mansab) cephesi

**Foto. 22.** Baltacılar Köprüsü güneybatı (menba) cephesi

**Foto. 23.** Baltacılar Köprüsü kuzeybatı girişi

**Foto. 24.** Düzenli Köyü Baltacılar Köprüsü menba yüzü

**Foto. 25.** Baltacılar Köprüsü mansab yüzü - güneyden

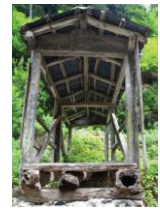

**Foto. 26.** Baltacılar Köprüsü güneydoğu girişi

**Foto. 27.** Baltacılar Köprüsü güneydoğu girişi ayrıntısı

**Foto. 28.** Baltacılar Köprüsü tabliye altı

**Foto. 29-31.** Baltacılar Köprüsü "düz en birleştirme" ayrıntıları

**Foto. 32-35.** Baltacılar Köprüsü "kertmeli uç birleştirme" ayrıntıları

**Foto. 36-37.** Baltacılar Köprüsü "kanallı geçme" ayrıntıları

**Foto. 38-40.** Baltacılar Köprüsü "zıvanalı geçme" ayrıntıları

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.463426

# ANTİK SPRADON TOPLUMU ÜZERİNE ANEMİ ÇALIŞMASI

*Mustafa Tolga ÇIRAK*[*]

***Atıf/©:*** *Çırak, Mustafa Tolga (2018). Antik Spradon Toplumu Üzerine Anemi Çalışması, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1203-1218*

***Özet:*** *Antik çağlarda yaşamış toplulukların ve insanların maruz kalmış oldukları hastalıkları kemikler üzerinden inceleyen bir bilim dalı olan paleopatolojinin önemli ilgi alanlarından birisi de Anemi çalışmalarıdır. Anemi, kansızlık olarak isimlendirilir ve yeteri kadar demiri metabolizmasında tutamayan veya barındıramayan insanlarda görülür. Anemi, özellikle beslenme ile ilgili çalışmalarda sıkça bakılan bir sağlık sorunudur. Antik dönem insanlarının kafataslarında cribra orbitalia, porotic hyperostosis ve diploe kalınlaşması olarak ortaya çıkar. Bu çalışmaya konu olan Spradon Antik Kentine ait iskeletler, İstanbul İli Avcılar İlçe sınırlarındaki Ispartakule bölgesinde İstanbul Arkeoloji Müzeler müdürlüğü tarafından 2011 senesinde ele geçmiştir. Bu bölgeden ele geçen 90 insan iskeleti üzerinde Cribra orbitalia, porotic hyperostosis ve diploe kalınlaşmasına hem cinsiyetlerde hem de yaş gruplarında bakılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda toplumda yaklaşık %12,2 civarında cribra orbitalia, %13,3 iken diploe kalınlaşması %8,8 olarak hesaplanmıştır. Cinsiyetler arası değerlendirmede kadınların cribra orbitalia oranı erkeklere göre daha fazladır. Erkeklerde ise porotic hyperostosis düzeyi kadınlardan fazladır. Diploe kalınlaşması ise yine bariz şekilde kadın bireylerde yüksek saptanmıştır. Cribra orbitaliaya bağlı olarak kadın bireylerde diploe kalınlaşmasından söz edilebilir. Spradon Toplumu çocuk bireylerinden sadece 2 bireyde porotic yapıyla karşılaşılması örnek sayısıyla bağlantılıdır. Spradon Geç Roma- Erken Bizans dönemi toplumunda beslenmeye bağlı sağlık sorunlarından birisi olan anemi mevcuttur.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Spradon, Erken Bizans, Anemi, Cribra Orbitalia, Porotik Hyperostosis*

---

*Makale Geliş Tarihi:24.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 04. 10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, mustafatolga@yahoo.com*

## Anemıa Study On Ancient Spradon Population

***Citation/©:*** *Çırak, Mustafa Tolga (2018). Anemia Study On Ancient Spradon Population Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1203-1218*

***Abstract:*** *Anemia is one of the important areas of interest in paleopathology, which is a branch of science that examines the diseases that people have been exposed to in ancient times through bones. Anemia is called anemia and is seen in people who cannot or cannot contain enough iron in their metabolism. Anemia is a health problem that is frequently researched, especially in nutritional studies. Cribra orbitalia, porotic hyperostosis and diploe occur in the skulls of ancient people. The skeletons of the ancient city of Spradon, which was the subject of this study, were discovered in 2011 by the Istanbul Archaeological Museums Directorate in the Ispartakule district in the Avcılar District of Istanbul. Cribra orbitalia, porotic hyperostosis and diploe thickening were examined in both sexes and age groups. As a result of the studies, approximately 12.2% cribra orbitalia in this population, 13.3% diploe was calculated as 8.8%. Cribra orbitalia ratio is higher in females than in males. In males, porotic hyperostosis level is higher than females. Diploe was also significantly higher in female subjects. Due to Cribra orbitalia, diploe may be mentioned in female individuals. In the Spradon Population, only 2 individuals are related to the number of samples encountered in the porotic structure. Spradon In the late Roman-Early Byzantine period, anemia is one of the health problems related to nutrition.*

***Keywords****: Spradon, Early Byzantium, Anemia, Cribra Orbitalia, Porotic Hyperostosis*

## I. GİRİŞ

Biyolojik bir canlı olan insanoğlu geçmişten günümüze kadar birçok farklı hastalık ve fiziki şartlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadele bazen insanoğlunun leyhine iken bazen aleyhine sonuçlanmıştır. Sosyo - ekonomik şartlar insanların beslenmesinde önemli rol oynamaktadır. İnsanoğlu beslenmeyle ilgili olarak besin kaynaklarına ulaşımda bazen sorunlarla karşılaşabilmektedir. Besin kaynaklarına yeterince ulaşılamadığı dönemlerde ve bölgelerde beslenmeye bağlı sağlık sorunlarının ortaya çıkması

kaçınılmaz bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla yeterli beslenemeyen insan gerek antik çağlarda gerek ise günümüzde birçok hastalıkla yüzleşmiştir ve yüzleşmeye devam etmektedir. Beslenmeye bağlı rahatsızlıklardan birisi de Anemidir. İnsanların her dönem maruz kaldığı Anemi, demir alımında yetersizlik olması durumunda gelişmektedir (Yurdakök ve İnce, 2009, 224). Sadece beslenmeye bağlı olmamakla birlikte yeteri kadar demiri beslenmeyle vücuduna alamayan insanda gelişme ihtimali çok fazladır. Kemikteki Demir düzeyi, aneminin göstergesi olduğu için birçok araştırmacı antik dönem insanlara ait kemikleri araştırmış ve demir eksikliğine bağlı gelişen aneminin varlığını tespit etmişlerdir (Aufderheide, 1989; Çırak, 2017, s. 177).

Demir, insanın hayat döngüsü içerisinde, hemoglobin aracılığıyla oksijenin ve elektronların taşınması görevini yerine getirmektedir. Demir mineralinin yetersizliğinde ciddi sağlık sorunlarının olması kaçınılmazdır (Aksoy, 2008). Beslenmenin yanında doğuştan de meydana gelen Anemi, hem antik dönemlerde hem de modern çağlarda insanın maruz kaldığı önemli bir hastalık olmuştur. Bebeklikten başlayarak yetersiz beslenmeye bağlı olarak gelişen Anemi kendisini kemik üzerinde farklı oluşumlarla göstermektedir. Antik dönemlere ait iskeletlerde demir eksikliğine bağlı anemi araştırması yapılırken kafatası önem taşımaktadır. Zira demir eksikliği anemisi kafatasında gözlenebilmektedir. Bu oluşumlar cribra orbitalia, porotic hyperostisis ve diploe kalınlaşması olarak ortaya çıkabilmektedir. Antropolojik çalışmalarda yoğun olarak Bazen sadece 1 belirti ile kendisini gösterirken bazen de bu 3 belirti de aynı bireyde görülebilmektedir. Cribra orbitalia ve porotic hyperostosis görünüş olarak benzemekle birlikte kafatasında meydana geldikleri bölgeye göre farklı isimle anılmaktadır. Zira cribra orbitalia gözün orbit tavanında oluşurken, porotic hyperostosis kafatasının özellikle diploe kısmında çokça görülebilmektedir (Walker ve ark. 2009).

Antropologlar, anemi araştırmaları yaparken sıklıkla cribra orbitalia ve porotic hyperostosis mevcudiyetini araştırırken (Sevim, 1998, s. 230-231) bu 2 oluşumun sonucunda oluşabilen diploe kalınlaşması da anemiye dair önemli ipuçları vermektedir.

## II. MATERYAL VE METOT

Cribra orbitalia, porotic hyperostisis ve diploe kalınlaşması araştırması yapılan iskeletler İstanbul İli, Avcılar İlçesi, Ispartakule mevkiinde İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü tarafından 2011 yılında yapılan kazı çalışmaları

sırasında elde edilmiştir (Resim 1). İskeletler Geç Roma – Erken Bizans dönemine tarihlendirilmiştir. Spradon Toplumuna ait iskeletlerin yaş ve cinsiyet analizleri araştırmacı Şarbak ve arkadaşları tarafından yapılmıştır Şarbak, 2017, s.30).

**Resim 1 :** Spradon Antik Kentinin Yeri

Spradon Toplumu fetüs, bebek, çocuk, adölesan ve yetişkin olarak toplam 90 bireyden oluşmaktadır. Toplumun cinsiyet dağılımına bakıldığında fetüs 1 (%1,11), bebek 8 (%8,88, çocuk 7 (%7,78), adölesan 2 ( % 2,22), kadın 38 (%42,22), erkek 31 (%31). 3 bireyin ise cinsiyeti belirlenememiştir (Şarbak ve ark,2017) (Tablo 1).

Spradon Antik Kentine ait 90 bireyden 38'i kadın, 31'i erkek ve 7 çocuk birey olmak üzere toplam 76 bireyde cribra orbitalia, porotic hyperostosis ve diploe kalınlaşmasının var olup olmadığı araştırılmıştır. Mevcut kafatasları üzerindeki cribra orbitalia, diploe kalınlaşması ve porotic hyperostosis gözle ve büyüteçle tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmacı Şarbak ve arkadaşları Spradon Toplumunun yaş dağılımını da araştırmışlardır. Yaş grupları; Bebek (0-3 Yaş); Çocuk (3-12 yaş); Adölesan (12-20 yaş); Genç Yetişkin (20-35 yaş); Orta Yetişkin (35-50 yaş); İleri Yetişkin (50+) yaş kategorisinde değerlendirilmiştir (White,2012). 1 birey Fetüs (%1,11), 8 birey bebek (%8,88), 7 birey çocuk (%7,78), 2 birey adölesan ( % 2,22), 22 birey genç yetişkin (%24,44), 32 birey orta yetişkin (%35,55), 8 birey ileri yetişkin (%8,88)'dir. Bireylerden 7'sinin (%7,78) yetişkin oldukları

saptanmış ancak yaşları tespit edilemediğinden bir yaş grubuna konulamamıştır (Şarbak ve ark., 2017, s. 29-30)

Kadın ve erkeklerin yaş dağılımlarına bakıldığında ise kadınlarda 38 bireyden 14'ü genç yetişkin, 14'ü orta yetişkin, 6'sı ileri yetişkin ve 4'ü yaş grubu ayırt edilemeyen yetişkin bireylerdir. 31 erkek bireyin ise 8'i genç yetişkin, 18'i orta yetişkin, 2'si ileri yetişkin, 7'si yaş grubu belirlenemeyen yetişkin olarak belirlenmiştir.

**Tablo 1:** Spradon Toplumunda Cinsiyet Dağılımı Grafiği (Şarbak ve Ark., 2017, s. 30)

| **Cinsiyet Dağılımı** | | **%** |
|---|---|---|
| **Kadın** | 38 | 42,22 |
| **Erkek** | 31 | 34,44 |
| **Çocuk** | 7 | 7,78 |

## III. BULGULAR VE DEĞERLENDİRMELER

Spradon Toplumu içerisinde kadınların sayısı 38'dir. Ve tüm toplum içerisinde kadın bireylerin oranı %42,22'dir. Spradon toplumu kadın bireylerden 5 tanesinde Cribra orbitalia'ya rastlanmıştır. Bu sayı tüm kadınların %13,2'sine denk gelmektedir. Toplumun geneline bakıldığında toplum içerisindeki cribra orbitaliaya sahip kadın bireyin oranı %5,6'dır. Bu oran diğer cinsiyet grupları göz önüne alındığında en yüksek oranı vermektedir.

Spradon Toplumunda cribra orbitalia, porotic hyperostosis veya diploe kalınlaşmasına sahip bireyler göz önünde bulundurularak yapılan değerlendirmede toplumda toplam 11 bireyde cribra orbitalia tespit edilmiştir. Bunlardan 2 tanesi 10 yaşında M9 birey numaralı ve 14 yaşında M 36 birey numaralı 2 çocukta görülmektedir. Spradon toplumunda bulunan toplam 38 kadın bireyden 5 tanesinde cribra orbitalia tespit edilmiştir. Erkek bireylerde ise 4 bireyde cribra orbitalia saptanmıştır. Toplumun genel sayısı dikkate alınarak yapılan hesaplamada tüm toplum genelinde %12,2'lik cribra orbitalia oranı hesaplanmıştır. Toplum genelindeki porotic hyperostosisli birey sayısı ise 12'dir. Cribra orbitalia saptanan M 9 çocuk bireyinde porotic hyperostosis de mevcuttur (Resim 2)

**Resim 2:** M9 Çocuk bireyinde cribra orbitalia

Porotic hyperostosisin toplum içinde görülme sıklığı ise %13,3 olarak tespit edilmiştir. Spradon toplumunda ayrıca 8 bireyde diploe kalınlaşması saptanmıştır. Toplum içinde diploe kalınlaşmasının görülme sıklığı ise % 8,9'dur. Kadın bireylerden M 23-4 bireyinde Cribra orbitalia, porotic hyperostosis ve diploe kalınlaşmasının her 3'ü de mevcuttur (Resim 3),(Tablo 2)

**Resim 3:** M 23-4 Kadın bireyde Cribra Orbitalia

**Tablo 2:** Spradon Toplumu Bireylerinde C.O, P.H ve D.K

| **Birey No** | **Cinsiyet** | Cribra Orbitalia (C.O.) | Porotic Hyperostisis (P.H.) | Diploe Kalınlaşması (D.K.) |
|---|---|---|---|---|
| ***M 36*** | Çocuk | + | | |
| ***M 36-4*** | Erkek | + | | |
| ***M 44/3*** | Kadın | + | + | |
| ***M III*** | Erkek | + | | |
| ***M 9*** | Çocuk | + | + | |
| ***M 25/4*** | Erkek | | + | |
| ***M 44-1*** | Erkek | | + | |
| ***M 35*** | Kadın | | + | |
| ***35-4*** | Erkek | + | + | |
| ***M 23-4*** | Kadın | + | + | + |
| ***M 26-4*** | Kadın | + | | |
| ***M 36-3*** | Erkek | | + | |
| ***M 35-3*** | Erkek | | + | + |
| ***M 25-1*** | Kadın | + | | |
| ***M 36-2*** | Erkek | + | + | |
| ***M 46-2*** | Kadın | | + | |
| ***M II*** | Kadın | | | + |
| ***M 35- 6*** | Kadın | + | + | |
| ***NO YOK*** | Kadın | | | + |
| ***M 18*** | Kadın | | | + |
| ***M 54*** | Kadın | | | + |
| ***M 54-2*** | Kadın | | | + |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| ***M 23-3*** | Kadın | | | | + |
| | **GENEL %** | 12,2 | 13,3 | 8,9 | |

Spradon Toplumu cinsiyet farklılıkları göz önüne alınarak değerlendirmeler yapılmıştır. Buna göre kadın bireylerde cribra orbitalia görülme sıklığı 5 birey ile %5,6'dır. Kadın bireylerin tüm toplumundaki sayısıyla cribra orbitaliaya sahip kadın bireyler oranlandığında %13,2'lik bir cribra orbitalialı kadın birey oranıyla karşılaşılmaktadır. Spradon toplumu yetişkin bireyleri içerisinde kadın bireylerin ortalaması ise % 7,2'dir. 23-4 genç yetişkin kadın birey, cribra orbitalia, porotic hyperostosis ve diploe kalınlaşmasının her 3'üne de sahiptir.

Porotic hyperostosise sahip Spradon kadın birey sayısı da tıpkı cribra orbitalia da olduğu gibi 5'tir. Dolayısıyla kendi cinsiyet grupları düşünüldüğünde toplum genelinde %5,6'lık bir porotic hyperostosis oranına sahip olduğu görülmektedir. Porotic hyperostosisli kadın oranı tüm kadınlar içerisinde % 13,2 iken yetişkin Spradon toplumu arasında oranı %7,2'dir. Kadın bireylerde diploe kalınlaşması da mevcuttur. Spradon toplumu kadın bireylerin 7 tanesinde diploe kalınlaşması tespit edilmiştir. Toplum içerisindeki toplam 8 kafatasında görülen kalınlaşmanın 7 tanesi kadın bireylerde tespit edilmiştir. Toplumun genelinde bu oran %7,8 iken yetişkin bireyler arasında % 10,1'lik bir oran mevcuttur. Kadın bireyler arasında ise %18,4'tür (Tablo 3). Yani yaklaşık her 5 kadın bireyden 1'inde diploe kalınlaşması mevcuttur (Resim 4)

**Resim 4:** M 18 Kadın bireyde Diploe Kalınlaşması

**Tablo 3:** Spradon Toplumu Kadın Bireylerinde C.O., P. H. Ve D. K.

| KADIN | Cribra Orbitalia (C.O) | Porotic Hyperostosis (P.H.) | Diploe Kalınlaşması (D.K.) |
|---|---|---|---|
| ***46-2 Genç Yet.*** | | + | |
| ***m II Orta Yet.*** | | | + |
| ***M35-6 Genç Yet.*** | + | + | |
| ***NO YOK*** | | | + |
| ***M 18 Orta Yet.*** | | | + |
| ***M 54Genç Yet.*** | | | + |
| ***54-2 Orta Yet.*** | | | + |
| ***23-3 Genç Yet.*** | | | + |
| ***44/3 Genç Yet.*** | + | + | |
| ***M35 İleri Yet.*** | | + | |
| ***26-3 Genç Yet.*** | + | | |
| ***25-1 Orta Yet.*** | + | | |
| ***23-4 Genç Yet.*** | + | + | + |
| **CİNSİYET İÇİ** | **13,2** | **13,2** | **18,4** |
| **ERİŞKİN** | **7,2** | **7,2** | **10,1** |
| **GENEL** | **5,6** | **5, 6** | **7,8** |

Spradon Toplumu erkek bireylerden 4 bireyde cribra orbitalia mevcuttur (Resim 5). Bunun toplum genelindeki oranı % 4,4'tür. Erkek bireylerin toplum içerisindeki sayısı 31'dir. Cribra orbitalialı bireylerin erkek bireyler içindeki oranı ise %12,9'dur. Bu oran kadınlardan daha düşük seviyededir. Yetişkin bireyler içerisindeki cribra orbitalialı erkek birey oranı %5,7'dir.

**Resim 5:** M 36-4 Erkek Bireyinde Cribra Orbitalia

Erkek bireylerdeki porotic hyperostosis sayısı cribra orbitaliaya göre fazladır. 6 erkek bireyde porotic yapı mevcuttur. Bunun erkek bireyler arasındaki oranı %19,4'tür. Kadın bireylerde olduğu gibi yaklaşık her 5 erkek bireyden 1'inde porotic yapı ile karşılaşılmaktadır (Resim 6). Yetişkin bireylerde ise porotic yapılı erkek bireylerin oranı %8,7'dir.

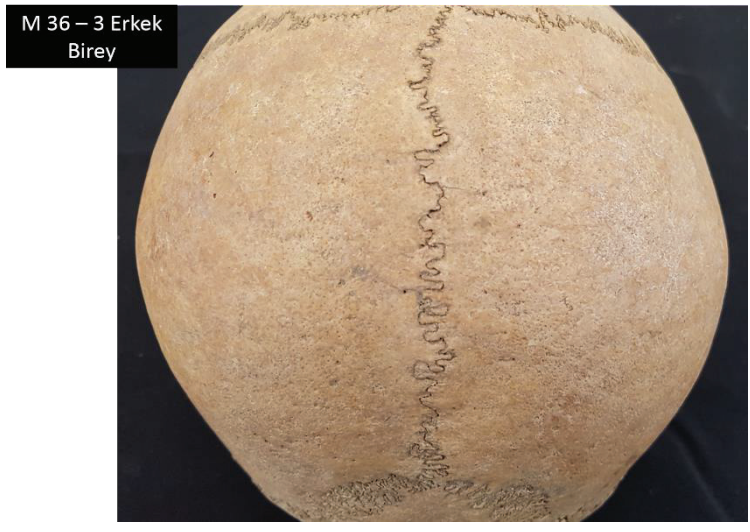


**Resim 6:** M 36 – 3 Erkek Bireyde Porotic Hyperostosis

Erkek bireylerde kadınlara göre diploe kalınlaşması daha az seviyededir. Sadece 1 bireyde diploe kalınlaşması tespit edilmiştir. Orta Yetişkin M 33-4 erkek bireyde aynı zamanda porotic hyperostosis de mevcuttur (Resim 7,8).

**Resim 7:** M 35 – 3 Erkek Bireyde Porotic Hyperostosis

**Resim 8:** M 35 – 3 Erkek Bireyde Diploede Kalınlaşma

Toplum geneline oranlandığında bu sayı %1,1'e denk gelmektedir. Yetişkin bireyler arasında ise %1,4'lük bir grubu temsil eden genç yetişkin erkek bireyler içerisinde yaklaşık %3,2'lik bir diploe kalınlaşması olduğu söylenebilir (Tablo 4).

**Tablo 4:** Spradon Toplumu Erkek Bireylerinde C.O., P. H. Ve D. K.

| ERKEK | Cribra Orbitalia (C.O) | Porotic Hyperostosis (P.H.) | Diploe Kalınlaşması (D.K.) |
|---|---|---|---|
| ***MIII Genç Yet.*** | + | | |
| ***25.4 Orta Yet.*** | | + | |
| ***44-1 Genç Yet.*** | | + | |
| ***35-4 Genç Yet.*** | + | + | |
| ***36-3 Genç Yet.*** | | + | |
| ***35-3 Orta Yet.*** | | + | + |
| ***36-2 Orta Yet.*** | + | + | |
| ***36-4 Yetişkin*** | + | | |
| **GRUP İÇİ** | 12,9 | 19,4 | 3,2 |
| **ERİŞKİN** | 5,7 | 8,7 | 1,4 |
| **GENEL** | 4,4 | 6,7 | 1,1 |

Spradon Toplumunda yaş dağılımları göze alınarak değerlendirme yapılmıştır. Spradon toplumunda yetişkinlerin toplam sayısı 69'dur. Yetişkinleri 22 birey genç yetişkin, 32 birey orta yetişkin, 8 birey ileri yetişkin ve 7 birey grubu belirlenemeyen yetişkin bireyler temsil etmektedir (Şarbak ve ark.2017, s. 30).

Genç yetişkin bireylerden toplam 6 bireyde cribra orbitalia mevcuttur. Bu sayı tüm yaş grupları içerisindeki en fazla cribra orbitalia sayısıdır. Toplumun genelinde orta yetişkin sayısı genç yetişkinlere göre daha fazla olmasına rağmen cribra orbitalia sayısı orta yetişkinlerden daha fazla genç yetişkinlerde gözükmesi ilginçtir. Toplam 4 bireyde hem cribra orbitalia hem de porotic yapı mevcut iken genç yetişkin kadın birey olan M 23-4 bireyinde cribra

orbitalia, porotic hyperostosis ve diploe kalınlaşmasının her 3'ü de mevcuttur. Porotic hyperostosis cribra orbitaliaya göre 1 genç yetişkin birey daha fazladır. Tıpkı cribra orbitalia da olduğu gibi yaş grupları içerisinde en yoğun porotic yapı genç erişkilerde mevcuttur (Tablo 5).

**Tablo 5:** Spradon Toplumu Genç Yetişkinlerde C.O., P. H. Ve D. K Dağılımı

| ***GENÇ ERİŞKİN*** | *Cribra Orbitalia (C.O)* | *Porotic Hyperostosis (P.H.)* | *Diploe Kalınlaşması (D.K.)* |
|---|---|---|---|
| ***M III*** | + | | |
| ***M 44-1*** | | + | |
| ***M 35-4*** | + | + | |
| ***M 36-3*** | | + | |
| ***M 46-2*** | | + | |
| ***M 35- 6*** | + | + | |
| ***M 54*** | | | + |
| ***23-3*** | | | + |
| ***44/3*** | + | + | |
| ***26-3*** | + | | |
| ***23-4*** | + | + | + |

Spradon Toplumunda orta yetişkin birey sayısı, 32 birey ile toplumun en fazla yetişkin grubunu temsil etmektedir (Şarbak ve ark.2017, s. 30). Yaş grupları içerisinde en fazla sayıyı temsil eden orta yetişkin bireylerinde gerek cribra orbitalia, gerek porotic yapı genç yetişkine göre daha azdır. Sadece diploe kalınlaşmasında genç yetişkine göre sayıca fazladır. Orta yetişkin Spradon toplumunda 2 bireyde cribra mevcuttur. Porotic yapı ise orta yetişkin yaş grubunda 3 bireyde mevcuttur. M 36-2 bireyinde hem cribra orbitalia hem de porotic hyperostosis mevcuttur. Diploe kalınlaşması ise 4 bireyde tespit edilmiştir. M 35-3 bireyinde hem diploe kalınlaşması hem de porotic yapı mevcuttur (Tablo 6).

**Tablo 6:** Spradon Toplumu Orta Yetişkinlerinde C.O., P. H. Ve D. K Dağılımı

| **ORTA ERİŞKİN** | *Cribra Orbitalia (C.O)* | *Porotic Hyperostosis (P.H.)* | *Diploe Kalınlaşması (D.K.)* |
|---|---|---|---|
| **M 25.4** | | + | |
| **M 35-3** | | + | + |
| **M 36-2** | + | + | |
| **M II** | | | + |
| **M 18** | | | + |
| **M 54-2** | | | + |
| **M 25-1** | + | | |

Spradon Toplumunda ileri yetişkin birey sayısı 8'dir. Bu ileri yetişkin bireyler içerisinde sadece M 35 bireyinde porotic hyperostosis tespit edilmiştir. Diğer bireylerde herhangi bir anemi belirtisine rastlanmamıştır. Bunda en büyük etken, yeteri sayıda yetişkin birey olmaması gösterilebilir (Tablo 7).

**Tablo 7:** Spradon Toplumu İleri Yetişkinlerinde C.O., P. H. Ve D. K Dağılımı

| **İLERİ ERİŞKİN** | *Cribra Orbitalia (C.O)* | *Porotic Hyperostosis (P.H.)* | *Diploe Kalınlaşması (D.K.)* |
|---|---|---|---|
| **M 35** | | + | |

## IV. TARTIŞMA VE SONUÇ

Anemi, geçmişten günümüze kadar gelen süreçte gerek beslenmeye bağlı olarak gerek ise kalıtımsal yollarla insanların maruz kaldığı önemli bir sağlık

sorunudur. Ve özellikle beslenmeye bağlı aneminin insan vücudunda bir takım belirtileri mevcuttur. Cribra orbitalia ve porotic hyperostosis bu belirtilerden en önemlileridir. Aneminin tek bir nedeninin olmaması yanında özellikle yetersiz beslenmenin aneminin oluşmasında önemli etken olduğu söylenebilir (Ortner ve ark., 1999, s. 321). 1950'lerden beri, kronik demir eksikliği anemisi her iki durumun muhtemel nedeni olarak geniş çapta kabul görmüştür (Walker, 2009,s.109). Cribra orbitaliaya bağlı olarak diploede kalınlaşmanın meydana geldiği de düşünülmektedir. Buna bağlı olarak cribra orbitalialı bireyler üzerinde radyografik incelemeler yapılmış ve ilişkileri ortaya konmaya çalışılmıştır (Yılmaz ve ark., 2014, Naaved ve ark.,2012, s. 394) Ancak bunun cribra orbitaliadan bağımsız olabileceğini de düşünen bilim adamları mevcuttur. Cribra orbialiaya sahip olunduğu halde diploede kalınlaşma olmayabileceği ile ilgili çalışmalar yapılmıştır (Rivera ve Mirazon, 2017, s.96-96). Spradon toplumu üzerinde yapılan çalışmalarda da bu duruma benzer sonuçlar elde edilmiştir. Sadece erkek bireylerden 1 bireyde diploe kalınlaşması gözükmesi, buna karşın kadın bireylerde daha fazla diploe kalınlaşması ile karşılaşılması bu çalışma ile paralellik gösterir. Cribra orbitalia ve porotic hyperostosisin tek nedeninin anemi olmadığı bilinmektedir. Spradon toplumunda hem kadın hem erkek hem de çocuk bireylerde cribra orbitalia ve porotic yapıya rastlanması bu olgunun daha çok beslenme ile ilgili olduğunu göstermektedir. Ayrıca özellikle kadın bireylerden genç erişkin kadınlarda cribra orbitalia ve porotic hyperostosisin çok yoğun gözlemlenmesi toplum içerisinde beslenme kaynaklı bir farklılaşma olabileceğini düşündürmektedir. Sosyo – ekonomik anlamda erkeklerin statüsü toplum içerisinde daha yüksektir. Bunun karşılığında da besin öğelerine kadın bireylere göre daha rahat ulaşma imkanına sahip olunabilmektedir. Dolayısıyla Spradon Toplumunda sosyal statü kaynaklı bir beslenme farklılığı olabileceği, bunun sonucu olarak da kadın ve erkek bireyler arasında aneminin farklı seyredebileceği hipotezi öne sürülebilir. Ayrıca az sayıda da olsa ileri yetişkin bireylerde sadece 1 bireyde porotic hyperostosisin olması toplum içinde besinleri elde etme konusunda genç bireylere oranla daha şanslı olunabileceğini göstermektedir.

**TEŞEKKÜR**

Spradon Toplumu iskeletlerinin çalışılmasına olanak veren İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü Sayın Zeynep Kızıltan'a, Müdür yardımcısı Tuğçe Akbaytogan'a müze çalışanlarına ve Hitit Üniversitesi Antropoloji Bölümü öğrencilerine teşekkür ederim.

## KAYNAKÇA

Aksoy, M., (2008). Beslenme Biyokimyası, Hatipoğlu Yayınevi, Ankara.

Aufderheide, A. C., (1989). "Chemical Analysis of Skeletal Remains", Reconstruction of Life from the Skeleton , 237-260, Willey Liss., Florida.

Çırak, M.T., (2017), Anemi Görülen Bireylerdeki Element Seviyelerinin Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi, *Turkish Studies*, Volume 12/29, p. 169-178.

Naveed, H., Abed, S.F, Davagnanam, I., Uddin, JM, Adds P.J. (2012), *Lessons From The Past: Cribra Orbitalia, An Orbital Roof Pathology*, Orbit. Dec;31(6):394-409.

Ortner, D.J., Kimmerle, E. and Diez, M. (1999), Probable Evidence of Scurvy in Non-Adults from Archaeological Sites in Peru. American Journal Physical Anthropology, 108:321-331.

Rivera, F. ve Mirazon, L.M.,(2017), New Evidence Suggesting A Dissociated Etiology For Cribra Orbitalia And Porotic Hyperostosis. *Am. J. Phys. Anthropol.* Sep;164(1):76-96.

Sevim, A., (1998). "Eski Anadolu Toplumlarında Gözlenen Bir Paleopatolojik Doku Bozukluğu: Porotic Hyperostosis", Antropoloji, 13: 229-244.

Şarbak, A., Çırak, M.T., Çırak, A., (2017), Osteoarchaeological Investigations of Metopic Suture in The Late Roman Period in Spradon, Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 17, No 3, pp. 27-38.

Walker P.L., Bathurst R.R., Richman R., Gjerdrum T., and Andrushko V.A., (2009), The Causes Of Porotic Hyperostosis And Cribra Orbitalia: A Reappraisal Of The İron-Deficiency-Anemia Hypothesis. American Journal of Physical Anthropology, 139: 109–125.

Yılmaz, H., Pehlevan,C., Göksal, N., (2014), Çatak (Van) İskeletlerinin Paleopatolojik Analizi, *International Journal Of Human Science*, 11(2), s:1327-1350.

Yurdakök, K., İnce, O. T., (2009). "Çocuklarda Demir Eksikliği Anemisini Önleme Yaklaşımları", Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 52: 224- 231.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460363

# PALEOANTROPOLOJİ ALANINDA GÜNCEL GELİŞMELER

*Nevin GÖKSAL*[*]

*Hakan YILMAZ*[**]

*Zehra ÖZBULUT*[***]

***Atıf/©:*** *Göksal, Nevin, Yılmaz, Hakan, Özbulut, Zehra (2018). Paleoantropoloji Alanında Güncel Gelişmeler, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1219-1239*

***Özet:*** *Son yıllarda yapılan keşifler ve analizler atalarımızın evrimi hakkında şimdiye kadar bildiğimiz her şeyin yanlış olabileceğini gösterir niteliktedir. Çalışmamızda, 2015-2017 yılları arasında "Nature" ve "Science" gibi önemli bilimsel dergilerde yayınlanan makaleler derlenerek, insan evrimiyle ilgili yeni tarihlendirmeler, erken modern insan kalıntıları üzerinde yapılmış analizler ve fosil primat kalıntılarından arkaik insan türlerine kadar yeni teoriler ele alınmıştır. İnsan evriminde soyut düşüncenin somut imgelere dönüştüğü mağara resimlerinden, ilk tarım toplumlarının yeni tarihlendirmelerine kadar sunulmuş çalışmalar da göz önüne alınmış ve değerlendirilmiştir. Australopithecus türlerinden erken Homo kalıntılarına, Neandertallerden Denisovalılara, erken modern insandan modern insana kadar yayınlanmış makaleler bir araya getirilmiştir. Bu çalışmanın paleoantropolojiyle uğraşan/ilgilenen bilim insanları ve öğrenciler için de yararlı bir kaynak olabileceği öngörülmüştür.*

***Anahtar Kelimeler****: Paleoantropoloji, İnsan Evrimi, Tarihlendirme*

---

*Makale Geliş Tarihi: 16.09.2018/ Makale Kabul Tarihi: 12.10.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
*Bu makale paleoantropoloji bilim dalındaki güncel çalışmaların bir derlemesidir.*
[*] Dr. Öğr. Üyesi, Polis Akademisi, Adli Bilimler Enstitüsü, Kriminalistik Anabilim Dalı, Ankara, ngoksal@yahoo.com
[**] Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Van, hakanyilmaz@yyu.edu.tr
[***] Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Van, zehraozbulut@yyu.edu.tr

## *Recent Developments In Paleoanthropology*

***Citation/©:*** *Göksal, Nevin, Yılmaz, Hakan, Özbulut, Zehra (2018). Recent Developments in Paleoanthropology, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1219-1239*

***Abstract:*** *The discoveries and analyzes made in recent years demonstrate that everything we know about the evolution of our ancestors may be wrong. In our study, new dating of human evolution, analysis done on early modern human remains and new theories from fossil primate remains to archaic human species have been discussed, by compiling the articles published between 2015 and 2017 in some important scientific journals such as Nature and Science. Submitted studies from cave paintings, where abstract thinking turned into concrete imagery in human evolution, to new dating of first agrarian societies have been also considered and evaluated. Article published from Australopithecus species to early Homo remains, from Neanderthals to Denisovans, from early modern human to modern human were brought together. It is foreseen that this study could also be a useful resource for the interested scientists and students dealing with paleoanthropology.*

***Keywords:*** *Paleoanthropology, Human Evolution, Dating*

## I. GİRİŞ

Antropoloji, eski ve modern insanı, biyolojik, kültürel ve çevresel bağlamda irdeleyen bilim dalıdır; sosyal bilimler ve fen bilimleri içerisinde teorik ve metodolojik gelenekleri çeşitli yaklaşımlar içerisinde değerlendirir ve insan deneyimini tüm yönleriyle ele alan bilim dalları arasında, yaratıcı sinerji oluşturan bir disiplindir. Ayrıca antropoloji, beşeri bilimler içinde "insan olmanın ne olduğu" sorusunu geniş bakış açısıyla değerlendiren, dolayısıyla yerel ve küresel dinamikleri bir tema etrafında birleştirerek uzun vadeli yeni vizyonları, kültürel ve biyolojik varlıklar olarak hayatımızı küçük ölçekli ilişkilerden büyük ölçekli bir desene, çeşitli yöntem ve yönelimlerle ele alan, yerel ve küresel anlamda insan, toplum ve tarih ilişkisini, ekoloji ve evrim ilkeleri içerisinde güçlü ve uygulamalı öğretim misyonu anlayışıyla irdeleyen bilim dalıdır.

Antropoloji, bünyesinde iki ana disiplini bir arada muhafaza eder. Bunlar; sosyal ve biyolojik antropolojidir. Biyolojik antropoloji, insanın biyolojik

yapısına odaklanır; zaman içinde insan çeşitliliğinin coğrafi alan ve yerel ortamlara uyum mekanizmalarının ortak evrimsel geçmişinin yeniden inşası için bir çerçeve sunar. Ekoloji ve evrim açısından, insan ve insanın dışındaki primatların evrimsel tarihinin uzun vadeli kalıplarını açarak, doğal seçilimin organizmaların üreme başarısı üzerindeki etkisini zaman ve mekân bağlamında biyofiziksel ortamları arasındaki karmaşık etkileşimlerini, davranışsal etkileşim stratejilerini ve fizyolojilerini inceler. Biyolojik antropoloji genel anlamda, insanın evrimsel yolculuğunun izinde, bugünkü modern dünyadaki yerini araştıran ve irdeleyen bilim dalıdır.

Paleantropoloji ise insanın ortaya çıkışından başlar ki bu dört milyon yıl öncesi veya daha erken bir dönemdeki en erken insan fosil formlarından (Ardipithecus, Australopithecus ve Homo) modern insan görünümünü kazanmasına kadar olan dönemi irdeleyen disiplindir. Paleoantropoloji araştırmalarının temel çalışma malzemesi, fosil insan kemikleridir. Paleoantropologlar, fosil insan türleri ile günümüz insanı arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri değerlendirerek davranışsal sürekliliğin izlerini takip eder. Dolayısıyla soyu tükenmiş insan türlerini incelerken, onların oluşturduğu kültürel sistemleri evrensel bir dil ile değerlendirir. Ayrıca, fosil insan türlerinin yanı sıra bitki ve hayvan kalıntıları da paleoantropologların veri kaynağı içerisinde yer alır. Bu çalışma, son yıllarda paleoantropoloji alanındaki buluntular ve yorumlar hakkındaki gelişmelerin bir değerlendirmesidir.

## II. YENİ KEŞİFLER ve YORUMLAR

### A. Fosil Keşifleri, İskelet ve Diş Buluntuları, Yeni Türler

Son yıllarda erken hominid (insansı) atalarımızı arama çalışmaları, Afrika'nın Doğu'sundan Güney'ine doğru kaymış gibi görünüyor. Araştırmaların Afrika'nın Güney'inde devam edip etmeyeceği şimdilik bilinmiyor fakat Güney Afrika'daki yeni buluntuların oldukça ilgi çekiyor olması bölgedeki araştırmaların devam edeceğini gösteriyor (Rice, 2016).

Son iki yıl içinde paleontolojiyle ilgili Afrika dışından gelen veriler de oldukça dikkat çekicidir. Çin Bilim Akademisi'nden bir grup paleontolog, 2008–2014 yılları arasında Çin'in güneyinde yaklaşık 34 milyon yıl önce Eosen-Oligosen geçişinde keşfettikleri diş ve çene parçalarından ilginç sonuçlara ulaştılar. Araştırmacılar, Eosen-Oligosen geçişinde iklimin aşırı soğuk ve kuru seyrettiğini ve bunun da evrimsel bir filtre işlevi gördüğünü belirlediler. Bu

da, Asya'daki erken primatların (lemur, lorisi ve tarsierler) atalarının evrimsel seyrini kısıtlamış olabileceğini ortaya çıkarıyor. Bu, anthropoid evriminin (insanlar, kuyruksuz ve kuyruklu maymun ataları) yaklaşık 34 milyon yıl önce Asya'dan ziyade Afrika'da gelişmesinin önünü açıyor (Bower, 2016; Ni vd., 2016). Kısacası, anthropoid evriminin odak noktasının Afrika'da bir noktaya kaymasının nedeni 34 milyon yıl önceki iklim değişikliği olabilir.

**1. Pliobats Cataloniae**

Hominoidlerin evrimsel gelişimindeki (kuyruksuz büyük maymunlar ve insanlar) atasal morfolojik tiplerin yeniden yapılandırılması, kuyruksuz büyük maymunların evrimsel mozaiğindeki karmaşıklık, bağımsız evrimleşmiş özelliklerin (homoplasy) karışık etkileri ve Miyosen fosil kayıtlarında hylobatidların (gibbonlar ve siamanglar) göreceli fosil eksikliği gibi sorunlar günümüzde hala tartışma konusudur.

Ancak İspanya'da 11.6 milyon yıl öncesine tarihlenen fosil primat kalıntıların keşfedilmesi, bu tartışmaların bir nebze askıya alınmasına neden oldu. Çünkü buluntunun morfolojik özellikleri ve boyutları modern kuyruksuz büyük maymunların atalarının gibbon benzeri bir tür olduğunu ortaya çıkardı. Bu küçük gövdeli primatların Afrika'dan Avrupa'ya geçtiğini ve kuyruksuz büyük maymunlar ile kuyruklu maymun özelliklerini birlikte taşıdığını gösterdi.

*Pliobats cataloniae* olarak isimlenen bu tür, Afrika'da 15–20 milyon yıl önce yaşamış kuyruksuz büyük maymunların ortak atalarından biri olabilir. Bu bağlamda, bu küçük gövdeli anthropoid primatlar mevcut catarrhinlerle (hominoidler ve eski dünya maymunları) paylaşılan ortak türemiş özelliklerden yoksundurlar. Bu nedenle küçük gövdeli anthropoid primatların catarrhinlerden ayrılmadan önce Avrupa'ya geldikleri varsayılmaktadır. Hatta bazı yazarlar Afrika'daki bazı küçük gövdeli catarrhinlerin (dendropithecidler) bile daha iri gövdeli kuyruksuz büyük maymunlara atasal kök olan Proconsullerden daha ilkel özelliklere sahip olduğunu ve küçük gövdelilerin hominoidlere atasal kök olabileceğini varsaymaktadır. Bu durum hylobatidların, hominidlere (kuyruksuz büyük maymunlar ve insanlar) atasal kök olan geniş gövdeli ve daha büyük kuyruksuz maymunlardan evrimleşen cüce bir soydan geldiğini doğrulayabilir. Dolayısıyla, bu yeni veriler hominoidlerin en son ortak

atasının gibbon benzeri bir ata olduğu varsayımını güçlendirmektedir (Alba *vd.*, 2015).

**2. Australopithecus Deyiremeda**

Afrika'da Orta Pliyosen hominin çeşitliliği hakkında son yıllarda yeni keşifler üst üstte gelmektedir. Bunlardan bir tanesi de Afar'da Woranso-Mille çalışma alanında, Lucy (*Australopithecus afarensis*) kalıntıların bulunduğu bölgede, Lucy ile aynı zaman dilimine yaklaşık 3.5–3.3 milyon yıl öncesine tarihlenen *Australopithecus deyiremeda* adında yeni bir Australopithecus türüdür.

Fosil buluntuları bir üst çene, iki alt çene ve diğer bazı kırık parçalardır. Kemikleri çevreleyen sedimanlar, Afarensis'in bölgede yaşadığı zaman öncesine aittir. Kalıntılar Lucy türünün bazı özelliklerini paylaşırken, diğer bazı özellikler bakımından farklılık gösterir. Haile-Selassie vd. (2015), *Australopithecus deyiremeda*'nın mandibular korpus'unun *Australopithecus afarensis*'te görülen lateral boşluklara sahip olmadığını, zygomtic process'in daha anteriorda olduğu ve genel olarak *Australopithecus afarensis* dişlerinden daha küçük yapı sergilediğini bildirmiştir. Bu küçük diş yapısı *Australopithecus deyiremeda*'nın diyetindeki değişiminin kanıtı olarak sunulmuştur. *Australopithecus deyiremeda'nın, Kenyanthropus platyops'a* göre daha iri köpek dişine, *Australopithecus garhi*'ye göre ise daha küçük köpek dişine ve daha küçük postcanin diş kronuna sahip olduğu görülmüştür.

Ayrıca araştırmacılar, *Australopithecus deyiremeda'yı Ardipithecus ramidus* ile de karşılaştırmış ve *Ardipithecus ramidus*'a göre daha kalın diş minesine, daha karmaşık P4 köklerine ve daha robust mandibular korpus'a sahip olduğunu belirlemişlerdir. *Australopithecus anamensis'e* göre ise mandibular symphsis'in daha dik ve daha robust mandibular korpus'a sahip olduğu iddia edilmiştir.

Bu yeni türle birlikte, Etiyopya'nın Afar bölgesinde 3.5–3.3 milyon yıl öncesinde yaşamış en az iki eş zamanlı hominin türünün olduğu ve *Australopithecus deyiremeda* ile birlikte Orta Pliyosen'de Doğu Afrika'da erken hominin taksonomisinin çeşitlendiği doğrulanmıştır. Ancak araştırmacıların Afrika'da 3–4 milyon yıl öncesine ait 4 hominid (*Australopithecus afarensis*, *Kenyanthropus platyops* (Kenya), *Australopithecus bahrelghazali* (Çad) ve *Australopithecus deyiremeda*

(Etiyopya)) türünün hepsinin tek bir cinse ait olduğu yönündeki görüşleri de bulunmaktadır. Bu türlerin hepsinin biraz farklı ekolojik ortamlarda yaşamlarını sürdürdükleri göz önüne alındığında asıl soru, bunlardan hangisinin anatomik modern insanın yol çizgisinde yer aldığıdır (Zorich, 2016a; Drake, 2015; Haile-Selassie vd., 2015).

**3. Ledi Çenesi**

Arizona State Üniversitesinden mezun olan bir Etiyopyalı yüksek lisans öğrencisi olan Chalachew Seyoum, 1974 yılında *Australopithecus afarensis* türüne ait 3.2 milyon yıl öncesine tarihlendirilen ünlü Lucy iskeletinin bulunduğu Afar bölgesine yakın olan Ledi-Geraru alanında bir çene kemiği bulmuştur. Çene kemiği için okulun haber bülteninde: "*Dürüst olmak gerekirse heyecanlı bir an. Alan araştırmalarında iyi bir tecrübem var ve potansiyel sedimentlerin nerede olduğunu biliyordum, küçük bir platoya tırmandım ve bu örneği tepenin kenarında buldum*" ifadesini kullanmıştır.

Araştırmacılar bu çene kemiğinin 2.8 milyon yıl öncesine ait olduğunu ve özellikle 3-2.5 milyon yıl arasında oldukça az sayıda bulunan hominin fosil boşluğunu kapatabilecek ve insan türünün evrimini daha iyi haritalandırabilecek yeni bir kanıt olduğunu bildirmişlerdir. Bu buluntu, insan kökenini araştıran uzmanlar tarafından bilenen en eski Homo'ya ait fosil kayıtlarını 400.000 bin yıl daha erken bir zamana götürmüştür.

Arizona State Üniversitesinden William H. Kimbel "*Ledi çenesi, Australopithecus ile erken Homo arasındaki evrimsel uçurumun daralmasına yardımcı oluyor ve insanın evriminde kritik bir dönemdeki geçiş fosili için mükemmel bir örnek sunuyor*" ifadesini kullanmıştır. Bu bağlamda, 2.8 milyon yıl önce küresel iklim değişikliğinin neden olduğu kuraklığın Afrika kıtasında da hız kazanarak türlerin ortaya çıkışlarını ve yok oluşlarını etkilediği varsayılmaktadır. Bu buluntu, iklimsel değişimin bir sonucu olarak hominidlerin ormanlık alanlardan daha açık arazilere yani savanaya geçtiği dönemde bazı Australopithecus grubunun Homo cinsine evrimleşmiş olabileceğini göstermektedir (Villmoare, 2015; Villmoare vd., 2015; Zorich, 2016b).

**4. Homo Floresiensis**

2003 yılında Endonezya'nın batı Flores kentindeki Liang Bua adlı mağarada bir iskelete ait parçalar keşfedildi ve kalıntılar *Homo floresiensis* olarak tanımlandı. Bu türün evrimsel kökeni hakkında yoğun bir tartışma ortaya

çıktı. Bilim adamları tarafından bu türün ilk keşfinden bu yana türle ilgili tartışılan iki temel konu bulunmaktaydı. Birincisi buluntuların belirsiz bir atadan gelen oldukça küçük bir hominid türünün temsilcisi, ikincisi ise patolojik olarak cüce bir modern insan türünün temsilcisi olduğuydu. Ancak; 2009 yılında yayınlan iki çalışma ve bunun yanı sıra yeni kalıntılar, bu buluntuların ayrı bir Homo türüne ait olduğunu göstermiştir. Şimdi ise bu küçük homininlerin Endonezya adasında nasıl ortaya çıktığına dair soruların cevapları üzerinden yürütülen yeni bir tartışma mevcuttur.

Bazı araştırmacılar türün erken Asya *Homo erectus*'tan evrimleştiği ve deniz seviyesindeki düşüşün sonucunda Flores adasına yerleştiklerini ve sonrasında ise türün seleksiyona uğrayarak çarpıcı bir beyin ve vücut küçülmesine maruz kaldığını savunmaktadırlar. Ancak, bazı bilim adamları ise *Homo floresiensis*'in *Homo erectus*'tan daha eski ve daha küçük beyin hacmine sahip hominidlerden olan *Homo habilis* ya da *Australopithecus*'dan evrimleştiğini dile getirmektedirler.

Nature dergisinin 9 Haziran 2016 tarihli sayısında *Homo floresiensis* hakkında aklımızdaki sorulara cevap bulmaya yardımcı olabilecek üç makale yayınlanmıştır. Bunlardan bir tanesinde 2014 yılında Mata Menge'deki kumtaşı formasyonunun (bir alt çene kemiği parçası, bir parça kafatası ve en az üç yetişkin bireye ait bazı dişler) 71.500 yıl önceye ait olduğu belirlenmiştir. Diğer bir makalede ise Mata Menge'de bulunan bir dişin çevresindeki kayaçlardan alınan 40Ar/39Ar, volkan külleri içindeki fisyon izleri, U serileri, ESR tarihlendirmesi, *Homo floresiensis*'in 700 bin yıl önce bu bölgede olduğunu ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla, araştırmacılar *Homo floresiensis*'in 700 bin yıl önce ortaya çıkan derin evrim köklerine sahip farklı bir hominin türünün üyesi olduğunu belgelemişlerdir. Ortaya çıkarılan bulgular bu tür üzerindeki mantıklı şüphelerin ötesinde bir kabul görmüştür. Özellikle Mata Menge'deki kare biçimli dişler, bu türün *Homo erectus*'a geçişte ara bir form olabileceğini de göstermiştir.

Mata Menge alanındaki buluntular, Liang Bua'daki buluntularla karşılaştırıldığında oldukça benzer olduğu da görülmüştür. Her iki yerleşimdeki basit taş alet teknolojisinin yanı sıra nesli tükenmiş (cüce fil, sıçan, komodor ejderleri ve kuşlar) fosillerin de benzerliği her iki yerleşkenin sakinlerinin aynı türün üyeleri olabileceğini destekler niteliktedir. Şimdilik Mata Menge ve Liang Bua'daki buluntular popülasyon içi bir varyasyonun yansıması olarak yorumlanmaktadır. Sonuç olarak *Homo floresiensis*'in asıl

kökeni ne olursa olsun, homininlerin ötesine bakılırsa bu tür hakkındaki sorulara daha doğru cevaplar bulabileceğimiz ortaya çıkmıştır (Gomez-Robles, 2016; Brumm vd., 2016; van den Bergh vd., 2016a).

**5. Ust Ishim İnsanı**

Batı Sibirya'nın Ust-Ishim yerleşim yerine yakın İrtış nehir kıyısında yaklaşık 45 bin yıl öncesine ait sol insan femur diyafizi bulunmuştur. Ust Işhim insanı olarak adlandırılan kalıntı, 45 bin yıl öncesine tarihlendirilmiş olup, şimdiye kadar DNA'sı en iyi korunan çok ender kalıntılardan biri olarak tanımlanmıştır. Kemiğin morfolojik analizinde Ust Işhim insanının *Homo Neandertalle*r'den farklı olduğu, Üst Paleolitik dönemin modern insanına benzediği görülmüştür.

Ust Işhim insanını meşhur yapan şey, *Homo sapiens'in* en eski genom dizilimine sahip olmasıdır. Bu erken avcı toplayıcının DNA dizilimi, modern insanın Afrika'dan Avrupa'ya, oradan Asya'nın ötesine olan yolculuğunu ve aynı zamanda *Homo Neandertaller*'le karışıp karışmadığı hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır. Ust Işhim insanın genom analizi, bize bu türün Batı ve Doğu Asya popülasyonlarının birbirinden ayrılmasından önce yaşayan bir modern insan popülasyonuna ait olduğunu göstermektedir.

Max Planck Evrimsel Antropoloji Enstitüsü'nde yapılan DNA analizi sonucu, çağdaş insan genomu ile Ust Işhim insanın genomunun aynı sırayı takip ettiği görülmüştür. Fakat ilginç bir durum, Ust Işhim insan genomunun yaklaşık %2'sinin *Homo Neandertaller*'den gelmiş olmasıdır. Şimdiye kadar *Homo sapiens* ile *Homo Neandertal* arasındaki melezleşmenin zamanının 37–86 bin yıl arasında olduğu düşünülmekteydi. Ancak, Ust Işhim insan DNA'sındaki *Homo Neandertal* izleri 50–60 bin yıl arasında bu melezleşmenin olduğunu göstermektedir.

Bu buluntu sayesinde modern insanın 45 bin yıl önce Sibirya Arktikasında var olduğunun ortaya çıkması yeni hipotezlerin ortaya atılmasına neden olmuştur. Bu hipotezlerden bir tanesi; modern insan kalıntılarıyla bilinen "Öncül Üst Paleolitik" (Initial Upper Paleolithic) kültürün Asya varyantı olarak tanımlanan 47 bin yıl önceye ait Altay dağlarındaki Kara-Bom yerleşkesi ve bölgedeki diğer bulguların modern insanın 45 bin yıl önce Sibirya Arktikasında var olduğunu savunmaktadır (Haber vd., 2016; Fu vd., 2015).

**6. Homo Naledi**

Güney Afrika'da Johannesburg yakınlarındaki Rising Star (Yükselen Yıldız) isimli mağarada en az 15 farklı bireye ait 1500'den fazla kemik ve diş bulunmuştur. Witwatersrand Üniversitesi'nden paleoantropolog Lee Berger, *Homo naledi*'nin 1 milyon yıl öncesine ait olabileceğini ifade etmiştir. Henüz *Homo naledi*'nin tam tarihlendirmesi belirlenememiş olmasına rağmen, *Homo naledi*'nin morfolojik çalışmaları hızlı devam etmektedir. Araştırmacılar, *Homo naledi*'nin ayak kemikleri üzerinde yaptıkları karşılaştırmalı analizlerde, insan benzeri ayak morfolojisine sahip olduğunu ve iki ayağı üzerinde durduğunu belirlemişlerdir. Ancak ayak kavisi modern insanlara göre daha kavisli biçimdedir.

Diğer ilkel özelliklerle birlikte, *Homo naledi*'nin benzersiz bir lokomotor çeşitliliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *Homo naledi* hominin lokomotor çeşitliliği içerisinde değerlendirildiğinde, Homo cinsinin üyesi olduğu varsayılmaktadır. *Homo naledi*'nin el kemiklerine baktığımızda ise *Homo Neandertal* ve modern insanın ortak paylaşımı olan uzun ve güçlü başparmak özelliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, diğer parmak kemikleri Australopithecuslar'dan daha uzun ve kavislidir. Bu da onun güçlü kavrama yeteneğinin olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, *Homo naledi*'nin tırmanma ve salınma hareketi yaptığı ortaya çıkmaktadır (Harcourt-Smith vd., 2015; Kivell vd., 2015). Bu duruma göre, *Homo naledi*'nin ilkel ve modern anatominin bir karışımına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Vücudun üst kısmı (omuz, gövde ve dirsek) belirgin bir ağaç tırmanma hareketine uyum gösterse de, vücudun alt kısmı (alt bacak kemikleri, ayak kemikleri ve özellikle de ayak yapısı) dik yürümeye uyum göstermiştir.

*Homo naledi* hakkındaki tartışmalar hala oldukça hararetlidir. Bazı araştırmacılar *Homo naledi*'nin yeni bir tür olmadığını savunmaktadırlar. Özellikle Tim White ve William Jungers gibi paleoantropologlar kemiklerin yaşı, yeterli sayıda ayrıntılı çalışmaların yapılmaması ve somut kanıtların bulunmaması nedeniyle *Homo naledi*'nin mutlaka yeni bir tür olduğunun doğrulanamayacağını ifade etmektedirler. Hatta William Jungers *"Homo naledi, Homo erectus'un bölgesel bir temsilcisi olabilir"* hipotezini ortaya atmaktadır.. Tim White ise "*sert eleştirilere rağmen keşfin büyüklüğü tartışılmaz, fısıltılar sadece yüzeye çıkmaya başladı ve bu da oldukça önemli bir şey*" ifadesini kullanmaktadır (Juskalian, 2016b).

**7. Küçük Ayak**

stW573 olarak da bilinen bu fosil, 1994 yılında Güney Afrika'da Sterkfontein'deki bir mağarada keşfedildi. İlk tarihlendirmeler fosilin yaşının 4–2 milyon yıl arasında olduğuydu. Ancak, bu eşsiz buluntunun yeni tarihlendirme yöntemleriyle (alüminyum–26 ve berilyum–19 radyoaktif izotopların ölçülmesiyle) 3.67 milyon öncesine ait olduğu anlaşıldı. Bu fosil Doğu Afrika'daki *Australopithecus afarensis* fosillerinden farklı olup *Australopithecus prometheus* türünün örneği olarak kabul ediliyor. *Australopithecus afarensis*'in çağdaşı olarak kabul gören bu fosil, erken hominid çeşitliliği ve filogenetik ilişkiler hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Dolayısıyla bu fosil Afrika'nın birçok bölgesinde *Australopithecus*'ların çeşitli türlerle temsil edildiğinin bir göstergesi olabilir (Granger vd., 2015).

**8. Australopithecus Sediba**

Güney Afrika'da Johannesburg'un yaklaşık 30 mil kuzeybatısındaki Malapa kentindeki mağaralar zincirinde; belki de kıtanın en erken hominin fosil kalıntısı olarak ortaya çıkarıldı. 2008 yılının Ağustos ayında Malapa mağaralarında keşfedilen ve 2010 yılında *Australopithecus sediba* ismi verilen tür, holotip ve paratip iskelet kalıntılarıyla son yıllarda tek bir türe ait en kapsamlı incelemeleri bize sunmaktadır.

1.78–1.95 milyon yıl öncesine ait olan *Australopithecus sediba,* oldukça mozaik bir yapı sergilemektedir. Dişlerdeki nonmetrik özellikler, türün Doğu Afrika *Australopithecuslar*'ından filogenetik olarak farklı olduğunu göstermektedir. Diş özellikleri, bu türün *Australopithecus africanus*'a daha yakın, *Australopithecus afarensis* atasal çizgisinden ise daha uzak olduğu göstermektedir. Ancak üst birinci azı dişindeki carabelli, alt birinci azı dişindeki protostylid'in şekli ve alt birinci azı dişindeki 7 tüberkül gibi türetilmiş karakterler, *Australopithecus sediba*'nın Homo çizgisinde olduğunu göstermektedir. Göğüs kafesi ise insanlardaki gibi geniş ve silindirik olmayıp, aksine büyük kuyruksuz maymunlardaki gibidir. Omurları ise modern insandan daha uzun ve daha esnek yapıdadır. Özellikle bel omurunda görülen güçlü kavisli eğim, *Australopithecus africanus*'un türemiş özelliğini sergilemektedir.

Üst ekstremiteler ise ilkel özellikler göstermekte, özellikle uzun kollar ağaçsal yaşama uyum ve süspansiyon hareketini gözler önüne sermektedir. Ancak, uzun bacakları ve ayak morfolojisi, *Australopithecus sediba*'nın dik yürüdüğünü göstermektedir. Yürüyüş biçimi *Australopithecus sediba*'nın

özellikle medial tarafa daha ağırlık verdiğini belgelemektedir. Bu durum (Malapa'da ortaya çıkan kanıtlar), Pli-Pleistosen'de farklı şekilde iki ayak üzerinde yürüme biçimine sahip homininlerin varlığını ortaya çıkarmaktadır. Hatta *Australopithecus sediba*'nın Homo cinsine geçiş türüne aday olduğu da iddia edilmektedir (Berger, 2013; Irish vd., 2013; Ruiter vd., 2013; Churchill vd., 2013; Schmid *vd.,* 2013; Williams vd., 2013; DeSilva *vd.,* 2013).

**9. Fuyan Mağarası Dişleri**

Çin'in güneyinde Daoxian'daki Fuyan Mağarası'ndaki yeni kazılarda 80–120 bin yıl öncesine tarihlenen 13 bireye ait 47 diş bulunmuştur. Buluntuların ilginç ve dikkat çekici tarafı modern insanın Afrika'dan göç ettiği tarihten daha eski olmasıdır. İncelenen dişlerin morfolojik ve metrik analizleri, kalıntıların *Homo sapiens*'i açıkça desteklediğini göstermektedir. Güney Çin'deki bu modern insan kalıntıları, Levant ve Avrupa'daki örneklerden 30–70 bin yıl daha erkendir. Bu durumda modern insanın Afrika'dan göç ettikten sonra, Levant ve Avrupa'ya ulaşmadan önce Çin'in güneyine ulaşmış olması gerekir. Asıl soru ise, modern insanın bu yol rotasına yönelmesinin nedeninin ne olduğudur.

Araştırmacılar bu sorunun cevabını iki hipotezle açıklıyorlar. Birincisi, Avrupa'daki *Homo Neandertal* ile Kuzey Asya'daki Denisovanlar'ın anatomik modern insanı en az 40 bin yıl öncesine kadar bu bölgelerden uzak tutmuş olmasıdır. İkincisi ise, modern insanın Avrupa ve Sibirya'ya yönelmemesinin nedeni bölgenin buzullarla kaplı olmasıdır. Bu durumda Çin'in güneyinden gelen buluntular, modern insanın Afrika'dan yayıldığı fikrinin tekrar sorgulanmasının yolunu açmıştır (Liu vd., 2015). Ancak bazı araştırmacılar Çin'den gelen bu yeni buluntulara daha temkinli yaklaşmakta ve bu buluntuların yeni bir insan türü ya da Neandertaller'in doğu varyantı olabileceği üzerinde de durmaktadırlar. Hatta buluntuların Neandertaller'in yakın kuzenleri Denisovanlılar'la ilişkili olabileceği de iddia edilmektedir (Gibbons, 2017).

**B. Taş ve Kemik Alet Buluntuları**

**1. Lomekwi 3**

İnsan evriminde en eski taş aletlerin Homo cinsi tarafından üretildiği ve bu teknolojik gelişmenin iklim değişikliği ve savana yani geniş çayırlarının yayılmasıyla ilişkili olduğu varsayılmaktaydı. Ancak Kenya, Batı Turkana'da Stony Brook Üniversitesinden arkeolog Sonia Harmand ve Jason Lewis

önderliğindeki bir grup araştırmacı, bilinenin aksine daha erken bir zamanda taş alet üretiminin olduğunu ortaya çıkarmışlardır. 3,3 milyon yıl öncesine tarihlenen Lomekwi 3 sitesinde dünyanın en eski taş aletleri keşfedilmiştir.

Kalıntılar, önceden ifade edilen varsayımları değiştirebilecek niteliktedir. Bulunan taş aletler 2.6 milyon öncesine tarihlenen en eski Oldowan tip aletlerden daha büyük, daha ağır ve daha az işlenmiştir. Toplamda 150 adet olup içinde yongalar, çekirdekler, çekiçler ve örsler bulunmaktadır. Buluntular, *Homo habilis*'in ilk taş alet üreticisi olduğuna dair uzun süredir var olan varsayımı çürütmektedir. Çünkü bilinen en eski Homo fosili 2.8 milyon yaşındadır. Bu keşif insan evrimindeki iklimsel değişim ve savana hipotezinin de yeniden sorgulanmasına yol açmaktadır. Ayrıca, taş alet teknolojisinin gelişiminin sadece Homo'nun ortaya çıkışıyla bağlantılı bir kilometre taşı olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu zaman diliminde bu aletleri kimin yaptığı da merak konusudur. 3,3 milyon yıl öncesine tarihlendirilen bu en eski taş aletlerin en azından Homo cinsinin öncesi zamanlarda yaşamış Australopithecus ya da Kenyanthropus cinsinden birisine ait olma olasılığını akla gelmektedir. Bu aletler bizlere atalarımızın bilişsel gelişimi hakkında önemli şeyler anlatabilir (Harmand *vd.*, 2015, Waterman, 2016).

**2. Siwalik Tepeleri**

Şimdiye kadar Afrika dışında bilinen en eski hominid kanıtı 1.85 milyon yıl önce Dmanisi'deki (Gürcistan) *Homo erectus*'tur. Ancak Hintli-Fransız bir ekip tarafından Yeni Delhi'nin 300 km kuzeyindeki Siwalik Tepe'lerinde 2.6 milyon yıl öncesine tarihlenen kemik ve taş aletler ortaya çıkarılmıştır. Buluntular şimdiye kadar bilinen çoğu şeyi değiştirebilecek niteliktedir**.** Eğer bu buluntuların tarihlendirilmesi doğru ise, Homo cinsinin önceden düşünülenden daha erken bir zaman diliminde Asya'ya göç etmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır. Ancak bazı araştırmacılar bu olağandışı iddianın desteklenmesi için daha güçlü kanıtlara ihtiyaç duyulduğunu söylemektedir.

Oxford Üniversitesi'nden Michael Petraglia "*Burada, beklediğimizden yüz binlerce yıl önce erken insanın Asya'da olduğu ileri sürülüyor*" ve "*depozitlerin yaşı, kesik izler ve taş aletlerin depozitlerle ilgili olup olmadığını kanıtlanmak için oldukça çok kanıta ihtiyaç var*" ifadesini kullanmakatadır. Yine Almanya'nın Leipzig kentindeki Max Planck Evrimsel Antropoloji

Enstitüsü'nden Shannon McPherron taş aletlerin ve kemiklerin bir kaya katmanından gelmediğini, yüzeyden bulunan kanıtlardan tarihlendirme yapmanın ise sorunlu bir yaklaşım olduğunu söylemektedir. Ayrıca, "*kemikler üzerindeki kesik izlerin homininler tarafından yapıldığının ispatlanması büyük bir iştir*" "*Bu kesik izlerin tanımlanması ve yorumlanması tartışmalı bir alandır*" ifadelerini de kullanmaktadır (Barras, 2016).

**3. Kathu Townlands**

Güney Afrika'nın Kuzey Cape eyaletinin Cradle bölgesinin 300 mil güneybatısında ve ülkenin ortasında yer alan Kalahari Çölü'nün hemen yanında, erken homininlere ait dikkat çekici bir taş alet koleksiyonu bulunmaktadır. Bölgedeki taş alet yoğunluğu oldukça şaşırtıcıdır. Kathu Townlands olarak bilinen bu bölge, Güney Afrika'nın en zengin arkeolojik taş alet topluluğuna sahip alanlardan birisidir.

Kathu Townlands bölgesinde keşfedilen aşölyen tarzı el balataları Erken ve Orta Pleistosen çağa tarihlendirilmiş olup, yaklaşık 1 milyon yıl öncesine aittir. Bu bölgede daha ilginç olan ise, 500–400 bin yıl öncesine ait olduğu düşünülen Fauresmith endüstrisine (Güney Afrika Aşölyen-Orta Taş Çağı geçiş endüstrisi) ait dilgilerin bulunmasıdır. Bu dilgiler aşölyen el baltalarından daha gelişmiş, daha uzun ve daha geniş olup, dünyanın diğer bölgelerinde bulunanlara göre neredeyse iki kat daha yaşlıdır (Chazan, 2015; Juskalian, 2016b).

**4. Talepu**

Endonezya Sulawesi adasında uluslararası bir ekip tarafından Talepu olarak adlandırılan yerde yürütülen kazı çalışmalarında 200–100 bin yıl öncesine ait kireçtaşından yapılmış taş aletler keşfedilmiştir. Araştırma ekibi, Flores'deki gibi Sulawesi'de de bir hominid popülasyonuyla karşı karşıya olduklarını düşünmektedirler. Şu ana kadar buluntuların soy ve taksonomik durumu tam olarak bilinmemektedir. Katmanlarda rastlanılan taş alet topluluğu orta büyüklükte yonga ve çekirdeklerden oluşmaktadır.

Sulawesi adasında hangi türün taş alet yaptığı konusunda hala bir belirsizlik söz konusudur. Ancak, araştırmacılar üç homo türünden birinin ya da birilerinin bu bölgeye geldiğini düşünmektedir. Bunlar, Flores'deki *Homo floresiensis* (190 bin yıl önce), Java'daki *Homo ercetus* (1.5 milyon–140 bin yıl önce) ve Sibirya Altay Dağları'ndaki Denisovanlar'dır. Araştırmacılar, bu arkaik homininlerin Sulawesi adasına, büyük ihtimalle adanın

batısındaki Borneo ve kuzeyindeki Filipinler'den gelmiş olabileceklerini iddia etmektedirler. Söz konusu iddiaların desteklenmesi için, bu yol haritası üzerindeki diğer adaların da araştırılması gerekmektedir (Van den Bergh vd., 2016a).

### C. Yapı Kalıntıları, Mağara Resimleri ve Mezarlar

#### 1. Bruniquel Mağarası

Bruniquel Mağarası, 1990 yılında Fransa'nın güneybatısındaki Tarn et Garonne bölgesindeki Aveyron Vadisi'nde keşfedilmiştir. Erken Neandertaller tarafından kullanılmış bu mağaranın derinliklerinde, mağara girişinden 336 metre uzaklıkta bir dizi insan yapımı yapı ortaya çıkarıldı. 176 bin yıl öncesine tarihlenen bu yapı, insanların mağara derinliklerinde daha önce düşünülenden çok daha erken bir tarihte dolaşmaya başladığını göstermektedir. Bugüne kadar mağara derinliklerinin kullanımı, sadece 38 bin yıl öncesine ait Chauvet Mağarası'ndan bilinmekteydi. Bruniquel Mağarası'nda 400 dikitten oluşan, az çok dairesel şekilli olup bilinçli olarak toplanmış ve düzenlenmiş altı orijinal yapı ortaya çıkarıldı. Altı yapının çevresinde, aynı zamanda ateş izleri gösteren, 57'si yanmış, 66'sı kurumlanmış kalsitlere ve yanmış kemik kalıntılarına da rastlanmıştır.

Araştırmacılar bu yapının çevresinde bulunan yanmış kalıntıları haritalandırmak için 3D görüntülemeli manyetik analiz kullandılar. Erken Neandertaller'in mağaranın derinliklerini aydınlatmak için ateşi kullanarak kendilerine basit ışık kaynağı elde etmiş oldukları düşünülmektedir. Erken Neandertaller tarafından yapılmış olan bu en eski yapı kalıntıları, bizlere erken Neandertaller'in düşünülenden daha karmaşık bir sosyal organizasyon seviyesine sahip olduğunu göstermektedir (Jaubert vd., 2016).

#### 2. Border Mağarası

Afrika'daki modern insana ait bilinen en eski mezar 74 bin yıl öncesine aittir ve Güney Afrika'daki Border Mağarası'ndaki Howiesons Poort katmanlarında keşfedilmiştir. Bu mezarın önemi, 74 bin yıl öncesine ait 4–6 aylık bir bebek iskeleti ve yanında Conus cinsine ait işlenmiş (delinmiş) deniz kabuklarının bulunmasıdır. Mağaranın 74 bin yıl öncesine ait katmanlarında rastlanılan mezar buluntusu, deniz kabuğu boncukları, kemik aletler ve farklı taş alet teknolojilerinin birlikteliği, bize modern insanın yöresel kültürünün en eski kalıntılarının Güney Afrika'da olduğunu göstermektedir (d'Errico ve Backwell, 2016).

**3. Sulawesi Adası Mağaraları**

Endonezya Sulawesi adasındaki mağara duvarlarındaki el şablonlarının ve domuz benzeri bir hayvan resminin, uranyum/toryum tarihlendirmesine göre 39.900 yıl öncesine ait olduğu anlaşılmıştır. Araştırmacılar, bu mağara resimlerinin yapılışı hakkında iki teori üzerinde çalışmaktadır. Birincisi, bu sanatın Endonezya'da bağımsız olarak ortaya çıkmış olması ihtimalidir. İkincisi ise, Afrika'yı terk eden modern insanların hâlihazırda sanat yapma kapasitelerini birden fazla bölgeye taşımış olmalarıdır. (Roebroeks, 2014).

**4. Chauvet Mağarası**

Chauvet mağarası, Güney Fransa'daki Ardèche bölgesinde bulunan Chauvet-Pont d'Arc olarak bilinen dünyanın en erken duvar resimlerini barındırmaktadır. İlk olarak 1994 yılında keşfedilen mağarada 14 farklı türe ait hayvan resimleri keşfedilmiştir. Son yıllarda yapılan çeşitli tarihlendirme yöntemleri mağaranın antropolojik evrimine ilişkin yeni veriler ortaya çıkarmıştır.

Son 15 yılda yapılan 350'den fazla tarihlendirme içerisinde, 14C, U-Th, TL ve 36CI ile daha önce yayınlanmamış 8 tarihlendirme ve 259 radyo karbon örneği bir araya getirilmiştir. Daha önce bu resimlerin 24–20 bin yıl öncesine ait olduğu düşünülürken, şimdiki analizler bu resimlerin iki farklı dönem içinde çizildiği göstermektedir. İlk yerleşim izleri 37–33.500 yıl öncesine ait iken, ikinci yerleşim izleri ise 31–28 bin yıl öncesine aittir. (Quiles vd., 2016).

**D. Avcılık**

Kuzey Kutup Dairesi'nde şimdiye kadar insanoğlunun paleolitik kayıtlarına ilişkin bulgular, 35–30 bin yıl öncesine ait Batı Sibirya'daki 57. derece kuzey enlemi civarındaki nadir kalıntılardı. Ancak; 45 bin yıl öncesine tarihlendirilen ve 72 derece kuzey enlemde Orta Sibirya Arktika'sında keşfedilmiş, iyi korunmuş bir tüylü mamut (*Mammuthus primigenius*) kalıntısı Kuzey Kutup Dairesi'nde insanoğlunun varlığını daha uzak ve daha erken bir zaman dilimine çekmiştir.

Araştırmacılar tüylü mamut'un kemiklerinde insanlar tarafından avlandığını gösteren izlere rastlamışlardır. Kanıtlar tüylü mamutun ölmeden önce birçok silahlı yaralanmaya ve öldükten sonra ise bazı kesme işlerine maruz kaldığını göstermiştir. Nitekim tüylü mamut kalıntısındaki izler, bizlere

insanların Bering kara köprüsüne bilinenden daha erken bir dönemde geldiğini ve Son Buzul Çağı'nın hemen öncesinde insanların Yeni Dünya'ya girme fırsatı yakalamış olabileceğini göstermektedir (Pitulko *vd.*, 2016).

**E. Denizcilik**

Modern insanın denizcilikle ilgili kanıtları 47 bin yıl öncesine tarihlenen Avustralya'nın Wallacea ve Sahul'daki arkeolojik yerleşim yerlerinde keşfedilmişti. Ancak Japonya'nın Okinawa Adası'ndaki Sakitari Mağarasında rastlanılan bol miktarda işlenmiş deniz kabuğu boncukları (I. seviye: 16.5–13 bin yıl önce), balık oltaları ve deniz kabuğundan yapılmış aletleri (II. seviye 23–20 bin yıl önce) ve az sayıda ki insan kemikleri (III. 31–29 bin yıl önce), Paleolitik dönem denizciliğin sadece Avustralya ve Endonezya'da olmadığını, 36.5–13 bin yıl önce Japonya'daki adalar arasında da var olduğu belgelemiştir.

Sakitari Mağarası'nda keşfedilen diğer ilginç bir bulgu ise, taş alet sayısının oldukça az olmadır. Mağarada sadece üç küçük amorf kuvars parçası ile bir öğütme taşı bulunmuştur (seviye I-II). Bu kadar az sayıda taş alete rastlanması, Sakitari Mağarası sakinlerinin organik malzemeleri işlemek için taş alet yerine deniz kabuklarından ürettikleri aletleri kullandıklarını düşündürtmektedir. Günümüzde Doğu Asya'da deniz kabuğundan üretilmiş alet kalıntıları, Sakitari Mağarası ve Gebe Adası'ndan (35–30 bin yıl önce) gelmektedir. Diğer örnekler ise, Neandertal'ler tarafından deniz kabuğundan üretilmiş olan ve Akdeniz kıyılarında bulunan kenar kazıyıcılarıdır.

Sakitari'da bulunan bir diğer önemli kalıntı ise deniz kabuğundan yapılmış boncuklardır. Bu boncuklar Güneydoğu Asya'dan Pasifik kıyı bölgelerine kadar uzanan alanda süslenme ve sembolizmin varlığını göstermektedir. Öyle ki; Sakitari'da bulunan örnekler, Geç Pleistosen modern insan yerleşkelerinden olan Sri Lanka, Avustralya ve Kuzey Çin'den gelen süslenme örnekleriyle benzerlik göstermektedir.

Sakitari'da bulunan bir diğer önemli buluntu ise 23 bin yıl öncesine tarihlenen *Trochus* deniz kabuğundan yapılmış dünyanın en eski balık oltasıdır. Sakitari'da keşfedilen balık oltaları, bölgede tespit edilmiş olan Timor (23–16 bin yıl önce) ve Papua Yeni Gine'nin Yeni İrlanda Adasındaki (20–18 bin yıl önce) oltalardan daha eskidir. Bu durum, Balık kancası teknolojisinin son buzul çağında Wallacea'dan Batı Pasifik sınırına kadar geniş bir alanDa yayıldığını göstermektedir. Mağarada rastlanılan geyik

kemiği, tatlı su yengeci (*Eriocheir japonica*), tatlı su balığı (*Anguilla marmorata*) ve tatlı su salyangozu (*Semisulcospira libertina*) üzerinden alınan karbon örnekleri, mağaradaki insan faaliyetlerinin 35 bin yıl öncesine ait olduğunu ortaya çıkarmıştır (Fujita vd., 2016).

**F. Tarım ve Çanak-Çömlek Üretimi**

İlk tarım toplumlarının 12 bin yıl önce Ortadoğu'da ortaya çıktığı bilinmekteydi. Ancak; İsrail'de Ohalo II avcı toplayıcı yerleşim yerindeki kazılar, 23 bin yıl önce, ilk küçük ölçekli tarım denemelerinin yapıldığını göstermektedir (Tarlach, 2016).

Çanak çömlek üretiminin ortaya çıkışı ve gelişimi, arkeolojideki en önemli araştırma konuları arasında yer alır. Çanak çömlek üretimi, tarımın ve yerleşik yaşamın gelişimine bağlanır. Ancak; son veriler, çanak-çömlek üretiminin kökenlerinin 20 bin yıl önce Doğu Asyalı avcı-toplayıcı gruplara kadar uzanan bir inovasyon sürecine bağlı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla; Japonya'da (Jomon kültürü) 16 bin yıl önce çömlekçiliğin ortaya çıkmış olmasına karşın, pirinç tarımının sadece 2.800 yıl önce başlaması bu iddiayı destekler niteliktedir. Arada geçen sürede, avcı-toplayıcı Jomon toplumunda çömlekçiliğin hayatın çok önemli bir parçası olduğu açıktır (Lucquin vd., 2016).

**KAYNAKÇA**

ALBA, D. M., ALMÉCIJA, S., DEMIGUEL, D., FORTUNY, J., PÉREZ DE LOS RÍOS, M., PINA, M., ROBLES, J. M., MOYÀ-SOLÀ, S. (2015). Miocene Small-Bodied Ape from Eurasia Sheds Light on Hominoid Evolution, *Science*, 350 (6260), 528–539.

BARRAS, C. (2016). Asian Stone Tools Hint Humans Left Africa Earlier than Thought, *New Scientist Magazine*, 3059

BERGER, L. R. (2013). The Mosaic Nature of Australopithecus Sediba, *Science*, 340(6129), 163-165.

BOWER, B. (2016). Asian Primates Hit Hard by Ancient Climate Change, *Science News Magazine*.

BRUMM, A., VAN DEN BERGH, G. D., STOREY, M., KURNIAWAN, I., ALLOWAY, B. V., SETIAWAN, R., SETIYABUDI, E., GRUN, R., MOORE, M. W., YURNALDI, D., PUSPANINGRUM, M. R., WIBOWO, U. P., INSANI, H., SUTISNA, I., WESTGATE, J. A., PEARCE, N. J. G., DUVAL, M., MEIJER, H. J. M., AZIZ, F., SUTIKNA, T.,

VAN DER KAARS, S., FLUDE, S., MORWOOD, M. J. (2016). Age and Context of the Oldest Known Hominin Fossils from Flores, *Nature*, 534, 249-253.

CHAZAN, M. (2015). The Fauresmith and Archaeological Systematics, J. Runge (Ed.), *Changing Climates, Ecosystems and Environments within Arid Southern Africa and Adjoining Regions*, 1. Edition, London, Taylor & Francis Group.

CHURCHILL, S. E., HOLLIDAY, T. W., CARLSON, K. J., JASHASVILI, T., MACIAS, M. E., MATHEWS, S., SPARLING, T. L., SCHMID, P., RUITER, D. J., BERGER, L. R (2013). The Upper Limb of Australopithecus Sediba, *Science*, 340(6129), 163-165.

DESILVA, J. M., HOLT, K. G., CHURCHILL, S. E., CARLSON, K. J., WALKER, C. S., ZIPFEL, B., BERGER, L. R (2013), The Lower Limb and Mechanics of Walking in Australopithecus Sediba, *Science*, 340(6129), 163-165.

D'ERRICO, F., BACKWELL, L. (2016). Earliest Evidence of Personal Ornaments Associated with Burial: The Conus Shell from Border Cave, *Journal of Human Evolution*, 93, 91-108.

DRAKE, N. (2015). New Species of Human Ancestor Found in Ethiopia, *National Geographic*.

FU, Q., HAJDINJAK, M., MOLDOVAN, O. T., CONSTANTIN, S., MALLICK, S., SKOGLUND, P., PATTERSON, N., ROHLAND, N., LAZARIDIS, I., NICKEL, B., VIOLA, B., PRUFER, K., MEYER, M., KELSO, J., REICH, D., PÄÄBO, S. (2015). An Early Modern Human from Romania with a Recent Neanderthal Ancestor, *Nature*, 524, 216-219.

FUJITA, M., YAMASAKI, S., KATAGIRI, C., OSHIRO, I., SANO, K., KUROZUMI, T., SUGAWARA, H., KUNIKITA, D., MATSUZAKI, H., KANO, A., OKUMURA, T., SONE, T., FUJITA, H., KOAYASHI, S., NARUSE, T., KONDO, M., MATSU'URA, S., SUWA, G., KAIFU, Y. (2016). Advanced Maritime Adaptation in the Western Pacific Coastal Region Extends Back to 35,000–30,000 Years Before Present, *Proceeding of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 113(40), 11162-11167.

GIBBONS, A. (2017). Close Relative of Neanderthals Unearthed in China, *Science*, 355(6328), 899.

GÓMEZ-ROBLES, A. (2016). The Down of Homo Floresiensis, *Nature*, 534, 188-189.

GRANGER, D. E., GIBBON, R. J., KUMAN, K., CLARKE, R. J., BRUXELLES, L., CAFFEE, M. W. (2015). New Cosmogenic Burial Ages for Sterkfontein Member 2 Australopithecus and Member 5 Oldowan, *Nature*, 522, 85-88

HABER, M., MEZZAVILLA, M., XUE, Y., TYLER-SMITH, C. (2016). Ancient DNA and the Rewriting of Human History: Be Sparing with Occam's Razor, *Genome Biology*, 17(1), 1-8.

HAILE-SELASSIE, Y., GIBERT, L., MELILLO, S.M., RYAN, T. M., ALENE, M., DEINO, A., LEVIN, N. E., SCOTT, G., SAYLOR, B. Z. (2015). New Species from Ethiopia Further Expands Middle Pliocene Hominin Diversity, *Nature*, 521, 483-488.

HARCOURT-SMITH, W. E. H., THROCKMORTON, Z., CONGDON, K. A., ZIPFEL, B., DEANE, A. S., DRAPEAU, M. S. M., CHURCHILL, S. E., BERGER, L. R., DESILVA, J. M. (2015). The Foot of Homo Naledi, *Nature Communications*, 6(8432), 1-8.

HARMAND, S., LEWIS, J. E., FEIBEL, C. R., LEPRE, C. J., PRAT, S., LENOBLE, A., BOËS, X., QUİNN, R. L., BRENET, M., ARROYO, A., TAYLOR, N., CLÉMENT, S., DAVER, G., BRUGAL, J. P., LEAKEY, L., MORTLOCK, R. A., WRIGHT, J. D., LOKORODI, S., KIRWA, C., KENT, K. V., ROCHE, H. (2015). 3.3 Million-Year-Old Stone Tools from Lomekwi 3, West Turkana, Kenya, *Nature*, 521, 310-315.

IRISH, J. D., GUATELLI-STEINBERG, D., LEGGE, S. C., RUITER, D. J., BERGER, L. R. (2013). Dental Morphology and the Phylogenetic Place of Australopithecus Sediba, *Science*, 340(6129), 163-165.

JAUBERT, J., VERHEYDEN, S., GENTY, D., SOULIER, M., CHENG, H., BLAMART, D., BURLET, C., CAMUS, H., DELABY, S., DELDICQUE, D., EDWARDS, R. L., FERRIER, C., LACRAMPE-CUYAUBÈRE, F., LÉVÊQUE, F., MAKSUD, F., MORA, P., MUTH, X., RÉGNIER, E., ROUZAUD, J. N., SANTOS, F. (2016). Early Neanderthal Constructions Deep in Bruniquel Cave in Southwestern France, *Nature*, 534, 111-114.

JUSKALIAN, R. (2016a). Homo Naledi and the Chamber of Secrets, *Discover Magazine*.

JUSKALIAN, R. (2016b). Rethinking Humanity's Roots, *Discover Magazine*.

KIVELL, T. L., DEANE, A. S., TOCHERI, M. W., ORR, C. M., SCHMID, P., HAWKS, J., BERGER, L. R., CHURCHILL, S. E. (2015). The Hand of Homo Naledi, *Nature Communications,* 6(8431), 1-9

LIU, W., MARTINÓN-TORRES, M., CAI, Y., XING, S., TONG, H., PEI, S., SIER, M. J., WU, X., EDWARDS, L., CHENG, H., LI, Y., YANG, X., MARÍA BERMÚDEZ DE CASTRO, M., WU, X. (2015). The Earliest Unequivocally Modern Humans in Southern China, *Nature*, 526, 696-699

LUCQUIN, A., GIBBS, K., UCHIYAMA, J., SAUL, H., AJIMOTO, M., ELEY, Y., RADINI, A., HERON, C. P., SHODA, S., NISHIDA, Y., LUNDY, J., JORDAN, P., ISAKSSON, S., CRAIG, O. E. (2016). Ancient Lipids Document Continuity in the Use of Early Hunter–Gatherer Pottery Through 9,000 years of Japanese Prehistory, *Proceeding of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 113(15), 3991-3996.

NI, K., LI, Q., LI, L., BEARD, C. (2016). Oligocene Primates from Chine Reveal Divergence Between African and Asian Primate Evolution, *Science*, 352(6286), 673-677.

QUILES, A., VALLADAS, H., BOCHERENS, H., DELQUÉ-KOLIČ, E., KALTNECKER, E., VAN DER PLICHT, J., DELONNOY, J. J., FERUGLIO, V., FRITZ, C., MONNEY, J., PHILIPPE, M., TOSELLO, G., CLOTTES, J., GENESTE, J. M. (2016). A High-Precision Chronological Model for the Decorated Upper Paleolithic Cave of Chauvet-Pont d'Arc, Ardèche, France, *Proceeding of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 113(17), 4670-4675.

PITULKO, V. V., TIKHONOV, A. N., PAVLOVA, E. Y., NIKOLSKIY, P. A., KUPER, K. E., POLOZOV, R. N. (2016). Early Human Presence in the Arctic: Evidence from 45,000-Year-Old Mammoth Remains, *Science*, 351(6270), 260-263.

RICE, P.C. (2016). Paleoanthropology 2016, Part 2: Recent Finds, *General Anthropology*, 23(2), 11-13.

ROEBROEKS, W. (2014). Art on the Move, *Nature*, 514, 170-171.

RUITER, D. J., DEWITT, T. J., CARLSON, K. B., BROPHY, J. K., SCHROEDER, L., ACKERMANN, R. R., CHURCHILL, S. E., BERGER, L. R. (2013). Mandibular Remains Support Taxonomic Validity of Australopithecus Sediba, *Science*, 340(6129), 163-165.

SCHMID, P., CHURCHILL, S. E., NALLA, S., WEISSEN, E., CARLSON, K. J., RUITER, D. J., BERGER, L. R. (2013). Mosaic Morphology in the Thorax of Australopithecus Sediba, *Science*, 340(6129), 163-165.

TARLACH, G. (2016), The First Farmers, *Discover Magazine*.

VAN DEN BERGH, G. D., KAIFU, Y., KURNIAWAN, I., KONO, R. T., BRUMM, A., SETIYABUDI, E., AZIZ, F., MORWOOD, M. J. (2016a). Homo Floresiensis - Like Fossils from the Early Middle Pleistocene of Flores, *Nature*, 534, 245-247.

VAN DEN BERGH, G. D., LI, B., BRUMM, A., GRUN, R., YURNALDI, D., MOORE, M. W., KURNIAWAN, I., SETIAWAN, R., AZIZ, F., ROBERTS, R. G., SUYONO, STOREY, M., SETIYABUDI, E., MORWOOD, M. J. (2016b). Earliest Hominin Occupation of Sulawesi, Indonesia, *Nature*, 529, 208-211.

VILLMOARE, B., KIMBEL, W. H., SEYOUM, C., CAMPISANO, J. C., DIMAGGIO, E., ROWAN, J., BRAUN, D. R., ARROWSMITH, J. R., REED, K. E. (2015). Early Homo at 2.8 Ma from Ledi-Geraru, Afar, Ethiopia, *Science*, 347(6228), 1352-1355.

VILLMOARE, B. (2015). Discovery of 2.8 Million Year Old Jaw Sheds Light on Early Humans, Science Daily.

WATERMAN, H. (2016). Tool Time's New Start Date, *Discover Magazine.*

WILLIAMS, S. A., OSTROFSKY, K. R., FRATER, N., CHURCHILL, S. E., SCHMID, P., BERGER, L. R. (2013). The Vertebral Column of Australopithecus Sediba, *Science*, 340(6129), 163-165.

ZORICH, Z. (2016a). Meet Lucy's Neighbor, *Discover Magazine*.

ZORICH, Z. (2016b). The First of Our Kind, *Discover Magazine.*

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460364

# FÜZYONUNU TAMAMLAMAMIŞ BİR METOPİK SÜTÜR ÖRNEĞİ

Nevin GÖKSAL*

***Atıf/©:*** *Göksal, Nevin (2018). Füzyonunu Tamamlamamış Bir Metopik Sütür Örneği, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1241-1250*

***Özet:*** *Bu çalışmanın temel amacı, Van ili civarında Babacan kırsalında yapılan kaçak kazılardan elde edilen 20-30 yaşında yetişkin bir kadın kafatasında tespit edilen metopik sütürün, ayrıntılı morfolojisini incelemektir. Ayrıca, metopik sütürün füzyonunu gerçekleştirememesinin olası nedenlerini ortaya koymakta bu çalışmayla mümkün olabilecektir. Metopik sütürün şekil boyut açısından dikiş desenini analiz etmek ve morfolojik karakterini belirlemek için makroskopik ve tomografik değerlendirmeler yapılmıştır. Metopik sütür, iki frontal kemiği gelişim aşamasında birleştirir. Bu iki kemik genellikle altı yaşında kapanır. Bazen metopik sütür erişkinlerde gözlenir ve kalıcı metopik sütür adını alır. Kalıcı metopik sütür; kranial kemiklerin anormal büyümesi, büyümenin durması, kalıtım, hormonal etki, atavizm, kraniyal malformasyonlar ve hidrosefali gibi çeşitli nedenlere bağlı olabilmektedir. Son yıllarda kafatası sütürlerinin çeşitleri, antropoloji ve adli tıp alanındaki önemi nedeniyle sıkça incelenmektedir. Metopizm kadınlar arasında erkeklerden daha sık görülmektedir ve ortalama yaşam süresinin düşük olduğu toplumlarda daha sık metopik sütüre rastlanılmaktadır. İncelenen bireyin ortalama yaşam süresinin düşük olması ve metopik sütür olgusuna kadın bireyde rastlanılması şimdiye kadar yapılan literatür sonuçlarını destekler niteliktedir. İncelemelerimiz sonucu, kafatasının genel morfolojik yapısındaki farklılık ve metopik sütürün füzyonunu tamamlayamaması bize bireyin gelişimsel bir hastalığa sahip olduğunu düşündürmektedir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Kafatası, Metopik Sütür, Metopizm, Frontal Kemik*

*Makale Geliş Tarihi:16.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 12.10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
**Dr. Öğr. Üyesi, Polis Akademisi, Adli Bilimler Enstitüsü, Kriminalistik Anabilim Dalı, Ankara, e-posta: ngoksal@yahoo.com*

## *A Sample Of Metopic Suture With Incomplete Fusion*

***Citation/©:*** *Göksal, Nevin (2018). A Sample of Metopic Suture with Incomplete Fusion, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1241-1250*

***Abstract:*** *The human brain grows up to the age of 45-50 and therefore needs to expand its skull. Each of the craniofacial bones is connected by a straight stitch to the adjacent bone. In the skull, the sutures that connect the parietal bones close at certain ages. The main aim of this study is to evaluate the detailed morphology of metopic suture found in the skull of an Early Iron Age adult female individual aged 20-30 years obtained from the illegal excavations in Babacan's countryside around Van province. It is also possible to reveal the possible causes of the failure of metopic suture fusion by this study. Macroscopic and tomographic evaluations were performed to analyze the suture pattern and to determine the morphological character of the metopic suture. Metopic suture combines two frontal bones in the developmental period. These two bones usually close at age six. Sometimes the metopic suture occurs in adults and is called the Persistent Metopic Suture. Persistent Metopic Suture can occur due to a variety of reasons, including abnormal growth of the cranial bones, growth retardation, inheritance, hormonal effects, atavism, cranial malformations and hydrocephalus. In recent years, the types of skull sutures have been frequently examined due to the importance in anthropology and forensic medicine. Metopism is more common among women than men and it is more common in societies where the average life span is low. Low average life span of the individual examined and the presence of metopic suture in a female individual support the results of the literature. As a result of our research; the diversity in the general morphological structure of the skull, and the inability of the metopic suture to complete its fusion suggest that the individual has a developmental disease.*

***Keywords:*** *Skull, Metopic Suture, Metopism, Frontal Bone*

## I. GİRİŞ

İnsan beyni 45-50 yaşlarına kadar büyür ve dolayısıyla kafatasını genişletme ihtiyacı vardır. Kraniofasial kemiklerin her biri komşuluk ettiği kemikle düz dikiş ile bağlanır (Collins, 1995). Kafatasında, parietal kemikleri birbirine bağlayan sütürler belli yaş aralıklarında kapanır. Kafatasında iki pariatel kemiğin bağlantısını sagittal sütür (30-40 yaş), frontal ile parietal kemiklerin bağlantısını coronal sütür (30-40 yaş), occipital ile parietal kemiklerin bağlantısını ise lambdoid sütür (40-50 yaş) sağlar. (Weinzweig vd., 2003; Vu vd., 2001; Collins, 1995). Metopik sütür ise frontal kemiğin orta hattaki iki yarısı arasında, anterior fontanel'in ön yüzünden nasion'a doğru olan bir bağlantı dikişidir (Weinzweig vd., 2003). Metopik sütür, sagittal dikişin ön ekstansiyonu olarak kabul edilir. Metopik sütürun füzyonu nasion'da başlar, progresif biçimde daha ileri gider ve anterior fontanel ile son bulur (Breathnach, 1958). Metopik sütürün kapanma süreci son derece tartışmalıdır ve çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Metopik sütür açıklığı doğumda bulunur, ancak bireyin yaşamının beşinci ya da altıncı yılında kapanır (Watzek vd., 2003). Metopik açıklığın kapanma süreci tamamlandıktan sonra kemiğin iç ve dış yüzeyinde sadece fermuar görünümlü iz olarak gözlemlenir. Piersol vd., (1916) ve Bilodi vd. (2003), metopik sütürün dördüncü yılın sonuna kadar kaybolduğunu ve daha sonrasında nasion bölgesinde hafif bir iz olarak kaldığını belirtmektedirler. Keith vd. (1948) ve Romanes (1964) metopik sütürün ilk yılın sonunda kaybolduğunu ifade etmişlerdir. Warwick ve Williams (1980), metopik sütürün genellikle bireyin doğumundan sonraki sekizinci yılda silindiğini gözlemlemiştir.

Metopik sütür, iki frontal kemiği gelişim aşamasında birleştirir. İki ön kemik birbiriyle kaynaşarak genellikle 6 yaşında kapanır (Ajrish ve Thenmozhi, 2015). Frontal kemiğin iki parçası arasındaki ossifikasyonun başarısız olması sonucu frontal kemiğin ortasında açıklık kalmaktadır (Romanes, 1964). Bazen metopik sütür füzyon sonrasında dahi erişkinlerde devam eder ve kalıcı metopik sütür olarak adlandırılır (Ajrish ve Thenmozhi, 2015). Kalıcı metopik sütür iki şekilde olabilir. Bunlardan birincisinde; metopik sütür bregma'dan (anterior fontanel) nasion'a kadar komple uzanır (metopizm). İkincisinde ise; metopic sütür nasion'dan bregma'ya kadar ya da bregma'dan nasion'a kadar kısmi genişleme yapar. Tamamlanmamış metopik sütür; U, V, H, Y gibi farklı doğrusal şekillerde oluşur (Ajrish ve Thenmozhi, 2015).

Metopik sütür; kranial kemiklerin anormal büyümesi, büyüme geriliği, kalıtım, kranial malformasyon, atavizm, hidrosefali, stenokratafi, plagiocefali, skafösefali veya hormonal işlev bozukluğu gibi çeşitli nedenlerden dolayı olabilir (Del Sol vd., 1989; Ajmani vd., 1983; Pujari vd., 2015). Metopik sütür devam etmezse veya erken aşamada kapanırsa trigonosefali'ye neden olur. Bu durum daha sonra görme, zihinsel gelişim, uyku ve bireysel gelişimin bozulmasına yol açabilecek intrakranyal yapılar için yer bulunmaması nedeniyle gelişme sırasında intrakranyal basıncın artmasına neden olur (Ajrish ve Thenmozhi, 2015).

## II. MATERYAL VE METOD

Erken Demir Çağı'na tarihlenen mezarlardan elde edilen 5 yetişkin Babacan topluluğu bireyinden, yetişkin bir kadına ait kafatasında Metopik sütür belirlenmiştir. Metopik sütürun şekil ve boyut açısından dikiş desenini analiz etmek ve morfolojik karakterini belirlemek için makroskopik ve tomografik değerlendirmeler yapılmıştır. Metopik sütürün uzunluğunu ve fraktür boyutunu ölçerek sütür kompleksliği ifade edilmiştir. Metopik sütürün doğrusal uzunluğunun ölçümleri, orta sagittal çizgide frontal kemiğin kemeri boyunca nasion'dan bregma'ya doğru bir mesafe olarak alınmıştır. Metopik sütürun fraktal boyutu kafatasının iç ve diş yüzeyinde, anterior (alt) ve posterior (üst) kısımlar için ayrı ayrı ifade edilmiştir.

## III. BULGULAR

Babacan köyü bireylerinden 20-30 yaşlarında yetişkin bir kadına ait kafatasında frontal kemiğin iki parçası arasındaki ossifikasyonun başarısız olması sonucu, doğrusal şekilli metopik sütüra rastlanılmıştır (bkz. Resim 1, a-b).

Frontal kemiğin dış düzeyinde, orta sagittal çizgide frontal kemiğin kemeri boyunca nasion'dan bregma'ya doğru ortalama sütür uzunluğu 5.42 mm'dir. Metopik sütür, nasion bölgesinden bregma bölgesine doğru 1.67 mm'lik alanda füzyonunu tamamlamış, 3.75 mm'lik alanda ise giderek artan bir açıklığa sahiptir. Kafatasının dış bölgesinde metopik sütür açıklığının gözlendiği bölgede ortalama 9 mm'lik aralıklarla 5 ölçü alınmıştır. Metopik sütür açıklığının, 1.16mm/ 2.32mm/ 2.71mm/ 3.09mm/ 3.48mm olduğu ve artarak devam ettiği belirlenmiştir (bkz. Resim 2, a). Frontal kemiğin iç yüzeyinde ise ortalama sütür uzunluğu 4.49 mm'dir. Frontal kemiğin iç yüzeyinde crista frontalis kemiğinin bitiş noktasından itibaren 1.29 mm'lik

alanda metopik sütürün füzyonunun tamamlanmış olduğu, daha sonra 3.20 mm'lik bir alanda yukarı doğru giderek artan bir açıklığa sahip olduğu gözlenmiştir. Kafatasının iç bölgesinde açıklık farklılıkları göz önünde bulundurularak metopik sütür açıklığının gözlendiği bölgede 4 ölçü alınmıştır. Alınan ölçümler ilk açıklık gözlenen noktadan itibaren ortalama 8 mm'lik aralıklarla alınmıştır. Metopik sütür açıklığının, 1.16mm/ 1.93mm/ 3.09mm/ 3.48 mm ölçülerinde artarak devam ettiği belirlenmiştir (bkz. Resim 2, b).

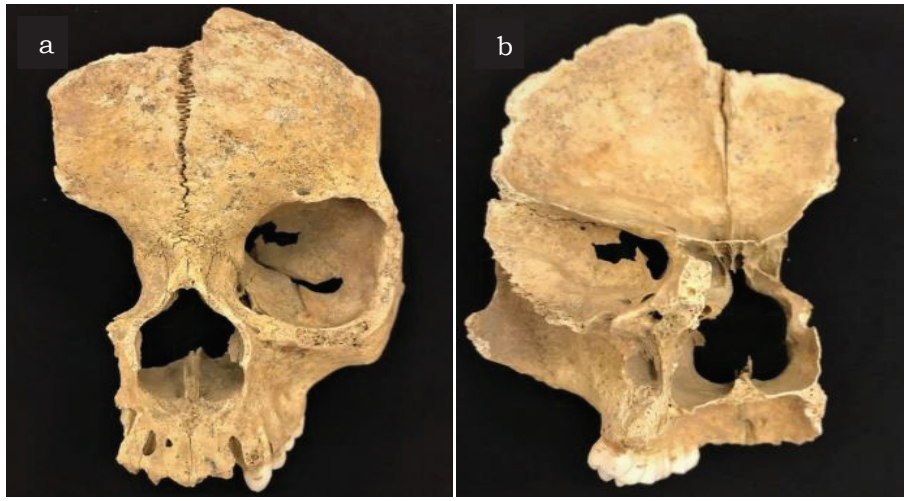


**Resim 1.** 20-30 Yaş Kadın Bireyde Metopik Sütür (a. Anterior Bölge, b. Inferior Bölge)

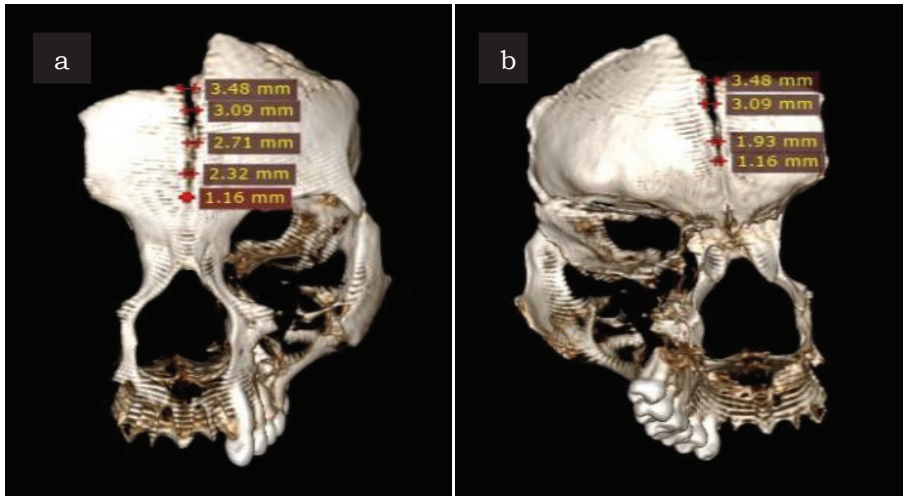


**Resim 2.** 20-30 Yaş Kadın Bireyde Metopik Sütür Tomografi Görüntüsü (a. Anterior Bölge, b. Inferior Bölge)

**IV. TARTIŞMA**

Metopik sütürun füzyonu nasion'da başlar, progresif biçimde daha ileri gider ve anterior fontanel'de son bulur (Weinzweig vd., 2003). Bu dikiş normalde yaşamın 1. ve 2. yılları arasında kapanır ve genellikle 3. yılda tamamen kaynaşır, ancak 7. yıla kadar patent kalabilir. Nadir olgularda, metopik sütür yaşam boyunca da devam edebilir (Ide vd., 2003; Nakatani vd., 1998).

Berry ve Berry (1967), bu dikişin yetişkinlerde görülme sıklığının %0 ila %7 arasında değiştiğini ifade etmişlerdir. Bu dikişin yetişkinlerde bulunması, nadiren de olsa patolojik olarak kabul edilmez. Metopik sütürün toplumlarda görülme sıklığı çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Yapılan çalışmalara bağlı olarak metopik sütürun görülme sıklığının; cinsiyet, ırk, nüfus ve coğrafi farklılıklarla ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Metopik sütür görülme sıklığı kadınlarda, erkeklerden biraz daha yüksektir. Skrzat vd. (2004) yapmış olduğu çalışmalarda, ortalama yaşam süresinin düşük olduğu toplumlarda metopik sütürle daha sık karşılaşıldığını belirtilmektedir. Dahası, kırsal alanlarda yaşayan insanlarda, kentsel alanlarda yaşayan insanlara göre tam ve eksik metopizm görülme sıklığının daha fazla olduğu bildirilmektedir (Baaten vd., 2003).

Van ili Muradiye ilçesi kırsal alanda yer alan Babacan köyünde yasadışı bir kazı sırasında Erken Demir Çağı ile tarihlenen mezarlardan 4'ü erkek biri kadın olmak üzere toplam 5 yetişkinin ortalama ölüm yaşı 20 ila 30 yıl arasında hesaplanmıştır. Genel olarak baktığımızda Babacan köyü topluluğunun ortalama yaşam süresi oldukça düşüktür (Yılmaz, 2015). Bu çalışmada incelenen 20-30 yaş aralığındaki yetişkin kadın bireye ait kafatasının frontal kemiğinin dış düzeyinde, orta sagittal çizgide frontal kemiğin kemeri boyunca nasion'dan bregma'ya doğru doğrusal şekilli tamamlanmamış metopik sütür belirlenmiştir. Metopik sütür, dış yüzeyde 5.42 mm, iç yüzeyde ise 4.49 mm uzunluğa sahiptir.

Hem morfolojik karakterin görsel kontrolü hem de tomografik inceleme sonucu, metopik dikişlerin ön ve arka bölümlerinin birbirinden oldukça farklı olduğu tespit edilmiştir. Analiz edilen frontal kemikte yer alan metopik sütürde iç yüzey dış yüzeye göre daha fazla açıklığa sahip ve daha az karmaşıktır. Bu farklılık için olası bir yorumumuz; metopik sütürün arka kısmının beynin kıvrımında ön kısımdan daha fazla işlevsel strese maruz kalabileceği yönündedir. Arka sütür segmentleri muhtemelen daha kuvvetli suşlara direnmek ve dolayısıyla artan interdijitasyona cevap vermek zorundadır.

Metopik sütürün karmaşıklığı ve yetişkin kafatasındaki rolü hakkında bir bilgi bulunamamasına rağmen; yetişkin bireyde, kalıcı metopik sütürün varlığı ya da açık kalmasının, kranial kemiklerin anormal büyümesi, büyüme kesilmesi, kalıtım, hormonal etki, atavizm, kraniyal malformasyonlar ve hidrosefali gibi çeşitli nedenlere bağlı olabileceği ifade edilmiştir (Castilho, 2006). Çalışma materyalimizde, metopik sütürün varlığının yanı sıra; yüz kutusunda, genetiksel hastalıklara işaret eden birçok anomaliyi de tespit etmiş bulunmaktayız. Üzerinde çalıştığımız bireyde metopik sütürün füzyonunun tamamlanmamasına neden olan olası hastalık, ilerleyen zamanlarda yapılacak olan genetik incelemeler ile kesinlik kazanacaktır.

## KAYNAKÇA

AJMANI, M. L., MITTAL, R. K., JAIN, S. P. (1983). Incidence of the Metopic Suture in Adult Nigerian Skulls, *Journal of Anatomy,* 137(1), 177-183.

AJRISH, G. S., THENMOZHI, M. S. (2015). Study of Occurance of Metopic Suture in Adult South Indian Skulls, *Journal of Pharmaceutical Sciences and Research,* 7(10), 904-906.

BAATEN, P. J., HADDAD, M., ABI-NADER, K., ABI-GHOSN, A., AL-KUTOUBI, A., JURJUS, A. R. (2003). Incidence of Metopism in the Lebanese Population, *Clinical Anatomy*, 16(2), 148-151.

BERRY, C. A., BERRY, R. J. (1967). Epigenetic Variation in the Human Cranium, *Journal of Anatomy*, 101(2), 361-379.

BILODI, A. K., AGRAWAL, B. K., MANE, S., KUMAR, A. (2003). A Study of Metopic Sutures in Human Skulls, *Kathmandu University Medical Journal*, 2(2), 96-99.

BREATHNACH, A. S. (1958), *Frazer's Anatomy of the Human Skeleton*, 5th Edition, London, J. & A. Churchill Ltd.

BRYCE, J. (1917). Observations on Metopism, *Journal of Anatomy,* 51(2), 153-166.

BRYCE, T. H. (1915). Osteology and Arthropology, E. Shaefer (Ed.), *Quain's Elements of Anatomy*, 11. Edition, London, Longmans, Green Co.

CASTILHO, S. M. A. (2006). Metopism in Adults from Southern Brazil, *International Journal of Morphology,* 24(1), 61-66.

CHAKRAVARTHI, K. K., VENUMADHAV, N. (2012). Morphological study of Metopic Suture in Adult South Indian Skulls, *International Journal of Medical and Health Sciences*, 1(2), 23-28.

COLLINS, P. (1995). Neonatal Anatomy and Growth, H. Gray, P. L. Williams, L. H. Bannister (Ed), *Gray's Anatomy: The Anatomical Basis of Medicine and Surgery*, 38. Edition, New York, Churchill Livingstone.

DAS, A. C., SAXENA, R. C., BEG, M. (1973). Incidence of Metopic Suture in U.P. Subjects, *Journal of the Anatomical Society of India,* 22, 140.

DEL SOL, M., BINVIGNAT, O., BOLINI, P. D. A., PRATES, J. C. (1989). Metopismo No Individuo Brasileiro, *Revista Paulista de Medicina*, 107(2), 105-107.

DWIGHT, T. (1890). The Closure Of The Cranial Sutures as a Sign of Age, *Boston Medical and Surgical Journal,* 122(17), 389-392.

HUSSAINSAHEB, S., MAVISHETTER G. F., THOMAS, S. T., PRASANNA, L. C., MURALIDHAR, P. (2010). Incidence of Interparietal Bones in the Adult Human Skulls of South India, *Journal of Biomedical Sciences and Research,* 2(2), 86-88.

IDE, Y., INUKAI, Y., YOSHIDA, S., SATO, I. (2003). The Internal Structure of Bony Tissue of a Human Metopic Suture by Soft X-Ray, *Okajimas Folia Anatomica Japonica*, 79(6), 169–173.

JIT, I., SHAH, M. A. (1948). Incidence of Frontal Metopic Suture Amongst Punjabi Adults, *Indian Medical Gazette*, 83, 507.

KEITH, A. (1948). *Human Embryology and Morphology*, 6. Edition, Baltimore, Williams & Wilkins Company.

LINC, R., FLEISCHMAN, J. (1969). Incidence of Metopism in the Czech Population and its Causes, *Comptes Rendus de l'Association des Anatomistes,* 142, 1192-1202.

MANZANARES, M. C., GORET-NICAISE, M., DHEN, A. (1988). Metopic Sutural Closure in the Human Skull, *Journal of Anatomy*, 161, 203-215.

NAKATANI, T., TANAKA, S., MIZUKAMI, S. (1998). A Metopic Suture Observed in a 91-year-old Japanese Male, Kaibogaku Zasshi, 73 (3), 265–267.

PIERSOL, G. A. (1916). *Human Anatomy,* 5. Edition, Philadelphia, Lippincott.

PUJARI, P., NAVEEN, N., RAVI SHANKAR, G., ROOPA, C. R. (2015). A Study of Metopic Suture in Adult Human Skull, *Journal of Evolution of Medical and Dental Sciences*, 4(32), 5452-5454.

ROMANES, G. J. (1964). *Cunningham Textbook of Anatomy*, 10. Edition, London, Oxford University Press.

ROMANES, G. J. (1972). *Cunningham Textbook of Anatomy*, 11. Edition, Oxford University Press, London.

SKRZAT J., WALOCHA J., ZAWILIŃSKI J. (2004). A Note on the Morphology of the Metopic Suture in The Human Skull, *Folia Morphologica*, 63(4), 481-484.

VU, H. L., PANCHA, J., PARKER, E. E., LEVINE, N. S., FRANCE, P. (2001). The Timing of Physiologic Closure of the Metopic Suture: A Review of 159 Patients Using

Reconstructed 3D CT Scans of the Craniofacial Region, *The Journal of Craniofacial Surgery*, 12(6), 527-532.

WADEKAR, P. R., PUNDGE, S. J., FULPATIL, M. P., PANDIT, S. V. (2014). Study of Incidence of Metopic Suture in Adult Skulls, *Indian Journal of Basic and Applied Medical Research*, 4(1), 277-283.

WARWICK, R. ve WILLIAMS, P. L. (1980). *Gray's Anatomy*, 36. Edition, New York, Churchill Livingstone.

WATZEK, G., GRUNDSCHOBER, F., PLENK, H., ESCHBERGER, J. (1982). "Experimental Investigations into the Clinical Significance of Bone Growth at Viscerocranial Sutures". *Journal of Cranio-Maxillo-Facial Surgery*, 10, 61-76.

WEINZWEIG, J., KIRSCHNER, R. E., FARLEY, A., REISS, P., HUNTER, J., WHITAKER, L. A., BARTLETT, S. P. (2003). Metopic Synostosis: Defining the Temporal Sequence of Normal Suture Fusion and Differentiating it from Synostosis on the Basis of Computed Tomography Images, *Plastic and Reconstructive Surgery*, 112(5), 1211–1218.

WOO, J.K. (1949). Ossification and Growth of the Human Maxilla, Premaxilla and Palate Bone, *The Anatomical Record*, 105(4), 737-761.

YADAV, A., KUMAR, V., SRIVASTAVA, R. K. (2010). Study of Metopic Suture in the Adult Human Skulls of North India, *Journal of Anatomical Society of India*, 59(2), 232-236.

YILMAZ, H. (2015). The skeletal remains from Babacan Village Early Iron Age (Muradiye, Van, Turkey), *International Journal of Human Sciences*, 12(1), 1394-1396.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.463003

# ÇANKIRI-ÇORUM-AMASYA HATTI ÜZERİNDEKİ HİTİT YERLEŞİMLERİNİN LOKALİZASYON SORUNLARIYLA İLGİLİ GENEL BİR DEĞERLENDİRME

*Özlem SİR GAVAZ*[*]

***Atıf/©:*** *Sir Gavaz, Özlem (2018). Çankırı-Çorum-Amasya Hattı Üzerindeki Hitit Yerleşimlerinin Lokalizasyon Sorunlarıyla İlgili Genel Bir Değerlendirme, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1251-1264*

***Özet:*** *Son yıllarda Hititler Dönemi Anadolu'nun tarihi coğrafyası ile ilgili değerli araştırmalar yapılmış ve bu yöndeki çalışmalar artış göstermiştir. Bu çalışmalarda ortaya konulan yeni görüşler ve isabetli lokalizasyon önerileri, özellikle günümüzde Çankırı, Çorum ve Amasya İllerini kapsayan bölgenin tarihi coğrafyasını aydınlatmada yol gösterici olmuştur. Fakat yapılan yeni teklifler bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Zira zaten tarihi coğrafya açısından problemli olan bu bölge, kuzeydeki Kaška sorunsalı ile de büsbütün çıkmaza girmektedir.*

*Çalışmada Hititçe metinlerde geçen bazı önemli yerleşimler ve bu yerleşimler için yapılan farklı lokalizasyon tekliflerinin yol açtığı tartışmalar değerlendirilecektir. Özellikle Hititlerin başkenti Boğazkale/Hattuša, Ortaköy/Šapinuwa, Maşathöyük/Tapigga ve Oymaağaç/Nerik eşitlikleri esas alınarak yerleşimler için yapılan farklı görüşler karşılaştırmalı olarak sunulacaktır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Hititler, Tarihi Coğrafya, Lokalizasyon, Hitit Coğrafyası.*

*Makale Geliş Tarihi:23.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 04.10.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, ozlemsir@yahoo.com

# A General Evaluation On Localizatıon Problems Of Hittite Places On Çankırı-Çorum-Amasya Line

***Citation/©:*** *Sir Gavaz, Özlem (2018). A General Evaluation On Localization Problems Of Hittite Places On Çankırı-Çorum-Amasya Line, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss.1251-1264*

***Abstract:*** *In recent years valuable researches on the historical geography of the Hittite Period Anatolia have been carried out and the studies in this direction have increased. The new ideas presented in these studies and the suggestion of proper localization have been a guide in illuminating the historical geography of the region which especially includes Çankırı, Çorum and Amasya Provinces. But the new proposals have brought some problems. This area, which is already problematic in terms of historical geography, is also completely absent from the Kaška problematic in the north.*

*Some important settlements in Hittite texts in the study and the discussions caused by different localization proposals for these settlements will be evaluated. In particular, different views on settlements will be presented based on Bogazkale / Hattuša, Ortaköy / Šapinuwa, Maşathöyük / Tapigga and Oymaağaç / Nerik equations of the Hittites.*

***Keywords:*** *Hittites, Historical Geography, Localization, Hittite Geography.*

## I.GİRİŞ

Son yıllarda ivme kazanan Hitit tarihi coğrafya çalışmaları[1] ve isabetli lokalizasyon teklifleri ile Hititler Dönemi Anadolu'nun haritası oldukça belirginleşmiştir. Metinlerde geçen binlerce yerleşim ve lokasyonun artık hangi bölgelerde olduğu netlik kazanmış, yerleşimlerin birbirlerine olan yaklaşık mesafeleri belirlenmeye ve kuvvetli tahminler yapılmaya başlanmıştır. Özellikle Hatti çekirdek bölgesi olarak adlandırdığımız Kızılırmak kavsi içinde kalan, başkent *Hattuša* ve hinterlandı çevresindeki yerleşimlerin lokalizasyonları oldukça önemlidir. Bu sebeple günümüzde

[1] Forlanini, 2008a: 58-86.; Forlanini, 2008b: 145-188.; Forlanini, 2009: 39-69.; Murat, 2008: 181-204.; Popko, 2009.; Gander, 2010.; Barjamovic, 2011.; Sir Gavaz, 2012a. ; Sir Gavaz, 2012b: 31-43.;, Czichon et al. 2012: 169-250.; Czichon, 2013: 298-309.; Alparslan-Doğan Alparslan, 2015:90-110.; Taracha, 2015: 557-566.; Gorny, 2016: 245-267.; Kryszeń, 2016.; Weeden-Ullmann, 2017. Burada verilen liste seçilmiş bir kaynakçadır. Listeyi çoğaltmamız mümkündür. Ayrıca M. Alparslan yürütücülüğünde devam eden, TÜBİTAK destekli HHA (Hittite Historical Atlas, http://hha.datalino.de/ ) projesi de son yıllarda yapılan en kapsamlı tarihi coğrafya projelerinden biridir.

Çankırı-Çorum-Amasya-Tokat ve Yozgat illerini kapsayan bölgedeki arkeolojik çalışmalar, Hatti çekirdek bölgesinin tarihi coğrafyasının şekillenmesinde çok önemli rol oynamaktadır. Diğer taraftan, özellikle Hatti çekirdek bölgesinin kuzeyi ya da *Kaška* sınır hattı olarak da ifade edebileceğimiz bölgede yer alan yerleşimler ve yapılan bazı farklı lokalizasyon önerileri, bir takım tarihi coğrafya sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Zira bazı yerleşim yerleri, o kadar farklı bölgelere ve zıt güzergâhlara lokalize edilmektedir ki, muhtemel önerileri içeren tarihi coğrafya haritaları sürekli değişmektedir. Elbette ki bölgedeki tüm yerleşimleri ele almak mümkün değildir. Bu nedenle de, Hititçe metinlerde sıklıkla geçen ve bölgede kilit rol oynayan *Hanhana, Hakmiš, İštahara, Hattena, Durmitta* gibi şehirler, şimdiye kadar yapılan lokalizasyon teklifleriyle birlikte incelenmiş ve bölgenin tarihi coğrafya sorunsalı ortaya konmuştur.

Hititçe metinlerde *Kaška* Bölgesi ile irtibat halinde olan ve Fırtına Tanrısı kültünün de bulunduğu şehirlerden biri olan *Hanhana,* Çankırı'da bulunan İnandıktepe ile özdeşleştirilmiştir. Alp'e göre, *Hattuša*'da yazılmış olan ve İnandıktepe'de bulunan Eski Hitit Çağı'na ait arazi bağış belgesinde (Balkan, 1973: 3vd), *Hanhana* isminin geçmesi ve İnandıktepe'nin *Hattuša* ile olan mesafesi *Hanhana*'ya işaret etmektedir (Alp, 1977: 651vd.). Diğer taraftan; metinlerde *Hanhana* Şehri'nin geçtiği yerleşimler ve bu yerleşimlerle olan mesafeleri dikkate alındığında *Hanhana*, İnandıktepe'den çok daha farklı bir güzergâhta, *Hattuša*'nın kuzey doğusunda *Kaška* sınır hattında aranmalıdır. Nitekim Corti, *Hanhana*'nın, *Nerik*, *Hattena* ve *İštahara*'ya yakın bir bölgede aranmasını önermektedir (Corti, 2017: 222; harita, 237-238). Ayrıca *Hanhana* Şehri'nin hem Maşathöyük, hem de Ortaköy metinlerinde geçmesi, *Kaškalılar* ile anılan şehirlerin içinde sıklıkla yer alması sebebiyle de, şehrin İnandıktepe ile eşleşmesinin mümkün olmadığını belirtmekte ve *Hattuša*'nın kuzeyinde *Nerik*'e yakın bir mevkide, Çorum sınırları içinde aranmasını teklif etmektedir (Corti, 2017: 220vd.). KUB 5.1 nolu metinde *Nerik* ve *Haharwa* dağlarının eteklerinde bir çok şehir ismi anılmaktadır ve bunlardan biri de *Hanhana* kentidir: "*Hanhana, Tanziliya, Zihhana, Aštigurka, Talmaliya, Iupapaena*" (Güterbock, 1961: 94; Dinçol-Yakar, 1974: 570). Forlanini ise, çok enteresan bir şekilde *Hanhana*'yı Alacahöyük ile eşitlemektedir ki (Forlanini, 2008b: 165), bizce bu teklif İnandıktepe=*Hanhana* eşitliğinden çok daha aykırı ve uç bir tekliftir. Çünkü *Kaška* bölgesi ile bu kadar içli dışlı olan bir şehrin *Hattuša*'nın bu denli yakınına lokalize edilmesi çok tartışmalı bir durumdur. Ayrıca Erkut (Erkut,1992:159-165) tarafından önerilen ve daha sonra birçok

araştırmacı tarafından da kabul edilen (Alp, 2002:38.; Haas, 1994: 585.; Gorny, 1997:556.; Gurney, 1995: 69-71.; Sir Gavaz, 2012a: 134.) Alacahöyük=*Arinna* eşitliği, Eskiyapar'da bulunan tablet ve içeriği de göz önünde bulundurulduğunda, yıllar önce yapılmış olan bu lokalizasyon teklifinin ne kadar da isabetli olduğunu göstermektedir. Zira Eskiyapar'da bulunan ve *Arinna* ile *Tahurpa* isimlerini içeren tablet (Sipahi, 2012:6), Eskiyapar'ın *Tahurpa* (Sir Gavaz, 2012b: 31-43) ve dolayısıyla Alacahöyük'ün de *Arinna* olma olasılığını kuvvetlendirmektedir.

III. Hattušili otobiyografisinde, tahta çıkmadan önce kardeşi Muwatalli tarafından onun yönetimine bırakılan yerleri sayarken *Hanhana*'yı da saydığını görüyoruz: "*Hanhana, Darahna, Hattena, Durmitta, Pala, Tumanna, Gaššiya, Šappa, Hulana Nehri Ülkesi. Arabalı savaşçıların ve altın seyislerin tümünü ben yönettim. Hakpiš ve İštahara ülkelerini benim hizmetime verdi ve beni Hakpiš Kralı yaptı…"* (Doğan Alparslan, 2012:75.; Alp,2000: 137.) Bunun yanı sıra Alp, *Hanhana* Kenti'nin *Istahara* ve *Hattena* kentleri ile yakın mesafede olduğunu ve kentin *Kaškalılar'a* karşı bir hareket üssü olarak kullanıldığını ifade etmiştir (Alp, 1977: 650). Schuler'de *Hanhana*'nın *Nerik* ile yakınlığına dikkat çekmiş[2] ve kentin Merzifon-Amasya hattının kuzeyinde aranmasına işaret etmiştir (Schuler, 1965:28 dn.104.). Yine Alp, *Hanhana*=İnandık eşitliğinden yola çıkarak *Nerik*'i Boyabat-Durağan-Vezirköprü hattının kuzeyinde arayan Dinçol ve Yakar'ın (Dinçol-Yakar, 1974: 563-572) görüşünü uygun bulmamış, bu durumda *Nerik*'in *Hanhana*'ya çok uzak kalacağını savunmuştur (Alp, 1977:652). Halbuki ilk olarak Dinçol ve Yakar tarafından işaret edilen Vezirköprü-Oymaağaç Höyük'de (Dinçol-Yakar, 1974:572), yapılan kazılar ve bulunan çivi yazılı tabletler neticesinde Oymaağaç=*Nerik* eşitliği neredeyse kesinleşmiştir (Czichon, 2010: 17-30.; Czichon, 2013: 298vd.). Bu durumda *Hanhana* =İnandıktepe özdeşliği sorun olmaktadır. Zira İnandıktepe, hem Oymaağaç=*Nerik*?'ten hem de Amasya civarında aranması gereken *Hattena* ve *Ištahara* şehirlerinden çok uzak bir mevkide kalmaktadır. Bu sebeple Corti'nin *Hanhana* için önerdiği bölge (Corti, 2017: 237, bkz. harita) şimdilik bu kent için en isabetli önerilerden biridir.

Orta Hitit Dönemi'nde *Arnuwanda- Ašmunikal* krali çiftinden kalan bir dua metninde *Kaškalılar* tarafından işgal edilen Hitit yerleşimleri sayılmakta ve bu yerleşimlerde bulunan tapınakların yerle bir edildiği, içlerinde bulunan altın,

[2] Metinlerde, *Hanhana* ile *Nerik* arasında *Hattena*, *Hakmiš* ve *İštahara* şehirleri bulunmaktadır. *Hanhana* ve *Nerik* arasındaki muhtemel güzergâh ve *Hanhana* idari bölgesinde bulunan şehirler için bkz. Kryszén, 2016: 163 vd.

gümüş ve bronzdan yapılmış kült eşyalarının talan edildiği belirtilmiştir (KUB 17.21 öy. II 20-27, ay. III 1-3; Schuler, 1965: 156.; Ertem, 1980: 25; Alp, 2000: 72 vd.). İşgal altındaki şehirlerden biri de *Nerik*'dir. Krali çift *Nerik*'de tanrılar için yeniden merasimlerin yapılması için yakarmaktadır. Ayrıca metinden *Nerik* Fırtına Tanrısı'na ait kurbanlık malzemenin *Hakmiš* Kenti'ne yollanmak istendiğini ama yine *Kaškalı* düşman tarafından yağmalandığını öğreniyoruz. Başka bir pasajda ise *Nerik*'in Fırtına Tanrısı için kutlanması gereken bayramların *Hakmiš*'de kutlandığı ifade edilmektedir (KUB 28.80 IV 4-6.). Demek ki *Nerik* Fırtına Tanrısı'nın kültü yoğun saldırılar nedeniyle *Hakmiš*'e taşınmıştır. Kuşkusuz bu durumda *Hakmiš*, *Kaška* sınır hattından daha uzakta, Hitit orduları tarafından daha rahat savunulabilecek bir yerde ve muhtemelen *Nerik*'in güneyinde bir mevkide aranmalıdır. Ya da yaygın kanının aksine; belirli bir *Kaška* sınır hattından söz etmek çok doğru olmayacaktır. Sadece düşmandan temizlenmiş güvenlikli bölgelerden bahsedebiliriz. Fakat zaman zaman bu korunaklı alanlarda tehlikeye maruz kalmaktadır. İşte bu nedenle; *Hattuša*'nın kuzeyinde korunaklı, kolay savunma yapılabilecek, ordunun iaşelerini karşılayabilecek, hatta kralın da gerektiğinde konaklayabileceği özellikte tampon üslere ihtiyaç olmuştur. Bizce III. *Hattušili*'nin bir süre ikamet ettiği *Hakmiš* kenti de böyle özelliklere sahip bir mevkidedir. Şimdiye kadar Amasya ile lokalize edilen *Hakmiš* (del Monte-Tischler, 1978: 65.; del Monte, 1992), Dönmez'e göre Doğantepe için iyi bir adaydır (Dönmez, 2010: 16.) Zira Alp'te Doğantepe'nin Hitit Kralları tarafından öncü bir kale olarak kullanılmış olabilirliğine işaret etmiştir (Alp, 1961:193). III. Hattušili otobiyografisinde *Nerik* ve *Hakmiš*'ten (itibaren) *Marašantiya* Nehri Bölgesi'nin hepsini köle yaptığından bahsetmektedir (Ünal, 1974:8vd). Buradaki ifade *Hakmiš*'in *Nerik*'e yakın bir mevkide olduğuna işaret etmektedir. Corti, *Hakmiš*'i Çorum-Merzifon arasında bir yere yerleştirmekte, *Nerik*'e kadar uzanan bölgede yer alan Suluova yöresini ise *Hakmiš*'in periferisi olarak önermektedir (Corti, 2017: 224, 238).

Alp'e göre; I. *Šuppiluliuma* ve II. *Muršili*'nin orduları, *Kaškalılar'ın* işgali altındaki *Nerik*'i sefer güzergâhlarına dâhil etmemiş, Kızılırmak'ın doğusundan geçerek kuzey batı seferlerine çıkmışlardır (Alp, 1977:651). I. *Šuppiluliuma*, *Ištahara* ve *Hattena* üzerinden hareket etmekte, yolu üzerinde bulunan düşman kent ve ülkelerini yakıp yıktıktan sonra büyük bir olasılıkla *Durmitta*'nın yukarısından *Tikukuwa*, *Hurma*, *Tihšina* Dağı ve *Hauri* Ülkesi'ni geçerek *Marašantiya* nehrine ulaşmaktadır. Daha sonra yoluna devam eden kral, *Darittara* Ülkesi, *Elluriya* Dağı, *Wašhaya* kentini geçer ve *Zina-,*

*Ga?kilušša, Darukka, Hinariwanda, Iwatališša, Šapidduwa* kent ve ülkelerini yakıp yıkarak Kastamonu ve civarında aranması önerilen *Tumana* Ülkesine varır (Ertem, 1980:2vd.). Görüldüğü gibi güzergâhında *Nerik* kenti bulunmamaktadır. Bu durumda kral Amasya ve civarında aranan *İštahara* kentinden *Tumana*'ya giderken *Nerik*'e lokalize edilen Vezirköprü güzergâhını kullanmamıştır.

II.Muršili dönemine ait, bir fal metninde, *Nerik*'e düzenlenen seferlerden bahsedilmektedir. Söz konusu olan KUB 22.25 nolu metinde *Nerik*'e yakın mesafede yer alan *Hanhana* ve *Hattena* şehirlerinde askeri üsler oluşturulduğu belirtilmiş, verilen farklı askeri güzergâhlarda ise *İštahara*'dan hemen sonra *Nerik*'e ulaşıldığı kaydedilmiştir (KUB 22.25 nolu metnin transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Schuler, 1965: 176 vd.). Demek ki *İštahara*, Hititlerin *Nerik*'e giderken en önemli uğraklarından biri, dolayısıyla da önemli bir istasyon şehir konumunadır. Ayrıca metinlerden kentin askeri bir üs ve istasyon şehir olmasının yanı sıra önemli bir kült merkezi olduğunu da anlıyoruz (KBo 4.13 öy.I 28; KUB 5.1 öy. II 106). Öte yandan; hem Boğazkale hem de Ortaköy metinlerinde *Šapinuwa* idari bölgesinde anılan bazı şehir ve ülkelerle *Ištahara*'nın adının geçmesi (Murat, 2008: 193vd.) yerleşimin, Ortaköy'den çok da uzak olmayan bir mevkide aranmasını gerektirmektedir. Murat, tüm bu metinlerden yola çıkarak, *İštahara*'nın Çorum, Vezirköprü ve Amasya üçgeni arasında aranmasına işaret etmektedir (Murat, 2008:194 vd.). Ertem'de kenti, Amasya'nın kuzeyinde Vezirköprü hattı üzerinde bir mevkie lokalize etmektedir (Ertem, 1980: 3.). Forlanini, *İštahara*'nın, *Hattena*'nın doğusunda bir günlük mesafede ve *Šapinuwa*'nın kuzey batısında bir mevkide aranmasına işaret etmektedir (Forlanini, 2008b: 167.). Hititçe metinlerden, kentin uzun bir süre *Kaška* kontrolünde kaldığını ve zaman zaman *Kaškalılar* tarafından işgal edildiğini biliyoruz.

I. Šuppiluliuma'nın icraatlarının anlatıldığı KBo 5.6 öy.I 41-49'da, Kral'ın yıl bayramını kutladıktan sonra, *İštahara* Ülkesine gittiği kaydedilmiştir. Metnin devamında, *İštahara* Ülkesinin tarım arazilerine *Kaškalı* düşman tarafından el konulduğu ama Kral'ın onları kovarak, kentte yeniden istikrarı sağladığı anlatılmaktadır (Güterbock, 1956: 91vd). Demek ki kent, tarım arazileri açsından da verimli bir bölgede bulunmaktadır. II. Muršili'nin yıllıklarında Kral, *Šunupašši* şehrini kuşattığından ve şehri tamamen yaktığından, *Pittalaša*'nın *hekur*'unu ise yıl ona kısaldığı için (kış yaklaştığı için: Bu çeviri için bkz. Alparslan, 2007: 95.) kuşatmadığından ve *Ištahara*'ya geldiğinden ve orada bir süre kaldığından bahsetmektedir (KBo 2.5 öy.I 1-11) Zira metnin

devamında, krala *İštahara*'da iken, bazı haberlerin geldiği ve bunun üzerine *Hattuša*'ya geçtiği kaydedilmiştir. Demek ki kral *İštahara*'da konaklamaktadır. Hititlerin bölgede zayıf oldukları zamanlarda, *Kaška* sınır hattına daha yakın olan kuzeydeki şehirlerin elden çıkması çok doğaldır. Nitekim Hititlerin bölgede güçlendiği ve askeri faaliyetlerini arttırdığı dönemlerde *İštahara* Hititler için askeri bir üs ve önemli bir garnizon kent kimliğine bürünmüştür. Ayrıca güzergâh metinlerinde *Nerik*'ten hemen önce uğranılan yer olması ve *Šapinuwa* idari bölgesinde olan *Kammama* Ülkesi ve *Šulupašši* Şehri ile birlikte anılmasından dolayı, Oymaağaç ile Ortaköy arasında, Oymaağaç'a en fazla bir günlük mesafede yer alması gerekmektedir. Corti, *İštahara*'yı Amasya'nın güneyi ya da güney batısına lokalize etmektedir (Corti, 2017:223). Genellikle *İštahara* ile birlikte anılan *Hattena*'yı ise, *Haharwa* dağı ile eşitlenen Tavşan Dağı'nın güneyi ya da güney batısına yerleştirmektedir. *Nerik*'e giden askeri yol güzergâhlarında; *Hattena, Hanhana*'dan sonra, *İštahara*'dan da önce gelmektedir. Metinler *Hattena* ve *Ištahara*'nın doğu-batı yolu istikametinde birbirine en fazla bir günlük mesafede bulunduğunu göstermektedir. Metinlerde "*İštahara şehrinden, Hattena şehrine gitti*" (KUB 19.13+14 öy. I 9), ifadesi iki kentin birbirine olan mesafesi hakkında fikir yürütebilmemize olanak tanımaktadır. Bu durumda şimdiye kadar araştırmacılar tarafından *Nerik*'e giden yol güzergâhında, Ortaköy'den çok da uzak olmayan bir coğrafyada Çorum-Amasya-Vezirköprü üçgeninde aranması önerilen *İštahara* için bizce en uygun aday Oluzhöyük'tür. Oluzhöyük'ün coğrafi konumu, Oymaağaç ve Ortaköy ile olan bağlantıları ve son yıllardaki kazı buluntuları (Dönmez, 2010.; Dönmez, 2017) *İštahara* için uygun şartlar sunmaktadır. Kryszen (2016:323) ve Corti (2017:222,238.) tarafından bölgenin tarihi coğrafyasına yönelik yapılan çalışmaların da Oluzhöyük=*İštahara* önerisini kuvvetlendirdiğini düşünüyoruz.

Tarihi coğrafya çalışmalarında önemli ipuçları olarak değerlendirilen ama dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de, bazı kurban ve şehir listelerinde verilen sıralamaların her zaman güzergâh bilgisini doğru vermediğidir. Örneğin KUB 44.18 nolu metinde *Tahurpa, Nerik, Hakmiš, Hanhana* ve *Kuruštama* isimleri arka arkaya geçmektedir. Bu sıralamaya göre *Tahurpa*, *Nerik*'e çok yakın bir mevkide aranmalıdır. Hâlbuki son zamanlarda açığa çıkarılan filolojik belgeler ve yapılan tarihi coğrafya çalışmaları *Nerik*'in Oymaağaç (Czichon, 2013: 298vd), *Tahurpa*'nın ise Eskiyapar olduğuna işaret etmektedir (Sir Gavaz, 2012b: 31vd.). Bu durumda bu metin yerinde verilen sıralama bize şehirlerin arasındaki mesafe ya da güzergâh ile ilgili yanıltıcı

bilgi vermektedir. Öte yandan; hem dini hem de askeri içerikli metinler incelendiğinde *Hanhana*, *Hattena*, *Hakmiš*, *Ištahara* ve *Nerik*[3] kentleri birbirine çok da uzak olmayan bir coğrafi bölgenin içinde aranmalıdır. Ayrıca bu kentlerin ya da beraberinde anılan yerleşimlerin, Ortaköy ve Maşathöyük metinlerinde de geçmesi (Murat, 2008: 193vd.; Alp, 1991: XXVIII), *Šapinuwa* ve *Tapigga*'nın idari bölgelerine yakın konumda olduklarını da göstermektedir.

Son zamanlarda yapılan farklı önerilerden biri de *Zippalanda*=Kuşsaray eşitliğidir (Taracha, 2015: 57-66). Kuşsaray Höyük, *Hattuša*'nın kuzeyinde, Çorum'un 16km kuzeydoğusunda yer almaktadır. CTH 81: Hatt. III 32 =NBr 22 nolu metin dışında (Ünal, 1974:225) net olarak *Zippalanda* Şehri, kuzeye lokalize edilen şehirlerle birlikte geçmemektedir. Ayrıca *Kaška* bölgesinde bulunan şehirlerin anıldığı metinlerde *Zippalanda*'ya rastlanılmamaktadır (Schuler, 1965.; aynı zamanda bkz. KUB 17.2; KUB 23.115). Taracha, Kuşsaray'da açığa çıkarılan tabletler (ABoT 2.143, ABoT 2.17, ABoT 2.388, ABoT 2.389, ABoT 2.390)[4] ve bu tabletlerin içeriğine dayanarak, Kuşsaray'ın *Zippalanda*, hemen yakınındaki Kaletepe'nin ise *Zippalanda*'nın kutsal dağı olan *Daha* ile eşitlemketedir (Akdoğan, 2011: 7ff.; Taracha, 2015: 57vd..) Fakat bu tabletlerin içerikleri, maalesef yeterli delil teşkil etmemektedir. Ayrıca Kuşsaray tabletleri, kazı sırasında açığa çıkarılmadığı için, bu tabletlerin asıl menşei konusunda da şüpheli yaklaşmamız gerekmektedir (Akdoğan, 2011:VIII-7). Buna ek olarak Taracha'nın da bahsettiği 1960'lı yıllarda yürütülen bir dönemlik Kuşsaray kazısına (Koşay, 1966: 89ff.) katılan Ahmet Ünal, şifahen verdiği bilgide, burada Hitit tabakalarının bulunmadığını ifade etmektedir[5]. Bu durumda, üzerinde bir Roma devri gözetleme kulesinin izlerini taşıyan Kaletepe'nin *Daha* Dağı ile olan eşitliği de mümkün olmamaktadır. Diğer taraftan, Taracha'nın *Ankuwa* ile eşitlemek istediği Kuşsaray'ın 7 km güneyindeki Elvançelebi höyüğü (Taracha, 2015:61), *Ankuwa*'dan beklenen yapıları barındıramayacak kadar küçüktür (Ünal, 1984:87-107) Tüm bunların dışında Hititçe metinler *Zippalanda* ve *Ankuwa*'nın Hitit başkenti *Hattuša*'nın güneyinde aranmasına işaret etmektedir. Nitekim son zamanlarda Uşaklı Höyük'de yapılan arkeolojik çalışmalar *Zippalanda*=Uşaklı Höyük eşitliğini kuvvetlendirmektedir (Mazzoni

[3] Geçen tüm yerleşimlerin, metin yerleri ve lokalizasyon teklifleri için bkz. del Monte-Tischler, 1978.; del Monte, 1992.; Ayrıca Kültepe metinlerinde geçen yerleşimler için bkz. Nashef, 1991.

[4] Tabletlerin içerikleri şöyledir: ABoT 2.143: *Daha* dağında bulunan bir *huwaši* taşından ve burada yapılan sunum ve seremonilerden söz etmektedir. ABoT2.17: *Hedammu* efsanesinden bahsetmektedir. ABoT 2.388: fal içeriklidir. ABoT 2.389: fbr festival fragmanıdır. ABoT 2.390 ise bir mektup? İçermektedir. Ayrıntıları için bkz. Akdoğan, 2010: 69-70.; Taracha, 2015: 59.

[5] Prof. Dr. Ahnet Ünal'a şifahen verdiği bilgiler için teşekkür ederim.

2015: 27-38; Mazzoni-Daddi, 2015). Ayrıca hem askeri hem de dini içerikli metinlerde *Zippalanda* ile en fazla bir, *Hattuša* ile de en fazla üç günlük mesafede yer alan *Ankuwa*'nın da kuzeyde aranması mümkün görünmemektedir[6].

Lokalizasyonu sorun teşkil eden yerlerden biri de, *Durmitta* Memleketi'dir. Asur Ticaret Kolonileri döneminde de aktif rol oynayan *Durhumit* şehri, Hititçe metinlerde *Durmitta* olarak geçmekte ve *Kaška* Bölgesinde bulunan şehirlerle birlikte anılmaktadır. II. Muršili yıllıklarında *Durmitta*'dan şöyle söz etmektedir: "*Durmitta Ülkesi'nin Kaška (düşmanı) bana savaş açtı. Ve bana savaş… Sonra adı geçen Kaška (düşmanı) geldi. Ve Durmitta Ülkesine hücum etmeye başladı.*" (KBo 3.4 öy.I 30-31). Kral, metnin devamında *Kaškalı* düşmanı yendiğinden ve *Durmitta*'yı ikinci kez kölesi yaptığından bahsetmektedir (40-42). Yine yıllıklarda *Durmitta*, *Kaškalı* düşman tarafından yakılıp yakılan şehirlerle birlikte geçmektedir: "*[Ve Hatti ülkesinin sağlam şehirlerini mah]vetmeye başladı. Hakpiš Şehri, Tuhmutaru Ülkesi, Huršamma Ülkesi ve de Tuhmiriya Ülkesi, bana Durmitta Ülkesinde Durmitta Ülkesinin ve Tapapanuwa ülkesinin Dahara nehrini ve şehri (ben) kral] mahvetmiştim.*"

*Durmitta* kenti ile ilgili referans alınması gereken başka bir metinde ise, *Durmitta*'nın, tuz toprakları olduğu ifade edilmiştir: "*Dur[mitta] kenti, [kral]'a reverans ya[parlar] tuz toprakları Durmitta kentinden (tuzu) sevk ederler*" (KBo 11.73 öy ile Bo 2792 öy.II ; 2'-6'; Erkut, 1990:1). Öte yandan; *Durmitta=Durhumit* Kültepe belgelerinde bakır ticaretinde öne çıkmaktadır. Dönmez, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda önemli bir bakır üretim merkezi olan *Durhumit*'i Amasya İli, Göynücek İlçesi, Gediksaray beldesinin 3km kuzey doğusunda yer alan Ayvalıpınar Höyük'e aday göstermektedir. Höyük, boyutları ve coğrafi konumu itibari ile önem arz etmektedir. Ayrıca, Dönmez tarafından tespit edilen aşağı kent ile höyüğün bakır yataklarına olan yakınlığı, Ayvalıpınar'ın *Durhumit* olabilirliğine işaret etmektedir (Dönmez, 2010:13vd.). Barjamovic, *Durhumit*'i Merzifon bölgesine, lokalize etmektedir (Barjamovic,2011:242vd.) Kuzuoğlu' da Kt 92/k 203 nolu metinde "*Turhumit*, *Hattuš*, *Tawinia* ve *Tuhpia*'dan *Nenašša*'ya kadar" ifadesinden dolayı yerleşimin, Kızılırmak kavsi içinde bir mevkide aranmasına işaret etmektedir (Kuzuoğlu, 2007: 164). *Durmitta*, son zamanlarda Forlanini tarafından Büklükale ile eşitlenmektedir(Forlanini, 2009: 57). Fakat bizce

[6] *Ankuwa* için yapılan lokalizasyon önerileri hakkında ayrıntılı bilgi almak için bkz. Sir Gavaz, 2017: 181vd.

Büklükale=*Durmitta* eşitliği çok uygun değildir. Nitekim Büklükale *Kaška* sınır hattından oldukça uzaktır. Hâlbuki Hititçe metinler referans alındığında *Durmitta*'nın mutlaka *Kaška* bölgesine yakın mevkide aranması gerekecektir. Bu sebeple de daha kuzeyde olması gerekir. Corti, *Durmitta* Memleketini Çankırı bölgesinde, İnandıktepe ile Hüseyindede arasında bir mevkie yerleştirmektedir (Corti, 2017: 237.). *Durmitta*'nın lokalizasyonu maalesef problem oluşturmaktadır. Çünkü hem Hititçe metinler hem de Kültepe metinleri incelendiğinde; şehrin, *Hanhana, Hakmiš, Ankuwa, Nenašša*, *Purušhaddum, Ulama, Šalatuwar*, *Wahšušana*, gibi birbirinden çok farklı coğrafyalarda bulunan yerleşimlerle irtibatı bulunmaktadır (Barjamovic, 2011:243). Bu nedenle de *Durmitta*'nın sabit bir bölgede konumlandırılması güçleşmektedir.

Kuşkusuz yapılan bu öneri ve sonrasındaki tartışmalar, bölge coğrafyasındaki taşların daha sağlam bir şekilde yerine oturmasını sağlamaktadır. Bu nedenle farklı bakış ve yorumlar, Anadolu'nun tarihi coğrafyasının rekonstrüksiyonunda son derece önemlidir.

## KAYNAKÇA

ALPARSLAN, M. (2007), "II. Muršili ve Dönemi", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul.

AKDOĞAN, R. (2010), *Hethitische Texte in Transkription*. ABoT II, DBH 32, Wiesbaden.

AKDOĞAN, R. (2011), *Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri II /Boğazköy Tablets in the Archaeological Museum of Ankara II*, Catalogue and Index by Oğuz Soysal, Chicago.

ALP, S. (1961), "Amasya Civarında Zara Bucağında Bulunan Hitit Heykeli İle Diğer Hitit Eserleri", *Anatolia/Anadolu* VI: ss91-126.

ALP, S. (1977), "Hitit Kenti Hanhana'nın Yeri", *Belleten* 164: ss.649-652.

ALP, S. (1991), *Maşat-Höyük'te Bulunan Çivi Yazılı Hitit Tabletleri*, Ankara.

ALP, S. (2000), *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara.

ALP, S. (2002), *Hitit Güneşi*, Ankara.

ALPARSLAN, M., DOĞAN-ALPARSLAN, M. (2015), "The Hittites and their Geography: Problems of Hittite Historical Geography", *Europen Journal of Archaeology* 18 (1): ss.90-110.

BALKAN, K. (1973), *İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*, Ankara.

BARJAMOVİC, G. (2011), *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen.

CORTİ, C. (2017), "The North: Hanhana, Hattena, Ištahara, Hakpiš, Nerik, Zalpuwa, Tummana, Pala and the Hulana River Land", *Hittite Landscape and Geography*, M. Weeden and L. Z. Ullmann (eds.,), Leiden-Boston: ss.219-238.

CZİCHON R., M. (2010), "Nerik'in İzinde/Nerik auf der Spur-Erste Forschungsergebnisse vom Oymaağaç Höyük", *Arkeoloji ve Sanat* 134: ss. 17-30.

CZİCHON R., M., KLİNGER, J., BREUER, P., EERBEEK, J., FOX, S., MARİNOVA-WOLFFF, E., MARQUARDT, H., VON DER OSTEN-WOLDENBURG, H., REİCHMUTH, S., RİEHL, S. and JOHANNSEN, Th. (2012), Archäologische Forschungen am Oymaagac Höyük-Nerik(?) in den Jahren 2007–2010, *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 143, ss.169–250.

CZİCHON R., M. (2013), Oymaağaç Höyük/Nerik(?), in M. Doğan-Alparslan and M. Alparslan (eds), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites: An Anatolian Empire*, İstanbul, ss.298–309.

DEL MONTE GİUSEPPE F. – Tischer Johann (1978), *Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte*, *RGTC 6*.

DEL MONTE GİUSEPPE F. (1992), *Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte, RGTC 6/2*.

DİNÇOL, A., YAKAR, J., (1974), "Nerik Şehri'nin Yeri Hakkında", *Belleten*,S.152: ss.563-572.

ALPARSLAN, M. (2012), *Hitit Kralı II. Muwatalli: Kişiliği ve İcraatı. Filolojik Belgeler Işığında*, İstanbul.

DÖNMEZ, Ş. (2010), *Kašku Ülkesi'nin Önemli Kenti Amasya-Oluz Höyük, 2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Ön Sonuçlar*, Ankara.

DÖNMEZ, Ş. (2017), *Amasya-Oluz Höyük. Kuzey Orta Anadolu'da Bir Akhaimenid Yerleşmesi. 2009-2013 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Önsonuçlar*, Amasya.

ERKUT, S. (1990), "Hititlerde Tuz Kullanımı", *Belleten* S.209, C. LIV: ss.1-7

ERKUT, S. (1992), "Hitit Çağı'nın Önemli Kült ve Kenti Arinna'nın Yeri", H. Otten, H. Ertem, E. Akurgal, A. Süel (eds), *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara: ss.159-165.

ERTEM, H, (1980), *Hitit Devleti'nin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana İle Yakın Çevrelerindeki Yerlerin Lokalizasyonu Üzerine Yeni Denemeler*, Ankara.

FORLANİNİ, M. (2008a), The Historical Geography of Anatolia and the Transition from the Karūm-Period to the Early Hittite Empire, *Anatolia And The Jazira During The Old Assyrian Period* (Old Assyrian Archives, Studies, Vol: 3) Ed. J.G. Dercksen: ss.58-86.

FORLANİNİ, M. (2008b), The Central Provinces of Hatti: an Updating, in: K. Strobel (ed.), New Perspectives on the Historical Geography and Topography of Anatolia in the II and I Millennium B.C., *Eothen* 16 : ss.145-188.

FORLANİNİ, M. (2009), On the Middle Kızılırmak, II , *Central-North Anatolia*: ss.39-69.

GANDER, M. (2010), *Die geographischen Beziehungen der Lukka-Lander* Texte der Hethiter 27, Heidelberg.

GORNY, R., L. (1997), "Zippalanda and Ankuwa: The Geography of Central Anatolia in the Second Millennium BC., *JAOS* 117: ss.549-557.

GORNY R.L. (2016), Çaltepe—Daha and the IŠTAR *luliya*, in S.Erkut and Ö. Sir Gavaz (eds) *ANTAHŠUMSAR "ČİĞDEM" Eski Anadolu Araştırmalarına ve Hititlere Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Ahmet Unal Armağanı*, İstanbul, ss.245–267.

GURNEY O. R. (1995), "The Hittite Names of Kerkenes Dağ and Kuşaklı Höyük", A*nST* 45: ss.69-71.

GÜTERBOCK H G (1956), "The Deeds of Suppiluliuma As Told By His Son, Mursili II", *JCS* 10: ss. 75-105.

GÜTERBOCK H G (1961), "The North Central Area of Hittite Anatolia" *JNES* 20: ss.85-97.

HAAS V., (1994), *Geschichte Der Hethitischen Religion*, Handbuch Der Orientalistik, Leiden.

KOŞAY, H. Z. (1966), "Kussaray (Çorum) Sondajı", *TAD* 15/1: ss. 89ff

KRYSZEŃ, A. (2016), *A Historical Geography of the Hittite Heartland*, AOAT 437, Münster.

KUZUOĞLU, R. (2007), Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara.

MAZZONİ, S. (2015), "Hitit Medeniyeti Merkezi Uşaklı Höyük'te Arazi ve Kutsal Alan, *Arkeoloji ve Sanat* 148: ss.27-38.

MAZZONİ, S. - DADDİ PECCHİOLİ F. (2015), The Uşaklı Höyük Survey Project (2008-2012). A Final Report, *Studia Asiana* 10.

MURAT, L (2008), "Hitit Tarihi-Cografyasında Hakmiš ve Ištahara Ülkelerinin Konumu", *Anatolia*, c. XXVII, S. ss.44:181-204.

NASHEF K (1991), Die Orts- und Gewässernamen der altaayrischen Zeit, *RGTC 4*, Wiesbaden.

POPKO M. (2009), *Arinna Eine heilige Stadt der Hethiter*, Wiesbaden.

SCHULER, E. V. (1965), *Die Kaškäer*, Berlin.

SİPAHİ, T. (2012), "Yeniden Başlayan Eskiyapar Kazısı ve Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Eskiçağ Bilimler Enstitüsü Haberler*, Sayı 33: ss.1-7.

SİR GAVAZ, Ö. (2012a), *Hitit Krallarının Kült Gezileri. Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler*, Çorum.

SİR GAVAZ, Ö. (2012b), Involving The Whereabouts Of The Tahurpa City, *KASKAL*, 9: ss.31-43.

TARACHA, P. (2015), "Looking For Ziplanda. The Hittite Names of Kuşsaray and Kaletepe", *Studia Asiana* 9, ss.57-66.

ÜNAL, A., (1974), *Hattušili III: I-1, Historischer Abriss, I-2, Quellen und Indices, Texte der Hethiter 3-4*, Heidelberg.

ÜNAL, A., (1984), Nochmals zur Geschichte und Lage der hethitischen Stadt Ankuwa, *SMEA* 24, Fs. Meriggi: ss. 87-107.

WEEDEN, M., ULLMANN, L. (2017), *Hittite Landscape and Geography*, Leiden/Boston.

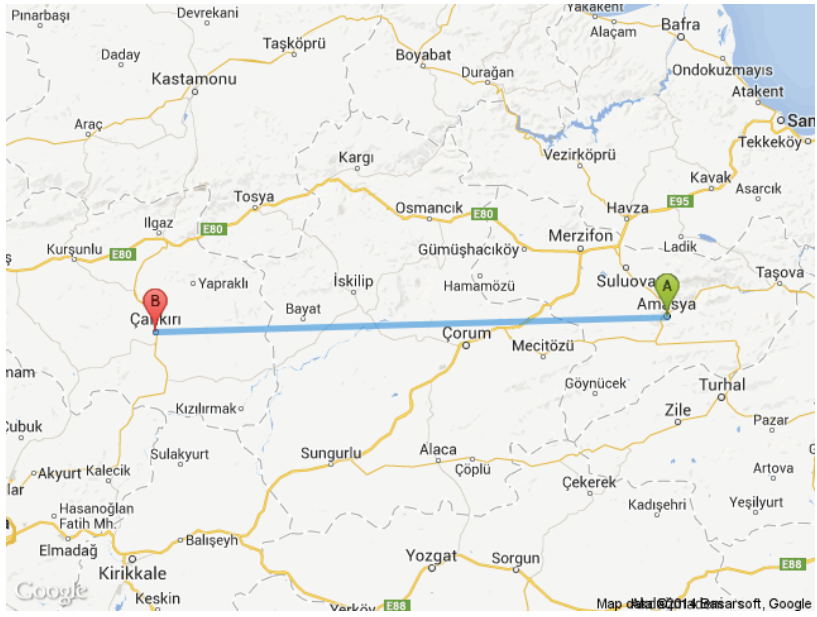


**Harita:** Çankrı-Çorum-Amasya.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460284

# BEREKETLİ HİLAL'İN KUZEYİNDE YENİ ARAŞTIRMALAR: ADIYAMAN BÖLGESİ

*Sabahattin EZER*[*]

***Atıf/©:*** *Ezer, Sabahattin (2018). Bereketli Hilal'in Kuzeyinde Yeni Araştırmalar: Adıyaman Bölgesi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1265-1280*

***Özet:*** *Adıyaman, Bereketli Hilal'in en kuzeyinde, prehistorik dönemlerden itibaren kesintisiz bir şekilde yerleşilmiş bir bölgedir. Burada yapılan Prehistorik ve Protohistorik dönemlere ait çalışmaların tamamına yakını Adıyaman'ın batısında, Fırat Vadisi'nde gerçekleşmiştir. Aşağı Fırat Projesi kapsamında 1977'de başlatılan yüzey araştırmaları bazı kurtarma kazıları ile devam etmiştir. Bölgede yapılan son yüzey araştırmaları ise 1985-1988 yılları arasında Tille kazı ekibi tarafından gerçekleşmiştir. Adıyaman'ın prehistorik ve protohistorik dönemlerine ilişkin yeni çalışmalar, 25 yıl aradan sonra, 2013 yılında tekrar başlatılmış ve halen sürdürülmektedir.*

*Öncelikli olarak Merkez İlçe'de başlayan çalışmalar daha sonra Adıyaman'ın batısına, sonrasında kuzeyine yönelmiştir. Son olarak, Adıyaman'ın doğu tarafında yüzey araştırmalarına devam edilmiştir. 2016 yılına kadar 78 adet arkeolojik sit incelenmiştir. Bunlardan 38 tanesi, ilk olarak araştırma ekibimiz tarafından arkeoloji literatürüne kazandırılmıştır.*

*Yapılan çalışmalar sonucunda M.Ö. 3. ve 2. bin ağırlıklı yerleşmeler saptanmış olsa da Neolitik'ten başlayarak Demir Çağı'na kadar ki süreç izlenebilmiştir. Kuşkusuz, Adıyaman K. Suriye kültür bölgesinde yer almaktadır. Ancak bunun yanında Doğu Anadolu ile ilişkileri ortaya koyan seramik buluntularda ele geçmiştir. Yüzey araştırmalarında ele geçen Halaf türü seramikler, M.Ö. 3. bine ait cyma-recta, caliciform, Suriye şişesi tipinde kaplar ve M.Ö. 2. bine ait "ağzı yivli kaplar", komşu bölgelerle olan kültürel birlikteliği ortaya koymaktadır. Adıyaman'ın orta ve kuzey yerleşmelerinde ele geçen Karaz türü seramik ise,*

*Makale Geliş Tarihi:15. 09. 2018/ Makale Kabul Tarihi: 04.10.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, sabahattinezer@yahoo.com

*Doğu Anadolu Bölgesi ile olan ilişkileri gösterir. Neredeyse bütün yerleşmelerde ele geçen çakmaktaşı çekirdek ve dilgiler, bölgenin çakmaktaşı kaynakları açısından çok zengin olduğunu ortaya koymaktadır.*

*Adıyaman'da, Plaeolitik Çağ'dan başlayarak bütün dönemlerin kesintisiz bir şekilde saptanmış olması bölge ve araştırmacılar için son derece önemlidir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Adıyaman, Güneydoğu Anadolu, Yüzey Araştırması, Prehistorya, Protohistorya*

## *New Researches In The North Of Fertile Crescent: Adıyaman Region*

***Citation/©:*** *Ezer, Sabahattin (2018). New Researches In The North Of Fertile Crescent: Adiyaman Region. Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1265-1280*

***Abstract:*** *Adıyaman is a region in the northernmost part of the Fertile Crescent that has been settled continuously since prehistoric times. In the region nearly all of the studies of Prehistoric and Protohistoric periods were carried out in the Euphrates valley, west of Adiyaman. Surveys started in 1977 under the Lower Euphrates Project continued with some rescue excavations. The last surveys in the area were conducted by the Tille excavation team between 1985-1988. New studies on prehistoric and protohistoric periods of Adıyaman have been resumed in 2013 after 25 years and still continue.*

*The studies that started in the Central District primarily then headed to the west of Adıyaman and followed with the north. Finally, surveys continued on the eastern side of Adıyaman. Until 2016, 78 archaeological sites were examined. Of these, 38 were first brought to the archaeological literature by our research team.*

*As a result of these studies, although the 3rd and 2nd thousand BC settlements were determined, the process from the Neolithic to the Iron Age was traceable. Undoubtedly, Adıyaman is located in the Northern Syrian cultural region. However, ceramics revealing the relations with Eastern Anatolia were also discovered in the finds. Halaf type ceramics; cyma-recta, caliciform, Syrian bottle vessels belonging 3000 BC and grooved rim ceramic from 2000 BC secured in surveys, set forth the cultural association with the neighboring regions. Karaz type ceramics recovered in the middle and northern settlements of Adıyaman show the relations with the Eastern Anatolia Region. The flintstone*

*core and blades found in almost all settlements reveal that the region is very rich in terms of flintstone sources.*

*It is utmost important for the region and researchers that all periods are uninterruptedly determined in Adıyaman, starting from the Paleolithic Age.*

***Keywords:*** *Adıyaman, Southeastern Anatolia, Survey, Prehistory, Protohistory*

## I. GİRİŞ

Adıyaman; Bereketli Hilal'ın (Fertile Crescent) en kuzey noktalarından, insanoğlunun yerleşik hayat için harekete geçtiği bölgelerden biridir. Diğer bir tanımlamayla, Kuzey Suriye platosunun yükselerek ulaştığı Anti Toros'ların Mezopotamya'ya bakan yüzüdür. Kuzeyde Anti Toroslar, doğuda Fırat Nehri, güneyde kısmen Fırat Nehri ve Suriye düzlüklerine doğru gittikçe alçalan engebeli arazi, batıda ise Aksu Vadisi, kabaca Adıyaman coğrafyasını sınırlayan ve oluşturan unsurlardır. Söz konusu coğrafya aynı zamanda Adıyaman'daki prehistorik ve protohistorik kültürlerin de şekillenmesinde en büyük etken olmuştur. Anti Toros'ların güneye bakan yamaçları ve Fırat Nehri Vadisi Paleolitik Çağ'dan itibaren birçok yaşama ev sahipliği yapmıştır (Yalçınkaya 1984).

Günümüzde, komşu illerden kopuk ve izole bir şehir görünümünde olan Adıyaman'ın, tarihöncesi dönemlerde yoğun yerleşmelere sahip olduğu ve özellikle M.Ö. 2. bin yıllarından sonra ticaret yolları üzerinde yer alan önemli bir coğrafi bölge olduğu özellikle filolojik ve arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır (M.Ö. 2. ve 1. bin filolojik belgelerinde okunan Hahhum ve Kummuh'un lokalizasyon tartışmalarında Adıyaman ve Fırat Nehri sıklıkla anılmaktadır. Günbattı, 2012: 21-23, 38-39, 62; Barjamovic, 2011: 87-104; Garelli 1998; Hawkins – Weeden 2017).

Adıyaman'ın prehistorik ve protohistorik dönem kültürlerine ilişkin yapılan arkeolojik çalışmaları, eski ve yeni araştırmalar olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür.

## II. ESKİ ARAŞTIRMALAR

Bölgedeki ilk araştırmalar 1800'lü yılların sonlarına dayanmaktadır (Bu bölüm şu kaynaklardan derlenmiştir. Özdoğan 1977, Dörner 1999, Özdoğan 2002, Başgelen 2003, Özgüç 2009). Ancak bu yıllardaki araştırmalar, daha çok gezginler veya o bölgede çeşitli görevler üstlenen bazı kişiler tarafından, çok sistematik olmayan yöntemlerle gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu

çalışmaların tamamına yakını klasik dönem yerleşmeleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Şüphesiz, en çok dikkat çeken ve bu ilgiyi fazlasıyla hak eden yer Nemrut Dağı olmuştur (Nemrut Dağı'nın keşif hikayesi hakkında ayrıntılar için bkz. Dörner 1999: 1-29).

Adıyaman'daki tarihöncesi dönemlere ilişkin ilk kapsamlı araştırmalar, 1960'lı yıllarda hayata geçirilen Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında yapılmıştır. GAP'la birlikte, ODTÜ Keban ve Aşağı Fırat Havzası olmak üzere bölgede iki büyük yüzey araştırması ve kurtarma kazısı projeleri gerçekleştirilmiştir. 1975 yılında başlatılan Aşağı Fırat Projesi kapsamında Adıyaman, Malatya, Elazığ ve Şanlıurfa İl sınırları içerisinde 210 adet arkeolojik yerleşim saptanmıştır. Bu yerleşmelerden yaklaşık 90 tanesi Adıyaman İl sınırları içerisinde bulunmaktadır. Yapılan yüzey araştırmalarında bu yerleşimlerin tamamından malzeme toplanmış ve söz konusu malzeme ve yerleşimler bilim dünyasına tanıtılmıştır (Özdoğan 1977). Bu çalışmaların sonucunda, Adıyaman'ın doğu kesiminin Paleolitik Çağ'dan başlayarak Yakın Çağ'a kadar yerleşimlere sahne olduğu anlaşılmıştır. Bunlar arasında tespit edilen prehistorik ve protohistorik dönem yerleşmelerinin sayısı oldukça fazladır.

Aşağı Fırat Projesi kapsamında Samsat, Tille Höyük, Gritille, Hayaz Höyük, müze kurtarma kazıları çerçevesinde ise; Levzin Höyük'te kazı çalışmaları yapılmıştır.

Adıyaman'ın en önemli arkeolojik merkezlerinden biri olan Samsat Höyük'te ilk araştırmalar 1964 yılında Theresa Goell tarafından yapılmıştır. Kısa süreli bu çalışmalarda höyüğün üst kısmında bulunan Selçuklu Dönemine ait geç dönem tabakaları gün yüzüne çıkarılmış ve höyüğün topoğrafik haritası yapılmıştır (Goell 1974, Fig. 2). Yapılan araştırmalar Samsat'ın Roma Dönemi'nde başkent olduğu ve adının "Samosata" olduğunu ortaya koymuştur (Goell 1974).

Samsat Höyük'ün prehistorik ve protohistorik çağ kültürlerine ilişkin bilgiler, Nimet Özgüç başkanlığındaki bir ekibin 1980-89 yılları arasında yapmış olduğu çalışmalar ile elde edilmiştir. Söz konusu çalışmaların final raporları yayınlanarak bilim dünyasına duyurulmuştur (Özgüç 2009). Önasya'nın en büyük höyüklerinden biri olan Samsat'ın yeterince araştırılamamış ve sular altında kalmış olması sadece Türkiye açısından değil, dünya arkeolojisi için de büyük bir kayıptır.

Samsat Höyük'te, Geç Kalkolitik Çağ'dan Demir Çağı'na kadar olan tabakalar kesintisiz bir şekilde ele geçmiştir. Samsat'ın kalkolitik çağ tabakalarında ele geçen ve anıtsal yapı duvarlarını süsleyen pişmiş toprak çiviler, mühürler, bullalar buranın sıradan bir yerleşme olmadığını göstermektedir (Özgüç 2009, Lev. 168-177).

Bölgenin M.Ö. 3. ve 2. bin yıllarına ışık tutacak yazılı belgelerin ele geçme ihtimali bulunan en önemli aday yerleşmelerden biri olan Samsat Höyük, şu anda Atatürk Baraj gölünün suları altında yer almaktadır.

1979-1990 yıllar arasında kazısı yapılmış ve sonuçları yayınlanmış bir diğer yerleşme Tille Höyük'tür. Tille Höyük'ün, Geç Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'ları hakkında bilgiler veren üç cilt kitap, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır (Summers 1993; Blaylock 2009; Moore 1993).

Hayaz Höyük'te yapılan çalışmalar yerleşmenin Çanak Çömleksiz Neolitik'ten İlk Tunç Çağı'na kadar yerleşildiğini göstermiştir (Roodenberg 1982, 1985, 1989; Thissen 1985). Bölgenin Neolitik kültürleri hakkında ilk önemli bilgiler buradan edinilmiştir.

Gritille'de yapılan arkeolojik kazılar, Hayaz Höyük'te olduğu gibi burada da Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin tespit edilmesini sağlamıştır. M.Ö. 3. ve 2. bine ait kültür tabakaları da Giritille'de tespit edilmiştir. Höyüğün tepe kısmında yapılan çalışmalar ise, Orta Çağ'a ait kültürleri açığa çıkarılmasını sağlamıştır (Voigt ve Ellis 1981, Ellis 1984, 1985, 1986).

Adıyaman'ın batı kesiminin prehistorik dönemleri hakkında bilgi veren tek yerleşme ise Levzin Höyük'tür. Besni İlçe sınırları içerisinde yer alan ve 1991-1992 yıllarında Adıyaman müzesi tarafından kurtarma kazıları gerçekleştirilen Levzin Höyük'te, Geç Dönem tabakalarının altında Çanak Çömleksiz Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ tabakalarının olduğu tespit edilmiştir. Höyüğün bir kısmının geç dönemlerde kullanıldığı, geç dönem ve neolitik çağ tabakaları arasında ise başka bir yerleşme bulunmadığı belirtilmiştir (Yener 1993, 1994).

Adıyaman'da gerçekleştirilen yüzey araştırmalarının büyük bir kısmı geç dönem kültürlerine yönelik olmuştur. Prehistorik ve protohistorik dönem yüzey araştırmalarının en önemlisi Aşağı Fırat Projesi kapsamında yapılmıştır. Bunun dışında, 1985-1988 yılları arasında Tille Höyük kazı ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmaları prehistorik ve protohistorik

dönemlere ilişkin ikinci kapsamlı çalışmadır. Söz konusu araştırmaların sonuçları kapsamlı bir makale ile bilim dünyasına duyurulmuştur (Blaylock-French-Summers 1990).

## III. YENİ ARAŞTIRMALAR VE ÖN SONUÇLAR

Adıyaman'ın prehistorik ve protohistorik çağlarına ilişkin yapılan son yüzey araştırmalarından 25 yıl sonra, 2013-2016 yılları arasında, "Adıyaman İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Projesi (ADYAP)" kapsamında yeni dönem yüzey araştırmaları yapılmıştır. Söz konusu araştırmalar, Adıyaman'ın az bilinen bölgeleri ve dönemlerini incelemeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda 2013-2016 yılları arasında, çoğunluğunu höyüklerin oluşturduğu toplam 76 adet arkeolojik sit incelenmiştir. Söz konusu araştırmalar Adıyaman'ın prehistorik ve protohistorik dönemleri hakkında önemli veriler elde etmemizi sağlamıştır (Ezer 2015; 2016; 2017).

Adıyaman Merkez İlçe sınırları içerisinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Neolitik Çağ'dan başlayarak Demir Çağı sonuna kadar tarihlendirilen yerleşimler saptanmıştır (Tablo). Küçük Turuş Höyük, Giriktepe, Yassı Höyük, Tirintil Höyük (İnceler), Palaş Höyük, Düderi Höyük ve Karahöyük'te prehistorik kültürlere ait seramik ve çakmaktaşı buluntular tespit edilmiştir (Resim 1). Bu yerleşmelerin büyük bir kısmında ve merkez ilçe sınırları içerisinde bulunan diğer yerleşmelerde ise; M.Ö. 3. binden başlayarak 1. binin sonuna kadar arkeolojik veri elde edilmiştir.

Adıyaman'da, prehistorik dönemlerde yoğun olarak yerleşilen diğer bir bölge ise, Besni İlçesi'nin güney kısmını oluşturan küçük dağlık ve kayalık arazilerin arasına sıkışmış ovalardır. Höyüklerin yoğun olarak bulunduğu Keysun (Çakırhöyük) ve Fal ovaları, tarımın yoğun olarak yapıldığı en önemli düzlük alanlardır. Besni İlçesi'nin en önemli su kaynakları, ilçenin doğu sınırını oluşturan Göksu Nehri'dir. İlçenin kuzeyinden akarak Göksu Nehri'ne birleşen Akdere Çayı ve Toklu Köyü yakınlarından doğarak Keysun Ovası içinde ilerleyen Sofraz Çayı (Değirmen Çayı) en önemli su kaynaklarıdır. Bu özelliklerinden dolayı söz konusu bölge tarihöncesi çağlardan itibaren yerleşimlere sahne olmuştur. Besni İlçe sınırları içerisinde incelenen 23 adet yerleşimden elde edilen veriler, bu bölgenin Akeramik Neolitik Çağ'dan M.Ö. 1. binin sonlarına kadar yerleşildiğini göstermektedir (Tablo). Levzin Höyük, İznik Höyük, Düz Höyük ve İkiz Höyük'te Neolitik Çağ yerleşimlerinin varlığını gösterir seramikler tespit edilmiştir. Kargalı Höyük'te Geç Neolitik Çağ'dan (Resim 3:3) M.Ö. 2. bine kadar kesintisiz tarihlendirilen

seramikler tespit edilmiştir. Hüyük Höyük, Yoldüzü Höyük, Hementil Höyük, Terbizek Höyük, Zirce Höyük ve Fal Höyük'te ise yoğun miktarda İlk Tunç ve Orta Tunç Çağı seramiği tespit edilmiştir (Resim 3).

Adıyaman'ın dağlık kısımlarını oluşturan batı ve kuzey kesimlerindeki Gölbaşı, Tut ve Çelikhan İlçelerinde yok denecek kadar az prehistorik ve protohistorik çağ yerleşmesi tespit edilmiştir. Bunlardan tek dikkat çeken yer, şimdilik Adıyaman'ın en kuzeyinde tespit edilen Zerban Höyük'tür. Zerban Höyük, Anti Torosların Doğu Anadolu'ya geçit verdiği vadilerden biri üzerinde ve Çelikhan Ovasına hakim bir noktada yer almaktadır. İki farklı kültür bölgesinin ortasında yer alması açısından önemli bir höyüktür. Doğal bir kayalık yükseltinin üzerine oturtulan höyüğün özellikle doğu yamacında görülen çok sayıda seramik parçaları, M.Ö. 2. bin ve sonrası dönemlere işaret etmektedir.

Samsat ve Kahta ilçesinin bir bölümünde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları, Atatürk Baraj Gölü'nün prehistorik ve protohistorik yerleşimler üzerinde oluşturduğu tahribatı bir kez daha gözler önüne sermiştir. Baraj gölü, tarihöncesi dönemlerden itibaren yerleşime en müsait olan alanları sular altında bırakmıştır. Bundan dolayı, düzlüklerde yer alan büyük höyük yerleşimlerden geriye, yüksek kotta bulunan küçük ölçekli höyük ve düz yerleşimler kalmıştır. Fırat Vadisi'nin yüksek taraçalarında tespit edilen höyüklerin büyük bir kısmı zayıf kültür dolgusuna sahiptir. Dikkat çeken, yüksek bir koni ve kültür dolgusuna sahip olan Göltarla (Ümmülhayır) Höyük belki de bölgenin en büyük höyüğü olma unvanını ele geçirmiştir. Burada tespit edilen seramik, daha önceki araştırmalarla varlıkları saptanmış olan M.Ö. 4. binden geç dönemlere kadarki kültürlerin varlığını bir kez daha ortaya koymuştur.

Anti-Toroslar'ın güney eteklerinde yer alan Adıyaman, coğrafi olarak K. Suriye/K. Mezopotamya kültür bölgesi içerisinde yer almaktadır. Daha önceki ve son dönem araştırmalarıyla bu durum daha net bir şekilde ortaya konmuştur. Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da bir dönemi karakterize bazı arkeolojik veriler Adıyaman'da bol miktarda tespit edilmiştir. Bunlardan kalkolitik çağ için karakteristik olan *Halaf* ve *Obeyd* türü seramikler Adıyaman yüzey araştırmalarında bol miktarda saptanmıştır (Resim 1). K. Suriye M.Ö. 3. bin *Simple Ware* seramik grubu içerisinde yer alan tipik kap formları olan *Cyma-recta* tipi çanaklar (Resim 2: 7,13; Resim 3:7, Resim 4: 1a-1b), *Alabastron* tipi *Suriye Şişesi*, (Resim 3:13, Resim 4:2a-2b) *ve* aynı

şekilde Fırat Vadisi kültürü olan ve M.Ö. 2. bine tarihlendirilen ağzı yivli çömlek formları (Resim 3: 5-6, Resim 4: 3a-3b) son dönem araştırmaları ile tespit edilmiştir. Bu durum güney bölgelerle olan kültürel ortaklığı ve ilişkileri net bir şekilde ortaya koymuştur.

Doğu Anadolu'nun İlk Tunç Çağı'ndaki karakteristik seramik gruplarından olan *Karaz* seramiği (Resim 4: 4a-4b)ve Malatya Ovasının yerel bir kültürü olan saklı astar bezekli bazı kap parçaları da son dönem çalışmalarıyla saptanmıştır. Karapınar Höyük ve Zerban Höyük bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Böylelikle Adıyaman'ın M.Ö. 3. binde sadece güneyle değil, Doğu Anadolu Bölgesi ile de ilişkili olduğunu söyleyebiliriz.

Adıyaman, çakmaktaşı kaynakları açısından çok zengin bir bölgedir. Bu durum, çakmaktaşı alet endüstrisinin gelişmesine olanak sağlamıştır. Neredeyse her höyükte çakmaktaşı aletler ile karşılaşılmıştır. Söz konusu bu çakmaktaşı aletlerden en dikkat çekenler ise, iri boyutlu dilgilerdir. Levant bölgesi ile karakterize olan ve *Kenan Tipi Dilgiler* olarak adlandırılan çakmaktaşı aletler birçok höyükte tespit edilmiştir. Bir kaç yerleşmede, dilgilerin elde edildiği çekirdeklerde bulunmuştur (Resim 5). Çakmaktaşı, Paleolitik süreçten itibaren alet yapımında kullanılan önemli bir hammaddedir. Çok erken dönemlerden itibaren, komşu bölgelere çakmaktaşı alet endüstrisinin ihraç ediliyor olması kuvvetli bir ihtimaldir.

Mevcut çalışmalarla birlikte, son yıllarda yapılan yüzey araştırmaları, Bereketli Hilal'ın en kuzey noktalarından biri olan Adıyaman'ın, Paleolitik Çağ'dan itibaren günümüze kadar kesintisiz bir süreç içerisinde ve yoğun bir şekilde yerleşildiğini ortaya koymuştur. Diğer bir deyişle, insanoğlunun mağara yaşantısından çıkıp, yerleşik hayata, sonrasında kentleşmeye ve ondan sonrada uygarlığa doğru giden bütün adımlarını Adıyaman'da görmek mümkündür.

**Tablo:** 2013-2016 yılları arasında ziyaret edilen yerleşmeler.

| | MERKEZLER | Neo. | Kalko. | İTÇ | 2.Bin (MÖ) | 1.Bin (MÖ) | MERKEZLER | Neo. | Kalko. | İTÇ | 2.Bin (MÖ) | 1.Bin (MÖ) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| MERKEZ İLÇE | B. Turuş H. (Kuyuluk) | | ? | X | X | X | Fırlaz H. | | | | X | X |
| | K. Turuş H. | X | X | | | | Battal H. | | | | X | X |
| | Kara H. (Güzelyurt) | | | X | X | | Gre Malemez | | | X | X | |
| | Yassı H. | X | X | ? | X | | Adıyaman H. | ? | ? | ? | ? | X |
| | İnceler H. (Tirintil) | X | X | | | | Karapınar H. | | | X | X | X |
| | Giriktepe | X | X | | | | Palaş H. | ? | | | X | |
| | Kara H. | | | X | X | | Düderi H. | | X | | | X |
| | Boz H. | | | X | X | | Bebek H. | ? | ? | ? | ? | ? |
| | Külaf H. | | | | X | X | Bağdere H. | | | X | X | X |
| | Boztepe H. | | | | | X | | | | | | |
| BESNİ | Çakırhöyük | ? | ? | ? | ? | ? | İkiz H. Kuzey Koni | X | | | | |
| | Tavaş H. | | | | X | X | Mırıktil H. | | | X | X | X |
| | Kargalı H. | X | X | | X | | Zirce H. | | | | X | |
| | Yukarı Söğütlü H. | | X? | X | X | | Yukarı Hozgiş H. | ? | ? | ? | ? | ? |
| | Kutluca (Fal) H. | | | X | X | X | Hementil (Sarıkaya) H. | | | X | X | X |
| | Beşyol H. | | X | X | X | | Şambayat H. | | | X | X | |
| | Hürük H. | | | | X | | Terbizek H. | | ? | X | X | |
| | Hüyük H. | | | X | X | X | Tekağaç H. | | | X | X | X |
| | İnlice H. | X | | | | | Beşir H. | | | | | X |
| | Köseceli H. | | | | | X | Düz H. | X | | | | |
| | Levzin H. | X | | | | X | Bostancık H. | | | | X | X |
| | İznik H. | X | X | | X | | Kızılin H. | | | | X | X |
| | İkiz H. Güney Koni | X | | | X | X | Balka H. | | | X | X | |
| GÖLBAŞI-ÇELİKHAN | Kavkutlu H. | | | | X | | Azaplı H. | | | | | X |
| | Ozan H. | | | | X | | Zerban H. | | | X | X | |
| KAHTA | Ortanca H. | | | | | | Ovacık (Dodin) H. | | | | X | |
| | Kozağaç H. | | | | | X | Narsırtı H. | | | X | X | |
| SAMSAT | Gölpınar H. | | | | X | | Kuştepe H. | | | X | X | |
| | İskender H. | | | X | X | | Göltarla (Ümmülhayır) | | ? | X | X | X |

**KAYNAKÇA**

BAŞGELEN, N. (2003), *Nemrut Dağı Keşfi, Kazıları, Anıtları.* Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul.

BLAYLOCK S., (2009) *Tille Höyük 3.1*. Hertford.

BLAYLOCK, S., R. - FRENCH, D. - SUMMERS, G., D. (1990), "The Adiyaman Survey: An Interim Report" *Anatolian Studies, Vol. 40*, ss. 81-135

DÖRNER, F., K. (1999), *Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, Çev. Ülkü, V.,TTK, Ankara.

ELLIS, R. S. (1984), "The Gritille Project" *V. Kazı Sonuçları Toplantısı*, ss. 117-122.

ELLIS, R. S. (1985), "The 1983 Season At Gritille" *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, ss. 65-70.

ELLIS, R. S. (1986), "Gritille 1984" *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, ss. 261-270

EZER, S. - YAĞIZ, K., DEMİRTAŞ, F. I., ÖZÇİRİŞ, M. (2015), "Adıyaman İli Prehistorik ve Protohistorik Çağ 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları" *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 1. Cilt.* ss. 175-192

EZER, S. - YAĞIZ, K., ÖZÇİRİŞ, M., ZORLU, K. (2016), "Adıyaman İli Prehistorik ve Protohistorik Çağ 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları" *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 1. Cilt.* ss. 1-20

EZER, S., YAĞIZ, K., ZORLU, K., ÖZÇİRİŞ, M. (2016), "Adıyaman İli Prehistorik ve Protohistorik Çağ 2015 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları" *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 1. Cilt.* ss. 465-481.

GARELLI, P. (1998), "Hahhum un Relais Asyrien sur la Route Commerciale de la Cappadoce" *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi*. ss. 451-456

GOELL, T. (1974), "Samosata Archaeological Excavations, Turkey, 1967" *National Geographic Society Research Reports, 1969 Projects*, ss. 83-109

GOJKO, B. (2011), *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Museum Tusculanum Press

GÜNBATTI, C. (2012), *Kültepe-Kaniş. Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*. Kayseri

HAWKINS, J. D., WEEDEN, M. (2017) "Kizzuwatna and the Euphrates States: Kummaha, Elbistan, Malatya: Philology" M. Weeden - Lee Z. Ullmann (eds.), *Hittite Landscape and Geography*. ss. 281-294.

MOORE, J. (1993) *Tille Höyük 1*. Oxford

ÖZDOĞAN, M. (1977), *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, İstanbul.

ÖZDOĞAN, M. (2000), "Aşağı Fırat Yüzey Araştırması" O. Belli (Ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi.* ss.314-317

ÖZGÜÇ, N. (2009), *Samsat*, TTK. Ankara.

ROODENBERG, J. (1982), "Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları" *III. Kazı Sonuçları Toplantısı*, ss. 93-94.

ROODENBERG, J. (1985), "1983 Yılı Hayaz Höyük ve Civarı (Kumartepe) Kazıları" *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı* ss. 1-4.

ROODENBERG, J. (1989) "Hayaz Höyük and The Final PPNB in The Taurus Foothills" *Paléorient Vol. 15, No.1*, ss.91-101.

SUMMERS, G. D. (1993), *Tille Höyük 4*. Ankara.

THISSEN, L. C. (1985), "The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Pottery from Hayaz Höyük" *Anatolica XII*, ss. 75-130

VOIGT, M. M. (1981), "Excavations at Gritille, Turkey: 1981" *Paléorient Vol. 7, No.2*, ss.87-100

YALÇINKAYA, I. (1984), "Samsat-Şehremuz Tepesi Çevresi Paleolitik Çağ Yüzey Araştırmaları, 1982" *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* ss.13-20; 201-208.

YENER, E. (1993), "Levzin Höyük Kurtarma Kazısı 1991" *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, ss. 351-364.

YENER, E. (1994), "Levzin Höyük Kurtarma Kazısı 1992" *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* ss. 285-296

**Resim 1:** Düderi Höyük. Kalkolitik Çağ seramik parçaları.

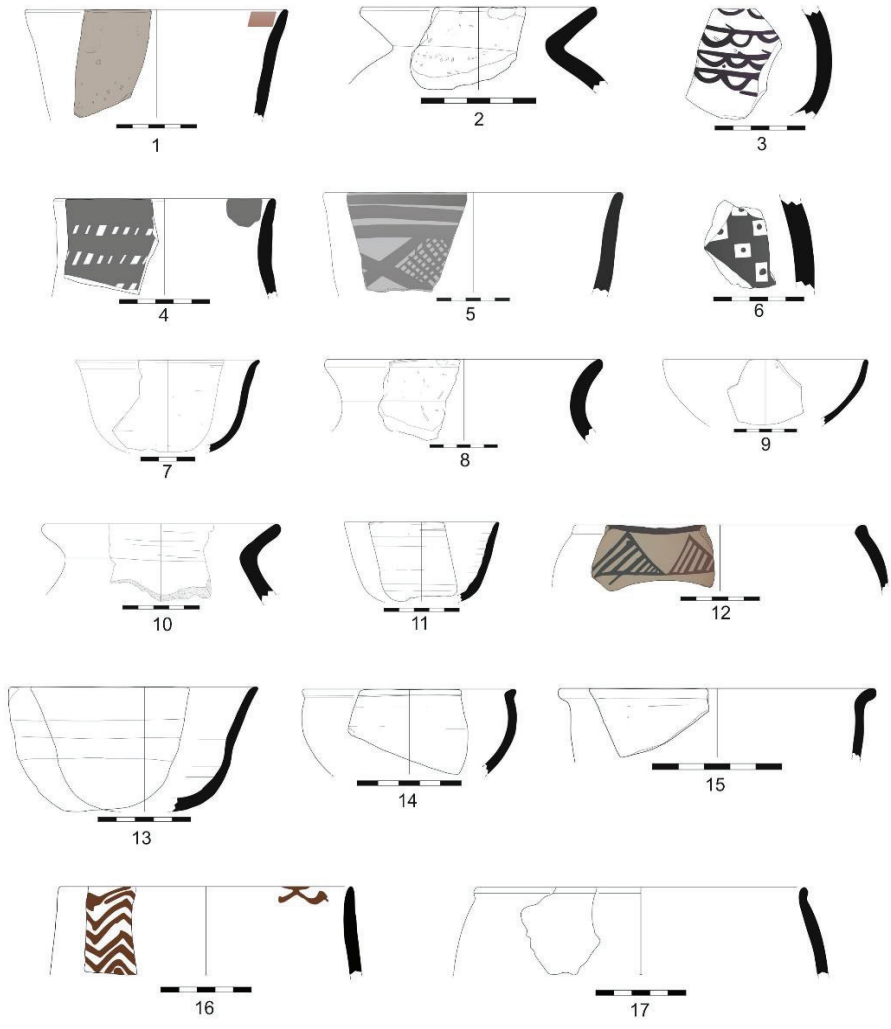


**Resim 2:** Merkez İlçe'de saptanan M.Ö. 3. ve 2. bine ait seramikler.

K. Turuş H. 1-3; Yassı H. 4-6; Karahöyük 7-9; Karapınar H. 10-12; Boz H. 13-15; Tirintil (İnceler) H. 16-17.

**Resim 3:** Besni İlçesi'nde saptanmış olan Geç Neolitik'ten M.Ö. 2. bine ait seramik örnekler. Düz H. 1-3; Kargalı H. 4-6; Terbizek H. 7-9; Fal H. 10-12; Hüyük H. 13-15

**Resim 4:** *Cyma-recta* 1a-1b; *Alabastron* tipi Suriye şişesi 2a-2b; Ağzı yivli seramik 3a-3b; *Karaz* seramiği 4a (dış)-4b (iç).

**Resim 5:** Çakmaktaşı dilgi ve çekirdekler.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460270

# TÜRKİYE'NİN DOĞU YAHUDİLERİ ÜZERİNE ETNOGRAFİK BİR ALAN ARAŞTIRMASI

*Süleyman ŞANLI*[*]

***Atıf/©:*** *Şanlı, Süleyman (2018). Türkiye'nin Doğu Yahudileri Üzerine Etnografik Bir Alan Araştırması, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1281-1293*

***Özet:*** *Tarihin eski dönemlerinden beri Anadolu'da Yahudilerin varlığına rastlanmaktadır. Tarih boyunca Anadolu'da yaşayan Yahudi topluluklarına bakıldığında Karaim, Romaniot, Aşkenaz ve Sefarad Yahudileri olarak bilinen Yahudi cemaatlerinin yaşadığı görülmektedir. Sefarad Yahudilerinin İspanya'dan gönderilmesiyle birlikte oluşan göç dalgalarının bir sonucu olarak Sefarad Yahudileri, diğer Yahudi gruplar arasında hakim Yahudi cemaati haline geldi. Yahudiler özellikle İstanbul, İzmir, Bursa ve Edirne gibi batı bölgelerinde yoğunlaşarak Osmanlı Devleti'nin farklı yerlerine dağıldılar. Yapılan bilimsel araştırma ve çalışmaların çoğu özellikle batı bölgelerinde yaşayan Yahudi cemaatleri üzerine idi. Oysa Gaziantep, Urfa, Siverek, Diyarbakır, Çermik, Mardin, Nusaybin, Cizre, Başkale ve Van gibi günümüz Türkiye'sinin doğu kesimlerinde yaşayan önemli Yahudi toplulukları da vardı.*

*Doğuda yaşayan Yahudi toplulukları üzerine yapılan bilimsel çalışmaların yetersizliği kaynak sayısının azlığından da anlaşılmaktadır. Bu çalışmada sunulan verilerin büyük bir kısmı İsrail'de gerçekleştirilen antropolojik bir alan çalışmasıyla elde edilmiştir. Doğu Yahudilerinin kültürüne dair bilgiler saha çalışması boyunca yapılan etnografik mülakatlara dayanmaktadır. Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda şuanda en azından bildiğimiz kadarıyla Yahudiler yaşamamaktadır. Bu çalışma ile bir zamanlar Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda yaşayan Yahudi topluluklarının kültürüne dair bir takım bilgiler verilmesi amaçlanmaktadır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Etnografya, Yahudiler, Kültür, Türkiye.*

*Makale Geliş Tarihi:15.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 17.10.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, suleymansanli@artuklu.edu.tr

## *An Ethnographic Fieldwork On Eastern Jews Of Turkey*

***Citation/©:*** *Şanlı, Süleyman (2018). An Ethnographic Fieldwork On Eastern Jews Of Turkey. Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1281-1293*

***Abstract:*** *The presence of Jews in Anatolia date back ancient times. Jewish communities such as Karaite, Romaniot, Ashkenazim and Sephardim lived in Anatolia throughout the history. After they were sent from Spain, Sephardim became the dominant Jewish community among the other Jewish groups as a result of the migration waves. Jews were dispersed to different parts of the Ottoman State but especially concentrated in western regions such as Istanbul, Izmir, Bursa and Edirne. Most of the scientific researches and studies were mainly on Jewish communities living in the western regions.*

*However, there were also Jews lived in the eastern part of the Ottoman State and todays Turkey. Especially they were living in the cities of Gaziantep, Urfa and Siverek, Diyarbakir, Çermik, Mardin, Nusaybin, Cizre, Başkale and Van. The scarcity of sources is also an evident of lack of the scientific works on Jewish communities living in the East. The data presented in this study were obtained through an anthropological fieldwork conducted in Israel. The information regarding the cultural heritage of the Eastern Jews is based on ethnographic interviews conducted during this fieldwork. As far as we know there are no Jews living in the east and southeast of Turkey. In this study, it is aimed to provide culture of the Jewish communities who once lived in the east and southeast of Turkey.*

***Keywords:*** *Ethnography, Jews, Culture, Turkey*

### I.TARİHSEL KISA BİR BİLGİ

Osmanlı Devleti henüz kuruluş aşamasındayken bile Balkanlar'da, Mezopotamya'da ve Anadolu'da yüzyıllardan beridir Yahudiler yaşamaktaydı. Bunlardan ilki, geleneklerini ve kültürlerini Bizans döneminden beridir sürdüren Rumca konuşan ve Romalı Yahudiler olarak bilinen Romaniot Yahudileriydi. İkincisi ise, on beşinci yüzyılda Osmanlı Devletine Doğu Avrupa'dan, Almanca konuşulan bölgelerden gelen ve Aşkenazim olarak bilinen Yahudilerdi. Bir başka Yahudi cemaati ise uyguladıkları farklı dini törenleri olan İtalyan Yahudileriydi. Ancak, Yahudilerin İspanya'dan gönderilmesinin ardından Osmanlı Devleti, özellikle Sefarad Yahudileri için ve on beşinci, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda da binlerce Yahudi'nin yerleşimi noktasında merkezi bir konumdaydı. Zamanla Sefarad Yahudileri, eski kültürel gelenekleri ve nüfusunun da yüksek olması nedeniyle Osmanlı

Devletindeki Yahudiler arasında baskın bir topluluk haline geldi. On yedinci yüzyılın sonlarına doğru, Sefarad Yahudileri diğer Yahudi cemaatlerini domine edecek kadar güçlendi (Ortaylı,1994; Lewis, 1984; Levy, 1994; Shaw, 1991; Shmuelevitz, 1984; Braude, 1982).

Osmanlı Yahudileri üzerinde çalışan araştırmacılar genellikle bu dört ana topluluğa odaklandılar. Oysa Doğu Yahudilerinin izlerine, söz konusu bu toplulukların hepsinden rastlamak mümkün. Yazılı kaynakların yetersizliği Doğu Yahudilerinin araştırılmasındaki en büyük eksikliği oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada mevcut yazılı kaynaklar ile birlikte etnografik mülakatlar ve sözlü tarih gibi araştırma yöntemleri kullanılarak veri toplanılmaya çalışılmıştır.

## II.GİRİŞ

Türkiye'deki Yahudi toplulukları üzerine çalışan tarihçiler veya araştırmacılar, genellikle doğudaki Yahudi cemaatlerini ihmal etmişler ve ağırlıklı olarak Osmanlı Yahudilerini, İstanbul Yahudilerini, İzmir ya da Trakya'daki Yahudiler üzerine araştırmalarda bulunmuşlardır (Lewis, 1984; Levy, 1994; Shaw 1991; Shmuelevitz 1984; Landau 1993). Muhtemelen, iki nedenden ötürü olduğunu düşündüğümüz sebeplerden birisi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Yahudi topluluklarına mesafenin uzaklığından dolayı ulaşmanın zorluğu. İkincisi ise, Doğu Yahudi topluluklarının, liman kentlerinde yaşayan Yahudiler, Batı Yahudileri ve Trakyalı Yahudiler ile karşılaştırıldığında önemli bir nüfusa, kayda değer bir ticarete veya kültürel faaliyetlere sahip olmadıklarından dolayı göz ardı edilmiş olabilecekleridir (Bali, 1999: 367). Bu araştırma, bir zamanlar Türkiye'nin doğusunda yaşamış ancak daha sonra İsrail'e göç etmiş bazı Yahudi topluluklarını etnografik açıdan göz önüne getirmeyi ve hatırlatmayı amaçlamaktadır.

Batıda yaşayan Yahudiler karşılaştırıldığında, Doğu Yahudileri Osmanlı devletinin daha sonraları Türkiye'nin doğusundaki en küçük gayri-müslim dini azınlık gruplarından birisini oluşturmaktaydı. Osmanlı Devletindeki Yahudilerin konumu, millet sistemi içerisinde cemaatin dini durumu ve koşullarının Doğu Yahudileri göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı Devletinin tüm bölgelerinde aynı oranda hissedildiği söylenemez. Doğal olarak kentler, kasabalar ve kırsal bölgeler arasında sosyal ve ekonomik açıdan önemli farklılıklar vardı ve İstanbul, Halep, Bursa, Edirne, Selanik, Diyarbakır, Mardin ve Musul'u eşit derecede ele almak mümkün görünmemektedir (Shmuelevitz, 1984: 29). Doğu bölgelerine yaşayan Yahudilerin bir kısmı kentlerde yaşamakta ve çok az bir kısmı da kırsal bölgelerde yaşamaktadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan, kentli diye tabir edebileceğimiz Yahudi toplulukları genellikle kendi mahallelerinde yaşamaktaydılar (Schroeter, 1994: 285). Zaken, Yahudi topluluğunun sosyal ve kültürel yaşamının genellikle Yahudi mahallesi etrafında yapılandırıldığından bahseder (Zaken, 2007:28). Her cemaatin kendi sinagogu, Hahamı, midraş (medrese) denilen ilkokulları, mezarlıkları ve bazı bölgelerde de hastaneleri vardı. Ancak, kırsal kesimde yaşayan birçok Yahudi topluluğunun şehir merkezleriyle karşılaştırıldığında daha düşük bir nüfusu vardı. Az sayıdaki ailelerden ve genellikle yakın akrabalardan oluşuyordu. Ayrıca kırsal kesimde yaşayan Yahudi cemaatlerin toplumsal hayatı ile dini örgütlenme ve yaşam tarzları açısından batıdakilere nazaran zorlukları vardı. Bazı zamanlar, topluluğa önderlik edecek yetişmiş din adamı eksikliği yaşanabilmekte ve cemaat üyeleri çoğu zaman Yahudi dini eğitimden yoksun kalabilmekteydi. Yahudi dini kurallarına göre hayvan kesimi ve et ihtiyacı çoğu zaman başka bölgelerden yetki sahibi din adamlarını gelmesi beklenirdi. Kentlerde ise Yahudi yaşamın en merkezi parçası olarak sinagog yer almakta, sadece ritüel dualar için değil, aynı zamanda eğitim ve sosyal deneyimler için Yahudi topluluğunun çocukları için bir okul vazifesini görmektedir (Zaken, 2007: 28).

## III.GÖÇ

Evrensel bir sosyal olgu olarak göç, insanların tarih boyunca zorunlu veya gönüllü de olsa maruz kaldıkları bir durumdur. Göç olayı, göç edenler bakımından insanların yalnızca bir yerden diğerine fiziksel bir hareketinden ibaret olmayıp, aynı zamanda sosyal, kültürel, ekonomik hatta duygusal ve psikolojik değişimleri de beraberinde getirmektedir. Kısacası, göç eden insanların yaşamları göç ettikten sonra tamamen değişmektedir. Hiçbir insan yıllarca belki de yüzyıllarca yaşadığı toprakları durup dururken terk edip, dilini bile bilmedikleri bir yere gitmek istemez. Dolayısıyla bütün göçlerin itme ve çekme faktörleri tarafından motive edildiğini görmekteyiz. Bu çalışmada sözü edilen Yahudilerin gönüllü olarak ya da zorunlu olarak hepsinin geçerli bir göç nedeni ve hikayesi vardı. Görüşmecilerimize Yahudilerin hepsi göç ettiğinden Türkiye'nin Doğusunda şu anda Yahudiler yaşamamaktadır.

**Tablo 1.** Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra Doğu Yahudilerinin nüfusu, 1927-1965.

| Vilayetler | Nüfus Sayımı | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| | 1927[1] | 1945[2] | 1955[3] | 1960[4] | 1965[5] |
| Gaziantep | 742 | 327 | 151 | 141 | 152 |
| Diyarbakir | 392 | 441 | 21 | 12 | 34 |
| Hakkâri | 43 | 34 | 2 | 1 | 0 |
| Mardin | 490 | 17 | 7 | 12 | 9 |
| Urfa | 318 | 234 | 11 | 2 | 14 |
| Van | 129 | 132 | 76 | 9 | 91 |
| Toplam | 2,114 | 1,185 | 268 | 177 | 300 |

## Kaynaklar

1-1927. Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri: Türkiye Nüfusu İstatistik Yıllığı / Annuaire Statistique IV (1930-31), İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatından, sayı 14, s. 61- 62, (Ankara 1931).

2-1945. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim1945 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye İstatistik Yıllığı / Annuaire Statisque de Turquie, cilt 18, no: 328, s. 46 (Ankara, 1950).

3-1955 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (Republic of Turkey, Prime Ministry, General Statistical Office), 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu, (23 October 1955 Census of Population: Population of Turkey), (Ankara, 1961).

4-1960 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu (Republic of Turkey, Prime Ministry, State Institute of Statistics, Census of Population, 23 October 1960 Population of Turkey) (Ankara 1965).

5-1965 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 23 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu (Republic of Turkey, Prime Ministry, State Institute of Statistics, Census of Population, 23 October 1965 Population of Turkey) (Ankara 1970).

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Kurtuluş Savaşı'nın başlaması ile ülkenin farklı bölgelerindeki gayrimüslimler göç etmeye başladı. Türkiye Yahudilerinin bir kısmı gönüllü veya zorunlu olarak göç etmek durumunda kaldılar. Önceleri Filistin, daha sonra İsrail'in kurulması ile birlikte, Türkiye Yahudileri için burası öncelikli bir tercih haline geldi. Göçlerden dolayı Türkiye'deki Yahudi nüfusu azalmaya başladı (Toktaş, 2006; Weiker, 1988; Toktaş, 2007).

Doğuda yaşayan Yahudiler için ise sözü edilen durum dışında göç etmeleri için ayrıca ekonomik, sosyal ve politik faktörler de etkili olmuştur. 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından başlayarak İsrail devletinin kurulmasıyla birlikte Yahudilerin doğudan göç etmesi belli aralıklarla devam etmiştir. Yazılı belgelere dayanarak Türkiye'nin doğu Yahudileri arasında bilinen ilk büyük göç hareketi, 1896'da Urfa Yahudilerine ait olduğu görülmektedir (Israelites de Turquie). Kırk iki kişiden oluşan olan on aile, Kudüs'e göç etmiştir. Topluluğun yaşlılarının hikayelerine göre, kervanlar halinde eşekler ile önce Halep'e gittiler uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Kudüs'e vardıklarını belirtmişlerdir. İlk göç eden insanlar ekonomik bakımdan fakirdi; Eşyalarının çoğunu Urfa'ya bırakmışlardı. Sadece yolculuklarını finanse etmek ve yolculuk esnasında kendilerinin ve yük hayvanlarını ihtiyaçlarını karşılayacak kadar eşya yanlarına almışlardı. Urfa ve Siverek Yahudilerinden sonra Diyarbakır'daki Çermik Yahudileri, 1916'da Kudüs'e göç etmişlerdir.

Türkiye'nin Doğu Yahudileri İsrail'e gitmek için farklı yollar ve güzergahlar kullanmışlardır. Örneğin İskenderun limanı, doğuda yaşayan Yahudiler açısından İsrail'e gitmek için önemli bir merkezdi. Gaziantep, Diyarbakır ve Urfa Yahudilerinin bir kısmı İsrail'e İskenderun limanı üzerinden kargo gemileriyle ulaşmışlardır. Doğuda yaşayan Yahudilerin aynı anda göç ettiklerini söyleyemeyiz. Önce her aileden bir veya iki kişi İsrail'e gitmiş ve bir süre oturduktan ve yaşadıktan sonra ailenin geri kalanını çağırarak yanlarına almışlardır (görüşme notları).

## IV.KÜLTÜR

Doğu Yahudilerinin göçü sadece fiziksel bir göç değil, aynı zamanda kültürel bir göç anlamına da gelmekteydi. Zengin kültürel yaşamlarının yanısıra Yahudi geleneklerini ve yemeklerini de beraberlerinde taşıdılar. Beraberinde taşıdıkları bu kültürü şimdi koruyor ve gelecek nesillere aktarıyorlar.

Türkiye'nin doğusundaki Yahudiler küçük bir dini azınlık olduklarından yaşamları ve kültürleri yerel toplumla birçok yönden iç içe geçmekteydi. Yemekleri ve giyim tarzları yerli halktan çok farklı değildi. Ancak, Türkiye'nin batısında yaşayan Yahudiler ile doğu Yahudileri arasında da bir takım kültürel farklılıklar söz konusuydu. Batı bölgelerinde yaşayan Yahudiler şehirlerde yaşıyor ve daha çok kentleşmişlerdi. Doğu Yahudileri ise küçük şehirlerde ve kasabalarda yaşıyor bu yüzden kentlileşme oranı oldukça düşüktü. Batıda yaşayan Yahudiler bankacılık ticaret gibi gelir düzeyi yüksek meslekler icra ederken, Doğudaki Yahudiler çoğunlukla terzilik, seyyar satıcılık ve esnaflık gibi meslek gruplarında varlıklarını sürdürmekteydi.

Genel olarak, doğu Yahudilerinin dini ritüelleri ve ibadet uygulamaları, Yahudi geleneklerinin ve uygulamalarının sözlü aktarımına dayanıyordu. Atalarından aldıkları geleneği muhafaza ederek bunu sürdürmekteydiler. Mesela, baba sinagogdaki dini ibadetlere katıldığında, çocuklarda bunu örnek alarak devam ettirirlerdi. Doğunun yaşam şartları ve ekonomik koşulları birçok Yahudi'nin dini pratiğini etkileyebiliyordu. Bazen sinagogdaki dini ritüellere düzenli olarak katılamayabiliyorlardı. Ancak, Purim ve Yom Kippur gibi büyük dini bayramlarda sinagoglar çok kalabalık olurdu. Dini lider olan Haham, sinagogdaki ritüel dua ve ibadetlere öncülük eden en önemli din adamıydı. Hahamlar, Yahudi toplumu içerisinde birden fazla görev icra edebiliyorlardı. Hahamlar, sinagogda Tevrat'ı okuyup açıklamalarının yanı sıra çoğu zaman Şohet (Yahudi Dini usullerine göre et kesimi yapan kişi) ve Hazan (Yahudilikte güzel sesli, duaların anlamına vakıf ve bunları okuyabilen din görevlisi) görevlerinde de bulunurlardı. Yahudilerin yaşadıkları mahallelerde Yahudi nüfusunun büyüklüğüne göre bir yada iki sinagog bulunabilmekteydi. Çünkü, sinagoglar Yahudilerin yaşamında merkezi bir yer konumundaydı. Sadece dini hizmetler sunmanın yanı sıra Yahudi çocukları için bir nevi okul olarak da vazife görmekteydi (K.2., K.3.,K.4.,K.5.).

Saha araştırması esnasında kaynak kişilerimden hiçbiri, inançlarını, dini ibadetlerini yerine getirmede yerel halk hakkında herhangi bir olay veya anlaşmazlıktan bahsetmedi.

> *"Komşularımız ile çok samimi ve iyi ilişkilerimiz vardı. Müslüman dostlarımız ile bir sürtüşme olmadı. Biz onlara, onlar da bizlere özgürce misafir oluyordu" diyor. (K.1)*

Yahudiler, Türkiye'nin doğu ve güneydoğusundaki Müslüman çoğunluk toplumu arasında varlıklarını sürdüren küçük gayrimüslim azınlıklardı. Aynı mahallede, birbirine bakan evlerde yaşadılar. Yahudilerin yaşadıkları yer

çoğunlukla Yahudi Mahallesi olarak bilinir ve yerli halk tarafından da bu şekilde adlandırılırdı. Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan kadastro ve mahkeme kayıtlarında Yahudi Mahallesi veya Yahudiyan Mahallesi (Yahudi Mahallesi) olarak geçmektedir. Mardin ve Nusaybin'deki Yahudilerin Yahudiyan Mahallesi (Yahudi mahallesi) diye adlandırdıkları mahalleleri vardı. Yahudi mahallesi, Yahudiler için fiziksel bir mekan olmasının ötesinde sosyal bir özellikde taşımaktaydı. Yahudiler arasındaki sosyal uyum ve dayanışma çok güçlüydü. Yahudi toplumunun sosyal ve kültürel hayatı genellikle Yahudi mahallesinin etrafında yapılandırıldığı söylenebilir (K.3.,K.4.,K.5). Saha araştırmasındaki mülakatımız esnasında bir görüşmecimizin ilginç bir şekilde Diyarbakır'da iken yaşadığı mahalledeki adresini unutmayıp hala hatırladığına şahit olduk. Görüşmecimiz ev adresini *"Arap Şeyh Mahallesi, Kara Sokak, numara 2. (Arap Şeyh Mahallesi, Kara Sokak, Sayı 2"* (K.6) olarak belirtti. Bir başka görüşmecimiz *"mahallede ekmek pişirip, nehirden evlerine su taşıdıklarını"* belirtti (K.1.) Yahudilerin işyerleri ise yaşadıkları mahalleden dışındaydı.

Doğuda yaşayan Yahudilerin nüfusu çok büyük değildi. En küçük Yahudi topluluğu ortalama en az elli aileden oluşuyordu. En büyüğü ise yaklaşık 150 ile 200 arasında. (K.6). Görüşmecilerimiz, ailelerin benzer özelliklerinden bahsettiler. Yahudi ailelerinin geniş ailelerden oluştuğunu, küçük bir topluluk olduklarından genelde tüm Yahudilerin birbirlerini tanıdığını ve topluluğun büyük bir çoğunluğunun birbiri ile akraba olduklarını ifade ettiler. Yahudilerin yaşadıkları evler, mimari yapıları bakımından yerel halkın evleri ile aynıydı. Ancak, evin büyüklüğü ve oda sayısı ailenin genişliği ile ailenin mali durumuna bağlıydı. Dede, baba, oğullar, kısacası aile fertlerinin hepsi aynı evde birlikte yaşıyorlardı. Doğu Yahudilerinin çoğunun kendi evleri vardı. Bazı yoksul aileler kiracıydı ve kiralık evlerde yaşıyorlardı. (K.2., K.3.,K.4.,K.5., K.6.).

Yahudiler arasındaki evlilikler her ne kadar şimdi değişmiş olsa da göç etmeden önceki dönemde erken yaşlarda gerçekleşmekteydi. Göç öncesi dönemde kızlar on dört veya on beş yaşlarında, erkekler ise on yedi veya on sekiz yaşında evlenebiliyorlardı. Yahudi toplulukları nüfusu az olduğundan ve insanlar aynı mahallede yaşadıklarından, herkes birbirini tanırdı. Bu nedenle, Doğuda yaşayan Yahudiler arasında kız arkadaş-erkek arkadaşı ilişkileri olmazdı. Aile ziyaretleri düğünler veya bayramlar vesilesiyle erkekler ve kızlar birbirlerini görür ve tanırdı. Örneğin erkek, ailesine müstakbel gelin adayı hakkında niyetini ifade ederdi. Ailesi onayladıktan sonra Yahudi toplumu içinde ve her iki aile arasında saygı duyulan bir kişi kızı istemek için arabuluculuk rolünü üstlenirdi. Doğu Yahudileri arasında yapılan düğünler genellikle cuma gecelerinde gerçekleştirilirdi. Düğün töreni,

damadın evinin avlusunda yapılırdı. Yahudiler Müslüman arkadaşlarını, komşularını ve iş arkadaşlarını da düğünlerine davet ederlerdi. Gaziantep'te bir bankada çalışan Elisabeth Haseki, meslektaşlarını düğününe davet etmiştir (K.2., K.3.,K.4.,K.5).

Doğu Yahudilerinin giyim kuşamlarının nasıl olduğuna dair sorularımıza görüşmecilerimiz genellikle yerli halkın giyim kuşamı ile aynı olduğunu ifade ettiler. Ancak, elbiseler ve giyim tarzı doğudan batıya doğru gelindiğinde daha modern hale gelmektedir. Doğuda yaşayan Yahudiler daha geleneksel kıyafetler giyerken batı bölgelerinde Yahudilerin giyim tarzı modernleşmektedir. Örneğin Cizre, Mardin ve Diyarbakır Yahudilerinin kıyafeti daha yerel ve gelenekselken, Urfa, Van ve Gaziantepli Yahudilerin daha moderndir. Ancak, Şapka ve Kılık-kıyafet kanunu geçtikten sonra erkekler pantolon, takım elbise ve şapka giymeye başladılar. Bununla birlikte kadınlar da modern kıyafetler giymeye başladılar. Başkale / Van, Urfa ve Gaziantep Yahudilerinin, doğudaki diğer Yahudi toplulukları arasında görünüş ve yaşam tarzı açısından daha modern olduğu ifade edildi (K.3.,K.4.,K.5.).

Yahudilerin yeme ve içme alışkanlıklarının yaşadıkları kültürden büyük ölçüde etkilendiğini görmekteyiz. Yemekler çoğunlukla et ve sebze gibi yemeklerden oluşuyordu. Et yemekleri arasında daha çok kuzu ve koyun etleri yenirdi. Hayvanlar kesim konusunda Yahudi dini inancına göre yetkili bir şohet veya haham tarafından kesilirse yenebilirdi. Doğu Yahudileri, tüketilen gıdaların, dini inançlarına uygun olması konusunda çok hassaslardı. Kaşer (Kosher) başka bir tabir ile Yahudi inancına göre helal yemek yemeye dikkat ederlerdi. Et ve süt ürünleri için ayrı tencereler, tavalar ve bıçaklar kullanırlardı (K.4.,K.5,K.6.)

Doğu da yaşayan Yahudi kadınlarının davranış kalıplarının, büyük ölçüde gelenekler, adetler ve din tarafından şekillendirildiğini görmekteyiz. Kadınların içinde yaşadıkları yerel toplumdan da etkilendikleri ifade edilebilir. Yahudi toplulukları tıpkı Müslüman komşuları gibi, ataerkil bir aile sistemine dayanıyordu. Kadınlar daha düşük ya da ikinci sınıf insanlar olarak görülmezdi, ama erkekler kadar eşit statüye sahip oldukları da söylenemezdi. Yahudi kadınlarının çoğu, evlerinin dışında başlarını örtmek için başörtüsü ve bedenlerinin görünmemesi için de çarşaf giyerlerdi. Ayrıca, tek başlarına pazara veya diğer halka açık (kamusal) alanlara gitmelerine izin verilmiyordu; Genellikle eşleri veya yakınları olan bir erkek onlara eşlik ederdi (K.2.,K.3,K.5.,K.6.)

Genel olarak, doğu Yahudilerinin ekonomik koşulları kırsal bir toplumun tipik bir örneği gibiydi. Nüfusun çoğunluğu fakir ailelerden oluşuyordu.

Kasaba ve şehirlerdeki Yahudiler esnaf ve sanatkârlardan oluşuyordu. Doğu Yahudileri arasında ayakkabıcılık, seyyar satıcılık, hırdavatçılık, manifaturacılık gibi meslekler yaygın olarak görülmekteydi. Yahudi toplulukları arasında zenginler birkaç aileyi geçmez ve aralarında varlıklı tüccarlar da bulunmaktaydı. Kuyumculuk mesleği ile uğraşanlar da vardı. Yahudi tüccarlar, ticaret yaptıkları yerlerin ekonomilerini geliştirmiş ve büyük katkılarda bulunarak arttırmışlardır. Yaşadıkları dönemde şehir ve köy arasındaki ulaşım zordu. Yahudiler Çerçi'lik veya Attar'lık, şehirdeki ürünleri köylere ve köylerdeki ürünleri de kentsel pazarlara taşımışlardır. Haftada bir veya iki yüklü katır veya eşekle köylere giderek alış veriş yapar, ticaretlerini genişletirlerdi. Böylece, yerel halka ekipman ve malzeme sağlayarak kırsal ve kentsel ekonominin önemli bir parçası haline gelmişlerdir. Müslüman esnaflarla, tüccarlarla da iş ortaklığı yapan çok az sayıda Yahudi'nin olduğuna dair görüşmecilerimizden bilgi edindik. Doğu Yahudileri arasında, İsrail'e göç ettikten sonrada Türkiye'de iken sahip oldukları mesleklerini İsrail'de sürdürmeye devam etmişlerdir. Ancak, belli bir zaman geçtikten sonra farklı meslekler ile meşgul olmaya başlamışlardır (K.2,K.4.,K.5,K.6.).

Doğu Yahudileri genel olarak düşük bir okuryazarlık oranına sahipti. Gaziantepli Yahudiler, okuryazarlık açısından en yüksek orana sahip Yahudi cemaati idi. Bunun dışında, Doğu Yahudi toplulukları içerisinde Haham gibi dini görevliler, okur yazarlık bakımından en çok ön plana çıkan topluluk mensuplarıydı. Dini eğitim almak için sinagoga daha çok Yahudi erkekleri giderdi. Erkeklerin sinagoga gidip ilk dini bilgilerini öğrenmesi bir nevi gelenekti. Hahamların rehberliğinde İbranice, dini dualar ve nasıl ibadet edilmeli gibi dini öğretileri sinagogda öğrenirlerdi (196). Yahudiler çocuklarını devlet okuluna göndermeden önce sinagogda dini eğitimden geçmelerine büyük önem veriyorlardı. Çocuklarını devlet okuluna göndermek istemeyen bazı dindar Yahudi ailelerinin de olduğunu belirtmek gerekir. Doğu Yahudilerinin büyük bir kısmı kızları okula göndermezlerdi. Kızlar daha çok evde annelerine ev işlerinde yardımcı olmak ve ev işlerinin nasıl yapılacağını öğrenmek için annelerinin gözetiminde bulunurlardı. Eğitimin zorunlu hale gelmesiyle birlikte kız-erkek bütün Yahudi çocuklar okula gitmeye başladılar (K.4.,K.5,K.6.).

Dini günler ve bayramlar Doğu Yahudileri için kutsal olarak kabul görüldüğünden, böyle önemli günleri de aile üyeleri birlikte kutlamaya özen gösterirlerdi. Şabat gününe ek olarak, Yahudiler tarafından kutsal kabul edilen ve Tevrat'ta da geçen beş dini bayram kutlanırdı. Bu gün ve bayramlar, Yahudi yeni yılı Rosh Hashana; Yom Kippur, Kefaret Günü; Sukkot, Çardak Bayramı; Pesah, Mısır'dan çıkışını anlatan Mayasız Ekmek

Bayramı; Fısıh Bayramı; ve Shavuot, Sina Dağı'nda Yahudileri Tevrat'ın verilmesidir.

## V. SONUÇ

Yahudilerin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yüzyıllardan beridir yaşamış olan eski dini azınlık gruplarından biri olduğu düşünülebilir. Yahudilerin bölgedeki varlığına hem İslam öncesi dönemde hem de İslam'ın bölgeye yayılmasının ardından, Osmanlı Devleti ve Türkiye'de de görülebilir. Araştırmalarımız esnasında kaynak kişilerden elde ettiğimiz bilgilere göre şu anda bölgede yaşayan Yahudi bulunmamaktadır. Farklı zaman dilimlerinde Doğu Yahudileri değişik göç yollarını takip ederek İsrail'e göç ettiler. Bu göçlerin bir kısmının gönüllü bir kısmının da zorunlu nedenlerden dolayı gerçekleştirilmiştir. Aksi takdirde görüşmecilerimizin hiçbiri doğup büyüdüğü topraklardan göç etmek istemediklerini ifade etmişlerdir.

Yahudiler bölgede yaşadıkları süre boyunca içinde yaşadıkları toplumda dini ibadet ve ritüeller dışında yerel toplumdan çok farklı bir yaşam tarzı sürdürmemişlerdir. Yahudilerin sosyal yaşamları ve kültürleri birlikte yaşadıkları yerli toplumunkiyle benzer özellikler taşımaktaydı. Dolayısıyla Yahudilerin birlikte yaşadıkları yerel toplulukların normlarını kolaylıkla benimsedikleri ve uyum sağladıkları söylenebilir.

## KAYNAKÇA

Israelites de Turquie. (1906). *Bulletin Mensuel Alliance Israelite Universelle*, 66-67.

Bali, R. (1999). Diyarbakır Yahudileri. In Ş. Beysanoğlu, M. Koz, & Diğerleri, Diyarbakır: Müze Şehir (pp. 367-389). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Braude, B. (1982). Foundation Myths of the Millet System. In B. Braude, & B. Lewis, Christians and Jews in the Ottoman Empire (pp. 69-89). New York: Holmes & Meier Publishers.

Galante, A. (1961). Histoire des Juifs de Turquie (Vol. 4). İstanbul, Turkiye: The Isis Press.

Levy, A. (1994). The Jews of the Ottoman Empire. New Jersey, USA: Darwin Press.

Lewis, B. (1952). Notes and Documents from the Turkish Archives: A Contribution to the History of the Jews. Jerusalem: Israel Oriental Society.

Lewis, B. (1984). The Jews of Islam. Princeton: Princeton University Press.

McCarthy, J. (1994). Jewish Population in the Late Ottoman Period. In A. Levy, The Jews of the Ottoman Empire (pp. 375-399). Princeton, New Jersey USA: Darwin Press.

Ortaylı, İ. (1994). Ottomanism and Zionism During the Second Constitutional Period 1908-1915. In A. Levy, The Jews of the Ottoman Empire (pp. 527-539). New Jersey, USA: Darwin Press.

Rodrigue, A. (2003). Jews and Muslims: Images of Sephardi and Eastern Jewries in Modern Times. Uniteds States of America: University of Washington Press.

Schroeter, D. J. (1994). Jewish Quarters in the Arab-Islamic Cities of the Ottoman Empire. In A. Levy, The Jews of the Ottoman Empire (pp. 285-301). New Jersey, USA: The Darwin Press.

Shaw, S. J. (1991). The Jews of the Ottoman Empire and Turkish Republic. London: Macmillan.

Shmuelevitz, A. (1984). The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries. Leiden: E.J Brill.

Toktaş, Ş. (2007). Citizenship and Migration from Turkey to Israel: A Comperative Study on Turkish Jews in Israel. East European Quarterly , XLI (2), 117-148.

Toktaş, Ş. (2006). Turkey's Jews and Their Immigration to Israel. Middle Eastern Studies , 42 (3), 505-519.

Weiker, W. F. (1988). The Unseen Israelis: The Jews from Turkey in Israel. London: The Jerusalem Centre for Public Affairs, Centre for Jewish Community Studies.

Zaken, M. (2007). Jewish Subjects and Their Tribal Chieftains in Kurdistan. Boston: Brill.

**EK 1:** Kaynak Kişiler

| Kod | Cinsiyet | Yaş | Meslek | Yaşadığı Yer |
|---|---|---|---|---|
| K1 | Kadın | 1944 | Ev Hanımı | İsrail |
| K2 | Kadın | 1939 | Ev Hanımı | İsrail |
| K3 | Kadın | 1937 | Ev Hanımı | İsrail |
| K4 | Erkek | 1931 | Emekli Memur | İsrail |
| K5 | Erkek | 1950 | Eczacı | İsrail |
| K6 | Erkek | 1933 | Tüccar | İsrail |

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.465403

# GÖKBEL KÖYÜ HAMAS KIRANI TÜMÜLÜSÜ

*Şahin YILDIRIM**

***Atıf/©:*** *Yıldırım, Şahin (2018). Gökbel Köyü Hamas Kıranı Tümülüsü, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1295-1319*

***Özet:*** *Yenice Hamas Kıranı tümülüsü; Batı Karadeniz Bölgesi'nde, Karabük İli, Yenice İlçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Karabük il merkezinin yaklaşık 30km kadar uzağında bulunan bu tümülüs, Gökbel Köyü'nde yüksek bir kayalığın zirvesinde yer almaktadır. Karabük ve çevresi Helenistik Dönem'de Paphlagonia olarak adlandırılmakta ve bölge ile aynı adı taşıyan Paphlagonia Krallığı'nın idari taksimatı altında bulunmaktaydı. Gökbel Köyü'nün hemen içinde yer alan bu tümülüs birçok defalar kaçak kazı girişimine maruz kalmıştır. Tümülüsün merkezinde dikdörtgen formlu bir ön oda ve asıl mezar odası bulunmaktadır. Mezar odası yöresel kireç taşı bloklar kullanılarak inşa edilmiştir ve yön olarak da doğu batı doğrultuludur. Yapım tekniği ve elde edilen bulgulara göre bu tümülüsde bulunan mezar yapısı, MÖ.4. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Karadeniz, Paphlagonia, Karabük, Helenistik, Tümülüs.*

## *The Tumulus Of Hamas Kıranı In Gökbel*

***Citation/©:*** *Yıldırım, Şahin (2018). The Tumulus of Hamas Kıranı in Gökbel, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1295-1319*

***Abstract****: The Yenice Hamas Kıranı tumulus is located near the village of Gökbel,which is 25km from the centre of the town in Kastamonu, in the western Black Sea region. The tumulus is located in the area known as Paphlagonia in ancient times. The tumulus has two chambers. The tomb structure lying in the centre of the tumulus. The tomb direction is east to West. The tumulus chambers were constructed with limestone blocks and formed with rectangular-planned. Unfortunately, this tumulus has been excavated many times by illegal*

*Makale Geliş Tarihi:28.09.2018 / Makale Kabul Tarihi:10.10.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
*Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, sahinyildirim@live.com
Bu tümülüsde 2015 yılında yürütülen araştırma çalışmalarına katkılarından dolayı Kastamonu Müzesi Müdiresi Nimet BAL'a teşekkür ederim.

*excavators. The tomb structure, which has according to the architectural features, is dated to the in the middle of the4th century BC.*

***Keywords:*** *Black Sea, Paphlagonia, Karabük, Hellenistic, Tumulus.*

## I. TARİHİ COĞRAFYA

Antik çağlarda Paphlagonia, Karadeniz Bölgesi'nin Batı ve Orta bölümlerini kapsamaktaydı. Paphlagonia, Pontik Alpleri ile Kuzeydeki Asia Minor platosu arasında kalan dağlık bölgenin Türkler Anadolu'ya gelinceye kadarki kullanılan adıdır (Summerer ve von Kienlin, 2010, s. 195). Strabon, (Geographika, 12, 3, 9) bugün Bartın Irmağı adıyla bilinen Parthenios Irmağı'nın Paphlagonia'nın batı sınırını oluşturduğunu, doğu sınırının ise antik çağlarda Halys olarak bilinen Kızılırmak olduğunu belirtir. Roma Çağı'nda yaşamış Plinius ise Bithynia bölgesindeki Herakleia Pontika kentinden sonra Tios-Tieion antik kentinin bulunduğunu ve kentin hemen doğusunda bulunan Billaios (Filyos) Çayı'ndan sonra, Paphlagoniaların geldiğini belirtmiş ve Paphlagonia'nın batı sınırının Billaios Irmağı ile birlikte başladığını ifade etmiştir. Bölgenin kuzey sınırını Karadeniz, güney sınırını ise, Galatia ve Phrygia oluşturmaktaydı. Paphlagonia'daki bilimsel arkeolojik araştırmalar Anadolu'nun diğer bölgelerine göre geç sayılabilecek bir tarihte, Cumhuriyet Dönemi ile birlikte başlamıştır. Bölgede yürütülen arkeolojik çalışmalar ile Paphlagonia tarihinin Orta Paleolitik Dönem'e kadar indiği ortaya çıkmıştır(Kökten, 1948; Kökten, 1951). Son yıllarda yürütülen araştırmaların sonuçları bölgenin kıyıdan uzak iç kesimlerinde Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağlarına tarihlendirilen birçok yerleşim yeri olduğunu göstermektedir (Özdoğan vd., 1997, 1998, 1999; Matthews ve Glatz, 2009). Orta Tunç Çağı'ndan itibaren bölgenin özellikle güney bölümlerinin Hitit Devleti'nin egemenliği altına girdiği anlaşılmaktadır. Hitit metinlerinde bölgenin kuzeyinde Pala, Kaşka gibi yerli kavimlerin bulundukları da anlaşılmaktadır(Ünal, 2003, s. 48-63). Hititlerin tarih sahnesinden arkasında büyük bir kargaşa bırakarak çekilmesiyle birlikte bölge önce Phyrig sonrasında ise Kimmer istilasına maruz kalmıştır(Ruge,1949, s. 2516). Karyalı Herodotos (Historia, I, 16), bölgenin bir dönem Lydia Krallığı'nın egemenliği altına girdiğini de belirtmektedir. Ancak, Paphlagonia'nın bu dönemleri ile ilgili arkeolojik veriler oldukça kısıtlıdır.

Paphlagonia'nın kıyı kesimlerinde iç bölümlerden farklı olarak Grek kentleri de bulunmaktadır. Özellikle MÖ. 8. ve 6. yüzyıllar arasında yoğunlaşan Kolonizasyon hareketleri ile birlikte Karadeniz'in neredeyse bütün staratejik

doğal liman ve iç bölgelerle ulaşıma elverişli olan ırmak ağızlarında yeni yeni kentler kurulmaya başlanılmıştır. Paphlagonia kıyılarındaki Sinope, Sesamos, Kromna, Kytoros, Ionopolis, Abanouteikhos gibi kentler bu dönem içerisinde ortaya çıkmışlar ve yürüttükleri ticari faaliyetlerle bölgenin ekonomik olarak gelişmesine çok önemli katkı sağlamışlardır(Tsetskhladze, 1994, s. 117; Tsetskhladze, 1998; Boardman, 1964, s. 245-267).

MÖ. 546 tarihi tüm Anadolu'da olduğu üzere bu bölge içinde çok önemli bir tarihtir. Bu tarihten itibaren Paphlagonia ve çevresinde Perslerin egemenliği başlar. Herodotos (Historia, I, 6), Pers egemenliği döneminde Paphlagonia Bölgesi'nin Phrygia Satraplığı'na bağlandığını belirtmektedir. Bölgenin Pers egemenliği döneminde yapılmış Kastamonu Evkaya, Donalar, Karabük Karakoyun ve Sinop Ambarkaya'daki gibi pek çok Akhaemenid etkili kaya mezarı, Pers Dönemi yerel aristokrasisinin varlıkları ile ilgili en önemli kalıntılar olarak dikkat çekerler (Karasalihoğlu, 2009; von Gall, 1966; Dökü, 2008)

Paphlagon kökenli yerli topluluklardan bahseden ilk antik kaynak ise, Homeros olmuştur. Homeros (İlyada, II 851-857), *"Erkek yürekli Pylaimenes komuta eder Paphlagonia'lılara gelmişler yaban katırlarıyla ünlü Enetler yurdundan, Kytoros'da ve Sesamos'da otururlar, Parthenios ırmağı çevresinde kurmuşlardır ünlü saraylarını, şehirleri Kromna, Aigialos ve yüksek Erythinoi'dur..."*. diye Paphlagonialıları Troia savaşındaTroialıların müttefikleri arasındaki topluluklardan birisi olarak belirtmiştir. Paphlagonialılar'dan bahseden bir diğer antik kaynak ise Karialı Herodotos'tur. Herodotos (Historia, 7, 72), Anadolu'da Persler tarafından yürütülen işgal faaliyetleri sırasında Kroisos'un fethettiği halklardan birisinin Paphlagonialılar olduğunu belirtmektedir. Herodotos ayrıca Paphlagonialılar'ın MÖ.480'de Kserkses'in ordusuna asker verdiğini de eklemektedir. Ksenophon ise Anabasis'de (Anabasis, 6, 1,1), Paphlagonia hanedanlığının Perslerin tahta geçirdiği kişiler tarafından yönetildiğini aktarmaktadır. Bu hanedanlığın isimleri günümüze kadar gelebilmiş yöneticileri: Pylaimenes, Morzios, Thuys ve Otys'tir(Summerer ve von Kienlin, 2010, s. 195).

Anadolu, MÖ. 4. yüzyılla birlikte Büyük İskender'in egemenliği altına girmiştir (Ruge 1949, s. 2516). Strabon (Geographika, XII, 3. 41), İskender'in ölümünün ardından MÖ. 3. yüzyılın başlarında Karabük-Eskipazar yakınlarındaki Kimiata'da (Kimistine), Mithradates I Ktistes tarafından

Pontus Krallığı'nın kurulduğundan bahsetmektedir. Pontus Krallığı, zamanla yayılmacı bir politika izleyerek Anadolu'daki krallıkları bir bir ilhak etmeye başlar. İlhak edilen krallıkların arasında Paphlagonia krallığı da bulunmaktadır. Ancak bu oldubittiye Anadolu'yu ele geçirmek isteyen bir diğer büyük devlet olan Roma Cumhuriyeti göz yummaz ve kendi emperyal amaçları doğrultusunda bu duruma tepki gösterir.

Strabon (Geographika, XII, 3. 1), Paphlagonia'nın Pontus Kralı VI. Mithridates Eupator tarafından nasıl işgal edildiğini de aktarmaktadır. Notlarında Paphlagonia'nın uzun sayılabilecek bir süreden beri çeşitli hükümdarlar tarafından yönetildiğini ve Paphlagonia kral soyunun tükendiği aktarılmaktadır. Strabon, Pontos ve Bithynia toprakları arasına sıkışmış olan bu küçük ülkenin Mithridates ve Bithynia Kralı Nikomedes tarafından kolay bir şekilde ele geçirildiğini ve topraklarının bu iki krallık tarafından bölüşüldüğünü de belirtmektedir.

VI. Mithridates Eupator, Paphlagonia'nın ardından Galatia ile birlikte Kappadokia'yı da işgal eder. VI. Mithridates'in yürüttüğü bu işgal faaliyetlerine Roma'nın tepkisi çok sert olur. Roma Cumhuriyeti ile üç kez savaşan VI. Mithridates, MÖ. 63'te sonlanan en son savaşta Roma Cumhuriyeti'nin en önemli generallerinden Gnaeus Pompeius Magnus'a yenilir (Mitchell 1993, s. 33; Arslan 2007, s. 459). Pompeius Magnus'un zaferinden sonra Paphlagonia, yeni kurulan Pontus et Bithynia eyaletine bağlanır ve sonrasında da bölgedeki Romanizasyon faaliyetleri hız kazanır. Eski kentler Roma idari sistemi içerisine dâhil edilir. Bununla birlikte Paphlagonia'da bazı yeni kentler de kurulur. Bu şehirlerin arasında oldukça önemli bir yere sahip olan ve Amnias nehrinin üzerinde kurulan Pompeiopolis kenti, bir dönem eyalet başkentliğini de yürütür. Kent, Paphlagonia Bölgesi içerisinde "Metropolis Sebaste" yani Paphlagonia'nın ana şehri ve kutsal şehri olarak anılmaya başlar (Marek 1993, s. 63-71; Summerer ve von Kienlin 2010, s. 115). VI. Mithridates'in oğlu Pharnakes'in ölümünden sonra Paphlagonia ile birlikte Asia Minor'un neredeyse tamamı Roma egemenliği altına girmiştir (Højte 2009, s. 121; Magie, 1950, s. 369). Bölgede yükselişe geçen bir diğer önemli kent ise Karabük yakınlarındaki Eskipazar İlçesi sınırlarında bulunan Hadrianoupolis antik kentidir.

## II. GÖKBEL HAMAS KIRANI TÜMÜLÜSÜ

Tümülüsler Paphlagonia'nın geneline dağılmış durumdadırlar ancak, Karabük, Kastamonu, Çankırı gibi Paphlagonia'nın iç bölgelerinde yer alan

eski yerleşim yerlerinde, kıyı bölgelerine oranla daha fazla sayıda tümülüs bulunmaktadır. Karabük ili ise, tümülüs yoğunluğu açısından Kastamonu'nun ardından bölgede ikinci sıradadır. Karabük'ün yoğun orman örtüsüne sahip küçük bir ilçesi olan Yenice sınırları içerisindeki Gökbel Köyü Hamas Kıranı Tümülüsü oldukça önemli bir yere sahiptir.

Hamas Kıranı tümülüsü, Gökbel Köyü'nün hemen içerisinde, köye oldukça hâkim yüksek bir tepenin üzerinde yer almaktadır(Resim 1). Tümülüsün korunan yüksekliği yaklaşık 8m, çapı ise 30m'dir. Tümülüsün deniz seviyesinden yüksekliği ise yaklaşık 570m olup, coğrafi koordinatlar olarak; 41° 12′ 38″ kuzey enlemi ile 32° 26′ 38″ doğu boylamı arasında bulunmaktadır. Ormanlık bir alan içerisinde yer alan bu tümülüs, birçok defa kaçak kazıya maruz kalmıştır. Bu kaçak kazılar neticesinde tümülüsün doğu yamacında açılan bir tünelle mezar odasına girilmiş, daha sonraları açılan bu tünel defineciler tarafından genişletilerek mezar yapısının ön odasına ait giriş kapısı dışarıdan görülebilecek bir şekilde ortaya çıkarılmıştır.

## A. Mezar Mimarisi

### 1. Dromos

Hamas Kıranı tümülüs altı mezar yapısı, dromos, ön oda ve asıl mezar odası olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Tümülüsün hemen doğu eteğinde, yüzey toprağının yaklaşık 1m kadar altında mezar yapısının dromosu ile ön odaya geçişi sağlayan giriş kapısı defineciler tarafından ortaya çıkarılmıştır(Resim 2). Dromos doğu yönüne bakmaktadır. Paphlagonia mezar geleneğinde dromoslar genellikle güney, güneydoğu ya da doğu yönüne bakmaktadır(Yıldırım, 2016; Yıldırım, 2017). Dromosun çok önemli bir bölümü kaçak kazıcılar tarafından tahrip edilmiştir. Dromosa ait bloklar, tümülüsün hemen doğu eteğinde araziye dağıtılmış bir şekilde görülebilmektedir.

Kaçak kazıcıların bu yıkıcı faaliyetlerinden sadece dromosun kuzey duvarında bulunan iki üç sıra taş blok kurtulabilmiştir. Dromosun güney duvarında ise görülebilir durumda sağlam bir taş blok bulunmamaktadır. Ancak, dromosa ait sağlam kalmış taş bloklara daha alt kotlarda rastlama olasılığı da bulunmaktadır İleride bu tümülüsde yürütülecek bir arkeolojik kazıyla dromosun yapısı hakkında daha fazla bilgi edinmek mümkündür.

Dromos'a ait taşlar ile ön oda ve asıl mezar odasında kullanılan taş blokların tümü yöresel kireç taşından imal edilmiştir. Dromosun yapımında kullanılan bu taş bloklar, mezar yapısının diğer odalarındaki muntazam örgünün aksine daha özensiz bir şekilde üst üste bindirilerek meydana getirilmişlerdir. Bundan dolayı dromosda belirgin bir duvar örgü tekniği göze çarpmamaktadır.

Arazideki kalıntılardan ve duvar izlerinden bu yapıda uzun bir dromosun tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Dromosun ölçülebilen uzunluğu 2m, genişliği 1,5m kadardır. Dromosun yüksekliği tam olarak hesaplanamamakla birlikte, mezar yapısının ön odasının giriş kapısıyla bir kıyas yapıldığında 1,7m - 1,9m arasındaki bir ölçüde olduğu hesaplanmaktadır. Dromosun mezarın ön odasının girişi ile olan bağlantı izlerine bakıldığında bir üst örtü sistemine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu üst örtü kaçak kazı faaliyetleri sırasında tamamen yok edilmiştir.

**2. Ön Oda**

Dromos'un ön oda ile birleştiği bölüm, aynı zamanda mezar yapısının ön odasının giriş kapısıdır. Kapı, söveler ve sövelerin bitiminden itibaren yukarıya doğru daralacak bir şekilde, düz taşırma tekniği kullanılarak meydana getirilen iki sıra taştan oluşturulmuştur(Resim 3). Söve üstünde yer alan taşlardan alttaki 32, üstteki taş blok ise 20cm yüksekliğe sahiptir. Ön odanın giriş kapısının bu söve üstü taşları, aynı zamanda bu ön odanın üst örtü organizasyonunu da meydana getirmektedirler. Söve üstü kapı taşlarının üzerinde ise 20cm kalınlığında 1,3m genişliğinde ve 1,3m derinliğindeki lento taşı yer almaktadır.

Ön odanın söveler arasında bulunan kapı açıklığı 80cm'dir. Yekpare bir şekilde yapılmış olan kapı sövelerinin genişlikleri 30 cm, derinlikleri de 60cm'dir. Sövelerin yükseklikleri ise toprağa gömülü oldukları için tam ölçülememiştir. Ancak ön odanın beden duvarları ile aynı ölçülere sahip olmalıdırlar. Mezar yapısının bu ön odası dikdörtgen planlıdır.

Mezar yapısının gerek ön odasında gerekse de asıl mezar odasında görülen taş işçiliği orthogonal stilde gerçekleştirilmiştir. Bu teknikte taşların yalnızca içe bakan yüzeyleri özenli bir şekilde işlenmiş, taşların dışarıda kalan ve tümülüs dolgusunun altında görülmeyen kısımları ise kaba bir şekilde bırakılmışlardır. Ön oda 1,8m uzunluğunda, 1,4m genişliğinde ve 1,8m yüksekliğinde dikdörtgen bir mekândan meydana getirilmiştir. Bu ön oda

içerisine kaçak kazıcıların doldurmuş olduğu moloz ve toprak dolgudan dolayı, mezar tabanında taş bir döşemenin var olup olmadığı anlaşılamamıştır. Ön oda tavan organizasyonu hariç toplamda dört sıra taştan meydana getirilmiştir(Resim 4, Çizim 1) Bu dört sıra taşın tabanda yer alan süpürgelik bölümü 27cm yüksekliğindedir. Süpürgeliğin hemen üzerinde bulunan ve yapıda ana beden duvarı görevi gören üst üste yerleştirilmiş iki blok taş ise isodomik duvar örgüsü tekniğindedir. Bu iki blok taşın her ikisinin de yükseklikleri 40 cm'dir. Bununla birlikte aynı duvarda taç görevini gören dördüncü blok taşın yüksekliği ise 33cm'dir. Bu taç bloğunun üzerinde 5cm kalınlığında bir silme de mevcuttur. Bu silme odanın dış giriş kapısı hariç geri kalan üç duvarının ön yüzlerinde bir bezeme unsuru olarak kullanılmıştır.

Hamas Kıranı tümülüsünün en önemli özelliği ise, hem ön odanın hem de asıl mezar odasının tavanlarında görülen üst örtü tekniğidir. Arkeoloji literatüründe yalancı kubbe, kırlangıç kuyruğu şeklinde kubbe ya da aykırı taşırma çatı örtüsü olarak bilinen bu üst örtü, her iki odanın tavanında mekânın tam ortasına gelecek şekilde konumlandırılmışlardır(Resim 5, Çizim 2).

Linear-Konsantrik taşırma ya da diğer adıyla aykırı taşırma tekniği kullanılarak oluşturulan ön odanın çatı örtüsünde üst üste üç sıra taş kullanılmıştır. Bu teknik, her iki oda da yapının taşıyıcı ana beden duvarlarının hemen üstüne uygulanmıştır. Buna göre, taşlar üst üste konulurken en alttan yukarıya doğru git gide daraltılarak çaprazlama şekilde yerleştirilmişlerdir. Böylece çatının yukarıya doğru olan mesafesi daraltılmış ve en sonunda ortaya çıkan dikdörtgen ve kare açıklıkların üzerleri de tek bir blok taşla kapatılarak yalancı bir kubbe meydana getirilmiştir. Hamas Kıranı tümülüsünün ön odasında aykırı taşırma tekniği kullanılarak oluşturulan bu çatı örtüsü 1,4m yükseklikten itibaren başlamaktadır. Ön odanın üst örtüsünde sırasıyla 20cm, 21cm ve 20 cm olarak meydana getirilmiş çapraz taş yükseklikleri ile birlikte çatı yüksekliği toplamı 61cm olarak ölçülmüştür. Üst örtüdeki 30 x 45 cm ölçülerindeki dikdörtgen kubbe açıklığının üstünü örten 20 cm yüksekliğindeki kapak taşının eklenmesiyle birlikte içte 1,8m olarak ölçülen tavan yüksekliği, dışta 2 metreye kadar ulaşmıştır.

### 3. Mezar Odası

Hamas Kıranı tümülüsünün ön odasından asıl mezar odasına girişi sağlayan kapı, yekpare üzerinde herhangi bir bezeme ya da silme olmayan iki adet söve ile bunların üzerine bindirilmiş bir lentodan oluşmaktadır(Resim 6, Çizim 3). Kapı söveleri 1,4m yüksekliğinde olup, söveler arası kapı aralığı ise 72cm'dir. Sövelerin üzerine oturduğu eşik taşının yüksekliği ise 60cm'dir. Mezar odasının ön oda girişinde, doğuya bakan söve ön yüzlerinin her ikisinin de ortalarında 6cm uzunluğunda, 2cm genişliğinde olasılıkla mezar odasının kapı kanatlarının sabitlenmesine yarayan yuva delikleri bulunmaktadır. Büyük ihtimalle metal bir zıvana ile kapı kanatları sövelere bağlanmıştı(Resim 7). Bu kapı kanatlarının oturtuldukları yuva yerleri ise sağlam durumdadır. Sövelerin her iki yanlarındaki duvarda 15cm'lik bir çıkıntı şeklinde oluşturulmuşlardır. Kapı kanatlarına ait blokların kalıntılarına ise hem kapı eşiğinde hem de mezar odasının içinde parçalanmış bir şekilde rastlanılmaktadır. Bu kapı kanatlarının cidarları kapı yuvaları ile uyumlu olup 15cm'dirler.

Hamas Kıranı tümülüsünün asıl mezar odası da tıpkı ön oda gibi orthogonal teknikte ve üst üste beş sıra yerel kireçtaşı blok kullanılarak meydana getirilmiştir(Resim 8, 9 Çizim 1). Ancak bu bloklar ön odaya oranla daha büyük ölçülere sahiptir. Asıl mezar odası 2,4m uzunluğunda, 1,7m genişliğinde ve yaklaşık 2,35m'lik bir tavan yüksekliği bulunan dikdörtgen bir mekândan meydana getirilmiştir. Mezar odasının tabanında bir taş döşeme bulunmadığı zemininin sıkıştırılmış topraktan meydana getirildiği definecilerin açmış oldukları kaçak kazı çukurlarından anlaşılmaktadır. Asıl mezar odasında ön odaya oranla bir sıra daha fazla taş kullanılmıştır. Ancak bu taş sırası fazlalığı asıl mezar odasının ön odaya oranla daha düşük bir kotta inşa edilmesinden kaynaklanmaktadır. Esasen ön oda ile asıl mezar odası inşa edilirken, ilk önce daha düşük kotta bulunan asıl mezar odasının inşa edildiği sonrasında da ön odanın yapıya eklemlendiği duvarların birleşim yerlerinden anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte ön oda ile asıl mezar odasında kullanılan blokların ölçülerinin birbirlerinden farklı olduğu görülür. Asıl mezar odası, ön odaya oranla daha büyük ölçülerdeki taşların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Asıl mezar odasında tabandan itibaren ölçülebilen taş yükseklikleri ise şöyledir: Taban seviyesinde bulunan ve aynı zamanda süpürgelik işlevi de gören blok 27cm yüksekliğindedir. Süpürgelik üstünde

bulunan ve mezar odasının ana beden duvarlarını oluşturan bloklardan en alttaki taş yüksekliği 40cm'dir. Bunun üzerinde yer alan iki blok taşın yükseklikleri eşit olup her ikisi de 50cm yüksekliğindedir. Üstte taç vazifesi gören silmeli blok taşın yüksekliği de yine en alttaki blok gibi 27cm'dir.

Mezar odasının üst örtüsü de tıpkı ön odadaki gibi linear konsantrik taşırma ya da diğer adıyla aykırı taşırma tekniğinde inşa edilmiştir(Resim 10, Çizim 2). Hem ön odanın hem de asıl mezar odasının tavanlarındaki baklava dilimini andıran ilk sıra blok taşların uçları, doğuda, kapı girişlerinin olduğu bölümlerde aralık bırakılmışlardır. Batı yönüne bakan blok taşların uçları ise kapalıdır. Mezar odasının üst örtüsü 1,94m yükseklikten itibaren başlamaktadır. Mezar odasının üst örtüsünde sırasıyla 20cm, 22cm ve 19 cm olarak meydana getirilmiş çapraz taş yükseklikleri ile birlikte çatı yüksekliği toplamı 61cm olarak ölçülmüştür. Asıl mezar odasında da tıpkı ön odadaki gibi üst örtünün kubbe açıklığı 20 cm yüksekliğindeki bir kapak taşının eklenmesiyle kapatılmıştır. Bu kapak taşının eklenmesi ile birlikte içte 1,8m olarak ölçülen tavan yüksekliği, yapının dış tarafında 2,55 m'ye kadar ulaşmıştır. Tavanı meydana getiren blokların bazıları, tümülüs dolgusunun ağırlığına dayanamayarak kırılmışlardır.

Bununla birlikte bir zamanlar mezar odasının içinde mezar sahibinin mezarıyla bağlantılı olabilecek bir kline, lahit ya da mezarla bağlantılı olabilecek başka bir emareye rastlanılmamıştır. Belki mezara ait kalıntılar kaçak kazıcılar tarafından tahrip edilerek tümülüs dışarısına çıkarıldı ya da asıl mezar odasının zemininin toprak olmasından dolayı bir inhumasyon gömünün varlığı söz konusuydu ancak elimizde herhangi bir veri olmaması mezar türü hakkında yorum yapmayı oldukça güçleştirmektedir. Gerek ön oda gerekse de asıl mezar odasının bazı duvarları defineciler tarafından başka bir oda bulabilmek amacıyla kırılarak tahrip edilmişlerdir(Resim 11, çizim 4).

## III. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Paphlagonia bölgesi yazımızın giriş bölümünde de belirtildiği üzere tümülüs yoğunluğu açısından oldukça zengindir(Leonhard, 1915, s.141, 225; Jacopi, 1937, s. 3-26; Jacopi, 1938, s. 3-43; Gökoğlu, 1952, s. 47-57; von Gall, 1966, s. 114-115; Belke, 1996, s. 203; Marek, 2003, s. 28; Marek, 2007, Matthews and Glatz, 2009; Johnson, 2010). Özellikle Pompeiopolis antik kentinin bulunduğu Taşköprü ve çevresi, bölgede tümülüs yoğunluğunun açısından çok yoğun bir bölgedir. Paphlagonia'da Taşköprü'den sonra

Safranbolu, Eflani, Ovacuma, Daday, Çankırı ve Boyabat çevresinde de çok sayıda tümülüs bulunmaktadır.

Erken Demir Çağı'ndaki göçlerle Balkanlar üzerinden Trakya ve Anadolu'ya gelen Trak orjinli(Vassileva, 2012, 243-244) kavimlerinden birisi olan Paphlagonialıların bölgeye gelirken beraberlerinde tümülüs tipi mezarları da getirdikleri anlaşılmaktadır. Paphlagonia'daki tümülüslerden kazı sonuçları henüz yayımlanmamış olan ve Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen Kastamonu, Daday, Elmayazı Köyü'ndeki Kadironbaşı Tümülüsü hariç neredeyse hepsi Hellenistik ve Roma Çağlarında inşa edilmişlerdir. Paphlagonia aynı zamanda kaya mezarlarının yoğunluğuyla da dikkati çeker. Özellikle de MÖ. 5 ve 4. yüzyıllara tarihlenen Pers etkisindeki Donalar, Salarköy, Terelik, ve Karakoyunlu gibi anıtsal ölçülerdeki kaya mezarları, bölgenin mezar geleneği açısından oldukça önemli örneklerdir (Summerer ve von Kienlin, 2010, s. 195-222; Dökü, 2008; Karasalihoğlu, 2009, s. 54-71; Vassileva, 2012, 243-252) (Resim 12).

Paphlagonia tümülüs altı mezar mimarisinde birçok farklı tip ve türde tümülüs altı mezar odası örneği vardır(Yıldırım, 2015; Yıldırım, 2016; Yıldırım, 2017). Özellikle Geç Klasik ve Erken Hellenistik dönemlere tarihlendirilen mezar odalarında görülen bazı uygulamalar, Trakya(Yıldırım, 2008; Yıldırım, 2016) ve Bithynia örnekleri ile oldukça benzeşmektedir. Paphlagonia'da Karabük'e bağlı Yenice, Safranbolu, Eflani ve Kastamonu'ya bağlı Daday, Araç ilçelerindeki köylerde bulunan tümülüslerin çok önemli bir bölümünde, Trakya ve Bithynia tümülüsleri ile çağdaş ve benzer mimariye(Yuvarlak ya da dörtgen planlı mezar odaları) sahip tümülüs altı mezar odaları bulunmaktadır. Ancak, mezar tiplerinin çeşitliliği açısından Paphlagonia tümülüsleri, Trakya ve Bithynia tümülüslerine oranla çok daha zengindir.

Paphlagonia'da bilimsel arkeolojik kazıların oldukça yetersiz olması tarihlendirmeye büyük bir engel teşkil etse de, bu bölgede Hellenistik Dönem'de yerel aristokrasi arasında tümülüs tipi mezarların kullanımının arttığını gösteren birçok örnek bulunmaktadır. Paphlagonia tümülüslerinde tek başına lahit ve doğrudan inhumasyon gömü gibi örneklerin yoğunluğu da bölgesel ve yöresel geleneklere göre değişiklik göstermektedir.

Ancak, Hamas Kıranı Tümülüsü sahip olduğu farklı üst örtüsü ile Paphlagonia'daki diğer tümülüs altı mezar odalarından ayrışmaktadır. Bölgedeki bindirme tavan, linear konsantrik taşırma ya da bir başka adıyla

aykırı taşırma tekniğinde bir üst örtüye sahip olan tek tümülüs altı mezar yapısıdır. Bu tip üst örtüye sahip tümülüs altı mezar yapılarına İonia, Bithynia, Galatia ve Thrakia'da sık rastlanılmaktadır. Anadolu'daki bu tipteki en erken örnek Efes yakınlarındaki Belevi tümülüsündedir. MÖ. 6. yüzyıla tarihlendirilen (Mansel, 1943, s. 46, 48; Kasper, 1978, s. 393-394; Archibald 1998, 284) Belevi tümülüsündeki mezar yapısının ön odasının üst örtüsü, aykırı taşırma tekniğindedir ve iki sıra taştan meydana getirilmiştir. Bu, diagonal bindirme prensibine göre oluşturulan kubbe örtüsünün Hellenistik Dönemle birlikte yaygınlaştığı görülmektedir. Batı Anadolu'da çok erken dönemlerden beri ahşap konut mimarisinde kullanılan bu çatı tipinin zamanla taş yapılara uyarlandığı belirtilmektedir(Mansel, 1943, 53; Mansel, 1974, 189; Fedak 1990, 171; Theodossiev, 2007, s. 603). Buna dair ahşaptan yapılmış örnekler Anadolu'da halen kullanılmaktadır. Selçuklu Dönemi'nden bu güne tarihlenen, üst örtüsünde aykırı taşırma tekniğiyle inşa edilmiş kubbe ya da tavan bulunan birçok dini ve sivil mimarlık yapısına İzmir, Erzurum, Erzincan, Malatya, Kars, Bayburt, Gümüşhane, Bitlis ve Artvin gibi illerde rastlamak mümkündür(Karpuz, 1984, s.28). Buralarda görülen örnekler, bu üst örtü tipinin Anadolu mimarisinde oldukça uzun bir süre kullanıldığının bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

Aykırı taşırma tekniğiyle inşa edilmiş bir tümülüs altı mezar yapısıyla Türkiye Trakyası'nda henüz karşılaşılmamış olsa da, Bulgaristan'da Mezek'deki Kurtkale tümülüsünde, Plovdiv yakınlarındaki Golemija Ajgar köyündeki bir tümülüsde ve Strelcha'daki Zhaba tümülüsünde Hamas Kıranı Tümülüsü ile benzer teknikte meydana getirilmiş üst örtü örnekleri bulunmaktadır. Bulgaristan'da bulunan bu örnekler MÖ. 4. yüzyılın sonu ile MÖ.3. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir(Theodossiev, 2007, s. 603). Yine Bulgaristan'da Shipka yakınlarında bulunan ve MÖ. 4. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen Ostrusha tümülüsündeki lahit biçimli mezar odasının tavanı da aykırı taşırma tekniği görünümü verilmiştir. Ostrusha tümülüsünde görülen imitasyon üst örtü, bu yönüyle Bulgaristan'daki diğer aykırı taşırma çatılardan ayrışmaktadır(Kitov, 1994; Theodossiev, 2007, 606; Vassileva, 2012, 247).

Anadolu'da aykırı taşırma teknikli üst örtüye sahip çok sayıda tümülüs altı mezar odası bulunmaktadır. Bithynia'da bulunan örnekler arasında Mansel tarafından yayımlanan Gemlik tümülüsü MÖ. 4. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir (Mansel, 1974, s. 181-190; Theodossiev, 2007, s. 602-

604). Yine Arif Müfid Mansel tarafından MÖ. 4. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Mudanya tümülüsü de aykırı taşırma kubbeli mezar odalarının Anadolu'daki en önemli örnekleri arasında bulunur(Mansel, 1944; Mansel, 1946, s. 1-12). Bithynia'da, Mansel tarafından aykırı taşırma üst örtülü mezarlar arasında verilen Balıkesir Kepsut ile Manisa Musahocaköy'de bulunan tümülüs altı mezar yapıları da Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmektedirler( Mansel, 1974, s. 185, 187).

Bunlara ek olarak Bursa il merkezinde yürütülen kurtarma kazılarında bulunan aykırı taşırma üst örtülü Görükle tümülüs altı mezar odası içindeki buluntulardan dolayı MÖ. 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir(Şahin, 2009, s. 30; Şahin, 2012, s. 51).

MÖ. 4. yüzyıla tarihlendirilen bir başka örnek ise Bithynia dışında Phrygia'da bulunmaktadır. Eskişehir'de, İğdir Köyü sınırlarında bulunan bir tümülüsde aykırı taşırma üst örtülü bir mezar yapısı ortaya çıkarılmıştır. Bu tümülüs seramik buluntularından ötürü MÖ. 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir(Tokgöz, 1975, s. 152). Yine Phrygia'da, Hierapolis antik kentinde bulunan dairesel krepisli TP1 ve TP92 adı verilen iki tümülüsün mezar odalarında da aykırı taşırma tekniğinde yapılmış bir üst örtüye rastlanılmıştır. Hirerapolis'in dairesel krepisli tümülüslerinin üst örtüleri, bu iki tümülüs altı mezar yapısı hariç tonoz şeklindedir ancak Ronchetta, bu iki tümülüsünde üst örtülerinin tonoz şeklinde yapılmama nedenini yüksek maliyet giderleri olarak göstermektedir. Aykırı taşırma kubbeye sahip her iki tümülüs de Geç Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmektedir. (Ronchetta, 2016, s. 584-587).

Galatia'da da aykırı taşırma üst örtülü birçok tümülüs altı mezar yapısı bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemlisi Remzi Oğuz Arık tarafından kazılan Karalar C tümülüsüdür (Arık, 1934, s. 162-165). Karalar C tümülüs altı mezarın hem ön odasının hem de arka odasının üst örtüleri, Hamas Kıranı tümülüsünde de görüldüğü üzere aykırı taşırma tekniğiyle oluşturulmuştur. Aynı şekilde Phrygia'nın başkenti Gordion'da Amerikalılar tarafından yürütülen kazılarda "O Tümülüsü" adı verilen yığma tepenin altında da aykırı taşırma teknikli iki odalı bir mezar yapısı ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarın da hem ön oda hem de asıl mezar odalarının üst örtülerinde aykırı taşırma teknikli üst örtü uygulanmıştır. Ortaya çıkarılan bu mezar yapısı, Amerikalılar tarafından MÖ. 2-1. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir (Young, 1956, s. 251). Bu tipin yine yakın bir benzerine

Ankara İli, Nallıhan İlçesi, Yalacık Köyü yakınlarında rastlanılmıştır. Bu ortaya çıkarılan tümülüs altı mezar odası da yine Galatlarla ilişkilendirilmekte ve MÖ. 2-1. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir (Mermerci-Yağcı, 1991, s. 165).

Ancak, Belevi tümülüsünün ön odasıyla başlayan bu farklı üst örtü tipinin köken olarak Thrakia ya da Galatia ile değil de Ege dünyası ile bağlantılı olması daha kuvvetli bir ihtimaldir(Mansel, 1943, s. 25-34; Mansel, 1946, s. 9). Hellenistik Dönem'de Batı Anadolu'dan mezar mimarisinde uzmanlaşmış taşçı ustaları ve mimarların, Thrakia ve çevresindeki tümülüslerin inşasında aktif bir şekilde rol aldıklarına yönelik olarak son yıllarda yapılmış oldukça ciddi araştırmalar bulunmaktadır(Tsetskhladze, 2005, s. 37-94; Yıldırım, 2008, 67). Olasılıkla bu gezici ustalar ve mimarlar aykırı taşırma üst örtülü bu mezar tipini Thrakia'ya da götürdüler. Galatlar'ın da bu mezar tipini Thrakia'da görmüş ve benimsemiş olmaları daha yüksek bir ihtimal olarak görülmektedir(Rousseva, 2000, s. 116-117; Mitchell, 2001, s. 55-58). Galatlar tarafından tarafından ister Thrakia'da isterse Anadolu'da tercih edilip benimsenmiş olsun, bu mezar üst örtü tipinin çıkış yerinin Batı Anadolu kökenli olması hiç de şaşırtıcı olmayacaktır.

Aykırı taşırma teknikli üst örtüye Anadolu'da sadece tümülüslerde rastlanılmamaktadır. Tümülüs örneklerine oranla çok daha geç bir döneme MS. 2. yüzyıla tarihlendirilen Milas'daki Gümüşkesen gömü anıtı da aykırı taşırma tekniğindeki çatı organizasyonuyla dikkati çekmektedir(Mansel, 1946, s. 9; Fedak, 1990, s. 171).

Hamas Kıranı tümülüsü birçok defalar kaçak kazılara maruz kaldığı için tarihlemeyi kolaylaştıracak herhangi bir bulgu elde etmek mümkün olmamıştır. Bu mezarı tarihlendirmeye yardımcı olabilecek bölgedeki yegane örnek ise bir tümülüs altı mezar odası olmayıp, kaya mezarıdır. Paphlagonia'da, Safranbolu ilçesi sınırları içerisinde yer alan bu kaya mezarında Phryg ve Pers etkileşimleri görülür(von Gall, 1966, 73-82; Johnson, 2010, 353; Vassileva, 2012, 145). Bu kaya mezarın karşılıklı anta duvarlarındaki pilasterlerin arasında üç adet sütun bulunmaktadır. Yapının üçgen alınlıklı fasadında Phryg etkisi sezilir. Sütun başlık ve kaidelerinde de Akhamenid etkisi dikkati çeker. Karakoyunlu kaya mezarının iç yapısında beş ayrı mezar odası vardır(Çizim 5). Üst katta bulunan iki mezar odasından kuzeydeki odanın tavanında, ana kayaya oyulmuş, beş kademeden oluşan aykırı taşırma teknikli bir üst örtü tezyinatı bulunmaktadır(Resim 13, Çizim

6). Mimari özelliklerinden dolayı bu kaya mezarı araştırmacılar tarafından MÖ. 4. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir(Fedak, 1990, 170-172; Johnson, 2010, s. 353; von Gall, 1966, s. 73-82; Vassileva, 2012, 247). Ayrıca bölgedeki tümülüsler üzerinde yürütülen arkeolojik araştırmalar, bunların önemli bir bölümünün MÖ. 4. yüzyıl civarında inşa edildiklerini göstermektedir. Bu ve buna benzer bulgular, Hamas Kıranı Tümülüsü'nün MÖ. 4. yüzyılın ortalarına tarihlendirilebileceğini düşündürmektedir.

İleride bu tümülüsde gerçekleştirilecek bir kurtarma kazısı ile yapıyı kesin bir şekilde tarihlemeye yardımcı olabilecek verilerin elde edilmesi mümkün olacaktır.

**ANTİK KAYNAKÇA**

Herodotos, *Herodot Tarihi*. Çev. M. Ökmen, İstanbul, 1991.

Homeros, *İlyada*. Çev. A. Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1994.

Strabon, *Coğrafya*. Çev. A. Pekman, İstanbul, 2003.

Pausanias, *Description of Greece*. Vol. IV, Çev. W. H. S. Jones.

Plinius, *Doğa Tarihi*. Çev. İ. Pastırmacı, İstanbul, 2017.

**KAYNAKÇA**

Archibald, Z. S. (1998), The Odrysian Kingdom of Thrace, Oxford Monographs Classical Archaeology, Clarendon Press, Oxford.

Arık, R. O. (1934), Karalar Hafriyatı, *TAD*, 2: s. 102-165, Ankara.

Arslan, M. (2007), *Mithradates VI. Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul.

Belke, K. (1996), Paphlagonien und Honōrias, *Tabula Imperii Byzantini 9*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Boardman, J.(1964), *The Greeks Overseas*, Thames and Hudson, London.

Dökü, F. E. (2008), *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*. Yayımlanmamış Doktora tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.

Dökü, F. E., Dinç, G. ve Şimşek, F. (2010), *Paflagonya Heykelleri Hakkında Notlar*. Ege Yayınları, İstanbul.

Fedak, J. (1990,) Monumental Tombs of the Hellenistic Age A Study of Selected Tombs from Pre-Classical to the Early Imperial Era, University of Toronto Press, Toronto.

Gökoğlu, A. (1952), *Paflagonya: Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*. Doğrusöz Matbaası, Kastamonu.

Højte, J. M. (2009), Mithridates VI and The Pontic Kingdom, Højte, J. M. (ed.), Black Sea Studies 9: s. 95-107. Gylling.

Jacopi, G. (1937), Mission e archeologica italiana in Anatolia relazione sulla prima campagna esplorativa, *Bollettino del Reale Istitutodi Archeologia e Storiadell'Arte* 7: s. 3-26.

Jacopi, G. (1938), Esplorazioni e studi in Paflagoniae Cappadocia, *Bollettino del Reale Istitutodi Archeologia e Storiadell'Arte* 8: s. 3-43.

Johnson, P. (2010), *Landscapes of Achaemenid Paphlagonia*. Yayımlanmamış doktora tezi, University of Pennsylvania.

Karasalihoğlu, M. (2009), Paphlagonia Kaya Mezarları. *Üsküdar'a Kadar Kastamonu*: s. 54-71. İstanbul.

Karpuz, H. (1984), Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Kasper, S. (1978), Der Tumulus von Belevi, The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology Ankara-İzmir 23-30/IX/1973, Ekrem Akurgal (ed.): s. 393-394, Ankara.

Kitov, G. (1994), Trakiiski grobnichno-kultov kopleks v mogilata Ostrusha krai Shipka. İçinde Problemi na Izkustvoto27/4: s. 12-20, Sofya.

Kökten, İ. K. (1948), 1947 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları. *Belleten*, Cilt: XII, Sayı45: s. 223-226.

Kökten, İ. K. (1951), Kuzeybatı Anadolu'nun Tarihöncesi Hakkında Yeni Gözlemler, *DTCF Dergisi* IX, Sayı 3: s. 201-209.

Leonhard, R. (1915), *Paphlagonia; Reisen und Forschungen im nörlichen Kleinasien*. De Gruyter, Berlin.

Magie, D. (1950), *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*. II vols. Princeton University Press, Princeton.

Mansel, A. M. (1943), Trakya Kırklareli Kubbeli Mezarları ve Sahte Kubbe ve Kemer Problemi, TTK Basımevi, Ankara.

Mansel, A. M. (1944), Mudanya Hafriyatına Dair Kısa Rapor, Belleten, 8/29: s. 147-148, Ankara.

Mansel, A. M. (1946), Mudanya Mezar Binası, Belleten, 10/37: s. 1-12, Ankara.

Mansel, A. M. (1974), Gemlik Tümülüs Mezarı, Belleten, 38/150: s. 181-190, Ankara.

Marek, C.(1993), *Stadt, Äraund Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Istanbuler Forschungen, Tübingen.

Marek, C. (2003), *Pontus et Bithynia; die Römischen Provinzen im norden Kleinasiens*. Zabern, Mainz.

Marek, C. (2007) Paphlagonia, BNP, 10, H. Cancik, H.Schneider(eds.): s. 477-479, Boston, Brill.

Matthews, R. ve Glatz, C. (2009), *At empires' edge; Project Paphlagonia, regional survey in North central Turkey*. British Institute of Archaeology at Ankara, London.

Mitchell, S. (1993), *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor. Vol. I: The Celts and the Impact of Roman Rule*, Oxford University Press, Oxford.

Mitchell, S. (2001), *Anatolia Land Men and Gods in Asia Minor I: The Celts and the Impact of Roman Rule*, Clarendon Press, Oxford.

Özdoğan A., Marro C., Tibet, A.(1997), Kastamonu Yüzey Araştırması 1995 Yılı Çalışmaları, *Araştırma Sonuçları Toplantısı 14.2*: s. 303-330. Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara.

Özdoğan A., Marro C., Tibet, A., Kuzucuoğlu, C. (1998), Kastamonu Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları, *Araştırma Sonuçları Toplantısı 15.2*: s. 63-104. Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara.

Özdoğan A., Marro C., Tibet, A. (1999), Kastamonu Yüzey Araştırması 1997 Yılı Çalışmaları, *Araştırma Sonuçları Toplantısı 16.2*: s. 219-244. Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara.

Ronchetta, D. 2016), The Significance of the Tumulus Burial among the Funeral Buildings of Hierapolis og Phrygia, içinde Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millenium BC, Henry, O., Kelp, U.(Eds.): s. 513-588, Berlin.

Rousseva, M. (2000), *Thracian Cult Architecture in Bulgaria*, Sofia-Jambol.

Ruge, W. (1949), Paphlagonia, *RE*, XVIII: s. 2516-2537. Stuttgart.

Summerer, L. (2011). Pompeiopolis I: Eine Zwischen bilanznach fünf Kampagnen (2006-2010). L. Summerer (ed.): s. 3-15. Langeweissbach.

Summerer, L. ve Von Kienlin, A.(2010), Achaemenid Impact in Paphlagonia: Rupestral Tombs in the Amnias Valley. J. Nieling and E. Rehm (eds), *Achaemenid Impact in the Black Sea Communication of Powers*: s. 195-222. Gylling.

Summerer, L. ve Von Kienlin, A. (2013), Pompeiopolis: The Metropolis of Paphlagonia. Bru, Hadrien (ed.),*L' Anatolie des peuples, descités et descultures: IIemillénaire av. J.-C. – Ve siècleap. J.-C. ; colloque international de Besançon - 26 - 27 novembre 2010. Band 2: Approches locales et régionales: s.*115-126. Presses Univ. De Franche-Comté, Besançon.

Şahin, M. (2009), Görükle Mezarı Kurtarma Kazısı 2006 Yılı Sonuç Raporu, Kazı Sonuçları Toplantısı, 30/ 4, s. 25-38, Ankara.

Şahin, M.(2012), Kırlangıç Kuyruğu Çatılı Görükle Mezarı, *Bursa'da Zaman*, 2: s. 51-53, Bursa.

Theodossiev, N. (2000), *North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC*. BAR Series, Oxford.

Theodossiev, N.(2007), The Lantern-Roofed Tombs in Thrace and Anatolia: Some Evidence about Cultural Relations and Interaction in the East Mediterranean, *in Thrace in the Graeco-Roman World: Proceedings of the 10th International Congress on Thracology, Komotini Alexandroupolis*, *18-23 October 2005*, A. Iakovidou (ed.) National Hellenic Research Foundation: s. 602-613, Athens.

Tokgöz, D. (1975), İğdır Tümülüs Kazısı Raporu, *TAD*, 22/2: s. 151-157, Ankara.

Tsetskhladze, Gocha R. (1994), Greek Penetration of the Black Sea, *The Archaeology of Greek Colonization. Essays Dedicated to Sir John Boardman*, G. Tsetskhladze, Franco De Angelis (eds.), Oxford University Committee for Archaeology, Monograph 40: s. 111-135, Oxford.

Tsetskhladze, G. (1998), The Greek Colonization of the Black Sea Area: Stages, Models, and Native Population, *The Greek Colonization of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, Franz Steiner Verlag Stuttgart, Stuttgart.

Tsetshkhladze, G. R. (2005), İskit ile Thrak Kral ve Seçkin Mezarlarını Kim İnşa Etti?, S. Atasoy (ed.),*Karadeniz'in Tarih ve Arkeolojisi Üzerine*: s. 37-94. Ege Yayınları, İstanbul.

Ünal, A. (2003), *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Vassileva, M. (2012), The Rock-Cut Monuments Of Phrygia, Paphlagonia and Thrace: A Comparative Overview. The Black Sea, Paphlagonia,Pontus and Phrygia in Antiquity, Aspects of archaeology and ancient history, Tsetskhladze, G. R. (ed.), BAR International Series 2432: s. 243-252, Oxford.

Von Gall, H. (1966), *Die Paphlagonischen Felsgräber; eine Studie zur kleinasiatischen Kunst geschichte*. Istanbuler Mitteilungen, Tübingen.

Wace, A. J. B. (1956), Mycenae 1939-1955. Part I. preliminary report on the excavations of 1955, *Annual of the British School at Athens 51*: s. 103-122.

Yıldırım, Ş. (2008), *Doğu Trakya'da Mezar Tepelerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi*. Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara.

Yıldırım, Ş. (2016), The Emergence and the Development of Tumuli in Eastern Thrace, içinde Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millenium BC, Henry, O., Kelp, U.(Eds.): s. 359-372, Berlin.

Yıldırım, Ş. (2015), The Rescue Excavation of the Selmanlı Tumulus in Kastamonu, The Danubian Lands Between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC-10th Century AD)Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities, G. R. Tsetskhladze, A. Avram, J. Hargrave (eds.): s. 445-452, Oxford.

Yıldırım, Ş. (2016), The Rescue Excavation of the Hacılarobası Tumulus, The Black Sea in the Light of New Archaeological Data and Theoretical Approaches Proceedings of the 2nd International Workshop on the Black Sea in Antiquity, M. Manoledakis (ed.): s. 225-238, Oxford.

Yıldırım, Ş. (2017), Paphlagonia'da Bir Tholos Mezar: Kayı Köyü Tümülüsü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları 155: s. 127-140, İstanbul.

Young, R. S. (1956),The Campaign of 1955 at Gordion: Preliminary Report, AJA, 60/3: s. 249-266.

Young, R. S. 1981. *Three Great Early Tumuli.*University of Pennsylvania Press, Philadelpheia.

**Resim 1:** Hamas Kıranı Tümülüsü doğudan görünüm(Ş. Yıldırım).

**Resim 2:** Hamas Kıranı Tümülüsünün parçalanan dromosu ve ön odanın giriş kapısı(Ş. Yıldırım).

**Resim 3:** Ön oda girişi ve ön odanın batıdan doğuya görünümü(T. Alsan).

**Resim 4:** Ön odanın güney duvarından görünüm(T. Alsan).

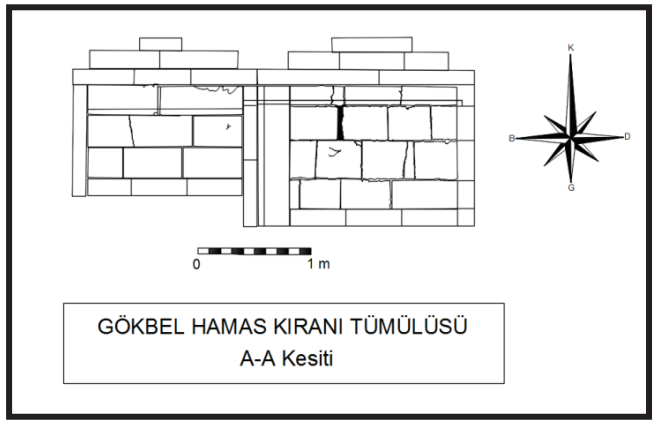


**Çizim 1:** Hamas Kıranı Tümülüs altı mezar yapısının A-A kesiti(G. Laçin, Ş. Yıldırım).

**Resim 5:** Hamas Kıranı Tümülüsü'nün ön odasında görülen aykırı taşırma tekniğinde yapılmış kubbe örtüsü(T. Alsan).

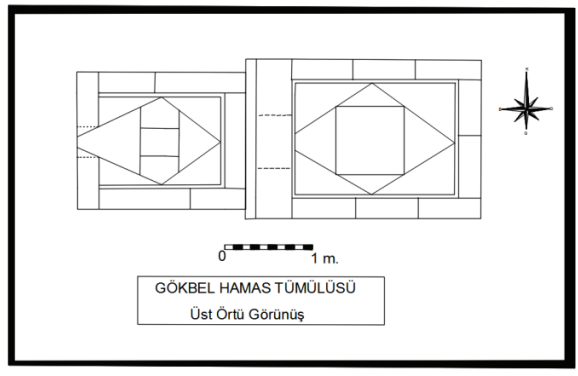


**Çizim 2:** Hamas Kıranı Tümülüsü ön oda ve asıl mezar odası üst örtüsü görünüş(Ş. Yıldırım, G. Laçin).

**Resim 6:** Ön odanın doğudan batıya genel görünümü ve asıl mezar odasına geçiş sağlayan kapı(Ş. Yıldırım).

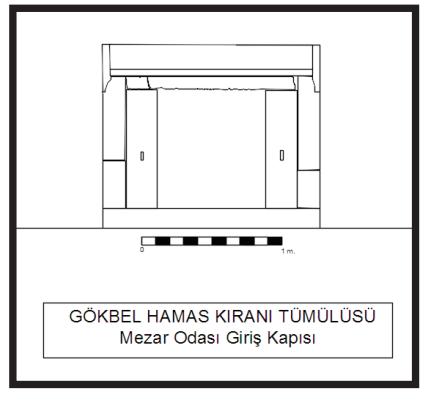


**Çizim 3:** Asıl mezar odasının giriş kapısı görünüşü(G. Laçin).

**Resim 7:** Lento taşları üzerinde bulunan kapı yuvalarından bir tanesi.

**Resim 8:** Hamas Kıranı Tümülüsü'nün asıl mezar odasının güney duvarından görünüm.

**Resim 9:** Asıl mezar odasının batıdan doğuya görünümü ve giriş kapısı(T. Alsan).

**Resim 10:** Asıl mezar odasının üst örtüsünde bulunan aykırı taşırma tekniğinde kubbe örtüsü(T. Alsan).

**Resim 11:** Asıl mezar odası batı duvarı ve defineciler tarafından tahrip edilen taş bloklar(T. Alsan).

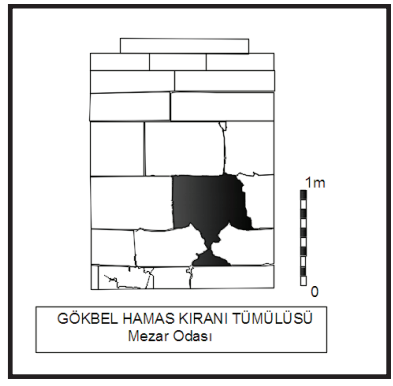


**Çizim 4:** Asıl mezar odasının batı duvarının görünüşü(G. Laçin).

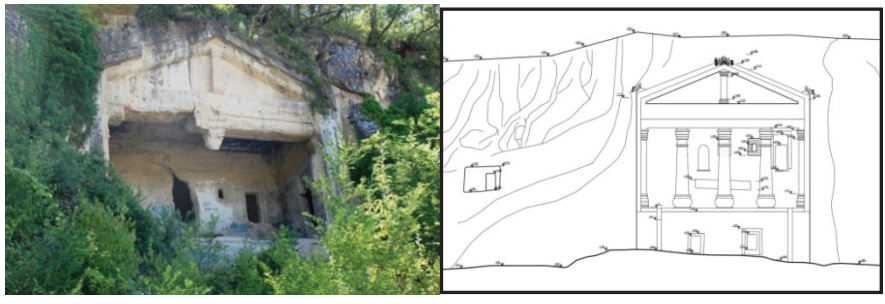

**Resim 12:** Karabük İli, Safranbolu İlçesi Soğanlı Vadisinde bulunan MÖ. 4. yüzyıl Karakoyunlu kaya mezarı(Ş. Yıldırım).

**Çizim 5:** Karakoyunlu kaya mezarının restitüsyon önerisi(Çizen: Mümtaz Beyazoğlu).

**Resim 13:** Karakoyunlu kaya mezarının kuzeybatıdaki mezar odasının tavanındaki beş kademeli aykırı taşırma tekniği görünümlü tavan.

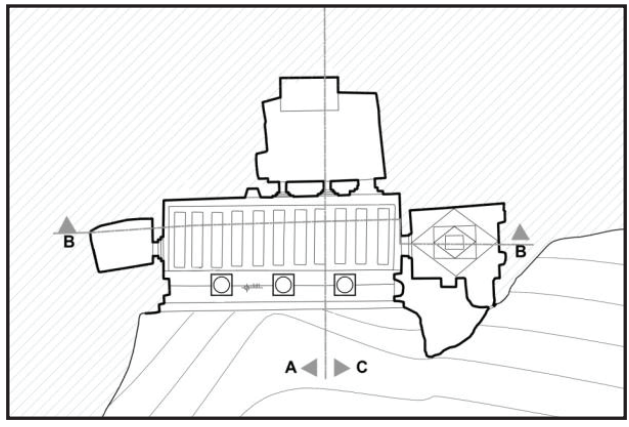


**Çizim 6:** Karakoyunlu kaya mezarının planı ve aykırı taşırma teknikli mezar odasının tavanı(Çizen: Mümtaz Beyazoğlu).

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.462544

# GLOBAL LİTERATÜRDE ANTROPOMETRİ VE PLASTİK CERRAHİ BİRLİKTELİĞİ: 1975 VE 2017 YILLARI ARASINDAKİ AKADEMİK YAYINLARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

*Ümran MUSLU*[*]

***Atıf/©:*** *Muslu, Ümran (2018). Global Literatürde Antropometri Ve Plastik Cerrahi Birlikteliği: 1975 Ve 2017 Yılları Arasındaki Akademik Yayınların Bibliyometrik Analizi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1321-1335*

***Özet:*** *İnsan vücudunun farklı kısımlarının ölçümüyle insan yapısının ilişkilerini belirleme yöntemi antropometrinin konusudur. Plastik cerrahi bilim dalında antropometri ile birçok çalışma alanı vardır. Bibliyometri, akademik literatürde belli alanda yayımlanan materyallerin detaylı olarak incelenmesidir. Bibliyometrik çalışmalar son yıllarda artan bir ilgiyle karşılanmaktadır ancak plastik cerrahi alanında bibliyometrik çalışmalar akademik literatürde oldukça sınırlı sayıdadır. Bu çalışmada, akademik literatürdeki antropometri ve plastik cerrahi ortak yayınlarının bibliyometrik analizi yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda Web of Science (WoS) veri tabanlarında (Web of Science Core Collection, SciELO Citation Index, Russian Science Citation Index) 1975 ve 2017 yılları arasında indekslenmiş antropometri ve plastik cerrahi ile ilgili yayınlar incelenmiştir. Akademik literatürün incelemesinde plastik cerrahi ve antropometri alanında toplam 132 yayın bulunmuştur. Gelişmiş ülkelerin yanında gelişmekte olan Türkiye'nin de literatüre katkıda dördüncü olarak sırasını alması önemlidir. Anahtar kelime bibliyometrik ağ analizinde ise "anthropometry" ana anahtar kelimesinin merkezde olduğu yonca paterni saptandı.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Antropometri, Plastik Cerrahi, Bibliyometri, Estetik Cerrahi*

*Makale Geliş Tarihi: / Makale Kabul Tarihi: 21.09.2018 / 16.10.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Plastik Rekonstrüktif ve Estetik Cerrahi ABD, umrandr@hotmail.com

## *Collaboration Of Anthropometry And Plastic Surgery In Global Literature: A Bibliometric Analysis Of The Academic Publications Between 1975 And 2017*

***Citation/©:*** *Muslu, Ümran (2018). Collaboration Of Anthropometry And Plastic Surgery İn Global Literature: A Bibliometric Analysis Of The Academic Publications Between 1975 And 2017, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1321-1335*

***Abstract:*** *The main subject of anthropometry is to find methods to investigate the relationships of the human structure by the measurement of different parts of the human body. In the field of plastic surgery, there have many work fields with anthropometry. Bibliometrics is the detailed analysis of published materials in the academic literature. Bibliometric studies have received increasing interest in recent years, but bibliometric studies in the field of plastic surgery are limited in the academic literature. In this study, it was aimed to analyze co-publications of two scientific fields of anthropometry and plastic surgery in the literature. In our study, published articles on anthropometry and plastic surgery indexed between 1975 and 2017 in Web of Science (WoS) databases (Web of ScienceCore Collection, Scientific Index, and Russian ScienceCitation Index) were included. A total of 132 publications were found in the field of plastic surgery and anthropometry. Besides the developed countries, it was important that Turkey ranked fourth in contribution to the literature. Bibliometric analysis of keyword network revealed a "clover pattern" in which the keyword of "anthropometry" centered.*

***Keywords:*** *Anthropometry, Plastic Surgery, Bibliometrics, Aesthetic Surgery*

## I. GİRİŞ

İnsan vücudunun farklı kısımlarının ölçümüyle insan yapısının ilişkilerini belirleme yöntemi antropometrinin konusudur (Özkoçak ve Özdemir, 2018). Antropometri antropolojinin bir bölümüdür. Tıbbın birçok alanında antropoloji çalışma alanı bulurken özellikle anatomi ön plana çıkmaktadır. Plastik cerrahi bilim dalıda anatomi ile içiçe olduğundan antropometri ile birçok çalışma alanı bulmuştur (Özkoçak ve ark. 2017; Özkoçak ve Özdemir, 2017; Özkoçak 2018; Özkoçak ve Özdemir, 2018).

Bibliyometri, akademik literatürde belli alanda yayımlanan materyallerin detaylı olarak incelenmesidir (Muslu 2018). İncelenen alandaki üretilen makaleler yazarlarına, yayın yıllarına, üretildikleri ülkelere, dergilere veya kurumlara göre istatistiksel olarak analiz edilebilir, literatürün o alandaki

yayın ve atıf trendi bibliyometrik ve infometrik yöntemlerle önceden tahmin edilebilir (Ozsoy ve Demir, 2018). Bibliyometrik çalışmalar son yıllarda artan bir ilgiyle karşılanmaktadır ancak plastik cerrahi alanında bibliyometrik çalışmalar akademik literatürde oldukça sınırlı sayıdadır (Şenel ve Demir 2015; Senel ve Demir 2016; Şenel ve ark. 2017, Ozsoy ve Demir, 2018). Plastik cerrahi ve antropometri alanında yapılmış ve yayımlanmış herhangi bir çalışma bildiğimiz kadarıyla literatürde mevcut değildir. Bu çalışmada, akademik literatürdeki antropometri ve plastik cerrahi ortak yayınlarının bibliyometrik analizi yapılmaya çalışılmıştır.

## II. YÖNTEM

Çalışmamız plastik cerrahi ve antropometri alanlarındaki akademik literatürün detaylı incelemesinin yapıldığı bibliyometrik bir çalışmadır.

### A. Verilerin toplanması

Çalışmamızda Web of Science (WoS) veri tabanlarında (Web of ScienceCore Collection, SciELOCitation Index, Russian ScienceCitation Index ve ) 1975 ve 2017 yılları arasında indekslenmiş antropometri ve plastik cerrahi ile ilgili yayınlar incelenmiştir. Bahsi geçen yıllar arasındaki bütün yayınlar çalışmaya dahil edilmiş, 2018 yılında yayımlanmış bütün dokümanlar ise analizden çıkarıldı. Sorgu anahtar kelimeleri olarak “anthropometry” ve “plasticsurgery” kullanıldı.

### B. Veri analizi ve görüntüleme

Bu çalışmadaki istatistiksel analizleri SPSS programı kullanarak gerçekleştirdik (Versiyon 22.0, SPSS Inc., Chicago, IL, ABD; Hitit Üniversitesi için lisanslanmış, Çorum, Turkey). Ülkelerin yayın yoğunluklarını göstermek için GunnMap uygulamasının ikinci sürümü kullanılmıştır (GunnMap n.d.). Ağ haritası için VOSviewer paket programı kullanılmıştır.

## III. BULGULAR

Dünya çapındaki akademik literatürünün incelemesinde plastik cerrahi ve antropometri alanında toplam 132 yayın bulunmuştur.

### A. Çalışma sahaları, dil ve makale türleri

Antropometri ve plastik cerrahi alanında en çok yayın üretilen çalışma alanları cerrahi, fizyoloji, anatomi ve pediatri olarak bulunmuştur (n = 115, 103, 65 ve 47makale, Tablo 1).

**Tablo 1.** Antropometri ve plastik cerrahi alanındaki yayınların (1975-2017) çalışma alanları

| **Araştırma alanları** | **Yayın sayısı*** | **%*** |
|---|---|---|
| Cerrahi | 115 | 87,12 |
| Fizyoloji | 103 | 78,03 |
| Anatomi | 65 | 49,24 |
| Pediatri | 47 | 35,61 |
| Otorinolaringoloji | 38 | 28.79 |
| Psikoloji | 27 | 20,45 |
| Diş hekimliği / Oral cerrahi | 26 | 19,7 |
| Radyoloji | 23 | 17,42 |
| Antropoloji | 22 | 16,67 |
| Solunum Sistemi | 21 | 15,91 |
| Toplam | 172 | 100 |

*Bazı yayınlar birden fazla kategoride indekslendiği için doküman sayı ve yüzdesi toplam sayı ve yüzdeden farklıdır

Bu alandaki literatürün %94,7'si İngilizce idi. Diğer diller ise Korece, Portekizce, Rusça ve Fransızca olarak saptandı (%3,03, 2,27, 1,51 ve 0,76). Üretilen yayınların büyük bir çoğunluğu orijinal makale idi (%94,7). Bunları tam metin bildiriler ve derlemeler izliyordu (%12,12'şer oranla, Tablo 2).

**Tablo 2.** Antropometri ve plastik cerrahi alanındaki yayınların doküman türlerine göre ayrımı

| **Doküman türleri** | **Yayın sayısı*** | **%*** |
|---|---|---|
| Orijinal makale | 125 | 94,7 |
| Tam metin bildiri | 16 | 12,12 |
| Özet bildiri | 4 | 3,03 |
| Klinik çalışma | 3 | 2,27 |
| Derleme | 16 | 12,12 |
| Olgu raporu | 6 | 4,54 |
| Editöre mektup | 5 | 3,79 |
| Biyografi | 2 | 1,51 |
| Diğer | 39 | 29,54 |
| **Toplam** | **132** | **100** |

*Bazı yayınlar birden fazla kategoride indekslendiği için doküman sayı ve yüzdesi toplam sayı ve yüzdeden farklıdır

**B. Yıllara göre yayın sayıları**

Yıllara göre yayın sayıları incelendiğinde yazılan yazılarda nicel olarak yıllara göre azalış ya da artış görülmemiş ve herhangi bir düzende saptanamamıştır. En çok yayın üretilen yıl 12 makale ile 2015 ve 2010 yıllarıdır (Şekil 1).

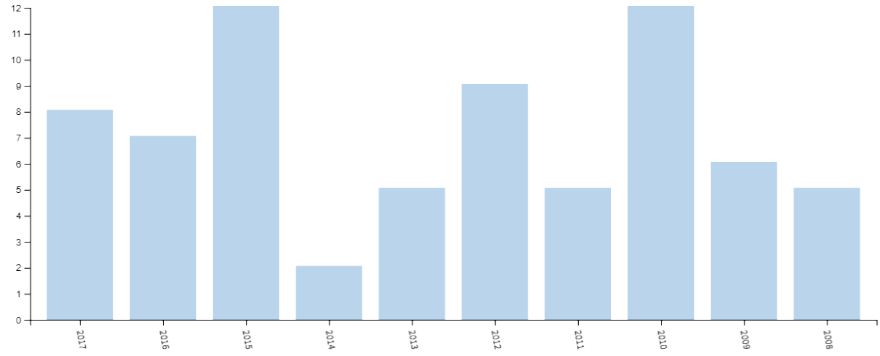


**Şekil 1.** Yayın sayılarının yıllara göre dağılımı

### C. Ülkelerin yayın üretkenlikleri

Ülkeler yayımladıkları makale sayısına göre sıralandıklarında Amerika Birleşik Devletleri (ABD)37 makale ile ilk sırada geliyordu. Bu ülkeyi İngiltere, Çin ve Türkiye takip ediyordu (n=11, 9, ve 8 yayın; Şekil 2).

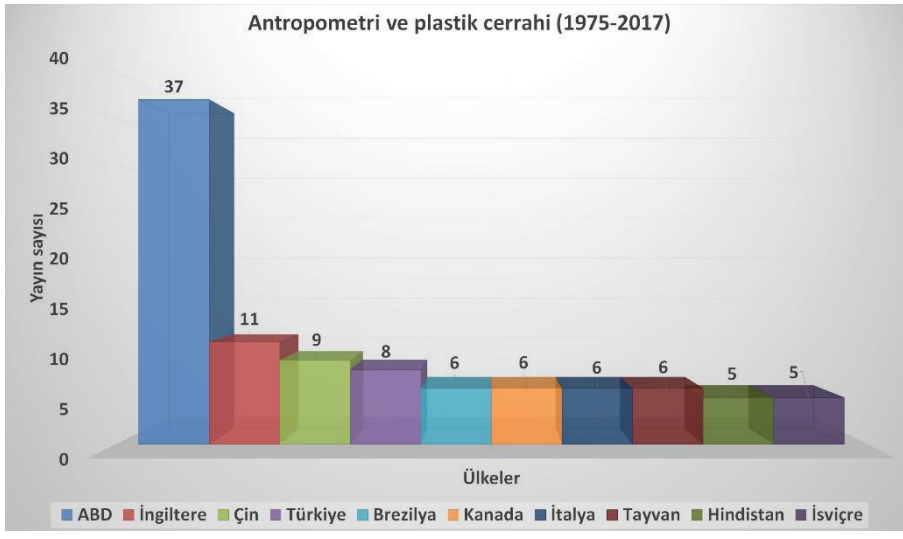


**Şekil 2.** En çok yayın üreten ilk 10 ülke

Yayınlar, Afrika kıtası dışında bütün dünya kıtalarından üretilmişti (Şekil 3).

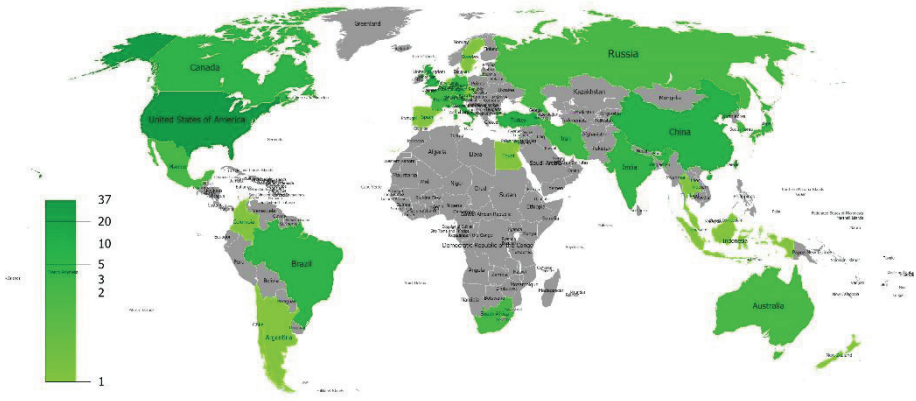


**Şekil 3.** Ülkelere göre Yayın sayılarının dağılımı

**D. Yazarların, kurumların ve dergilerin üretkenlikleri ve konuyla ilgili toplantılar**

Antropometrive plastik cerrahi alanında en çok yayın üreten yazarlar Farkas L G,Flowers RS, Lubbers HT, Matthews F, Sforza C (n=4, 3, 3, 3, 3 ve 3 yayın; Tablo 3) idi.

**Tablo 3.** Antropometri ve plastik cerrahi alanında 1975 ve 2017 yılları arasında en çok yayın üreten on yazar

| Yazarlar | Yayın sayısı | % |
|---|---|---|
| FARKAS L G | 4 | 3,03 |
| FLOWERS RS | 3 | 2,27 |
| LUBBERS HT | 3 | 2,27 |
| MATTHEWS F | 3 | 2,27 |
| SFORZA C | 3 | 2,27 |
| CHANG CH | 2 | 1,51 |
| CHANG PY | 2 | 1,51 |
| CHEN JC | 2 | 1,51 |
| CHEN PKT | 2 | 1,51 |
| CHEN ZC | 2 | 1,51 |

Antropometri ve plastik cerrahi alanında en çok makale yayınlayan ilk üç Dergi Journal Of Plastıc Reconstructive And Aesthetic Surgery, Clinics In Plastic Surgery, Annals Of Plastic Surgery (n=19,12 ve 9 yayın; Tablo 4) idi.

**Tablo 4.** Antropometri ve plastik cerrahi alanında 1975 ve 2017 yılları arasında en çok makale yayınlayan dergiler

| **Dergi adı** | **Makale sayısı** | **%** |
|---|---|---|
| JOURNAL OF PLASTIC RECONSTRUCTIVE AND AESTHETIC SURGERY | 19 | 14,39 |
| CLINICS IN PLASTIC SURGERY | 12 | 9,09 |
| ANNALS OF PLASTIC SURGERY | 9 | 6,82 |
| JOURNAL OF CRANIOFACIAL SURGERY | 7 | 5,3 |
| BRITISH JOURNAL OF PLASTIC SURGERY | 6 | 4,54 |
| AESTHETIC PLASTIC SURGERY | 5 | 3,79 |
| ARCHIVES OF PLASTIC SURGERY | 4 | 3,03 |
| AESTHETIC SURGERY JOURNAL | 2 | 1,51 |
| ARCHIVES OF FACIAL PLASTIC SURGERY | 2 | 1,51 |
| ARCHIVES OF OTOLARYNGOLOGY HEAD NECK SURGERY | 2 | 1,51 |

Antropometri ve plastik cerrahi alanındaki en çok yayın üreten ilk dört kurum Harvard Üniversitesi, Chang Gung Üniversitesi, Hasta Çocuklar Hastanesi, Toronto Üniversitesi (n=7,5,5 ve 5 yayın; Tablo 5) idi.

**Tablo 5.** Antropometri ve plastik cerrahi alanındaki en çok yayın üreten kuruluşlar (1975-2017)

| **Kurumlar** | **Ülke** | **Yayın sayısı** | **%** |
|---|---|---|---|
| Harvard Üniversitesi | ABD | 7 | 5,3 |
| Chang Gung Üniversitesi | Tayvan | 5 | 3,79 |
| Hasta Çocuklar Hastanesi | ABD | 5 | 3,79 |
| Toronto Üniversitesi | Kanada | 5 | 3,79 |
| Zürih Üniversitesi | İsviçre | 4 | 3,03 |
| California Üniversitesi | ABD | 4 | 3,03 |
| Londra Üniversitesi | İngiltere | 4 | 3,03 |
| Sackler Tıp Fakültesi | İsrail | 3 | 2,27 |
| Tel Aviv Üniversitesi | İsrail | 3 | 2,27 |
| Londra Üniversitesi Akademisi | İngiltere | 3 | 2,27 |

Bu alanda üretilen bildirilerin hepsi tekli olarak kongre, seminer gibi bilimsel toplantılarda yayımlanmıştır.

**E. Atıf analizi**

Antropometri ve plastik cerrahi alanındaki literatürün H-indeksini 27 olarak tespit ettik. Çalışmamız yazıldığında anda bu alandaki yayınlar toplam 2203 defa atıf almıştı (Kendine yapılan atıflar hariç, 2161 defa). Her bir makalenin ortalama atıf değeri 16,69 defa olarak hesap ettik. 2016 yılı 212 atıf ile bu alanda en çok atıf alınan yıl olmuştur. Fertility and Sterility adlı dergide 1983 yılında yayımlanan "Significance of Testicular Size Measurement in Andrology.1. A New Orchiometer And Its Clinical-Application" isimli çalışma en çok atıf alan yayın olarak tespit edildi (Tablo 6).

**Tablo 6.** Antropometri ve plastik cerrahi alanında 1975 ve 2017 yılları arasında en çok atıf alan on yayın

| **Makale** | **Yazar(lar)** | **Dergi** | **Toplam atıf sayısı** | **Yıllık ortalama atıf sayısı** |
|---|---|---|---|---|
| Significance of Testicular Size Measurement in Andrology.1. A New Orchiometer And Its Clinical-Application | TAKIHARA, H; SAKATOKU, J; FUJII, M; ve ark. | FERTILITY AND STERILITY | 95 | 2,64 |
| Variation in Soft-Tissue Thicknesses on The Human Face and Their Relation to Craniometric Dimensions | Simpson, E; Henneberg, M | AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY | 80 | 4,71 |
| Long-Term Outcome of Facial Growth After Functional Encloscopic Sinus Surgery | Bothwell, MR; Piccirillo, JF; Lusk, RP; ve ark. | OTOLARYNGOLOGY-HEAD AND NECK SURGERY | 76 | 4,47 |
| Bilateral Complete Cleft-Lip and Nasal Deformity- An Anthropometric Analysis of Staged to Synchronous Repair | MULLIKEN, JB | PLASTIC AND RECONSTRUCTIVE SURGERY | 72 | 3,00 |
| Precision and Accuracy of the 3dmd Photogrammetric System in | Luebbers, Heinz-Theo; Medinger, Laurent; Kruse, | JOURNAL OF CRANIOFACIAL SURGERY | 70 | 7,78 |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| Craniomaxillofacial Application | Astrid; ve ark. | | | |
| Superimposition and reconstruction in forensic facial identification: A survey | Aulsebrook, WA; Iscan, MY; Slabbert, JH; ve ark. | FORENSIC SCIENCE INTERNATIONAL | 66 | 2,75 |
| Nonsurgical correction of nasal deformity in unilateral complete cleft lip: A 6-year follow-up | Bennun, RD; Perandones, C; Sepliarsky, VA; et al. | PLASTIC AND RECONSTRUCTIVE SURGERY | 63 | 3,15 |
| Brachydactyly | Temtamy, Samia A.; Aglan, Mona S. | ORPHANET JOURNAL OF RARE DISEASES | 60 | 5,45 |
| A new method for determining bra size and predicting postaugmentation breast size | Pechter, EA | PLASTIC AND RECONSTRUCTIVE SURGERY | 60 | 2,86 |
| Concepts in aesthetic breast dimensions: Analysis of the ideal breast | Mallucci, P.; Branford, O. A. | JOURNAL OF PLASTIC RECONSTRUCTIVE AND AESTHETIC SURGERY | 53 | 7,57 |

### F. Anahtar kelime analizi

Antropometri ve dermatoloji alanındaki en çok kullanılan anahtar kelimeler "anthropometry", "plasticsurgery" ve "rhinoplasty" olarak bulundu (Tablo 7).

**Tablo 7.** Antropometri ve plastik cerrahi alanındaki literatürde en çok kullanılan anahtar kelimeler

| **Anahtar kelimeler (bağ kuvveti)** | |
|---|---|
| 1. Anthropometry (78) | 2. Plastic surgery (24) |
| 3. Rhinoplasty (21) | 4. Cleft lip (18) |
| 5. Comparative study (16) | 6. Craniofacial surgery (16) |
| 7. Maxillofacial surgery (16) | 8. Breast anthropometry (13) |
| 9. Breast ligaments (13) | 10. Mammaplasty (11) |

Anahtar kelime bibliyometrik ağ analizinde ise "anthropometry" ana anahtar kelimesinin olduğu yonca paterni saptadık (Şekil 4).

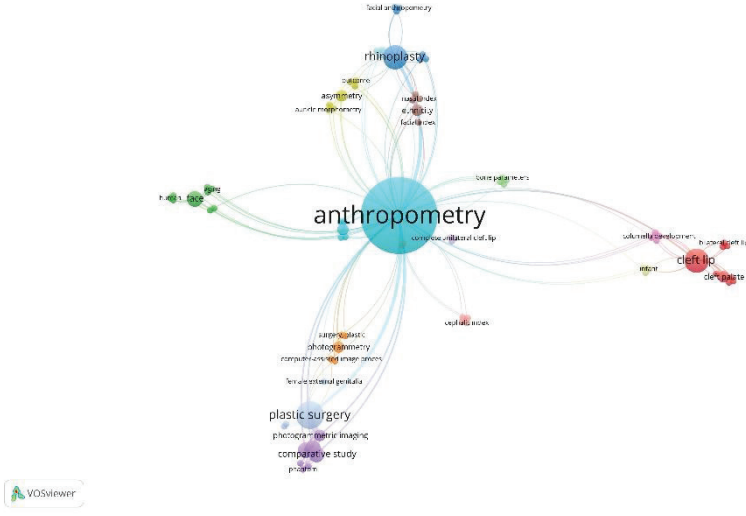


**Şekil 4.** Anahtar kelime bibliyometrik ağ analizi

## IV. SONUÇ VE TARTIŞMA

Antropometri ve plastik cerrahi alanında en çok yayın üreten Amerika Birleşik Devletleri'ni, İngiltere, Çin ve Türkiye takip ediyordu. Ancak Afrika kıtasından hiç yayın yapılmamıştı. Gelişmiş ülkelerin yanında gelişmekte olan Türkiye' nin de dördüncü olarak sırasını alması önemlidir.

Anahtar kelimelerin network analizinde antropometri, plastik cerrahi ve rhinoplastynin ön plana çıkması ile bu kelimelerin daha yoğun işlendiğini göstermektedir.

En çok makale yayınlanan Journal of Plastic Reconstructive and Aesthetic Surgery dergisi 19 makale ile ilk sırayı alarak bu konuda diğer plastic cerrahi dergilerine öncülük etmekte idi.

Anahtar kelime bibliyometrik ağ analizinde ise "anthropometry" ana anahtar kelimesinin olduğu yonca paterni saptandı. Yonca yaprağını oluşturan diğer anahtar kelimeler plastik cerrrahi, rhinoplasty ve cleftlip olarak bulundu.

Literatürde bu konuda yapılan bir bibliyometrik araştırmaya rastlanmamıştır. Antropometri ve plastik cerrahi alanında yaptığımız çalışmamıza network analizler ile görsel haritaların eklenmesi de bu bibliyometrik çalışmanın önemini daha da artırmıştır.

## KAYNAKÇA

GunnMap. n.d. "GunnMap 2." Retrieved January 12, 2018 (http://lert.co.nz/map/).

Muslu, Ü. (2018) The Evolution of Breast Reduction Publications: A Bibliometric Analysis, Aesth Plast Surg. 42(3):679-691. doi: 10.1007/s00266-018-1080-7.

Ozsoy, Z. ve Demir, E. (2018) The Evolution of Bariatric Surgery Publications and Global Productivity: A Bibliometric Analysis, Obesity Surgery, 28(4):1117-29. https://doi.org/10.1007/s11695-017-2982-1

Ozsoy, Z. ve Demir, E. (2018) Which Bariatric Procedure Is the Most Popular in the World? A Bibliometric Comparison, Obesity Surgery, 28(8): 2339-52. https://doi.org/10.1007/s11695-018-3163-6

Özkoçak, V. Özdemir, F. (2017) Anadolu Erkeklerine Ait Yüz Ölçümleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 4(11):176-186.

Özkoçak, V. (2018) Antropometric Techniques Used For Determining Aesthetic Anatomical and Anthropological Structure, Eurasian Academy of Sciences Eurasian Art & Humanities Journal, 9: 30-38.

Özkoçak, V. Özdemir, F. (2018) Age-Related Changes in the External Noses of the Anatolian Men, Aesth Plast Surg 42(5):1336-42.

Özkoçak, V. Özdemir, F. (2018), Genç Yetişkin, Yetişkin Ve Yaşlı Anadolu Erkeklerinde Perioküler Antropometrik Ölçümler, The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences, 4(1): 78-85.

Şenel, E. and Demir E. 2015. "A Global Productivity and Bibliometric Analysis of Telemedicine and Teledermatology Publication Trends during 1980-2013." Dermatologica Sinica 33(1).

Şenel, E. and Demir E. 2016. "An Update and Evaluation of Telemedicine and Teledermatology Publications for 2014." SKINmed 14(2).

Şenel, E., Demir E., and Alkan RM. 2017. "Bibliometric Analysis on Global Behçet Disease Publications during 1980–2014: Is There a Silk Road in the Literature?" Journal of the European Academy of Dermatology and Venereology 31(3):518–22.

Van Eck, NJ. and Waltman, L. (2010) Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. Scientometrics, 84(2):523–538.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.463460

# 7-10 YAŞ ARASI YÜZME YAPAN ÇOCUKLARDA ANTROPOMETRİK VE SOMATOTİP DEĞİŞKENLER

*Vahdet ÖZKOÇAK*[*]

*Sibel Hande HINÇAL*[**]

*Timur GÜLTEKİN*[***]

*Yener BEKTAŞ*[****]

***Atıf/©:*** *Özkoçak, Vahdet, Hınçal, Sibel Hande, Gültekin, Timur, Bektaş, Yener (2018). 7-10 Yaş Arası Yüzme Yapan Çocuklarda Antropometrik Ve Somatotip Değişkenler, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1337-1346*

***Özet: Amaç:*** *Spor, küçük yaşlardan itibaren bireylerin bedensel özelliklerine etki eden bir faktördür. Bu çalışmanın amacı, düzenli yüzme sporu yapan çocuklardaki antropometrik ve somatotipik özelliklerin belirlenmesidir.*

***Materyal ve Metod:*** *Araştırmamıza 17 Mart 2018 tarihinde TOBB ETÜ havuzunda düzenli yüzme sporu yapan ve kulüpler adına amatör olarak yüzen 7-10 yaş arası bireyler katılımcı olarak seçilmiştir. 42 kız, 54 erkek olmak üzere toplamda 96 bireyin katıldığı çalışmada triceps, biceps, subscapular, suprailiac ve baldır deri kıvrımı kalınlıkları (d.k.k.), dirsek, diz, omuz, göğüs genişliği, göğüs derinliği, üst kol, boyun ve ayakta baldır çevresi olarak antropometrik ölçümleri alınmıştır. Antropometrik ölçüler International Biological Programme'ın öngördüğü teknikler doğrultusunda alınmıştır. Boy ölçümü Martin tipi antropometre ile, ağırlık ise ±100 grama duyarlı dijital tartı ile gerçekleştirilmiştir. Ölçümlerde katılımcılar mayo giymiştir.*

*Makale Geliş Tarihi:25.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 28.09.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*

[*] Dr, Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Çorum / Türkiye

[**] Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Ankara / Türkiye

[***] Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Ankara / Türkiye

[****] Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaşi Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Nevşehir / Türkiye

***Bulgular:*** *Antropometrik ölçülerde cinsiyetler arasında, diz-dirsek genişliği ve göğüs derinliği arasında anlamlı farklılıklar gözlenmiştir (p<0.05). Somatotip kızlarda 4.7-5.1-3.0 değeri ile mezomorfik -endomorf, erkeklerde 4.2-5.7-2.8 değeri ile endomorfik mezomorf olarak bulunmuştur.*

***Sonuç:*** *Katılımcıların genel olarak yağlılık oranları yüksek bulunmuştur. Bu nedenle bireylerin küçük yaşlarda fiziksel özelliklerinin belirlenmesi, sağlıklı yaşam koşulları için spora yönlendirilmesi ve buna uygun beslenme programları düzenlenmesi önemlidir.*

***Anahtar kelimeler:*** *Spor, Yüzme, Antropometri, Somatotip, Çocuk*

## *Anthropometric And Somatotype Variables In Young Swimmers*

***Citation/©:*** *Özkoçak, Vahdet, Hınçal, Sibel Hande, Gültekin, Timur, Bektaş, Yener (2018). Anthropometric and Somatotype Variables in Young Swimmers, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1337-1346*

***Abstract: Purpose:*** *Sport is a factor affecting the physical characteristics of individuals since early ages. The purpose of this study is to determine the anthropometric and somatotypic characteristics of children who regularly practice swimming.*

***Material and Methods:*** *In TOBB ETU pool on March 17/2018, individuals between 7-10 years who regularly practice swimming and swam as amateurs on behalf of the clubs were selected as participants. 96 individuals participated in the study as 42 female and 54 male, anthropometric measurements of triceps, biceps, subscapular, suprailiac and calf skin fold thicknesses (d.k.k.), elbow, knee, shoulder, chest width, chest depth, upper arm, neck and ankle circumference were obtained. The measurements were taken in accordance with the techniques prescribed by the International Biological Program. The length measurement was performed with a Martin-type anthropometer and a weight of ± 100 gr digital weighing. Participants wear swimwear in the measurements.*

***Findings:*** *For anthropometric measurements, there was a significant difference between the genders of elbow knee circumference and breast depth (p<0.05). Somatotype values in girls was found with values of 4.7-5.1-3.0 as mesomorphic -endomorph and in males was found with values of- 4.2-5.7-2.8 as endomorfic mesomorph.*

***Conclusion:*** *Although there is no significant difference between anthropometric measurements, this study reveals the difference between genders. Participants*

*were generally found to have high fatness rates. For this reason, it is important to determine the physical characteristics of individuals at an early age, to direct sport for healthy living conditions and to organize appropriate nutrition programs accordingly.*

***Keywords:*** *Sports, Swimming, Anthropometry, Somatotype, Child*

## I.GİRİŞ

Genetik ve çevresel faktörler insan vücudunun yapısını belirleyen etkenlerdir (Gültekin, 2004). Modern gündelik hayat, teknolojik gelişmeler, yaşam standartlarının kolaylaşması ve bir çok işi hareketsiz bir şekilde gerçekleştirebilme imkanı bireylerin aktivite yapmalarını sınırlandırarak hareketsiz bir yaşam tarzına sebep olmuştur. Hareketsiz yaşam tarzı, sedanter bireyler için özellikle ilerleyen yaşlarda ciddi sağlık problemlerine sebep olmaktadır. Bunun yanı sıra, hareketsizliği egzersiz ile en aza indirmek de mümkündür (Çolakoğlu, 2003). Fiziksel özellikleri belirlemeye yardımcı olan belli yöntemler çocukların ilerleyen yaşlarda daha sağlıklı olmasında, beslenme ve spor alışkanlıkları kazandırılmasında yardımcı olabilmektedir (Ziyagil, 1996).

Doğuştan sahip olunan fiziksel özellikler spor aktiviteleri ile yapılan spora göre çeşitli değişiklikler gösterebilmektedir (Apti, 2010). Yapılan düzenli egzersizler çocuklarda motor ve fiziksel becerileri iyileştirerek egzersiz kapasitesini arttırmaktadır. Fizyolojik olarak büyüme-gelişmeyi, vücut yapısının nasıl olduğunu takip etmek için bazı teknikler kullanılır. Bu tekniklerden biri de sıkça kullanılan antropometri tekniğidir (Kalvakan, 1996). Antropometri tekniği ile vücuttan deri altı yağ kalınlığı, ağırlık, çap, çevre, uzunluk ve genişlik gibi metrik ölçüler alınabilir.. (Akın, 2013). Yapılan bu ölçümler ile de vücudun yağlı (endomorf), kaslı (mezomorf) ya da zayıf (ektomorf) olma gibi dış yapısal özellikleri yani somatotipik yapısı belirlenmektedir (Bektaş ve ark., 2007).

Ülkemizde Duyar (1987), Kayış (1989), Tuncer (2002), Güleç ve ark., (2005) (Bektaş ve ark., 2005), Akın ve Sağır (2000), Koca Özer (2007), Neyzi ve ark. (2008), Özener ve ark. (2011) ve (2012), Ertuğrul ve ark. (2012), Gültekin ve ark. (2014) (Günay ve ark., 2014), Özkoçak ve ark., (2018) antropometri alanında çalışmalar yapmış bazı isimlerdir.

Yapılan bu çalışmalar dahilinde bireylerin büyüme ve gelişme döneminde ortaya çıkabilecek beslenme ve postür bozuklukları belirlenebilmektedir (Özkoçak ve ark., 2018).

## II.MATERTAL VE METOD

### A.Materyal

Çalışma yüzme sporu ile uğraşan amatör yüzücüler üzerinde gerçekleştirilmiştir. 17 Mart 2018 tarihinde, TOBB ETÜ havuzunda düzenli yüzme sporu yapan ve kulüpler adına amatör olarak yüzen 7-10 yaş arası bireyler katılımcı olarak seçilmiştir. Çalışma 42 kız, 54 erkek olmak üzere toplamda 96 katılımcı bireyi kapsamaktadır. Erkeklerde yaş 8,50 yıl, kızlarda ise 8,37 yıl olarak belirlenmiştir.

### B.Metot

Antropometrik ölçümler International Biological Programme'ın (IBP) öngördüğü teknikler doğrultusunda alınmıştır (Weiner ve Lourie 1969, Tanner vd., 1969). Bu ölçümleri alırken Holtain marka skinfold caliper ile mm değerinden deri kıvrımı kalınlığı (d.k.k.) ölçüleri (triceps d.k.k., biceps d.k.k., subscapula d.k.k, suprailiac d.k.k., calf d.k.k,), Martin tipi antropometre ile boy uzunluğu ölçümleri, ±100 grama duyarlı dijital tartı (TANITA BF-556 Body Fat Monitor) ile ağırlık ölçümleri, mezura ile cm olarak çevre ölçümleri (üst kol, ayakta baldır ve boyun çevresi), küçük çap pergeli ile mm cinsinden genişlik ölçümleri (göğüs, omuz, diz, dirsek), büyük çap pergeli ile ise derinlik ölçümleri (göğüs) alınmıştır.

### C.Verilerin İstatistiksel Analizi

Tüm veriler SPSS 20 programına aktarılmıştır. Cinsiyetler arası farklarını anlamak için, bağımsız örneklem t testi uygulanmıştır. Somatotip analizleri Somatotype 1.2.6 ile Heath-Carter tekniğine göre yapılmıştır.

## III. BULGULAR

7-10 yaş arası kız ve erkeklerde antropometrik ölçümlere ilişkin bulgular Tablo 1'de verilmiştir.

**Tablo 1:** Kız ve Erkeklerde Antropometrik Değerler

| ÖLÇÜMLER | Erkek (N=54) | | Kız (N=42) | | |
|---|---|---|---|---|---|
| (7-10 yaş) | Ort. | S.S. | Ort. | S.S. | p |
| **Yaş (yıl)** | 8,50 | 1,10 | 8,37 | 1,11 | 0,653 |
| **Boy (cm)** | 130,42 | 8,56 | 129,22 | 9,17 | 0,508 |
| **Ağırlık (kg)** | 29,21 | 7,49 | 27,78 | 6,94 | 0,341 |
| **Omuz genişliği (cm)** | 29,26 | 3,08 | 28,47 | 3,12 | 0,217 |
| **Diz genişliği (cm)** | 8,48 | 1,71 | 7,62 | 1,61 | **0,014** |
| **Dirsek genişliği (cm)** | 5,65 | 1,43 | 5,05 | 1,28 | **0,035** |
| **Göğüs genişliği (cm)** | 19,87 | 2,90 | 19,38 | 3,08 | 0,423 |
| **Göğüs derinliği (cm)** | 15,70 | 2,31 | 14,58 | 1,67 | **0,010** |
| **Triceps d.k.k. (mm)** | 12,67 | 5,61 | 13,66 | 8,50 | 0,495 |
| **Biceps d.k.k. (mm)** | 7,64 | 4,26 | 7,22 | 2,97 | 0,586 |
| **Subscapular d.k.k. (mm)** | 11,97 | 8,22 | 13,42 | 5,79 | 0,334 |
| **Suprailiac d.k.k. (mm)** | 9,74 | 7,43 | 10,45 | 5,82 | 0,613 |
| **Calf d.k.k. (mm)** | 16,46 | 6,21 | 15,86 | 6,06 | 0,637 |
| **Üst kol çevresi (cm)** | 20,61 | 2,97 | 20,06 | 2,57 | 0,342 |
| **Boyun çevresi (cm)** | 28,73 | 1,94 | 28,04 | 2,16 | 0,105 |
| **Ayakta baldır çevresi (cm)** | 30,44 | 6,17 | 32,13 | 5,20 | 0,158 |

Tablo 1'e göre cinsiyetler arasında diz ve dirsek genişliği ile göğüs derinliği antropometrik ölçülerinde anlamlı farklar bulunmuştur ($p<0.05$). Erkeklerde diz genişliği 8,48±1,71 cm, kızlarda 7,62±1,61 cm ($p<0.05$), erkeklerde dirsek genişliği 5,65±1,43 cm, kızlarda 5,05±1,28 cm ($p<0.05$), erkeklerde göğüs derinliği 15,70±2,31 cm, kızlarda 14,58±1,67 cm- olarak bulunmuştur.

Somatotip verilerine ilişkin bulgular Şekil 1 ve 2'de gösterilmiştir.

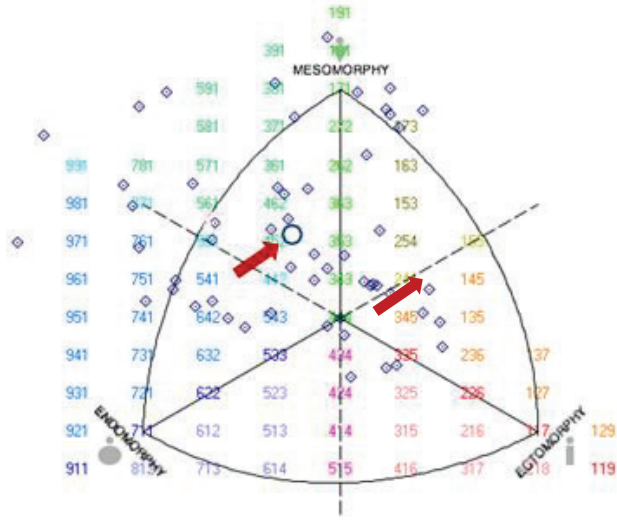


**Şekil 1:** Erkeklerde somatotip dağılımı (4.2-5.7-2.8)

(ok işareti genel ortalamanın yerini göstermektedir).

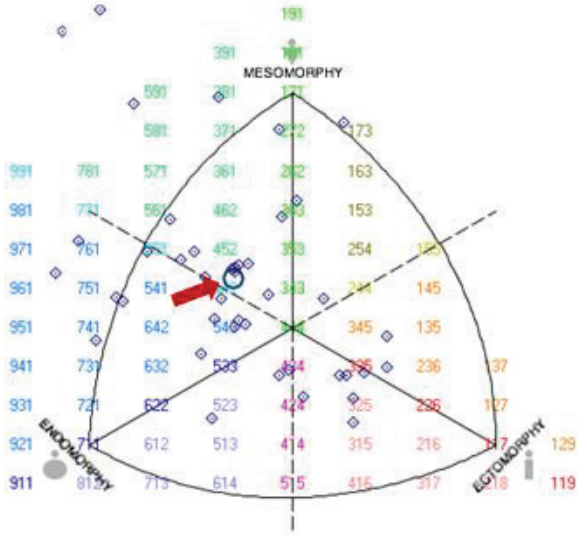


**Şekil 2**: Kızlarda somatotip dağılımı (4.7-5.1-3.0)

(ok işareti genel ortalamanın yerini göstermektedir).

Şekil 1 ve 2'ye göre somatotip erkeklerde 4.2-5.7-2.8 değeri ile endomorfik mezomorf, kızlarda 4.7-5.1-3.0 değeri ile mezomorf-endomorf olarak bulunmuştur. Hem antropometrik hem de somatotip özellikleri değerlendirdiğimizde, kızların daha yağlı bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz.

## IV. TARTIŞMA

Gür ve ark. (2016), yaşları 9 olan, futbol ile uğraşan 43 kız çocuğu üzerinde yaptığı çalışmada ağırlığını 29,62±6,17 kg, boyunu 131,30±6,50 cm, diz genişliğini 7,62±0,62 mm, dirsek genişliğini 5,04±0,47 olarak bulmuşlardır. Bu sonuçlar çalışmamızdaki kız bireyler ile benzerlik göstermektedir. Somatotip yapıyı ise 3.6-3.7-2.7 olarak endomorf-mezomorf yapıda bulmuşlardır. Bu sonuç da çalışmamızdaki kız bireylerin sonucu ile benzerlik göstermektedir.

Ayan ve Kavi (2016), yaşları 8-14 arasında olan kız yüzücülerin ağırlıklarını 38,95 kg, boylarını 140,19 cm olarak bulmuşlardır. Somatototip değerlerini ise 3.8-4.4-2.3 yani endomorf-mezomorf bulmuşlardır. Bu sonuç çalışmamızdaki kızların somatotip yapıları ile benzerlik göstermektedir.

Ayan ve Kavi (2016), yaşları 8-14 arasında olan kız yüzücülerin ağırlıklarını 38,95 kg, boylarını 140,19 cm olarak bulmuşlardır. Somatototip değerlerini ise 3.8-4.4-2.3 yani endomorf-mezomorf bulmuşlardır. Bu sonuç çalışmamızdaki kızların somatotip yapıları ile benzerlik göstermektedir

Ayan ve Mülazımoğlu (2010) yaş ortalaması 9 ağırlıkları 29,54±6,48 kg boyları 131,86±6,33 olan kız bireylerde diz genişliğini 7,54±0,67 cm, dirsek genişliğini 4,97±0,56 cm olarak bulmuşlardır. Bu antropometrik değerler çalışmamızdaki kız bireylerin ölçüm değerleri ile benzerlik göstermektedir. Somatotip değerlerini ise 4-3.6-3 (dengeli somatotip) olarak bulmuşlardır. Bu sonuç çalışmamızdaki kızların somatotip yapısı ile benzerlik göstermemektedir.

Ayan ve Mülazımoğlu (2009), yaşları 9 olan ağırlıkları 30,67 kg ve boyları 133,01 cm olan erkek bireylerde diz genişliğini 7,93±0,69 cm dirsek genişliğini 5,17±0,57 olarak bulmuşlardır. Dirsek genişliği çalışmamız ile sonuçlar benzerlik gösterirken, diz genişliği sonuçları benzerlik göstermemektedir. Somatotip ise 3.6-4.1-2.9 olarak endomorfik mezomorf yapıda bulunmuştur. Bu sonuç çalışmamızdaki erkek bireylerin sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Sözen ve ark. (2016), yaş ortalaması 9 olan kızlarda somatotipi 2-4-3 (ektomorfik mezomorf), erkeklerde 4-5-3(endomorfik mezomorf) olarak bulunmuştur. Bu değerler ile çalışmamızdaki erkek bireylerin somatotip yapısı benzerlik göstermektedir.

Şenel ve Baykal (2017), 11-12 yaş arası kız ve erkek yüzücüler üzerinde yaptıkları çalışmada kızlarda somatotipi endomorf-mezomorf, erkeklerde ise endomorfik mezomorf bulmuşlardır. Bu çalışma ile bizim çalışmamızdaki kız ve erkek çocukların somatotip yapıları benzerlik göstermektedir.

Özkoçak ve ark. (2018) 5-14 yaş arası yüzme sporu yapan 108 kız çocuk üzerinde yaptıkları çalışmada cinsiyetler arasında diz genişliği değerinde farklılık gözlemlemişlerdir. Yaşı, kızlarda 8,85±2,08 yıl, ağırlığı 34,42±13,60 kg, boyu 132,62±13,79 cm olarak bulmuşlardır. Dirsek genişliğini 4,82±0,61 cm ve diz genişliğini ise 7,41±0,99 cm olarak belirlemişlerdir. Bu sonuçlar ile bizim çalışmamızdaki sonuçlar benzerlik göstermektedir. Aynı çalışmada yüzme yapan 152 erkek için ise yaşı 8,30±1,84 yıl, ağırlığı 33,53±10,82 kg, boyu 131,56±11,33 cm, diz genişliğini 7,78±0,77 cm, dirsek genişliğini 4,95±0,56 cm olarak belirlenmişlerdir. Çalışmamızdaki erkek bireylerin değerleri ile, bu değerler benzerlik göstermemektedir. Somatotip erkeklerde 4.1-4.3-2 olarak endo- mezo, kızlarda ise 4.4-3.9-2 olarak endomorf-mezomorf yapıda bulunmuştur. Buna göre kızların sonuçları ile çalışmamızdaki kızların sonuçları benzerlik göstermektedir.

Duyar (1990), 10 yaş kız ve erkeklerde sosyoekonomik seviyeye göre yaptığı ölçümlerde üst sosyo-ekonomik erkekler için göğüs derinliğini 15,71±1,2 cm olarak, düşük sosyo-ekonomik erkekler için ise 15,11±0,9 cm olarak bulmuştur. Aynı şekilde üst sosyo-ekonomik kızılar için 15,44±1,07 cm olarak, alt sosyo-ekonomik kızlar için ise 15,22±0,91 cm olarak bulmuştur. Bu çalışmadaki üst sosyo-ekonomiye sahip erkeklerin göğüs genişliği ile çalışmamızdaki erkeklerin değerleri benzerlik göstermektedir. Diğer sonuçlar çalışmamızla benzerlik göstermemektedir.

Akın (2001), Denizli'deki sosyo-ekonomik düzeyi düşük olan bölgelerden aldığı ölçümlerde 7 yaş erkeklerde göğüs derinliğini 12,6±1,37 cm, 8 yaş erkeklerde 13,0±1,46 cm, 9 yaş erkeklerde 13,2±1,23 cm ve 10 yaş erkeklerde 13,40±1,11 cm olarak bulmuştur. Bu sonuçlar çalışmamızdaki değerler ile benzerlik göstermemektedir.

## V. SONUÇ

Yapılan bu çalışma spor yapan çocuklardaki antropometrik ve somatotip yapıyı cinsiyetler açısından bazı yönleri ile ortaya koymaktadır. Çalışmanın sonuçlarına göre erkeklerde diz, dirsek genişliği ve göğüs derinliği değerleri kızlara göre yüksek bulunmuştur. Ayrıca endomorfi ve mezomorfi komponenti kızlarda dengeli çıkarken, erkeklerde mezomorfi komponenti baskın çıkmıştır. Antropometrik ölçülerde genel olarak cinsiyetler arası farkların yüksek çıkmaması yaş gruplarını çoğunlukla küçük bireylerin oluşturmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ancak yaş grupları küçük olmasına rağmen endomorfi oranları yüksek bulunmuştur. Bu da çocukların küçük yaşlarda uygun beslenme ve spor programları ile desteklenerek ileride oluşabilecek sağlık sorunlarının engellenmesi açısından önemlidir. Fizyolojik özelliklerin küçük yaşlarda spor ile önemli derece değiştiğini de göz önünde bulundurursak, erken yaşta spora başlama ileri yaşlarda ortaya çıkabilecek postür bozukluklarının ve sağlık sorunlarının önüne geçilmesine büyük ölçüde yardımcı olabilir.

## KAYNAKÇA

Akın G., Gültekin T., Tekdemir, İ., Erol, E., Bektaş, Y., (2013). *Antropometri ve Spor*, Alter, Ankara.

Akın, G., (2001), Kırsal Kesimde Yaşayan 4-20 Yaş Grubu Erkeklerin Antropometrik Ölçülerinin Tespiti Ve Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 41, 1 (2001), 187-208.

Apti, A., (2010), 10-18 Yaş Erkek Futbolcularda Somatotip ve Vücut Kompozisyonunun Aerobik Performans ve Yaşanan Sportif Yaralanmalar İle İlişkisinin Değerlendirilmesi, *Fırat Tıp Dergisi*, 15(3): 118-122

Ayan, V., Kavi, N., (2016), 8-14 Yaş Arası Kız Yüzücülerin Somatotip ve Yatay Sıçrama Özelliklerinin İncelenmesi, *International Journal of Science and Sport*, s. 23-29

Ayan, V., Mülazımoğlu, O., (2010),Sporda Yetenek Seçimi Ve Spora Yönlendirmede 8–10 Yaş Grubu Kız Çocuklarının Fiziksel Özelliklerinin ve Bazı Performans Profillerinin İncelenmesi (Ankara Örneği), *Niğde Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi,* C:4, Sayı 3., s. 152-159.

Bektaş, Y., Akın, G.; (2005), Ankara'da Üst Sosyoekonomik Düzey 10-17 Yaş Grubu Çocukların Boy ve Ağırlık Değerleri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 45-1: 97-114

Carter, J. E. L., Heath, B. H., (1990), *Somatotyping - Development and Applications*. Cambridge University Press.

Çolakoğlu, F., Şenel, Ö. (2003), Sekiz Haftalık Aerobik Egzersiz Programının Sedanter Orta Yaşlı Bayanların Vücut Kompozisyonu ve Kan Lipidleri Üzerindeki Etkileri, *Spormetre Dergisi* 13(1): 57-61.

Gültekin, T., (2004). *Ankara'da Yaşayan Erişkin Bireylerin Vücut Bileşimi Değerleri,* (Doktora tezi), Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Günay I., Başıbüyük, G. Ö., (2015), Türkiye Fiziksel Antropoloji Çalışmaları Bibliyografyası (1930-2014), CÜ, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 39/2:72-76.

Gür, F., Ayan, V., Yüksek, S., (2016), Kız Çocuklarının Futbol Branşı İçin Somatotip ve Performans Özelliklerinin İncelenmesi, *Uluslarası Kültür ve Spor Bilimleri Dergisi*, 4(SI 1):358-367.

Duyar, İ. (1990), 10 Yaş Grubu Çocukların Antropometrik Ölçülerinde Eşeysel ve Sosyoekonomik Konuma Göre Görülen Farklılıklar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 34: 69-79.

Kalkavan, A., Zorba, E., Ağaoğlu, Ş. A., Karakuş, Ş., Çolak, H., (1996), Farklı Spor Branşlarında Bazı Fiziksel Uygunluk Değerlerinin Sedanter Grupla Karşılaştırılması, *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi,* 3:25-35

Özkoçak, V., Hınçal S. H., Gültekin, T., Bektaş, Y., (2018), 5-14 Yaş Grubu Çocukların Antropometrik Değerleri ve Somatotipik Özellikleri, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Sayı 6, s. 53-61

Sözen H., Arı, E., Cevahiroğlu B., (2016), IMUCO 2016, April 21-22, Page 534

Şenel, Ö., Baykal, C., (2017), 11-12 Yaş Yüzücülerde Kulaç Oranı ve Kulaç Uzunluğunun Bazı Antropometrik Özelliklerle İlişkisi, *Journal of Human Science,* 11/4:4077-4086

Ziyagil, M. A., Tamer, K., Zorba, E., Uzuncan, S., Uzuncan, H., (1996), Eurofit Test Bataryası Vasıtasıyla 10-12 Yaşları Arasındaki Erkek İlkokul Öğrencilerinin Fiziksel Uygunluk ve Antropometrik Özelliklerinin Yaş Gruplarına Ve Spor Yapma Alışkanlıklanna Göre Değerlendirmesi, *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, Sayı 4, s 25-27.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.463461

# FİZİKİ ANTROPOLOJİ YAYINLARININ GELİŞİMİ

*Vahdet ÖZKOÇAK*[*]

***Atıf/©:*** *Özkoçak, Vahdet (2018). Fiziki Antropoloji Yayınlarının Gelişimi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1347-1362*

***Özet:*** *Bibliyometrik analizler belirli bir alandaki yayınların istatistiksel olarak analiz edilmesini, atıf analizi ile en çok atıf alan etkin yayınların ortaya çıkarılmasını, yazarlar arasındaki uluslararası işbirliklerinin belirlenmesini, ülkeler ve kurumların etkinliğinin değerlendirilmesine olanak sağlar. Bu araştırmada 1975-2017 yılları arasında Antropoloji alanının en önemli alt araştırma alanı olan Fiziki Antropoloji konusunda yayınlanan yayınların bibliyometrik olarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. Literatür araması Web of Science (WoS; Thomson Reuters, New York, NY, USA) veri tabanında "physical anthropology", "biological anthropology", "anthropometric measurement" ve "anthropometric measurements" anahtar kelimeleri kullanılarak yapılmıştır. Bulunan tüm yayınlar Wos veri tabanından çekilerek bibliyometrik olarak analiz edilmiştir. Bibliometrik analizlerin görselleştirilmesi, Ağ ve kümelenme grafikleri için VOSviewer (Version 1.6.6) paket programı kullanılmıştır. Bibliyometrik analizler sonucunda Fiziki antropoloji alanında toplam 9614 yayın bulundu. Bu yayınların 8500'ü makale, 464'ü tam metin bildiri 325'i özet bildiri kategorisinde idi. En fazla çalışma sırasıyla Beslenme Diyetetiği (1700; %20.0) ve Endokrinoloji Metabolizması (1066; %12,5) araştırma alanlarında yapılmıştı. Tüm yayınların 519'u Antropoloji araştırma alanındaydı. Bibliyometrik analizler Antropoloji araştırma alanındaki 519 makale ile yapıldı. En çok yayın 2012 yılında yapılmıştı (46; %8,9). Literatüre en fazla yayın katkısı yapan dergi American Journal Of Physical Anthropology (93; %18,0). idi. Amerika Birleşik Devletleri 196 (%38) ve Hindistan (58, %11,2) yayın ile en fazla literatüre katkı yapan ülke olmuştur. Literatüre katkı açısından 12 makale (%2,3) ile Türkiye 15. Sırada yer almıştır.*

*Makale Geliş Tarihi:25.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 01.10.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Fiziki Antropoloji ABD, Çorum, Türkiye, vahdetozkocak@hitit.edu.tr

***Anahtar Kelimeler:*** *Fiziki antropoloji, biyolojik antropoloji, antropometrik ölçümler, bibliyometri*

## *Development Of Physical Anthropology Publications*

***Citation/©:*** *Özkoçak, Vahdet (2018). Development Of Physical Anthropology Publications, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1347-1362*

***Abstract:*** *Bibliometric analysis enable the statistical analysis of publications in a specific area, identification of the most frequently cited publications, identification of international collaborations among authors, and evaluation of the effectiveness of countries and institutions. In this study, it was aimed to analyze bibliometrically the publications about Physical Anthropology which is the most important sub-research area of Anthropology field during 1975-2017. The literature search was conducted using the keywords "physical anthropology", "biological anthropology", "anthropometric measurement" and "anthropometric measurements" in the database of Web of Science (WoS; Thomson Reuters, New York, NY, USA). All the publications were extracted from the Wos database and analyzed bibliometrically. Bibliometrics VOSviewer (Version 1.6.6) package program was used to visualize network with cluster graphs and analyzes. As a result of the bibliometric analysis, a total of 9614 publications were found in the field of physical anthropology. Of these publications, 8500 were articles, 464 were Proceedıngs Paper, 325 were Meetıng Abstract. The highest number of articles were found in the research areas of Nutrition Dietetics (1700; 20%) and Endocrinology Metabolism (1066; %32,5). 519 of all publications were in the Anthropology research area. Bibliometric analyzes were conducted with 519 articles in the field of anthropology research. Most publications were made in 2012 (46; 8.9%). The journal that made the most contributions to the literature was the American Journal of Physics Anthropology (93; 18.0%). The United States 196 (38%) and India (58, 11.2%) were the most contributing countries in the literature. Turkey were ranked 15th with 12 articles (2.3%) in terms of contribution to the literatüre.*

***Keywords:*** *Physical anthropology, biological anthropology, anthropometric measurements, bibliometrics*

## I. GİRİŞ

Biyolojik antropoloji, insanı biyolojik bir varlık olarak ele alarak, insanın zaman ve mekân içinde durumunu, değişimini ve çeşitliliğini inceler. Biyolojik antropolojinin geçmiş dönemlerde yaşamış toplumları (fosil insanları) inceleyen alt dalına paleoantropoloji, günümüzde yaşayan toplumları konu alan alt dalına da fiziki antropoloji denir. Ülkemizde de Antropoloji biyolojik antropoloji, fiziki antropoloji ve paleoantropoloji olarak alt dallara ayrılmaktadır. Diğer canlılarda olduğu gibi insanda da zaman ve mekân içinde meydana gelen çevresel ve genetik değişimler ve çeşitlenmeler, insanın genetik yapısı ve çevresinin etkisi ile oluşmaktadır. İnsanın, kendisi dışındaki her şey onun çevresidir. Sıcak, soğuk, nem, ışık, rakım, beslenme alışkanlığı, yaşadığı yer, topografik ve jeolojik yapı gibi etmenler insanın çevresini oluşturur. İnsanın zaman içerisinde farklılaşma ve çeşitlenmesinin ortaya çıkarılmasını inceleyen, biyolojik antropoloji anabilim dalına ait fiziki antropoloji, insan genetiği, insan büyümesi ve gelişimi (oksoloji), insan adaptasyonu, primatların biyolojisi, davranış ve toplumsal yaşamı inceleyen alt bilim dalıdır (Akın, 2011).

İnsanın zaman ve mekan içinde yaşadığı çevreye daha iyi uyum sağlayabilmesi, yaşamını kolaylaştıracak özellikler kazanabilmesi için bir takım yapısal değişiklikler yani adaptasyonlar geçirdiği daha önceki yüzyıllardan beri gözlenmekteydi. Bunu, uzun süre diğer canlılarda gözlemler yaparak bilimsel temellere oturtmaya çalışan önde gelen bilim insanlarından Charles Darwin (1809-1882) olmuştur. Daha sonra (Gregor Mendel ile birlikte**)** genetik biliminin hızla gelişmesiyle birlikte, insan çeşitliliğinin nedenleri ve karakterlerin oğul bireylere aktarılış mekanizması aydınlatılabilmiştir. Ancak insanda biyolojik çeşitliliğin tek nedeni, genetik yapı değildir. Yaşanılan yerin çevresel koşulları, genetik yapı ile birlikte, insanda çeşitlenmenin oluşmasını sağladıkları bilinmektedir. İnsanın tüm karakter ve özelliklerinin genetik yapı ve çevresel koşullarının etkisiyle ortaya çıktığı, insanın genetik haritasının çıkarılmasıyla (Mart.2003) kesinleşmiştir. Bu nedenle biyolojik antropoloji insanın genetik yapısını incelediği gibi, çevresel etmenlerin de (ışık, beslenme, sıcaklık, nem, rakım vb.) insanın büyüme ve gelişmesi üzerine etkilerini araştırır. İnsanın biyolojik ve kültürel evrimi, karşılıklı etkileşim içinde çalışarak, insanın bugünlere ulaşmasını sağlamıştır ve halen devam etmektedir (Akın, 2011).

İnsanı biyokültürel bir varlık olarak populasyon düzeyinde ele alan fiziki antropoloji, insanın canlılar dünyasındaki yerini, anatomik yapısı ve tür içi varyasyonlarını araştıran bir bilim dalıdır. İnsanın morfolojik yapısı, büyüme ve gelişmesi, genetik özellikleri ve çevresel değişikliklere uyumu, yaşadığı çevrenin koşulları bu bilim dalının ilgilendiği belli başlı konulardır (Akın, 2011).

İnsan biyolojisi-çevre-kültür üçgeninde yer alan sorunlara çözüm arayan bilimlere, fiziki antropolojinin önemli bir katkısı vardır. Örneğin, insanın daha iyi koşullarda yaşamasını sağlamaya çalışan ergonomi ve mühendislik alanlarında, insanın fiziksel yapısı ve morfolojisine ilişkin bilgiler son derece önemlidir. Sağlık bilimlerinde, özellikle çocuk sağlığı ve beslenme alanlarında, bireyin büyümesi ve sağlık/hastalık durumunun belirlenmesinde antropolojik yöntem ve tekniklere sıkça başvurulmaktadır. Spor alanında ise vücut yapısı ve oranlarına uygun olanların belirlenip, sporun uygun branşlarına yönlendirilmesinde, işe uygun özellikte olanın seçilmesinde fiziki antropolojinin önemi büyüktür. Bu şekliyle fiziki antropoloji insanı insana tanıtır (Akın, 2011).

Bibliyometrik araştırmalar belirli bir alanda veya belirli bir konudaki etki düzeyi yüksek olan yayınların belirlenmesini, aktif yazarların, üniversitelerin, yazarlar veya ülkeler arasındaki işbirliği veya atıf ağlarının ortaya çıkarılmasını sağlayan istatistiksel bir yöntemdir (Muslu, 2018; Ozsoy ve Demir, 2018). Özellikle son yıllarda yayın sayısının artmasıyla birlikte bibliyometrik analizlere talep artmış ve bir çok araştırma alanında literatürde yaygın olarak bibliyometrik çalışmalar yayınlanmaya başlanmıştır. (Ozsoy ve Demir, 2018; Caglar ve ark., 2016).

Bu araştırmada 1975-2017 yılları arasında Antropoloji alanının en önemli alt araştırma alanı olan Fiziki Antropoloji konusunda yayınlanan yayınların bibliyometrik olarak analiz edilmesi amaçlanmıştır.

## II. YÖNTEM

Literatür araması Web of Science (WoS; Thomson Reuters, New York, NY, USA) veri tabanında “physical anthropology”, “biological anthropology”, “anthropometric measurement” ve “anthropometric measurements” anahtar kelimeleri kullanılarak yapılmıştır. Bulunan tüm yayınlar Wos veri tabanından çekilerek bibliyometrik olarak analiz edilmiştir. Bibliometrik

analizlerin görselleştirilmesi, Ağ ve kümelenme grafikleri için VOSviewer (Version 1.6.6) paket programı kullanılmıştır (Van Eck ve Waltman, 2010).

## III. BULGULAR

Bibliyometrik analizler sonucunda Fiziki antropoloji alanında toplam 9614 yayın bulundu. Bu yayınların 8500'ü makale, 464'ü tam metin bildiri 325'i özet bildiri kategorisinde idi. Makale kategorisinde bulunan 8500 makalenin 1700 (%20.0)'ü Beslenme Diyetetiği, 1066'sı Endokrinoloji Metabolizması (%12,5), 872'si Halk sağlığı (%10,3) araştırma alanlarında yayınlanmıştı. Antropoloji araştırma alanında ise 519 (%6,1) yayın bulunmakta idi. Araştırmamızda bibliyometrik analizler sadece Antropoloji araştırma alanında yayınlanan 519 makale ile gerçekleştirilmiştir. Tablo 1'de Fiziki antropoloji konusunda diğer alanlarda yayınlanan yayın sayıları gösterilmiştir.

**Tablo 1.** Yayınların araştırma alanlarına göre dağılımı

| Field: Research Areas | Record Count | % of 8,500 | Bar Chart |
|---|---|---|---|
| NUTRITION DIETETICS | 1.700 | 20.000 % | |
| ENDOCRINOLOGY METABOLISM | 1.066 | 12.541 % | |
| PUBLIC ENVIRONMENTAL OCCUPATIONAL HEALTH | 872 | 10.259 % | |
| PEDIATRICS | 737 | 8.671 % | |
| GENERAL INTERNAL MEDICINE | 720 | 8.471 % | |
| ANTHROPOLOGY | 519 | 6.106 % | |
| SPORT SCIENCES | 432 | 5.082 % | |
| SURGERY | 378 | 4.447 % | |
| CARDIOVASCULAR SYSTEM CARDIOLOGY | 300 | 3.529 % | |
| RESEARCH EXPERIMENTAL MEDICINE | 242 | 2.847 % | |
| OBSTETRICS GYNECOLOGY | 228 | 2.682 % | |
| SCIENCE TECHNOLOGY OTHER TOPICS | 219 | 2.576 % | |
| LEGAL MEDICINE | 208 | 2.447 % | |
| NEUROSCIENCES NEUROLOGY | 189 | 2.224 % | |
| ENGINEERING | 167 | 1.965 % | |
| LIFE SCIENCES BIOMEDICINE OTHER TOPICS | 167 | 1.965 % | |
| GERIATRICS GERONTOLOGY | 165 | 1.941 % | |
| UROLOGY NEPHROLOGY | 159 | 1.871 % | |
| ORTHOPEDICS | 152 | 1.788 % | |
| ONCOLOGY | 139 | 1.635 % | |

Makalelerin yıllara göre dağılımı Şekil 1'de gösterilmiştir. Şekil 1 incelendiğinde en fazla yayının 2012 yılında yapıldığı görülmektedir (46 yayın), daha sonra ise 2014 (36 yayın) ve 2016 (33 yayın) yılları takip etmektedir.

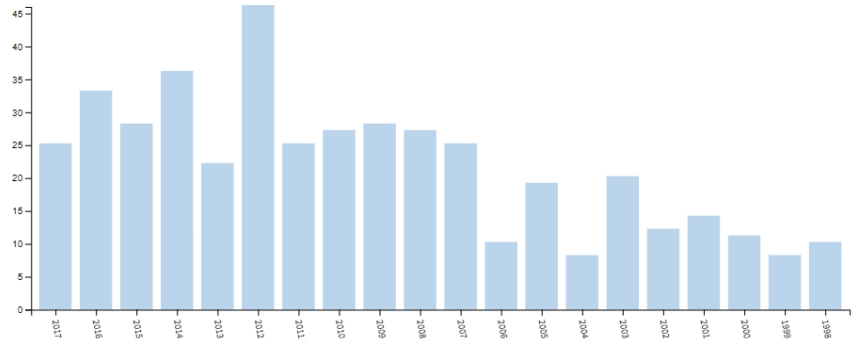


**Şekil 1.** Son 20 yıl için yayın sayılarının yıllara göre dağılımı

### A. Aktif Ülkeler

Literatüre en fazla katkı yapan ilk 20 ülke Şekil 2'de sunulmuştur. Şekil incelendiğinde Antropoloji literatürüne en fazla katkı yapan ülkenin 196 yayınla Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olduğu görülmektedir. Tüm yayınların %38'inin ABD adresli olduğu görülmüştür. İkinci ve üçüncü sırada ise sırasıyla Hindistan (58 yayın) ve İngiltere (44 yayın) yer almıştır. WoS'da Türkiye adresli toplam 12 yayın bulunmuştur. Türkiye literatüre katkı açısından en aktif ülkeler içerisinde 15. Sırada bulunmaktadır. Diğer ülkelerin yayın sayıları Tablo 2'de verilmiştir.

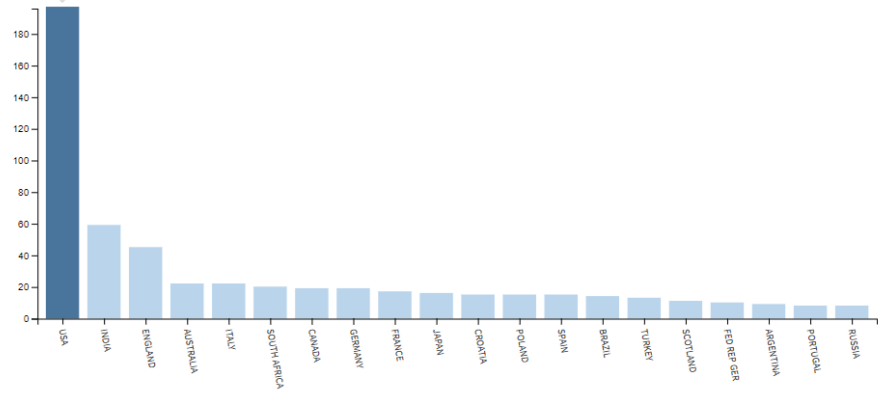


**Şekil 2.** Literatüre en fazla katkı yapan 20 ülke

**Tablo 2.** Aktif ülkeler

| Field: Countries/Regions | Record Count | % of 519 | Bar Chart |
|---|---|---|---|
| USA | 196 | 37.765 % | |
| INDIA | 58 | 11.175 % | |
| ENGLAND | 44 | 8.478 % | |
| AUSTRALIA | 21 | 4.046 % | |
| ITALY | 21 | 4.046 % | |
| SOUTH AFRICA | 19 | 3.661 % | |
| CANADA | 18 | 3.468 % | |
| GERMANY | 18 | 3.468 % | |
| FRANCE | 16 | 3.083 % | |
| JAPAN | 15 | 2.890 % | |
| CROATIA | 14 | 2.697 % | |
| POLAND | 14 | 2.697 % | |
| SPAIN | 14 | 2.697 % | |
| BRAZIL | 13 | 2.505 % | |
| TURKEY | 12 | 2.312 % | |
| SCOTLAND | 10 | 1.927 % | |
| FED REP GER | 9 | 1.734 % | |
| ARGENTINA | 8 | 1.541 % | |
| PORTUGAL | 7 | 1.349 % | |
| RUSSIA | 7 | 1.349 % | |

### *B. Aktif Dergiler*

Antropoloji alanında Fiziki antropoloji konusunda literatüre en fazla yayın katkısı yapan dergi American Journal of Physical Anthropology (93; %17,9) idi. Bu dergiyi Annals of Human Biology (62 yayın) ve American Journal of Human Biology (54 yayın) dergileri takip etmektedir (Tablo 3).

**Tablo 3.** Aktif dergiler

| Field: Source Titles | Record Count | % of 519 | Bar Chart |
|---|---|---|---|
| AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY | 93 | 17.919 % | |
| ANNALS OF HUMAN BIOLOGY | 62 | 11.946 % | |
| AMERICAN JOURNAL OF HUMAN BIOLOGY | 54 | 10.405 % | |
| COLLEGIUM ANTROPOLOGICUM | 42 | 8.092 % | |
| ANTHROPOLOGISCHER ANZEIGER | 26 | 5.010 % | |
| AMERICAN ANTHROPOLOGIST | 25 | 4.817 % | |
| CURRENT ANTHROPOLOGY | 23 | 4.432 % | |
| HOMO JOURNAL OF COMPARATIVE HUMAN BIOLOGY | 17 | 3.276 % | |
| INTERNATIONAL JOURNAL OF OSTEOARCHAEOLOGY | 16 | 3.083 % | |
| ANTHROPOLOGIST | 15 | 2.890 % | |
| HUMAN BIOLOGY | 15 | 2.890 % | |
| YEARBOOK OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY | 15 | 2.890 % | |
| MAN IN INDIA | 13 | 2.505 % | |
| HOMO | 12 | 2.312 % | |
| JOURNAL OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE | 12 | 2.312 % | |
| ANTHROPOLOGICAL SCIENCE | 11 | 2.119 % | |
| ANNUAL REVIEW OF ANTHROPOLOGY | 6 | 1.156 % | |
| ANTHROPOLOGICAL NOTEBOOKS | 5 | 0.963 % | |
| JOURNAL OF ANTHROPOLOGICAL SCIENCES | 5 | 0.963 % | |
| MANKIND QUARTERLY | 5 | 0.963 % | |

## C. Aktif Yazarlar

Literatüre en fazla katkı yapan ilk 20 yazar Tablo 4'te verilmiştir. Fiziki Antropoloji konusunda en fazla yayın yapan yazarın 7 yayınla Little MA ve Schwidetzky I olduğu görülmektedir. Diğer yazarların yayın sayıları Tablo 4'te verilmiştir.

**Tablo 4.** Aktif yazarlar

| Field: Authors | Record Count | % of 519 | Bar Chart |
|---|---|---|---|
| LITTLE MA | 7 | 1.349 % | |
| SCHWIDETZKY I | 7 | 1.349 % | |
| BENEFICE E | 6 | 1.156 % | |
| BHARATI P | 6 | 1.156 % | |
| KONIGSBERG LW | 5 | 0.963 % | |
| BOSE K | 4 | 0.771 % | |
| CRAWFORD MH | 4 | 0.771 % | |
| KASZYCKA KA | 4 | 0.771 % | |
| LEONARD WR | 4 | 0.771 % | |
| SANTOS RV | 4 | 0.771 % | |
| STRKALJ G | 4 | 0.771 % | |
| ADAK DK | 3 | 0.578 % | |
| BADARUDDOZA | 3 | 0.578 % | |
| BEDOGNI G | 3 | 0.578 % | |
| BHARATI S | 3 | 0.578 % | |
| CATTANEO C | 3 | 0.578 % | |
| CHAKRABARTY S | 3 | 0.578 % | |
| FRANKENBERG SR | 3 | 0.578 % | |
| FUENTES A | 3 | 0.578 % | |
| GHOSH R | 3 | 0.578 % | |

## D. Atıf Analizi

Fiziki antropoloji konusunda Antropoloji araştırma alanında yayınlanan makalelerden en fazla atıf alan 10 tanesi Tablo 5'te verilmiştir. En fazla atıf alan çalışma 1. Sırada bulunan 2002 yılında American journal of Physical Anthropology dergisinde yayınlanmış "Age estimation from the auricular surface of the ilium: A revised method" başlıklı makale olduğu görülmektedir. Yıl başına ortalama alınan atıf sayılarına göre ise Tablo 5'te 1, 2, ve 5. Sıradaki yayınların en etkili yayınlar olduğu söylenebilir.

**Tablo 5.** En fazla atıf alan ilk 10 yayın

| | | Total | Average Citations per Year |
|---|---|---|---|
| 1. | **Age estimation from the auricular surface of the ilium: A revised method**<br>By: Buckberry, JL; Chamberlain, AT<br>AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY Volume: 119 Issue: 3 Pages: 231-239 Published: NOV 2002 | 236 | 13.88 |
| 2. | **Do silica phytoliths really wear mammalian teeth?**<br>By: Sanson, Gordon D.; Kerr, Stuart A.; Gross, Karlis A.<br>JOURNAL OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE Volume: 34 Issue: 4 Pages: 526-531 Published: APR 2007 | 137 | 11.42 |
| 3. | **History and demographic composition of the Robert J. Terry anatomical collection**<br>By: Hunt, DR; Albanese, J<br>AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY Volume: 127 Issue: 4 Pages: 406-417 Published: AUG 2005 | 103 | 7.36 |
| 4. | **HUMAN SALIVARY STEROIDS - METHODOLOGICAL CONSIDERATIONS AND APPLICATIONS IN PHYSICAL-ANTHROPOLOGY**<br>By: ELLISON, PT<br>YEARBOOK OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY Volume: 31 Pages: 115-142 Published: 1988 | 101 | 3.26 |
| 5. | **Enthesopathies as Occupational Stress Markers: Evidence From the Upper Limb**<br>By: Villotte, Sebastien; Castex, Dominique; Couallier, Vincent; et al.<br>AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY Volume: 142 Issue: 2 Pages: 224-234 Published: JUN 2010 | 100 | 11.11 |
| 6. | **Reconstructing northern Chinese Neolithic subsistence practices by isotopic analysis**<br>By: Pechenkina, EA; Ambrose, SH; Ma, XL; et al.<br>JOURNAL OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE Volume: 32 Issue: 8 Pages: 1176-1189 Published: AUG 2005 | 100 | 7.14 |
| 7. | **The peopling of America: Craniofacial shape variation on a continental scale and its interpretation from an interdisciplinary view**<br>By: Gonzalez-Jose, Rolando; Bortolini, Maria Catira; Santos, Fabricio R.; et al.<br>AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY Volume: 137 Issue: 2 Pages: 175-187 Published: OCT 2008 | 83 | 7.55 |
| 8. | **RE-DEFINING RACE - THE POTENTIAL DEMISE OF A CONCEPT IN PHYSICAL-ANTHROPOLOGY**<br>By: LITTLEFIELD, A; LIEBERMAN, L; REYNOLDS, LT<br>CURRENT ANTHROPOLOGY Volume: 23 Issue: 6 Pages: 641-655 Published: 1982 | 78 | 2.11 |
| 9. | **Assessing the accuracy of high-resolution X-ray computed tomography of primate trabecular bone by comparisons with histological sections**<br>By: Fajardo, RJ; Ryan, TM; Kappelman, J<br>AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY Volume: 118 Issue: 1 Pages: 1-10 Published: MAY 2002 | 71 | 4.18 |
| 10. | **Stature estimation and calibration: Bayesian and maximum likelihood perspectives in physical anthropology**<br>By: Konigsberg, LW; Hens, SM; Jantz, LM; et al.<br>YEARBOOK OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY, VOL 41 - 1998 Book Series: YEARBOOK OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY Volume: 41 Pages: 65-92 Published: 1998 | 70 | 3.33 |

Atıf sayılarının yıllara göre dağılım Şekil 3'te verilmiştir.

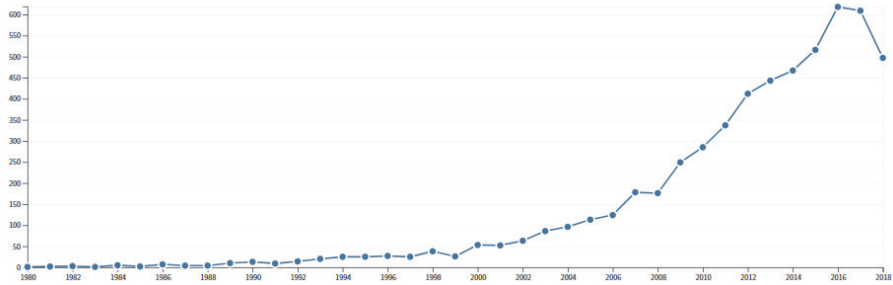


**Şekil 3.** Atıf sayılarının yıllara göre dağılımı

### E. Anahtar Kelime Analizi

Anahtar kelime analizi sonucunda toplam 519 yayın içerisinde 1140 anahtar kelime kullanıldığı belirlenmiştir. Bu anahtar kelimelerden en az 3 yayında kullanılan 70 anahtar kelime bulunmaktaydı. En çok kullanılan ilk 25 anahtar kelime Tablo 6'da verilmiştir. Bibliyometrik analizlere ilişkin ağ görselleştirmeleri ise Şekil 4'te verilmiştir. Şekil 4 içerisinde resimler kümelenmeyi göstermektedir ve daire büyüklüğü anahtar kelimenin kullanım fazlalığını, çizgiler ilişkileri göstermektedir.

**Tablo 6.** En fazla kullanılan 25 anahtar kelime

| **Anahtar kelime** | **N** | **Anahtar kelime** | **N** |
|---|---|---|---|
| anthropometry | 37 | blood pressure | 7 |
| physical anthropology | 30 | bmı | 7 |
| biological anthropology | 19 | body composition | 7 |
| growth | 17 | hypertension | 6 |
| race | 14 | nutrition | 6 |
| children | 11 | paleopathology | 6 |
| forensic anthropology | 11 | adaptation | 5 |
| ındia | 10 | anthropometrics | 5 |
| nutritional status | 9 | history | 5 |
| anthropometric measurements | 8 | history of physical anthropology | 5 |
| bioarchaeology | 8 | sexual dimorphism | 5 |
| obesity | 8 | waist circumference | 5 |
| osteology | 8 | | |

N= Kullanım sayısı

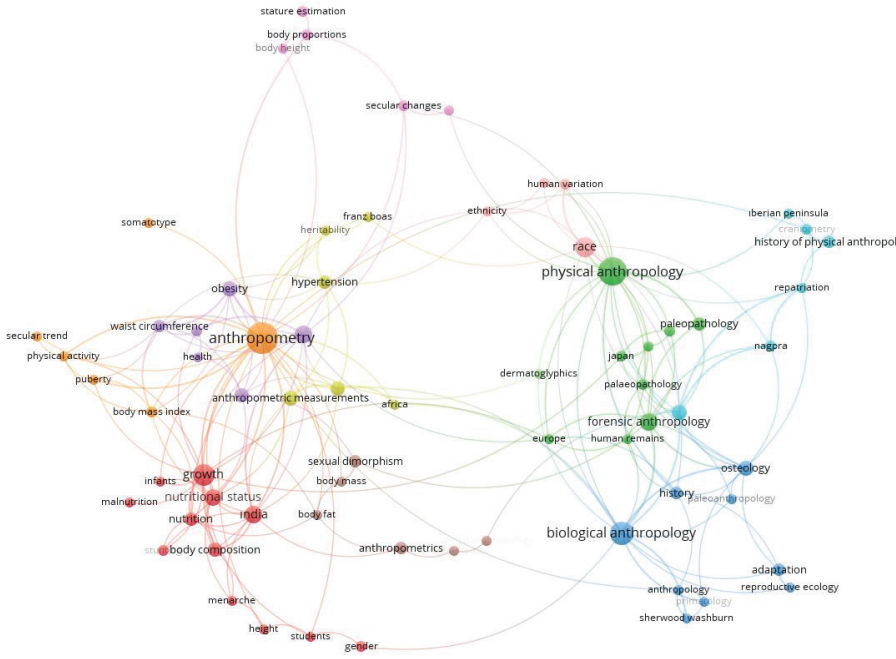


**Şekil 4.** Anahtar kelime analizi bibliyometrik ağ görselleştirmesi

Şekil 4 incelendiğinde 11 ayrı kümelenmenin olduğu görülmüştür. Türkiye adresli yayınlarda kullanılan trend konulara ilişkin ağ görselleştirmesi Şekil 6'da verilmiştir (maviden sarıya doğru yayın yıllarının güncelliği değişmektedir).

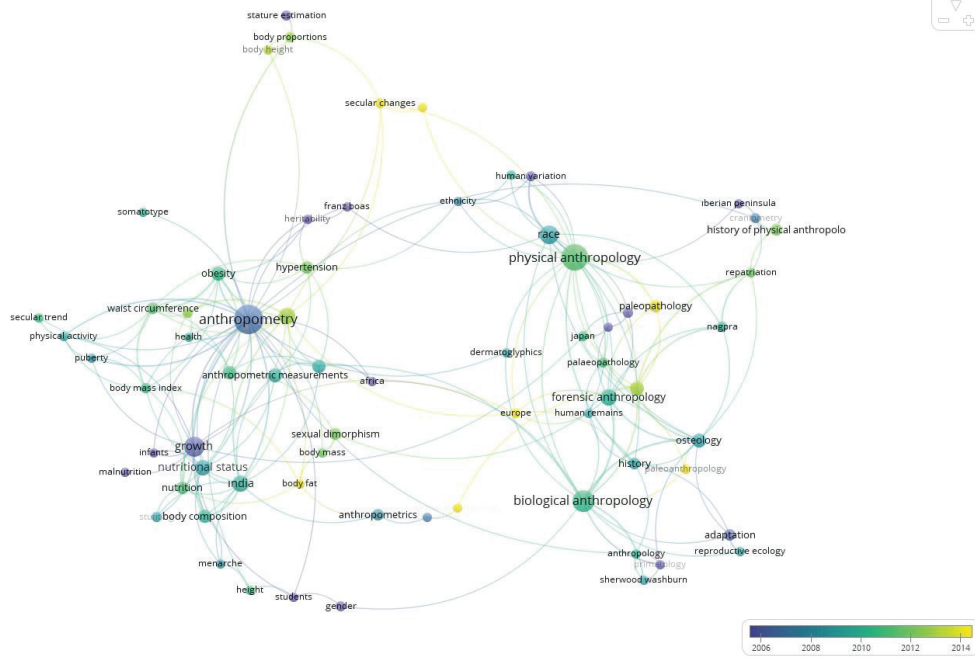


**Şekil 5.** Güncel konular bibliyometrik ağ görselleştirmesi

## IV. SONUÇ VE TARTIŞMA

Özellikle son yıllarda Fiziki Antropoloji konusundaki yayınlar artmaktadır. Ancak literatürde bu konudaki yayınların bibliyometrik olarak analiz edilmesine dönük çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma özellikle bu konuda araştırma yapanlara; güncel konuları, etkili yayınları göstermesi konusunda ışık tutacaktır.

Antropoloji literatürüne en fazla katkı yapan ülkenin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olduğu görülmüştür. Türkiye'nin literatüre katkı açısından en aktif ülkeler içerisinde 15. Sırada bulunmakta olduğu belirlenmiştir. Antropoloji alanında Fiziki antropoloji konusunda literatüre en fazla yayın katkısı yapan dergi American Journal of Physical Anthropology idi. En fazla yayın yapan yazarların ise Little MA ve Schwidetzky I olduğu görülmüştür. En fazla atıf alan çalışmanın 2002 yılında American journal of Physical Anthropology dergisinde yayınlanmış "Age estimation from the auricular surface of the ilium: A revised method" başlıklı makale olduğu belirlenmiştir.

En fazla kullanılan anahtar kelimelerin ise anthropometry, physical anthropology, biological anthropology, growth, race, children, forensic anthropology, ındia, nutritional status, anthropometric measurements olduğu görülmüştür.

## KAYNAKÇA

Akın, G. (2011). Antropoloji ve Antropoloji Tarihi, Tiydem Yayıncılık.

Caglar, C. Demir, E. Kucukler, FK. Durmus, M. (2016). A bibliometric analysis of academic publication on diabetic retinopathy disease trends during 1980-2014: a global and medical view. International Journal of Ophthalmology, 9(11), 1663–1668. http://doi.org/10.18240/ijo.2016.11.21

Muslu, Ü. (2018) The Evolution of Breast Reduction Publications: A Bibliometric Analysis, Aesth Plast Surg. 42(3):679-691. doi: 10.1007/s00266-018-1080-7.

Ozsoy, Z. & Demir, E. (2018) The Evolution of Bariatric Surgery Publications and Global Productivity: A Bibliometric Analysis. OBES SURG. 28(4): 1117-1129. https://doi.org/10.1007/s11695-017-2982-1

Ozsoy, Z. & Demir, E. (2018) Which Bariatric Procedure Is the Most Popular in the World? A Bibliometric Comparison, OBES SURG, 28(8): 2339-2352. https://doi.org/10.1007/s11695-018-3163-6

Van Eck, NJ. and Waltman, L. (2010) Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. Scientometrics, 84(2):523–538.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460258

# YAŞ GRUPLARI İLE KAFATASI VARYASYONLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ

*Yarenkür ALKAN*[*]

***Atıf/©:*** *Alkan, Yarenkür (2018). Yaş Grupları İle Kafatası Varyasyonları Arasındaki İlişki, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1363-1375*

***Özet:*** *Toplumlar arasındaki biyolojik uzaklık analizleri, kafa veya dişten gelen varyasyonlar kullanılarak yapılır. Diş varyasyonlarının aksine kafatası varyasyonlarının cinsiyet ve yaşla ilişkisi her zaman tartışma konusu olmuştur. İleri yaşlarda bölgesel kemik büyümesinin sebep olduğu varyasyonlara doğru bir eğilim gözlenirken, daha genç yaşlarda bölgesel kemik yetersizliğinin sebep olduğu varyasyonlara doğru bir eğilimin olduğu bilinmektedir. Bu sebeple biyolojik uzaklık çalışmalarında hangi yaş gruplarının dahil edilmesi gerektiği konusunda kesin bir bilgi mevcut değildir. Bu çalışmada amacımız dört farklı toplumun verileri incelenerek kafatası varyasyonları ve yaş grupları arasında bir ilişki olup olmadığını anlamaya çalışmaktır. Çalışma kapsamında Van Kalesi Höyüğü/İslami, Van Kalesi Höyüğü/Hıristiyan, Karagündüz ve Kureyşler toplumlarına ait toplam 297 bireyde 29 varyasyona bakılmıştır. 40 yaş altı ve üstü olarak ayrılan bireyler iki gruplar toplanmış kafatası varyasyonları ile yaş grupları arasındaki ilişki SPSS 23 programında $X^2$ testi ile araştırılmıştır.Analiz sonucunda her toplum için farklı varyasyonlar anlamlı sonuçlar vermiştir. Bu durum yaşın varyasyonların görünümünde önemli bir faktör olmadığı fikrini desteklemektedir.Ayrıca eski topluluklar çalışılırken 60 yaş üstü bireylere az rastlanması ve yaş tahmininin cinsiyet tahmini kadar kesinlik içermemesi biyolojik uzaklık çalışmalarında yaşın etkisini azaltmaktadır. Dolayısıyla iskelet serileri üzerinde biyolojik uzaklık çalışması yapılacaksa yaş etkisi öncelikle örneklem içerisinde istatistiksel olarak değerlendirilmelidir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *yaş, kafatası varyasyonları, Van Kalesi Höyüğü, Karagündüz, Kureyşler*

*Makale Geliş Tarihi: 15.09.2018/ Makale Kabul Tarihi: 28.09.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Dr. Öğr. Üyesi, Ahi Evran Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, alkanyaren@gmail.com

## *The Relationship Between Age Groups And Cranial Nonmetric Traits*

***Citation/©:*** *Alkan, Yaren (2018). The Relationship Between Age Groups and Cranial Nonmetric Traits, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11, Volume 2, October, 2018, ss.. 1363-1375*

***Abstract:*** *Analyses for biological distance between communities is carried out by way of cranial and dental nonmetric traits. Contrary to dental traits, the relationship of cranial traits with sex and age has always been a matter of debate. Whereas a tendency towards nonmetric traits due to regional bone growth is observed in later ages, it is known that there is a tendency towards variations caused by regional bone deficiency in younger ages. Therefore, there is no exact information on the age groups that should be included in biological distance studies. The purpose of this study was to examine date from four different communities and to understand whether there are any relationships between cranial nonmetric traits and age groups. A total of 29 variations in 297 individuals have been examined within the scope of this study from communities of Van Castle Mound/Islamic, Van Castle Mound/Christian, Karagündüz and Kureyşler. Individuals were classified into two groups as below and above 40 years of age after which the relationship between their cranial nonmetric traits and age groups was examined via $X^2$ test in the SPSS 23 software. As a result of the analysis, different traits yielded significant results for each community. This supports the opinion that age is not a significant factor in the appearance of the variations. In addition, the fact that the number of individuals above the age of 60 is less when working with ancient communities as well as the fact that age estimation is not as accurate as sex estimation decreases the impact of age in biological distance studies. Therefore, the impact of age should first be evaluated statistically inside the sample group if biological distance studies are to be carried out on skeleton series.*

***Keywords:*** *age, cranial nonmetric traits, Van Castle Mound, Karagündüz, Kureyşler*

## I.GİRİŞ

Geçmişte yaşamış insan popülasyonları arasındaki genetik yakınlığı tahmin etmekiçin yapılan biyolojik uzaklık analizleri, bireyler ya da popülasyonlar arasındaki kafa ve/veya dişten gelen fenotipik data kullanılarak yapılır (Buikstra ve diğ., 1990, s.1; Stojanowski ve Schillaci, 2006, s. 49). Varyasyonlar,normal iskelet anatomisinde anomali olarak terimlendirilirler ve patolojik ya da travmatik değil normal çeşitlilik olarak ifade edilirler.

Varyasyonlar görsel olarak ve genellikle özelliklerin varlığı ya da yokluğu şeklinde tanımlanmaktadırlar(Saunders, 1989, s. 95). Kafatası, diş ve vücut iskeleti için 200'ün üzerinde özellik saptanmıştır (Ossenberg, 1976, s. 702). Bunlar kemik ya da dişlerin sayısıyla ilgili varyasyonlar, kemik üzerindeki delik ve kanalların varlığı, yokluğu ya da sayısıyla ilgili varyasyonlar, diş tacı varyasyonları, diş kökü varyasyonları, kemik kaynaşma anomalileri, eklem yüzü varyasyonları, bölgesel kemik büyümesinin (hyperosteses) ve bölgesel kemikleşme yetersizliğinin sebep olduğu varyasyonlar (hypostosis) şeklinde sınıflandırılırlar.

Biyolojik akrabalık ilişkilerini belirlemede kullanılan varyasyonların önemi ve kullanışlılığı, bu özelliklerin genetik bir temele sahip olduğu varsayımına dayanmaktadır. Hayvan ve insanlar üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda, varyasyonların çevre, beslenme ve büyüme faktörlerinden etkilenmeleriyle birlikte önemli bir genetik bileşene sahip oldukları da gösterilmiştir (Howe ve Parsons, 1967, s. 288; Kennedy, 1986, s. 412). Bu varsayım fenotipik özelliklerin genotip tarafından kontrol edildiği ve benzer genotiplerin benzer fenotipleri oluşturacağı fikrini desteklemektedir. Birden çok gen, varyasyonların gelişimi ve oluşumunda, özelliğin pozisyonu ya da derecesinde etkili olsa da hangi gen ve çevre faktörlerinin sorumlu olduğunu kesin olarak söylemenin zor olduğu belirtilmiştir (De Stefano ve Hauser, 1986; Moss ve diğ., 1956). Buna karşın, bir özellik, genetik varyans ve çevresel varyansın toplamından oluşmaktadır. Özelliğin kalıtım derecesi ne kadar yüksekse çevresel çeşitlilik o kadar az ve kalıtsallık değeri de o kadar fazla olmaktadır. Biyolojik uzaklık çalışmalarında hangi özelliklerin kullanılacağı kalıtımsal olarak özelliklerin güvenilir olup olmadığına bağlı olmakla birlikte varyasyonlardan yalnızca bazılarının kalıtılabilirliği hesaplanmıştır (Sjovold, 1984; Sjovold, 1995; Scott ve Potter, 1984; Towsend ve Martin, 1992; Blanco ve Chakraborty, 1976; Higgins ve diğ., 2009; Skrinjaric ve diğ., 1985). Buna ek olarak varyasyonların, örneklem sayısı az ve korunma durumu kötü olan iskelet serilerinde daha iyi sonuçlar verdiği debilinmektedir (Eroğlu, 2005, s. 163).

Ancak diş varyasyonlarının aksine kafatası varyasyonlarında cinsiyet ve yaş etkisi önemli bir faktördür. Özellikle iskeletlerde yaş tahmininin cinsiyet tahminine oranla daha az kesinlik içermesi varyasyon çalışmalarında yaş etkisini belirsizleştirmektedir. Genç yaşlarda gözlenen varyasyonlarla ileri yaşlarda gözlenen varyasyonların görülme sıklıkları arasında farklılıklar mevcuttur. Bunun yanı sıra biyolojik uzaklık çalışmalarında hangi yaş grubu

ya da varyasyon kullanılırsa daha doğru sonuçlar alınabileceği hakkında kesin bir yargı mevcut değildir. Bu sebeple mevcut çalışmada amaçdört farklı toplumun verileri incelenerek kafatası ve yaş grupları arasında bir bağlantı olup olmadığını anlamaya çalışmaktır.

## II.MATERYAL METOT

Çalışmada, Anadolu'nun farklı bölgelerinden dört ayrı iskelet serisine bakılmıştır. Çalışma kapsamında Van'da bulunan Van Kalesi Höyüğü/Hıristiyan (Ortaçağ), Van Kalesi Höyüğü/İslami (Ortaçağ), Karagündüz (Ortaçağ) ve Kütahya'da bulunan Kureyşler (Ortaçağ) topluluklarına ait297birey ve 29 özellik incelenmiştir. Varyasyonlar, çevresel etkilere düşük duyarlılıkta ve kalıtım katsayısı yüksek olan özellikler arasından seçilmiştir. Yalnızca 18 yaş üstü erişkin bireylerin dahil edildiği çalışmada Karagündüz toplumundan 55 kadın ve 67 erkek olmak üzere 122 birey, Van Kalesi Höyüğü Hıristiyan toplumundan 21 kadın 37 erkek olmak üzere 58 birey, Van Kalesi Höyüğü İslami toplumundan 31 kadın 26 erkek olmak üzere 57birey veKureyşler toplumundan 34 kadın ve 26 erkek olmak üzere 60 bireyincelenmiştir.İncelenen 297 birey,cinsiyetlere göre 40 yaş öncesi (1. grup) ve sonrası (2. grup) olarak iki grupta sınıflandırılmıştır (Tablo 1).

**Tablo 1:** İncelen bireylerin cinsiyet ve yaş gruplarına göre dağılımı

| | Karagündüz | | VKH / H | | VKH / İ | | Kureyşler | | Toplam |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Kadın | Erkek | Kadın | Erkek | Kadın | Erkek | Kadın | Erkek | |
| < 40 | 21 | 20 | 7 | 14 | 6 | 11 | 6 | 3 | 88 |
| > 40 | 34 | 47 | 14 | 23 | 25 | 15 | 28 | 23 | 209 |
| Toplam | 55 | 67 | 21 | 37 | 31 | 26 | 34 | 26 | 297 |

Karagündüz toplumunda 1. gruptan 41, 2. gruptan 81 birey, VKH/Hıristiyan toplumunda 1. gruptan 21, 2. gruptan 37 birey, VKH/İslami toplumunda 1. gruptan 17, 2. gruptan 40 birey ve Kureyşler toplumunda 1. gruptan 9, 2. gruptan 51 birey incelenmiştir (Tablo 1). Kafatası varyasyonları ile yaş grupları arasındaki ilişki ise SPSS 23 programında $X^2$ testi ile araştırılmıştır.

## III.SONUÇ

Söz konusu toplulukların yaş gruplarına göre dağılımlarına bakıldığında 40 yaş öncesibireylerinoranının %54,20, 40 yaş sonrası bireylerin oranının ise %45,80 olduğu görülmektedir (Tablo 1).Genel olarak bakıldığında 40 yaş sonrası örneklem grubunun oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. Varyasyonların sağ ve sol taraf verileri ayrı ayrı kaydedilmiş, $X^2$analizleri sonucunda taraflar arasında varyasyonların ortaya çıkışıyla ilgili anlamlı bir farklılığın olmamasından dolayı analiz yapılırken sol taraf üzerinde kaydedilen veriler kullanılmıştır.

Yaş gruplarına göre varyasyonların görülme sıklıklarında bir farklılık olup olmadığını anlamak için verilere $X^2$ analizi uygulanmıştır (Tablo 2). Analiz sonuçlarına göre, tüm toplumlar birlikte değerlendirildiğinde yaş grupları ilevaryasyonların ortaya çıkışıyla ilgili anlamlı bir farklılık gösteren yalnızca bir varyasyon vardır: lambdada wormian. Lambdada wormian, tüm toplumlar birlikte değerlendirildiğinde %25 oranıyla 40 yaş altı bireylerde daha fazla görülmüştür. Her iki cinsiyete ait bireyler ayrı ayrı değerlendirildiğinde ise kadınlarda supraorbital foramen, erkeklerde lambdada wormian40 yaş altı ve üstü gruplarda istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermiştir. Kadınlarda supraorbital foramen, %65,62 oranıyla 40 yaş altı bireylerde daha fazla gözlenirken erkeklerde ise yine lambdada wormian %29,41 oranıyla 40 yaş altı bireylerde daha fazla gözlenmiştir.

**Tablo 2:** Tüm toplumlarda özelliklerin $X^2$ sonuçları

| | Kadın | | Erkek | | Toplam | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | x2 | Sig. | x2 | Sig. | x2 | Sig. |
| Metopik sutur | 0.621 | 0.431 | 0.943 | 0.332 | 1.493 | 0.222 |
| Coronal kemikçik | 0.888 | 0.346 | 0.765 | 0.382 | 0.027 | 0.870 |
| Sagittal kemikçik | 0.024 | 0.877 | 0.413 | 0.520 | 0.057 | 0.811 |
| Lambdoid kemikçik | 1.301 | 0.254 | 0.714 | 0.398 | 2.002 | 0.157 |
| Lambdada wormian | 0.950 | 0.330 | 4.172 | **0.041*** | 4.795 | **0.029*** |

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Asterin kemikçik | 0.327 | 0.567 | 1.541 | 0.214 | 0.416 | 0.519 |
| İnka kemiği | 2.750 | 0.097 | 1.289 | 0.256 | 3.016 | 0.082 |
| Epipterik kemik | 0.035 | 0.851 | 1.872 | 1.171 | 1.530 | 0.216 |
| Frontotemporal articulation | 0.370 | 0.543 | 1.475 | 0.224 | 1.172 | 0.279 |
| Parietal notch kemik | 2.715 | 0.099 | 0.043 | 0.836 | 0.850 | 0.357 |
| Occipitomastoid kemik | 0.318 | 0.573 | 0.039 | 0.844 | 0.249 | 0.618 |
| Supraorbital foramen | 4.477 | **0.034*** | 0.067 | 0.796 | 2.712 | 0.100 |
| Supraorbital notch | 1.392 | 0.238 | 0.528 | 0.467 | 2.246 | 0.134 |
| Zygomaticofacial foramen | 1.411 | 0.235 | 0.680 | 0.410 | 2.000 | 0.157 |
| Parietal foramen | 2.955 | 0.086 | 0.808 | 0.369 | 0.311 | 0.577 |
| Hypoglassal kanal | 1.525 | 0.217 | 1.615 | 0.204 | 0.174 | 0.676 |
| Oval foramen | 3.163 | 0.075 | 2.077 | 0.150 | 2.365 | 0.124 |
| Spinous foramen | 0.975 | 0.323 | 2.885 | 0.089 | 0.848 | 0.357 |
| Vesalii foramen | 0.191 | 0.662 | 3.316 | 0.069 | 2.852 | 0.091 |
| Huschke foramen | 0.022 | 0.882 | 2.788 | 0.095 | 1.845 | 0.174 |
| Marginal foramen | 0.004 | 0.950 | 0.112 | 0.738 | 0.098 | 0.754 |
| Mylohyoid köprü | 0.678 | 0.410 | 1.515 | 0.218 | 2.131 | 0.144 |

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Çift condylar yüzey | 0.731 | 0.393 | 0.386 | 0.535 | 0.104 | 0.747 |
| Condylar foramen | 0.009 | 0.926 | 0.000 | 0.988 | 0.033 | 0.855 |
| Jugular foramende köprü (iç) | 0.000 | 1.000 | 0.348 | 0.555 | 0.178 | 0.673 |
| Jugular foramen köprü (dış) | 1.337 | 0.248 | 0.018 | 0.892 | 0.613 | 0.434 |
| Palatin torus | 0.911 | 0.340 | 0.121 | 0.728 | 0.854 | 0.356 |
| Paracondylar tüberkül | 0.077 | 0.429 | 2.661 | 0.103 | 1.723 | 0.189 |
| Precondylar tüberkül | 0.001 | 0.975 | 1.104 | 0.293 | 0.770 | 0.380 |

*0,05 seviyesinde anlamlı özellikler

Diğer yandan toplumlar ayrı ayrı değerlendirildiğinde her toplum için farklı bir özellik istatistiksel olarak anlamlı değervermiştir. Sonuçlara göre, metopik sutur VKH/Hıristiyan toplumunun tüm bireylerinde ve erkeklerde, coronal kemikçikve inka kemiği Kureyşler toplumunun tüm bireylerinde, lamdada wormian Karagündüz toplumunun tüm bireylerinde ve erkeklerde, epipterik kemik Karagündüz toplumunun erkeklerinde, supraorbital foramen Karagündüz toplumunun tüm bireylerinde, condylar foramen, jugular foramende köprü (iç) ve palatin torus Kureyşler toplumu kadınlarında istatistiksel olarak 0,05 seviyesinde anlamlı değerler vermiştir (Tablo 3).

İstatistiksel olarak anlamlı değerler veren varyasyonların hangi yaş grubunda daha fazla gözlendiğine bakılacak olursa, metopik sutur, VKH/Hıristiyan 40 yaş üstü erkeklerinde hiç görülmezken 40 yaş altı bireylerde %36,3 oranında gözlenmiştir. Aynı toplumun kadın ve erkeklerine birlikte bakıldığında ise yine 40 yaş altı bireylerde bu özellik %27,7 ile daha yüksek orandadır. Coronal kemikçik, Kureyşler toplumunun 40 yaş altı tüm bireylerinin %25'inde görülmüştür.

**Tablo 3:** Toplumlar ayrı ayrı değerlendirildiği zaman $X^2$ testinde 0,05 seviyesinde anlamlı çıkan özellikler

| Population | Nonmetric variants | Sex | x2 | Sig. |
|---|---|---|---|---|
| VKH/H | Metopik sutur | Erkek | 8.350 | 0.004 |
| VKH/H | Metopik sutur | Toplam | 6.872 | 0.009 |
| Kureyşler | Coronal kemikçik | Toplam | 7.226 | 0.007 |
| Karagündüz | Lambdada wormian | Erkek | 5.933 | 0.015 |
| Karagündüz | Lambdada wormian | Toplam | 8.055 | 0.005 |
| Kureyşler | İnka kemiği | Toplam | 5.265 | 0.022 |
| Karagündüz | Epipterik kemik | Erkek | 6.488 | 0.011 |
| Karagündüz | Supraorbital foramen | Toplam | 4.675 | 0.031 |
| Kureyşler | Condylar foramen | Kadın | 4.800 | 0.028 |
| Kureyşler | Jugular foramende köprü (iç) | Kadın | 5.455 | 0.020 |
| Kureyşler | Palatin torus | Kadın | 5.204 | 0.023 |

40 yaş üstü bireylerde ise bu özelliğe rastlanılmamıştır. Lambdada wormian, Karagündüz toplumu erkeklerinde %36,3 oranıyla 40 yaş altı bireylerde ve tüm toplumda %29,6 oranıyla yine 40 yaş altı bireylerde daha fazla gözlenmiştir. İnka kemiği, Kureyşler toplumu kadın ve erkeklerinde 40 yaş üstü bireylerde görülmezken, 40 yaş altı bireylerde %14,2 oranındadır. Epipterikkemik,40 yaş altı Karagündüz toplumu erkeklerinin %50'sinde mevcutken, 40 yaş üstü erkeklerin yalnızca %8,6'sında görülmüştür. Supraorbital foramen, Karagündüz toplumunun kadın ve erkeklerinde %81,1 oranıyla 40 yaş altı bireylerde daha fazla gözlenmiştir. Condylar foramen, Kureyşler toplumu 40 yaş altı kadınlarının tamamında gözlenirken 40 yaş üstünde yalnızca %25 oranındadır. Jugular foramende köprü (iç), Kureyşler toplumunun 40 yaş üstü kadın bireylerinde görülmezken, 40 yaş altı kadınların %50'sinde görülmüştür. Palatin torus ise Kureyşler toplumunun 40 yaş üstü kadınlarının %71.42'sinde mevcutken, 40 yaş altı bireylerde rastlanmamıştır. Sonuç olarakher toplum içinhem farklı cinsiyetlerde hem de farklı karakterlerde istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar çıkmıştır.

## IV.TARTIŞMA

Elde edilen sonuçlarda, yaşın ilerleyişi ile birlikte torus ya da bridge gibi aşırı kemikleşmeye bağlı gelişen hyperostotic karakterler daha fazla gözlenirken, foramen, sutur ya da sulcus gibi genç yaşta kemikleşme azlığına bağlı hypostotic karakterlere doğru bir eğilim gözlenmiştir. Bu durum erişkin dönemdeki periosteal kemik gelişiminin devamıyla "fazla kemik" formasyon karakteri ve "kemik eksikliği" karakterine neden olmaktadır. Bundan dolayı kafatası varyasyonlarında yaşın negatif etkisindense 18 yaş altı çocuk bireylerin biyolojik uzaklık çalışmalarına dahil edilmemesi gerekmektedir. 18 yaş üstü bireylerde ise hangi yaş grubu ya da kafatası varyasyonu seçildiği zaman çalışmanın güvenilirliği artar sorusu araştırıcılar tarafından tartışma konusu olmuştur.

Ossenberg (1970, s. 358), çalışmasında, hyperostotic özelliklerin yaş ilerledikçe daha fazla gözlendiğini, hypostatic özelliklerin ise daha genç yaşlarda ağırlıklı olduğunu gözlemlemiştir.Mayhall, Dahlberg ve Owen (1970, s. 58) ile Muller ve Mayhall (1971, s. 150), Eskimo popülasyonlarında torus mandibularis'in varlığı üzerine yaptıkları çalışmalar sonucunda bu özelliğin yaştan etkilendiğini ve 40 yaş sonrası gruplarda daha fazla gözlendiğini vurgulamışlardır. Corruccini (1974, s. 432), genial tüberkül, trochlear spur, inion salience, mastoid foramen, pterygoid foramen ve postcondylar kanal özelliklerinin 40 yaş öncesi ve sonrası gruplar arasında önemli farklılıklar gösterdiğini ve nonmetric karakterlerde gözlenen yaş faktörünün çoğu zaman metrik karakterlerdeki kadar büyük olduğunu ifade etmiştir. Berry (1975, s. 530) ise Corruccini'nin çalışmasının sonuçlarında belirli bir tutarlılığın olmadığını ve bunların öneminin kullanılan istatistiklere göre değişebileceğini belirtmiştir. Ayrıca kullanılan özellik ve örneklem sayısına göre sonuçların değişebileceğini ve hangisinin gerçek ya da tesadüfi bulgular olduğunu bilmenin imkansız olduğunu vurgulamıştır. Buna karşın, Berry (1975, s. 530) kendi çalışmasında hem erkek hem de kadın bireyler için huschke foramen dışında diğer özelliklerin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını belirtmiştir.Çalışmada bu varyasyonun 40 yaş üstü bireylerde daha fazla gözlendiği fakat sebebinin net olmadığı, ayrıca genel olarak yaşın etkisinin,huschke foramen dışında, önemli olmadığıve bir problem teşkil etmediğide vurgulanmıştır.Korey (1970, s. 57) eğer ergenlik öncesi dönemdeki bireylerin verileri kullanıldıysa birkaç karekterin yaşla korelasyon göstereceğini belirtmiştir. Buikstra (1972, s. 431) da bu fikri destekler nitelikte, 12 yaşın altındaki bireyler çıkarıldığı zaman özelliklerin yaştan

etkilenmeyeceğini vurgulamıştır.Brasili-Gualandi ve Gualdi-Rosso ise 1989 yılında yaptıkları çalışmada 332 birey üzerinde 32 özelliğe bakmışlar ve kadınlarda posterior ethmoid foramen yokluğu, erkeklerde ise accessory lesser palatine foramen ve foramen nasale yokluğu istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar vermiştir (Brasili-Gualandi ve diğ, 1989, s. 245). Ayrıca bu çalışmada, tüm özelliklere bakıldığı zaman yalnızca kemik üzerindeki deliklerle ilgili varyasyonların yaşla değişkenlik gösterdiği vurgulanmıştır (Brasili-Gualandi ve diğ, 1989, s. 246). Bunun sebebini anlamak zor olsa da, foramenle ilgilivaryasyonların ileri yaşlarda ortaya çıkmasına bağlanabilir. Sonuç olarak çalışmada yaşın önemli bir faktör olmadığıveistatistiksel olarak anlamlı değerler veren özellikleri ve özelliklerin görülmesi bakımından sınırlı olan 70 yaş üstü bireyleri çalışma dışında bırakmanındaha doğru olacağı belirtilmiştir (Brasili, 1989, s. 246). Perizonious (1979, s. 682, 684) ise 254 kafatası üzerinde 49 kafatası varyasyonuna bakmıştır. Yalnızca epipterikkemik ve zygomaticotemporale özelliklerinin yaştan etkilendiğini, buna karşın genel olarak varyasyonların yaştan etkilenmediğini vurgulamıştır.Axelsson ve Hedegaard (1985, s. 106) 6 ile 17 yaş arasındaki 976 birey üzerinde yaptığı çalışmada palatin torus'un yaşla farklılık gösterebileceği sonucunu elde etmiştir.Eroğlu (2005) ise yaptığı doktora tezi çalışmasında12 topluma ait 503 kafatasında 30 kafatası varyasyonunabakmıştır. Bu çalışmada Eroğlu, huschke foramen ve jugular foramende köprü (iç) dışındaki özelliklerle yaş grupları arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığını belirtmiştir (Eroğlu, 2005, s. 89).

Yapılan tüm çalışmalara bakıldığı zaman dikkat çeken nokta her çalışmada farklı varyasyonların istatistiksel olarak anlamlı sonuç vermesidir. Buna karşın araştırmacılar yaş ve kafatası varyasyonları arasındaki ilişki için farklı görüşlere sahip olsalar da genel kanı, yaşın varyasyonların görünümünde önemli bir faktör olmadığı yönündedir.Ayrıcaiskelet örnekleri üzerinde yapılan çalışmalarda yaşın, farklı istatistiksel metotlar, örneklem büyüklüğündeki varyasyon ve farklı karakter listeleri nedeniyle çelişki gösterdiği de belirlenmiştir (Corruccini, 1974, s. 432; Berry, 1975, s. 530).

Bu çalışmanın sonuçlarında da her topluluk için farklı varyasyonların istatistiksel olarak anlamlı sonuç vermesi yaşın kafatası varyasyonlarının görünümünde önemli bir faktör olmadığı fikrini desteklemektedir. Ayrıca eski topluluklar çalışılırken 60 yaş üstü bireylere az rastlanması ve yaş tahmininin cinsiyet tahmini kadar kesinlik içermemesi biyolojik uzaklık çalışmalarında yaşın etkisini azaltmaktadır. Dolayısıyla iskelet serileri üzerinde biyolojik

uzaklık çalışması yapılacaksa öncelikle 18 yaş altı çocuk bireylerin çalışmaya dahil edilmemesine dikkat edilmelidir. Biyolojik uzaklık analizleri her cinsiyet için ayrı yapılacaksa, cinsiyetler ve yaş grupları arasında varyasyonların görülme sıklıklarına ayrı bakılmalıdır. Bunların yanı sıra her yaş grubundaki örneklem sayısı eşit veya birbirine yakın olursa daha güvenilir sonuçlar elde edilebilir. Dikkat edilmesi gereken en önemli husus ise biyolojik uzaklık çalışmalarında,her toplumda farklı sonuçlar vermesinden dolayı,yaş etkisi öncelikle örneklem içerisinde istatistiksel olarak değerlendirilmelidir.

**KAYNAKÇA**

AXELSSON, G., HEDEGAARD, B. (1985), Torus palatinus in Icelandic schoolchidren, *American Journal of Physical Anthropology* 67(2), 105-112.

BERRY, AC. (1975), Factors Affecting the Incidence of Non-Metrical Skeletal Variants, *Journal of Anatomy*, 120(3), 519-535.

BLANKO, R., CHAKRABORTY, R., (1976), "The Genetics of Shovel Shape in Maxillary Central Incisors in Man", *American Journal of Physical Anthropology*, 44, 233-236.

BRASILI-GUALANDI, P., GUALDI-ROSSO, E. (1989), Discontinuous traits of the skull: Variations on sex, age, laterality, *Anthropologischer Anzeiger*, 47(3), 239-250.

BUIKSTRA, J. (1972), Techniques for coping with the age regressive nature of non-metric traits. Abstract. American *Journal of Physical Anthropology*, 37, 431.

BUIKSTRA, JE., FRANKENBERG, SR., KONIGSBERG, LW. (1990) Skeletal biological distance studies in American Physical Anthropology: recent trends, *American Journal of Physical Anthropology*, 82, 1-7.

CORRUCCINI, RS. (1974), An Examination of the Meaning of Cranial Discrete Traits For Human Skeletal Biological Studies, *American Journal of Physical Anthropology*, 40, 425-446.

DE STEFANO, GF., HAUSER, G., (1989), Epigenetic Variants of the Human Skull, Stuttgart.

EROĞLU, S. (2005), *Anadolu'da Bazı Eski İnsan Topluluklarında Biyolojik Uzaklıkların Belirlenmesi*, (Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

HİGGİNS, D., HUGHES, TE., JAMES, H., TOWSEND GC., (2009), "Strong Genetic Influence on Hypocone Expression of Permanent Maxillary Molars in South Australia Twins", *Dental Anthropology*, 22, 1-8.

HOWE, WL., PARSONS, PA. (1967), Genotype and Environment in the Determination of Minor Skeletal Variants and Body Weight in Mice, *Journal of Embryology and Experimental Morphology*, 17, 283-292.

KENNEDY, GE. (1986), The Relationship Between Auditory Exostoses and Cold Water: A Latitudinal Analysis, *American Journal of Physical Anthropology*, 71, 401-415.

KOREY, KA. (1970), Characteristics of the Distributions of Non-metric Variants of the Skull. M.A. thesis, University of Chicago.

MAYHALL, JT, DAHLBERG, AA, OWEN, DG. (1970), Torus mandibularis in an Alaskan eskimo population, *American Journal of Physical Anthropology*, 33(1), 57-60.

MULLER, TP and MAYHALL, JT (1971), Analysis of contingency table data on torus mandibularis using a log linear model, *American Journal of Physical Anthropology*34(1), 149-153.

OSSENBERG, NS. (1970), The influence of artificial cranial deformation on discontinuous morphological traits, *American Journal of Physical Anthropology*, 33, 357-372.

OSSENBERG,NS. (1976), Within and Between Race Distances in Population Studies Based on Discrete Traits of the Human Skull, *American Journal of Physical Anthropology*, 45, 701-716.

PERIZONIUS, WRK. (1979), Non-metric cranial traits: Sex difference and age dependence, *Journal of Human Evolution*, 8(7), 679-684.

SAUNDERS, SR. (1989), Nonmetric skeletal variation. Ed. İşcan MY, Kennedy KAR. Reconstruction of Life From the Skeleton, Alan R. Liss. Inc s. 95-108.

SCOTT, GR., POTTER, RHY., (1984), "An Analysis of Tooth Crown Morphology in American White Twins", *Anthropologie*, 22, 223-231.

SJOVOLD, T., (1984), A Report on the Heritability of some Cranial Measurements and Non-Metric Traits, In: van Vark, GN., Howells, WW., Eds. Multivariate Statistical Methods in Physical Anthropology. D. Reidel Publishing Company, s. 223-246.

SJOVOLD, T., (1995), Testing Assumptions for Skeletal Studies by means of Identified Skulls from Hallstatt, Austria, In: Saunders, SR., Herring, A., Eds. Grave Reflections: Portraying the Past Through Cemetery Studies. Toronto: Canadian Scholar's Press. 241-281.

SKRİNJARİC, M., SLAJ, M., LAPTER, V., MURETİC, Z., (1985), "Heritability of Carabelli's Traits in Twins", *Collegium Anthropologicum*, 2, 177-181.

STOJANOWSKI, CM., SCHILLACI, MA. (2006), Phenotypic Approaches for Understanding Patterns of Intracemetery Biological Variation, *Yearbook of Physical Anthropology*, 49, 49-88.

TOWNSEND GC., MARTİN, NG., (1992), "Fitting Genetic Models to Carabelli Trait Data in South Australian Twins", *Journal of Dental Research*, 71, 403-409.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460217

# ANKARA'DA BİR AYAKKABI ZANAATKÂRI; NURETTİN CEBECİ ve REPERTUARI

*Onur HAYIRLI*[*]

*Dilek İŞLER*[**]

**Atıf@:** Hayırlı, Onur ve İşler, Dilek (2018). *Ankara'da Bir Ayakkabı Zanaatkârı; Nurettin Cebeci Ve Repertuarı, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1377-1389*

***Özet:*** *Çeşitli meslekleri icra eden el zanaatkârlarının, ürünleri nasıl ortaya koydukları, nerelerden ilham aldıkları ve eserlerini yaratırken hangi kaynaklardan beslendikleri halkbilimciler tarafından merak edilen konulardan olmuştur. Genel olarak, zanaatkârın üretimleri ile ilgili bütün desen fikirleri, yaratımları, renk ve materyal seçimleri gibi, ürünün şekil, boyut ve estetik yapısını içine alan her şey ile sanatçının özgün olarak üretebildiği, öğrenmeye başladığından bu yana zihninde biriktirdiği yaratım sayısına repertuar (repertory veya repertoire) denilmektedir. Kavram, niceliksel bir yapıya sahiptir. Repertuar kavramı halkbilim çalışmalarında sözlü anlatım türleri ve el sanatları gibi alanlar için, kişinin zihnindeki maddelerin sayısını ifade etmek için kullanılmaktadır. Halkbilim disiplini içerisinde repertuar ile ilgili iki hâkim görüş vardır; birincisi sanatçının repertuarının belirli bir yaşta oluştuğunu ve bir daha değişmeyerek bütün hayatı boyunca durağan ve aynı kaldığını ifade eder. Bu görüş için repertuar tamamlanmış ve bitmiş bir üründür. Kavram burada pasiftir. Diğer görüş ise repertuarın sürekli değiştiğini, eklemeler ve çıkarmalar yapılarak sanatçının zihninde dinamik halde olduğunu savunmaktadır. Çalışmamız boyunca, saha çalışması ile elde edilen çalışmalar ışığında, bu iki görüşten hangisinin gerçeğe daha yakın olduğu üzerine düşünülecektir. Bu çalışma, repertuar üzerine teorik bilgiler vermekle birlikte, saha çalışması sonucu elde edilen bir takım folklorik bilgiler sunmaktadır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Halkbilim, Repertuar, Zanaat, Bale Kundura, Ayakkabı*

Makale Geliş Tarihi: 15.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 11. *.10.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Arş.Gör.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, hayirli@yahoo.com , orcid.org/0000-0001-7946-8519
[**] Öğretim Görevlisi, Atılım Üniversitesi, YDYO., dileksler@yahoo.com

## *The Concept Of Repertoir In Folkloristics: The Shoe Maker Nurettin Cebeci*

***Atıf@:*** *Hayirli, Onur and İşler, Dilek (2018). The Concept Of Repertoır In Folklorıstıcs: The Shoe Maker Nurettin Cebeci, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1377-1389*

***Abstract*** *Folklorists have always wondered how craftsmen create their works, what inspire them and what are their sources when they are creating their valuable ''art works''. In general terms, everything which includes the shape, size and structure of the product like all pattern ideas, creations, the choice of color and material and the number of patters and motives which the craftsman know is called repertoire. The term has a quantitative nature. The concept of repertoire is used for handicrafts and narratives (like narrating myths) to define the number of items a craftsman has in his memory. There are two major views in folkloristics: the first one states that the repertoire of the craftsman or the artist is created at a specific age and it stays same and stable without changing throughout their life. For this view, repertoire is something complete and finished. The concept is passive here. The other view states that repertoire changes all the time and it is dynamic in the craftsman or the artist's mind. In this study, we will try to find out which view is closer to this idea with field work conducted interview with Cebeci who has a shoe store and studio in Ankara.*

***Keywords:*** *Folkloristics, repertoire, craftsmanship, Bale Kundura, shoe.*

## I. GİRİŞ

Repertuar kavramı, halkbilim disiplini içinde çeşitli biçimlerde ve sıklıkla kullanılmıştır. Peki, halkbilimcilere göre repertuar tam olarak ne anlama gelmektedir? Halkbilimciler genellikle repertuar kavramını 'envanter' veya 'madde-varlık' anlamına gelecek şekilde kullanmışlardır. Onlar için kavram, ağırlıklı olarak sayısal niteliktedir. Örneğin bir destan veya hikâye anlatıcısının repertuarı, zihninde taşıdığı, eksiksiz olarak çeşitli ortamlarda anlatabildiği destanların ve hikâyelerin sayısıdır. Dolayısıyla tam olarak kesin bir tanım verilmemiş olmakla birlikte, repertuarın kişinin bildiği folklorik öğelerin sayısı olduğu ima edilmiştir. Robert A. Georges, Western States Folklore Society'de yayınlanan 'Halkbiliminde Repertuvar Kavramı' isimli makalesinde, çeşitli antoloji ve halkbilim kitaplarından örnekler vermiş, repertuar olarak anılan öğelerin büyük çoğunlukla sayı ile ifade edildiğini

ifade etmiştir. Burada Maria Takalo'nun repertuarının 1593 öğe içerdiğini örnek olarak vermiştir (Georges, 1994).

İlk aşama olarak, repertuarın bireyin zihnindeki folklorik madde veya unsurların sayısı olduğunu ifade ettikten sonra, repertuarın özellikleri ve kapsamına bakmakta yarar vardır. Halkbilimciler, bireylerin repertuar(lar)ından bahsedilebileceği gibi, toplulukların, grupların ve nesillerin de repertuarından bahsedilebildiğini ifade ederler. Bazı halkbilimcilere göre bireylerin kendi oluşturdukları repertuarlar dışında, toplumların veya toplulukların ortak zihinlerinde barındırdıkları ve gelecek nesillere farklı yollarla aktardıkları repertuarlar da bulunmaktadır (Pentikiinen, 1976). Repertuvar, Goldstein ve Evans'ın örnekleri gibi aktif veya değişken özellikler taşıyabilirler (Goldstein, 1971) (Evans, 1971). Halkbilim çalışmalarında genel olarak repertuar, aynı müzikolojide olduğu gibi, anlatıcının zihninde taşıdığı eserin sayısı anlamında kullanılmış, değişken olduğu veya ömür boyu sabit kaldığı gibi farklı yorumlar getirilmiştir.

Kavramın Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde, 'Bir tiyatro kurulunun oynamak için seçip hazırlamış olduğu oyunların listesi' ve/veya 'bir oyuncunun ezberlediği ve oynadığı rollerin listesi' gibi anlamlar verilmiştir (Türk Dil Kurumu, 2018). Bir diğer anlamı da müzik alanında kullanılan 'dağarcık' ve genel anlamda kullanılan 'birikimdir' (Türk Dil Kurumu, 2018). Sözlük anlamı olarak Cambridge Dictionary'de 'kişinin aklında tutabildiği müzik veya tiyatro oyunu gibi öğelerin tamamı (all the music or plays, etc. that you can do or perform or that you know)' verilmiştir (Cambridge Dictionary, 2018).

## II. AMAÇ VE YÖNTEM

Araştırmanın amacı, repertuar kavramının halkbilim çalışmalarında nasıl, hangi anlamlarda ve neleri kapsayacak şekilde kullanıldığını saptamaktır. Aynı zamanda, Ankara'nın Kolej semtindeki Bale Kundura'nın sahibi olan Nurettin Cebeci ile gerçekleştirilen görüşmeler ile bu tarihî mekânın etnografik bir fotoğrafını göstermek ve yaklaşık elli dört yıldır kösele ayakkabı üreten bu sanatçının eserlerini incelemektir. Son olarak sanatçının repertuarını keşfetmek ve repertuarını nasıl oluşturduğunu, aklında kaç adet özgün yani kendi tasarımı ayakkabı modeli bulunduğunu incelemektir. Sözlü tarih yöntemi kullanılarak veri elde edilmiştir.

Araştırma yapılırken, repertuar kavramını inceleyen yerli ve yabancı akademik çalışmalar incelenmiş ve bir tarama yapılmıştır. Bu çalışmalarda kavramın hangi anlamlara gelecek şekilde ve ne sıklıkla kullanıldığı incelenmiştir. Örnek olarak sunulan ayakkabı zanaatkârı ile yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Atölyesi ziyaret edilmiş, yaşlandığı için repertuarını devrettiği kalfası ile kısa bir sohbet sonucunda, Cebeci'nin kendi tasarımlarını artık kalfasına bıraktığı öğrenilmiştir. Nurettin Cebeci'den izin alınarak ses kaydı ve fotoğraflar alınmıştır. Sanatçının repertuarındaki eserlerin sayısı sorulmuştur. Sanatçı, araştırmacıya repertuarındaki özgün ve İtalya'nın Milano kentinde öğrendiği modellerden örneklerden göstermiştir.

## III. ARAŞTIRMA BULGULARI

Alan araştırması ve yüz yüze görüşme yöntemi kullanılarak elde edilen verilen ışığında, bir zanaatkârın birikimi, belleği yani repertuarı keşfedilmiş; zanaatkârın ustalığa erişinceye kadar hangi aşamalardan geçtiği öğrenilmiş; esnaflık yaşamının sosyal ve siyasal yönleri ile ilgili bilgiler elde edilmiş; ayakkabı yapımına dair pek çok bilgi alınmıştır. Alan araştırması sonucunda yalnızca konu ile bağlantılı bilgiler buraya aktarılmıştır. Dilenirse, görüşmenin tamamı, fotoğraflar ve ses kayıtları mevcuttur, sunulabilir. Çalışmanın tamamı, etnografik bir çalışma özelliği taşımaktadır ve kanımızca elli dört yıldır aynı mekânda bulunması dolayısıyla, Kolej çevresinin de kültürel yapısını ve belleğini de yansıtmaktadır.

Yapılan görüşmeler sonucunda, şu sonuçlara varılmıştır; kösele ayakkabı ustası Nurettin Cebeci, genellikle erkek ayakkabıları üretmektedir. Cebeci'ye kadın ayakkabısı da üretip üretmediği sorulduğunda, bir dönem seri üretim kadın çizmeleri henüz yokken, çevresindekilerin eşlerine on veya on beş yıl kadar kadın ayakkabısı tasarlayıp yaptığını ifade etmiştir. Bunun tamamen talep ve ihtiyaçtan ortaya çıktığını, daha sonraları ise hem seri üretimin yaygınlaşması, hem deri malzemeleri fiyatlarının yüzde yüz oranında artması hem de talep olmaması nedeniyle hiç kadın ayakkabısı üretmediğini ifade etmiştir.

Dünyanın çeşitli yerlerinden ayakkabıcıların spor ayakkabı da tasarlayıp üretmeye başladığı, kendisinin de repertuvarında spor ayakkabı modeli bulunup bulunmadığı sorulduğunda ise, bu zamana kadar hiç bizim bildiğimiz anlamda kumaştan spor ayakkabı yapmadığını ifade etmiştir (Sneakers Magazine, 2016). Cebeci'nin ifadesine göre ayakkabıcılık mesleğinde fantezi ayakkabılar ve spor denilebilecek günlük ayakkabılar

mevcuttur. 'Fantezi' ayakkabıları dışında, spor kabul edilebilecek türde makosen ayakkabı ürettiğini ifade etmiş, vitrindeki örneklerden bize iki tanesini göstermiştir (Fotoğraf 1.).

Ürettiği ayakkabıların modellerini kendinin mi yaptığı yoksa bir yerden mi bu modelleri aldığı sorulduğunda şu yanıtı vermiştir; Cebeci İstanbul'da çalıştığı dönemde, daha deneyimli ve yaşça büyük başka bir ayakkabıcı ile birlikte İtalya'ya gittiğini söylemiştir. O dönemlerde ayakkabı modelciliğinin yalnızca İtalya'da olduğunu, Türkiye'den ayakkabı ustalarının model görmek ve Türkiye'ye getirmek için İtalya'nın Milano kentine ayakkabı fuarlarına gittiğini söylemiştir. Bu fuarlardan yalnızca model veya desen değil, alt kısmı dikilmemiş ama yüzü dikilmiş, ''seya'' denilen ayakkabı yüzü getirmişlerdir (Fotoğraf 2). İtalya'dan öğrendiği modellerden bir tanesini bizimle paylaşmıştır (Fotoğraf 3). Gördüğü bu modellerden yıllarca ünlü müşterilerine üreten Cebeci, daha sonra kendi tasarımları ile ilgili bilgiler vermiştir.

Kendi yarattığı modellere gelince, bazı şeylerden esinlenip çıkardığı modellerin olduğunu da eklemiştir. Mesela, görüşme yaptığımız sırada ayağındaki ayakkabının dünyanın hiçbir yerinde olmadığını, çünkü bu modelin tamamen kendi yaratımı ve eseri olduğunu ifade etmiştir (Fotoğraf 4,5,6). Bize gösterdiği ayakkabı tek parça parlak deriden yapılmış ve üzerine baskı eklenmiştir. Kendisine ayakkabı yapması için gelen sahne sanatçılarına, rahat, dayanıklı, şık ve kullanışlı olduğu için hep bu modelden yaptığını ifade etmiştir. Bu ayakkabıyı yaparken nereden esinlendiğini de bizimle paylaşmıştır. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nden bir öğrenci kendisinden lastik ve dikişleri görünmeyen, aynı zamanda da rahat giyilebilen ve şık bir ayakkabı istemiştir. Bu öğrenci her zaman her şeyin mümkün olan en sadesini giymeyi sevdiğini Cebeci'ye söylemiştir ve Cebeci bundan etkilendiğini ifade etmiştir. Lastiği gözükmeyen bir ayakkabı yapmak için bir gece çocukları ve eşi uyurken sabaha kadar düşündüğünü ve sabah hemen atölyesine gidip bu ayakkabıyı yaptığını söylemiştir. Kendi tasarladığı ve ürettiği bu ayakkabı ile ayrıca 1969 yılında İzmir Fuarındaki bir ayakkabı müsabakasında kendisine derece verdiklerini ve bununla gurur duyduğunu söylemiştir. Kendisinin modelini ve tasarımını oluşturduğu ayakkabı sayısı yani ayakkabı repertuvarı sorulduğunda ise, yaklaşık kırk veya elli tane tasarımı olduğunu ifade etmiştir. Zaten önceden beri TRT sanatçılarına ayakkabı tasarlayan Cebeci, artık hep bu modeli sanatçılar için yapmaya başlamıştır. Ayakkabının oldukça kullanışlı olduğunu, ancak yalnızca keratayla giyilebildiğini de eklemiştir.

Görüşmelerimizin kalan bölümlerinde Cebeci, 1970'lerde ve 1980'lerde sahne sanatçılarına ve başta Bülent Ecevit olmak üzere pek çok siyasetçi, orgeneral ve iş adamına ayakkabı yaptığını ifade etmiştir. Bu kişiler arasında Fahri Özdilek, Semih Sancar, Saldıray Berk, Yaşar Büyükanıt, Ahmet Necdet Sezer, Uygur Tazebay, Haluk Yardımcı ve Kadir Has vardır. Bu kişilerden gelen imzalı tebrik ve teşekkür kartlarını bizimle paylaşmıştır. Aynı zamanda Zeki Müren'e yaptığı ayakkabıdan ve kendisiyle İzmir Caddesi'nde tesadüf karşılaşmasından bahsetmiştir. Zeki Müren İzmir Caddesi'nde yardımcılarıyla birlikte çıplak ayaklarıyla yürüyüş yapmaktadır. Ayaklarının çıplak oluşunun sebebi, elektriğini atmak istemesidir. Nurettin Cebeci ile karşılaştıklarında ve Cebeci 'Beni hatırladınız mı?' diye sorduğunda Müren; 'Elbette hatırladım! Bak, yaptığın ayakkabılar çabuk eskidi, yalın ayak dolaşıyorum' diyerek esprili bir yanıt vermiştir. Cebeci farklı dönemlerde gerek siyasi gerek ekonomik durumların mesleğini ve gelirini etkilediğini eklemiştir.

Cebeci'nin ifade ettiği en önemli noktalardan bir tanesi şudur; ayakkabı kesinlikle çok özel bir giyecektir. Ayakkabıların artık market raflarında bile satılıyor olması, hızlı üretim, makineleşme, elde üretimin insanlara artık pahalı gelmesi mesleğin yavaş yavaş yok olmasına yol açmaktadır. Cebeci bu konudan son derece rahatsız ve endişeli olduğunu ifade etmiştir. Kendi çocukları farklı meslekler ile uğraştığı için, birikimini/repertuvarını kendisinden sonra gelecek herhangi bir aile bireyine bırakamadığını üzülerek ifade etmiştir. Repertuarına dair her şeyin dükkanında bulunan defterlerde kayıtlı olduğunu ve kendisi için bu kayıtların çok kıymetli olduğunu ifade etmiştir.

## IV. SONUÇ

Yapmış olduğumuz bu çalışmada, repertuar kavramının folklorik öğeler için de kullanılması gerektiğini, zira hikâye anlatıcılığı veya ayakkabı yapımcılığı gibi mesleklerin de birer sanat olduğunu savunduk ve ifade etmeye çalıştık. Bu bağlamda elli dört yıldır Kolej'deki Bale Kundura isimli dükkanında kösele ayakkabı tasarlayan ve üreten Nurettin Cebeci'yi ziyaret ederek, repertuarının nasıl oluştuğunu ve repertuarındaki ayakkabı modeli sayısını öğrendik. Cebeci, bir ressam gibi veya bir türkü sözü yazarı gibi, eserlerini üretirken esin kaynaklarının neler olduğunu bizimle paylaştı. Bu çalışmayla amaçladığımız, repertuar kavramını incelemek ve ayakkabı ustası ile etnografik ve halkbilimsel bir ürün ortaya çıkarmaktı. Bu keşfedilmemiş

ustanın eserlerini fotoğraf ve ses kayıtlarıyla sonsuzluğa kavuşturabilirse, çalışma Türk halkbilimine hizmet etme ülküsüne ulaşacak demektir.

**V. KAYNAKÇA**

CAMBRİDGE Dictionary. (2018). Cambridge Dictionary: https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/repertoire erişim: 23.05.2018

ÇOBANOĞLU, Ö. (1998). Sözlü Kompozisyon Teorisi Ve Günümüz Halkbilimi Çalışmalarındaki Yeri.

DÜNDAR, H. (2002). Aşık Ali Cemali Repertuvarından Parçaların Perfrmans Teorisi Kapsamıında Değerlendirilmesi. Millî Folklor, 81-94.

EVANS, D. (1971). Tommy Johnson . London: Studio Vista.

GEORGES, R. A. (1994). The Concept of Repertoire in Folkloristics. Western States Folklore Society, 313-323.

GOLDSTEİN, S. K. (1971). On the Application of Concepts of Active and Inactive Traditions in the Study of Repertoire. Journal of American Folklore, 62-67.

GÖRKEM, İ. (2000). Çukorovalı Aşık Mustafa Köse ve Hikâye Repertuvarı. Ankara: Akçağ Yayınları.

HAYIRLI O. (2018). Tüm Fotoğraflar İçin Onur Hayırlı Arşivi.

HOWELL, D. P. (1992). The Development of Soviet Folkloristics (RLE Folklore). Routledge.

KÖKTAN, Y. (2015). Trt Repertuvarında Yer Alan Bolu Türkülerinde Söz. Türük, Sayfa:340-355.

PENTİKİİNEN, J. (1976). Repertoire Analysis. In J. Pentikiinen, Pentikden and Juurikka (p. 267).

ROBERT A. Georges, M. O. (1995). Folkloristics: An Introduction. Indiana University Press .

SNEAKERS Magazine. (2016) Erişim: 20.05.2018 http://sneakers-magazine.com/exclusive-interview-randy-the-cobbler/.

ŞENER, S. (n.d.). Cumhuriyet Dönemi Ttyatrosunun Bir Aydın Yazarı: Sedat Veyis Örnek.

TAŞLIOVA, M. (2008). Sözel Bilgi Işığında Âşıkların Ezgi Repertuarı Üzerine Tespitler. Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, 322-355.

TÜRK DİL KURUMU. (2018). Erişim 23.05.2018 Türk Dil Kurumu : http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=repertuvar

**Fotoğraf 1.** Öndeki krem rengi ve kahverengi ayakkabılar 'makosen' ayakkabıdır.

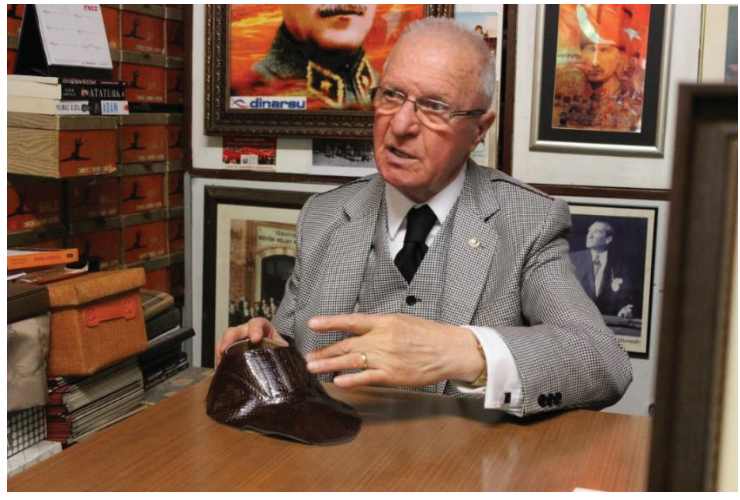


**Fotoğraf 2.** İtalya'dan getirdiği modellerden bir tanesi.

**Fotoğraf 3.** Duvarda asılı olan beyaz ve kahverengi ayakkabılar.

**Fotoğraf 4, Fotoğraf 5.** Tamamen kendi eseri olan, modelini kendisinin oluşturduğu ayakkabı.

**Fotoğraf 6**

**Fotoğraf 7**

**Fotoğraf 8**

**Fotoğraf 9**

**Fotoğraf 10**

**Fotoğraf 11**

**Fotoğraf 12**

**Fotoğraf 13**

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460214

# DİJİTAL ANTROPOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN, İNGİLİZCE DİL SINIFLARINDA TABLET KULLANIMI: ATILIM ÜNİVERSİTESİ MODELİ

*Onur HAYIRLI*[*]

*Dilek İŞLER*[**]

**Atıf/@:** *Hayırlı, Onur ve İşler, Dilek (2018). Dijital Antropoloji Perspektifinden, İngilizce Dil Sınıflarında Tablet Kullanımı: Atılım Üniversitesi Modeli, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1391-1402*

**Özet:** *Dördüncü endüstri devrimi ile birlikte günümüzde, teknolojiyi öğrenme sürecine entegre etmek hem yararlı hem de kaçınılmazdır. Öğrenciler için çekici öğrenme araçlarıdır. Tabletler, özellikle dil sınıflarında oldukça pratik ve kullanımı kolay eğitim araçlarıdır. Görsel ve işitsel materyaller sağlarlar ve bunlar farklı seviyelerdeki öğrencilere yardımcı olurlar.*

*Bu çalışmanın iki amacı vardır; Birincisi, deneyimle, İngilizce dil sınıflarında tablet kullanma zorluklarını ve faydalarını tartışmaktır. İkincisi, çalışmanın sonunda hem yeni teknikler hem de yöntemler aramak ve sunmaktır. Zorlukları ve faydaları tartışmaya çalışırken, öğretmenlerin tablet bilgisayarlardan en iyi şekilde nasıl yararlanabileceklerine değinilecektir. Tabletleri sınıflara entegre etmeye ilişkin öğrenci ve öğretmen görüşleri de dahil edilmiştir. Uygulama Atılım Üniversitesi Hazırlık Okulu'nda gerçekleşmiştir. Araştırmacı aynı zamanda bu Üniversite de İngilizce öğretmeni olduğu için zorlukları ve avantajlar yaşanmış, bizzat ayrıntılı olarak gözlemlemiştir. Eğitmenler tarafından etkin bir şekilde yönlendirildiğinde, tabletler farklılaştırılmış eğitimi destekler. Öğrenciler etkinliklerle meşgul olur ve görsel, işitsel ve bireysel olarak kendi hızlarında egzersiz yaparlar.*

Makale Geliş Tarihi: 15.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 12.10.2018
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Arş.Gör.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, hayirli@yahoo.com , orcid.org/0000-0001-7946-8519
[**] Öğretim Görevlisi, Atılım Üniversitesi, YDYO., dileksler@yahoo.com

*Sonuç olarak, yeni tablet kullanımının olumlu ve olumsuz sonuçları belirlenir ve tablete entegre sınıflarda çalışan eğitmenlerin metodolojik bilgilerini geliştirmelerine yardımcı olması sağlanabilirse çalışma hedefine ulaşacaktır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Tablet, İngilizce Eğitimi, Öğretimde Farklılıklar, Teknoloji, Tablet Kullanımlı Sınıflar*

## *From The Perspective of Digital Anthropology, Tablet Usage In The Language Classrooms: The Model of Atılım University*

***Citation/@:*** Hayırlı, Onur and İşler, Dilek (2018). F*rom The Perspective of Digital Anthropology, Tablet Usage in The Language Classrooms: The Model of Atılım University, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1391-1402*

***Abstract:*** *Since the fourth industrial revolution, it is both useful and inevitable to integrate it into the learning process. For students, they are attractive learning tools. Tablets are quite practical and easy-to-use educational tools especially in the language classrooms. The research applied in Atılım University, challenges and advantages have been experienced and observed in detail by researcher. When guided effectively by the instructors, tablets support differentiated instruction. Students engage with activities and exercises visually, audial and also individually at their own pace. This study has two aims; the first one is, with the experience gathered, to discuss the challenges and benefits of using tablets in the English language classrooms. The second one is to both look for and offer new techniques and methods at the end of the study. While trying to discuss challenges and benefits, how the teachers can make the most of tablet computers will be touched on. Student and teacher viewpoints on integrating tablets into classrooms are also briefly included. In the end, the study will achieve its goal if new tablet usage approaches are presented and help the educators working in the tablet-integrated classrooms to improve their methodological knowledge.*

***Keywords:*** *Tablets, English Education, Differentiated İnstruction, Technology, Tablet-İntegrated Classrooms.*

### I. AMAÇ

Dijital teknolojilerin kullanımı insanoğlunun yaşamında ciddi boyutlarda yer tutmaya başlamıştır. Sanayi devriminden bu yana insanların sahip oldukları uzmanlıkları, basit, ağır ya da karmaşık işleri dahi yapabilecek robotlar, siber teknolojiler gelişmektedir. İnsanı inceleyen bir bilim dalı olan Sosyal

Antropoloji açısından ise, yeni teknolojiler ile modern dünyada giderek kendisine daha da yabancılaşan insanoğlunu yeniden keşfetme görevi düşmektedir. Günümüzde artık yeni eğilim ilksel toplumları incelemekten ziyade karmaşık ve 'modern' toplumlardaki yabancılaşmadan ötürü kendimize itiraf edemediğimiz problemleri incelemektir. Dijital cihazlara bağımlılık Dünya sağlık örgütü tarafından hastalık sayılmaktadır (WHO, 2018), modern kentlerde insanlar dijital-arınma (dijital detox) yapmaya başlamıştır (Schumann, 2013), henüz ülkemizde bulunmayan insansız taşıt teknolojileri ya da tüm diğer robotik teknolojilere kadar konunun insan ile olan uyumu boyutu vardır. Dijital antropolojinin araştırma konuları tüm bu insan ve siber teknolojiler arasındaki ilişkileri içermektedir. **Siber antropoloji**[1], teknoloji-antropolojisi, dijital etnografi, sanal antropoloji de kullanılan terimler arasındadır. Bu farklı isimler altında ders olarak çeşitli Amerikan üniversitelerinde okutulmaktadır. Örneğin elektronik sporlar, bilgisayar oyunu grupları, sosyal internet sitelerinin etkileri, insan bedeni üzerinde kullanılan teknolojiler ya da etik konular, kültür ile ilişkisi, ya da makine insan ilişkisi üzerine yapılan incelemeler ve son olarak burada yaptığımız gibi öğretim ve araştırmada dijital teknolojilerin araç olarak kullanılması bu kapsamdadır. Örneğin **Netnografi** [2] alanı (Kozinets, 2016) internet üzerinden kültür temelli, sosyolojinin yöntemlerini kullanan araştırmalar yürütmektedir.

Örneklem olarak seçilen Üniversitenin temel İngilizce bölümünde öğrenim gören öğrencilerin yabancı dil eğitiminde tablet kullanımı konusundaki görüşleri ve yine aynı bölümün İngilizce öğretim görevlilerinin tablet teknolojilerine karşı görüşleri veri olarak kullanılacaktır. Bu verilerin ışığında tablet teknolojilerine karşı gelişen tepkilerin belirlenmesi, yararlı ve olumsuz yanlarının belirlenmesi ve doğrultuda öneride bulunulması, bu araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Eylül 2017 tarihi itibariyle Temel İngilizce bölümünde tabletlerin kullanılmasıyla, bazı sıkıntılarla karşılaştığımızı gördük, bu çalışmanın ortaya çıkışında işte bu problemler, öğrencilerden ve öğretim görevlilerinden gelen dönütler etkili olmuştur.

[1] Cyberanthropology
[2] Netnography

## II. YÖNTEM

Alan verilerine değinmeden önce iki unsuru açmakta fayda var bunlardan birincisi dünyada oldukça yeni bir alan olan, Türkiye'de ise henüz çok bilinmeyen sosyal antropolojinin alt dalı, dijital antropoloji alanı ve yöntemidir. Genel olarak sosyal antropolojinin veri elde etme şekillerini iki ayrı gruba ayırabiliriz. Birincisi katılımcı gözlemle, araştırmacının gözlemleyeceği alana gidip bir süre gözlemlenecek kişiler ile vakit geçirmesi ve deneyimini aktarmasıdır. İkinci grubu ise tüm diğer geri kalan veri elde etme kaynakları (anket, tarihsel yaklaşım, görsel veriler, v.s.) sayılabilir. Bir sosyal araştırmada bunların tümü veri elde etmek için kullanılabilir. Ancak disiplinleri ayıran en temel farklılaşım birbirlerinin bu veriyi yorumlarken uyguladıkları yaklaşımdır. Örneğin bizim konumuz eğitim bilimleri ekolu ile ya da iletişim bilimleri ekolleri ile incelenebileceği gibi, sosyolojinin ya da sosyal antropolojinin özellikle dijital antropoloji kuramı ve insan-siber ilişkisi bağlamında incelenebilir. Burada yapılan araştırma seçilen örneklem üzerinde uygulanan anketlerin, görüşmeler sonucunda elde edilen verilerin ve araştırmacılardan birinin bizzat İngilizce öğretiminde görevli olmasından kaynaklı deneyiminin harmanlanması ile elde edilen veridir. Sonuçların dijital ile muhattap olan öğrenci ve öğreticilerin, bu iletişimlerinin sonuçlarının tespit edilmesi, bu teknolojilerin uygulanabilirliği, fayda ve zararlarının belirlenmesi açısından önemlidir. Çalışma için örnek olarak seçilen uygulama alanı hem maddi kısıtlar hem de zaman kısıtı sebebiyle araştırmacı için ulaşılabilir olan Ankara, Atılım Üniversitesi hazırlık sınıflarıdır. Üniversite yönetiminden gerekli resmi izinler alınmıştır. Dünyadaki birçok üniversite de olduğu gibi, Atılım Üniversitesi Hazırlık Okulu - Temel İngilizce Bölümü 2017-2018 akademik döneminden başlayarak tablet kullanmaya başlamıştır. Bölümün amacı, öğrenme deneyimini dönüştürerek öğrenme çıktılarını iyileştirmektir. Bölüm e-ders kitaplarını kullanır. Tüm dersler tabletler aracılığıyla yürütülmektedir; bu, basılı kitabın, ana kitabın zayıf noktalarını desteklemek için hazırlanmış "materyal ve tamamlayıcı paketler" dışında kullanıldığı anlamına gelmez. Araştırmacı aynı zamanda bu Üniversite de İngilizce okutmanı olduğu için zorlukları ve avantajlar yaşanmış, bizzat ayrıntılı olarak gözlemlemiştir. Bu sıkıntıların ne olduğu ve bunlara ne gibi çözümler bulunabileceği üzerine sorular geliştirilmiş ve denenmiştir. Öğretim görevlilerine Eylül'den itibaren tablet kullanımıyla ilgili görüşlerinin alındığı ayrı bir çalışma bölüm tarafından yapılmıştır. Bu araştırmada ise öğrencilerin Eylül'den bu yana tablet deneyimlerini öğrenmek amacı güdülmüştür. Anket

uygulanan öğrenci sayısı: 75'dir. Anketin ilk bölümü yaş, cinsiyet, öğrencinin bulunduğu kur gibi demografik bilgilerden oluşmaktadır, ikinci bölümü açık uçlu sorulardan oluşmaktadır, bu makalenin son kısmında ankete yer verilmiştir. Anketin taslağı hazırlandıktan sonra, yüksekokul müdürü Yrd. Doç. Dr. Abdullah ERTAŞ tarafından kontrol edilip son haline getirilmiştir.

## III. LİTERATÜR

Çin'de yapılan bir araştırmada (Chen, 2013) Tablet bilgisayarların ve diğer mobile teknolojilerin, öğrenci otonomisini ve okul dışı ortamda öğrenmeyi teşvik etmek için ideal araçlar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle, bu teknolojileri kullanarak büyüyen nesil olmaları nedeniyle, mobil teknolojilerin dil öğrenme araçları olarak kullanılabilirlik, tabletle etkinliklere karşı olumlu bir tutum sergiledikleri, dikkatle incelenmiş ve açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Tablet ve öğrenci ilişkisi üzerine Türkiye'de yapılan en temel araştırmalardan birisinde (Pamuk & Ergun, 2013) Milli Eğitim Bakanlığı'nın (MEB.) Fatih projesinin karşılaştığı sorunların; ders boyunca kullanılamıyor, sınıf yönetimi yazılımı, e-içerik ve dijital kitaplar yetersizliği, teknik engeller, hizmet içi eğitim eksikliği ve yetersiz teknik destek olarak belirmektedir. MEB'in Fatih tablet projesi üzerine öğrenci ve öğretmen görüşleri üzerine yapılan bir çalışmaya göre (Dündar, 2014); öğrencilerin tablet bilgisayarlar üzerinde genel anlamda olumlu bir izlenime sahip oldukları yönündedir. MEB'in Fatih projesi üzerine yapılan bir diğer araştırmaya göre; tablet PC öğrencilerin ilgisini çekmekte ve onlara eğlenceli bir öğrenme ortamı sunmaktadır. Öğrenciler tablet PC kullanmaktan keyif almakta ve bu teknolojinin iyi bir iş sahibi olmalarında etkisi olacağını düşünmektedirler (Tekerek, 2014). Uzaktan eğitim ortamlarında tablet bilgisayar kullanımının uzaktan eğitim sürecini kolaylaştırma ve öğrencilerin bireysel öğrenmelerini destekleme gibi birçok açıdan faydalı olacağını ileri sürmüştür (Aydemir v.d., 2012). Sınıfın dışında, Tablet PC, sınıflandırma, ders materyali oluşturma ve toplantı notlarını yakalamak için kullanışlı bir araçtır. Tablet PC kullanımıyla ilgili öğrenci geri bildirimleri son derece olumludur (Mock, 2004). Başka bir araştırmaya göre tablet kullanımı sınıf içi faaliyetleri kolaylaştırmaktadır (Sneller, 2007). Koile'nin çalışmasına göre göre; öğreniminin etkileşim stratejileri, Tablet PC ve Sınıf Sunum yazılımı kullanımından olumlu olarak etkilendiğini göstermektedir. Özellikle geri bildirim mekanizması yararlı olmuştur (Kimberle & Singer, 2006). Bir diğer çalışmaya göre (Geist, 2011) e-kitap

okuma ve anlatılana anında ulaşma açısından öğrencilerce yararlı bulunmaktadır.

Kültürel olarak baktığımızda insanlar doğdukları kültürü yani teknolojiyi doğal olarak algılıyor ve öğreniyorlar bu durumda bir hayata hazırlayıcı görevi gören okulu teknolojiden uzak olması beklenmeli midir? Araştırmalara göre anaokulu çocukları bile okula dijital teknolojilere yatkın şekilde başlamaktadır (Downes, 2001). **'The Pass-back effect'** yani ebeveynlerin tablet ya da benzerini çocuklarına aktarmaları, oyalama etkisi olarak Türkçe'ye çevrilebilir. İki amaçtan ötürü yapılır birincisi video, oyun gibi uygulamalar ile çocuğu sessizleştirmek ikincisi ise eğitici uygulamalar ile geliştirmek olabilir. Eğer okul deneyimleri öğrencilerin ev ve boş zaman uğraşları ile orantılı olacaksa, o zaman teknoloji kullanımı okul öğrenim deneyimlerine dahil edilmelidir (Goodwin, 2012).

Antropologlar, fiziksel dünyanın toplumsallığından basitçe tahmin edilemeyen, çevrimiçi kültürel alanları gözlemlemenin önemini giderek daha fazla idrak ettiler. Antropoloji tarihi boyunca, akademisyenlerin küçük ölçekli toplumlarda, bazen sadece birkaç yüz üyeyle yapılan etnografik alan çalışmalarına dayanan değerli bilgiler üretmişlerdir. Daha küçük çevrimiçi sosyal ağların çalışılmasından da diğerleri kadar çok şey öğrenilecektir (Boellstorff, 2013).

## IV. SONUÇLAR

Atılım üniversitesinin mpad4 tabletleri, mpad4 tabletlerin tasarım ve montajı üniversitede gerçekleşmiştir. Temel İngilizce Bölümü'nde 13 Eylül 2017 tarihinden itibaren ingilizce sınıflarda kullanmaya başladığı bu tabletler üniversitenin kendi prototipidir. Mpad4 tabletleri tabletlerle birlikte verilen şifrelerle öğrenciler, kurlarda kullanılan navigate ve unlock kitaplarını elektronik kitap olarak tabletlerine indirmektedir. A1-a2 seviyesi için 25 ve b1-b2 seviyesi için 25 olmak üzere, toplamda 50 adet İngilizce hikaye kitabı da tablete yüklenmektedir. Öğrenciler bu kitapları okuyabilir veya sesli olarak dinleyebilirler. Tabletlerde, Oxford Online Skills Programı ve Oxford Vocabulary Trainer uygulamaları kullanılmaktadır. Bu iki uygulama da ders programı içine entegre haldedir ve bu programlar ödevler verilerek ve notlanarak sürecin içine dahil edilmiştir. Tablet kullanımına değinmek gerekirse, sınıf içinde tabletler elektronik kitaplara ve hikaye kitaplarına ulaşmak, OVT (Oxford Vocabulary Trainer), OSP (Online Skills Programme), Kahoot, Padlet gibi uygulamalara ulaşmak için kullanılmaktadır.

Öğrencilerin anket ve görüşmelerden çıkartılan görüşlerine değinmek gerekirse, tablet kullanmaktan memnun olduğunu ifade eden öğrencilerin görüşlerine göre;

- "Bütün kitaplar tek bir yerde toplu halde olduğu için taşımak kolay" ve benzeri ifadeler kullanan öğrenci sayısı 19'dur.
- "Dinleme alıştırmalarını yapmak oldukça pratik. Eskisi gibi CD ile uğraşmıyor olmak çok güzel" ifadelerini kullanan öğrenci sayısı 27'dir.
- "Alıştırmaları yaptıktan sonra self-check yapabiliyor olmak çok yararlı" yazan öğrenci sayısı 9'dur.
- 1 (bir) öğrenci "sınavların da tablet üzerinden yapılabileceğini" yazmıştır.
- 1 (bir) öğrenci "sınıf içinde tableti çevrimiçi uygulamalar için kullanmanın yararlı olduğunu" düşünmektedir.

Tablet kullanmaktan memnun olmayan öğrencilerin görüşlerine değinmek gerekirse;

- 12 kişi "şarj problemi yaşadığını" ifade etmiştir.
- 17 kişi "tabletin üzerine not almanın zor olduğunu, kelimelerin anlamlarını yazamadıklarını ve bu durumun tabletin pratikliğini azalttığını" ifade etmiştir.
- "Tableti yararlı bulmadığını ve kesinlikle kullanmak istemediğini" belirten öğrenci sayısı 21'dir.
- 5 öğrenciden herhangi bir yanıt alınamamıştır.

Eğitmenler ile yapılan görüşmelere göre tablet kullanmanın zorlukları şu şekilde özetlenebilir;

- Öğrencilerin tablette ne yaptıklarını monitör etmek zordur. Bunun çözümü için 'class management' uygulamaları öğretmen ve öğrenci tabletlerine indirilip, bazı sınıflarda pilot uygulama yapılması planlanmaktadır (eğitmen öğrenciyi anlık görebiliyor).
- Öğrenciler sık sık tabletlerini şarj etmeden gelmektedir.
- 'Repeat' olan, yani kur tekrarı yapan öğrenciler, önceki kurda yapılmış olan ödevleri toplu halde elektronik kitaplarından silememektedir. Her sayfa tek tek silindiği için öğrenci bununla uğraşmak istememektedir. Bunun kontrolünü sınıf danışman hocaları yapmaktadır.

Eğitmenler ile yapılan görüşmelere göre tablet kullanmanın yararları şu şekilde özetlenebilir;

- Öğrenciler aktiviteleri ve alıştırmaları yaptıktan sonra self-check yapabiliyorlar.
- Tablet büyük-küçük harf, noktalama işaretleri gibi imla kurallarına duyarlı olduğu için cevapları yazarken daha dikkatli davranıyorlar.
- Elektronik kitaplar video ve ses dosyalarını kolaylıkla açabildiği için, öğrenciler dinleme aktivitelerini eskisinden daha fazla oranda yapıyorlar.

Okulun tablet eğitimine yaklaşımı ve hizmet içi seminerler konusunda ise öğretim görevlilerinden şu bilgiler elde edilmiştir,

- Tablet kullanımı henüz elektronik kitap kullanımından öteye gidememektedir. Ancak okulun tabletten maksimum derecede faydalanması için eğitimler düzenlenmektedir. Öneri olarak yazılım kullanımı içeren hizmet içi seminerler fayda sağlayabilir. Halihazırda verilen, gerçekleştirilmiş olan eğitimlere örnekler; Farhad Jafari- Digital Learning, Suzan Özgelen Yılmaz – Using Technology İn The Classroom, Matthew Ellman - Usıng Ebooks In The Language Classroom
- Tablet kullanımı öğretim görevlileri ve öğrenciler için oldukça yeni bir uygulamadır.
- Okul da bölüm olarak tableti sınıf içinde farklı şekillerde nasıl kullanabileceği konusunu araştırmakta ve geliştirmektedir. Öğretim üyelerinin tablet kullanımı ile ilgili eğitimler verilmeye devam etmektedir. Öğretim üyelerinin dahil olduğu "Web-based Materials" grubu vardır. Burada Tube Quizard, WordBooster, Rewordify, Listenwise, Vocaroo, Youglish gibi uygulama ve websiteleri üzerinden, tablet ile kullanılabilecek materyaller geliştirmeye çalışmaktadırlar.

## V. TARTIŞMA

Sonuç ve öneri olarak, akıllı telefonlar ve dokunmatik ekranlı bilgisayar ve multimedya sistemleri gibi etkenler yüzünden bu teknolojinin içine doğmuş olan, dijital teknolojilere aşina bir nesil vardır. Prensky bu 1980 sonrası doğan nesli, **'doğuştan dijital'**[3] diye niteler (Prensky, 2001). Türkiye için 1990 lar ve sonrası çocuklar. Öte yandan bu teknolojileri yeni kullanan bir eğitmen kitlesi vardır, bu bağlamda hizmet içi seminerler ile tablet yazılımlarını kullanmaya yönelik eğitimler vermek ve teknolojileri daha aktif kullanmayı teşvik etmek önerilebilir. Teknolojiye zaten aşina olan neslin, bilgi kirliliğine maruz

[3] 'digital native'

kalmadan rayında tutma görevini üstlenen eğiticilerin rolü önemli gözükmektedir. Daha önce Türk Milli Eğitim sisteminde de denenmiş olan tablet kullanarak eğitim, yaşattığı zorluklardan dolayı, yeni teknolojilerden uzaklaşılmaması, yeni teknolojilere adapte olmak gerektiği savunulabilir. Çünkü bu gibi teknolojiler uzun vadede, kâğıt tasarrufundan, yazılımsal gelişebilirlik, pratiklik ve daha birçok faydayı yanında getirmektedir.

**a. Yabancı Dil Öğrenmede Tablet ve e-book Kullanımı Öğrenci Anketi**

Sevgili öğrenciler,

Bu anket Atılım Üniversitesi'nde yürütülen bir araştırma kapsamında veri toplamak amacıyla hazırlanmıştır. Anketin amacı üniversitemiz Temel İngilizce bölümünde öğrenim gören öğrencilerin yabancı dil eğitiminde tablet kullanımı konusundaki görüşlerinin belirlenmesidir. Anketteki sorulara vereceğiniz yanıtlar yalnızca bu çalışma için kullanılacaktır. Vereceğiniz samimi cevaplarınız gerçeği yansıtması açısından önemlidir.

Katılımınız ve değerli katkınız için şimdiden çok teşekkür ederiz.

Önemli Not: "Tablet kullanımı", derste e-kitap kullanımını, hikayeleri tabletten okumayı, OEVT (Oxford English Vocabulary Trainer) ve OSP (Online Skills Programme) uygulamasını tablet üzerinden yapmayı, kısacası İngilizce eğitiminiz için tablet üzerinden yapılan her şeyi kapsar.

Kişisel/Demografik Bilgiler

| | |
|---|---|
| Cinsiyetiniz: | Kadın ☐ Erkek ☐ |
| Yaşınız: | 17 ☐ 18 ☐ 19 ☐ 20 ☐ 21 ☐ 22 ☐ 23 ☐ 24 + ☐ |
| Mezun olduğunuz lise türü: | ☐ Düz lise (Yabancı dil ağırlıklı olmayan)<br>☐ Anadolu/Fen Lisesi (Yabancı dil ağırlıklı)<br>☐ Özel (Yabancı dil ağırlıklı Kolej)<br>☐ Teknik/Sanat/Mesleki liseler (Yabancı dil ağırlıklı olmayan) |

| | |
|---|---|
| | ☐ Teknik/Sanat/Mesleki liseler (Yabancı dil ağırlıklı)<br>☐ Diğer |
| Bulunduğunuz kur (seviye): | A B C D Pro<br>☐ ☐ ☐ ☐ ☐ |
| Okuldaki ders süresi dışında tabletinizi yabancı dil eğitimi amaçlı günlük ortalama ne kadar kullanıyorsunuz? | ☐ Sık sık<br>☐ Bazen<br>☐ Ara sıra<br>☐ Nadiren<br>☐ Hiç |
| Okuyacağınız Lisans Alanı? | ( ) Sözel Alanlar (Hukuk, Psikoloji)<br>( ) Mühendislik alanları<br>( ) Dil ile ilgili alanlar<br>( ) Sağlık bilimleri |
| Daha önce tablet ile eğitim gördünüz mü? | Evet ( ) Hayır ( ) |

BÖLÜM A: Bu bölümde aşağıdaki sorularla ilgili fikir ve görüşmelerinizi belirtiniz.

1. İngilizce öğreniminde eski tarz çalışma yöntem ve araçlarını mı, yoksa yeni teknolojileri mi tercih edersiniz? Neden?
2. Tablet kullanımı ile ilgili sevdiğiniz/beğendiğiniz hususlar nelerdir?
3. Tablet kullanımı ile ilgili sevmediğiniz hususlar nelerdir?
4. Tablet İngilizce derslerinde araç olarak nasıl kullanılabilir?
5. Sizce eğiticiler tableti araç olarak kullanmada yeterliler mi? Tavsiye ve beklentileriniz nelerdir?
6. Gelişen teknolojilere (uygulamalar, programlar, robotlar vs.) yaklaşımınız konusunda kendinizi nasıl değerlendiriyorsunuz? Değişim ve teknolojiden yanayım( )
   Klasik ve alıştığım yöntem ve araçları tercih ederim ( )

BÖLÜM B: Aşağıdaki sorular için size uygun olanı işaretleyiniz.

7. İngilizce öğreniminde tablet kullanımı çağa uygundur ve ders notu tutma, kitap taşıma veya fotokopi gibi hususlar yönünden avantajlı ve pratiktir. Evet, katılıyorum ( ) Hayır katılmıyorum( )
8. Kitap, defter ve fotokopiler ve eski usul yani projeksiyon yansıtma olmayan bir tahtada ders anlatımını tercih ederim. Evet, katılıyorum ( ) Hayır katılmıyorum ( )
9. "Araştırmalara göre tablette e-kitap kullanmak, eğitimde orta ve uzun vadede, diğer yöntemlerden daha ekonomiktir." Evet, katılıyorum ( ) Hayır katılmıyorum( )
10. Tablet ile ders işlemenin ve bazı web sitelerini kullanmanın yaratıcı düşünmenize ve İngilizce eğitiminize katkısı olduğunu düşünüyor musunuz? Evet, düşünüyorum( ) Hayır düşünmüyorum( )

Bir 50 yıl öncesine kadar insanlar kitap ve kırtasiye araçlarını bile bulmakta zorlanırlarken, şuanda bilgiye ulaşım ve yeni teknolojiler konusunda şanslı olduğunuzu düşünüyor musunuz? Evet, katılıyorum ( )Hayır Katılmıyorum ( )

**VI. KAYNAKÇA**

BOELLSTORFF, T. (2013). Digital Anthropology. *Oxford Bibliographies İn Anthropology*.

DOWNES, T. A. (2001). Effective Learning Environments For Young Children Using Digital Resources: An Australian Perspectiv. *Informationtechnology İn Childhood Education 1*, 139-153.

AYDEMİR, M., Küçük, S., & Karaman, S. (2012). Uzaktan Eğitimde Tablet Bilgisayar Kullanımına Yönelik Öğrenci Görüşlerinin Incelenmesi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, *Cilt 1*, *Sa*, 153–161.

CHEN, X. (2013). Tablets For Informal Language Learnıng: Student Usage And Attıtudes. *Language Learning & Technology*, *17*(1), 20–36.

GOODWİN, K. (2012). *Use of Tablet Technology in the Classroom NSW Curriculum and Learning Innovation Centre. Institute of Early Childhood Macquarie University, State of New South Wales, Department of Education and Communities*.

MOCK, K. (2004). Teaching with Tablet PC's. *Journal of Computing Sciences in Colleges*, 17–27. https://doi.org/http://www.math.uaa.alaska.edu/~afkjm/papers/mock-ccsc2004.pdf

KİMBERLE, K., & SİNGER, D. (2006). Development of a Tablet-PC-based System to Increase Instructor-Student Classroom Interactions and Student Learning. *WIPTE 2006 (Workshop on the Impactof Pen-based Technology onEducation).* Purdue University.

KOZİNETS, R. V. (2016). Netnography. *In The Blackwell Encyclopedia Of Sociology, G. Ritzer (Ed.).*

PRENSKY, M. (2001). Digital Natives, Digital İmmigrants. *On The Horizon*, 1-6.

SNELLER, J. (2007). The Tablet PC classroom: Erasing borders, stimulating activity, enhancing communication. , . *Frontiers in Education Conference FIE. S3J-5 . 10.1109/FIE.2007.4417929.*

TEKEREK, M. ,. (2014). FATIH Projesinde Tablet PC Kullanımına Yönelik Öğrenci Tutumlarının İncelenmesi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi, 7 (2).*

SCHUMANN, K. (2013). *Dijital Detoks.* Dw: https://www.dw.com/tr/Dijital-Detoks/A-16836439 Adresinden 09.09.2018'de alındı

WHO. (2018). *Gaming Disorder.* Dünya Sağlık Örgütü: http://www.who.int/Features/Qa/Gaming-Disorder/En/ Adresinden 09.09.2018'de alındı

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460349

# PARİON ANTİK KENTİ ROMA HAMAMI MEZARLARI VE İSKELETLERİN OSTEOARKEOLOJİK DEĞERLENDİRİLMESİ

*Alper YILMAZ*[*]

*Emel ACAR*[**]

***Atıf/©:*** *Yılmaz, Alper, Acar, Emel (2018). Parion Antik Kenti Roma Hamamı Mezarları Ve İskeletlerin Osteoarkeolojik Değerlendirilmesi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1403-1428*

***Özet:*** *Antik Troas Bölgesi'nin kuzeyinde yer alan Parion, Çanakkale İlinin Biga İlçesi, Kemer Köyü, Bodrum Burnu sınırları içerisinde kalmaktadır. Eusebius'a göre Parion MÖ. 709 yılında kurulmuştur. Parion asıl önemine Roma Dönemi'nde ulaşmıştır. Parion Bizans Dönemi'nde de önemini korumaya devam etmiş, uzun yıllar bishopluk merkezi olmuştur. Parion Kent Merkezi'nde yer alan hamam yapıları kentte sosyal hayatın boyutlarını gösteren sivil mimari yapılardır. Parion Roma Hamamı, Parion Tiyatrosu'nun 70 metre doğusunda sahile 150 metre uzaklıkta yer almaktadır. Roma Hamamı kazı çalışmaları sonucunda 2015 yılında praefernium bölümünün kuzeyinde bir adet mezar; 2017 yılında piscinanın doğu duvarı yakınlarında, apodyterium bölümün doğusunda ve praeferniumun yüzey toprağında olmak üzere üç adet mezar; 2018 yılında ise peristili alanda bir adet mezar bulunmuştur. Bizans Dönemi'ne ait mezarlardan 5 iskelet çıkarılmıştır. Mezarlardan çıkarılan iskeletler Parion Antik Kenti Kazı Evi'nde paleoantropoloji çalışmalarının yapılması için düzenlenmiş laboratuvarda temizlik ve onarım çalışmaları tamamlandıktan sonra çalışmaya hazır hâle getirilmiş ve daha sonra yaş, cinsiyet, patolojik durumları ve varyasyonları değerlendirilmiştir. Bu çalışmada arkeolojik değerlendirmeler Alper Yılmaz tarafından antropolojik değerlendirmeler ise Emel Acar tarafından yapılmıştır.*

***Anahtar kelimeler:*** *Parion, Roma Hamamı, Palentropoloji, Osteoarkeoloji*

*Makale Geliş Tarihi:16.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 16.10.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
* Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, e-mail: alper.yilmaz@omu.edu.tr
** Arş. Gör., Hitit Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, e-mail: emelacar@hitit.edu.tr

## *Roman Bath' Graves Of Parion Ancient City And Osteoarchaelogical Evaluation Of Skeletons*

***Citation/©:*** *Yılmaz, Alper, Acar, Emel (2018). Roman Bath' Graves Of Parion Ancıent Cıty And Osteoarchaelogıcal Evaluatıon Of Skeletons, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1403-1428*

***Abstract:*** *Parion where located to the north of the Antic Troas Region, is located in the boundaries of the Biga District of Çanakkale Province, the Kemer Village, and Bodrum Burnu. According to Eusebius, Parion was founded in BC 709. In the Roman period, Parion reached to its real importance. Parion continued to maintain its importance in the Byzantine period as well, and it had been the center of bishop for many years. The baths where located in the Parion City Center are special structures that social life continue. Parion Roman Baths, located 70 meters east of the Parion Theater, 150 meters from the beach. As a result of excavations at the Roman Baths of Parion, it was found a grave to the north of the praefernium section in 2015; a greve to near the eastern wall of piscinan, a grave to east of the apodyterium section and a grave to on the surface soil of praefernium in 2017; a grave in peristyle in 2018. 5 skeletons were removed from the graves that are belonging to the Byzantine Period. For the paleoanthropological analyzes of the skeletons that are removed from the graves, cleaning and repairing work were completed, then, age, sex, pathological conditions and variations were assessed in the laboratory of the Parion excavation house. In this study, archaeological evaluations were carried out by Alper Yılmaz and anthropological evaluations were carried out by Emel Acar.*

***Keywords:*** *Parion, Roman Bath, Paleoanthropology, Osteoarchaeology*

### I.PARİON'NUN TARİHİ COĞRAFYASI

Antik Troas Bölgesi'nin kuzeyinde yer alan Parion, Çanakkale İlinin Biga İlçesi, Kemer Köyü, Bodrum Burnu sınırları içerisinde kalmaktadır (Resim 1). Günümüze kadar yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Parion'un kuruluşu ve kolonizasyonu hakkında antik kaynakların verdikleri bilgileri doğrulayacak kesin bilgilere ulaşılamamıştır. Parion'un kuruluşu ile ilgili antik yazarlar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Eusebius'a göre Parion M.Ö. 709 yılında kurulmuştur. Parion kuruluşu hakkında ortaya bir tarih koyan tek kaynak Eusebius'tur. (Hammond, N. G. L., Scullard, H. H., 1970: 782,

Boardman, J., Hammond, H. G. L., 1982: 119, Avram, A., 2004: 991, Keleş, V., 2008: 47, Prêteux, F., 2009: 335, Başaran, C., Ergürer, E., 2012: 280), Antik kaynaklar kentin İyonyalı kolonistler tarafından kolonize edildiğini söylemektedirler. Strabon (Strabon, XIII, I, 14) ve Aeneas Tacticus (Aeneas Tacticus, I, 1-3) Parion'un Milet kolonisi olduğunu dile getirirken, Pausanias (Pausanias, 9, 27, I) ise Parion'un Erythrai tarafından kurulduğunu belirtmektedir. Antik yazarlar arasında bir birliktelik olmadığı gibi Parion'un kolonizasyonu hakkında modern araştırmacılar arasında da birliktelik yoktur. Frisch, Parion isminin Paros'tan geldiğini ve bu yüzden kentin Paroslular tarafından kurulmuş olabileceğini söylemiştir (Frisch,P., 1983: 60). Bunu yanında kentin Thasos Adası'ndan gelenler tarafından kurulduğu yönünde de görüşler bulunmaktadır (Avram, A., 2004: 991). Kurulduğu MÖ. VIII y.y.'dan itibaren Anadolu'nun değişen siyasi dengelerine göre tavır aldığı görülen Parion asıl önemine Roma Dönemi'nde ulaşmıştır. MÖ 88-85'de ve 74-64 yıllarında meydana gelen Mithridates Savaşlarında Parion'un limalarının etkin rol aldığını gören Roma bölgenin öneminin farkına varmıştır. Bu yüzden kent Roma'nın kolonizasyon politikaları içinde önemli bir yer tutmuştur ve Roma, Parion'a ilki Julias Caesar, ikincisi de Hadrianus Döneminde olmak üzere iki kez koloni statüsü verilmiştir (Magie, D., 1950: 614, Keleş, V., 2011: 241). Parion Roma Dönemi'nde olduğu gibi Bizans Dönemi'nde de önemini korumaya devam ettiği ve uzun yıllar bishopluk merkezi olduğu anlaşılmaktadır (Keleş, V., Yılmaz, A., Oyarçin, K., 2014: 25).

## II. PARİON ROMA HAMAMI

Temizlenme erken dönemlerde dinsel amaçlı olsa da Antik Yunan'da ve Roma dünyasında günlük yaşamının bir parçası olarak karşımıza çıkar. Özellikle Roma Dönemi'nde her açıdan mükemmel bir kompleks haline dönüşen hamamların, mimarlık ve mühendislik tarihi açısından önemli gelişmelere sahne olduğu ve sosyal hayatta önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Bu özellikler bağlamında Parion Kent Merkezi'nde yer alan hamam yapıları sosyal hayatın ve domestik mimarinin boyutları özel yapılardır. Parion Roma Hamamı, Parion Tiyatrosu'nun 70 metre doğusunda sahile 150 metre uzaklıkta yer almaktadır (Resim 2). Roma Hamamı'ndaki ilk çalışmalar 2006 yılında yapılan 3x3 metrelik bir sondaj ile başlamıştır. İlk sezon çalışmalarında yapının peristylli bir Roma Villası olduğu düşünülmüş, ancak 2009 kazı sezonunda yapılan çalışmalar bu fikrin değişmesine neden olmuş ve yapının hamam olarak kullanıldığı sonucuna varılmıştır (Yılmaz, A., 2015: 57). Hamamlar, ışığı ve ısıyı en iyi alacak şekilde konumlandırılmıştır.

Vitruvius, Mimarlık Üzerine On Kitap, V,10,1'de hamamların yer seçimi konusunda şöyle der: "*Hamamlar için ilk olarak mümkün olan en sıcak konum seçilmeli yani, kuzey ve kuzeydoğu dışında bir yön yeğlenmelidir. Mümkün olduğu kadar sıcak bir yapı sahası aranmalıdır. Sıcaklık ve ılıklık bölümleri güneybatıdan ışık almalı veya konum buna elverişli değilse her koşulda ışık güneyden gelmelidir; çünkü genellikle yıkanma zamanı gün ortasından akşama kadardır*". Şu anki bulgulara göre, Parion Roma Hamının etrafında özellikle de güneyinde güneş ışığını kesecek ve onu gölgede bırakacak yüksek yapılar bulunmamaktadır. Yer seçimindeki diğer bir sebep estetik kaygılardır ve günümüzde olduğu gibi Antik Dönemde de şehir yöneticilerinin ve kent halkının, şehirlerini güzel ve düzenli gösterme çabasında oldukları bilinen bir gerçektir. Bu yüzden yapılar gelişi güzel inşa edilmemiş ve yapıların yerleşiminde estetik kaygılar da göz önünde bulundurulmuştur. Bu durumdan hamamlar da payına düşeni almıştır. Parion Roma Hamamı'nın yeri konusunda seçimin Vitruvius'un belirttiği unsurlar göz önünde tutularak yapıldığı, yapının konum itibariyle hamam olmaya elverişli bir alana inşa edildiğinin görülmesi ile doğrulanmaktadır. Roma Dönemi hamam mimarisinin tüm özelliklerinin uygulandığı hamam örneklerinden biri olan Parion Roma Hamamı, bütünüyle kazılmamış olmasına rağmen plan ve işlev bakımından Roma mimarlığı ve mühendisliğinin, Roma için çok önemli bir kent olan Parion'da da uygulandığı güzel bir örnektir. Günümüzde hiçbir kalıntısı toprak üzerinde olmayan yapıda bugüne kadar altı ana mekân ortaya çıkarılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda yapının, kuzey-güney doğrultusunda, yana yana sıralanmış birbirine bitişik asal bölümlerden oluşan, sıra tipi hamam olduğu düşünülmektedir (Hamam tipleri için bk. Krencker, D., Krüger, E., Lehman, H., 1929: 175-181). Sıra tipli hamamlar da kendi içinde simetrik ve asimetrik olarak alt gruplara ayrılarak incelenebilir. Parion Roma Hamamında mekanların aynı aks üzerinde yer almadığı görülmüş, bu nedenle yapının sıra tipli asimetrik hamamlar grubuna dahil edilip incelenmesi daha doğru bulunmuştur. Bu tipi en iyi yansıtan örnek Miletos'taki Antonniuslar Dönemi'ne tarihlenen Faustina Hamamı'dır (Kleiner, G.,1968: 101-109). Aynı zamanda Aspendos Büyük Hamam, Side Liman Hamamı, Sagalassos Hamamı, Oenonda Hamamı, Perge Büyük Hamam, Perge Liman Hamamı, Sillyon Hamamı bu türe örnek olarak verilebilir (Lanckoronski, K., 1980: 40-92, Fig. 28, 69, Mansel, A.,M., 1978: 266, fig. 243, Ling, R., 1981: 32 Fig. 1, Nielsen, I., 1993: 95-110, fig. 251 C.369, fig. 252, C. 371, Abbasoğlu, H., 2004: 6-7, fig. 3,4,7,8, Özdizbay, A.,

2006: 31-62, fig.22-41, Yegül, F., 2006: 256-266, fig. 278-284, 286, 293,294a-b, 295). Parion Roma Hamamını Troas bölgesinin diğer hamamları ile tipolojik açıdan karşılaştırdığımızda Smintheion Roma Hamamı (Kaplan, D., 2018: 17-66) ile yan yana sıralanmış birbirine bitişik mekânlardan oluşan sıra tipi bakımından benzerlik göstermekte, ancak İmparatorluk tipi olan Alexandria Troas Hamamı (Yegül, F., 2006: 246, fig.260-263) (Herodes Atticus Hamamı ?) ile hem plan hem de büyüklük açısından farklılıklar ortaya koymaktadır (Yılmaz, A., 2018: 209-221). (Resim 3, 4).

## III. ROMA HAMAMI MEZARLARI

2015 yılında praefernium (külhan) bölümünün kuzeyinde doğu-batı doğrultulu dış bükey semerdam çatılı kiremit mezar keşfedilmiştir. Herhangi bir buluntusu olmayan Mezar 1'den bir bireye ait iskelet bulunmuştur. Mezarın yapım tekniğinden dolayı ve ele geçtiği bölümün hamamın en önemli mekanlarından birisi olması nedeniyle yapının kullanım dışı kaldığı dönemden sonra defin edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Mezarda iskelet doğu batı doğrultulu, sol kolu sağ kolunun üstünde, dirsekten kırılarak göğüs üzerinde birleştirilerek dorsal (sırt üstü) biçimde gömülmüştür. İskeletin tibia proximallerinden (kaval kemiğinin üst bölümü) itibaren alt kısımları, fibulaları (iğne kemikleri), ayak bilek ve parmak kemikleri ele geçmemiştir (Resim 5). 2017 yılında Parion Roma Hamamı'nda piscinanın (üstü açık soğuk su havuzu) doğu duvarı yakınlarında, deniz seviyesinden 5.80 metre kotta dağınık halde yoğun bir şekilde kemik parçaları bulunmuştur (Resim 6). 2017 yılında Parion Roma Hamamında apodyterium (hamamın giriş bölümü) bölümün doğusunda seviye inme çalışmaları sırasında açmanın güney kesitinde yapı işlevini kaybettikten sonra gömü yapılmış, 1 adet güneybatı kuzeydoğu yönünde konumlandırılmış bir mezar bulunmuştur. 4.80 metre kotta II. tabakada yer alan Mezar 3, semerdam çatılı 0.71 metre uzunluğunda, 0.41 metre genişliğindeki 2 adet dış bükey kiremitlerle kapatılmıştır. Mezarda bulunan bireyin ayak kısmı ise yine 2 adet kiremit ile sağlamlaştırılırken mezarın çevresi irili ufaklı moloz taşlarla desteklenmiştir. Çalışmaların devamında mezar açılmış ve içerisindeki bireyin bir bebek olduğu tespit edilmiş ancak iskeletin oldukça tahrip olduğu gözlemlenmiştir. Mezardaki bireyin korunmuş uzunluğu doğu batı yönünde 0.43 metre, kuzey güney yönünde ise 0.15 metre olarak ölçülmüştür. Ayrıca mezar bulunduğu alanda 1 adet kemik toka ele geçerken mezar içerisinde de 1 adet düşük kondüsyonlu sikke ele geçmiştir (Resim 7, 10). 2017 kazı çalışmaları sırasında Parion Roma Hamamı'nda praeferniumun yüzey toprağında semerdam çatılı kiremit mezar

bulunmuştur. Bireyin sol omuz kısmında kuzey yönünde 1 adet minyatür cam testi, (Büyüme 2018, Kat. 294, Levha 19)1 adet metal obje ile birlikte Bizans Dönemine tarihlendirilen az sayıda, farklı formda seramik parçalarına rastlanılmıştır. İskelet sol kolu göğüs üzerinde, sağ kolu ise pelvis (leğen kemiği) üzerinde konularak dorsal biçimde gömülmüştür. İskeletin sol tibiasının corpus kısmından itibaren, sağ tibiası, fibulaları, ayak bilek ve parmak kemikleri bulunmamaktadır (Resim 8). 2018 yılı Parion Roma Hamamı Parion Roma Hamamı'nda peristili alanda (sütunlu avlu) 4.50 m seviyede 1. tabakada mezara rastlanılmıştır. Mezar doğu batı yönünde olup bireyin baş kısmı pithos formunda bir kap ile kapatılmıştır. Mezar içerisinde gerçekleştirilen çalışmalarda bireyin 4-5 yaşlarında bir çocuk olduğu ve ellerinin çapraz bir şekilde birleştirilerek gömüldüğü anlaşılmıştır. Antropolojik açıdan çocuk iskeletlerinde cinsiyet belirlenmemesine karşın bireyin sol kulak hizasında küpe olması arkeolojik verilerle birlikte değerlendirilerek kız çocuğu olabileceğini düşündürtmektedir. (Resim 9).

## IV. ANTROPOLOJİK ANALİZ

Parion Antik Kenti Roma Hamamı'nda 2015 yılında 1 adet mezar, 2017 yılında 3 adet mezar ve 2018 yılında 1 adet mezar bulunmuştur. Bu Bizans Dönemi'ne ait mezarlardan 5 birey çıkarılmıştır. Mezarlardan çıkarılan iskeletler Parion Antik Kenti Kazı Evi'nde paleoantropolojik çalışmaların yapılması için düzenlenmiş laboratuvarda temizlik ve onarım çalışmaları tamamlandıktan sonra çalışmaya hazır hâle getirilmiş ve daha sonra yaş, cinsiyet, patolojik durumları ve varyasyonları değerlendirilmiştir.

Parion Antik Kenti Roma Hamamı'ndan elde edilen bireylerinin cinsiyeti belirlenirken Brothwell, (1981), Buikstra ve Ubelaker (1994), White ve Folkens (2005), Krogman ve İşcan (1986), Olivier(1969), Steele ve Bramblett (1988), Ubelaker (1989), Workshop of European Anthropologists (1980)'te belirlenen kriterler esas alınarak değerlendirme yapılmıştır. Yaş tayini yapılırken çocuklarda diş çıkış zamanları (Ubelaker 1978) ile uzun kemiklerin uzunlukları dikkate alınırken erişkin bireylerde kafatasında süturların kapanma dereceleri (Olivier, 1969), diş aşınmaları (Brothwell, 1981), claviculanın gövde kesiti (Kaur ve Jit, 1990), costae'nin sternal uçlarındaki değişim (Krogman ve İşcan, 1986; Loth ve İşcan, 1989), symphysis pubis (McKern ve Stewart, 1957) ve auricular yüzey morfolojileri (Lovejoy ve ark., 1985), humerus ve femurun proksimal kesitleri (Szilvassy ve Kritscher, 1990)

ve kompleks yaşlandırma (Workshop of European Anthropologist, 1980) metotları kullanılmıştır.

Parion Antik Kenti Roma Hamamı bireylerinin patolojileri tespit edilirken White ve Folkens (2005), Ortner (2003), Lovell (2008), Ortner (2003), Aufderheide ve RodriguezMartin'in (1998), Mann ve Hunt (2013) çalışmaları dikkate alınmıştır. Varyasyonlar ise White ve Folkens (2005) kriterleri ile değerlendirilmiştir.

2015, 2017 ve 2018 yıllarında Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen mezarlardan elde edilen iskeletlerin 1'i fetüs, 1'i çocuk, 1'i kadın ve 2'si erkek bireydir. Bu bireylerin yaşlarına baktığımız zaman Mezar 3'ten çıkarılan birey fetüs, Mezar 5'ten çıkarılan çocuk birey 4-5 yaşındadır. Mezar 4'ten çıkarılan kadın birey 35, Mezar 1'den çıkarılan erkek birey 33 yaşında, Mezar 2'den çıkarılan erkek birey ise 47 yaşındadır (Grafik 1).

**Grafik 1:** Parion Antik Kenti Roma Hamamı Bizans Bireylerinin Dağılımı

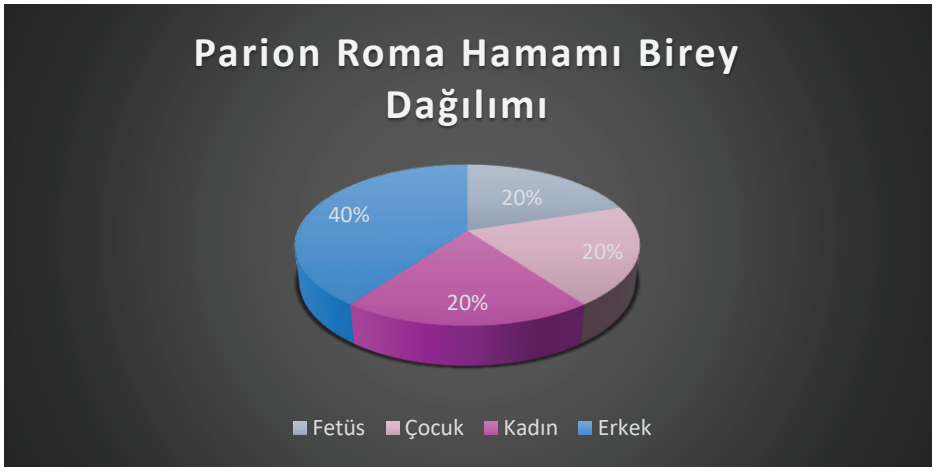


Mezar 1'den çıkarılan erkek bireyin sağ humerusu 35,3 cm, sol humerusu 34,7 cm, sağ radiusu 27,3 cm., sol radiusu 26,4 cm., sağ ulnası 29,1 cm., sol ulnası 29,1 cm., sağ femuru 47,7 cm, sol femuru 47,2 cm.'dir. Mezar 2'den çıkarılan erkek bireyin sol femuru 38,7 cm.'dir. Mezar 3'ten çıkarılan fetüsün sağ humerusu 5,9 cm., sol humerusu 5,7 cm., sağ radiusu 4,6 cm., sol radiusu 4,7 cm., sağ ulnası 5,5 cm., sol ulnası 5,6 cm., sağ femuru 5,9 cm., sol femuru 6,1 cm., sağ tibiası 5,4 cm., sağ tibiası 5,4 cm., sol tibiası 5,4 cm.,

sağ fibulası 5,5 cm., sol fibulası 5,5 cm.'dir. Mezar 4'ten çıkarılan kadın bireyin sağ humerusu 30,5 cm., sol humerusu 30,5 cm., sağ radiusu 23,6 cm., sol radiusu 24 cm., sağ ulna 26,3 cm., sol ulna 25,8 cm., sağ femur 44,9 cm., sol femur 45,3 cm.'dir. Mezar 5'ten çıkarılan çocuk bireyin iskeletine ait uzun kemiklerin kırık olmaları sebebiyle uzunluk ölçüleri alınamamıştır.

Parion Antik Kenti Roma Hamamı'ndan elde edilen bireylerin boy uzunlukları hesaplanırken Sağır'a (Sağır, 2000) ve Pearson'a (Pearson, 1899) ait boy regresyon formülleri kullanılmıştır. Sağır'ın boy regresyon formüllerine göre kadın bireyin boy uzunluğu 164,06 cm.'dir, Mezar 1'den çıkarılan erkek bireyin boy uzunluğu 173,66 cm. iken Mezar 2'den çıkarılan erkek bireyin boy uzunluğu 157,16 cm.'dir. Pearson'ın boy regresyon formüllerine göre kadın bireyin boy uzunluğu 159,32 cm., Mezar 1'den çıkarılan erkek bireyin boy uzunluğu 171,11 cm., Mezar 2'den çıkarılan erkek bireyin boy uzunluğu ise 154,062 cm. olarak hesaplanmıştır.

## V. PALEOPATOLOJİK ANALİZ

Anemi: Anemi (kansızlık), kırmızı kan hücrelerinde yer alan hemoglobinin veya hematokrit değerlerinin kandaki normal seviyesinin altına düşmesi olarak tanımlanabilir (Scott, J. P., 2003, Büyükkarakaya, A. M., Erdal, Y. S., 2012: 137). Antik dönem insanlarında anemi tespiti craniumda cribra orbitalia, porotic hyperostosis ve diploe kalınlaşması ile tespit edilir. Cribra orbitalia orbit tavanında toplu iğne başı şeklinde delikler biçiminde gözlenmektedir. Oluşum sebebi kemik iliğinin fazla çalışmasına bağlanmaktadır (Çırak, A., Çırak, M.,T., 2017: 86). Porotic hyperostosis kafatasında özellikle frontal, parietal, occipital kemiklerin dış yüzeyinde, genellikle simetrik olarak görülebilen gözeneklenmeler şeklindedir (Karaöz Arıhan, S., 2013: 15). Anemi, kafatasında kemik iliğinin etkisinin artması sonucunda diploede de kalınlaşmaya sebep olur (Çırak, A., Çırak, M., T., 2017: 86, Çırak, M.T., 2018: 173). Bu patolojik olgular göz önüne alındığında Mezar 1'den çıkarılan bireyde ve Mezar 4'ten çıkarılan bireyde cribra orbitalia gözlemlenmiştir (Resim 11). Mezar 1'den ve Mezar 2'den çıkarılan bireylerde porotic hyperostosis gözlemlenmiş (Resim 12) ve Mezar 2'den çıkarılan bireyde diploe kalınlaşması tespit edilmiştir. (Resim 13).

Osteofit: Spondylosis deformans (dejenetarif eklem hastalığı), omurların özellikle anterior ve lateral bölümlerinde osteofit adı verilen kemik oluşumları ile kendini gösterir. Bu dejeneratif değişim, tıp literatüründe çeşitli isimler altında tanımlanmış olmakla birlikte günümüzde en geçerli olan isimlendirme

"spondylosis deformans"tır (Steinbock, R., 1976: 287). Vertebral osteofitler, başlangıçta omur cisminin kenarlarında küçük kemik çıkıntılar şeklinde ortaya çıkmakta daha sonra büyüyerek komşu omurlar arasında kemik köprüler oluşturacak şekilde kaynaşmaktadırlar. Vertebral osteofitlerin etiyolojisinde ise mekanik stres, omurga üzerindeki baskılar, yaş ve travmalar gösterilebilir (Özdemir, S., 2008, 31, Ortner, D. J., Putschar, G. J., 1985). Mezar 1'den çıkarılan erkek bireyin 6 throcal vertebrasında (sırt omuru), 5 lumbal vertebrasında (bel omuru) vertebral osteofit gözlemlenmiştir (Resim 14).

Schmorl's Nodülü: Disk dokusunun inferior ve posterior yönde yerinden çıkması "Schmorl's nodülü" olarak adlandırılır (Özdemir, S., 2008: 33, Aufderheide, A. C., Rodriguez-Martin, C., 1998). Omur gövdesinin alt ve üst yüzünde oluşan nohut büyüklüğündeki yuvarlak çukurcuklar olan Schmorl's nodülleri, doğrusal veya V şeklinde olabilen yarıklardır. Oluşan çukurcuk veya bölmeciğin genellikle 5 mm'ye kadar varan bir çapı ve 1–1,5 cm'e kadar varan bir derinliği vardır (Aufderheide, A. C., Rodriguez-Martin, C., 1998: 97, Özdemir, S., 2008: 34). Schmorl's nodüllerinin oluşmasının sebepleri yüksekten düşme, ağır kaldırma ve taşıma, ağır fiziksel aktiviteler ve benzeri faaliyetlerden kaynaklı travmalardır. (Özdemir, S., 2008: 34, Resnick, D., Niwayama, G., 1988). Mezar 1'den çıkarılan bireyin 7 throcal vertebrasında ve 3 lumbal vertebrasında schmorl's nodülü tespit edilmiştir (Resim 15).

Sakralizasyon: Sakralizasyon, omurgada görülen yapısal bir bozukluktur. Normalde aralarında eklem olan 5. bel omuru ile 1. sakral omurun birbirleriyle tam veya kısmi birleşmesi ve 5. lumbal vertebranın, sakral vertebra karakterini almasına sakralizasyon denir (Ortner, D. J., 2008: 206). Mezar 1'den ve Mezar 2'den çıkarılan erkek bireylerde sakralizasyon gözlemlenmiştir (Resim 16).

Periostitis: Periostitis; Kemik zarı iltihabıdır. Periostitis yumuşak dokunun komşu olduğu kemiğe enfeksiyon bulaştırması, spesifik bir hastalık ve osteotitis ya da osteomyelitisin kemik yüzeyine karışması ile 3 farklı nedenden meydana gelebilir (Morse, D., 1978). Mezar 2'den çıkarılan bireyde az olmakla birlikte Mezar 1 ve Mezar 4'ten çıkarılan bireylerde periostitis gözlemlenmiştir. (Resim 17).

Bizans döneminde yaşamış insanlar değerlendirildiğinde %40 oranında cribra orbitalia ve %40 oranında porotic hyperostosisin varlığı belirlenmiştir. Çağdaşı olan diğer topluluklar üzerinde yapılan çalışmalar incelendiğinde Akgüney

Geç Roma-Erken Bizans toplumunda cribra orbitalianın %4,51, porotic hyperostosisin %1,5 (Çırak, A., Çırak, M., T., 2017:91); Giresun Adası Geç Bizans toplumunda cribra orbitalianın %11,04, porotic hyperostosisin %20,03 (Karaöz Arıhan, S., Acar, E., 2014: 192), Eski Cezaevi Geç Bizans toplumunda cribra orbitalianın %48, porotic hyperostosisin %58 (Erdal, Y. S., 2002:18), Kuşadası Kadıkalesi Geç Bizans toplumunda ise cribra orbitalianın %12 ve porotic hyperostosis %17 (Üstündağ, H., 2008: 212) oranlarında olduğu tespit edilmiştir.

Parion Antik Kenti Roma Hamamı Bizans bireylerinde %21,57 oranında osteofit gözlemlenmiştir. Symrna Agorası Bizans toplumunda osteofit % 12,26 oranındadır (Gözlük, P., Durgunlu, Ö., Özdemir, S., Taşlıalan, M., Sevim Erol, A., 2005: 134).

Parion Antik Kenti Roma Hamamı Bizans bireylerinde %19,61 oranında Schmorl's nodülü tespit edilmiştir. Symrna Agorası Bizans toplumunda % 10,34 oranında Schmorl's nodülü olduğu bildirilmiştir (Gözlük, P., Durgunlu, Ö., Özdemir, S., Taşlıalan, M., Sevim Erol, A., 2005: 134).

Parion Antik Kenti Bizans bireylerinde sakralizasyon %40 oranındadır. %1,20 değerle Bizans Dönemine tarihlendirilen Smyrna Agora toplumunda (Gözlük, P., Durgunlu, Ö., Özdemir, S., Taşlıalan, M., Sevim Erol, A., 2005: 134) olduğu görülmektedir Bizans dönemine tarihlendirilen Filyos/Tios toplumunda %3,65 (Çırak, A., Çırak, M. T., 2014: 168), Roma-Bizans dönemi Belentepe toplumunda %5,33 (Mutlu, H., Kızgut, B., Sönmez Sözer, Ç., Ürker, K., Açar, O., Sevim Erol, A., 2015) oranındadır, Geç Roma Erken Bizans dönemi Akgüney toplumunda %6,25 (Şarbak, A., 2017: 251) oranında gözlemlenmiştir.

Parion Antik Kenti Bizans bireylerinde periostitis % 60 oranındadır. Akgüney toplumunda %35,88, Spradon toplumunda %31,11 (Çırak, A., 2018: 48), Kadıkalesi toplumunda %25,6 (Üstündağ, H., 2008: 212), Büyüksaray-Eski Cezaevi toplumunda %40,5 (Erdal, Y. S., 2002:21), Smryna Agorası toplumunda ise %1,2 (Gözlük, P., Durgunlu, Ö., Özdemir, S., Taşlıalan, M., Sevim Erol, A., 2005: 134)oranlarında periostitis olduğu bildirilmiştir.

## VI. VARYASYON

Varyasyonlar; topluluklar arasındaki ve toplum içindeki biyolojik ve kültürel farklılıkları yansıtan kalıtsal özelliklerdir. Bu sebeple Antropoloji çalışmaları için önem arz eder.

Supraorbital notch: Frontal kemiğin supraorbital bölgesinde non-metric (ölçülemeyen) görülen bir özelliktir. Çevredeki düşük sıcaklığa termoregülasyon ile uyum için (nöro-vasküler sistemde ısı kaybetmeme gibi) vücut reaksiyonu olarak görülür. Sinirler ve kan damarları daha kalın hale gelerek kemik yapısına daha derinlemesine yerleşir. Bu çentiğe sahip bireylerin soğuk ve nemli bir iklimde yaşadıklarının bir göstergesi olabilir (Smalcsik, A., Groza, V. M., Smalcsik, R. D., 2014: 69). Mezar 1'den çıkarılan kadın birey ve Mezar 4'ten çıkarılan erkek bireyde yapılan analizlerde supraorbital notch adı verilen varyasyon tespit edilmiştir. (Resim18).

Parietal foramen: Parietal kemiğin arka yüzeyinde saggital süturun her iki yanında yer alan simetrik ve oval biçimde bulunan açıklıktır. Parietal foramen genellikle parietal kemiğin 1/3 ortası ile 1/3 posterior arasında yer alır (Murlimanju, B. V., Saralaya, V. V., Somesh, M. S., Prabhu, L. V., Krishnamurthy, A., Chettiar, G. K., Pai, M. M., 2015: 292). Bu varyasyon özelliği Mezar 1'den çıkarılan erkek bireyde ve Mezar 5'ten çıkarılan çocuk bireyde karşımıza çıkmaktadır. (Resim 19).

Epipteric bone: Pterion bölgesi frontal, parietal, temporal ve sphenoid kemiklerin birleştiği bölgedir. Bu bölgede gelişen düzensiz sütural kemikçiğe epipterik kemik/çik adı verilir. Epipterik kemikçik beyin cerrahları, radyologlar ve antropologlar için önemlidir. Beyin cerrahları beyin ameliyatlarında burr hole (kafatasında açılan cerrahi delik) karar vermek için kullanmaktadır. Antropologlar için ise bu kemikçik çeşitli insan popülasyonlarında farklı oranlarda görülmesi ve kalıtsal olarak aktarılması nedeniyle biyolojik çeşitlilik hakkında fikir verdiği için önemlidir (Annam, S., Bajpe, R., 2016: 262). Mezar 4'ten çıkarılan kadın bireyin craniumunda da söz konusu epipteric kemikçiğin varlığı görülmüştür. (Resim 20).

Foramen transversium (FT): Vertebral damarlar (a.v. vertebralis) foramen transversiumun oluşmasında bir faktördür. Vertebral damarların kıvrımlı durumu kemik yıkımına yol açabilir ve değişik seviyelerde FT varyasyonlarının ortaya çıkar (Hyyppa SE, Laasonen EM, Hhalonen V, 1974: 49-51, Aydınlıoğlu, A., Kavaklı, A., Yeşilyurt, H., Erdem, S., Eroğlu, C., 2001: 110).

Mezar 1'den çıkarılmış olan bireyde kısmen ayrılmış FT varyasyonu bulunmaktadır (Resim 21).

Septal Aperture (Foramen olecranii): Olecranon ve coronoid fossa septal açıklık ya da supratrochlear foramen (STF) adı verilen delikli yapıyı oluşturan ince bir kemik tabakayla ayrılır. Yuvarlak STF, düzensiz STF, oval STF, yarı saydam STF ve saydam septum olmak üzere 5 farklı yapıda bulunmaktadır (Shivaleela, C., Khizer, H. A., Lakshmiprabha S., 2016:250). Mezar 2'den çıkarılmış iskelet bireyde oval STF tespit edilmiştir (Resim 22).

Anterior Calcaneal Facet Cift: Calcaneal fecetlerin belirli morfolojik varyasyonları subtalar eklemde artritik değişikliklerin gelişmesine eğilim gösterebilir. Pes planus (düz taban) gibi problemleri tanımlamak için calcaneusun talar facetindeki varyasyonlar önemlidir (Muthukumaravel N., Ravichandran D., Melani Rajendran S., 2001: 791). Mezar 4'ten çıkarılan bireyin sağ ve sol calcaneuslarında anterior calcaneal facet (çift) bulunmaktadır (Resim 23).

Parion Antik Kenti Roma Hamamı Bizans bireylerinde bir erkek ve bir kadın bireyde olmak üzere %40 oranında supraorbital notch gözlemlenmiştir. Supraorbital notch varyasyonu Bizans Dönemi Akgüney toplumunda %15,4 (Çırak, A., 2017: 301), Bizans Dönemi Spradon toplumunda %40 oranlarındadır (Şarbak, A., 2018: 33).

Parion Antik Kenti Roma Hamamı Bizans bireylerinde bir erkek bireyde ve bir çocuk bireyde olmak üzere %40 oranında parietal foramen tespit edilmiştir. Bizans Dönemi Akgüney toplumunda %29,2 (Çırak, A., 2017: 301), Bizans Dönemi Spradon toplumunda %36,95 (Şarbak, A., 2018: 33), Hellenistik – Roma Dönemi Cevizcioğlu Çiftliği toplumunda %41,66 (Eroğlu, S., Erdal, Y. S., 2009: 81), Geç Bizans Dönemi İznik toplumunda %47,95 (Eroğlu, S., Erdal, Y. S., 2009: 81) oranlarında parietal foramen olduğu bildirilmiştir.

Epipteric kemikçik varyasyonu Parion Antik Kenti Roma Hamamı Bizans bireylerinde bir kadın bireyde olmak üzere %20 oranında tespit edilmiştir.

Kısmen bölünmüş foramen transversium varyasyonu Parion Antik Kenti Roma Hamamı Bizans bireylerinde bir erkek bireyde olmak üzere %20 oranındadır.

Septal aperture ya da foramen olecranii denilen varyasyon Parion Antik Kenti Roma Hamamı Bizans bireylerinde bir erkek bireyde olmak üzere %20

oranında gözlemlenmiştir. Bizans Dönemi Akgüney toplumunda %12,7 (Çırak, A., 2017: 301), Bizans Dönemi Spradon toplumunda %22,05 (Şarbak, A., 2018: 33) oranlarında septal açıklık olduğu tespit edilmiştir.

Anterior calcaneal çift facet varyasyonu Parion Antik Kenti Roma Hamamı Bizans bireylerinde bir kadın bireyde olmak üzere %20 oranında gözlemlenmiştir. Bizans Dönemi Akgüney toplumunda %19,1 (Çırak, A., 2017: 301), Bizans Dönemi Spradon toplumunda %27,27 (Şarbak, A., 2018: 33), oranlarındadır.

## VII. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Roma hamam mimarisi detaylı bir şekilde incelendiğinde hamam yapılarının su ve neme diğer sosyal yapılardan daha fazla maruz kaldıkları bilinmektedir. Roma hamamlarında tamirat evrelerinin çokluğu bu durum ile açıklanabilir. Parion Roma Hamamı'na baktığımızda birçok tamirat evresi görülmektedir. Hamamlar, Roma dini ve yaşantısı içerisinde önemli sosyal yapılarından birisidir. Hristiyanlığın yayılması ile beraber birçok pagan unsur zamanla terk edilmiştir. Hristiyanlıkla beraber Roma yıkanma kültürü yok olmuş ve hamamlar tamamen olmasa da eski etkisini kaybetmiştir. Hristiyanlar için Roma Hamamları günah merkezi olarak düşünülmüş olabilir. Parion Roma Hamamı'nda ele geçen mezarlar tek tek incelendiği çalışmamızda yapının tamamen işlev dışı kaldığı dönemleri işaret etmektedir. 1 numaralı mezar praeferniumun tamamen tahrip edildiği dönemden sonra defin edilmiş olmalıdır. 1 numaralı mezarın hemen altında yer alan kireç ocağından alınan karbonlaşmış odun örnekleri Türkiye Atom Enerji Kurumu'na analiz için gönderilmiştir. Analizden gelen sonuçlara göre odun örnekleri M.S. 550 (+,-50) tarihini vermiştir. Ayrıca kireç ocağından çıkan seramikler de bu tarihi desteklemektedir. 1 no'lu mezarın bu alanın hemen üzerinde ele geçmesi gömünün M.S. 550 yılından sonraki bir dönemde yapıldığını göstermektedir. Ayrıca bireyin başının batıya, ayaklarının doğuya ve yüzünün güneye bakması Hristiyan bir birey olabileceğini göstermektedir. Piscina'nın kuzeyinde yüzey toprağın kazılarak gömüsü yapılan birey ise, Hamamın bütünü ile toprak altında kaldıktan sonraki dönemden sonra definin yapıldığı anlaşılmaktadır. Hamamın apodyterium bölümünden ele geçen mezar 3 ise yine hamam işlev dışı kaldıktan sonra defini yapılmış olmalıdır. Mezarda ele geçen bir adet sikke M. S. 6. y.y.'a verilmiştir. Mezarın çıktığı bu bölüm, hamam kullanım dışı kaldıktan sonra farklı amaçlar için kullanılmıştır. Yapıda ele geçen metal işliği bunun en önemli kanıtlarından birisidir. Bu mezardaki birey de diğer

mezarlarda olduğu gibi doğu batı doğrultusunda yatırılmıştır. Çalışmamızda incelediğimiz bir diğer mezar ise praeferniumun yüzey toprağı kazılarak gömülmüş mezar 4'tür. Hamamın birinci tabakasında ele geçen mezardaki bir zeytin yağı kabı? M. S. 12. y.y. ile 13. y.y.'ın ilk çeyreğine tarihlendirmiştir (Büyüme 2018, 49). Mezar 4'te diğer mezarlarda olduğu gibi doğu batı istikametinde gömülmüştür. Çalışmamızda son olarak değerlendirilen mezar ise peristli mekanda yapılan kazılarda ele geçen mezar 5'tir. Mezar 5, yüzey toprağı kazılarak doğu batı istikametinde gömülmüş, hemen yanında ele geçen sikke M. S. 1075-1080 tarihine verilmiştir.

Sonuç olarak Roma Hamamın kazılarında tespit edilen 5 mezar yapının kullanım dışı kaldığı dönemden sonra yapının çeşitli yerlerine gömüler yapıldığını göstermektedir. Parion Roma Dönemi'nde artan nüfusu geç antik çağda da devam etmiş geç antik çağ Parion halkı gömülerini rastgele şehir içine ve yapı içlerine yapmaya devam etmişlerdir. Mezarların hepsinde aynı yön birliği bulunmakta olup bireylerin Hristiyanlık inancına sahip olduklarını söylenmesi doğru olacaktır. Özelikle 1. Tabakadan ele geçen mezarlar (Mezar 2, 4, 5) için M. S. 11.-13. y.y.'lar arası gömü tarihi olarak uygun görülmektedir.

M.S. 6. y.y.'a tarihlendirilen Mezar 1'den çıkarılan 33 yaşındaki erkek birey paleopatolojik açıdan incelendiğinde anemi, osteofit, schmorl's nodülü, sakralizasyon ve periostitis tespit edilmiştir. Varyasyonları incelendiğinde supraorbital notch, parietal foramen, kısmi ayrılmış foramen transversium gözlemlenmiştir. M. S. 11.-12. y.y. ile tarihlendirilmiş olan Mezar 2'den çıkarılan 47 yaşındaki erkek birey paleopatolojik olarak incelendiğinde anemi, sakralizasyon ve periostitis tespit edilmiştir. Varyasyonları incelendiğinde septal aperture gözlemlenmiştir. M. S. 6. y.y. ile tarihlendirilmiş oln Mezar 3'ten çıkarılan bireyin uzun kemik uzunlukları hesaplanarak bu bireyin henüz doğmamış fetüs olduğu tespit edilmiştir. M. S. 11.-13. y.y. arasında tarihlendirilen Mezar 4'ten çıkarılan 35 yaşındaki kadın bireyde paleopatolojilerden anemi ve periostitis, varyasyonlardan ise epipretic bone ve anterior calcanel çift facet tespit edilmiştir. M. S. 11.-13. y.y. arasında tarihlendirilen Mezar 5'ten çıkarılan birey çocuk olmakla birlikte parietal foramen tespit edilmiştir.

Antropolojik açıdan değerlendirilen iskeletlerin sayısal anlamda az olması toplum hakkında genel bir bilgi sağlayamasa da kazının devamında

çıkarılacak iskeletlerin bu çalışmaya eklenmesi ile daha anlamlı hale gelecektir.

**TEŞEKKÜR**

Makalemizde değerlendirdiğimiz hamam, Alper YILMAZ tarafından Parion Roma Hamamları adlı doktora tez çalışması kapsımdan çalışılmaktadır. Yaptığımız çalışmaya izin veren Parion Kazı Başkanı sayın Prof. Dr. Vedat KELEŞ'e, Antropoloji çalışmalarını destekleyen Hitit Üniversitesi Antropoloji Bölüm Başkanı Sayın Dr. Öğr. Üyesi M. Tolga ÇIRAK'a, Roma Hamamı kazılarına katılan arkeoloji bölümü lisans üstü ve lisans öğrencilerine, iskeletlerin çıkarılmasında ve laboratuvar çalışmasında bulunan Hitit Üniversitesi Antropoloji bölümü öğrencilerine ayrıca hava fotoğraflarını çeken Tilbe Şaşmaz ve Hande Zehir'e sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.

**KAYNAKÇA**

ABBASOĞLU, H. (2004), "Pamphylia Hamamları: Plan açısından bir Değerlendirme". Festchrift für Fahri Işık, 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan: Anadolu'da Doğdu, editörler. T.Korku, H. Işkan, G. Işın, 1-9. İstanbul: Ege Yayınları.

ANNAM, S., BAJPE, R. (2016), A prospective anatomic study of epipteric bones in dry human skulls of Karnataka, *International Journal of Biomedical and Advance Research*, 7(6): 262-264.

AVRAM, A., (2004), "The Propontic Coast of Asia Minor" An Inventory of Archaicand Classical Poleis, Oxford.

BAŞARAN, C., ERGÜRER, E., (2012), "Parion Odeion'u ( Bouleuterion?) 2010 Çalışmaları ve Odeion'da Bulanan Seramikler", *OLBA*, XX, 225-291.

BOARDMAN, J., HAMMOND, H.G.L., (1982), "The Expansion of the Greek World Eight to Sixth Centuries B.C.", *The Cambridge Ancient History*, III: III, Cambridge

BÜYÜME, U., *Parion'un Bizasn Dönemi Sırlı Seramikleri,* (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi

ÇELİKBAŞ, E., OYARÇİN, K., (2014). "Parion Yamaç Hamamı", *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4.

ÇIRAK, A., ÇIRAK, M. T., (2014), "Tios/filyos iskelet kalıtılarının paleoantropolojik analizi", *30. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 167-175.

ÇIRAK, A. (2017), "Akgüney Bizans Toplumunda Ölçülemeyen Karakterlerin Belirlenmesi -Determınıng Characters Not Measured In The Akgüney Byzantıne Populatıon", *Current Debates In Socıology & Anthropology*, Cilt 10: 297-310

ÇIRAK, A., ÇIRAK, M. T. (2017), "Antik Dönem İskeletlerinde Anemi: Akgüney Toplumu Üzerine Bir Çalışma", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD) Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE)*, 4/11: 85-94

ÇIRAK, A. (2018), "Anthropologıcal Examınatıon Of Perıostıtıs In Ancıent Anatolıan Populatıons Eski Anadolu Toplumlarında Periostitis Olgusunun Antropolojik Açıdan İncelenmesi", *Current Debates In Socıology & Anthropology*, Cilt 14: 45-54

ÇIRAK, M. T. (2018), "Anemi Görülen Bireylerdeki Element Seviyelerinin Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*,, Cilt: 12/29: 169-178

ERDAL, Y. S. (2002), "Büyük Saray-Eski Cezaevi Çevresi Kazılarında Gün Işığına Çıkarılan İnsan İskelet Kalıntılarının Antropolojik Analizi", *18. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, s.15-30, Ankara

EROĞLU, S., ERDAL, Y.S. (2009), "Diş ve Kafatası Morfolojisine Dayanarak Üç Eski Anadolu Topluluğunda Biyolojik Uzaklıkların Belirlenmesi - The Determination of Biological Distance Based on Morphological Traits of the Human Teeth and Skulls in Three Ancient Anatolian Populations", *Hacettepe Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi*, 33/3: 78-90

FRİSH, P., (1983), Dielnschfiten von Parion, Bonn

GÖZLÜK, P., DURGUNLU, Ö., ÖZDEMİR, S., TAŞLIALAN, M., SEVİM EROL, A. (2006), "Symrna Agorası İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi", *21. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, s. 125-140, Antalya.

HAMMOND, N.G.L.– SCULLARD, H.H., (1970), The Oxford Classical Dictionary, London

KAPLAN, D., (2018), The Roman Baths and Relatd Structures, *Smitheion Studies I*, Ankara.

KARAÖZ ARIHAN, S., ACAR, E., (2014), "Giresun Adası İskeletlerinin Paleoantropolojik Değerlendirmesi", *30. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, s.189-202,Gaziantep.

KELEŞ, V., (2008), "İlk Bulgular Işığında Parion Tiyatrosu", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 128: 45-56.

KELEŞ V., (2011), "Parion History from Coins", *XIV International Numismatic Congress Proceedings*, s. 237-245, Glasgow.

KELEŞ, V., YILMAZ, A., OYARÇİN, K., (2014), "Parion Roma Hamamı 2013 Kazıları ve Sikke Buluntuları" *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 147: 21-36.

KLEİNER, G., (1968), *Die Ruinen von Milet*. Berlin

KRENCKER D., KRÜGER, E., LEHMAN, H., WACHTLER, H., (1923), *Die trierer Kaiserthermen*, Augsburg.

LANCKORONSKİ, K., (1890), *Panphliens und Pisidiens, I. Band*. Wien.

LİNG, R., (1981), "Buiding Mk 1at Oenoanda" *Anatolian Studies 31*: 31- 53

MAGİE, D., (1950), Roma Rule in Asia Minor, Princeton

MANSEL, A., M., (1978), Side" 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları

MORSE, D.. (1978), Ancient Disease in the Midwest. Second Edition. Illinois State Museum, Springfield, Illinois.

MURLİMANJU, B. V., SARALAYA, V. V., SOMESH, M. S., PRABHU, L. V., KRİSHNAMURTHY, A., CHETTİAR, G. K., PAİ, M. M. (2015), Morphology and topography of the parietal emissary foramina in South Indians: an anatomical study, *Anatomy & Cell Biology*, 48:292-298

MUTHUKUMARAVEL N., RAVİCHANDRAN D., MELANİ RAJENDRAN S., (2001), Human Calcaneal Facets for the Talus: Patterns and Clinical Implications, *Journal of Clinical and Diagnostic Research*, 5(4): 791-794

MUTLU, H., KIZGUT, B., SÖNMEZ SÖZER, Ç., ÜRKER, K., AÇAR, O., SEVİM EROL, A. (2015), "Milas Belentepe Doğu Roma – Bizans Toplumunda Sakralizasyon Olgusu", ARA (Antropoloji, Radyoloji ve Anatomi Kongresi.

NİELSEN, I., (1993), Thermae et Balnea, Aausrhus. Aaurhus University Press

ORTNER, D., J., PUTSCHAR, G., J., (1985). Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains, Simithsonian Institution Press, Washington DC.

ÖZDEMİR, S. (2008), *Minnetpınarı İskeletlerinin Paleopatolojik Açıdan Analizi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi

ÖZDİZBAY, A., (2006). Perge'nin 1-2. Yüzyıllardaki Gelişimi, Adalya Ek Yayın Dizisi 10. İstanbul: Ege yayınları

PAUSANİAS, (1935). Description of Greece, IV, Kitap 8. 22- 10, (Arcadia, Boeotia, Phocis and Ozolian Locri), Çev: Loeb Classical Library No. 297, Cambridge, MA: Harvard University Press

PTOLEMAİOS, (1932). Geopraphika Hyphegesis (Çev. E.L. Stevenson), New York.

PRÊTEUX, F., (2009). "Parion et son territore a I'epoque hellenistique: un exemple d'organisation de la chora sur le rivage de la Propontide" *L'Asie Minure dans I'Antiquite echanges*, populations et territories, 335-351

RESNİCK, D., NİWAYAMA, G. (1988), "Dejenerative Disease of the Spine", Resnick D., ve G. Niwayama, (Ed) "Diagnosis of Bone and Joint Disorders, Philadelphia: W.B. Saunders Company

SHİVALEELA, C., KHİZER, H. A., LAKSHMİPRABHA S., (2016). An osteological study of supratrochlear foramen of humerus of south Indian population with reference to anatomical and clinical implications, *Anatomy & Cell Biology*, 49:249-253

SİMALCSİK, A., GROZA, V. M., SİMALCSİK, R. D. (2014). Anthropologıcal Analysıs Of A Skeleton Belongıng To Mıddle Bronze Age, Komarıv Culture, Dıscovered In Suceava-Câmpul Şanţurılor-Strada Parculuı (Suceava County, Romanıa), Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, s. Biologie animală, Tom LX: 59-65

STEİNBOCK, R. (1976). Paleopathological diagnosis and interpretation: Bone disease in ancient human populations. Springfield, IL: Charles Thomas Publisher.

STRABON, (1993). Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII, XIII, XIV (Çev. A. Pekman), İstanbul

ŞARBAK, A. (2017). Geç Roma-Bizans Dönemi Sinop Toplumunda Sakralizasyon Sacralızatıon In The Late Rome-Byzantıne Perıod Sınop Populatıon, *Current Debates In Socıology & Anthropology*, Cilt 10: 245-256

ŞARBAK, A. (2018). Non Metrıc Features In Determınıng Bıologıcal Dıstances In Roman-Byzantıne Anatolıa Populatıons: Spradon Example - Roma-Bizans Anadolu Toplumlarında Biyolojik Uzaklıkların Belirlenmesinde Non-Metrık Özellikler: Spradon Örneği, *Current Debates In Socıology & Anthropology*, Cilt 14: 31-44

TACTİCUS, A. (1923). Asclepiodotus and Onasander, Translated: Illiois Greek Club, Loeb Classical Library, I, 1-3.

ÜSTÜNDAĞ, H. (2009). Kuşadası Kadıkalesi/Anaia Kazısında Bulunan İnsan İskelet Kalıntıları, *24. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, s.209-228, Ankara.

VİTRUVİUS, (2005), Mimarlık Üzerine On Kitap, Çev: Güven, S., Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, Ankara

YEGÜL, F., (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma.* Translate by E.Erten, İstanbul: Homer Yayınevi

YILMAZ, A., (2015). "Parion Roman Bath" *The Flourish City of Ancient Troad: Parion*, edited by, C.Başaran, 57-66. İstanbul:Ege yayınları

YILMAZ, A., (2018). "The Roman Bath of Parion" Paros and Its Colonies, *Athens*, 209-221.

## RESİMLER

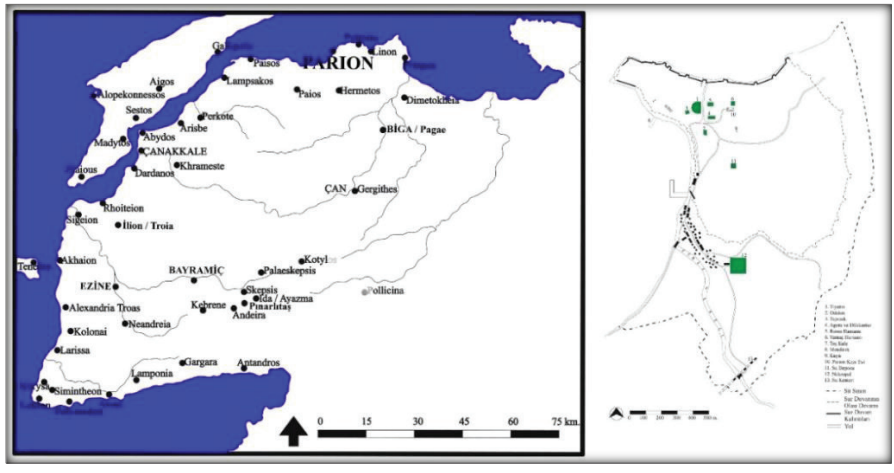


**Resim 1:** Troas Bölgesi ve Parion Antik Kenti

**Resim 2:** Parion Roma Hamamı ve Hava Fotoğrafı

**Resim 3:** Roma Hamamı

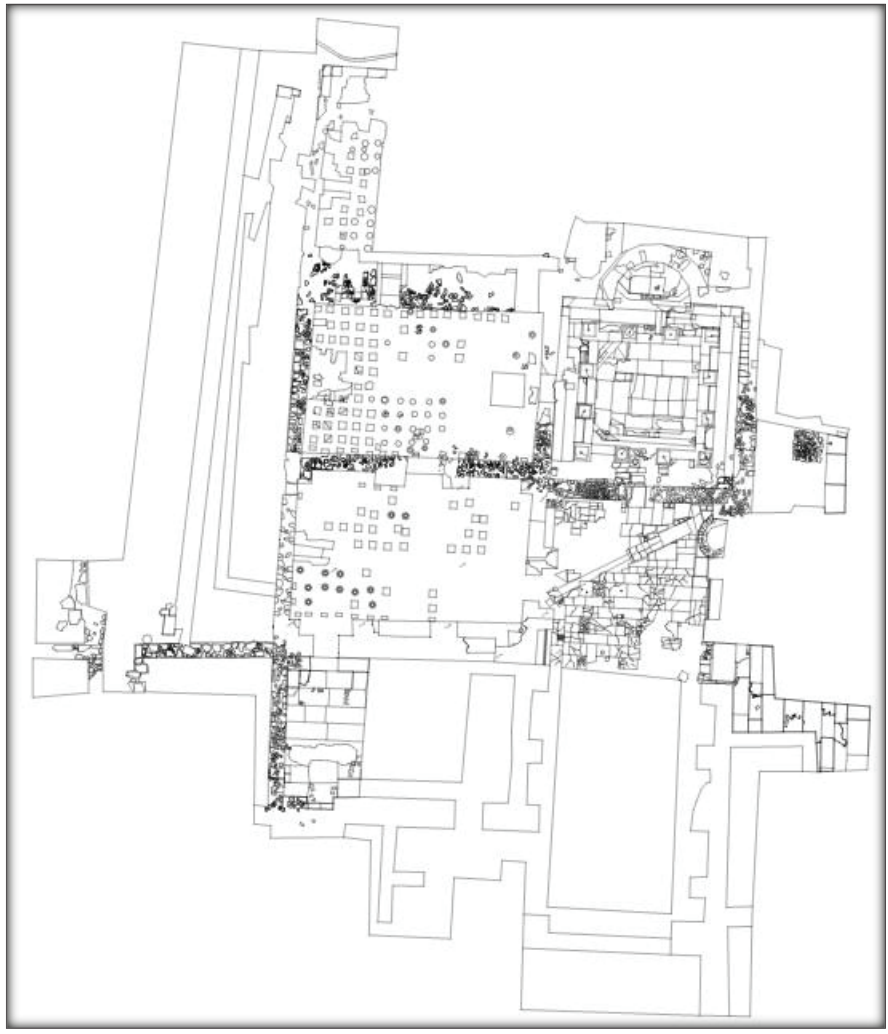

**Resim 4:** Roma Hamamı Çizim

**Resim 5:** Mezar 1

**Resim 6:** Mezar 2

**Resim 7:** Mezar 3

**Resim 8:** Mezar 4

**Resim 9:** Mezar 5

**Resim 10:** Mezar 3, Fetüs

**Resim 11:** Mezar 4, Kadın, Cribra orbitalia

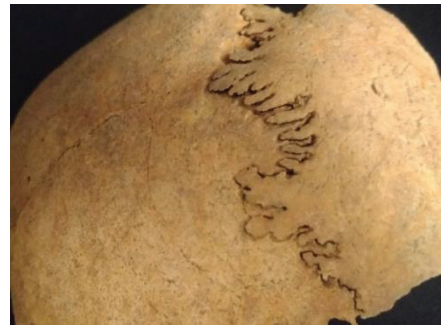

**Resim 12:** Mezar 2, Erkek, Porotic hyperostosis

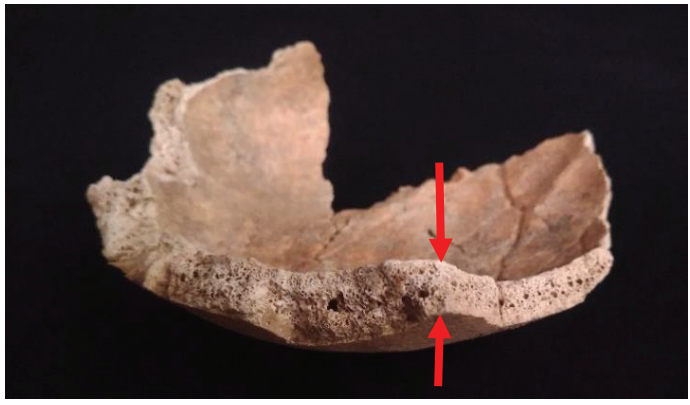

**Resim 13:** Mezar 2, Erkek, Diploe kalınlaşması

**Resim 14:** Mezar 1, Erkek, Osteofit

**Resim 15:** Mezar 1, Erkek, Schmorl's Nodülü

**Resim 16:** Mezar 2, Erkek, Sacralizasyon

**Resim 17:** Mezar 4, Kadın, Periostitis

**Resim 18:** Mezar 1, Erkek, Supraorbital foramen

**Resim 19:** Mezar 5, Çocuk, Çift parietal foramen

**Resim 20:** Mezar 4, Kadın, Epipteric bone

**Resim 21:** Mezar 1, Erkek, Foramen Transverisum

**Resim 22:** Mezar 2, Erkek, Septal açıklık

**Resim 23:** Mezar 4, Kadın, Anterior calcanel facet (çift)

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.447610

# KALKOLİTİK DÖNEMDE YUKARI DİCLE VADİSİ'NDE ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

*Emrullah KALKAN*[*]

***Atıf/©:*** *Kalkan, Emrullah. (2018). Kalkolitik Dönemde Yukarı Dicle Vadisi'nde Ölü Gömme Gelenekleri, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1429-1453*

***Özet:*** *Yukarı Dicle Vadisi, 1900 km uzunluğu ile tüm Mezopotamya boyunca akan Dicle Nehri'nin Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi içerisinde oluşturduğu vadilerden biridir. Ülkemizde bir kalkınma projesi olarak Ilısu Barajı'nın inşasının gündeme gelmesi ile arkeolojik açıdan son 30 yıldır araştırılmaya başlanan vadideki arkeolojik merkezlerin Kalkolitik Döneme ait materyal kültürlerinin bir bölümünü de ölü gömme gelenekleri oluşturmaktadır. Bu geleneğin en karakteristik özelliği vadinin yerel Kalkolitik kültürüne ait olmasının bir getirisi olarak yapıların temelleri ve tabanları altına gömülen urne türü kapların içerisine defnedilen bebek iskeletleridir. Bu ve diğer Kalkolitik materyal kültür geleneği araştırmacılar için vadideki Kalkolitik dönem karakteristiği, kronoloji ve terminoloji problemleri konusunda önemli bilgiler vermektedir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Kalkolitik Dönem, Mezopotamya, Yukarı Dicle Vadisi, Ölü Gömme Gelenekleri, Urne Mezar.*

*Makale Geliş Tarihi:25.07.2018 / Makale Kabul Tarihi:28.09.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
*Araş.Gör. Emrullah KALKAN, Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü. İkbalkent Kampüsü, Ulukavak Mahallesi, Çiftlik Çayırı, 22. Sok. No: 22. 19040. Çorum-Merkez.*
*e-posta: emrullahkalkan@hitit.edu.tr*
*ORCİD: 0000-0001-5953-7193*

## *The Chalcolithic Period Burial Customs in Upper Tigris River Valley*

***Citation/©:*** *Kalkan, Emrullah. (2018). The Chalcolithic Period Burial Customs in Upper Tigris River Valley, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1429-1453*

***Abstract:*** *Upper Tigris River Valley is a river valley of Southeastern Turkey and it has 1900 km lenght and flows throughout the Mesopotamia. This valley has been researched with Ilısu Dam Rescue Project just during last 30 years and the burial customs from Chalcolithic settlement in valley are an important part of Chalcolithic assemblage. The most characteristic archaeological artefacts of this assemblage is infant burial that had been buried under Chalcolithic floores as a local Late Chalcolithic tradition. All of these supplies to understand for researchers the characteristic featues of Chalcolithic assemblage in valley and chronological-terminological problems about that.*

***Keywords:*** *Chalcolithic Period, Mesopotamia, Upper Tigris River Valley, Burial Custom, Burial Jar.*

### I.GİRİŞ

### A.Yukarı Dicle Vadisi'nin Lokalizasyonu ve Coğrafi Özellikleri

Yukarı Dicle Vadisi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümü'nde ve Güneydoğu Toroslar'ın kenar kıvrım kuşağı ile Mardin eşiği ovası arasındaki depresyonda yer alan bir sübsidans vadidir. Pleistosen Çağ'ın son döneminde yani günümüzden 20.000 yıl önce, deniz seviyesinin günümüz seviyesinden 125 m azalmasına yol açan Son Buzul Çağ'da (Würm) azalan yağış ve sıcaklıklar ülkemizin Doğu Karadeniz, Batı Toros Dağları ile Güneydoğu Toros Dağları'nın 2400 m üzerindeki, özellikle kuzey yamaçlarında buzullaşmalar meydana getirmiştir. Sonraki dönemlerde oluşan erimeler ile başlayan buzul aşındırmaları ülkemizdeki birçok vadi gibi Yukarı Dicle Nehir Vadisi'nin de oluşumuna katkı yapmıştır (Atalay, 2005: 121). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Paleozoyik, Mesozoyik, Tersiyer ve Kuvaterner gibi farklı jeolojik zamanlara ait çeşitli kaya grupları vardır. Yukarı Dicle Vadisi'nin jeolojik yapısı da milyonlarca yıl süren bu dönemlerde şekillenmiştir (Atalay ve Mortan, 1997: 259).

Bugün Güneydoğu Toros Dağları sırasında konumlanmış birçok ovadan oluşan Yukarı Dicle Vadisi, binlerce yıllık geçmişinde farklı siyasi yapıların iskan bölgesi olduğu için sınırlarını belirlemek oldukça zordur. Ancak yine de

vadi içerisinde yer alan ve bugünkü modern konum adlandırmalarıyla vadi için bir lokalizasyon belirleyecek olursak, vadinin Diyarbakır'ın 5 km güneyinden başlayarak, 60 km doğuya, Dicle-Batman birleşimindeki Dicle Kanyonu'na kadar uzanarak Diyarbakır, Batman, Siirt, Mardin ve Şırnak illerini kapsadığını söyleyebiliriz (Parker ve Creekmore, 2002: 19).

**B.Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Dönem Terminoloji ve Kronoloji Problemleri**

Kalkolitik dönem uzun yıllar boyunca Halaf, Ubaid ve Uruk kültürleri ile temsil edilen 3 evreli bir kronoloji ile ele alınmıştır. Kalkolitik dönem bu kültürler ile birlikte erken, orta ve geç olarak ayrımlanmış olsa da, Ubaid ve Uruk kültürlerinin Güney Mezopotamya'da ortaya çıkmış ve gelişmiş birer kültür olmaları ve Kuzey Mezopotamya'da da varlık göstermeleri ile kuzey merkezlerde ortaya çıkarılan bu kültürlere ait materyal kültürün kuramsal olarak ifade ettikleri özellikle Yukarı Dicle Vadisi'ndeki son dönem çalışmaları ile yeniden değerlendirildiğinde, bu triolojik kronolojide ve dolayısı ile terminolojide bazı problemler olduğu anlaşılmaktadır.

Halaf kültürü için, özellikle son dönemlerde Yukarı Dicle Vadisi'nde yürüttüğü araştırmalar ile Dr. Halil Tekin, kültürün kronolojik tanımlaması için yeni önerilerde bulunmaktadır. Kronolojideki yeri gibi kökeni konusunda da tartışmalar olan Halaf toplumlarının Yukarı Dicle Vadisi'ni de içine alan Güneydoğu Anadolu'da ortaya çıktığı yönünde görüşler vardır (Campbell, 1992: 183).

H. Tekin, Halaf Kültürü'nün Kalkolitik yerine artık Neolitik döneme dahil edilmesi gerektiğini ve bir Geç Neolitik kültür olduğunu da söylemektedir (Tekin, 2014: 249).

Bu nedenlerle Halaf kültürü bu şablondan çıkarıldığında Kalkolitik dönem artık eski şablonlarda olduğunun aksine yalnızca Ubaid ve Uruk kültürü ile temsil edilecektir, ancak; Kuzey Mezopotamya Kalkolitik dönemi için Ubaid ve Uruk terimlerini kullanmak da her zaman doğru değildir. Ubaid kültürünün kuzey bölgelere yayılımı bir göç hareketi değil güney alüvyonlarında ortaya çıkan kültüre ait materyal geleneğinin kuzey bölgelere yayılmasıdır. Uruk kültürünün gerçekleştirdiği bilinen ve insanlık tarihinin ilk kolonizasyon hareketi olarak tanımlayabileceğimiz göç hareketi sonrasında kuzey bölgelerde kurulan koloni merkezlerinin ise çok iyi tespit edilmesi gerekmektedir. Başta çanak çömlekler (özellikle devrik ağızlı kaseler) olmak üzere bazı materyal kültür benzerlikleri, kültürü doğrudan Uruk olarak tanımlamak için yeterli değildir. Çünkü Kuzey Mezopotamya boyunca hem

kuzeyin yerli toplulukları hem de güneyli topluluklarca ortak kullanıldığı bilinen materyal kültür öğeleri de vardır (Frangipane, 2002: 180). Bu materyal kültür yorumlanırken akültürasyon, melezleşme ve diğer etkileşim yöntemleri de göz önüne alınmalıdır (Kalkan, 2015).

**C.Yukarı Dicle Vadisi'nde Kalkolitik Dönem**

Yukarı Dicle Vadisi arkeolojik geçmişinin neredeyse 2500 yıla yakın bir aralığını temsil eden Kalkolitik dönem insanlık tarihindeki iki büyük dönüşüm olan, Neolitik dönemi karakterize eden yerleşik yaşamın başlangıcı ile Kalkolitik dönemin sonu, Tunç Çağ'ın başlangıcını karakterize eden erken-devlet sisteminin oluşumu arasındaki ara dönem olarak tanımlanabilir (Campbell, 1992: 183). Yukarı Dicle Vadisi'nde bu ilk büyük dönüşüm olan Neolitik dönemi hemen her evresi ile izleyebilmekteyiz. Siir'teki Gusir Höyük, Batman'daki Hasankeyf Höyük ve Diyarbakır'daki Körtik Tepe gibi MÖ 10. binyıl tabakalarına sahip en erken merkezlerden başlayarak (Karul, 2011; Miyake vd., 2012; Balter, 2008: 170), Diyarbakır'daki Hakemi Use ve Karavelyan gibi MÖ 7-6. binyıl tabakalarına sahip en geç merkezlere kadar Halaf, Hassuna ve Samarra kültürleri ile Geç Neolitik evreleri görebilmekteyiz (Tekin, 2013: 113). Geç Neolitikten sonra ise vadide karşımıza Neolitik dönemin karakteristik yoğun boya bezemeli kapları yerine daha sade çanak çömlekler kullanan, dörtgen planlı konutlar inşa eden ve sosyal karakterlerinin tamamen değiştiğini ölü gömme gelenekleri gibi özelliklerinden anlayabildiğimiz Kalkolitik kültürler çıkmaktadır. Ancak bu Kalkolitik kültürleri detaylı olarak değerlendirirken özellikle son dönemlerde yapılan arazi ve yayın çalışmalarını göz önünde bulundurduğumuzda Yukarı Dicle Vadisi'nin de dahil olduğu Kuzey Mezopotamya Kalkolitik dönemi için bir kronoloji ve terminoloji sorunsalı olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda değinilen terminoloji ve kronoloji sorunsalları hakkında daha detaylı olarak bilgi verilebilecek olsa da, bu konu başka bir çalışmanın konusu olması gerektiği için, burada değinmemiz gerektiği kadarıyla ele alınması gereken nokta Yukarı Dicle Vadisi ve tüm Kuzey Mezopotamya'da MÖ 5500'lerden itibaren 3000'lere kadar ki Kalkolitik dönemin yerel Kalkolitik kültür tarafından temsil edildiğidir. Bölgeler arası etkileşimler nedeniyle bu yerel kültüre ait materyal kültürün güney kökenli Ubaid ve Uruk ile benzerlikler taşıyor olması, terminolojide güney kökenli kültür isimleri ile tanımlanmasını gerektirmez (Rothman, 2002: 49). Sonuçta Ubaid materyal kültürünün yayılım alanı Akdeniz kıyılarından Hürmüz Boğazı'na, Anadolu'yu ve hatta Kafkasları bile içine alan yaklaşık 2000 km$^2$ üzerinde bir alanı kapsadığı ve

dolayısı ile Yukarı Dicle Vadisi'ni de içine aldığı için çok geniştir ancak; bu yayılım doğrudan Ubaidin güney kökenli materyal kültürünü kuzey bölgelere getirdiği anlamına gelmemektedir (Carter ve Philip, 2010: 1). Zaten güney alüvyonlarında ortaya çıkarılan Ubaid materyal kültürü T formlu plana sahip tripartite planlı evler, bir turnet ya da çarkta üretilmiş olan çikolata-kahve boya bezemeli ve yeşilimtırak hamurlu çanak çömlekler, kayrak taşları, pişmiş topraktan kahve çekirdeği biçimli gözleri olan ve uzun, ince ve dik vücut yapılı figürinler, sonrasında Uruk döneminde de varlığı devam edecek olan pişmiş toprak oraklar, cranium uygulaması gibi ölü gömme geleneklerinden oluşmaktadır. Hatta genel olarak kabul gören bu materyallerin yanı sıra, ilk yazılı tabletlerin Uruk dönemine ait olduğu düşünüldüğünde, Dr. Stein tarafından proto-tablet olduğu şeklinde sansasyonel bir iddia ile öne sürülen pişmiş toprak objelere Ubaid döneminde dahi rastlanmaktadır (Stein, 1994: 38). Yerel Kalkolitik kültür olarak tanımlayabileceğimiz topluluklar ise Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye, Güneybatı İran bölgelerinde yaşayan, Güney Mezopotamyalı topluluklar kuzey bölgelere ticaret, kolonicilik gibi bölgeler arası etkileşim faaliyetleri için henüz gelmedikleri dönemlerde zaten bu bölgelerde yaşayan toplumlardır. Bu yerel topluluklar yalnızca Arslantepe, Hacınebi, Tell Brak, Tepe Gawra gibi yerleşimlerden bilinmekte ve genelde etnik olarak tanımlanamadıkları için yerel Kalkolitik kültür adı verilmiştir (Stein, 2001: 299-300).

Yerel Kalkolitik toplumun materyal kültürünü; diğer birçok kültürde olduğu gibi mimari, çanak çömlek, taş aletler, figürinler, ölü gömme gelenekleri ve mühür gibi bürokrasi araçları oluşturur. Merkezlerde yapılan kazılarda karşılaşılan materyal kültür büyük çoğunlukla mimari ve çanak çömleklerdir. Yerel Kalkolitik dönem çanak çömlekleri ilk olarak 1960'lı yıllarda Amik Ovası çalışmalarında tespit edilmiş ve bu bölge için oluşturulan kronolojide "F evresi geleneği" olarak tanımlanmıştır (Braidwood ve Braidwood, 1960: 230). F evresi yani bugün yerel Kalkolitik olarak adlandırılması önerilen kültürün çanak çömleği genelde el yapımıdır. Hamur turuncu ve devetüyü renklerdedir. Üretim teknolojisi kapların fırınlanması esnasında ateşten daha fazla faydalanabilmelerini sağlayan ve kabın tüm yüzeyinde izler bırakan saman katkıdır. Bu nedenle saman yüzlü/chaff faced olarak tanımlanırlar. Bu geleneğin çanak çömleklerinin büyük bir çoğunluğunda hiçbir yüzey işlemine rastlanmaz, sadedirler. Ancak perdah işlemi vardır. Çok azında da ince bir astar uygulaması görülür. Bu astar genelde turuncu ya da kırmızıdır. Çanak

çömleklerin çekirdekleri düşük ısıda fırınlanmanın yan etkisi olarak genelde gri veya siyahtır (Marro, 2010: 37).

Mimari geleneği ise; Yukarı Dicle Vadisi merkezlerinden de bildiğimiz çok odalı (multicellular) kerpiç mimaridir. Basit planlı, herhangi bir özenli işçilik gerektirmeyen bu evlerde merkez bir avlu veya işlik gibi alanlara rastlanmamaktadır (Marro, 2012: 25).

Mimari ve çanak çömlekler dışında yerel Kalkolitik kültüre ait diğer materyal kültür öğeleri; göz idolleri olarak adlandırılan figürinler, Kenani tipi çakmaktaşı bıçaklar, damga mühür formunda olan bürokrasi araçları ve bu çalışmanın asıl konusunu oluşturan ölü gömme gelenekleridir.

## II.KALKOLİTİK DÖNEMDE YUKARI DİCLE VADİSİ'NDE ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

Yukarı Dicle Vadisi'nde Kalkolitik dönemi temsil eden Kuzey Mezopotamya'nın yerel toplulukları güney kökenli Ubaid kültüründe de olduğu gibi ölülerini bir çömlek içerisinde ve bazen sepetlere ya da doğrudan toprağa gömü şeklinde defnederler. Yapılan arkeolojik kazılarda bu iskeletlere genelde ev tabanları altında ulaşılmaktadır, ancak; bazen duvar temellerine de bırakıldıkları örnekler de bilinmektedir. Ancak defnedilen bireyler her zaman için bebeklerdir. Hiçbir yetişkinin mezarına rastlanmadığı için bunların extramural olarak defnedildikleri düşünülmektedir. İçerisinde bebek iskeletlerine rastlanan çömlekler/urneler ise bu gömü ritüeli için özel üretilmiş kaplar değil, gündelik kullanım kapları olarak kullanılan, büyük ağız çaplarına sahip güveç türü yemek kaplarıdır. Bu nedenle bazı urne örneklerinin özellikle dip kısımlarında yoğun is izlerine rastlanabilmektedir (Ay E., 2011: 516). Bu urnelerden bazılarının ağız kısmını kapatmaya yarayan ve yine muhtemelen yeme-içme faaliyetlerinde kullanıldığına işaret eden kapaklar da bulunmuştur (Res. 10). Bazı bebek mezarlarına ölü hediyesi de bırakılmıştır (Res. 1, 6, 7, 15). Tüm bu özellikleri ile değerlendirmeye aldığımızda her ne kadar bölge sadece Yukarı Dicle Vadisi ile sınırlı ve kültürel bir gelenek olarak yalnızca bebek iskeletlerine ulaşabiliyor olsak da, haklarında çok az bilgiye sahip olduğumuz yerel Kalkolitik toplumlar için önemli bilgiler edinebiliriz (Helwing, 2000).

### A.Yukarı Dicle Vadisi Kalkolitik Dönem Merkezleri

Yukarı Dicle Vadisi'nde yerel Kalkolitik kültür tabakası bulunan 10 höyük vardır (Har.1). Bunlardan Salat Tepe IA-B evreleri, Kenan Tepe ve Türbe Höyük Erken Kalkolitiğe tarihlenirken, Yenice Yanı Höyük, Başur Höyük, Hirbemerdon Tepe, Giricano Höyük, Kuriki Höyük, Müslümantepe Höyük ve

Çattepe Höyük Geç Kalkolitik döneme tarihlenir. Bu merkezlerde görülen yerel Kalkolitik dönemin erken ve geç evreleri için materyal kültürde yalnızca bazı tipolojik farklılıklar gözlemlenirken kültür karakteristiği için radikal bir farklılık bulunmamaktadır.

**B.Kalkolitik Dönemde Yukarı Dicle Vadisi'nde Ölü Gömme Gelenekleri**

Yukarı Dicle Vadisi'nde 10 Kalkolitik merkez olsa da bunların hepsinde ölü gömme geleneklerine işaret eden arkeolojik bulguya rastlanılmamıştır. Bu merkezlerden yalnızca Salat Tepe, Kenan Tepe, Türbe Höyük, Yenice Yanı, Müslümantepe, Başur ve Çattepe Höyük'te yürütülen kazılarda mezarlar ortaya çıkmıştır. Bu 7 merkezde ortaya çıkarılan mezarlar Yukarı Dicle Vadisi Kalkolitik dönem ölü gömme gelenekleri için elimizdeki az sayıdaki arkeolojik verilerdir.

**1.Salat Tepe (MÖ 4800-3900)**

Mezarlara rastlanılan bu merkezlerden ilki olan Salat Tepe Salat Çayı'nın sol kıyısında yer alır ve Yukarı Dicle Vadisi'ndeki tüm Kalkolitik yerleşimler gibi akarsu vadisine hakim yüksek bir tepede kurulmuştur (Ökse ve Görmüş, 2006: 167). Diyarbakır-Bismil'deki Yukarı Salat Beldesi'nde bulunan, 120x150 m çapındaki Salat Tepe Höyüğünün kültür katmanları 26 m yüksekliğe sahiptir. Höyüğün üzerine oturduğu dolgu Alt Miosene tarihlenir ve 6 m kalınlıktadır. Alüvyal dolgu sekisi üzerinde yer alan Salat Tepe'de 1989 ve 1998-99 yıllarında yüzey araştırması yapılmış ve höyük 2000 yılından itibaren de kazılmaya başlanmıştır (Ökse, 2009: 79). Yerleşimin hem Erken hem de yerel Geç Kalkolitik tabakaları vardır ve bu tabakaların radyokarbon verilerine göre erken evresi; MÖ 4800-4600, geç evresi; MÖ 4100-3900 arasına tarihlenmektedir (Har.1).

Salat Tepe Kalkolitik mezarlarına sadece bebeklerin defnedildiği anlaşılmaktadır. Mezarların bazılarında bebeklerin yanına mezar hediyesi bırakılırken, bazılarında herhangi bir hediyeye rastlanmaz. H12 açmasında bulunan 64/G kodlu mezar kerpiçten yapılmış bir bebek mezarıdır ve bu bebeğin yanına 2500 tane beyaz, mavi ve siyah taştan üretilmiş boncuk ölü hediyesi olarak bırakılmıştır. Bu bebek mezarı doğu-batı yönünde toprak üzerine serilen sazlar üzerine bırakılmıştır (Koizumi ve diğerleri, 2016: 153) (Res. 1).

H12 açmasındaki 95/G kodlu bir diğer bebek mezarında ölü hediyesine rastlanmaz ve bu bebek de doğrudan toprağa bırakılarak defnedilmiştir (Ökse ve diğerleri, 2015: 22).

I12 açmasındaki diğer bir mezarda ise; çok sayıda Kalkolitik dönem çanak çömleği ve obsidiyen parçanın bulunduğu bir alanda çömlek içerisinde bebek gömüsü bulunmuştur. Yine urne tipi olan bu mezarda da hiçbir ölü hediyesine rastlanmamaktadır (Ökse ve diğerleri, 2014: 117). Bu urne mezar için söylenebilecek diğer önemli bir tespit ise urne olarak kullanılan kabın yerel Kalkolitik dönemin geç evresinin en karakteristik formlarından birisi olmasıdır (Res. 2). Pişirim kabı (*casserole*) olarak adlandırılan, ortasında keskin bir omurgaya ve geniş ağız çaplarına sahip olan bu formlar MÖ 3900-3600 arasında yerel Geç Kalkolitik dönemde yeme-içme faaliyetleri için yoğun olarak kullanılmışlardır (Pearce, 2000: 117). Muhtemelen bu örnekte, kap önceki kullanım amacı dışında kullanılmış ve bir mezara dönüştürülmüştür. Çok uzun yıllar yoğun olarak kullanılan bir form olduğu için doğrudan mezar için üretilmiş olduğunu düşünmek çok doğru bir yorum olmayabilir.

Salat Tepe'de karşılaşılan diğer bir Kalkolitik iskelet bir yetişkine aittir. Kalkolitik dönem ölü gömme geleneklerinde yetişkinlerin yerleşim içine gömülmedikleri bilgisini göz önüne aldığımızda bu iskelet sıra dışıdır ancak muhtemelen bu iskelet bir mezara gömülmüş sıradan bir beden değildir. I12 açması 107/G kodlu mezarda 10-20 yaş aralığındaki bu yetişkin muhtemelen burada bir enkazın altında kalmış ve ensesine düşen taşın omuriliğini ezmesi sonucu ölmüştür. Gövdesinin altında kalmış kolları ve yamuk yatış biçimi bu iskeletin düzenli bir mezara ait olmadığını ve dolayısı ile ölü gömme geleneğine dahil edilmemesi gerektiğine işaret eder (Ökse ve diğerleri, 2015: 23) (Res. 3).

Salat Tepe Kalkolitik mezarlarında sadece bebek gömülerinin yapılmış olması, doğrudan toprağa bırakma veya urne tipi mezar geleneklerinin görülmesi genel olarak yerel Kalkolitik dönemin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Yerleşimi çalışan araştırmacılar tarafından, söz konusu terminoloji sorunlarının bir etkisi olarak, mezarların Ubaid kültürüne ait olabileceği söylenilmiş olsa da bu kültüre ait mezarlarda *cranium* uygulamasının olması gerektiği (Hole, 1989: 163) ve bu türden bir uygulamaya ne Salat Tepe ne de diğer hiçbir Yukarı Dicle Vadisi Kalkolitik merkezinde rastlanılmamış olması terminoloji sorunsalı olarak ileri sürdüğümüz tespiti doğrular niteliktedir.

**2.Kenan Tepe (MÖ 4800-3100)**

Kronolojik olarak sıraladığımızda vadide Salat Tepe'den sonraki Kalkolitik merkez Kenan Tepe'dir. Kenan Tepe Diyarbakır'ın 70 km doğusunda, Bismil'de bulunan ve kazılarına 2000 yılında başlanarak, 2007 yılına kadar 6 sezon boyunca kazılan bir Yukarı Dicle Vadisi yerleşimidir. 4.5 ha'lık höyüğün 2.08 ha'lık alanı höyük ve 2.16 ha'lık bölümü aşağı şehirden oluşur. 32 m yüksekliğe sahip höyüğün stratigrafisi Kalkolitik, ETÇ, OTÇ ve EDÇ'den oluşur. Çok farklı dönemlerde yerleşim görmüş olsa da Kenan Tepe tarih boyunca her zaman köy tipi bir yerleşim karakterine sahip olmuştur. Yerleşim Holosen döneme ait Şelmo doğal oluşumu üzerinde ilk kez yerel Kalkolitik dönemde kurulmuştur (Creekmore, 2007: 76) (Har. 1). Yerleşim Yukarı Dicle Vadisi'ndeki en uzun süreli iskan gören Kalkolitik merkezlerden biridir. Yerel Erken Kalkolitik döneme ait radyokarbon verilerine göre MÖ 4800-4600/4400'e tarihlenen merkezin yerel Geç Kalkolitik dönemde MÖ 3600-3100 aralığına tarihlendiği bilinmektedir.

Kenan Tepe yerel Erken Kalkolitik dönemi mezarları en erken evre olan 1. evre ve en geç evre olan 4. evreye aittir. Gömülen bireyler diğer merkezlerde olduğu gibi yine bebeklerdir ve bunların yaşları iki aylıktan beş yaşına kadar değişkenlik gösterir. Antropolojik incelemeler sırasında bu bebeklerde hiçbir hastalık gözlemlenmemiştir. Bebek ölüleri sepetlere, kaplara ve hatta kerpiç duvarın içine gömülmüşlerdir (Parker ve diğerleri, 2009: 114). Söz konusu mezarların hepsi yerel Erken Kalkolitik tabakaya aittir. Ancak bu bebek iskeletleri konusunda daha detaylı antropolojik çalışmalar henüz yayınlanmamıştır (Res. 4).

Kenan Tepe'de Kalkolitik dönem tabakalarında bu dönem için alışılmadık bir gömü türü olan yetişkin inhumasyonuna da rastlanılmıştır. İskeletin etrafı bir sıra kerpiç hatla çevrelenmiş ve yanına hiçbir ölü hediyesi bırakılmamıştır. Mezarın bir yetişkin inhumasyonu olması kafa karıştırıcıdır, ancak zaten kazıcılarına göre mezar bu evreye ait değil, bir üstteki daha geç bir evrede yaşayan insanlar tarafından Geç Kalkolitik tabakaların tahrip edilerek hazırladıkları bir mezar olmalıdır (Foster, 2009: 172) (Res. 5).

**3.Türbe Höyük (MÖ 5. Binyıl)**

Yukarı Dicle Vadisi yerel Kalkolitik döneminde Salat Tepe ve Kenan Tepe gibi diğer bir merkez ise; Türbe Höyük'tür. Ancak bu ilk iki yerleşimin karbon verileri sağlıklı insitu kontekslerden olduğu için kronolojik olarak

sıralanmışken, Türbe Höyük'te Kalkolitik dönem sonrasında yaşanan yoğun tahribat nedeniyle bu merkez daha çok çanak çömlek ve diğer bazı buluntulara göre değerlendirilmek durumunda kalınmıştır.

Türbe Höyük Siirt-Eruh'ta bulunan 2002-2007 yılları arasında kazılan, 100x40 m çapında çok evreli bir höyük olup, Botan Nehri'nin Dicle ile birleştiği noktadan 2 km kadar kuzeyde yer alır. Bu konumu nedeniyle Botan Vadisi boyunca kuzeye veya güneye ulaşılan önemli bir geçiş noktasında bulunmaktadır (Sağlamtemir, 2004: 463) (Har. 1). Kazıcıları tarafından bir Ubaid tabakasının var olduğu ileri sürülmesi ve çanak çömlek verileri, Türbe Höyük'te bir Kalkolitik tabakanın var olduğunu doğrular niteliktedir (Sağlamtimur, 2013a: 135). Çanak çömleklerin yanında bu merkezin bir Kalkolitik tabakaya sahip olduğunu kanıtlayan diğer bir arkeolojik buluntu ise söz konusu yoğun tahribata maruz kalmayıp günümüze korunarak gelmiş olan tek bir bebek mezarıdır.

Bir urneye defnedilen bu bebeğin yanına ayrıca obsidyenden üretilmiş bir ayna, ölü hediyesi olarak bırakılmıştır. Mezarın Yukarı Dicle Vadisi'ndeki Kalkolitik toplumlar hakkında bilgi veren başlıca bir kaynak olmasının yanı sıra yanına bir de ölü hediyesi olarak bir aynanın bırakılmış olması ayrıca önemlidir. Genelde Erken Kalkolitik dönem toplumlarının hiyerarşik açıdan sınıflı bir toplum yapısına sahip olmadıkları, daha eşitlikçi (*egalitarian*) bir yapıda oldukları ve bunun mezar hediyelerinde de görülebildiği söylenirken, Türbe Höyük mezarındaki kaliteli işçilikli ve ünik diyebileceğimiz ayna buluntusu, Türbe Höyük Kalkolitik toplumlarında sınıflı bir toplum yapısının varlığına işaret ederek bu düşüncenin yanlış olabileceğini aklımıza getirmektedir. Yukarı Dicle Vadisi Kalkolitik tabakalarında sıklıkla karşımıza çıkan urne bebek mezarları arasında en ilginç mezar hediyesine bu merkezde rastlanmıştır (Sağlamtimur, 2013a: 137) (Res. 6-7).

Ayrıca mezardaki hediyenin bir ayna olması iskeletin cinsiyeti hakkında bir fikir verebilir, ancak antropolojik bilgiye ulaşma imkanı varken bu şekilde bir bilgi çıkarımı yapmak pek bilimsel olmayacaktır (Hodder ve Hutson, 2010: 201).

**4.Yenice Yanı (MÖ 4400-3600)**

Yukarı Dicle Vadisi'nde yer alan bir diğer Kalkolitik merkez Yenice Yanı'dır. Diyarbakır Bismil'de bulunan Seyhan Çayı'nın kenarında yer alan Yenice Yanı yerleşimi küçük ve alçak bir höyük olup, 1.2 ha boyutundadır (Bernbeck ve

Costello, 2011: 673). Yerleşimde MÖ 4400-3600 arasına tarihlenen yerel Geç Kalkolitik tabakalar vardır ancak Erken Kalkolitik döneme rastlanılmamıştır (Har. 1).

Yenice Yanı B alanında Geç Kalkolitik döneme ait tabaka B4'de bulunan ve kötü korunmuş bir duvar içerisine defnedilmiş, 1-3 yaş aralığında bir çocuk gömüsüne rastlanmıştır (Bernbeck, Costello ve Ünal, 2003: 121). Bebek iskeleti sağ yanı üzerinde yüzü güneye dönük olarak uzatılmıştır ve tam olarak duvarın sınırları içine gömülmüştür. Bu mezarın yanı sıra B2 ve B1'de de 2 adet mezar çukuru ortaya çıkarılmıştır ancak hiçbir mezar hediyesi bulunmadığı için bunların dönemleri bilinmemektedir. Yerel Geç Kalkolitiğin hangi evresine ait olduğu bilinmese de bu bebek mezarları hem Salat Tepe, Kenan Tepe, Türbe Höyük ve Başur Höyük gibi Yukarı Dicle Vadisi merkezlerinden hem de diğer tüm Kuzey Mezopotamya yerel Geç Kalkolitik yerleşimlerinden bilinen karakteristik bir yerel kültür özelliğidir (Bernbeck ve Costello, 2011: 675) (Res. 8).

**5.Müslümantepe (MÖ 4. Binyıl)**

Müslüman Tepe Şahin Tepe adıyla da bilinen, Diyarbakır Bismil'de yer alan Yukarı Dicle Vadisi yerel Kalkolitik merkezlerinden biridir. Kazılarına 2000 yılında başlanan yerleşim uzun yıllar araştırılmış ve çalışmalar 10 yılın üzerinde bir süre devam etmiştir. Yerleşim Dicle Nehri'nin güney yakasında doğal bir kayalık üzerinde yer alır (Ay, Ay ve Tarhan, 2013: 273). 20 ha gibi büyük bir boyuta sahip olan höyük Kuzey Mezopotamya'nın dağlık bölgelerine geçiş noktasında kurulmuş olduğu için Yukarı Dicle Vadisi'ndeki diğer tüm Kalkolitik merkezler gibi stratejik bir konuma sahiptir (Ay E., 2002b: 415) (Har. 1).

Müslümantepe antropolojik verileri üzerine yapılmış bir tez çalışmasına göre yerleşimin ölü gömme gelenekleri Geç Kalkolitik, ETÇ ve Orta Çağ olarak 3 döneme ayrılmaktadır. Müslümantepe Geç Kalkolitik dönem mezarları 9 adettir ve hepsi de yerleşim içi gömü geleneğindedir (Ay N., 2014: 78). Geç Kalkolitik döneme ait mezarlardan birisi diğer tüm Yukarı Dicle Vadisi Kalkolitik merkezlerinde bulunan urne mezarlardandır. Sondaj B1 kodu verilerek açılan bir derinleşme açmasında ortaya çıkan urne mezar içerisine birkaç aylık bir bebeğin gömüldüğü anlaşılmıştır (Res. 9). İçerisinde veya çevresinde hiçbir ölü hediyesine rastlanmayan bu urne yoğun bitki ve iri taşçık katkılı bir hamura sahiptir. Üzerinde is izlerinin olması ile mezar olarak kullanılmadan önce pithosun yeme içme faaliyetlerinde kullanılmış

olabileceğini akla getirir. Arazide tahrip olmuş halde bulunan pithosun restorasyonu sonrasında üzerinde tutamağı da olan bir kapağa sahip olduğu anlaşılmıştır (Ay E., 2011: 516) (Res. 10).

**6.Başur Höyük (MÖ 4200-3600)**

Başur Höyük Siirt'in Kurtalan ilçesinde bulunan ve Botan nehrine dökülen küçük bir nehir olan Başur Çayı kenarında kurulmuş, çevresindeki yerleşimlere göre 3.8 ha boyutları ile oldukça büyük bir höyüktür (Sağlamtimur, 2013b: 263). Höyük 2007 yılında kazılmaya başlanmış ve hala kazı çalışmaları devam etmektedir. 8 m yükseklikte doğal bir konglomera terasın üzerinde kurulmuş ve yaklaşık 15 m kültürel dolguya sahip olan höyük 250x150 m boyutlarındadır (Sağlamtimur ve Ozan, 2013: 261) (Har. 1).

Başur Höyük Yukarı Dicle Vadisi yerel Kalkolitik dönem tabakaları ile vadideki yerleşimlerin başında gelir. Bu yerleşimde yürütülen kazılarda yerel Geç Kalkolitik 2 ve 3 evreleri iyi korunmuş mimarisi ve küçük buluntularıyla ortaya çıkarılmıştır. Başur Höyüğün yerel Geç Kalkolitik 2 evresinde yapılan çalışmalarda henüz bir mezara rastlanmamış olsa da yerel Geç Kalkolitik 3 tabakasında 3 bebek urnesi ortaya çıkarılmıştır. Bu bebek mezarlarından ikisi dörtgen planlı bir binanın yaşam düzlemi olan sıkıştırılmış toprak taban altında tespit edilmiştir (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 87). Özellikle bir urnenin yerel Geç Kalkolitik 3 evresinin en karaktersitik formlarından biri olan pişirim kabı/casserole olması tarihleme konusunda fayda sağlar. Günümüze iyi korunarak gelen S9 açması urneleri taban altına gömülmüş ve üzerlerine taş kapak kapatılmıştır. Ancak maalesef bu taş kapaklar zamanla kırılmış ve urne içine düşerek iskeletlere zarar vermiştir. 1 yaşından biraz büyük olduğu anlaşılan bebek iskeletlerinin yanında hiçbir ölü hediyesine rastlanmamıştır (Kalkan, 2013) (Res. 11-12-13).

**7.Çattepe Höyük (MÖ 4. Binyıl)**

Siirt Eruh'ta bulunan Çattepe Höyük ilk olarak 2009 yılında kazılmaya başlanmıştır. Çalışmalar güvenlik tedbirleri izin verdikçe 2015 yılına kadar aralıklarla sürdürülmüştür (Sağlamtimur, 2014: 10) (Har. 1).

Botan Vadisi içerisinde çok nadir bulunan düz ve tarıma elverişli bir arazi üzerinde yer alan Çattepe Höyük Dicle nehri üzerinde bir Geç Roma sınır savunma askeri garnizonudur (Velibeyoğlu, Schachner ve Schachner, 2002: 783). Çattepe batıdan Dicle ve doğudan da Botan nehirleri ile sınırlandırılmış, üzerinde modern köy evleri olan üçgen formda bir höyüktür. Üçgen formun en

uç noktasına yakın alanında ise modern bir mezarlık bulunur. Toplamda 9 hektarlık bütün alan içerisindeki höyük muhtemelen 1.2 ha'lık bir alanı kaplar ve 15-20 m yüksekliğe sahiptir. 350x250 m ölçülerindeki höyüğün dört tarafı güçlü sur duvarları ile çevrili olduğu bilinmesine rağmen, Botan nehri tarafında hiçbir sur duvarı günümüze gelememiş, Dicle tarafında ise bu duvarlar yer yer ayakta kalmıştır (Lightfoot, 1986: 514). Üzerindeki modern köy yerleşimi ile kazılması oldukça zor olan yerleşim çok ünlü bir tarihi olay olarak görülen Anabasis ile de ilişkilidir (Schachner ve Sağlamtimur, 2008: 412).

Çattepe'de Kalkolitik döneme işaret eden ve çok az sayıda bulunan çanak çömleklerin devrik ağızlı kaseler (BRB) olması yerleşimde bir Uruk iskanının olabileceğini düşündürmüş olsa da, kazı çalışmalarında güney kökenli hiçbir materyal kültüre rastlanmamıştır. Hatta devrik ağızlı kaselerin yanı sıra bir bebek urnesinin de ortaya çıkarıldığı ve belki de yerleşimdeki tek insitu Kalkolitilk mimari unsur olan höyüğün doğu yamacındaki dar bir alanda çakıl zemin üzerinde yerel Geç Kalkolitik karakteristik kap formları olan çekiç başlı (*hammerhead*) kaselere ve pişirim kaplarına rastlanmıştır. Bu urne çakıl zemin üzerinde, çevresinde başka hiçbir buluntu ile ilişkisi olmadığı halde günümüze korunarak gelmiştir. Ancak yine de urne gövdesinde çatlaklar ve kırıklar vardır. Urneyi bütün olarak koruyan içerisindeki toprak olmuştur. Urne içerisindeki toprak kaba zarar vermemeye çalışılarak boşaltılmış ve bir bebek iskeleti ile karşılaşılmıştır. Hiçbir ölü hediyesi olmayan bu bebek mezarı Kalkolitik dönemin Çattepe'deki en karakteristik ve ünik buluntularından birisidir (Sağlamtimur ve Türker, 2012: 69) (Res. 14).

## III.DEĞERLENDİRME

Yukarı Dicle Vadisi yerel Kalkolitik merkezlerinde ortaya çıkarılan bebek mezarları aracılığı ile öğrenebildiğimiz bu ölü gömme gelenekleri sadece toplumun inanışı veya sosyal yapısı hakkında bilgi vermesi ile değil, MÖ 4. binyılın son çeyreğinde Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan erken-devlet sistemlerinin oluşum süreci hakkında bilgi vermesi ile de çok önemlidir. Yerel Kalkolitik kültür çağdaşı olan Uruk kültürü ile Kalkolitik dönemin sonlarına doğru ortaya çıkan erken-devlet mekanizmasının oluşumu öncesinde gelişkin toplumların giderek merkezileştiklerine dair önemli kanıtlar sunmaktadır.[1]

[1] Daha önce yerel Kalkolitik toplumların Uruk kültürü ile henüz etkileşime girmedikleri dönemde (pre-kontak dönem) Güney Mezopotamya odaklı kuramlar (Urukphil/Urukfil) nedeniyle henüz gelişkin bir toplum olmadıkları ve merkezileşmedikleri şeklinde yorumlar yapılmış olsa da (Stein ve Wattenmaker, 1990: 67), son yıllarda özellikle Yukarı Dicle Vadisi gibi Kuzey Mezopotamya

Merkezileşme sürecinde muhtemelen bir şefin etrafında bir araya gelerek örgütlü yaşamı sistemleştiren (Service, 1962) ve devletleşmeye giden ilk adımları atan bu toplum için elimizdeki önemli bulgulardan biri de bu ölü gömme gelenekleridir.

Yukarı Dicle Vadisi'ndeki örneklerde gördüğümüz gibi basit boncuk kolye benzeri mezar hediyeleri göz önüne alındığında bir sınıflı yapının olmadığı düşünülebilir ancak yine Yukarı Dicle Kalkolitik merkezlerinden birinde bulunmuş olan obsidiyen ayna (Res. 7) için bu yorumun aksini düşünebiliriz. Erken Kalkolitik dönemde toplumlarda sosyal tabakaların radikal olarak ayrıldığına işaret eden, değerli hammadden üretilmiş hiçbir objeye rastlanmamış olsa da (Stein, 1994: 40), yerel Kalkolitik kültürün görüldüğü Kafkaslarda'ki Ovçular yerleşiminde 2010 yılında tespit edilen bir bebek urnesinde, iskeletin yanına hediye olarak bırakılmış 9 adet bakır balta bulunmuş ve biri çekiç başlı olan bu baltaların yerleşimde çok sayıda urne varken, yalnızca bir urneye bırakılmış olması ve bakırın Kalkolitik dönemdeki en değerli maden olduğu gibi bilgiler göz önüne alındığında bunun yerleşimdeki sosyal eşitsizliği kanıtladığını söylemek yanlış olmayacaktır (Marro ve diğerleri, 2011: 70) (Res. 15). Zaten Kalkolitik dönemin erken evrelerinde yaşanan bu merkezileşmenin sonrasındaki dönemde "ilk devlet sisteminin" oluşumuna yol açacak olması ve erken evre toplumlarında eşitlikçi veya hiyerarşinin olmadığı bir sosyo-politik yapı beklentisinin yanlış bir beklenti olduğunu da açıkça kanıtlar.

Ovçular yerleşimindeki söz konusu mezar da tek örnek değildir. Grai Resh yerel Kalkolitik dönemi çocuk mezarında karnelyan, lapis lazuli ve altın gibi egzotik değerli hammaddeler bulunmuştur (Baldi, 2012: 130). Bu mezarların bazılarında ölü hediyelerine rastlanılmış olması bu dönemde kuzey coğrafyasında sınıflı bir toplum yapısının olabileceğine dair önemli bilgiler veren diğer arkeolojik bulgulardır.

bölgelerinde yapılan yeni çalışmalar ile bu toplumların da gelişkin bir örgütlenmeye sahip olduklarına işaret eden bürokrasi araçları gibi materyal kültüre ulaşılmıştır (Stein 2012: 142).

## KAYNAKÇA

ATALAY, İbrahim. (2005), "Kuvaterner'deki İklim Değişmelerinin Türkiye Doğal Ortamı Üzerindeki Etkileri". *TURQUA*, S.5, ss. 121-128.

ATALAY, İbrahim ve MORTAN, Kenan. (1997). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi. 1. Baskı.

AY, Eyyüp. (2002). "2000 Yılı Müslümantepe Kazısı". *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 28-01 Haziran 2001, (ss. 415-422). Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

AY, Eyyüp. (2011). *2002 Yılı Müslümantepe Kazıları. Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları*. Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

AY, Eyyüp, AY, Ayşen ve TARHAN, Çağrı. (2013). *Müslümantepe Kazıları 2005-2008. Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008* Çalışmaları. Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

AY, Nazlı. (2014), *Müslümantepe İskeletlerinin Paleopatolojik Açıdan Analizi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

BALDI, Johnny Samuele. (2012). *Tell Feres Al-Sharqi in the LC 1-2 Period. Serial Production and Regionalisation of Ceramic Traditions: A Perspective from a Small Rural Site. After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500)*. Paris: De Boccard Yayınevi.

BALTER, Michael. (2008). *Tanrıça ve Boğa Çatalhöyük: Uygarlığın Doğuşuna Arkeolojik Bir Yolculuk*. Çev. Selen Hırçın Riegel. İstanbul: Homer Kitabevi.

BERNBECK, Reinhard, COSTELLO, Sarah ve ÜNAL, Necdet. (2003). "Excavations at Yenice Yanı 2002", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 26-31 Mayıs 2003, (ss. 117-126). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi.

BERNBECK, Reinhard. ve Costello, Sarah. (2011). *Yenice Yanı: Soundings at a Late Chalcolithic and Iron Age Hamlet. Ilısu ve Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları*. Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

BRAIDWOOD, Robert John ve BRAIDWOOD, Linda Schreiber. (1960). *Excavations in the Plain of Antioch I, The Earlier Assemblages Phases A-J*. Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları.

CAMPBELL, Stuart. (1992). "The Halaf Period in Iraq - Old Sites and New", *The Biblical Archaeologist*, Cilt.4, S.55, ss. 182-187.

CARTER, Robert ve PHILIP, Graham. (2010). *Deconstructing the Ubaid. Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East*. Chicago-Illinois.

CREEKMORE, Andrew. (2007). "The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Summary and Synthesis of the Late Chalcolithic and Early Bronze Age Remains from First Three Seasons at Kenan Tepe", *Anatolica,* S.33, ss. 75-128.

FOSTER, Catherine Painter. (2009), *Household Archaeology and the Uruk Phenomenon: A Case Study from Kenan Tepe, Turkey*, California Üniversitesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Berkeley.

FRANGIPANE, Marcella. (2002). *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*. Çev. Z. Zühre İlkgelen. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

HELWING, Barbara. (2000). Regional Variation in the Composition of Late Chalcolithic Pottery Assemblages. Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III Millenaires. Paris: De Boccard Yayınları.

HODDER, Ian. ve HUTSON, Scott. (2010). *Geçmişi Okumak: Arkleolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar*. Çev. Burcu Toprak ve Emre Rona. Ankara: Phoenix Yayınları.

HOLE, Frank. (1989). *Patterns of Burial in the Fifth Millennium. Upon This Foundation-The Ubaid Reconsidered-Proceedings from the Ubaid Symposium.* Kopenhag: Kopenhag Üniversitesi, Tusculanum Müzesi Yayınları.

KALKAN, E. (2013). "Ilısu Baraj Alanı'nda Yeni Bir Uruk Yerleşimi: Başur Höyük Geç Kalkolitik Dönem Tabakaları". *II. Uluslararası Ilısu Baraj Alanı Arkeoloji Sempozyumu*, 7-10 Ekim 2013, Siirt: Siirt Üniversitesi.

KALKAN, E. (2015). *Uruk Yayılım Kuramları-Tarihteki En Eski Koloniciler Barışçılar mı Savaşçılar mı?* İstanbul: Ege Yayınları.

KARUL, Necmi. (2011). *Gusir Höyük. The Neolithic in Turkey-New Excavations and New Research*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KOIZUMI, Tatsundo, YONEDA, Minoru, ITOH, Shigeru ve KOBAYASHI, Koichi. (2016). Excavations of the Chalcolithic Occupations at Salat Tepe on the Upper Tigris,

Southeastern Anatolia. *The Archaeology of Iraq and Adjacent Regions*. Oxford: Archaeopress Yayınları.

LIGHTFOOT, Christoper. (1986). *Tilli-A Late Roman Equites Fort on the Tigris? The Defence of the Roman and Byzantine East*. Oxford: BAR International Series-297.

MARRO, Catherine. (2010), "Where did Late Chalcolithic Chaff-Faced Ware Originate? Cultural Dynamics in Anatolia and Transcaucasia at the Dawn of Urban Civilization (ca.4500-3500)", *Paleorient,* Cilt.2, S.36, ss. 35-55.

MARRO, Catherine. (2012). *Is there a Post-Ubaid Culture? Reflections on the transition from the Ubaid to the Uruk Periods along the Fertile Crescent and Beyond. After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500)*. Paris: Varia Anatolica.

MARRO, Catherine, BAKHSHALIYEV, Veli ve ASHUROV, Safar. (2011). "Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchıvan, Azerbaıjan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons", *Anatolia Antiqua*, S.19, ss. 53-100.

MIYAKE, Yutaka, MAEDA, Osamu, TANNO, Kenichi, HONGO, Hitomi ve GÜNDEM, Can. (2012), "New Excavations at Hasankeyf Höyük-A 10th Millennium cal. BC Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia", *Neo-Lithics*, Cilt.1, S.12, ss. 3-7.

ÖKSE, Ayşe Tuba. (2009). "Salat Tepe Kazıları". S. Cöhce ve Adnan Çevik (Ed.). *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 15-17 Nisan 2008, (ss: 77-91), Batman.

ÖKSE, Ayşe Tuba ve GÖRMÜŞ, Ahmet. (2006), "Excavations at Salat Tepe in the Upper Tigris Region: Stratigraphical Sequence and Preliminary Results of the 2005-2006 Seasons", *Akkadica*, S.127, ss. 167-197.

ÖKSE, Ayşe Tuba, GÖRMÜŞ, Ahmet, KOIZUMI, Tatsundo ve SOYUKAYA, Nevin. (2014). "Ilısu Barajı-Salat Tepe 2012 Kazısı". *35. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 27-31 Mayıs 2013, (ss. 113-124). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi.

ÖKSE, Ayşe Tuba, GÖRMÜŞ, Ahmet, KOIZUMI, Tatsundo ve ŞİMŞEK, Özcan. (2015). "Ilısu Barajı-Salat Tepe 2013 Kazısı". *36. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 02-06 Haziran 2014, (ss.21-36). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi.

PARKER, Bradley. (2010). Networks of Interregional Interaction during Mesopotamia's Ubaid Period. Beyond the Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East. ABD: Chicago-Illinois.

PARKER, Bradley ve CREEKMORE, Andrew. (2002), "The Upper Tigris Archaeological Research Project: A Final Report from 1999 Field Season", *Anatolian Studies*, S.52, ss. 19-74.

PARKER, Bradley, FOSTER, Catherine, NICOLL, Kathleen, KENNEDY, Jason, PHILIP, Graham, SMITH, Alexia, HOPWOOD, David, HOPWOOD, Marie, BUTLER, Kristen, HEALEY, Elizabeth, UZEL, Barış ve JENSEN, Reilly. (2009), "The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Preliminary Report from the 2007 and 2008 Field Seasons at Kenan Tepe", *Anatolica*, S.35, ss. 85-152.

PEARCE, Julie. (2000). *The Late Chalcolithic Sequence at Hacınebi, Turkey. chronologies des pays du caucase et de l'Euphrate aux IV-III millenaires*. Paris: De Boccard.

ROTHMAN, Mitchell. (2002). *Tepe Gawra: Chronology and Socio-Economic Change in the Foothills of Northern Iraq in the Era of State Formation. Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East, Iraq Archaeological Reports*. Cambridge: Biritish School of Archaeology in Iraq.

SAĞLAMTEMİR, Haluk. (2004). "Siirt-Türbe Höyük 2002 Yılı Kazı Çalışmaları". *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 26-31 Mayıs 2003, (ss. 463-470). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi.

SAĞLAMTİMUR, Haluk. (2013a). *Siirt-Türbe Höyük Kazısı. Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları.* Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

SAĞLAMTİMUR, Haluk. (2014). "A Castle and A River Port from the Late Roman Period on the Shores of Tigris", *TINA*. S.2, ss. 10-25.

SAĞLAMTİMUR, Haluk. (2013b). *Siirt-Başur Höyük 2008 Yılı Çalışmaları. Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008* Çalışmaları. Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

SAĞLAMTİMUR, Haluk ve OZAN, Ali. (2013). "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları". *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 28 Mayıs-1 Haziran 2012, (ss. 261-274). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi.

SAĞLAMTİMUR, Haluk ve KALKAN, Emrullah. (2015), "Late Chalcolithic Pottery Assemblage from Başur Höyük", *Arkeoloji Dergisi*, S.20, ss. 57-88.

SAĞLAMTİMUR, Haluk ve TÜRKER, Atilla. (2012). *Çattepe Höyük. Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları.* İzmir: Ege Üniversitesi.

SCHACHNER, Andreas ve SAĞLAMTİMUR, Haluk. (2008). "Xenophos überquerung des Kentrites-ein archäologischer nachtrag", *Istanbuler Mıtteilungen*, S.58, ss. 411-417.

SERVICE, Elman. (1962). *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*, ABD: New York.

STEIN, Gil. (1994). *Economy, Ritual, and Power in Ubaid Mesopotamia. Chiefdoms and Early States in the Near East-The Organizational Dynamics of Complexity*. Prehistory Yayınları.

STEIN, Gil. (1994). *Economy, Ritual, and Power in Ubaid Mesopotamia. Chiefdoms and Early States in the Near East-The Organizational Dynamics of Complexity.* ABD: Newyork, Prehistory Yayınları.

STEIN, Gil. (2001). *Indigenous Social Complexity at Hacınebi (Turkey) and the Organization of Uruk Colonial Contact. Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*. New Mexico: SAR Yayınları.

TEKİN, Halil. (2013). *Hakemi Use Kazıları. Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları.* Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

TEKİN, Halil. (2014). *Karavelyan'dan Bir Halaf Mezarı. armizzi: Engin Özgen'e Armağan.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

VELİBEYOĞLU, Jale, SCHACHNER, Andreas ve SCHACHNER, Şebnem. (2002). *Botan Vadisi ve Çattepe (Tilli) Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları. Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları.* Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

## RESİMLER

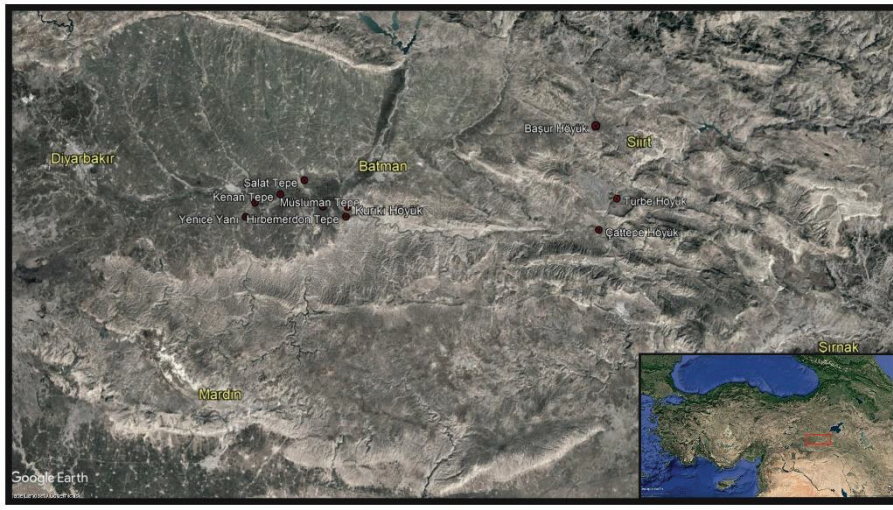


**Har.1.** Yukarı Dicle Vadisi Kalkolitik Merkezleri (Harita: E. Kalkan).

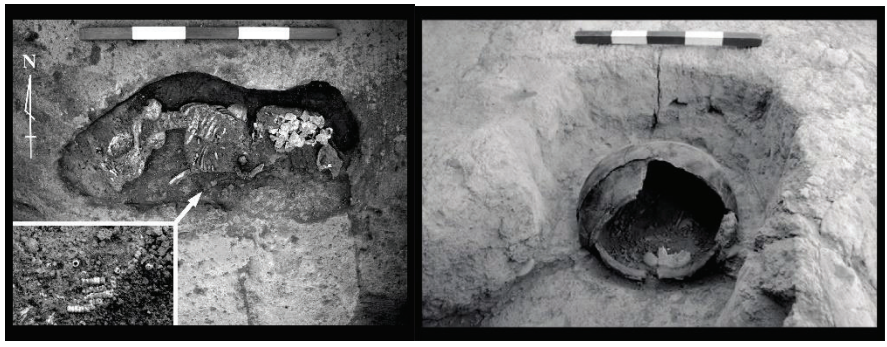


**Res.1-2.** Salat Tepe I12 Urne Bebek mezarı (Ökse ve diğerleri, 2014:123'den).

**Res.3.** Salat Tepe Kalkolitik ölü gömme geleneğine ait olmayan yetişkin iskeleti (Ökse ve diğerleri, 2015: 34'den).

**Res.4.** Kenan Tepe yerel Kalkolitik dönemine ait bebek urnesi (Parker, 2010: 345'den).

**Res.5.** Kenan Tepe Kalkolitik ölü gömme geleneğine ait olmayan yetişkin iskeleti (Foster, 2009: 72'den).

**Res.6-7.** Başur Höyük yerel Kalkolitik dönemine ait bebek urnesi ve ölü hediyesi (Sağlamtimur, 2013a: 137'den).

**Res.8.** Yenice Yanı yerel Kalkolitik dönemine ait bebek urnesi ve ölü hediyesi (Bernbeck ve Costello, 2011: 675'den).

**Res.9-10.** Müslümantepe yerel Kalkolitik dönemine ait bebek urnesinin in-situ buluntu durumu ve restorasyon sonrası (Ay E., 2011: 516'dan).

**Res.11-12-13.** Başur Höyük yerel Kalkolitik dönemine ait bebek urneleri (Kalkan, 2013'den).

**Res.14.** Çattepe Höyük yerel Kalkolitik dönemine ait bebek urnesi (Sağlamtimur ve Türker, 2012: 69'dan).

**Res.15.** Ovçular yerleşiminde ortaya çıkarılan yerel Kalkolitik döneme ait bebek urnesi ve bakır baltalardan oluşan ölü hediyesi (Marro ve diğerleri, 2011: 71'den).

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460198

# BAKİRE MERYEM'İN ÖLÜMÜ VE GÖĞE YÜKSELMESİ

*Şule GEDİKLİ*[*]

***Atıf/©:*** *Gedikli, Şule. (2018). Bakire Meryem'in Ölümü Ve Göğe Yükselmesi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Yıl 11 Sayı 2, ss. 1455-1474*

***Özet:*** *Hiristiyan dinin önemli figürlerinden biri olan bakire Meryem'in ölümü ve göğe yükselmesi "Altın Efsane" ve "Transitus Mariae" olmak üzere iki temel kaynakta anlatılmıştır. Altın Efsane, Jacobus de Voragine tarafından 13. yüzyılın üçüncü çeyreğinde kaleme alınmıştır. 6. yüzyıla tarihlendirilen Transitus Mariae ise Meryem'in ölümünü ve göğe yükselmesine değinen diğer önemli bir kaynaktır. Papa XII. Pius tarafından 1950 yılında kabul edilen dogma ile Meryem'in öldükten sonra ruhu ile birlikte gökyüzüne yükseldiği kabul edilmiş ve kilise tarafından her yıl 15 Ağustos'ta bayram olarak kutlanmaya başlanmıştır. Çalışma kapsamında, bakire Meryem'in ölümü ve göğe yükselmesi, apokrif kaynaklar ışığında ele alındıktan sonra Erken Rönesans dönemine tarihlendirilen tasvirlerle desteklenerek ikonografik açıdan değerlendirilmiştir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Altın Efsane, Bakire Meryem, İkonografi, İsa, Ölüm ve Göğe Yükselme, Transitus Mariae*

## *Death and Assumption of the Virgin Mary*

***Citation/©:*** *Gedikli, Şule. (2018). Death and Assumption of the Virgin Mary, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1455-1474*

***Abstract:*** *One of the most important figures in Christian religion, Virgin Mary's death and assumption of heaven were explained in two basic sources "Golden Legend" and "Transitus Mariae". Golden Leged was written in the third quarter of 13th century by Jacobus da Voragine. Transitus Mariae dated to 6th century, is another important sources for Virgin Mary. The dogma that Virgin Mary assumption to heaven after the death, accepted by Pope XII. Pius in 1950 and*

*Makale Geliş Tarihi:15.09.2018 / Makale Kabul Tarihi:01.* 10.2018
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, suleyilmaz25@hotmail.com

*the church began to celebrate every year on August 15th as a feast. Within the scope of the study, death and assumption of Virgin Mary was evaluated within the light of acopryphal sources by pictures of Early Renaissance period in terms of iconographical perspective.*

***Keywords:*** *Death and Assumption, Golden Legend, Iconography, Jesus, Transitus Mariae, Virgin Mary*

## I. GİRİŞ

Hıristiyan dinin önemli kişiliklerinden biri olan İsa'nın annesi bakire Meryem, yüzyıllar boyunca Hıristiyan dinin İsa'dan sonra gelen en önemli figürü olmuştur. Buna neden olarak öncellikle oğlu İsa'yı bekareti bozulmadan, günah işlemeden, yani herhangi bir erkek ile ilişkiye girmeden doğrudan Tanrı tarafından gönderilen Kutsal Ruh aracılığı ile dünyaya getirmesinde ötürü olduğunu söyleyebiliriz. Meryem ile ilgili alınan konsil kararları Hıristyan dini içerisinde yer alan mezheplerde farklılık gösterse de hepsi onun kutsallığını ve ebedi bakaretini kabul etmektedir. Çalışmamızda öncelikle Hıristiyan dinin bakire Meryem'e bakışı esas alınmıştır. Mezhepler içerisindeki görüş farklılıkları ortya konulmuştur. Daha sonra çalışmamızın ana konusu olan Meryem'in Ölümü ve Göğe Yükselmesinin kaynakları irdelenmiştir. Son olarak da Meryem'in ölümü ve göğe yükselmesi ikonografisi Erken Rönesans dönemine ait resimlerden örnekler verilerek anlatılmıştır.

## II. HIRİSTİYAN İNANCINA GÖRE BAKİRE MERYEM

Katolik inancı Meryem hakkında dört dogmayı esas almıştır. Bunlardan ilki, Efes Konsili'nde kabul edilen Meryem'in Tanrı Annesi (Theotokos) olduğu dogmasıdır. Efes Konsili, doğrudan Meryem'i konu alan tek konsil olması bakımından diğer konsillerden daha önemlidir. Efes Konsili'nde (431) Meryem'e *Tanrı'nın Annesi* (Theotokos) (Mother of God) ünvanı verilmiştir (Tanner, 2011: 145) (Duornik, 1990: 101) (Harman, 2004, 239) (Harman, 2002: 177).

İkincsi dogma, Katolikler Meryem'in ebedi bekaretini savunmaktadırlar. II. İstanbul Konsili'nde (553), Latran Konsili'nde (649), III. İstanbul Konsili'nde (680), Trent Konsili'nde (1566) ve II. Vatikan Konsili'nde (1962-1965) Meryem'in ebedi bekâretine değinilmiştir (Harman, 2004, 239). Hatta II. İstanbul Konsili'nde Meryem'den *ebedi bakire* olarak bahsedilmiştir (Uzuner,

2015, 67). Ayrıca bu konsilde Meryem'e "aeiparthenos" *sürekli bakirelik* ünvanı verilmiştir (Dağlı, 2016: 42).

Üçüncü dogma, Meryem'in anne karnına düştüğü andan itibaren günahlarından arındığıdır. Papa IX. Pie 8 Aralık 1854'te yayınladığı genelge ile Meryem'in annesinin hamile kaldığı andan itibaren tün günahlardan korunmuş olduğunu ilan edilmiştir (Harman, 2004: 239). Kilise tarafından kabul edildikten sonra Lekesiz Gebelik (Immaculate Conception) 8 Aralık'ta dini bir bayram olarak kutlanmaya başlanmıştır (Johnson, 1994: 417). Ephraem (306-373) Meryem'in günahsız olduğunu savunan ilk kilise babasıdır. Ephraem "yalnız sen İsa ve senin anan her şeyden iyisinizdir. Çünkü sende bir kusur olmadığı gibi annende de leke yoktur." ifadesi ile tıpkı Meryem gibi annesi Anna'nın da günahsız şekilde hamile kaldığına vurgu yapılmıştır (Uzuner, 2015: 63). Katolik mezhebine bağlı Fransisken ve Dominiken tarikatları arasında bu konu ciddi tartışmalara neden olmuştur. Kilise babalarından Aquinas da dâhil olmak üzere Dominikenler bu kavramı şiddetle reddetmişlerdir ve Fransiskenleri sapkınlıkla suçlamışlardır. Ancak Bonoventura dışındaki Fransiskenler bu kavramı savunmuşlardır (Hall, 1974: 326).

Son dogma Meryem'in göğe yükselmesi ile alakalıdır. Papa XII. Pius tarafından 1950 yılında kabul edilen dogmaya göre Meryem öldükten sonra ruhu ile birlikte gökyüzüne yükselmiştir (Pangbom, 1962, 96) (Fahlbusch, 2013: 405) (Uzuner, 2015: 84) (Harman, 2004: 240) (Pelikan, 1996: 201-204). Göğe yükselişinin dogma olarak ilanından dört yıl sonra, 1954 yılında, Meryem Cennetin Kraliçesi (Queen of Heaven) olarak kabul edilmiştir ( Kurt, 2010: 101).

Ortodokslar Meryem'in Tanrı annesi olması ve ebedi bekâreti konusunda Katolikler gibi düşünmektedirler. Ancak Katolik kilisenin 1854 yılında kabul ettiği Meryem'in ana rahmine düştüğü andan itibaren tüm günahlardan arınmış olduğu öğretisini şiddetle reddetmişlerdir. Bu öğretiyi reddetmelerine gerekçe olarak Meryem'in asli günahtan tamamen soyutlanması ile insanlıktan ayrılıp İsa gibi Tanrı statüsüne yükseleceğini ileri sürmüşlerdir. 1950 yılında kabul edilen Meryem'in göğe yükseldiği öğretisi, Ortodoks teologlar arasında tartışmalara neden olsa da çoğunluk tarafından kabul görmüştür. Ayrıca Ortodokslar Meryem'i ikinci Havva olarak kabul eder ve ilkinin yaptığı hatayı düzelten ilahi sürecin son halkası olarak nitelemeyi de ihmal etmezler (Demirci, 2007: 412) (Tümer, 2011: 138-139).

Protestanlar Meryem konusundaki öğretilere, diğer mezheplere oranla daha fazla karşı çıkmışlardır. Kutsal kitap dışındaki öğretileri reddetmişlerdir. Özellikle Meryem'in asli günahtan uzak oluşu (lekesiz gebelik) ve göğe yükselmesine Meryem'in İsa gibi kabul edilmiş olacağını, yani Tanrılaşacağını iddia ettikleri için karşı çıkmışlardır. Ayrıca Meryem'i *Tanrı'nın Annesi* olarak da kabul etmezler. Kalvin daima Meryem'den İsa'nın annesi şeklinde bahsetmiştir (Tümer, 2011: 136). Luther, Meryem'in asli günahtan uzak olmadığını ileri sürerek, günahsızlığını reddetmiştir. Meryem ve diğer azizlerin bizler gibi Tanrı katında değeri olamayan varlıklar olduğuna ve aşırı davranıldığına inanmıştır. Ancak Meryem'in devamlı bakireliğini her zaman savunmuştur. Kalvin'de Luther gibi Meryem'in asli günahtan uzak olduğunu kabul etmemiştir. Ancak, Meryem'in ebedi bakireliğine ve kutsal biri olduğunu savunmuştur (Tümer, 2011: 143-144).

## II. BAKİRE MERYEM'İN ÖLÜMÜ VE GÖĞE YÜKSELMESİNİN ELE ALINDIĞI APOKRİF METİNLER

Hıristiyan ikonografisinin ana figürlerinden biri olmasına karşın bakire Meryem'in hayatı kanonik İncil yazarlarının sessiz kaldıkları bir alan olmuştur. Kanonik İncillerde İsa'nın doğacağının müjdelenmesi, Elizabeth'i ziyaret ve İsa'nın doğumu bölümlerinde Meryem'den bahsedilmiştir. Bunların dışında Meryem'in ailesi ve hayatı hakkında bilgi kanonik İnciller içinde yer almamaktadır. Dolayısıyla çalışmamızın ana konusu olan "Bakire Meryem'in Ölümü ve Göğe Yükselmesi" de apokrif kaynaklı bir sahnedir. Çalışmamızda Meryem'in ölümü ve göğe yükselmesinde iki kaynak esas alınmıştır. Bunlardan ilki Jacobus de Voragine'nin yazdığı "*Golden Legend" Altın Efsane'dir.* Jacobus, Ortaçağın en ünlü kitaplarından birini yayınlamıştır. Emile Male, bu eseri Ortaçağ düşüncesi hakkında yeterli bilgi sunan on eserden biri olarak kabul etmiştir. Aslında Jacobus bu esere şimdiki adını vermemiştir. Eserin aslı adı "Legenda Sanctorum" "Azizlerin Efsanesi" şeklinde iken daha sonra "Altın Efsane" şeklinde bilinmeye başlanmıştır. Bu başlık William Caxton'un açıklaması ile ilişkilidir. Wiliam Carton, 1483 yılında basılan eserin İngilizce çevirisini yapmıştır. Eserin girişinde, latince eserin İngilizce çevirisinin kendisi tarafından yapıldığını ve adına Altın Efsane dediğini söylemiştir. Latince çalışmanın altın gibi tüm metallerden daha değerli olduğu ve Latince efsanenin diğerlerinden daha muhteşem olduğunu vurgulayarak eserin ismindeki değişikliği açıklamaya çalışmıştır (Voragine, 1994: 5-7).

13. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde kaleme alınan eser 178 bölümden oluşmaktadır. Meryem'in hayatı, ölümü ve göğe yükselmesi dışında azizlerin hayatlarının yer aldığı bir derlemedir. Özellikle Rönesans döneminde süresince olan popülaritesi, 16. Yüzyıl'a kadar devam etmiştir. Latince'den yerel dillere çevrilmiş olması bazı Rönesans hümanistler tarafından aşağılansa da sevilen bir kitap olmaya devam etmiştir. Toplam 69 kopyası bulunan eserin, 10 nüshası İtalyanca'ya, 17 nüshası Fransızca'ya, 10 nüshası Flemankçe'ye, 18 nüshası yukarı Almanca'ya ve 7 nüshası aşağı Almanca'ya, 3 nüshası Çek diline, 4 nüshası İnglizce'ye tercüme edilmiştir (Le Goff, 2014: 9-13) (Earls, 1987: 127).

Meryem'in ölümü ve göğe yükselmesine dair en erken tarihli belgenin British Library'de yer alan ve 5. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bir grup Süryanice metin olduğu kabul edilmektedir. Kaynağını Süryani metinlerden alan Latince Transitus Mariae Sardisli Melito'ya atfedilir. Yunanca metinlerden en erken tarihli kaynaki İncilci Yuhanna'ya atfedilmekte ve 5. yüzyılın sonu ile 6. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir (Barut, 2012: 32-34). Meryem'in göğe yükselmesi ilk defa Tourslu Aziz Gregory'nin *In gloria martyrum* eserinde anlatılmıştır. Çalışmamızda, Venedik ulusal kütüphane de yer alan 15. yüzyıla tarihli İtalyanca nüsha esas alınmıştır (Vincentine, 1951: 23).

## III. BAKİRE MERYEM'İN ÖLÜMÜ VE GÖĞE YÜKSELMESİNİN İKONOGRAFİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Altın Efsane ve Transitus Mariae'da, bakire Meryem'in üç gün içinde öleceği bir melek tarafından kendisine bildirilmiştir. Ayrıca haberi veren melek yanında palmiye dalı getirmiştir. Hatta Altın Efsane'de "Selam Kutsanmış Meryem" "Selam Kutsanmış Meryem" "Bak ben sana cennetten palmiye ağacından bir dal getirdim!" Bunu ölmeden önce taşıman gerekecek. Ruhun bedenden ayrılmadan önce, üç gün için bunu taşıman gerekecek, çünkü Kutsal Anne oğlun seni bekliyor!" ifadeleri yer almaktadır (Voragine, 1994: 449-450). Ayrıca Transitus Mariae'de palmiye ile birlikte Meryem'e elbise de verildiği ifade edilmiştir (Vincentine, 1951: 23). Fra Filippo Lippi'nin eserinde (Resim:1) (1438, Galleria degli Uffizi) Meryem'e öleceğini haber veren melek elinde palmiye dalı ile gözükmektedir. Meryem'e müjde sahnesini anımsatsa da meleğin elinde taşıdığı palmiye dalı ayırt edici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca sahnedeki melek, Müjde sahnelerindeki Cebrail yerine Mikail'dir. Altın Efsane ve Transitus Mariae'da melek olarak Mikail'in adı

açıkça geçmektedir (Voragine, 1994: 454)(Vincentine, 1951: 24). Sanatçı Altın Efsane'de anlatılan ikonografiye bağlı kalarak canlı ve parlak palmiye dalını Meryem ve meleğin elinde göstermiştir. Altın Efsane de melek öleceğini haber vermeye geldiğinde Meryem'in çok hüzünlü olduğunu ve gözyaşlarının sel gibi aktığını anlatmıştır (Voragine, 1994: 449). İkonografi de anlatıldığı gibi bakire Meryem'in hüzünlü olduğu açıkça hissedilmektedir, ancak sel gibi aktığı söylenen gözyaşı sahnede görülmemektedir.

Her iki ikonografide de Meryem'i havarilerin defnettiğine dair açık bilgi bulunmaktadır. Altın Efsane'de Meryem meleğe "Ölmeden önce havarilerin başıma toplanmasını ve onları canlı bir şekilde görebilmeyi istiyorum. Beni onlar gömsün ve onların varlığıyla ruhumu Tanrı'ya teslim edeyim." (Voragine, 1994: 450) ve Transitus Mariae'da da "havariler Meryem'in na'şını gömüleceği yere taşıyıp mezara yerleştirdiler" (Vincentine, 1951: 24) ifadelerinden anlaşıldığı üzere Meryem'in naaşı havariler tarafından defnedilmiştir. Erken Rönesans dönemi sanatçılarından Fra Angelico'nun eserinde (Resim: 2) (1425, Philadelphia Museum of Art) ikonografide anlatıldığı gibi Meryem havariler tarafından mezara yerleştirilirken tasvir edilmiştir. Andrea Mantegna'nın eserinde (Resim: 3) (1460-1464, Museo del Prado, Madrid) ise oda içerisinde geçen sahnede Meryem'in naaşı yatak üzerinde yer alırken, havariler etrafında toplanmış onu izlemektedir. Fra Filippo Lippi'nin (Resim: 4) (1467-1469, Duomo, Spoleto) eserinde "ve Tanrı havarilere dedi ki: "Bakire Meryem'in vücudunu Yuşafat (Josaphat) vadisine taşıyın ve yeni bulduğunuz bir mezarın içine onu koyun" (Voragine, 1994: 452) ifadesinde olduğu gibi Meryem'in başucunda toplanan havariler ve naaşının konulacağı boş mezar tepe üzerinde yer almaktadır. Sanatçı ikonografiyi birebir resme yansıtmıştır. Erken Rönesans döneminin önemli sanatçılarından biri olan Benezzo Gozzali'nin eserinde (Resim: 5) (1484, Biblioteca Comunale, Castelfiorentino) yatak üzerinde yatan Meryem'in naaşı havariler ile çevrelenmiştir. Ayrıca havarilerin arasında gösterilen İsa, elinde tuttuğu başı haleli küçük bir çocuk figürü ile görülmektedir. Bu çocuk, Meryem'in ruhunu temsil etmektedir (Tükel, Yüzgüller, 2014: 94). Ayrıca sahnenin merkezinde Tanrı tarafından gönderilen beyaz güvercin İsa'nın üzerine doğru inmektedir. Kutsal Ruh aracılığı ile dünyaya geldiğini vurgulamak üzere sanatçı İsa'nın üzerine doğru inen beyaz güvercin figürünü kullanmıştır. Kanonik Matta ve Yuhanna İncili'nde Kutsal Ruh'un güvercin şeklinde ifadesi açıkça belirtilmiştir. Matta 3: 16 ayetinde "İsa vaftiz olunup hemen sudan çıktı; ve işte, gökler açıldı ve Tanrı'nın ruhu güvercin

gibi inip üzerine geldiğini gördü" ve Yuhanna 1:32 ayetinde "Yahya tanıklığını şöyle sürdürdü: Ruh'un güverin gibi gökten indiğini, O'nun üzerinde durduğunu gördüm." ifadeleri de bunu kanıtlar niteliktedir.

Altın Efsane'de Yahya diğer havarilere Meryem'in ölümünü haber verdiğinde üzülmelerini ve ağlamamalarını tembih etmiştir (Voragine, 1994: 451). İkonografinin aksine Erken Rönesans dönemi örneklerinde havariler üzüntülerini belirten mimik ve hareketlerle tasvir edilmişlerdir. Fra Angelico (Resim: 6) (1433-1434, Museo Diocesano, Cortona) ve Neri di Bicci'nin (Resim:7) (1455-1456, National Gallery of Canada, Ottowa) eserlerinde ikonogrfinin aksine havarilerin üzgün oldukları açıkça gösterilmiştir. Hatta Domenico Ghirlandaio'nun eserinde (Resim: 8) (1486-1490, Santa Maria Novella, Floransa) Meryem'in başında birbirine sarılarak ağlayan havarilerden biri gözyaşlarını kıyafetine silerken resmedilmiştir.

Altın Efsane de Meryem'in cenazesi taşınırken palmiye dalının da Yahya tarafından taşınacağı belirtilmiştir. "*ve Yahya Peter'e dedi ki: "cenazeden önce sen bu palmiyeyi taşıyacaksın Peter, çünkü Tanrı seni sürünün başı ve çoban yaptı!" Peter cevap verdi: "onu taşımak sana daha çok yakışır, Tanrı tarafından senin için bir bakire seçildi ve bakirenin palmiyesinin bir bakir tarafından taşınması yakışık alır!"* ifadeleri de bunu kanıtlamaktadır (Voragine, 1994: 452). Erken Rönesans döneminden Fra Angelico'nun (Resim: 2, 6), Andrea Mantegna'nın (Resim: 3), Benezzo Gozzali'nin (Resim: 5) ve Domenico Ghirlandaio'nun (Resim: 8) eserlerinde elinde palmiyesi ile Yahya bakire Meryem'in başında beklemektedir.

Altın Efsane ve Transitus Mariae'da havarilerin Meryem'in na'aşını mezara yerleştirdikten sonra İsa'nın emri üzerine başında üç gün bekledikleri ve dua ettikleri anlatılmıştır (Voragine, 1994, 454) Altın Efsane'de anlatıldığına göre Havariler Meryem'i mezarına yerleştirdiler ve Tanrı'nın emrettiği gibi onun için beklediler. Ölümünün üçüncü günü İsa meleklerle birlikte geldi, onları selamlayarak dedi ki: Huzur! Ve onlar cevap verdi: Tanrım sana mutluluklar! "Sana mutluluklar, tek başına harikalar yaratan Tanrım!" ve İsa havarilere dedi ki: "lütuf ve onurla düşünün ben şimdi annemle görüşebilir miyim?" onlar cevap verdi: "sen annenin vücudunu kaldırmalısın ve sağ elinle onu sonsuzluğa yerleştirmelisin." O onaylayarak başını salladı ve anında baş melek Mikail belirdi ve Meryem'in ruhunu Tanrı'dan önce takdim etti. Ve Meryem'in ruhu küçük bedenini terk etti ve mezarından görkemli bir şekilde ileri geldi ve gelin çemberiyle cennete kabul edildi, bununla birlikte çok

sayıda melek üzerine çıktı(Voragine, 1994, 454). Transitus Mariae'de ise İsa Meryem'in ruhunu almak için meleklerin yanında baş melek Mikail ile birlikte gelmiştir. Baş melek Mikail Meryem göğe yükseleceği sırada aniden İsa'nın yanında belirmiştir ve Meryem'in ruhunu İsa'ya takdim etmiştir. Daha sonra Meryem çok sayıda melekle birlikte mezardan görkemli bir şekilde göğe yükselmiştir (Vincentine, 1951, 24) Fra Angelico'nun, (Resim: 2, 6), Matteo di Giovanni'nin (National Gallery of London) (Resim: 10), Benezzo Gozzali'nin (Resim: 5) ve Bartolome Vivarini'nin (Resim: 11) (1485, Metropolitan Museum of New York) eserlerinde İsa Meryem'i almak için gelmiştir. İsa'nın kucağında bakire Meryem'in ruhunu temsil eden küçük bir çoçuk görülmektedir (Tükel-Yüzgüller, 2014: 94) Sano di Pietro'nun (Resim: 13) (Staatliches Lindenau Museum, Altenburg) ve Benezzo Gozzali'nin (Resim: 12) (1484, Biblioteca Comunale, Castel fiorentino) eserlerinde ise ikonografinin aksine yalnızca Meryem'i göğe taşıyan melekler görülmektedir. Sanaçılar ikonografiye birebir bağlı kalmamışlardır.

Meryem'in cenazesi taşınırken onu devirmek isteyen bir kişinin başına gelen olaydan hem Transitus Mariae de hem de Altın Efsane de bahsedilmiştir (Vincentine, 1951: 24) (Voragine, 1994: 453) Transitus Mariae'da Yahudi Ruben olarak geçmesine karşın Altın Efsane'de başrahip olarak ifade edilmiştir. Her iki ikonografide de bu kişi Meryem'in tabutunu devirmek istemiştir. Transitus Mariae'da tabuta dokunur dokunmaz eli felç olup, katafalka yapışmıştır. Altın Efsane'de ise iki eli birden kurumuş ve asılı kalmıştır. Elinin iyileşmesi ikonografi de farklılık göstermektedir. Transitus Mariae'da adamın elleri havarilerden Peter'in verdiği palmiyeye dokunması ile iyileştiği anlatılmıştır. Altın Efsane'de ise havarilerden Peter, İsa ve Meryem'e inanması halinde ellerinin düzeleceğini söylemiştir. *Başrahip şu sözleri söyleyince: "ben, İsa'nın Tanrı'nın oğlu ve Meryem'in de kutsal anne olduğuna inanıyorum!" elleri serbest kaldı, fakat kolları hala buruş buruştu ve ağrısı azalmadı. Sonra Peter dedi: "tabut sehpasını öp ve söyle: "ben İsa'nın gerçek Tanrı olduğuna ve onun rahminde taşıyan kadının, onu doğurduktan sonra bakire kaldığına inanıyorum."* işte bu sırada tamamen elleri düzelmiştir. Altın Efsane ve Transitus Mariae'da anlatılan ikonografiye uygun Erken Rönesans dönemine tarihlendirilen eser tespit edilememiştir.

Cenaze törenine katılamayan havarilerden Thomas hakkındaki ikonografi yalnızca Transitus Mariae'de bahsedilmektedir. Hindistan'dan gelen Thomas öncelikle Zeytin Dağı'na gitmiştir ve orada Meryem'in göğe yükseldiğine dair bir düş görmüştür. Bunun üzerine Thomas Meryem'e bir işaret göndermesi

için yalvarmıştır ve Meryem de işaret olarak kuşağını ona atmıştır. Thomas, daha sonra Yuşafat (Josaphat) vadisine giderek diğer havarilere Meryem'in cenazesinin mezarda olmadığını ve göğe yükseldiğini bu kuşağı göstererek ispatlamıştır (Vincentine, 1951: 24). Erken Rönesans dönemi örneklerinden Benezzo Gozzali'nin (Resim: 13) (1450-1452, Vatican Museum), Neri di Bicci'nin üç eserinde (Resim: 14, 15, 16) (1455-1456, National Gallery of Canada, Ottowa), (1460), (1467, The Pushkin State Museum of Fine Art, Moskow), Matteo di Giovanni'nin (Resim: 10) ve Benezzzo Gozzali'nin (Resim: 12) eserlerinde göğe yükselen Meryem'in havarilerden Thomas'a işaret olarak bıraktığı kuşak karşımıza çıkmaktadır. Sanatçılar ikonografiyi birebir sahneye uyarlamışlardır.

Altın Efsane'de anlatıldığı üzere Meryem'i şehitlerin simgesi olan kırmızı güller ve meleklerin misafirperverliğinin sembolü olan beyaz zambaklarla çevrelemişlerdir (Voragine, 1994: 452) (Andrea del Castagno'nun (Resim: 17) (1450, Staatliche Museum, Berlin), Benezzo Gozzali'nin (Resim: 12) eserlerinde ve Neri di Bicci'nin iki eserinde (Resim: 14, 15) lahidin üzeri kırmızı gül ve beyaz zambaklarla bezeli olarak gösterilmiştir.

## IV. SONUÇ

Çalışmamızda Hıristiyan dinin önemli figürlerinden biri olan bakire Meryem'in ölümü ve göğe yükselmesi Erken Rönesans dönemine ait örnekler ışığında ikonografik açıdan irdelenmiştir. Bakire Meryem'e bakış Hıristyan dini içerisinde yer alan mezheplerde farklılık gösterse de hepsi onun kutsallığını ve ebedi bakaretini kabul etmektedir. 431 Efes Konsili kararı ardından "Tanrı Annesi" ünvanı alarak anıtsal resim sanatında görülmeye başlaması ile sanatsal açıdan da İsa'dan sonra gelen en önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bakire Meryem'in ölümü ve göğe yükselmesi apokrif kaynaklara dayanmaktadır. Bunlardan ilki Rönesans dönemi süresince popüler olan Altın Efsane ve temeli 5. yüzyılın ortası ile 6. yüzyılın başına tarihlendirilen Transitus Mariae'dır. Her iki ikonografide küçük farklılıklar olsada Meryem'in ölümü ve göğe yükselmesini benzer şekilde anlatılmıştır.nMeryem'in göğe yükseldiğini kanıtlamak için havailerden Thomas'a bıraktığı kuşak ise sadece Transitus Mariae'da anlatılmıştır. Erken Rönsans dönemine ait tasvirlere bakıldığında ikonografinin standartlaşmış anlatımında çok büyük değişiklik görülmemektedir. Yatağında ya da mezara yerleştirilen bakire Meryem, başında toplanan havariler, elinde palmiye ile Yahya, Meryem'in ruhunu almaya gelen İsa ile ona eşlik eden melekler ve

Meryem'in ruhunu temsil eden kundaklı bebek sahnelerin çoğunda görülmektedir. İkonografiden farklılık olarak havarilerin üzgün olması, meleğin öleceğini bakire Meryem'e söylediğinde gözyaşlarının sel gibi akmasını söyleyebiliriz. Sadece Transitus Mariae'de anlatılan ikonografiye ait beş örnek tespit edilmiştir. Sanatçılar, konografide anlatıldığı gibi göğe yükselen bakire Meryem'i ve dedil olarak Thomas'a uzattığı kuşağı açıkça resmetmişlerdir.

## KAYNAKÇA


Barut, F. (2012), *Bizans Dönemi Kapadokya Kiliseleri Duvar Resimlerinde Koimesis: Meryem'in Uyku Tasvirleri,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Duornik, F. (1990), *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, TTK, Ankara.

Harman, Ö. F. (2002), "Konsil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt.26, ss. 175-178.

Harman, Ö. F. (2004), "Meryem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt.29, ss. 236-242.

Tanner, N. (2011), *The Church in Council*, I. B. Tauris, London.

Dağlı, Y. (2016), *Hıristiyan Konsilleri ve II. Vatikan Konsili'nin Küresel Süreçteki Anlamı*, Çanakkale Onsekiz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.

Demirci, K. (2007), "Ortodoksluk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt.33, 409-414.

Earls, I. (1987), *Renaissance Art A Topical Dictionary,* Greenwood Press, USA.

Carter, D. (2003), "Mariology". In E. Fahlbusch, J. M. Lochman, J. Mbiti and L. Vischer (Eds.), *Encyclopedia Christianity*, Grand Rapids, Michigan, 403-410

Hall, J. (1974), *Dictionary of Subjects and Symbols in Art,* Harper&Row Publishers, New York.

Johnson, E. A. (1994), "Immaculate Conception", In M. Glazier and M. K. Hellwig (Eds), *The Modern Catholic Encyclopedia*, Grill&Macmillan, Ireland, 417-418.

Kurt, M. (2010), *Tanrıça Kültü ve Hıristiyanlıktaki Meryem Figürüne Etkileri*, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize.

Le Goff, J. (2014), *In Search of Sacred Time: Jacobus de Voragine and The GoldenLegend. (Çev. L. G. Cochrane),* Princeton University Press, Princeton.

Pelikan, J. (1996), *Mary Throught Centuries: Her Place in the History of Culture,* Yale University Press, New Heaven.

Tükel, U., Yüzgüller, S. (2014), *Sözden İmgeye Batı Sanatında İkonografi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Tümer, G. (2002), *Hıristiyanlıkta ve İslamda Hz. Meryem,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Uzuner, S. G. (2015), *Katolik Mezhebine Göre İsa'nın Annesi Meryem*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Vincentine, M. (1951), "A Fifteenth-Century Italian Version of the "Transitus Mariae", *Italica*, cilt.28, s. 1, ss. 23-26.

Voragine de, J. (1994), *The Golden Legend (Çev. Granger Ryan ve Helmut Ripperger),* Ayer Company Publishers, USA.

**Resim:1**

https://www.wga.hu/html_m/l/lippi/filippo/1430/8barbad2.html

**Resim: 2**

https://www.wikiart.org/en/fra-angelico/the-burial-of-the-virgin-and-the-reception-of-her-soul-in-heaven-1435

**Resim: 3**

https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/death-of-the-virgin/6ebfe544-41dd-44ac-a217-d7ba24fc0d48

**Resim: 4**

https://www.wikiart.org/en/filippo-lippi/death-of-the-virgin-1469

**Resim: 5**

https://www.wga.hu/html_m/g/gozzoli/6late/2tosse2.html

**Resim: 6**

https://www.wikiart.org/en/fra-angelico/death-of-the-virgin-1434

**Resim: 7**

https://www.gallery.ca/collection/artwork/the-assumption-of-the-virgin-2

**Resim: 8**

https://www.wga.hu/html_m/g/ghirland/domenico/6tornab/61tornab/7death.html

**Resim: 9**

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fra_Angelico_-_Dormition_of_the_Virgin_-_WGA00632.jpg

**Resim: 10**

https://www.nationalgallery.org.uk/paintings/matteo-di-giovanni-the-assumption-of-the-virgin

**Resim: 11**

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/437912

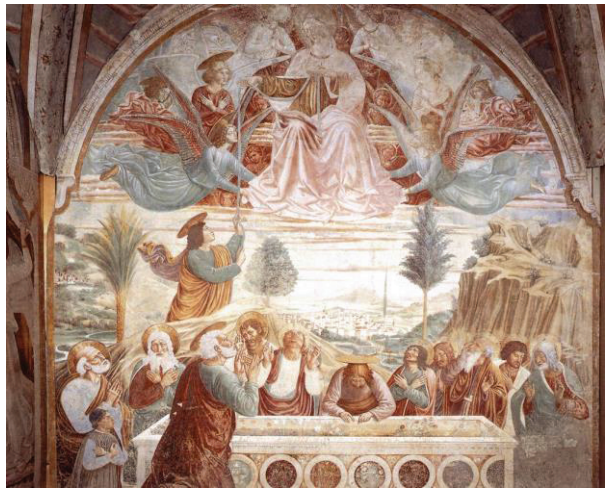

**Resim: 12**

https://www.wga.hu/html_m/g/gozzoli/6late/2tosse3.html

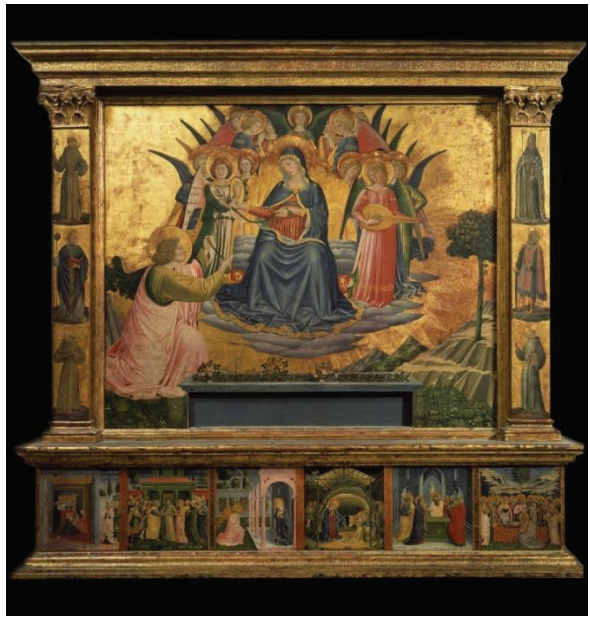

**Resim: 13**

http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/la-pinacoteca/sala-iii---secolo-xv/benozzo-gozzoli--madonna-della-cintola.html

**Resim: 14**

https://www.gallery.ca/collection/artwork/the-assumption-of-the-virgin-2

**Resim: 15**

http://scholarworks.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1170&context=art_design_theses

**Resim: 16**

http://www.italian-art.ru/canvas/15-16_century/n/neri_di_bicci/the_ascension_of_the_virgin_madonna_della_cintola/index.php?lang=en

**Resim 17**

https://www.wga.hu/html_m/a/andrea/castagno/3_1450s/01assump.html

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.453813

# ÜRETİM EKONOMİSİ VE TOPLUMSAL ALTYAPI: NEOLİTİK VE KALKOLİTİK ÇAĞLAR

*Belgin AKSOY*[*]

***Atıf/©:*** *Aksoy, Belgin (2018). Üretim Ekonomisi Ve Toplumsal Altyapı: Neolitik Ve Kalkolitik Çağlar, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss 1475-1495*

***Özet:*** *Arkeolojinin inceleme alanını oluşturan maddi kültür önemli ölçüde ekonomik etkinlikler ile ilişkili nesnelerden oluşur. Bu nesneler üzerinden geçmiş toplumların rekonstrüksiyonu yapılırken, ekonomik yaşamın da inceleme konusu haline gelmesi kaçınılmazdır. Kıt olan mal ve kaynakların idaresi çerçevesinde gelişen ekonominin Neolitik Çağ ile birlikte hayatın vazgeçilmez bir parçası olduğu açıktır. Bu dönemde kendi kendine yeten, üretim ve tüketim birimlerinin özdeş olduğu bir ekonomik sistem söz konusudur. Bu durum Neolitik Çağ sonlarında yavaş yavaş değişmeye başlar. Suriye ve Mezopotamya bölgelerindeki kültürler birbirleri ile karşılaştırıldığında, maddi kültürde dikkat çeken unsurlarda üretim biçiminin yansımalarını görmek mümkündür. Mezopotamya'nın kuzey bölgeleri, doğal koşullardan dolayı daha fazla risk altında olan bölgeler olmaları itibarı ile, farklı üretim araçları ve ürünlerin ortaya çıktığı bölgelerdir. Bunların en önemlileri hayvanların süt ve yünü ile birlikte gücünden yararlanılması, sulamalı tarımın gelişmesi ve metal işlenmesindeki yenilikler olarak özetlenebilir. Söz konusu unsurlar Kalkolitik Çağ ile birlikte yayılmıştır. Bu değişim ile birlikte, üretim birimi ile tüketim biriminin birbirine özdeş olduğu haneye dayalı ekonomiler, haraca dayalı üretim sistemlerine doğru evrilmeye başlamıştır. Bu aynı zamanda karmaşık ve hiyerarşik toplumların ortaya çıkışı anlamına gelmektedir. Anadolu'daki gelişim buna benzer olmakla birlikte, sulamaya daha uygun koşulların mevcut olduğu Suriye ve Mezopotamya'ya göre farklı bir çizgide seyretmiştir. Tarıma dayalı bir büyüme Anadolu yerleşimleri için söz konusu değildir. Ancak bu ortam içerisinde tanımlanan diğer servet biçimlerine sahip feodal merkezlerden söz edilebilir.*

*Makale Geliş Tarihi:15.08.2018 / Makale Kabul Tarihi: 24.*10.2018
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*

[*] Öğr. Gör. Dr., Uludağ Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü 16059 Bursa.
belaksoy@uludag.edu.tr

*Eski Tunç Çağı'nda şekillenmeye başlayan siyasal ve ekonomik yapının Kalkolitik Çağ'da temellerinin atıldığı söylenebilir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Suriye, Anadolu, Neolitik, Kalkolitik, Prehistorik Ekonomi*

## *Production Economics and Social Substructure: Neolithic and Chalcolithic*

***Citation/©:*** *Aksoy, Belgin (2018). Production Economics and Social Substructure: Neolithic and Chalcolithic, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1475-1495*

***Abstract:*** *While using the objects from archaeological context to reconstruct past civilizations, it is impossible not to explore the daily economic activities of past civilizations. With the Neolithic, the economy rose with the management of limited materials and resources, becoming a major part of life. The abovementioned economy is a type of system that is sustainable. It also has equivalent production and consumption units. However, this started to slowly change towards the end of the Neolithic. When comparing cultures from the regions of Syria and Mesopotamia, one can see there are similarities in material culture, which are reflecting the production mode. The northern regions of Mesopotamia possess risks due to natural causes. As a result, they are also regions where different production methods and products stemmed. The most important of these innovations are the uses for animal milk and wool along with irrigation systems and metalworking; these expanded with the Chalcolithic. With this change, economies based on equivalent production and consumption systems, evolved towards a production system based on tributary societies. This resulted in a complex system that relies on hierarchy. The progress in Anatolia is similar, however, the agriculture followed a different path compared to Syria and Mesopotamia. The prosperity of Anatolian towns was not based on irrigated agriculture. The origins of Anatolian urbanization, that took place in the Bronze Age, are feudal centers with wealth based on other secondary products. One can also say that the political and economic mould that started to shape the Early Bronze Age stemmed from the Chalcolithic Era.*

***Keywords:*** *Syria, Anatolia, Neolithic, Chalcolithic, Prehistoric Economy.*

Kültür kavramı son derece geniş bir karşılığa sahiptir. En kapsayıcı biçimde, insan tarafından çeşitli maksatlarla imal edilmiş, her türlü soyut ve somut nesne ve kavramların kültürü oluşturduğunu söyleyebiliriz. Kültürün varlığı ile birlikte, insanı üreten tek canlı olarak tanımlamak da mümkün olmuştur. Ortadoğu'da günümüzden 11-12 bin yıl önce yavaş yavaş gelişmeye başlayan tarım ve hayvancılık, insanın üreticilik tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Bu şekilde insan artık doğadan yararlanmanın bir adım ötesine geçerek, doğaya etkin müdahalelerde bulunmaya başlamıştır. Bu noktaya gelinceye kadar kendisini kuşatan çevrenin sunduğu şartları kabullenerek yaşamakta; bir başka deyişle bu sistem içinde yer alan unsurlardan biri olarak varlığını sürdürmekteydi.

Ancak Neolitik Çağ ile birlikte, doğanın sunduklarını sistematik olarak manipüle eden insan, bu şekilde bir çeşit "suni" çevre oluşturmuştur. Konutlar, kutsal alanlar veya köy niteliğindeki yerleşim yerleri sadece mekânsal olarak fiziki bir çevrenin şekillenmesine hizmet etmekle kalmamış, aynı zamanda kimi değerlerin ifade bulduğu semboller haline gelmiştir. Arkeologların yapmakta olduğu iş ise çoğunlukla bu kalıntılardan hareketle, geçmiş yaşama yönelik yorumlarda bulunmaktır. Ancak bu buluntular topluluğu geçmişte bütün canlılığıyla var olmuş bir sistemi canlandırmada ne derece yardımcı olabilir?

Arkeolojik veriler uzun tarihi süreçlerden geçerek belli koşullar altında korunagelmiş; deyimi yerindeyse geçmişten bir anı gösteren resme ait ögeleridir. İşte bu ögeler yan yana konularak resmin tümü ortaya çıkartılmaya çalışılıyor: yangın geçirmiş bir oda, bu odadaki çanak çömlek, sokağa dökülmüş atıklar, çöp çukurları, günlük hayata ait nesneler, bazıları uzak bölgelerle ilişkilere işaret eden mallar vs. Bu şekilde bir terk edilişin, bir yıkımın; belki bir depremin, yangının ya da istilanın anlık bir resmi çekilebilir. Ancak bu anın resmi, esasen dinamik bir sistemi anlamak için yeterli değildir. Toplumları canlı kılan en temel unsurlardan birisini; üretimi anlayabildiğimiz ölçüde bir toplumun nasıl işlediği konusunda daha geniş bilgi sahibi olabiliriz.

Ekonomik faaliyetlerin etki alanının sosyal yapılanma ile ilişkisi, özellikle Marksist yaklaşımlarda vurgulanmaktadır. Marksist kuram ekonominin işlemesini sağlayan alt sistemleri (RESİM-1) şu şekilde tanımlar (Bernbeck, 1994, s. 19, Abb. 2): Üretim tarzını belirleyen iki unsur üretimi sağlayan güçler ve üretim koşullarıdır. Üretimi sağlayan güçler ise iş gücü ve üretim

aracından oluşur. Üretim aracını belirleyen ise ürün haline getirilen ve çoğunlukla doğaya ait olan unsur ile bunun üretilmesi için kullanılan nesnelerdir. Burada birbiri ile ardışık bir ilişkide verilen bu unsurları arkeolojik veriler üzerinden tanımlamada kimi zorluklar olacağı aşikârdır. Disiplinin doğasından kaynaklanan bu durum, araştırmanın merkezine maddi kültür varlıklarını koymaktadır. Bu verilerin tamamı aslında birer ürün olup, teknolojik gelişimin de tanımlanmasını sağlamaktadır. Başka kelimelerle ifade etmek gerekirse, bir kazı sırasında ortaya çıkan her bir nesne, doğrudan bu zincirdeki bir halkaya ya da halkalara işaret eden birer veridir. Örneğin, doğadan edinilen kil ve onun şekillendirilmesinde kullanılan aletler üretim aracını oluşturur. Bu üretim aracı iş gücü ile birlikte; yani çömlekçi ustası ile beraber üretimi oluşturan güçler olarak nitelendirilebilir. İmalatın gerçekleştirildiği koşullar ise üretimin tarzını belirlemektedir. Örneğin çömlekçi ustası herhangi bir yere mi bağlıdır? Kimlerden bu zanaatı öğrenmiştir? Kendi bildiği teknik ve beğeniye uygun ürünleri tek merkezden mi yapıp göndermektedir; yoksa gezgin ve bağımsız çalışan bir zanaatkar mıdır? Bunlar bir araya geldiğinde ise örneğin seri imalat mı, yoksa talebe göre mi çalışıldığını; kısaca üretim tarzını belirleyebilmektedir. Bu soruların cevapları pekâlâ söz konusu toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel dokusu hakkında fikir verebilir. Bu sorulara yanıt almak sadece seramiğin kendisi üzerine, onu kronolojik bir kontekste oturtmak amacı ile yapılan analizler ile mümkün değildir. Arkeolojiyi geçmiş toplumları dinamik bir sistem olarak kavrayıp onun rekonstrüksiyonunu yapmaya yarayan bir disiplin olarak kabul ediyorsak, bu sorulardan kaçınmanın, disiplini dar bir alana sıkıştırdığını da itiraf etmeliyiz.

Prehistorik terminolojide halen kullanılmakta olan dönemlerin, isimlerini ham maddelerden almış olması, üretim faaliyetlerine işaret etmektedir. Gerçi bu bölümlendirmeler öncelikle anlaşılırlık uğruna oluşturduğumuz sınırlamalardır; ancak her bir hammadde üretim süreçleri açısından değerlendirildiğinde, farklı yapılanmaların ortaya çıkışını tetiklemiş olabilir. Dolayısıyla aslında sosyo-kültürel birer aşama olarak anlaşılmaları mümkündür. Nitekim söz konusu dönemlerin sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğine karar vermek, bölgeden bölgeye değişkenlik arz etmektedir. Örneğin çekirdek bölgesinde kabaca İÖ 8000'lere tarihlendirdiğimiz Neolitik yaşayış tarzının perifer bölgelere ulaşmasının birkaç bin yılı bulduğu düşünüldüğünde, kronolojide kapsayıcı kavramların kullanımında dikkatli olunması gerektiği anlaşılır.

Kültür kavramı arkeolojide yaygın olarak kullanıldığı biçimiyle, belirli bir malzeme üzerinden tanımlanır: Örneğin "Samarra", "Hassuna" veya "Halaf Kültürü" gibi tanımlar öncelikli olarak seramik bezeme geleneklerine işaret eder. İlk bakışta son derece zayıf bir temel olarak algılanan bu kavramın ardındaki yaklaşım şu şekildedir (Bernbeck, 1995, s. 29): Ortak tasavvurlar, ortak toplumsal normlara götürür; bu normlar ise belirli nesnelerin üretimini tetikler. Ancak küçük grupların veya bireylerin tüm bu normlardan sapmaları da, belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Örneğin artık etnolojide kültürler arasında net sınırlar olmadığı düşüncesi ağır basmaktadır (Bernbeck, 1995, s. 29).

Bir arkeolojik kültürün tek bir malzemeye dayanılarak tanımlanmasındaki zayıflığa işaret eden Bernbeck, buna ek olarak arkeolojik kontekstlerde aranması gereken iki ölçüt daha öne sürer (Bernbeck, 1995, s. 25): öncelikle maddi kültür içerisinde zaman ve mekan bakımından büyük ölçüde örtüşen ve tasavvur dünyasına ait başka eser grupları da aranmalıdır. Bu çeşitlilik, söz konusu zaman dilimi ve coğrafi birim içerisinde, uzmanlaşmış belli üreticilerin ürünlerinin tercihine işaret eder. Yerleşim planları, mimari formlar, duvar resimleri vb buluntu türleri tasavvurlardaki ortak nitelikleri ortaya koyar. İkinci ölçüt ise aynı kültür çevresi içinde tanımlanan topluluk ya da toplulukların sadece tasavvurlarının değil, davranışlarının da benzerliğinin ortaya konmasıdır. Bu noktada ekonomik faaliyetlerin birer göstergesi olarak kemik, bitkisel kalıntılar veya taş aletlerin niteliği önem kazanmaktadır.

Mezopotamya'nın kültürel gelişimi, büyük ölçüde üretim biçimlerinin yahut ekonomik sistemlerin tarihi olarak sunulabilir. Neolitik ile birlikte, insanın hayatta kalma stratejilerini daha fazla değişkene bağlayarak ilerlediğini görmekteyiz. Bu dönemde, toplumsal üst yapı ve onu ayakta tutan ekonomik alt yapının devamlılığını mercek altına almakta yarar vardır. Paleolitik toplulukların sürdürdükleri yaşam stratejileri, toplulukta karmaşık bir yapılanmayı lüzumlu kılmaz. Neolitik yaşam tarzında ise karmaşık ve çok katmanlı bir üretim sistemi mevcuttur. Değişmez yasalara bağlıdır; ekim ve hasat sadece belirli zaman aralıklarında yapılabilir; toprak ve iklim asgari şartlara uyuyor olmalıdır; iş gücünün dağılımı ve harekete geçirilmesi Paleolitik topluluklara göre çok daha karmaşık örgütlenme gerektirebilir. Neolitiğin hayatta kalmayı emniyete aldığı söylenebilir; ancak neticede bu emniyet insanları daha bağımlı hale getirirken, sosyal yapıyı da esneklikten uzaklaştırmış olmalıdır.

2. Dünya Savaşı sonrasındaki yaklaşımlar, tarım ve hayvancılığın ortaya çıkmasını doğrusal bir neden ve sonuçlar dizisi içinde değerlendirmiştir: Buzul çağı sonrasında değişen doğal koşullara adapte olmaya çalışan insan, bunları yeni bir hayatta kalma stratejisi olarak geliştirmiştir (Childe, 2006, s. 46-53). Konuyu sadece doğanın dayatmasına karşı yeni bir strateji gerekliliğine indirgeyen bu modeller her ne kadar postprosesualist eleştirilerin hedefi olsa da, tarımsal hayatın bildiğimiz biçiminin ortaya çıkışı, birbiri ile çok yönlü ilişki içerisindeki, çok sayıdaki etkenin dahil olduğu karmaşık bir süreçler bütünüdür (Diamond, 2005, s. 104-113).

Arkeolojik araştırmalarda seramik ya da başka ürünlerin üretim aşamaları hakkında doğrudan buluntulara ulaşmak mümkündür. Ancak aynı şeyi tarımsal üretim aşamaları için söylemek son derece güçtür. Gerçi hangi kültür bitkilerinin ne zamandan itibaren ortaya çıktığı, ya da hangi hayvanların ne zaman evcilleştirildiği biliniyor; ancak bu tip bir üretim eyleminin, toplumsal düzlemlere etkisini kestirmek, buluntuların kendisini konuşmaktan çok daha zordur. Örneğin hayvanların evcilleştirilmesini başka bir bakış açısından değerlendirdiğimizde, arkeologların faydacılık ilkesinden çok uzaklaşamadıkları söylenebilir. Neredeyse bütün kazı yayınları saptanabilir nesnelerin tanımı ve istatistiki dağılımlarını içermektedir. Ne var ki üretimi gerçekleştiren insan ya da toplulukların kültürel geri planlarına ait değerlendirmeler çoğunlukla bu katalog bilgilerinin arasında kaybolur.

İnsanlığın en uzun aşaması olarak kabul edilen Paleolitik Çağ'da, hayatta kalmak için avcılık ve toplayıcılığın dışında bir seçenek bilinmemekteydi. Bugün halen dünyanın farklı yerlerinde, küçük gruplar halinde ve yerleşik olmayan yaşamlar sürdüren avcı ve toplayıcılar söz konusudur. Buna bağlı olarak gözümüzde canlanan toplumda, yiyecek temini insanların vaktini alan en önemli etkinliktir. Günlük hayatta kullanılan nesneler sadece temel gereksinimleri karşılar. Henüz sosyal tabakalaşmanın varlığına işaret eden bir nesne çeşitliliğinden söz etmek zordur. Bu topluluklar bizim tahayyülümüzdeki zorlu hayat şartlarına rağmen, bugün bizler için birer muamma olan mağara resimlerini bundan neredeyse 25-30 bin yıl önce yapmaya başlamışlardır.

1990'larda Göbeklitepe'nin keşfi uygarlığın gelişimini doğrusal bir çizgide modelleyen yaklaşımları önemli ölçüde revize etmiştir. Şöyle ki, henüz metal teknolojisine sahip olmayan avcı ve toplayıcı topluluklar için son derece

şaşırtıcı nitelikte anıtsallık taşıyan Göbeklitepe, bir tapınım alanı olarak nitelendirilir (Schmidt, 2007). Bu merkezin planlamasından başlayarak oradaki eserlerin yapım sürecinin tamamı, dönem koşulları için karmaşık olarak nitelendirilmeyi hak etmektedir. Çok sayıda katılımcının bir araya gelmesi ile gerçekleşebilecek bir eserin ortaya konulması, o güne kadar "kabile" olarak tanımlanan bu avcı ve toplayıcı kültürlerin, örgütlü bir işbölümünü gerçekleştirdiklerini kanıtlamaktadır. Henüz hiyerarşik toplumsal yapılanmalar için çok erken olsa da, topluluk içinde işbölümü ile şekillenen uzmanlaşmanın var olduğunu düşünmek yerinde olur.

Bu nedenle üzerinden toplumsal gelişimi tanımladığımız örgütlenme ve tabakalaşma gibi olguları, üretim ekonomisinin gelişine bağlamak için çok sağlam dayanaklar olduğu söylenemez. Öte yandan bu yeni yaşam biçiminin, mevcut toplumsal altyapıyı daha karmaşık hale getirdiğini de kabul etmek durumundayız. Günümüz algısı ile bakıldığında Neolitik Çağ bir ilerleme olarak görülür. Ancak yerleşik hayatın getirdiği hijyenik koşullar, tarımın gerektirdiği ağır fiziksel çalışma ve glikoz tüketiminin artmasına bağlanan sağlık sorunlarının ortaya çıkışı dikkate alındığında (Larsen 1995), bu yaklaşım tartışmaya açık bir görünüm sergilemektedir. Bitkilerin ekilip biçilmesi ne bilinçli bir tercih, ne de tam anlamıyla bir keşiftir; sonuçları hesap edilmeksizin yapılan tercihlerin bir yan ürünüdür (Diamond, 2005, s. 105-106).

Arkeoloji literatürü insanın gıda üretmeye başlamasını, yukarıda da işaret edildiği üzere yeni koşullara ayak uydurmak için geliştirilen bir strateji olarak değerlendirme eğilimindedir. Bu yeni koşullar alışıldık şekilde gıda sağlanmasını zorlaştırmaktaydı. Ekonomistlerin ekonomiyi tanımlarken kullandıkları ifade de tam olarak burada yatar: Ekonomi, kıt olan mal ve kaynakların idaresi çerçevesinde şekillenen bir kavramdır (Menger, 1968). Bu perspektiften bakınca insanın avcılık ve toplayıcılık döneminde av hayvanlarında ya da bitkisel gıdalarda ortaya çıkan kıtlıklara karşı, kaynak idaresinden söz etmek mümkün değildir. Zira insanın doğaya bu tür bir müdahalesi söz konusu değildir. Ne zaman ki insan hayvanların peşinden koşmak yerine, onları gerektiğinde tüketmek için beslemeye başlamıştır, o zaman hem bir kaynak idaresinden, hem de doğal olana müdahaleden söz edebiliriz. Böylece tarım ve hayvancılığın; yani doğrudan kaynakların idare edildiği bir yaşam biçiminin ortaya çıkışı ile birlikte bir ekonomik hayattan söz etmek mümkündür.

Erken Neolitik yerleşimlerinin ortak özelliği, beslenmenin ağırlıklı olarak av hayvanları ve toplanan bitkilere bağımlı olmasıdır. Yerleşim içinde bulunan hayvansal ve bitkisel kalıntılar pek çok buluntu yeri için bu durumu doğrulamıştır. Ancak Neolitiğin daha gelişkin aşaması olan Çanak-Çömlekli Neolitik'te, artık kesin bir şekilde tarımsal üretim ve hayvancılığın hayatta kalmaya yönelik temel etkinlik olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönem aynı zamanda Neolitik yaşam tarzının adeta bir patlama yaparak farklı bölgelere yayılması ile de dikkat çeker. Batı Anadolu'da herhangi bir ön süreç ya da deneysel aşama yaşanmaksızın tarımsal üretime ve hayvancılığa geçilmiş olması, bu bilginin gelişmiş biçimi ile bu bölgelere transfer edildiği izlenimini vermektedir. Öte yandan tarım ve hayvancılığın ilk olarak ortaya çıktığı bölgelerde yerleşik hayatın, Çanak-Çömlekli ve Çanak-Çömleksiz Neolitik arasındaki geçişte önemli ölçüde gerilemiş olması da cevap bekleyen sorulardan birisidir.

Üretime geçilen bu erken dönemdeki yaşayış için belirleyici bir tanım yapmak gerekirse, kendi kendine yeten ekonomiler olmasının altı çizilmelidir. Obsidyen temini bir tarafa bırakıldığında, bunların tamamen kendi içlerine dönük üretim birimlerinden oluşan kapalı sistemler olduğunu kabul etmeliyiz. Bu tanımı yapmayı mümkün kılan ölçütler arasında öne çıkan unsurlar şunlardır:

1- Üretim fazlasına işaret eden büyük depoların olmayışı,

2- Günlük hayatta kullanılan nesnelerin yerelliği,

3- Sosyal statü farklılıklarına işaret eden yapı ve diğer bulguların belirsizliği.

Bu üç kriter geçim ekonomisinin tanımlanmasını mümkün kılar. Bu sistemle yaşayan topluluklarda her hane kendisi için üreten bir birimdir. Hane temelli üretim biçimi olarak nitelendirilebilen bu sistem, Neolitik Çağ'ın uzun bir kısmında etkili olan üretim biçimidir. Bu bağlamda bir haneden söz ederken hangi ölçütler aranmalıdır? Bernbeck (1994, s. 28-29) bu sosyal birimin tanımını üç koşula bağlar: Bunlardan ilki ortak mekanda bir arada ikamet edilmesidir. İkincisi burada üretim süreci çerçevesinde bir işbölümü olmasıdır. Son olarak ise, sosyal normların kuşaktan kuşağa aktarıldığı hücreler (Zelle der sozialen Reproduktion) olmaları, hanelerin ayırıcı özelliklerindendir. Ancak üretim bağlamında bir hanede, üretim ile tüketiminin birbirine denk olması, haneye dayalı üretim biçiminin en temel özelliğidir. Daha farklı bir ifade ile, hane üzerinden tanımlanan üretim birimi,

tüketim birimiyle özdeştir. Bu üretim biçimi, bu hali ile, bugün dahi yeryüzünde karşımıza çıkmaktadır.

Haneye dayalı üretim sisteminde yaşayan topluluklar sosyal ve ekonomik bakımdan da kimi uygulamaları ile dikkat çekerler. Ticaret ilişkileri ele alındığında özellikle Erken Neolitik'ten beri dikkat çeken uzak bölgeler ile ticaret, ilk bakışta sanıldığı gibi gelişkin bir ağ üzerinden gerçekleştirilmemektedir. Tarıma geçişte gelişkin aşama olan Çanak-Çömlekli Neolitik'te Ortadoğu'daki ortalama yerleşim büyüklüklerinin bir hektarı geçmediği gibi, etnografik araştırmalar ışığında, bu tip toplulukların üreme devamlılığı için dış evliliklere yönelme eğiliminde olduğu gözlenmiştir (Bernbeck, 1994, s. 39; 41).

Bölgedeki Geç Neolitik Çağ'ı temsil eden Hassuna Kültürü'nde konutlar, Yarımtepe örneğinde de (Merpert ve Munchaev 1987) görülebileceği gibi, iki-üç odadan oluşan yapılardır (RESİM 2). Ancak ilginç olan şey bu mekânların hiç birinde günlük hayata yönelik faaliyetlere işaret eden kalıntılara rastlanmamış olmasıdır (Bernbeck, 1994, s. 238-243); bu tip faaliyetlerin yürütülmesi için gereken düzenlemeler ortak dış mekânlarda bulunmaktadır. Ortak kullanıma ve tüketime işaret eden bir diğer bulgu ise birden fazla aile için olduğu anlaşılan tahıl depo yapılarıdır.

Haneye dayalı üretim sistemi Neolitik Çağ'ın sonlarından itibaren dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Bu dönüşüm Halaf Kültürü'nde kendisini gösterir. Bu dönüşümde artık üretim birimi ve tüketim birimi arasındaki denklik ortadan kalkmaya başlamıştır. Yerleşim dağılımlarındaki değişim ilk dikkat çeken unsurlardan birisidir. Geç Neolitik'in en iyi incelendiği bölgelerden birisi olan Suriye'de yapılan araştırmalar, farklı tipte yerleşimleri ortaya koymuştur (Akkermans ve Schwarz, 2004, s. 158-159): Yerleşimler, Batı Suriye'den başlayıp, Güneydoğu Anadolu ve Zagros kenarlarına uzanan geniş bir bölgede, tepelik alanların kıyısındaki açık düzlükler ve vadi tabanlarında konumlanmaktadır. Fırat Havzası'nda az sıklıkta yerleşimle karşılaşılır. Ancak Yukarı Habur ve Balih gibi Kuzey Suriye'nin başka bölgelerinde, bu döneme ait yerleşim sayısı önceki dönemlerle karşılaştırıldığında büyük bir sıçrama göstermektedir. Yerleşimler tarım için uygun yağışı alan bölgelerde, fakat suya yakın yerlerde konumlanmaktadır. Ayrıca daha önce yerleşimin görülmediği kimi alanlarda yeni yerleşimlerin de kurulduğu anlaşılmaktadır. Benzer durum bu kültürün yayıldığı Anadolu ve Mezopotamya'da da mevcuttur. Bazı bölgelerde 10-15 hektar gibi büyüklüklerde yerleşimler

bulunmaktadır. Ancak Halaf yerleşimlerinin çoğunun büyüklüğü 0,1-1 hektar arasında değişmektedir. Bu tip yerleşimlerdeki kültür tabakalarının dolgu kalınlığı bir yahut iki metreden fazla değildir. Bu durumda bunların sezonluk ya da kısa ömürlü yerleşim birimleri oldukları akla gelmektedir (Akkermans ve Schwarz, 2003, s. 103-109). Yakından incelendiğinde küçük yerleşimlerin avcılık üzerinde uzmanlaştığı, büyük yerleşimlerin ise yukarda değinilen şekilde tarıma dayalı bir geçim ekonomisine sahip oldukları görülür. Bundan yola çıkarak Halaf topluluklarında iki farklı grubun var olduğunu söylemek mümkün görünmektedir (Bernbeck, 1995, s. 38-39). Bu gruplaşma bir bakıma karmaşık toplumsal yapıların ilk adımları olsa gerektir.

Halaf yerleşimlerinin çeşitlilik, nitelik ve bunlara bağlı olarak toplumsal yapıları hakkında kimi yorumlar mevcuttur. Örneğin sadece mevsimlik konaklama için kullanıldığı düşünülen yerleşim birimlerinin varlığı, göçebelik olasılığını ortaya koymaktadır (Akkermanns ve Duistermaat, 1996). Bu tarz yerleşimlerin ortaya çıkışı ile ilgili diğer bir incelemeye göre, merkez (focal site) olarak nitelendirilen yerleşimlerdeki toplulukların, zamanla çevrede uydu yerleşimler oluşturdukları ve bunlar arasından bazılarının zamanla uydu olmaktan çıkıp, birer merkez yerleşim haline geldikleri şeklinde görüşler de mevcuttur (Bernbeck 2012, s. 56-57).

Buna benzer bir durum, her ne kadar kronolojik olarak tam bir örtüşme göstermese de, benzer bir sosyo-ekonomik gelişime işaret eden Ilıpınar'da görülür. Ilıpınar vb bir yerleşim yeri olarak değil bir kamp alanı olarak nitelendirilmektedir (Roodenberg, 2012, s. 231-233). Aslında bir "uydu" yerleşim olduğu düşünülmektedir (Roodenberg, 2012, s. 231). Ancak bu aşama için yakınlarda bir ana merkezin halen bulunmamış olması, iyi araştırılmış olan Yukarı Mezopotamya için vardığımız yargının bir benzerine Kuzeybatı Anadolu için varmamızı güçleştirmektedir.

Yerleşim biçimlerindeki çeşitlenme ve mimarideki kimi hususlar göçebeliğe yahut yarı göçebe toplulukların varlığına işaret etmektedir. Bu durumda tarım ile eş zamanlı olarak ortaya çıkan besiciliğin, belli bir topluluğun uzmanlık alanı haline geldiği söylenebilir. Bu bağlamda kırsal göçebelik kavramını sosyal boyutu ile birlikte değerlendirdiğimizde, şu hususlar dikkat çeker (Khazanov, 1994, s. 16): Bu, her şeyden önce bir ekonomik faaliyet biçimi olup, tüm yıl boyunca, kapalı alanlar kullanılmaksızın sürülerin otlaklarda tutulmasını gerektirir. Ayrıca kırsal göçebe bir topluluk belirli otlak alanları içerisinde dönemsel hareketlilik içinde yaşamalıdır. Bu yer

değiştirme hareketine topluluğun tamamı ya da büyük bölümü katılıyor olmalıdır. Bu şekilde göçlerden daha farklı bir hareket söz konusudur. Son kriter olarak, pazar ekonomisinin taleplerine göre değil, tamamen geçim temelinde şekillenen bir üretim biçimi olması gerektiğini belirten Khazanov, daha sonra bu kriterlere iki tane daha ekler (Khazanov, 2009, s. 120): Kırsal göçebelerin toplumsal örgütlenmeleri akrabalık temeline dayanmakta olup, Avrasya ve Ortadoğu örneklerinde, gerçek veya kurgusal soy ağaçları ile segmenter sistemleri de içermektedir. Son olarak kırsal göçebelik, mobil yaşam tarzı, sosyo-politik özellikler ve diğer faktörlerle ilişkili bazı kültürel özellikleri ifade eder. Kırsal göçebelikle yaşayan toplulukların hiyerarşik örgütlendikleri ve savaşçı niteliklere sahip oldukları konusu özellikle Kalkolitik Çağ sonlarından itibaren Avrupa'da araştırılan örneklerle ortaya konmuştur. Bu durumun en önemli nedeni bu üretim biçiminin ortaya çıkardığı zenginliğin; yani hayvan sürülerinin saldırıya açık olup kolayca çalınabilmesidir ki, böylece erkek merkezli sosyal organizasyonların ortaya çıkışı kolaylaşmış olmalıdır (Anthony, 2007, s. 137-138).

Nesneler sosyal yapıdaki değişikliklere işaret edebilir. Örneğin mühür kullanımındaki artış her ne kadar öncelikle mülkiyet kavramını düşündürse de, aslında yerel güçlerin doğuşunun da habercisidir. Şöyle ki, mühür kullanımına paralel olarak depolama amaçlı yapıların yayılması üretim artışını gösteren bir diğer veridir. Elbette tarımcı topluluklar her zaman kış için ürünlerini depolamaktaydılar, ancak bu amaçla oluşturulan mekanların büyümesi bu dönemde artı ürün elde etmeye yönelik bir çaba olduğuna da işaret eder. Söz konusu yerel güçler, özellikle toplanan ürünlerin yeniden dağıtılmasında rol oynamaktaydılar. Haneye dayalı ekonomik sistemin haraca dayalı sisteme dönüşmesi tam olarak da bununla ilgilidir. Bu bağlamda Halaf yerleşimlerinde bireysel kullanım ile ilişkilendirilebilecek mekanları ayırt etmenin zorluğu da (Frangipane, 2007, s. 156-157), bu toplumsal düzenin maddi kültürdeki dışavurumudur.

Bu dönemdeki bir diğer dikkat çekici değişiklik olan seramik üretimi de bu bağlamda ele alınması gereken bir veri grubudur. Halaf seramiği boya bezemeli bir seramik çeşidi olarak dikkat çekmektedir. Ancak Kalkolitik Çağ, Ön Asya'nın sadece bu bölgesinde değil, aynı zamanda başka bölgelerinde de bezemeli seramik üretiminin bir artış gösterdiği dönemdir. Birbirinden son derece uzak olan bölgelerde neredeyse eş zamanlı olarak böyle bir beğeni gelişmesi bir tesadüften daha fazlası olmalıdır. Ürünün göze hitap eden yanının geliştirilmesi, o ürünü belli bir prestij nesnesi haline getirmesi

beklenebilir. Bu aynı zamanda imalatta daha fazla zaman ve emek harcanması anlamına gelmektedir ki, hiç kuşkusuz bu da ürüne işlevin önüne geçen bir artı değer kazandırır.

Bunu takip eden Samarra Kültürü'nde durumun daha farklı olduğu görülür (Bernbeck, 1994, s. 240-247); Konutlar yemek hazırlama gibi gündelik hayata yönelik etkinliklerin yapıldığı mekânlardır. Tell es Sawan örneğinde görüldüğü gibi, ortak mekan olarak nitelendirilebilecek alanlar çok değildir; iç mekanlar daha özenli bir görünüm sergiler (RESİM 3). Ayrıca yerleşimlerin korunmalı olması da bir diğer dikkat çeken husustur. Bu durum Mezopotamya'nın daha güneyde kalan bu bölgesinde değişen üretim koşulları (daha büyük aileler) ve araçları (sulama) ile ilgilidir (Bernbeck, 1994, s. 246).

Samarra Kültürü'nde savunma, Halaf/Hassuna kültürlerinde ise tahıl depo yapılarının "kamusal" nitelik taşıdığı görülür. Buradan yola çıkarak iki farklı kültürün risk yönetimleri hakkında kimi fikirler yürütmek mümkündür. Bernbeck'e göre haneye dayalı üretim biçimlerinde, üretim birimleri ayrıca fazla üretim yapmaya zorlanmamakla birlikte, beklenmeyen durumlara karşı tedbiren bir miktar fazla ürün depolamaya devam eder. Bunların bir kısmının kolektif depolarda saklanması, topluluk içinde çıkabilecek anlaşmazlıklardan kaçınmanın bir yolu olabilir (Bernbeck, 1994, s. 246). Her evin ekonomik olarak bağımsız göründüğü Samarra topluluklarında ise yukarıda da işaret edildiği gibi, üretim araç ve koşullarındaki iyileşme, olağan riskleri en aza indirmiş, böylece ürün fazlasının paylaşımını düzenleyen sosyal mekanizmalar ortadan kalkmıştı. Öte yandan üretim fazlasındaki artış ve bunun saldırılara neden oluşturması dolayısıyla, ortak büyük depo fikrinden uzaklaşılmış, buna karşın ortak savunma stratejisi olarak savunma sistemlerinin inşası önem kazanmıştır (Benbeck, 1994, s. 246-247).

Doğal koşullar da bu gözleme dahil edildiğinde, sulamalı tarımdan başka seçeneğin olmadığı Samarra Kültürü yayılım bölgesinde, tarımsal faaliyetler hiç kuşkusuz çok daha karmaşık bir çalışma sürecini zorunlu kılmaktaydı. Buna karşın yağmura bağımlı olarak tarım yapılan kuzey bölgelerinde tarım ve hayvancılığın daha fazla riskle karşı karşıya olması, yaşamı sürdürmeye yönelik stratejilerin daha esnek yapılanmalarını gerektirmiş olmalıdır. Bu durumda bir topluluk içinde dinsel, kültürel yahut etnik vb. nitelikte çok çeşitli mekanizmalar olması beklenir. Ancak bu mekanizmaların işleyişinin gerek üretim süreçlerinde, gerekse bu süreçler içerisinde ortaya çıkan

sorunların çözümünde oynadığı rolleri kavramak, bu toplumların yapısını anlamazı kolaylaştıracaktır.

Üretim süreçlerini etkileyen koşullar bellidir. İklimsel salınımlar bu koşullar arasında ilk akla gelen unsurdur. Bunun kadar önemli bir diğer etken ise işgücüdür. Örneğin salgın hastalıklar veya deprem gibi doğal felaketlerin etkilediği bir ortamda bir süreklilikten söz edilemez. Bunun dışında kaynakları elde etmek her zaman mümkün olmayabilir. Ancak özellikle etnografik incelemeler ortaya koymuştur ki, bu topluluklar her ne kadar bugünün perspektifi ile ilkel olarak nitelendirilen bir teknolojiye sahip olsalar da, kıtlık zamanları tolere edebilecek sosyal mekanizmalara ve diğer uygulamalara uzak değillerdi (Diamond, 2016; Halstead ve O'Shea, 2004).

Arkeoloji literatürüne "İkincil Ürün Devrimi" olarak geçen sürecin (Sherratt, 1981), kritik ekolojik dengelere sahip Kuzey Suriye/Güneydoğu Anadolu bölgelerinde başlayarak, zamanla Eski Dünya'nın diğer bölgelerine yayılması, bu geri planla beraber okunmalıdır. İkincil ürün kapsamına giren ürünlerin başında, hayvanlardan farklı şekilde yararlanma gelir. Neolitik topluluklar için hayvanlar öncelikli olarak sadece et tüketimi için tutulan canlılar iken, Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik'ten itibaren süt ve olasılıkla başka süt ürünlerinin üretimi, hayatta kalma şansını yahut yaşam kalitesini artıran bir gelişmedir. Şimdiye kadar sütün bilinçli bir şekilde toplandığına dair en erken veriler, Bursa'daki Barcın Höyük'ten gelmektedir (Özbal ve diğ., 2010). Bu yeni ürünün tarım ve hayvancılığın çekirdek bölgesi olan Bereketli Hilal bölgesinden bağımsız olarak geliştiğini düşünmek için yeterli bir veri henüz yoktur. Ancak hayvancılığın genel olarak Ortadoğu'dan Avrupa'ya doğru sıçrayışında, doğal ortamı bu bölge olan hayvanların (koyun ve keçi) rol oynadığı düşünüldüğünde, süt üretiminin tersine bir istikamet izlediğini iddia etmek için ortada bir neden görünmemektedir.

Hayvan gücünden faydalanılması, bu dönemin bir diğer önemli gelişmesidir. Özellikle sabanın çekilmesi, tarımsal üretimde sulama ile birlikte verimliliği artıran teknolojilerden birisidir. Arkeolojik kazılar maalesef bu yeni keşfin ne zaman ortaya çıktığı ile ilgi birincil veri sunamasa da, gerek çeşitli görsel tasvirler, gerekse metinler sayesinde, traktörün prototipi olarak nitelenebilecek bu yeni icadın, Sümerler tarafından İÖ 4. binde bilinmekte olduğu anlaşılmaktadır (Sherratt, 1981, s. 263-264). Dolayısı ile hayvanın tarımda iş gücü olarak kullanılmasını İ.Ö. 5. bine kadar geri götürmek, çok da yanlış olmasa gerektir.

İkincil Ürün kategorisinde dolaylı olarak değerlendirilmesi gereken bir diğer konu, metal teknolojisinde yaşanan gelişmedir. İnsanın doğadaki hammaddeleri kullanması elbette oldukça uzun bir geçmişe sahiptir. Fakat metal bundan önceki doğal kaynakların kullanımından çok daha farklı bir işlenme sürecine sahiptir. Bakırın ve minerallerinin soğuk dövme tekniği ile Erken Neolitik'ten beri kullanıldığı bilinir. Ancak ergitme tekniğinin işin içine girmesi ile birlikte, çok daha karmaşık bir ilişkiler ağı ortaya çıkmıştır. Cevherlerin tanınması, yüksek sıcaklıkta ayrıştırılması, ardından çeşitli formlarda işlenmesi oldukça karmaşık bir üretim zinciridir. Maden kaynakları genellikle dağlık alanlarda bulunan bir zenginliktir. Özellikle büyük miktarda yakıt kullanılarak gerçekleştirilmesi mümkün olan ayrıştırma ve döküm işlemleri düşünüldüğünde, bu kaynakların keşfinden kullanımına uzanan süreç içerisinde çok katılımcının yer aldığı bir ilişkiler ağı olduğu açıktır. Bu denli zahmetli bir işe kalkışılmasının ardındaki en önemli neden, bu yeni hammaddenin önemli avantajlar sağlıyor olmasıdır. İnsanın madenlerin farkına varması ve bunu kullanması başlangıcı Neolitik Çağ'a kadar indirilen bir süreçtir. Erken Neolitikteki başlangıcından Eski Tunç Çağı ortalarına kadar uzanan zaman dilimi içerisinde bu teknolojinin gelişimi beş aşamada incelenmektedir (Yalçın 2003, s. 538). Bu aşamaların ilk üçünde madencilik, daha çok küçük ölçekteki aile temelli ekonomik birimlerde yerini almış, ancak Geç Kalkolitik'te kazanılan ivmeyle birlikte bölgeler arası ticarette giderek artan bir ağırlık kazanmıştır. Bir diğer husus da madenciliğin toplumsal değişimleri tetikleyen bir teknoloji olup olmadığıdır. Madenin ilerleyen dönemlerde önemli bir rol oynadığı yadsınamaz. Ancak madenciliğin bir kültür oluşturmasından ziyade, bir kültürün madenciliği kendi bünyesinde oluşturması daha kabul edilebilir görünmektedir (de Jesus 1980, s. 105). Bu durum, Yalçın'ın yukarıda değinilen görüşleri ile de örtüşür. Nitekim bölgeler arası ilişkilerde metalin bir ticari nesne haline gelmesi ancak Geç Kalkolitik Çağ'da mümkün olmuştur. Fakat bunun en önemli nedeni, Güney Mezopotamya'daki müreffeh toplumların hammadde ihtiyaçlarıdır. Bu bağlamda Mezopotamya'daki refahın esasen tarım kaynaklı olduğu; bu refah sayesinde bölgenin kendi kültürü içerisinde belli bir metal geleneği geliştirdiği anlaşılmaktadır.

Kalkolitik Çağ ekonomisindeki bu faaliyet çeşitliliği özellikle Mezopotamya'nın kuzeyinde kendini belli eder. Bu alanın ekolojik bakımdan kritik bir bölge olduğu açıktır. Yıllık 200 mm'lik yağış ortalaması sulamasız tarım için gerekli olan alt sınırdır. İklim salınımlarının etkileri bu bölgelerin

tarımı için çok daha ağır sonuçları beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla burada yaşayan toplulukların alternatif strateji arayışları içerisinde yeni keşifler yapmaya yönelmeleri, yahut riskleri en aza indirmek adına ürün çeşitlendirmelerine gitmeleri, ikincil ürün devrimini tetiklemiş olmalıdır. Servet ve mülk kavramının geniş içerikler sergilemesi ile birlikte karmaşık sosyal sistemlere geçiş süreci hızlanmış olmalıdır.

Anadolu'da bu zaman aralığının nasıl yaşandığı sorusuna gelince, ikincil ürüne dayalı üretim ekonomisinin en önemli iki unsuru için Anadolu'nun ideal koşullara sahip olduğu görülür. Ancak Neolitik ve Kalkolitik Çağlar arasındaki ayırıcı ölçüt sadece bakır olarak alındığında, esasen Anadolu genelinde büyük bir değişimden söz etmek zordur (Sagona ve Zimanski, 2009, s. 124). Bununla birlikte, İÖ 6000 ve 5500 arasında tarihlendirilen Erken Kalkolitik'te -Mezopotamya'da da görüldüğü gibi bezemeli seramik geleneğinin yayılması dikkat çeker. Bu dönemde özellikle tarımsal yaşamın oturması ile ulaşılan refahın, bu refahın uzağında yaşayan ve henüz yerleşik hayata geçmemiş toplulukların hedefinde olduğu düşünülmektedir (Duru, 2008, s. 8).

Ancak kültürdeki büyük değişim daha çok Orta Kalkolitik Çağ'da, yani İÖ 5500'lerden itibaren girilmiş olan dönemdedir. Bu değişim özellikle ekonomik düzlemde görülmektedir. Hayvancılığa bağlı bir refah ve servet tanımı bu dönemde Anadolu için yapılabilmektedir (Arbuckle, 2012). Bu durum Anadolu'daki karmaşık toplumların ortaya çıkma süreci açısından dikkate alınması gereken bir durumdur. Kalkolitik, sergilediği bu ekonomik çeşitlilikle birlikte, kentsel toplumların ortaya çıkışına uzanan yolun açıldığı dönemdir. Kentsel toplumların en erken örnekleri ile karşılaştığımız Güney Mezopotamya ile Anadolu'daki kentleşme süreçlerindeki temel fark ekonomik yapıdan kaynaklanmaktadır.

Childe, insanları karmaşık sosyal sistemler kurmaya iten şeyin, yaşadıkları ortamın meydan okuyuşlarına ancak topluca ve organize olarak karşılık verebileceklerini savunur (Childe, 1951, s. 87-91). Buna gerekçe olarak, aslında adı geçen alanların yaşam için çok da ideal alanlar olmadıklarını savunur. Fakat günümüzde büyük merkezlerin ortaya çıkışını kaçınılmaz yapan nedenler üzerinde üç ayrı yaklaşımdan söz edilir. Bunların her biri kentlerin öne çıkan özelliklerinden birini vurgulamaktadır (Van de Mieroop, 1997, s. 24): Bunlardan ilki, törensel gerekçelerin insanları büyük merkezler oluşturmaya ittiğidir. Erken dönem Mezopotamya kentlerinde tapınağın

oynadığı merkezi rol, bu gerekçeyi destekler niteliktedir. İkinci yaklaşıma göre ticari nedenler, yani mal ve hizmet değişiminin gerçekleştiği merkezlerde kentleşmeye doğru bir gelişim başlamıştır. Son olarak "redistribution", yani ticari malların yeniden dağıtımının düzenlendiği merkezler bu gelişimin çekirdeğini oluşturmuştur.

Anadolu'da yerleşim gelişimine göz atacak olursak, burada büyük olarak kabul gören yerleşimlerin, bölgeden bölgeye farklılıklar göstermekte olduğu anlaşılır. Ancak en büyük Anadolu yerleşimleri dahi, Mezopotamya ölçeğindeki büyük merkezlerin yanında oldukça küçük kaçmaktadır (Çevik, 2007, s. 136, fig. 5). Bu fark, sulamalı tarımın Mezopotamya ve kısmen Güneydoğu Anadolu'da yaygın olarak kullanılması ile ilişkili olabilir. Risk unsurunu bu denli azaltmayı başaran merkezlerde nüfus artışı, buna bağlı olarak da yerleşimlerin büyümesi olağan bir gelişimdir. Nitekim henüz kentleşmenin başlamadığı, sulamanın ise gelişme aşamasında olduğu Erken ve Orta Kalkolitik'te yerleşim dağılımları, konumları ve büyüklükleri, daha fazla risk altında yaşamakta olan toplumlara işaret etmektedir. Anadolu'da ise Mezopotamya'daki gibi bir üretim zenginliğine ulaşmayı engelleyen doğal koşullar söz konusudur. Yukarıda da işaret edildiği üzere 200 mm'den fazla yıllık yağış alan bu bölgede sulamalı tarıma geçmek bir zaruret değildir. Ayrıca Anadolu'da tarımsal üretime uygun, örneğin Mezopotamya ve Mısır'daki gibi açık düzlükler yoktur. Bugün dahi Anadolu'nun toplam tarım toprağının aslında çok da fazla olmadığı bilinmektedir. Bundan başka, Anadolu akarsularının sulamacılığa elverişli olup olmadığı da tartışmalıdır. Genel olarak Türkiye nehirleri toprak getiren değil, toprak götüren nehirlerdir. Kıyılardaki delta ovaları ise Mısır ya da Mezopotamya düzlükleri ile karşılaştırılabilecek örnekler değildir. Dağlık bir bölge olması itibarı ile akarsu yatakları çoğunlukla oydukları vadilerden daha aşağıda akarlar ve o günün teknolojik imkanları düşünüldüğünde, irtifa farkı sulamanın bir seçenek olmasını engeller. Son olarak yaz ve kış mevsimleri arasındaki yağış ve sıcaklık farklarının burada Mezopotamya'daki gibi yılda bir kaç defa ürün almayı mümkün kılmadığı da açıktır.

Yağmura bağlı tarımda iklim salınımlarının tüm bir yıl için beklenen hasatı nasıl etkileyeceği de buna eklendiğinde, Anadolu topluluklarının neden küçük yerleşimlerde kaldığı anlaşılabilir. Kuzey Suriye'deki topluluklar zamanla daha stabil koşullarda zenginleşmeye başlarken, Anadolulular küçük yerleşimlerde kalmayı sürdürmüşler ve olasılıkla ekonomik sistemlerinin sürdürülebilirliğini, esnek stratejilerle uzun süre

korumuşlardır. Ancak Anadolu daima çevre bölgelerle iletişim halinde olmuştur. Bu bağlamda Anadolu, Geç Kalkolitik Çağ ile birlikte Mezopotamya'da ortaya çıkan kentsel toplum ve ekonominin hammadde ihtiyaçlarına cevap veren birkaç bölgeden birisidir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki baraj havzalarında 1970'li yıllardan beri yapılmış olan çalışmaların ortaya koyduğu tabloda bu ilişkiler açık bir şekilde görülmektedir.

Bu kültürel temasa rağmen, Mezopotamya örneğindeki yerleşim anlayışı Anadolu'nun kuzey bölgelerine girmemiştir. Bunun en önemli nedeni, Anadolulu topluluklarının büyük üretim merkezleri haline gelmemiş olmasıdır. Önemli olarak nitelendirilen yerleşimler birer feodal merkezden fazlası değildir. Ancak bu feodal merkezler, bir şekilde döneminin dünya sistemine (Algaze, 1993) coğrafi konumlarına göre, doğrudan ya da belki çok dolaylı olarak eklemlenmiş bulunuyorlardı. Bu merkezlerde bulunan şeflikler bir şekilde uzaklardaki refah toplumunun etkilerine açıktılar. Her ne kadar Anadolu'daki Kalkolitik Çağ ticaret sistemleri hakkında çok şey söylemek mümkün olmasa da, bunu takip eden Eski Tunç Çağı'nın ortalarından itibaren, İç Anadolu'yu bir uçtan diğer uca geçerek Ege ve Suriye'yi birbirine bağlayan bir kervan yolunun varlığını ortaya koyan veriler mevcuttur (Efe, 2007). Çok daha gelişkin bir ekonomik altyapı ve ticari sistemin mevcut olduğu Eski Tunç Çağı, Anadolu'nun pek çok bölgesinde herhangi bir keskin bir farklılık olmaksızın, yerli Geç Kalkolitik üzerinde gelişmiştir. Aynı zamanda Anadolu'da devletleşme sürecinin de işlemeye başladığı bir dönem olan Tunç Çağı'nın sosyal ve ekonomik yapısının Kalkolitik Çağ temelleri üzerinde kurulduğunu kabul etmek gerekir.

**RESİMLER**

**Resim 1:** Bernbeck (1994: 19; Abb.2) temel alınmıştır.

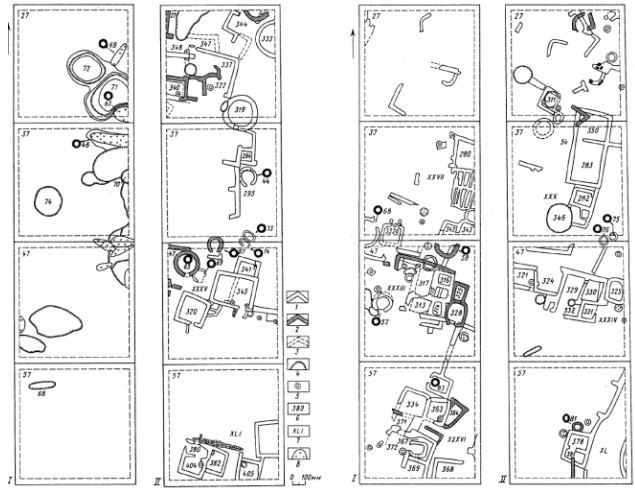

**Resim 2:** Yarımtepe I : A Erken tabakalar; B tabaka 10 ve 11 (Merpert ve Munchaev 1987: 5, fig.2;3

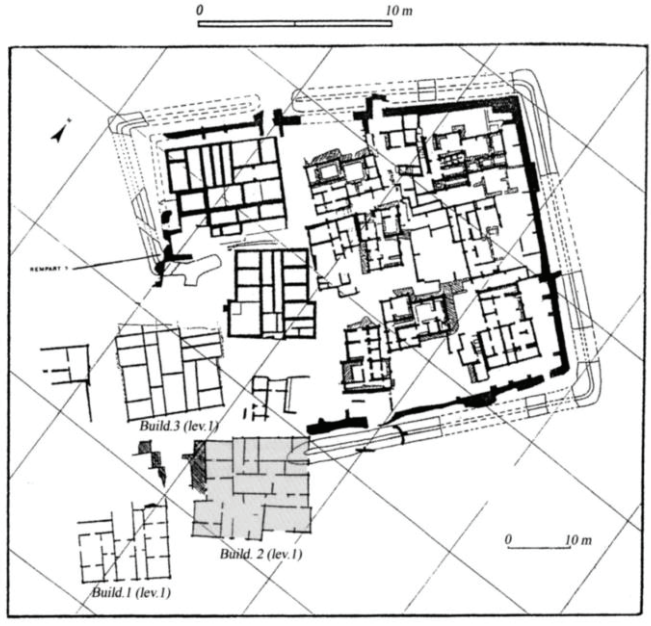


**Resim 3:** Yarımtepe I : A Erken tabakalar; B tabaka 10 ve 11 (Merpert ve Munchaev 1987: 5, fig.2;3)

## KAYNAKÇA

AKKERMANS, P.M.M.G., DUISTERMAAT, K. (1996), Of storage and nomads (with comments) R. Bernbeck, S. Cleuziou, M. Frangipane, A. Le Brun, H.J. Nissen, H.T. Wright, Paléorient 22(2), 14-44.

AKKERMANS, P.M.M.G., SCHWARZ, G. (2003), The Archaeology of Syria, Cambridge: Cambridge University Press.

ALGAZE, G. (1993), The Uruk World System, Chicago/ London: The University of Chicago Press.

ANTHONY, D.W. (2007), The horse, the wheel and the language: How the Bronze-age riders from the Eurasian steppes shaped the modern World, Princeton: Princeton University Press.

ARBUCKLE, B.S. (2012), Animals and inequality in Chalcolithic central Anatolia, Journal of Anthropological Archaeology 31: 302-313.

BERNBECK, R. (1994), Die Auflösung der häuslichen Produktionsweise, Das Beispiel Mesopotamiens, Berlin: Dietrich Reimer Verlag.

BERNBECK, R. (1995), Dörfliche Kulturen des keramischen Neolithikums in Nord- und Mittelmesopotamien: Vielfalt der Kooperationsformen, Ed. K. Bartl, R. Bernbeck, M. Heinz Zwischen Euphrat und Indus. Aktuelle Forschungsprobleme in der Vorderasiatischen Archäologie. Hildesheim: Georg Olms, 28-43.

BERNBECK, R. (2012), Multisited and modular sites in the Halaf tradition, Ed. O.P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P.M.M.G. Akkermans, J. Rogasch, Interpreting the late Neolithic of Upper Mesopotamia. Turnhout: Brepols, 51-61.

CHILDE, G.V. (1958), Man makes himself, Newyork: The New American Library of World Literature.

ÇEVİK, Ö. (2007), The emergence of different social systems in Early Bronze Age Anatolia, urbanisation versus centralization, Anatolian Studies 57, 131-140.

DE JESUS, P.S. (1980), The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia, British Archaeological Reports: Oxford.

DIAMOND, J. (2005), Guns, germs and steel. A short history of everybody, London: Vintage Books.

DIAMOND, J. (2016), Düne Kadar Dünya: Eski Toplumlardan Ne Öğrenebiliriz? İstanbul: Akılçelen.

DURU, R. (2008), MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur-Antalya Bölgesinin Altıbin Yılı. İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

EFE, T. (2007), The theories of the 'Great Caravan Route' between Cilicia and Troy the Early Bronze age period III in inland western Anatolia, Anatolian Studies 57, 47-64.

FRANGIPANE, M. (2007), Different types of egalitarian societies and the development of inequality in Early Mesopotamia, World Archaeology 39 (2), 151-176.

HALSTEAD, P. O'SHEA, J. (2004), Bad year economics: Cultural responses to risk and uncertainty, Cambridge: Cambridge University Press.

LARSEN, C.S. (1995), Biological Changes in Human Populations, Annual Review Anthropology 24, 185-213.

KHAZANOV, A.M. (1994), Nomads and the outside world, Madison: University of Wisconsin.

KHAZANOV, A.M. (2009), Specific characteristics of Chalcolithic and Bronze age pastoralism in the Near East, Ed. J. Szuchman, Nomads, tribes, and the state in Ancient Near East. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 119-127.

MENGER, C. (1968), Gesammelte Werke, Grundsätze der Volkswirtschaftslehre (1871)

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.463646

# HİTİT HUKUKİ METİNLERİNDE ATAERKİLLİK VE ANAERKİLLİK IŞIĞINDA VERASET

*Arif KUMAŞ*[*]

***Atıf/©:*** *Kumaş, Arif (2018). Hitit Hukuki Metinlerinde Ataerkillik Ve Anaerkillik Işığında Veraset, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1497-1510*

***Özet:*** *Anadolu'nun ilk merkezi siyasi devletini kuran Hititler, askerî, siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda olduğu gibi hukuk alanında da özenli bir kurumsallaşmaya gitmiş, "Eski Devlet" zamanından itibaren muhtelif konularda kanun hükümleri hazırlayıp kayıt altına almıştır. Bunlar, devletin işleyişiyle ilgili ferman, vasiyetname, talimatname ve 200 maddeden oluşan ve tarım, üretim, ceza hukuku ve aile hukuku gibi birçok alanda hükümler içeren Hitit kanunudur. Kanun niteliğindeki hükümlerde aile hukuku, evlenme, boşanma, içgüveyilik, evlatlık alma gibi konuların yanı sıra veraset hususunda da bilgiler bulunmaktadır. Hitit hukuki metinlerinde veraset meselesi ataerkil aile yapısı temelinde ortaya çıkmıştır. Nitekim I. Hattušili, Hitit tahtı için kız kardeşi Haštayar'ın oğlu Huzziya'yı veliahtlıktan azledip yerine I. Muršili'yi veliaht tayin ettiğini vasiyet etmiştir. Telipinu Fermanı'nda kraliyet ailesinin veraset sırası düzenlenirken kralın hiç oğlu yoksa en büyük*

*Makale Geliş Tarihi: 25.09.2018/ Makale Kabul Tarihi: 09.* 10.2018
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*

[*] Ögr. Gör. Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Otel Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, arifkumas@hitit.edu.tr

*kızının kocasının kral yapılması ve Hitit kanununun bazı maddelerinde erkekler kadınlardan daha önceliklidir. Bütün bunlar Hititlerde ataerkil toplum yapısının bir neticesidir. Bunun yanında kadınların da "iwaru" denilen çeyizleri vardır ki evlenen kadının yanında kocasının evine götürdüğü bu çeyiz, kadın öldüğünde ardında bırakabileceği mirası, boşanma durumunda ise yanında babasının evine getirebileceği mal varlığıdır. Hitit kanunlarında kadınların erkeklere göre bazı ayrıcalıklarının olması, Hititlerde anaerkil bir aile yapısının bulunduğu görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca bu durum M.Ö. III. Binyılda Anadolu'da var olan yerli anaerkil aile yapısından kalma izler olarak da görülmektedir.*

***Anahtar kelimeler:*** *Hitit, Anadolu, Hukuk, Veraset,*

## *Inheritance In The Light of Patriarchy And Matriarchy In Hittite Texts*

***Citation/©:*** *Kumaş, Arif (2018). Inheritance In The Light of Patriarchy And Matriarchy In Hittite Texts, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1497-1510*

***Abstract:*** *The Hittites who founded the first central political state of Anatolia went to a careful institutionalization in the field of law as well as in military, political, economic and social areas and from the time of "Old State" they prepared and recorded various provisions of the law. These are edicts, wills, instructions related to the functioning of the state and Hittite law which consists of 200 items and contains in many fields provisions such as agriculture, production, criminal law and family law. In the provisions of the law, there are information on family law, marriage, divorce, groom (son-in-law living in his wife's parents' house)*

*adoption as well as inheritance. The issue of inheritance in Hittite law texts emerged on the basis of patriarchal family structure. As a matter of fact, in the Hattušili I bequest, he dismissed his sister Hastayar's son , Huzzia and requested to appoint Mursili I as the crown prince. In Telipinu Edict, while organising the order of inheritance of the royal family; if the king has no son, the husband of the oldest daughter of the king was appointed as the king. In some parts of the Hittite law, men were of more priority than women, and this is a consequence of the patriarchal society in the Hittites. In addition to this, women also have a dowry called "iwaru". The married woman takes this dowry to her husband's house. When the woman dies, the dowry inherits her husband or children. If a woman divorces her bring away dowery to her father's house. The existence of certain privileges of women in Hittite law, compared to men reveals the view that there is a matriarchal family structure in the Hittites. This situation, BC. III. It is seen as the traces of the native matriarchal family structure in Anatolia in the millennium.*

***Keywords:*** *Hittite, Anatolia, Law, İnheritance*

## I. GİRİŞ

Anadolu coğrafyası, eskiçağlardan bugüne birçok topluma, devlete, imparatorluklara ev sahipliği yapmış, medeniyetlerin oluşmasına katkılar sağlamıştır. Hititler, M.Ö. 2. binde Anadolu'da kurulan ilk merkezi siyasi devlet ve Anadolu'nun ilk imparatorluğudur. Anadolu'ya yüzlerce yıl hükmeden Hititler ile M.Ö. 2. Binyıl Anadolu'sunda Hititler Dönemi yaşanmıştır (Reyhan, 2015: 65). Hititlerin böyle uzunca bir dönem Anadolu gibi yerleşime uygun bir coğrafyaya hâkim olmaları, bir devletin ayakta kalabilmek ve ilerleyebilmek için yapması gereken siyasî, ekonomik, askerî ve sosyal kurumlarını, çağlarının gereklerine göre oluşturup, zamana ve

şartlara uygun olarak ve lüzum halinde gerekli reformları yapmış olmalarındandır. Bu reformlar ise hiç kuşkusuz gerek devletin ilerlemesi ve bekası gerekse Hitit halkının devletine olan güveninin tesisi için hukuki bir zemin üzerinde ve detaylı bir şekilde oluşturulmuş olmalıdır.

Çalışmada hukuk alanına gireceğiz ve Hitit hukukunda ataerkillik ve anaerkillik toplum yapısı ışığında veraset meselesini irdeleyeceğiz.

Hukuk, *"toplum halinde yaşayan kişilerin sosyal bakımdan önemli olan eylem ve davranışlarını düzenleyen, ortak toplum hayatının huzur, barış ve güvenlik içerisinde akıp gidebilmesini sağlayan emir ve yasaklardan oluşan sosyal davranış kurallarının tümü"* hukuk kuralları ise *"toplum hâlinde yaşayan kişilerin gerek birbirleriyle, gerek doğrudan doğruya toplumla olan sosyal ilişkilerini düzenleyen ve kendilerine uyulması yaptırım zoruyla sağlanan eylem ve davranış kuralları"* (Akıntürk, Ateş 2017: 3,4) olarak tanımlanmaktadır.

Miras*, "ölen bir kimsenin yakınlarına veya kanunen verilmesi gereken kimse(ler)e bıraktığı mal, mülk ve paradır.";* veraset ise *"varisçilik mirasçılık, mirasta hak sahibi olma"* şeklinde tanımlanmaktadır (Devellioğlu, 2002: 651,1147).

Ataerkillik ise, otoriteyi babanın elinde bulundurduğu aile tipidir. (Aydın, 2014: 62)

Hitit toplum yapısı ataerkil bir nitelik taşımaktadır. Ataerkil aile yapılarında babanın bütün üstünlük hakları öncelikle ailenin en büyük erkek evladına geçmektedir (Kınal, 1962: 152). Hitit hukuki metinlerinde de veraset hakkı düzenlenirken erkeklerin kadınlara göre daha ayrıcalıklı olduğu görülmektedir. Nitekim Telipinu Fermanı'nda krallığın veraset sırası hukuki bir temelde düzenlenirken

tahtın meşru varisi olarak kralın en büyük oğlu gösterilmiştir. Şayet kralın hiç oğlu yoksa kızına içgüveyisi koca alınarak bu kocanın kral yapılması fermanda *"Yalnız öndeki (en büyük erkek) çocuk, prens, kral olsun! Eğer öndeki (bir prens) yok ise, kim ikinci sıradaki oğul ise, kral o olsun! Eğer varis (olacak) bir prens yok ise, hangi kız çocuk öndeki ise, ona bir içgüveyisi alsınlar, o kral olsun!"* (Alp, 2005: 61) ifadeleriyle belirtilmiştir. Fermanda veraset sırası düzenlenirken veraset hakkı hususunda erkeklerin öncelikli olduğu açıktır. Hatta hiç erkek çocuğun olmaması durumunda veraset hakkı kralın kızı vasıtasıyla da olsa yine bir erkeğe geçmektedir.

Yine I. Hattušili'nin vasiyetnamesinden, Eski Devlet zamanında kraldan sonra iktidara kendi oğullarından biri değil kız kardeşinin oğlunun veliaht olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır. I. Hattušili ise kız kardeşi Haştayar'ın oğlu Huzziya'yı veliahtlıktan azlederek yerine Muršili'yi tayin etmiş, bu kararını da meclise, *"İşte Muršili benim oğlum[dur]. On[u tanıyın!] Onu (tahta) oturtun! [Tanrı tarafından onun yüreğine iyilik] verilmiştir. [Tanr]ı ancak ars[lanı] arslanın yerine [koyar. N]e [za]man bir savaş sözü olu[rsa, ya da] bir [isyan sözü ağırlık ka]zanırsa, hizmetkârlarım ve büyükler(im) [0ğluma yardımcı o]lsun!"* (Alp, 2005: 69) ifadeleriyle tebliğ etmiştir. Vasiyetnameden ataerkil toplumlarda olduğu gibi, Hititlerde de babanın iktidar veraset hakkının en büyük erkek çocuğa geçmesi usulü geçerli olmuştur.

Hitit kanununun muhtelif maddelerinde de ataerkil toplum yapısının bir gereği olarak erkeğin miras hususundaki üstünlüğü görülmektedir. Ancak kanun maddelerinde görülen bu üstünlük mülki terekelerin paylaşımındaki ayrıcalıklardan ziyade aile ve çocuklar üzerindeki idare ve tasarruf hakları şeklinde meydana çıkmaktadır.

Hitit kanununun 48. maddesinden babanın çocukları üzerinde mutlak tasarruf hakkı olduğu, icabında onları satabildiği anlaşılmaktadır. Maddede bu durum *"Tımar hizmetiyle yükümlü olan biri, angarya yükümlülüğünü yerine getirsin. Tımar hizmetiyle yükümlü olan birisiyle hiç kimse ticaret yapmasın. Oğlunu, tarlasını üzüm bağlarını hiç kimse satın almasın. Kim tımar hizmetiyle yükümlü olan biri ile alışveriş yaparsa (onunla yapacağı) ticaretten [vazgeç]sin. Tımar hizmetiyle yükümlü olan biri, (ticaret yaptıysa) ödemesini geri alsın."* (İmparati, 1992: 67,68) ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Kanunnamenin 44 A. maddesinde ise bir kimse ölümüne sebep olduğu birisine tazminat olarak bir çocuğunu vermekle yükümlüdür. Kanun hükmünde *"Eğer herhangi biri bir adamı ateşe it(er)se ve o ölürse, (iten, ölenin ailesine tazminat olarak) bir [ evlatlık çocuk verir]."* (Karauğuz, 2018: 100) denilmektedir.

Yine evlilikte erkeğin kadın ile eşit haklara sahip olmadığı, karı kocanın ayrılması durumunda kadına sadece bir çocuk, kocaya ise diğer çocukların tamamının verildiği görülmektedir. (Alp, 1959: 472 dn. 31)

Hatta Hitit kanununun 197. maddesinde, kadının kocasını aldatması durumunda kocaya, hem karısını hem de onu baştan çıkaran erkeği öldürme hakkı verilmiştir. Bu durumda koca, adam öldürme cezası almamaktadır. Kanun maddesi tercümesinde bu durum, *"Eğer bir adam kadını dağa kaldırmışsa, adam günah işlemiştir, ölsün. Eğer adam (kadını) evde almışsa, kadın günah işlemiştir, kadın ölsün. Koca onları (bu vaziyette) bulursa ve onları öldürürse (onun yaptığı bu eylem) suç değildir."* (Karauğuz, 2018: 100) şeklinde yer bulmaktadır. Bu aldatma hadisesinde kocanın aldatan karısını öldürme hakkının olması açıkça belirtilmesine mukabil, aldatan kocanın karısı

tarafından koca üzerinde herhangi bir yaptırım cezasından bahsedilmemektedir.

Bu bilgilerden Hititlerde ataerkil toplum yapısının bir neticesi olarak aile içinde erkeğin, eş ve çocuklar üzerinde neredeyse sınırsıza yakın bir tasarruf hakkı olduğu aşikârdır. Aile bireyleri babanın, adeta, üzerinde istediği gibi hak sahibi olduğu bir mal mülk konumunda gözükmekte, satabilmekte ve tazminat olarak verebilmektedir.

Babanın aile bireyleri üzerindeki tasarruf hakları böyleyken mülki terekeler açısından bakıldığında Hititlerde veraset[1] konusunda bize bilgi verecek en değerli hukuki belge olan Hitit Kanunu'nda veraset konusunun fazla işlenmediği görülmektedir. Bu durumu devletin mülkler üzerindeki tasarruf hakkında aramak gerekir. Şöyle ki Hitit devleti, siyasi idaresinde merkezi bir yönetim anlayışını benimsemiş müesseselerini de bu anlayışa göre tesis etmiştir. Hitit anlayışına göre ülkenin bütün toprakları ve varlıkları devlete aittir (Ünal, 2005: 144; Dinçol, 1982: 67). Devlet bu varlıklarını belli bedeller karşılığında işletilmek üzere miktarları kişilere göre farklı olmak üzere bazı kişilere bir sistem dahilinde kiraya vermekte, malların mülkiyeti ise kesinlikle şahıslara geçmeyip devlette kalmaktadır (Alp, 1953: 38-45). Devletin bu türden yaptığı tahsisler neticesinde şahısların mülk edinme ihtimalleri nadir haller dışında oldukça sınırlandırılmış olduğundan, mülk edinme ve edinilen mülklerin varislere miras olarak bırakılmaları da çoğunlukla söz konusu olamamaktadır. Kendilerine arazi tahsis edilen kişilerin ölmesi durumunda ise mülkün kullanım hakları son bulmaktadır. Kral böyle bir durumda

[1] Hitit devri öncesinde Anadolu'da yaşayan toplumların anaerkil aile yapılarına rağmen Hititler, babaerkil bir aile yapısına sahip olarak miras babadan oğula geçerdi. Ancak bu miras taşınmaz, mal-mülk değil babanın üstünlük hakları veya çeyiz, muhtelif ev eşyası gibi küçük çapta terekelerdi. Bkz. Kılıç, 2014: 174-176.; Kınal, 1962: 152,153.

boşta kalan mülkün kullanım hakkını isterse ölen kişinin varislerine, isterse başkalarına devrederdi. (Ersoy, Reyhan, 2001: 124, dn.79.) Sadece, kral bağışı olarak verilen araziler, kişilerin özel mülkiyeti sayılmaktaydı ve ancak bu kişiler mülklerini miras olarak bırakabilmekteydi. (Yakar, 2007: 51; Reyhan, 1998: 207.)

Yapılan bu tahsislerin ayrıntılarıyla verildiği kadastro metinlerinde tahsisatlarla ilgili arazinin yeri, büyüklüğü ve kime yapıldığı gibi bilgiler açıkça görülmektedir. *"Haštera köyü yolunun solunda bir tarla. …kadar ölçek ürün verir.* ***Bay*** *Ušalla'ya aittir. Uzunluğu 240, genişliği 63 kulaçtır(?). İkinci(?) uzunluğu 190, genişliği aynı. Auriya Dağı'nda bir tarla. 6 ölçek ürün verir.* ***Bay*** *Papparzina'nındır. ...*" (Ünal, 2007: 71, dn.75.) Metni şahsi mülkiyet yönüyle değerlendirdiğimizde ise, bir şahsa işletilmek üzere tahsis edilmiş arazi sahiplerinin sosyal yapının bir gereği olarak hepsinin erkek olduğu görülmektedir.

Yine tahsisatı yapılan bu arazilerde üretim ataerkil[2] bir aile yapısıyla organize olmuş olan ve *"Çiftlik"* adı verilen tarımsal işletmelerde yapılmaktadır. (Sevinç, 2008: 17.) Bu durum da, Hititlerin ataerkil aile ve toplum yapısına sahip olmasının bir neticesi olarak erkek egemenliğinin her alanda var olduğunun kanıtlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır.

Hitit hukuki metinlerinde erkeklerle kıyaslandığında az da olsa kadınların da bazı hak ve ayrıcalıklarının olduğu da görülmektedir.

[2] Hitit haneleri baba soyu üzerine kurulmuştu ve başında bulunan en yaşlı erkek üye, en büyük otoriteyi teşkil ediyor ve "ev" ekonomisinin getirdiği nimetlerden yararlanıyordu. Evin reisinin bütün ailenin kaderini belirleme, evin geleceğini tayin etme hakkı vardı. Öldüğünde evin/hanenin idaresini varsa en büyük oğul yoksa yine baba tarafından yaşlı bir akraba üstleniyordu. Bkz. Jak Yakar, 2007, s.59.

Hitit kanununun 171. maddesinde annenin oğlunu reddetme veya tekrar kabul etme hakkının olduğu vardır. Söz konusu maddenin tercümesinde bu durum, *"Eğer bir anne çocuğun giysisini (ters yüz yaparak) öte tarafa döndürürse, (böyle yapmakla) oğlunu reddetmiş olur. Onun oğlu tekrar (evine) dönerse, kapısını alır ve öte tarafa döner. Kiriş ile hamur teknesini alır. O tarafa döner ve onları tekrar alır. (O zaman) oğlunu tekrar kendi oğlu yapar."* (Karauğuz, 2018: 95) şeklinde ifade edilmiştir.

Hitit kanununun 28. ve 29. maddelerinde evlenecek kızın evlilik sürecinde alınacak kararları kadın ve erkeğin birlikte aldıkları görülmektedir. Bu durum 28. maddede, *"Eğer bir kız, bir erkeğe sözlenmişse ama başka biri onu kaçır(mış)sa ve (kız) kaçırı[lır kaçırılmaz],ilk erkek (sözlüsü) ne verdiyse o tazmin edilsin. (Ama) anne ve baba tazmin etmez. Eğer Anne ve baba (kızı) başka bir adama verirse, (tazminatı) anne ve baba ödesin. Anne ve baba (tazminat ödemeyi) red ederse, (o zaman kızı) ayırsınlar"* 29. maddede ise *"Eğer bir kız bir erkeğe nişanlanmışsa, (kız için erkek tarafı) başlık vermişse sonradan anne ve baba (bu nişanı) feshetmişse, (sorun kız tarafından çıkıp) erkeği de ayırmışlarsa, başlık parasının iki katını (kızın anne ve babası) öder."* İfadeleriyle hükme bağlanmıştır. Bu maddelerdeki ifadelerden ayrıca, kızı almak için verilen "kuşata" (Bryce, 2002: 135) adı verilen başlık parasından da söz edilmektedir ki bu hükümden de, "alan erkek, alınan kadın" cihetiyle bakıldığında yine erkek egemen toplum ve aile yapısının varlığı ortaya çıkmaktadır.

Hititlerde evliliğin kadının babasının evinde sürdürülmesi şeklinde kocanın kızın ailesine dahil olduğu içgüveyisi uygulaması da vardır.

Bu uygulamanın varlığı Hititlere ait İlluyanka Efsanesi'nden[3] (Balkan, 1948: 152) ve Hitit kanunnamesinin 36. maddesinde *"Eğer erkek bir köle, (genç bir) delikanlıyı (kızı için) başlık parası vererek içgüveyi olarak tutup (kızı ile evlendirirse), onları hiç kimse ayıramaz."* (Karauğuz, 2018: 75) ifadesinden anlaşılmaktadır.

Hititlerde kadının en önemli mal varlığı, arkasında bırakabileceği terekesi, "iwaru" denilen çeyizidir. Kadın çeyizini evlendiğinde kocasının evine yanında getirmektedir. Eğer kadın kocasının evinde ölürse arkasında bıraktığı mirası olan çeyizi kocasının olur; şayet herhangi bir sebeple (boşanma v.s.) babasının evinde ölürse ve çocukları varsa miras çocuklara kalır. Bu durum Hitit kanununun 27. maddesinde *"[Eğer bir erkek, (kadını) karısı (olarak) alır ve evine] götürürse, (karısının) çeyizini de (evinin) içine [taşı(mıştı)]r. Eğer kadın orada (kocasının evinde) ölürse, kadının malı yanıp (kocasına kalır). (Böylece) çeyizi ko[ca alsın]. Eğer (kadın) babasının evinde ölürse ama çocukları (da) [varsa] (kadının) çeyizini kocası [al]masın."* (Karauğuz, 2018: 73) şeklinde hükme bağlanmıştır. Ancak burada kadının babasının evinde ölmesi durumunda çocukları da yoksa mirasın/çeyizin durumu açık değildir.

Kadının miras hakkıyla ilgili 192. maddede ise kocasının ölmesi durumunda kadının kocasının mirasından pay alabileceği, *"Eğer kadının adamı ölürse, adamın karısı payını alsın. Ceza gerektirmez"*

[3] Efsaneye göre, Fırtına tanrısı ile ejder yılan İlluyanka mücadele halindedir. Tanrı yenilerek gözlerini ve kalbini yılana kaptırır. Fırtına tanrısı kalbini ve gözlerini geri alabilmek için bir çare düşünür. Oğlunu yılan İlluyankan'ın kızıyla içgüveyisi usulüyle evlendirir. Oğluna kızın evine gittiğinde kalbini ve gözlerini istemesini söyler. Oğul bunları ister, alır ve babasına getirir. Bunlarla tekrar eski gücüne kavuşan Fırtına tanrısı, yılan İlluyanka ile yeniden mücadeleye girişir. Ancak bu durumda tanrının oğlu da kayınpederi yılan İlluyankan'ın yanında yer alır. Tanrı, yılanla birlikte oğlunu da öldürür. Bkz. Balkan, 1948: 152

(Karauğuz, 2018: 99) ifadeleriyle yer bulmuştur. Fakat hükümde kadının kocasından alacağı payın oranı belli değildir.

Hitit kanunlarında görülen ve kadınların bu hak ve ayrıcalıklarından yola çıkarak bazı bilim adamları Hitit kanunlarının anaerkil aile yapısı ve geleneklerini yansıttığını öne sürmüşlerdir. Bu görüşe karşı çıkanlar ise kanunlardaki bu anaerkil yapı görünümünün MÖ 3. Bin yıl Anadolu'sundaki yerli anaerkil aile yapılarından kalan geleneksel izler olduğu düşüncesindedirler. (Orhun, (2010: 39,40) Nitekim Anadolu'da Likyalıların bulunduğu bölgelerde anaerkil sistemin varlığının devam etmesi (Gurney, 2001: 88) bu düşünceyi ispatlar niteliktedir.

Sonuç olarak, Hitit hukuki metinlerinin içeriklerine bakıldığında, farklı görüşler olsa da, ataerkil bir sosyal düzenin varlığı görülmektedir. Bu sosyal düzen ise Hitit aile hukukunda, evlenme, boşanma, içgüveyilik gibi konularda olduğu gibi veraset hususunda da erkeklerin daha öncelikli olması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Hititlerde veraset hususundaki bu öncelik, ölen bir kişinin arkasında bıraktığı malların paylaşımındaki ayrıcalıklardan çok erkeğin kadına göre aile ve çocuklar üzerindeki hak ve tasarrufları şeklinde görülmektedir. Zaten kanun maddelerinde de ölen kişilerin arkalarında bıraktığı mal gurupları ve bu terekelerin ailenin kalan anne ve kız/erkek çocuklara nasıl ve ne oranda taksim edileceğine dair hükümler mevcut değildir. Bu türden hükümlerin olmayışının iki sebebinin olması mümkündür. Birinci sebep hususi bir durumun veya özel bir varisin varlığının söz konusu olmadığı hallerde geleneksel hukuk içerisinde veraset hukukunun yeterince düzenlenmiş ve işlerliğinin uzunca bir süre aksamadan devam etmiş olmasının mümkünlüğüdür. Böyle bir durumda devlet, ihtiyaç

olmadığına binaen yasalar kitabına hüküm koyma gereği duymamıştır. Nitekim sınırlı da olsa veraset ile ilgili kanun maddelerinde eş ve çocuklara kalan mirasın paylaşımıyla ilgili kime ne oranda hisse verileceğine dair detay verilmemesi kısmen bunu doğrulamaktadır. İkinci sebep ise, bize göre birinci sebebe göre daha kuvvetle muhtemeldir, Hititlerde özel mülkiyetin yaygın olmayışı, halkın özel mülkiyet hakkının sınırlı veya hiç olmamasıdır. Bu durumun temelinde, devletin temel üretim biçimi olan tarım ekonomisini merkezi siyasi yapısının bir gereği olarak mülkiyeti kendinde kalmak şartıyla üretime katması vardır. Böyle bir üretim sisteminde şahısların mülkiyet edinme ve edindikleri mülkleri varislerine bırakma ihtimalleri olmadığından, Hititlerde veraset hukuku ile ilgili hükümlerin çok sınırlı olması olağandır.

## KAYNAKÇA

AKINTÜRK T.; ATEŞ, D. (2017), *Medeni Hukuk*, 23. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları,

ALP, S. (1953), *"Hitit Devleti'nin İç Bünyesi"* IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, ss.38-45.

ALP, S. (2005), *Hitit Çağında Anadolu Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar,* 6. Baskı Ankara, Tübitak Yayınları.

AYDIN, M. (2014), *Kurumlar Sosyolojisi*, 2. Baskı İstanbul.

BALKAN, K. (1948), "*Eti Hukukunda İçgüveyilik",* D.T.C.F. Dergisi, Cilt VI, S. 3 ss. 147-152

BRYCE, T, (2002). *Hitit Dünyasında Yaşam Ve Toplum,* 1. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

DEVELLİOĞLU, F. (2002), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* 19. Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları.

DİNÇOL, M. A. (1982), *''Hititler'', Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I.*, Görsel Yayınları, Ankara, ss.18-120.

ERSOY, A.; REYHAN, E. (2001) *''Hitit Devleti'nin Siyasi Gücü ile Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler''*, IV. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara, ss., 115-133.

GURNEY, O. R. (2001), *Hititler*, 1. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

İMPARATİ, F. (1992), *Hitit Yasaları*, Ankara, İtalyan Kültür Heyeti Yayınları.

KARAUĞUZ, G. (2018), *Hitit Yasaları*, 1. Baskı Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları.

KILIÇ, Y. (2014), *Eskiçağ Aile Hukuku (Asur, Babil ve Hitit Devletlerinin Yıkılışına kadar),* Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları.

KINAL, F. (1962), *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ORHUN, M. (2010), *Hitit Aile Hukuku Ve Eski Hukuk Dönemi Roma Hukuku",* Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.5, ss. 35-55

REYHAN, E. (2015), *"Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*", 1. Baskı, Ankara, Grafiker Yayınları.

REYHAN, E. (1998), *''Ana Hatlarıyla Hitit İdari Sistemi''*, Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri, Ankara, ss.189-211.

SEVİNÇ, F. (2008) *''Hititler'in Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem''*, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 17. ss. 11-32.

ÜNAL, A. (2005), *Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ÜNAL, A. (2007), *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü*, İstanbul Homer Yayınları.

YAKAR, J. (2007), Anadolu'nun Etnoarkeolojisi *Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çev: Selen Hırçın Riegel, 1. Baskı, İstanbul, Homer Yayınları.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.458588

# ANTROPOLOJİ ALANINDAKİ YAYINLARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

*Emre DEMİR*[*]

***Atıf/©:*** *Demir, Emre (2018). Antropoloji Alanındaki Yayınların Bibliyometrik Analizi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1512-1527*

***Özet:*** *Bu çalışmada 1975-2017 yılları arasında "Antropoloji" araştırma alanında yayınlanan ve Web of Science (WoS; Thomson Reuters, New York, NY, USA) veri tabanında indekslenen tüm yayınlar bibliyometrik olarak analiz edilmiştir. Bibliyometrik analizler ile Ülkemizin Antropoloji literatüründeki etkinliği de değerlendirilmiştir. Ayrıca araştırmamızda Antropoloji alanında genel ve yerli literatürdeki aktif yazarların, ülkelerin, en çok atıf alan makalelerin ve trend konuların belirlenmesi amaçlanmıştır. Bibliometrik Ağ görselleştirmeleri için VOSviewer (Version 1.6.9) paket programı kullanılmıştır. Analizler sonucunda Antropoloji alanında 82.185 (%40,7)'i makale kategorisinde olmak üzere toplam 201,860 yayın bulunmuştur. En çok yayın 2015 yılında (4,241 yayın) yayınlanmış olup, ABD 32,071 (39.0%) yayın ile en fazla literatüre katkı yapan ülke olmuştur. Antropoloji alanında en çok yayın üreten yazar ise Malina RM (134 yayın) olarak bulunmuştur. Literatüre en fazla katkı yapan derginin Journal of Archaelogical Science (5,293 yayın) olduğu görülmüştür. Türkiye adresli yayın sayısı 826 (%1.0) olarak bulunmuş olup literatüre katkı açısından Türkiye'nin 21. Sırada olduğu belirlenmiştir.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Antropoloji, Literatür, Bibliyometrik analiz*

*Makale Geliş Tarihi:10.09.2018 / Makale Kabul Tarihi:10.*10.2018
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Öğr. Gör., Hitit Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Biyoistatistik ABD, emredemir82@hotmail.com

## *Bibliometric Analysis Of Publications In The Field Of Anthropology*

***Citation/©:*** *Demir, Emre (2018). Bibliometric Analysis Of Publications In The Field Of Anthropology, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1512-1527*

***Abstract:*** *In this study, all publications published in the field of "Anthropology" between 1975 and 1917 and indexed in the Web of Science (WoS; Thomson Reuters, New York, NY, USA) database were analysed bibliometrically. The effectiveness of our country in anthropology literature was evaluated by bibliometric analysis. It was also aimed to determine the active authors, countries, most cited articles and trends in general and national literature in the field of anthropology in our research. VOSviewer (Version 1.6.9) package program were used to bibliometric network visualizations. As a result of the analysis, a total of 201,860 publications were found in the field of Anthropology, with 82,185 (40,7%) in the article category. The most publications were published in 2015 (4,241 publications), with the USA contributing the most to the literature with 32,071 (39.0%) publications. Malina RM (134 publications) was the author who produced the most publications in the field of anthropology. Journal of Archaeological Science (5,293 publications) was the most contributing journal in the literature. Turkey addressed publications number was 826. Turkey ranks were 21st in the list of countries according to the contribution of the literature*

***Keywords:*** *Anthropology, literature, bibliometric analysis*

### I. GİRİŞ

Bibliyometri, akademik literatür içerisindeki makale veya kitap gibi yazılı yayınların istatistiksel analizleridir (Van Eck, 2010; Ozsoy ve Demir 2018) Birçok araştırma alanı, kendi alanlarının etkisini, araştırmacı gruplarının veya bir yazarın etkisini veya belirli bir bilimsel çalışmanın uluslararası etkisini belirlemek için bibliyometrik analiz yöntemleri kullanır (Ozsoy ve Demir, 2018). Atıf analizi ise bilimsel dokümanlar arasındaki atıfların bir ağ veya ilişkisel grafik gösterimi olan, atıflar, yazarlar veya makaleler arasındaki ilişkileri gösteren atıf grafiğinin oluşturulmasına dayanan bir bibliyometrik yöntemdir (Muslu, 2018).

Bu çalışmada 1975-2017 yılları arasında "Antropoloji" araştırma alanında yayınlanan ve Web of Science (WoS; Thomson Reuters, New York, NY, USA) veri tabanında indekslenen yayınların ve bu yayınlar içerisindeki Türkiye adresli yayınların bibliyometrik olarak analiz edilerek aktif yazarların, kurumların, dergilerin, ülkelerin, en çok atıf alan makalelerin ve trend konuların belirlenmesi amaçlanmıştır.

## II. YÖNTEM

Bu çalışmada 1975-2017 yılları arasında "Antropoloji (Anthropology)" araştırma alanında yayınlanan ve Web of Science (WoS; Thomson Reuters, New York, NY, USA) veri tabanında indekslenen tüm yayınlar veri tabanından çekilerek bibliyometrik olarak analiz edilmiştir (Erişim tarihi 24.08.2018). Bibliyometrik analizler ile Ülkemizin Antropoloji literatüründeki etkinliği de değerlendirilmiştir. Ayrıca araştırmamızda genel ve yerli literatürdeki aktif yazarlar, ülkeler, en çok atıf alan makaleler bibliyometrik analizler ile değerlendirilmiştir. Atıf analizi ile en çok atıf alan yayınlar belirlenmiştir. Ayrıca Antropoloji alanındaki trend konular anahtar kelimeler arasındaki ilişki analizi ile araştırılmıştır. Bibliometrik Ağ görselleştirmesi için VOSviewer (Version 1.6.9) paket programı kullanılmıştır.

## III. BULGULAR

Literatür taraması sonucunda WoS veri tabanında Antropoloji araştırma alanında indekslenen toplam 201,860 yayın bulunmuştur. Bu yayınların 82,185 (%40,7)'i Makale, 68,565 (%34,0)'i kitap incelemesi, 26,159 (%13,0)'u özet bildiri, 7,979 (%4,0)'u tam metin bildiri, 7,241 (%3,6)'i editör yal materyal, 5,183 (%2,6)'ü derleme ve %2,1'i diğer yayınlar (Editöre mektup, notlar, düzetme, bibliyometri vb.) idi.

Araştırmamızda bibliyometrik analizler sadece makaleler (n=82,185) ile yapılmıştır. Makalelerin yıllara göre dağılımı Şekil 1'de gösterilmiştir. Şekil 1 incelendiğinde en fazla yayının 2015 yılında yapıldığı görülmektedir (4,241 yayın), daha sonra ise 2017 (4,000 yayın) ve 2016 (3,986 yayın) yılları takip etmektedir. 2004 yılından sonra ise sürekli bir yayın artışı olduğu söylenebilecektir.

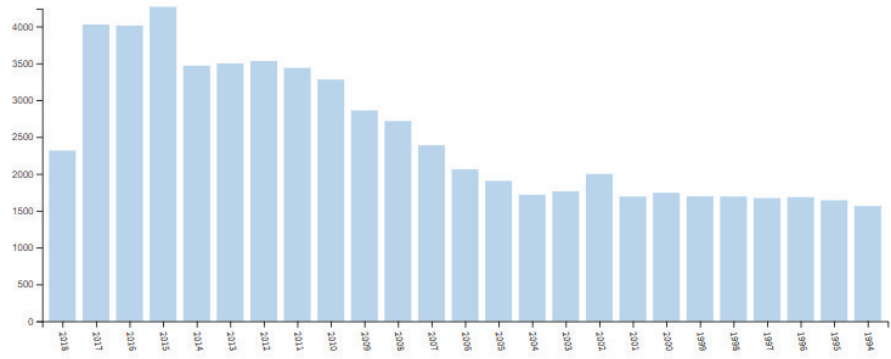


**Şekil 1.** Son 25 yıl için yayın sayılarının yıllara göre dağılımı

## A. Aktif Dergiler

Antropoloji alanındaki en aktif derginin 5,293 yayınla Journal of Archaelogical Science dergisi olduğu görülmektedir. Bu dergiyi American journal of Physical Anthropology ve Collegium Anthropologicum dergileri takip etmektedir (Tablo 1).

**Tablo 1.** Aktif dergiler

| Field: Source Titles | Record Count | % of 82,185 | Bar Chart |
|---|---|---|---|
| JOURNAL OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE | 5.293 | 6.440 % | |
| AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY | 4.924 | 5.991 % | |
| COLLEGIUM ANTROPOLOGICUM | 3.678 | 4.475 % | |
| JOURNAL OF HUMAN EVOLUTION | 2.597 | 3.160 % | |
| ANTIQUITY | 2.482 | 3.020 % | |
| AMERICAN JOURNAL OF HUMAN BIOLOGY | 2.304 | 2.803 % | |
| ANNALS OF HUMAN BIOLOGY | 1.944 | 2.365 % | |
| HUMAN BIOLOGY | 1.857 | 2.260 % | |
| AMERICAN ANTIQUITY | 1.669 | 2.031 % | |
| CURRENT ANTHROPOLOGY | 1.522 | 1.852 % | |

### B. Aktif Ülkeler

Literatüre en fazla katkı yapan ilk 25 ülke Şekil 2'de sunulmuştur. Şekil incelendiğinde Antropoloji literatürüne en fazla katkı yapan ülkenin 32,071 yayınla Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olduğu görülmektedir. Tüm yayınların %39'unun ABD adresli olduğu görülmüştür. ABD'yi 8,695 yayınla İngiltere 4640 yayınla Kanada takip etmektedir. Ülkemiz ise literatüre katkı açısından 21. Sırada bulunmaktadır. WoS'da Türkiye adresli toplam 826 yayın bulunmuştur. Diğer ülkelerin yayın sayıları Tablo 2'de verilmiştir.

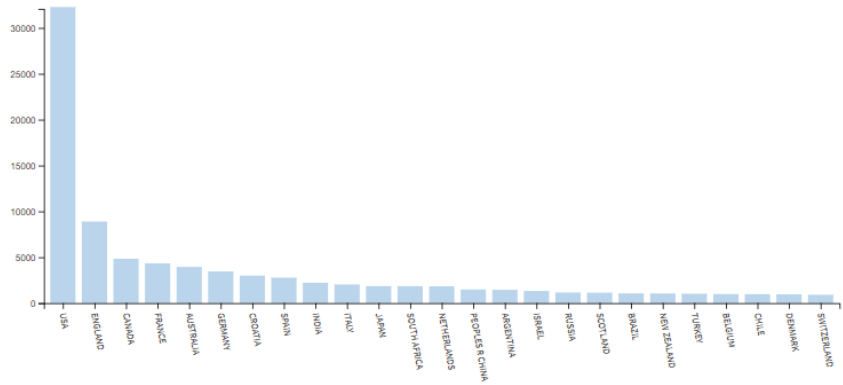


**Şekil 2.** En aktif 25 ülke

**Tablo 2.** Aktif ülkeler

| Field: Countries/Regions | Record Count | % of 82,185 | Bar Chart |
|---|---|---|---|
| USA | 32.071 | 39.023 % | |
| ENGLAND | 8.695 | 10.580 % | |
| CANADA | 4.640 | 5.646 % | |
| FRANCE | 4.138 | 5.035 % | |
| AUSTRALIA | 3.754 | 4.568 % | |
| GERMANY | 3.259 | 3.965 % | |
| CROATIA | 2.806 | 3.414 % | |
| SPAIN | 2.580 | 3.139 % | |
| INDIA | 2.026 | 2.465 % | |
| ITALY | 1.837 | 2.235 % | |
| JAPAN | 1.664 | 2.025 % | |
| SOUTH AFRICA | 1.649 | 2.006 % | |
| NETHERLANDS | 1.644 | 2.000 % | |
| PEOPLES R CHINA | 1.295 | 1.576 % | |
| ARGENTINA | 1.253 | 1.525 % | |
| ISRAEL | 1.125 | 1.369 % | |
| RUSSIA | 964 | 1.173 % | |
| SCOTLAND | 943 | 1.147 % | |
| BRAZIL | 870 | 1.059 % | |
| NEW ZEALAND | 857 | 1.043 % | |
| TURKEY | 826 | 1.005 % | |
| BELGIUM | 796 | 0.969 % | |
| CHILE | 787 | 0.958 % | |
| DENMARK | 761 | 0.926 % | |
| SWITZERLAND | 716 | 0.871 % | |

### C. Aktif Yazarlar

Literatüre en fazla katkı yapan ilk 10 yazar Tablo 3'te verilmiştir. Tablo incelendiğinde Antropoloji literatürüne en fazla katkı yapan yazarın 134 yayınla Malina RM olduğu görülmektedir. Diğer yazarların yayın sayıları Tablo 3'te verilmiştir.

**Tablo 3.** Aktif yazarlar

| Field: Authors | Record Count | % of 82,185 | Bar Chart |
|---|---|---|---|
| ANONYMOUS | 224 | 0.273 % | |
| MALINA RM | 134 | 0.163 % | |
| SALZANO FM | 111 | 0.135 % | |
| BUKOVIC D | 103 | 0.125 % | |
| CRAWFORD MH | 103 | 0.125 % | |
| TRINKAUS E | 101 | 0.123 % | |
| LEONARD WR | 97 | 0.118 % | |
| KOBYLIANSKY E | 93 | 0.113 % | |
| RUDAN P | 88 | 0.107 % | |
| ARSUAGA JL | 87 | 0.106 % | |

### *D. Türkiye adresli yayınlar*

Araştırmamızın bundan sonraki bölümünde sadece Türkiye adresli bulunan toplam 826 yayın analiz edilmiştir. 826 yayın toplamda 4178 atıf almıştır. Yıl başına ortalama atıf sayısı ise 5,1 idi. Ülkemiz adresli yayınların aldıkları atıf sayıları yıllara göre Şekil 3'te gösterilmiştir. Özellikle 2003'ten sonra alınan atıf sayılarının sürekli arttığı görülmüştür.

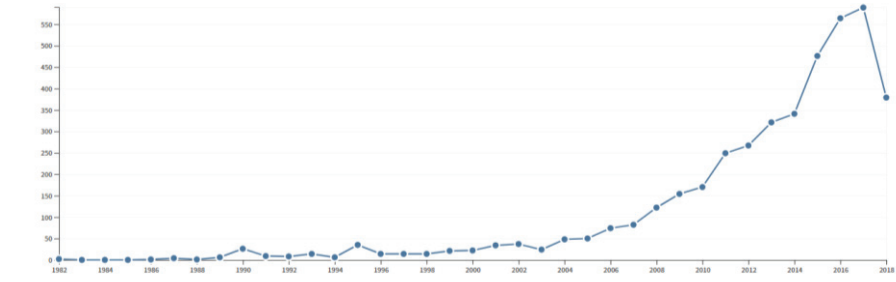


**Şekil 3.** Türkiye adresli yayınların yıllara göre atıf sayılarının dağılımı

Yayın sayılarının yıllara göre dağılımı Şekil 4'te gösterilmiştir. Özellikle 2015 yılında Türkiye adresli yayın sayısının diğer yıllara göre oldukça fazla olduğu dikkat çekmektedir. 2009 yılından sonra genel bir artış olsa da 2015 yılından sonra yayın sayısının yıllara göre azaldığı görülmektedir.

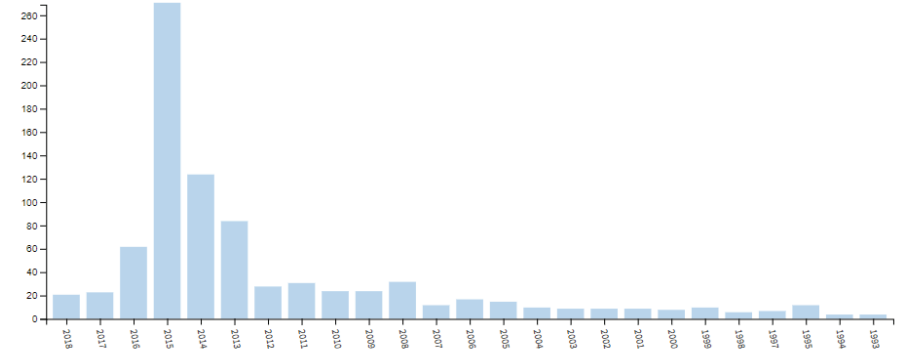


**Şekil 4.** Türkiye adresli yayınların yıllara göre dağılımı

Türkiye adresli yayınların Üniversitelere göre dağılımı en aktif ilk 10 üniversite için Tablo 4'te gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde literatüre katkı yapan en aktif ilk 3 üniversitenin Ankara, İstanbul ve Hacettepe üniversitesi olduğu görülmektedir.

**Tablo 4.** Aktif kurumlar

| Field: Organizations-Enhanced | Record Count | % of 826 | Bar Chart |
|---|---|---|---|
| ANKARA UNIVERSITY | 83 | 10.048 % | |
| ISTANBUL UNIVERSITY | 54 | 6.538 % | |
| HACETTEPE UNIVERSITY | 46 | 5.569 % | |
| GAZI UNIVERSITY | 42 | 5.085 % | |
| MUGLA SITKI KOCMAN UNIVERSITY | 41 | 4.964 % | |
| DUMLUPINAR UNIVERSITY | 33 | 3.995 % | |
| BOGAZICI UNIVERSITY | 28 | 3.390 % | |
| ONDOKUZ MAYIS UNIVERSITY | 25 | 3.027 % | |
| YILDIZ TECHNICAL UNIVERSITY | 22 | 2.663 % | |
| MARMARA UNIVERSITY | 21 | 2.542 % | |

Türkiye adresli yayınlarda en aktif ilk 10 yazar Tablo 5'te verilmiştir. En çok yayın üreten ilk üç yazarın Özener B. (17 yayın), Erdal YS (14 yayın) ve Gülec E. (11 yayın) Olduğu tablodan görülmektedir. Diğer yazarlar Tablo 5'te verilmiştir.

**Tablo 5.** Türkiye adresli aktif yazarlar

| Field: Authors | Record Count | % of 826 | Bar Chart |
|---|---|---|---|
| OZENER B | 17 | 2.058 % | |
| ERDAL YS | 14 | 1.695 % | |
| GULEC E | 11 | 1.332 % | |
| DUYAR I | 10 | 1.211 % | |
| YALCINKAYA I | 10 | 1.211 % | |
| ANDREWS P | 8 | 0.969 % | |
| ALCICEK MC | 7 | 0.847 % | |
| ALPAGUT B | 7 | 0.847 % | |
| OTTE M | 7 | 0.847 % | |
| SAYGIN O | 7 | 0.847 % | |

Türkiye adresli yayınların yayınlandığı dergiler sırasıyla Tablo 6'da verilmiştir. Tablo 6 incelendiğinde Ülkemizdeki yazarların en fazla Anthropologist dergisinde yayın yaptıkları görülmüştür. Diğer yayın yapılan dergiler Tablo 6'da verilmiştir.

**Tablo 6.** Türkiye adresli makalelerin yayınlandığı dergiler

| Field: Source Titles | Record Count | % of 826 | Bar Chart |
|---|---|---|---|
| ANTHROPOLOGIST | 400 | 48.426 % | |
| COLLEGIUM ANTROPOLOGICUM | 59 | 7.143 % | |
| STUDIES ON ETHNO MEDICINE | 53 | 6.416 % | |
| JOURNAL OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE | 39 | 4.722 % | |
| ANNALS OF HUMAN BIOLOGY | 21 | 2.542 % | |
| INTERNATIONAL JOURNAL OF OSTEOARCHAEOLOGY | 21 | 2.542 % | |
| AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY | 17 | 2.058 % | |
| AMERICAN JOURNAL OF HUMAN BIOLOGY | 15 | 1.816 % | |
| JOURNAL OF HUMAN EVOLUTION | 15 | 1.816 % | |
| ANTHROPOLOGIE | 13 | 1.574 % | |

Türkiye adresli yayınlardan en fazla atıf alan yayınlar Tablo 7'de verilmiştir. En fazla atıf alan çalışma 1. Sırada bulunan 1999 yılında American journal of Physical Anthropology dergisinde yayınlanmış "effect of taphonomic processes on dental microwear" başlıklı makale olduğu görülmektedir. Ancak yıl başına ortalama alınan atıf sayılarına göre 2. Ve 4. Sıradaki yayınların en etkili yayınlar olduğu söylenebilir.

**Tablo 7.** Türkiye adresli en fazla atıf alan yayınlar

| | | Total | Average Citations per Year |
|---|---|---|---|
| 1. | **Effect of taphonomic processes on dental microwear**<br>By: King, T; Andrews, P; Boz, B<br>AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY Volume: 108 Issue: 3 Pages: 359-373 Published: MAR 1999 | 107 | 5.35 |
| 2. | **Brief communication: First Homo erectus from Turkey and implications for migrations into temperate Eurasia**<br>By: Kappelman, John; Alcicek, Mehmet Cihat; Kazanci, Nizamettin; et al.<br>AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY Volume: 135 Issue: 1 Pages: 110-116 Published: JAN 2008 | 88 | 8.00 |
| 3. | **"They live in a state of nomadism and savagery": The Late Ottoman Empire and the post-colonial debate**<br>By: Deringil, S<br>Conference: Seminar on Imperial Politics and the Limits of Reform: The Ottoman Habsburg and Romanov Empires Location: UNIV MICHIGAN, ANN ARBOR, MI Date: FEB 17-19, 2000<br>COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY Volume: 45 Issue: 2 Pages: 311-342 Published: APR 2003 | 88 | 5.50 |
| 4. | **The early Upper Paleolithic occupations at Ucagizli Cave (Hatay, Turkey)**<br>By: Kuhn, Steven L.; Stiner, Mary C.; Guelec, Erksin; et al.<br>JOURNAL OF HUMAN EVOLUTION Volume: 56 Issue: 2 Pages: 87-113 Published: FEB 2009 | 85 | 8.50 |
| 5. | **An Ethnobotanical Survey of Inner-West Anatolia, Turkey**<br>By: Kargioglu, Mustafa; Cenkci, Sueleyman; Serteser, Ahmet; et al.<br>HUMAN ECOLOGY Volume: 36 Issue: 5 Pages: 763-777 Published: OCT 2008 | 77 | 7.00 |
| 6. | **PALEODIETARY RECONSTRUCTION OF MIOCENE FAUNAS FROM PASALAR, TURKEY USING STABLE CARBON AND OXYGEN ISOTOPES OF FOSSIL TOOTH ENAMEL**<br>By: QUADE, J; CERLING, TE; ANDREWS, P; et al.<br>JOURNAL OF HUMAN EVOLUTION Volume: 28 Issue: 4 Pages: 373-384 Published: APR 1995 | 73 | 3.04 |
| 7. | **STABLE LEAD ISOTOPE STUDIES OF CENTRAL TAURUS ORE SOURCES AND RELATED ARTIFACTS FROM EASTERN MEDITERRANEAN CHALCOLITHIC AND BRONZE-AGE SITES**<br>By: YENER, KA; SAYRE, EV; JOEL, EC; et al.<br>JOURNAL OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE Volume: 18 Issue: 5 Pages: 541-577 Published: SEP 1991 | 67 | 2.39 |
| 8. | **NEW HOMINOID SPECIMENS FROM THE MIDDLE MIOCENE SITE AT PASALAR, TURKEY**<br>By: ALPAGUT, B; ANDREWS, P; MARTIN, L<br>JOURNAL OF HUMAN EVOLUTION Volume: 19 Issue: 4-5 Pages: 397-422 Published: JUN-AUG 1990 | 64 | 2.21 |
| 9. | **Body height estimation based on tibia length in different stature groups**<br>By: Duyar, I; Pelin, C<br>AMERICAN JOURNAL OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY Volume: 122 Issue: 1 Pages: 23-27 Published: SEP 2003 | 55 | 3.44 |
| 10. | **Initial Upper Palaeolithic in south-central Turkey and its regional context: a preliminary report**<br>By: Kuhn, SL; Stiner, MC; Gulec, E<br>ANTIQUITY Volume: 73 Issue: 281 Pages: 505-517 Published: SEP 1999 | 55 | 2.75 |

## *E. Anahtar Kelime Analizi ve Trend konular*

Anahtar kelime analizi sonucunda Türkiye adresli bulunan toplam 826 yayın içerisinde 2523 anahtar kelime kullanıldığı belirlenmiştir. Bu anahtar kelimelerden en az 5 yayında kullanılan 61 anahtar kelime bulunmaktaydı. En çok kullanılan ilk 61 anahtar kelime Tablo 8'de verilmiştir. Bu 61 anahtar kelime ile yapılan analizlere ilişkin ağ görselleştirmeleri ise Şekil 5'te verilmiştir. Şekil 5'te birlikte kullanılan anahtar kelimelere göre 6 kümelenme oluştuğu görülmektedir.

**Tablo 8.** Türkiye adresli yayınlarda en fazla kullanılan anahtar kelimeler

| **Anahtar kelime** | **N** | **Anahtar kelime** | **N** | **Anahtar kelime** | **N** |
|---|---|---|---|---|---|
| turkey | 64 | attitude | 8 | teacher candidates | 6 |
| education | 30 | body composition | 8 | training | 6 |
| anatolia | 25 | neolithic | 8 | women | 6 |
| exercise | 18 | adolescents | 7 | anxiety | 5 |
| children | 17 | athletes | 7 | bronze age | 5 |
| gender | 17 | body mass ındex | 7 | curriculum | 5 |
| sports | 16 | creativity | 7 | early childhood | 5 |
| teachers | 14 | culture | 7 | flexibility | 5 |
| teacher | 12 | early bronze age | 7 | foreign language | 5 |
| anthropometry | 11 | ethnobotany | 7 | leadership | 5 |
| motivation | 11 | higher education | 7 | nutrition | 5 |
| obesity | 11 | management | 7 | performance | 5 |
| student | 11 | physical activity | 7 | physical fitness | 5 |
| academic achievement | 10 | teacher training | 7 | power | 5 |
| school | 10 | communication | 6 | recreation | 5 |
| adolescent | 9 | environment | 6 | reliability | 5 |
| pre-service teachers | 9 | football | 6 | satisfaction | 5 |
| self-efficacy | 9 | health | 6 | teacher education | 5 |
| sport | 9 | metaphor | 6 | ıstanbul | 5 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| students | 9 | near east | 6 |
| teaching | 9 | physical education | 6 |

N= Kullanım sayısı

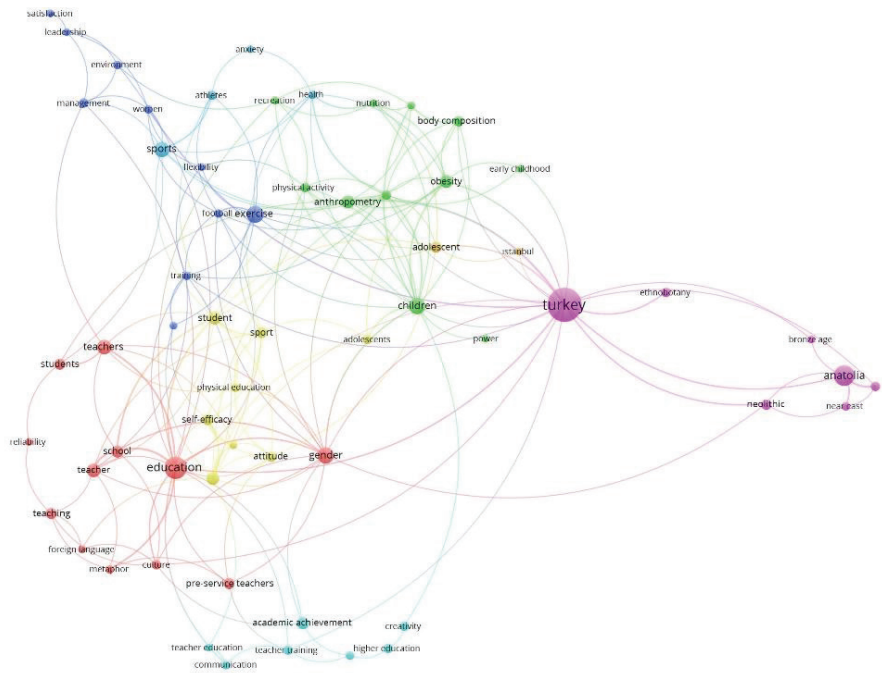


**Şekil 5.** Anahtar kelime analizi bibliyometrik ağ görselleştirmesi (daire büyüklüğü anahtar kelimenin kullanım fazlalığını, renkler anahtar kelimelerin kümelenmesini, çizgiler birlikteliği göstermektedir.

Türkiye adresli yayınlarda kullanılan trend konulara ilişkin ağ görselleştirmesi Şekil 6'da yoğunluk grafiği Şekil 7'de verilmiştir. Şekiller incelendiğinde önemli anahtar kelimelerin "turkey", "anatolia"

ve “education” olduğu görülmektedir. Son yıllarda ise trend konuların Spor ve eğitim konularında yapıldığı görülmektedir.

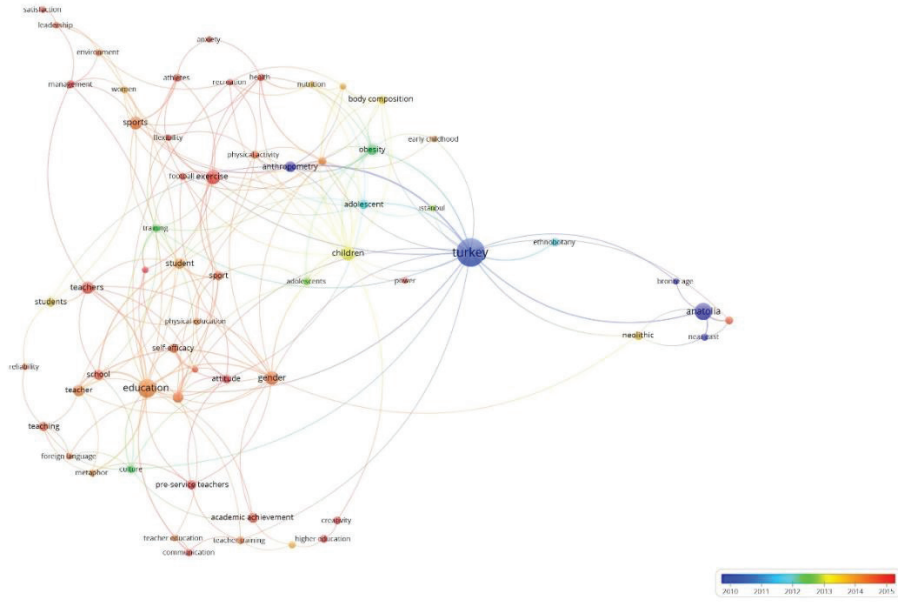


**Şekil 6.** Trend konular bibliyometrik ağ görselleştirmesi (maviden kırmızıya doğru konuların güncelliği değişmektedir)

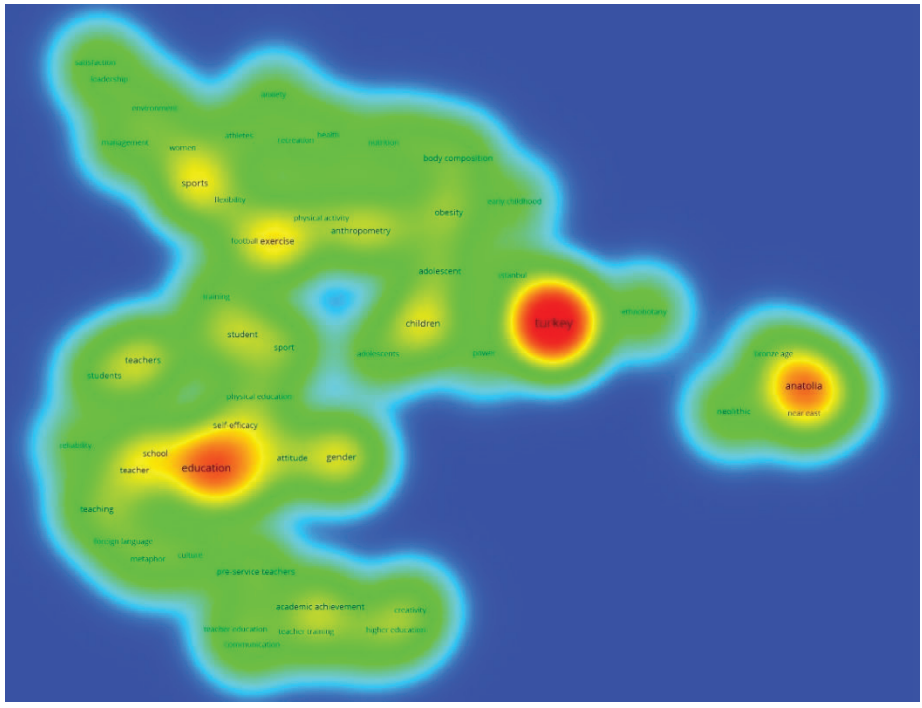


**Şekil 7.** Anahtar kelime analizi yoğunluk grafiği (maviden kırmızıya doğru konuların etkisi değişmektedir)

## IV. SONUÇ VE TARTIŞMA

Özellikle son yıllarda iletişim ağının gelişmesi ve ekonomik gelişmişliğe paralel olarak Antropoloji alanındaki yayınlar artmaktadır. Ülkemizde de her geçen gün antropoloji alanında yapılan yayın sayısı artmaktadır (Özkoçak ve ark. 2017; Özkoçak ve Özdemir, 2017; Çırak, 2017; Özkoçak 2018; Özkoçak ve Özdemir, 2018). Ancak literatürde antropoloji alanındaki yayınların bibliyometrik analizine yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma özellikle araştırmacılara; aktif dergiler, ülkeler, yazarlar veya faydalanmaları gerekli olan en çok atıf alan makaleleri göstermesi konusunda ışık tutacaktır.

Antropoloji alanındaki en aktif dergi 5,293 yayınla Journal of Archaelogical Science dergisi olarak bulunmuştur. Antropoloji literatürüne en fazla katkı yapan ülkenin 32,071 yayınla Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olduğu görülmüştür. Antropoloji alanında en fazla yayın üreten yazarın 134 yayınla Malina RM olduğu bulunmuştur. Ülkemiz adresli yayınların ve atıf sayılarının

ise son yıllarda arttığı görülmüştür. En aktif Üniversitenin Ankara üniversitesi olduğu, en çok yayın üreten yazarın ise Özener B. Olduğu bulunmuştur. Ülkemizdeki yazarların en fazla yayın yaptıkları derginin Anthropologist dergisi olduğu görülmüştür. Ülkemiz adresli bir yazarın bulunduğu en fazla atıf alan makalenin ise 1999 yılında American journal of Physical Anthropology dergisinde yayınlanan "effect of taphonomic processes on dental microwear" başlıklı yayın olduğu görülmüştür. Son yıllardaki yayınlarda geçen anahtar kelimeler incelendiğinde trend konuların Spor ve eğitim konuları olduğu görülmektedir.

## KAYNAKÇA

Çırak M.T. (2017) Anemi Görülen Bireylerdeki Element Seviyelerinin Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Electronic Turkish Studies, 12(29): 169-178.

Muslu, Ü. (2018) The Evolution of Breast Reduction Publications: A Bibliometric Analysis, Aesth Plast Surg. 42(3):679-691. doi: 10.1007/s00266-018-1080-7.

Ozsoy, Z. & Demir, E. (2018) The Evolution of Bariatric Surgery Publications and Global Productivity: A Bibliometric Analysis. OBES SURG. 28: 1117. https://doi.org/10.1007/s11695-017-2982-1

Ozsoy, Z. & Demir, E. (2018) Which Bariatric Procedure Is the Most Popular in the World? A Bibliometric Comparison, OBES SURG, 28: 2339. https://doi.org/10.1007/s11695-018-3163-6

Özkoçak, V. Akın, G. Gültekin, T. (2017) Ergonomik Açıdan İnsanın Tarih Öncesi Ve Sonrası Teknolojileri İle Ürünlerinin Karşılaştırılması. Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi, 5(0): 167-173.

Özkoçak, V. Özdemir, F. (2017) Anadolu Erkeklerine Ait Yüz Ölçümleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 4(11):176-186.

Özkoçak, V. (2018) Antropometric Techniques Used For Determining Aesthetic Anatomical and Anthropological Structure, Eurasian Academy of Sciences Eurasian Art & Humanities Journal, 9: 30-38.

Özkoçak, V. Özdemir, F. (2018) Age-Related Changes in the External Noses of the Anatolian Men, Aesth Plast Surg 42(5):1336-42.

Van Eck, NJ. and Waltman, L. (2010) Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. Scientometrics, 84(2):523–538.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.462335

# FİLOLOJİK-ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA HİTİT DÖNEMİ SU BENTLERİ VE HAVUZ YAPILARI

*Ayşe ÜKE*[*]

***Atıf/©:*** *Üke, Ayşe. (2018). Filolojik-Arkeolojik Veriler Işığında Hitit Dönemi Su Bentleri Ve Havuz Yapıları, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1529-1551*

***Özet:*** *Su! İnsan evladının varoluşundan itibaren her daim önemini koruyan bir element olmuştur. Daha da önemlisi insan evladı, suyu yaratılışının unsuru ve yok oluşunun nedeni olarak kavramış ve bunun sonucunda da doğaya başkaldırmıştır. İşte bu başkaldırı insanda doğanın üstüne hükmetme içgüdüsünü de beraberinde getirmiştir. İnsanın suya hükmetme içgüdüsünün doğa üzerinde ki etkisi neydi ve yaşanılan şiddetli kuraklıklarda bu güdü nasıl bir etken olarak rol aldı? İnsanlar bu kuraklıklar karşısında ne gibi önlemler aldılar? Bu sorular bizi MÖ II. Bin Anadolu'sunda yer alan su yapılarına götürmüştür. Karşımıza günümüz barajlarının arkaik tipi olan baraj yapıları çıkmıştır. MÖ. II. Binde Hititlerin yayılım gösterdiği Çorum, Sivas, Kayseri, Amasya ve Konya'da incelediğimiz bu barajların mimari yapısı ve inşasında kullanılan matematik, Hitit mühendisliği hakkında bilgi edinmemizi sağlamıştır. Bent, havuz ve kanal sistemiyle karşımıza çıkan bu yapılar ayrıca dönemim iklim koşulları hakkında fikir sahibi olmamıza katkıda bulunmuştur. Çalışmanın devamında incelenen barajlar ve havuz yapıları arkeolojik verilerin yanı sıra filolojik verilerle de desteklenecektir.*

***Anahtar Kelimeler****: Baraj, Su, Havuz, Su Yapıları, Hitit Mima*

*Makale Geliş Tarihi 21.09.2018: / Makale Kabul Tarihi: 03.*10.2018
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Uzman Arkeolog, ayse.uke@gmail.com

# *Hittite Period Dams And Watersheds With The Light Of Archaeological And Philological Data*

***Citation/©:*** *Üke, Ayşe. (2018). The Chalcolithic Period Burıal Customs in Upper Tigris River Valley, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1529-1551*

***Abstract:*** *Water! Ever since the birth of the human being, it has always kept it's importance. More importantly, the human being understood the water as the cause of its creation and extinction, and as a result rebelled against nature. This rebellion brought man's instinct to dominate nature. What was the effects of human instinct which ruling over the water on nature, and how did this instinct play an active role in the severe droughts? What kind of precautions did people took against these droughts? These questions led us to the water structures in Anatolia which belongs to second thousand B.C. The dam structures, which are archaic type of today's dams, have emerged. The architectural structure and construction of these dams we examined in Çorum, Sivas, Kayseri, Amasya and Konya, where the Hittites spread, enabled us to learn about the Hittite engineering. These structures, which are encountered with watershed, pool and canal system, have also contributed to our understanding of the climatic conditions of the period. In addition to archaeological data, the dams and pond structures will be supported with philological data.*

***Keywords:*** *Dam, Water, Pool, Water Structures, Hittite Architecture*

## I.GİRİŞ[1]

Su Dünya'da var olan yaşamın devamlılığını sağlayan en önemli unsurdur. Ekosistem döngüsü içerisinden su faktörünü çekip aldığımızda, aynı hızla yaşamın da son bulduğunu gözlemleriz. Normal sıcaklık ve basınç altında sıvı halde bulunan su zamanla insanlığın uğrunda savaştığı bir meta olmuştur. Bu durum günümüzde de tüm şiddetiyle sorun olmaya devam etmektedir. Ayrıca su öyle güçlü bir doğal kaynaktır ki canlı faktörlerin yansıra cansız faktörler üzerinde de etkisi büyüktür. Yerkürede en geniş alanları kaplayan su, Dünya için "Mavi Küre" isminin kullanılmasını sağlamıştır. Buna istinaden yer kürenin %97,5'i suyla kaplı olmasına rağmen bu suyun %2,5'i kullanılabilir durumdadır. Bu durumda bu yüzdelik dilimin % 2'lik kısmı

[1] Düşünce ve bilgileriyle bana yol gösteren Sayın Hocam, Dr. Öğr. Üyesi Özlem Sir Gavaz'a teşekkürlerimi sunarım.

kutuplardaki kalın buz kütlelerinin olduğu düşünüldüğünde, geriye sadece % 0,5'lik kısmı kıtalar üzerinde kullanılabilir su kaynağı olarak dağılım göstermektedir (Ulusoy, 2007: 5).

Anadolu coğrafyasında yer alan akarsuların debilerinin az olduğu yaz aylarında su kullanımının artması ve debilerinin çok olduğu kış ve bahar aylarında ise su kullanımının azalması tezatlığı düşünüldüğünde, ciddi bir su planlamasının gerektiği görülmekte ve bunun da ancak baraj inşaları ile sağlanması mümkün olabilmektedir (Usul, 2008: 287). MÖ II. Bin yıl Anadolu coğrafyasında var olan ve ekonomik geçimini tarım ve hayvancılıktan sağlayan Hititler için su planı büyük bir önem arz etmekteydi. Bu su planını verimli su haznelerinin önüne bir set inşa ederek veyahut da kentlere dev havuz yapıları inşa ederek başarmışlardır.

## II. BARAJ YAPILARI

### A:Hattuša (Boğazköy) Baraj Yapıları [2]

Hitit İmparatorluğu'nun başkenti olan Hattuša, Çorum İli'ne bağlı Boğazkale İlçesi'nde yer almaktadır. Hattuša'nın kent planına baktığımızda ise topografyanın doğal parçası olan yüksek kayalıkların, kent planı ve peyzajında önemli bir rol oynadığını gözlemleriz (Schachner, 2011: 219). Ayrıca ovalardaki toprak yapısının alüvyonlu olması da yer altı sularının yüzeye çıkmasında kolaylık sağlamaktadır. Hattuša'da Yukarı Şehir olarak adlandırılan bölgede çok fazla doğal su kaynağı mevcuttur. Kentte bulunan doğu ve güney havuzlarında toprak yapısını anlayabilmek için iki sondaj çalışması yapılmıştır. Doğu havuzlarında 5 m, güney havuzlarında 8 m derinliğe kadar inilerek tabana ulaşılmıştır. Bu çalışmayla su geçiren ve geçirmeyen tabakaların birbirini nasıl takip ettiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Yapılan bu sondaj çalışmalarına ek olarak perfore edilen plastik borular yerleştirilmiş ve yıl boyunca taban suyunun seviyesi uzmanlar tarafından gözlemlenmiştir. Boğazköy/Hattuša'da tespit edilen baraj yapıları şu şekildedir:

• Yer kapının kuzeybatısında yer alan güney havuzları.

• Suyun girmesi için arka kısmı açık bırakılan Yazılıkaya mevkiinde tespit edilen doğu havuzları.

[2] Hattuša'da setli baraj yapılarının yanında, bölgede bulunan su yapılarının bütünlük arz etmesinden dolayı havuz yapıları da burada ele alınmıştır.

• Suyun önünde set inşa edilerek oluşturulan baraj tipide üçüncü türü oluşturmaktadır (Schachner ve Wittenberg, 2013: 21 vd.).

Birinci tip olarak ifade edilen bu güney havuzları, doğal bir terasa inşa edilmiş ve oluşturulan havuz yapısı su geçirmeyen bir yapıya sahip olduğu için herhangi bir yapı malzemesi görülmemiştir. Bu tipteki havuz yapısı sadece Boğazköy Yukarı Şehrin güneybatısında gözlenmiştir. Bu havuz yapılarının su kapasitesi 20.000 $m^3$ olarak ifade edilmiştir(Hartmut ve Schachner, 2012a: 485). İkinci tip olarak bahsettiğimiz doğu havuzları[3], güney havuzlarına göre yapısal özelliklerinden dolayı tamamen farklı bir biçimi temsil etmektedir. Yamaca inşa edilen bu baraj yapısının arka kısmı suyun girebilmesi için açık bırakılmıştır. Yamaç tarafındaki bölüme ise küçük bir set inşa edilmiştir. Yapılan çalışmalarda bu baraj duvarının bir kil çekirdeği ve üzerinin yassı taşlarla kaplandığı uzmanlar tarafından ifade edilmiştir. Bu tip baraj yapılarının varlığına Yazılıkaya'da rastlanılmaktadır. Hattuša'da var olan su, doğu havuzlarını kısmende olsa doldurarak kaynak oluşturduğu ve bu depolanan suyun kent için ek olarak kullanıldığı ifade edilmiştir (Seeher, 2006: 21vd). Doğu havuzlarının su kapasitesi ise 36.000 $m^3$tür (Hartmut ve Schachner, 2012a: 485). Üçüncü tip baraj ise küçük bir derenin önüne set örülerek inşa edilmiş baraj tipidir. Bu tip, doğu havuzları ile bazı benzer özelliklere sahiptir. Setin çekirdeği doğu havuzunda olduğu gibi su geçirmeyen kilden inşa edilmesine karşın daha yüksek yapıda inşa edilmiştir. İnşa edilen bu set dağdan gelen küçük bir vadiyi[4] kapatacak şekilde tasarlanmıştır. Topografik olarak yüzey sularını kısmen de olsa biriktirdiği düşünülmüş fakat yapıda savak bulunmayışından dolayı daha çok yükselen taban suyuyla dolduğu ifade edilmiştir (Schachner ve Wittenberg, 2013: 24-25).Kuşaklı(Šarišša)[5] da bulunan havuz yapıları ile Yazılıkaya'da bulanan baraj yapısında yapılan jeomanyetik çalışmalar bu baraj yapıları arasında yakın benzerliklerin olduğunu göstermiştir. Ancak Yazılıkaya'da beşeri unsurlardan kaynaklı büyük oranda tahribatın söz konusu olduğu uzmanlar tarafından ifade edilmektedir (Schachner, 2009: 485).

[3] Doğu havuzlarında biriken suyun şehrin yaklaşık 2,5 km güneybatısında yer alan Sülüklü Göl'den sağladığı uzmanlar tarafından ifade edilmiştir(Wittenberg ve Schachner, 2012b:314).
[4] Çakır Köy Barajı ile benzer bir durum görülmektedir.
[5] Kuşaklı Baraj yapısında savak bulunmamaktadır.

**B: Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı**

Alacahöyük, Çorum İli'nin Alaca İlçesi'nin 15 km kuzey batısında, Boğazkale'nin yaklaşık 25 km kuzeyinde ve Eskiyapar'ın da yaklaşık 10 km kuzeybatısında bulunan önemli bir kült yerleşimidir. Kent, lokalizasyon çalışmaları sonucunda Hititlerin kült merkezi olan Arinna ile özdeşleştirilmektedir (Erkut,1992: 150 vd; Arinna=Alacahöyük eşitliği için ayrıca bkz. Alp, 2002: 38; Haas, 1994: 585; Gorny, 1997:556; Gurney, 1995: 69-71; Sir Gavaz, 2012: 133vd.). Alacahöyük (Arinna) Hitit metinlerinde pınar ve su kaynaklarıyla ünlü bir şehir olarak bilinmektedir (Erkut, 1992: 150). Hititçe Metinlerde Arinna, $^{URU}$TÚL/PÚ-na "Pınar Şehir" olarak geçmektedir (del Monte & Tischler, 1978: 33). Metinlerde Alacahöyük (Arinna), pınarlarıyla ünlü bir şehir olarak geçmesine yanında, Hitit Çağı mühendisleri tarafından inşa edilen bu baraj yapısı, zaman zaman ülkeyi tehdit eden kuraklığa karşı alınan önemli bir tedbir olarak da düşünülebilir. Burada inşa edilen Gölpınar Hitit Barajı'nın ana gövdesinin andezit ve konglomera kayaçlarının oyulmasıyla oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Gövdenin derinliği 2,5 m olarak ölçülürken, su toplama havzasının boyutları ise 100x110 m'dir. Ayrıca yapı, taş dolgu setle birlikte üç yönde taş duvarlarla çevrelenmektedir. Bent taşlarının büyüklüğü yumruk kadar olduğu ifade edilmekle birlikte taşlar arasında harç kullanılmamıştır. Bent altındaki taşların daha büyük olduğu ve geçirimliliği en aza indirgemek için kil ile doldurulmuş olduğu görülmüştür. Setin yüzeyden yüksekliği ise 2 m'dir. Taş setin uzunluğu 130 m olarak ölçülürken, doğu-batı kalınlığı 15 m'dir. Bu barajda dikkat çeken unsur tıpkı günümüz barajlarında olduğu gibi savağın bulunmasıdır. Kuzey-güney köşelerinde yer alan bu savakların bir tanesi günümüze kadar ulaşabilmişken, maalesef ki diğeri köylüler tarafından tahrip edilmiştir. Savağın içerisinden gelen su ise savaklar arasındaki 1m kot farkı ile kanallara girdiği ifade edilmiştir. Yine bu baraj yapısında da karşımıza çıkan su geçirmeyen çekirdek bölgenin kil ile izolasyonu sağlanmıştır. Gölpınar Hitit Barajı'nın günümüz haliyle 25.000 $m^3$ su tutabildiği ifade edilmiştir. Barajın kaynak suyu ise gövdenin birkaç yerinden çıkarken, ana kaynak havzanın güneybatı köşesinde yer almaktadır. Baraj suyunun, tarımın yansıra içme suyu olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir (Çelik, 2008: 89-90).Bu bölgede yaptığımız arazi gezisi ve gözlemler, barajın günümüze dek su haznesi

koruması açısından önem arz ederken stelin[6] bulunması da barajın sadece su temini için değil, kutsal bir amaç içinde kullanıldığını göstermektedir. Barajın bulunduğu bölge geniş tarım arazilerine sahiptir. Günümüzde ise baraja giden yolun her iki yanında su kanalları mevcuttur. Ayrıca bölgedeki tarım arazilerinin bir kısmı halk tarafından mera olarak kullanılması tarım ve içme suyunun yansıra hayvanların su ihtiyaçlarını karşılanması amacıyla da inşa edildiğini düşündürmektedir. Bugün Gölpınar Hitit Barajı'nın sulama, içme ve kutsallığı net bir şekilde ifade edilirken hayvanların su ihtiyacını gidermiş olabileceği de muhtemeldir.

**C: Çakır Köy Hitit Barajı**

Çorum İli'nin Merkez İlçesi'ne bağlı Çakır Köyü'nde Çorum Müzesi tarafından Hitit Dönemi'ne ait olduğu düşünülen bir baraj tespit edilmiştir. Burada yapılan 3 ayrı sondaj çalışması sonucunda elde edilen kesitte, barajın tüm mimari özellikleri incelenmiştir(İpek ve İbiş, 2012: 37). Çalışmalar da ilk sondaj, doğu-batı yönünde uzanan baraj setinin duvar yapılarının anlaşılabilmesi için, baraj gövdesini kuzey-güney yönünde enlemesine kesecek şekilde açılmıştır. Açmanın uzunluğu 30 m olmakla birlikte sondajın kuzeyinde yer alan mansap şevinden 180 cm kadar derinliğe inilmiştir. Duvarlar arasında kalan kil dolgu alanında yapılan çalışmalar da ise derinlik 50-100 cm arasındadır. Mansap şevini koruması için inşa edildiği düşünülen açmanın kuzeyinde yer alan 1No'lu duvar bulunmaktadır(İpek ve İbiş, 2012: 39). 1 m genişliğinde olan duvar set boyunca uzanmaktır. Bu duvarın sadece en altta kalan iki sırası günümüze kadar ulaşabilmiştir. Duvar, kaba taşlarla kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. 1 No'lu duvarın 4,80 m güneyinde 2 No'lu duvar tespit edilirken çalışmalar güney yönde yürütülmüş ve 3,70 m sonra 3 No'lu duvara ulaşılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde 3 No'lu duvarın 4,50 m güneyinde memba şevinin eğimli taş dolgusuna ulaşılmıştır. Bu taş dolgu 15 derecelik bir eğime sahipken genişliği ise 9 m'dir. Taş dolgu kuzeyde yüksekliği 3 m iken, güneyde 80 cm genişlikte olup iki sıra örülmüş duvar ile sınırlandırılmıştır. Bu taş dolgu uzmanlar tarafından günümüz barajlarında var olan memba şevinin zarar görmemesi için yapılan topuk taşına benzetilmektedir. Yapılan çalışmalarda 3 No'lu duvarın güney yüzeyinin eğimli bir şekilde su geçirmez kil ile doldurulduğu ve dolgunun üzeri farklı büyüklükteki taşlarla kapatılarak memba şevinin oluşturulduğu

[6] Baraj havzasının, toprak ve çamur birikintisi temizlenirken bir stel parçası ve hiyeroglif yazıta ait taş parçası bulunmuştur. Stel parçasının üzerinde "Tanrıça Hepat" ifadesinin yer aldığı uzmanlar tarafından ifade edilmiştir (Çelik, 2008: 90).

anlaşılmıştır. İki duvar arasında toplanan suyun akıp gitmemesi için su geçirimi az olan eğimli kil çekirdeğe ek olarak merkezi bir kil çekirdek daha yapılmıştır. Bu merkezi kil çekirdek yapısını 2 ve 3 No'lu duvarlar ayakta tutmaktadır. Yapılan ölçümlerde 3 No'lu duvarın 2 No'lu duvara göre 1m daha kalın olduğu tespit edilmiştir. Bu durum 3 No'lu duvarın suya daha yakın olmasından dolayı daha kalın inşa edildiğini düşündürmektedir. Mansap şevi ise yine eğimli bir şekilde inşa edilerek kil ile doldurulmuş fakat bu sefer üzeri taş yerine daha az kaliteye sahip toprak ile kaplama yapıldığı uzmanlar tarafından görülmüştür. Baraj gövdesinin taş, kil ve topraktan oluşan yapısının 34 m[7] genişlikte olduğu tespit edilmiştir(İpek ve İbiş, 2012: 40).

İkinci sondaj ise Höyüğün Boynu tepesinin eteklerindeki bağlantı noktasını bulabilmek için açılmıştır. Köylüler tarafından tahrip edilen bu alanda 2 ve 3 No'lu duvarların yansıra memba şevinin taş dolgusunun da bir kesiti gözlemlenebilmektedir. Yapılan bu sondaj çalışmasında, 40 cm kadar inilmiştir. Memba şevinin güneye doğru taş dolgusunun su toplama havzasına eğimli bir şekilde inşa edildiği gözlemlenirken, bu yapının üzeri çeşitli büyüklükteki taşların üst üste yığılmasından oluşturulmuş ve taş dolgunun üzerinde iyi bir kaplamanın olmadığı da görülmüştür.( İpek ve İbiş, 2012: 41).

Üçüncü sondaj ise memba şevinin yapısal özelliklerinin anlaşılabilmesi için açılmıştır. Batı uç noktaya açılan bu sondaj çalışmasında amaç; setin batı tarafında sonlandığı noktanın nasıl bir bağlantı ile yapıldığı anlaşılmaya çalışılmasıdır. Yapılan çalışmada 30 cm sonra memba şevine ulaşılmıştır. Burada memba şevine ait taş dolgu ile taş duvarların bitiş noktası gözlemlenmiştir. Baraj setinin ana gövdesinin 3,50 cm olan yüksekliği burada topoğrafik yapıya bağlı olarak 50 cm kadar düştüğü uzmanlar tarafından ifade edilmektedir. Bu sondaj çalışması baraj setinin batıda Höyüğün boynu tepesinin doğu eteklerine kadar uzandığını göstermiş ve baraj gövdesinin uzunluğunun 170 m olduğu anlaşılmıştır (İpek ve İbiş, 2012: 41)[8]. Barajın, hemen yanında bulunan höyükte yapılan çalışmalarda mimari bulguya hiç rastlanmamakla birlikte Erken Tunç Çağı'na ait ateş çukurları, Demir Çağı'na ait seramik parçalarına ve Roma Dönemi'ne ait bir mezara rastlanılmıştır. Burada hiç Hitit bulgusuna rastlanılmazken barajın Hitit barajı olarak adlandırılması tamamen barajın inşa tekniğiyle ve dönemin siyasi

[7] Barajın gövdesinin 34 m olması düşündürücüdür, fakat ilgili literatürde 34 m olarak ifade edilmiştir.
[8] Buraya kadar aktarılan bilgiler, söz konusu çalışmanın özeti niteliğindedir. İpek ve İbiş tarafından hazırlanan bu çalışma Çakır Köy Hitit Barajı ile ilgili bilgi alabileceğimiz tek bilimsel kaynaktır.

gücü ile özdeşleştirilmiştir[9]. Bu barajın da, bölgede yapılan çeşitli gözlemler sonucu, hayvanları sulamak amacıyla inşa edilmiş olabileceği ifade edilmiştir. Ancak, antik barajın bulunduğu alanda yaptığımız arazi gezisi, alanı topoğrafik olarak daha iyi tanımamıza yardımcı olmuştur. Bölgede geçirdiğimiz süreç içerisinde alanın belirli bir kısmının küçükbaş hayvanlar için otlak olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu baraj yapısı hayvanların su ihtiyacının yansıra tarım içinde kullanılmış olabilmesi muhtemeldir.

**D.Karakuyu Hitit Barajı**

Karakuyu Hitit Barajı Kayseri İli'nin Pınarbaşı İlçe'sinde yer alan Karakuyu Köyü'nde yer almaktadır. Bölgede 1988 ve 1989 yıllarında Kutlu Emre başkanlığında kısa süreli kurtarma kazıları yapılmıştır. Bu süreç içerisinde su haznesinin bağlantısını gözlemlemek için yürütülen çalışmalarda IV Tudhaliya yazıtı[10] baz alınmış ve haznede depolanan suyun yazıtın bulunduğu kayanın altından akmadığı fark edilmiştir. Barajın taş kalıp ve toprak yamacının arasındaki boşluk küçük taşlarla doldurulmuştur. Kanalların tabanında taş bulunmamaktadır. Barajın en alçak kaya yüzeylerinden güneye doğru sistemli bir şekilde yürütülen çalışmada 48 $m^2$ bir alan açığa çıkartılmıştır. Yapılan çalışmalarda su haznesinin gerçek temel yapısına ulaşılmıştır. Baraj, toprak yığılarak inşa edilmiş[11] ve bu toprak yığınının yamacı üzeri taşla kapatılarak bent oluşturulmuştur. Karakuyu Hitit barajının, göle bakan tarafının uzunluğu 185 m olup kuzey tarafındaki uzunluk ise 250 m'dir. Bendin iç yüzeyini kaplamak için kullanılan taşlar ise küçüktür. Burada savak yapısı bulunmakla birlikte çok tahrip olmuştur. Toprak yığınıyla inşa edilen bu uzun yan duvarlar ve kanalın taşlarla yükseltildiği yapılan çalışmalarda gözlenmiştir Ayrıca kanalın tabanının yarım yamalak da olsa taşla kaplandığı düşünülmüştür. Barajın[12] inşa tekniğinde ise; taş kaplamalarının yapımında ve bent kapağı duvarlarının inşaatında kullanılan inşaat ve taşçılık tekniklerinin, Hitit İmparatorluk Dönemi

[9] Şifahen verdiği bilgiler için Çorum Müzesi çalışanı Arkeolog Resul İbiş'e teşekkürlerimi sunarım.
[10] Yazıt tek yüzlü olup dikdörtgen prizma şeklindedir. Yüksekliği 0,95 m, genişliği 1,95 m, kalınlığı ise 0,27 m'dir. Yazıtın birinci satırının üstünde kanatlı güneş kursu vardır. Güneş kursunun altında ise "*Kahraman Büyük Karal Tudhaliya"* ifadesi yer almaktadır. Kayseri Arkeoloji Müzesi çalışanlarına eserin envanter defterinden bilgilere ulaşmamı sağladıkları için teşekkürlerimi sunarım.
[11] Burada ilgili literatürde kil dolgu maddesinden bahsedilmemiştir. Setin uzunluğu ve günümüze ulaşan yüksekliği baz alınırsa, kil dolgunun olmaması düşük bir ihtimaldir. Oldukça geniş su haznesine sahip barajın, geçirimsizliği konusunda barajın toprak dolgusu yetersiz kalacaktır.
[12] Karakuyu Barajı, Çakır Köyü Barajı'na, vadi tabanına kurulması ve set yapısından dolayı, benzerlik göstermektedir.

mimarisinde gözlenen inşaat teknikleri ile aynı olduğu ifade edilmiştir(Emre, 1993: 1-42).

Bölgede yapılan daha önceki araştırmalarda[13] ovaların tarım için uygun olmadığı ifade edilmiştir. Ancak yaptığımız gözlemlerimiz sonucunda söz konusu alan düz ovalardan oluşmakta, yer şekilleri ise nadir olarak değişmektedir[14]. Baraj yapımı her ne kadar hayvan sulama yönünden düşünülse de tarım içinde kullanıldığını ifade edebiliriz. Burada değinmek istediğimiz bir başka husus da Kutlu Emre tarafından ifade edilen baraj çevresinde herhangi bir eski yerleşimin olmaması ve en yakın yerleşimlerin 11 km kuzeydeki Dikilitaş ve 18 km kuzeydeki Çeçen Höyük olmasıdır. Bu höyüklerde ise çok azda olsa Hitit seramik bulgularına rastlanıldığı ifade edilmiştir. Fakat burada belirtmeliyiz ki antik baraj çevresinde yaptığımız gezinti sırasında barajın, batısına doğru yürüme mesafesi ile 20 dk uzaklıkta dümdüz bir ovada, belirgin bir alanın yüzeyinin taş olduğu gözlemlenmektedir. Bu taşlar gelişigüzel olmamakla birlikte, işçilik göstermektedir. Ayrıca taşlar belirli bir sistem ile sıralanmıştır. Bu bölge oldukça dikkat çekici niteliktedir. Zira yamaçtan aşağıya yola doğru taş kaymaları, bölgede yapılan tarım ve taşların köylüler tarafından devşirme olarak kullanılması, maalesef tahribatı da beraberinde getirmiştir.

**E. Köylütolu Hitit Barajı**

Konya İli'nin Kadınhanı ve Ilgın İlçeleri arasında yer almaktadır. Burada bulunan baraj yapısı su kültü açısından da önem arz etmektedir (Turgut, 2015: 341). Büyük Büvet Mevkii'nde 1884 yılında M. Sokolowski adlı araştırmacı tarafından tespit edilen yazıt, hemen doğusunda bulunan Büyük Büvet anıtsal toprak bent yapısı ile ilişkilendirilmiştir. Köylütolu sakinlerinin Büyük Büvet olarak adlandırdıkları yapı, 750 m uzunluğunda ve en geniş yeri 120 m'dir. Baraj ovadan (kuzey yamacında) 18 ile 20 m kadar yükselen bir bentten oluşmaktadır. Setin önemli bir kısmı taşınma yolu ile getirilmiş, yerli olmayan karbonat içeriği yüksek yeşil toprak, demir içeriği yüksek kırmızı killi toprak ve kırıntılı kireçtaşı kollüvyal malzemeden oluşur. Bendin en üst tabakalarında da moloz taş dolgusu gözlenmektedir. Suyun toplam havzası güney tarafta olup, havzanın doğu ve batı yakaları iki doğal kireçtaşı sırtınca uzanmaktadır (Harmanşah ve Johnson, 2011: 339-344). Barajın set

[13] Bkz. Osten, H.H. Von der, 1929, Explorations in Hittite Asia Minor, Chicago.
[14]1989 yılında buradaki çalışmalarda işçi olarak çalışmış olan köy sakini Mümtaz Tanrıbakan (Tahazeps) ricam üzerine bölgede bana eşlik etmiştir ve 1989 yılında yapılan kısa süreli kazı çalışmasında işçi olarak çalışmıştır. Kendisine bu konuda müteşekkirim.

duvarında kullanılan kil malzeme, toprak dolgu üzeri taş kaplama ve yapım tekniği, diğer bahsettiğimiz baraj yapıları ile aynı özellikleri göstermektedir. Köylütolu Hitit Barajı ve çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalar, Hitit İmparatorluğu Dönemi'nde bu alanda tarımsal kalkınmaya yönelik bir sulama ve kalkınma projesi yürütüldüğüne dair önemli ipuçlarını sunduğu uzmanlar tarafından ifade edilmiştir (Harmanşah ve Johnson, 2016: 297). Hitit Devleti için stratejik öneme sahip bu bölgede, MÖ 13. yy. da Hitit İmparatorluk Devri Krallarından IV. Tudhaliya'nın ideolojik ağırlığı olan anıtlar inşa ettiği gözlemlenmiştir. Öte yandan ise yeni yerleşimler kurarak ve yeni sulama programları uygulayarak yerleşim düzenine müdahalede bulunduğu arkeolojik çalışmalar neticesinde tespit edilmiştir (Harmanşah ve Johnson, 2013: 75). Ben Marsh[15]'in 2011 raporundaki gözlemi, Köylütolu Barajı'nın aslında bir obruk üzerine kurulduğu ve hemen hemen hiç kullanılamadığına yöneliktir. Nitekim baraj toplama havzasından alınan el burgusu örneğinde sedimantasyona rastlanmamıştır[16]. Ayrıca burada yapılan yüzey çalışmalarında yok denecek kadar az seramiğe rastlanılmıştır. Rastlanılan bu seramikler de Roma Dönemi'ne aittir(Harmanşah ve Johnson, 2013: 76).

## III. HAVUZ YAPILARI

### A. Kuşaklı / Šarišša Havuz Yapıları

Kuşaklı/Šarišša, Sivas'ın 52 km güneybatısında, Altınyayla İlçesi'ne bağlı Başören Köyü'nün 4 km doğusunda yer almaktadır (Müller-Karpe, 1993: 259).Kuşaklı doğal yükselti üzerinde oluşturulmuş Hititlerin kurduğu bir kenttir (Müller-Karpe ve Müller-Karpe, 2004: 32). Kentte su ihtiyacını karşılamak için jeolojik yapı ve coğrafi şartların en iyi şekilde gözlemlenerek inşa edilmiş, üç havuz yapısı bulunmaktadır. Bu havuz yapılarına kent surlarının dışında güneybatı, güneydoğu ve kuzeybatısında rastlanılmıştır. Sur duvarlarının hemen önüne inşa edilmiş olan havuzların tahkimatları, ek olarak desteklenmiştir. Yapılan araştırmalarda MÖ 16. yy. da inşa edildiği düşünülen bu baraj yapılarının varlığını

[15] Bkz.2013, Harmanşah ve Johson, " Pınarlar, Mağralar ve Hitit Anadolu'sunda Kırsal Peyzaj: Yalburt Yaylası Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi (Ilgın, Konya) 2011 Sezonu Sonuçları". 33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.2,ss.193-207.

[16] Köylütolu Barajı'nı gözlemleme şansını elde edemediğimiz için, su haznesi hakkında hiçbir fikrimiz bulunmamaktadır. Ama hiç kullanılmamış olması da düşündürücüdür. Zira ciddi kapsamlı su projelerinin bu bölgede yürütüldüğü uzmanlar tarafından ifade edilmektedir. Yine de burada Ömür Harmanşah ve ekibi tarafından yürütülen proje kapsamında Doç. Dr. Uğur Doğan tarafından, baraj seddinin güney tarafında, su toplama havzası olarak düşünülen bölgede, tarlaların orta yerinde tek bir noktada yapılan jeolojik el sondajı çalışmasında 1,5 m derine inilmesine rağmen göl sedimentlerine rastlanmadığı ifade edilmiştir. Yalnızca kırmızı renkli kumlu killi silt tespit edilmiştir. Belkide yaşanılan kuraklıklar bu baraj yapısını hiçbir zaman faal bir duruma getirmemiş olabilir.

kuvvetlendiren sadece durgun suda ya da yavaş akan sularda yaşayan salyangoz kabukları ve su bitkilerinin kalıntılarına rastlanmıştır. (Müller-Karpe ve Müller-Karpe, 2004: 32). Eski rezervuarların tortu dolgusu yüzeyde gözlemlenebilirken barajların toprak altındaki ana hatlarının anlaşılabilmesi için disiplinli bir şekilde yapılmış olan jeofizik[17] çalışmaları büyük önem arz etmektedir (Erkul, Hüser, Stümpel ve Wunderlich, 2008: 1-5). Kuzey-batı kapısının önünde yer alan baraj 60x15 boyutlarında bir alanı kaplarken, yüksekliği 5 m boyutundadır. Yapılan çalışmalarda havuz yapısının 4300 $m^3$ su kapasitesinin olduğu anlaşılmıştır (Hüser, 2004: 95). Güney-batı havuz yapısının taban genişliği 10 m olup, yüksekliği 3 m'dir. Su kapasitesi ise 1500 $m^3$tür (Hüser, 2007: 41-49). Güney-doğu havuzunda, yapılan jeomanyetik çalışmalar neticesinde edinilen tahmini sonuç, 180 m uzunluğunda ve 40 m genişliğinde olan havuz yapısının su kapasitesi ise 7500 $m^3$ olduğu düşünülmektedir(Hüser, 2007: 113). Havuz yapılarının[18] önüne yine bir taş kaplama şev yükseltilmiş ve arası su geçirmesini önlemesi için kil ile doldurulmuştur(Müller-Karpe, 2006: 24-26).Havuz yapıları, yer altı sularının yansıra, çevresinde bulunan dağ silsilesinin kar sularından da beslenmektedir.

**B.Havuz Höyük Havuz Yapıları**

Sivas İli'nin Kangal İlçe'sine bağlı Havuz Köyün'de yer alan bir yerleşimdir. Bölge arkeolojik çalışmalar açısından bakir olup, yüzey araştırmaları[19] neticesinde çok fazla tescil edilmiş olan sit alanı bulunmaktadır (Ökse, 1992: 243-258). Havuz Höyük, yüksekçe bir tepe üzerinde konumlanmıştır. Bugün temel izleri rahatlıkla gözlemlenebilmekte ve kente giden antik yol da hala varlığını korumaktadır. Ziyaretimiz sırasında yüzeyde, İkinci Bin, Demir Çağı, Frig, Helenistik ve Roma Dönemi'ne ait seramik

[17] Šarišša için, jeo-fizik ve GPR sisteminin nasıl uygulandığına dair teknik bilgi E. Erkul, A.Hüser, H. Stümpel ve T.Wunderlich'in ortak çalışması olan" Combiened Geophysial Survey of an Ancient Hititte Dam: New and Old High-Tech"ve A.Hüser . 2007,Kuşaklı/Šarišša band 3 "Hethitissche Anlagen Zur Wasserversorgung Und Entsorgung' adlı yayınlarda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

[18] Kuşaklı/Šarišša'da bulunan havuz yapıları, hem set duvar özelliği gösteren baraj yapıları hem de havuz özelliği gösteren su haznelerine benzemektedir. Yapay olarak inşa edilen su hazneleri set yapısı ile desteklenmiştir.

[19] Bu bölgede yapılan yüzey araştırmaları için bkz. R.M. Büehmer, "Havuzköy In Üstkappadükien", A.T.Ökse, "XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-Sivas İli 1992 Yüzey Araştırması", H.H.Von Der Osten, "Explorations in Hittite Assa Minor" 1929. Büehmer'in de söylediği gibi yüzeyde kazı yapılmadan gözlemlenen yerleşim yeri ve kente ait havuz yapısının yansıra bir kapı sisteminin olabileceğini yaptığı çalışmayla ifade etmiştir. Ayrıca Osten da burada bir kapı yapısının varlığını ifade etmekle birlikte yüzeyin taş yapısı ve florasının yoksunluğunu dile getirmektedir. Burada vurgulamak istediğimiz bölgedeki çalışmalar kısa süreli olup maalesef ki devamlılık arz eden sistemli çalışmanın olmaması bölgenin tarihi sürecinde net bilgiler edinmemizi kısıtlamaktadır.

parçaları gözlemlenmiştir. Ayrıca yerleşim yerinde üç adet, doğal oluşum havuz yapısı da bulunmaktadır[20].Bu havuz[21] yapıları daha kolay anlaşılması açısından tarafımızdan 1 No'lu hilal görünümlü havuz yapısı,2 No'lu oval görünümlü havuz yapısı ve 3 No'lu havuz yapısı şeklinde numaralandırılmıştır.

Doğu-Batı uzantılı 1 No'lu havuz uzunca bir yapıda olup eni dardır. Yapının su hacim kapasitesi fazladır. 1 No'lu havuzun güney tarafını büyük kayalar oluştururken kuzey tarafını yüksekçe bir tepe sınırlamaktadır. Doğu tarafı set görevi gören büyük taşlarla kapatılmıştır. Bugün yamaçtan toprak kayması sonucu inen taş sırası 1 No'lu havuzun tabanında gözlemlenebilmektedir. Tepeden bakıldığında baraj görünümü hilal şeklinde kavis göstermektedir. 2 No'lu havuz yapısı geniş bir alanı kaplayan oval bir görünüme sahiptir. 1 No'lu baraj, 2 No'lu barajdan doğal kaya sırası ile ayrılmaktadır.2 No'lu havuzun üç tarafında set görevi gören doğal kaya oluşumları vardır. Güney tarafı ise diğer duvar yapılarına göre daha alçak yapıda olup arazinin topoğrafik yapısı bu bölgede doğal bir şekilde yükselmektedir. Bu havuz yapısında yağmurlar sonucu biriken suyun balçık izleri ve su kalıntıları halen gözlemlenebilmektedir. Fazlaca su hacmine sahip olan yapının tabanında doğal büyük blok taşlar görülmektedir. 3 No'lu havuz yapısı ise iki baraj yapısına göre oldukça büyüktür. Kuzey ve güney duvar yapısı doğal kaya olup, doğu tarafı yüksekçe bir tepe ile sınırlanmaktadır. Batı tarafı ise günümüzde açık olmakla birlikte büyük ihtimalle tahrip edilmiştir. Günümüzde de hayvan besicileri tarafından kullanılan alan, tahrip edilme olanağını güçlendirmektedir. Su kapasitesi diğer iki havuza göre oldukça yüksek olan yapının kuzey tarafında havuz duvarının bitişinin hemen yanında fazla geniş olmayan bir yol bulunması düşündürücüdür[22].Büyük ihtimalle hayvanları sulamak için kullanılan havuz yapıları kurak dönemlerde kentte yaşayan insanların su ihtiyacını da karşılamaktaydı.

[20] Bu bölgeyi tanımamda katkı sağlayan, gözlem ve önerileriyle çalışmama ışık tutan Sayın Hocam Prof.Dr. Atilla Engin'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

[21] Bu yerleşimle ilgili daha önce yüzey araştırmaları dışında herhangi bir yayın bulunmadığı için, çalışmamızda arazi gezisi sırasında gözlemlediğimiz mimari yapı, havuz ve seramik parçalarını, diğer benzer yapılarla da karşılaştırarak ifade etmeye çalıştık. Baraj ve havuz yapıları detaylı bir şekilde "Filolojik ve Arkeolojik Veriler Işığında Hitit Dönemi Su Bentleri Havuzlar ve Köprüler" adlı yüksek lisans tezinde çalışılmıştır.

[22] Bu dar yol barajın en sığ noktasına ulaşmaktadır. Hayvanların su ihtiyacını karşılamada muhtemelen bu yol kullanılıyordu.

Burada bulunan ve bugün Anadolu Medeniyetler Müzesinde sergilenen Havuz Aslanı bölgenin tarihlendirilmesinde önemli bir unsurdur. Von der Osten[23] tarafından aslanın tarihlendirilmesinin MÖ 900-800 olması, Demir Çağı yerleşimini güçlü kılmaktadır. Fakat burada bulunan havuz yapılarının, doğal bir oluşum sergilemesinden ötürü ve yüzeyde gözlemlenen seramik grupları; İkinci Bin, Demir Çağı, Frig, Helenistik ve Roma Dönemi oluşturmasından dolayı MÖ II. Bin'den itibaren aktif olma olasılığını düşündürmektedir. Burada yapılacak sistemli kazılar bizi net bilgilere ulaştıracaktır.

## IV. FİLOLOJİK VERİLER

Çalışmamızın ikinci kısmını oluşturan Hititçe filolojik belgeler *luli-,luliya*[24]-kaynak, pınar, su gözü, havuz, gölet, baraj; fıçı, leğen, küvet, küp kelimesi Hititçe metinlerde[25] detaylı bir şekilde taranmıştır. Amacımız *luli-*'nin birlikte geçtiği bazı kelimelere dikkat çekmektir. Örneğin, KBo II 12 No'lu metnin 33. satırı şu şekildedir;

32/ I ŠAH *A-NA* $^{LÚ}$Ha-mi-ni pí-an-zi[

33/ **lu-ú-li-ia-aš** še-e-er LUGAL-uš[

burada kralın yukarıda ki pınara ya da kaynağa, baraja yöneldiğine dair bir ifade yer almaktadır. KBo XVI 49 Vs. I 6 ve 7'nci satırlarında ise;

6/ $^{D}$INANNA-**aš lu-ú-li-aš** KÂ.GAL-az u-ua-an-[zi]

7/ GEŠTIN-aš iš-pa-an-du-uz-zi-ia **lu-u-l[i-ia]**

Tanrıça Inanna'nın kültüne dair pınar ,su kaynağı ya da havuzun kapısından bahsedilmekte ve bir kaynak ya da pınara şarap libasyonu (içki kurbanı) yapıldığı ifade edilmektedir. Yine KBo XII 140 / Rs. 11'de

11/ HUR.SAG$^{MEŠ}$ šal-li-ia-aš **lu-li-[ia-aš**

[23] Bkz. Von der Osten,1929, "Explorations In Hittite Asia Minor".

[24] *"luli-,luliya-"*,H. G.Güterbock and H.A.Hoffner'a göre, 1.lake, pool 2.well, spring, basin (Güterbock, 1989: 80 ); J. Friedrich göre, wasserbecken, teich (Friedrich, 1952: 130); J.Puhvel'e göre pool, lake, pond;(well)basin, cistern, reservoir, tank, vat (Puhvel, 1984:111-114 ); J.Tischler'e göre ise see, teich, auch, quell und Bezeichnung eines groBen Fasses (Tischler, 1982: 48)

[25]Metinlerin fazlasıyla kırık olmasından dolayı, düzenli bir tercümenin yapılamamasından dolayı, sadece transkripsiyonlarına "Filolojik ve Arkeolojik Veriler Işığında Hitit Dönemi Su Bentleri Havuzlar ve Köprüler "adlı yüksek lisans tezinde detaylı bir şekilde yer verilmiştir.

şeklinde geçmekte ve dağların büyük pınarından ya da su kaynağından bahsetmektedir. KBo XXIII 92 Vs.II. 12'nci satırında geçen *luli-,luliya* kelimesi ise,

12/[LU$^{MEŠ}$] $^{URU}$Hal-la-pí-ia **lu-il-ia-aš** še-ir

şeklindedir ve Hallapiya Şehri pınarı, havuzu ya da barajından bahsedilmektedir.

Burada çalışmayı heyecanlı kılan bir başka nokta da "kapak, su bendi kapağı, savak" anlamına gelen *ištappeššar*[26]- kelimesidir. *ištappeššar*- kelimesi tıpkı günümüz barajlarında bulunan savak yapısını, Hitit barajlarında da filolojik olarak desteklemektedir. Ünal'a göre kelime anlamı istap- tıkamak fiilinden gelmektedir. -eššar ekiyle ise isim türetilmiştir (Ünal, 2016: 237). Kelime bir kült envanter metninde, KUB 38. 3 III 1/18'de geçmektedir. Yalnız metin kırık olduğu için sadece Kraliçe'nin tıpacı ifadesini anlayabiliyoruz. KUB 27.7'de ay. 48/50'de oldukça öğretici bir analoji büyüsünde kullanılacak bir model söz konusudur. Tanrının huzurunda (minyatür bir havuzun ağzına) bir tıpaç, savak yapılmaktadır. Bir kanal (PA$_5$ : sulama kanalı, su yolu, bkz. Ünal, 2016:383) savaktan çıkacak/akacak şekilde yapılmıştır. (Kanalı, minyatür havuzdaki suyu) ırmağın içine (akıtacak şekilde) yaparlar. Şimdi bu kanalın içine gümüşten ve altınla kaplanmış küçük (mini, minyatür) bir kayık salıverirler. Kötü dil ve lânet de gümüş ve altından yapılmıştır. Metnin devamında, bunları minyatür kayığın içine yüklerler ve kayığı kanalın savağından ırmağın içine sürüklerler, arkasından yağ ve bal dökerler ve sözlü büyü yaparlar, yani kayık kötülükleri nasıl alıp götürdüyse, kötülük yapan insanları da ırmak alıp götürsün, şeklinde bir benzetme büyüsü (analoji) yaparlar. Bu metinde ilginç olan Hititlerin minyatür bir havuz ve de bu havuza bir savak ya da tıkaç yapmış olmalarıdır[27].Son olarak Bo 2004/1'de bulunan metinde bir "Geyik Göleti'nin savağından bahsedilmektedir. Fakat metin maalesef çok anlaşılmamaktadır. Bo 2004/1'de metinde geçen "Geyik Göleti 'nin savağı" oldukça düşündürücüdür. Bu metin yeri bize Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı'nı çağrıştırmaktadır. Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı'nda yapılan arkeolojik çalışmalar buradaki savak yapısının varlığını ortaya koymakla birlikte bu metin yeri ilginçtir.

[26] Bkz. K. Bittel, Denkmaler eines hethitischen Grosskönigs des 13. Jahrhunderts vor Christus (1984).

[27] Değerli bilgisi ve her türlü katkısı için Sayın Hocam, Prof. Dr. Ahmet Ünal'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Sonuç olarak, Hitit Baraj ve Havuz yapılarını incelerken özellikle Başkent Hattuša'daki su yapıları bize yol gösterici olmuş ve tipolojik olarak sınıflandırmamıza çok yardımcı olmuştur. Bu bağlamda sınıflandırma şu şekildedir;

Tipi 1) Suyun önünde set inşa edilerek oluşturulan barajlar.

Tip 2) Havuz Höyük'de karşımıza çıkan doğal oluşum havuz yapıları.

Tip 3) Suyun girmesi için arka kısmı açık bırakılan Yazılıkaya mevkiinde tespit edilen Doğu havuzları.

Tip 4) Hattuša/ Boğzaköy'de, Yer kapının kuzeybatısında yer alan, Güney havuz yapıları.

TİP 5) Alacahöyük ve Kuşaklı'da yer alan, bir set yapısı inşa edilerek desteklenen havuz(baraj) yapılarıdır.

Yine, set özeliği gösteren barajların hepsi birbiri ile benzer özellikler göstermektedir. Fakat sadece Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı ile Karakuyu Hitit Barajı'nın savak özelliği mevcuttur. Çakır Köy Hitit Barajı'nın set duvarını destekleyen ayrıca yapı unsuru bulundurması açısından dolayı önemlidir. Bu durum günümüz baraj yapıları ile benzerlik göstermektedir. Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı ve havuz yapısı olarak Kuşaklı/Šarišša'da yer alan su haznelerinde mimari unsurlara rastlanılmıştır. Diğer set oluşumlu baraj yapılarının su hazneleri ise tamamen doğal oluşum ile sınırlandırılmıştır. Hitit Dönemin'de inşa edilen baraj ve havuz yapılarının yer seçimleri, su ihtiyacına göre farklılık göstermiştir. Karakuyu Hitit Barajı, Köylütolu Hitit Barajı, Çakırköy Hitit Barajı, Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı ve Kuşaklı/Šarišša Havuz yapıları tamamen düzlük bir ovaya ve vadi tabanlarına inşa edilmişlerdir. Fakat Havuz yapılarında oldukça korunaklı ve yüksek tepelerin hâkim olduğu araziler karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma en iyi örnek Havuz Köy havuz yapısı teşkil etmektedir. Yine güney havuzları olarak adlandırılan Hattuša/Boğazköy'de yer alan ve sadece Yukarı Şehir'de gözlemlenen bu havuz yapılarının terasa inşa edilmeleri de benzer bir durumdur. Bu baraj ve havuzların su kaynağını dönemsel olarak yaşanan şiddetli yağışların sonunda oluşan taşkın[28] ve sel sularının önüne çekilen set

[28]Yukarı Batı Şehir 'de yer alan Sarıkale kaya kütlesi önündeki düzlükte bulunan "Kare Planlı" yapılarda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarda; Kare Planlı Yapı 2'nin kuzey ve doğu dış duvarlarının tam üstüne, yeni bir yapının taş temelleri oturtulmuştur. Bu yeni yapının diğer bazı duvarları ise eski plandan sapma gösterdiği, hatta doğu dış duvarı eski yapının sınırlarını aşarak kuzeye doğru devam ettiği gözlenmiştir. Bu yapı da Kare Planlı yapılar

yapıların yansıra kar, yağmur, yeraltı suları ve akarsulardan sağlanmaktaydı. Hitit döneminde inşa edilen baraj ve havuz yapılarına kronolojik olarak değindiğimizde ise en erken örneklerini, MÖ 16. yy. da I. Hattušili döneminde inşa edilen Hattuša havuz yapıları oluşturmaktadır. Hemen sonrasında yine Hattuša su yapıları gibi 16. yy. da inşa edildiği düşünülen Kuşaklı/Šarišša'da bunulan set yapısına sahip havuz yapıları gelmektedir. Hitit çivi yazılı metinlerinden vardığımız bilgiler neticesinde kuraklığın en şiddetli yaşandığı dönem, IV. Tudhaliya Dönemi'dir. Bu dönemde oldukça geniş su kapasitesine sahip su hazneleri, tıpkı günümüz barajlarında olduğu gibi bir set duvarı ile önleri kapatılarak su depolanması hedeflenmiştir. Karakuyu Hitit Barajı ve Köylütolu Hitit Barajı ise, ele geçen yazıtlarından[29] dolayı IV. Tudhaliya Dönemi'ne işaret etmektedir. Çakır Köy Hitit Barajı'na baktığımızda burada herhangi bir yazıt ele geçmemekle birlikte yakın çevresinde Hitit bulgusu veren herhangi bir yerleşim de gözlemlenmemiştir. Fakat barajın inşa tarzı, diğer Hitit baraj yapılarıyla kıyaslandığında, Hitit tarzına işaret etmektedir. Burada bulguların verimsizliğinden dolayı tarihlendirmeyi güç kılarken, barajın yapım tekniği ve Hitit su yapılarının inşasının arttığı ve kuraklıkların yaşandığı IV. Tudhaliya Dönemi, bize bu barajın da belki bu döneme tarihlenebileceğini düşündürmektedir. Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı ise burada ele geçen buluntular, özellikle heykel ve stel parçası, tarihleme açısından bize dönem hakkında fikir vermektedir. Stel parçasının üzerinde 'Tanrıça Hepat' ifadesi yer almaktadır (Çelik, 2008: 90). Bu kitabe parçası ve bu kitabeye ait kaide parçasının barajın doğusuna dikildiği ifade edilmiştir. Üzerinde 'Tanrıça' ve 'Hapatu' adının okunması barajın Tanrıça Hepat adına yapıldığını göstermektedir. Biz biliyoruz ki Metinlerde, Tanrıça Hepat, kraliçe Puduhepa'nın baş tanrıçası olarak geçmektedir. Bu da bu baraj yapısının muhtemelen Hitit İmparatorluk Dönemi Kralları'ndan III. Hattušili ya da daha düşük bir ihtimalle IV. Tudhaliya Dönemi'nde inşa edilmiş olabileceğine işaret etmektedir[30].Havuz Höyük, yerleşim özellikleri açısından Demir Çağı kent

gibi üst üste birden çok taban gözlenmesi sonucu uzun süre kullanılmış olduğu ifade edilmiştir. Yapının batı tarafı sonraki yapı aktivitelerinden ve sel erozyonundan zarar gördüğü uzmanlar tarafından gözlenmiştir. Bkz. Jürgen Seeher. 2007, "Boğazköy / Hattuša 2004-2005 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları",ss.27-43.

[29] Detaylı bilgi "Filolojik ve Arkeolojik Veriler Işığında Hitit Dönemi Su Bentleri Havuzlar ve Köprüler "adlı yüksek lisans tezinde mevcuttur.

[30] Sevgili Hocam, merhum Yrd. Doç. Dr. Sedat Erkut'a bana verdiği bu bilgi dolayısıyla teşekkür ederim. Hocam, Bu barajın III. Hattušili Dönemi'nde inşa edilmiş olabileceğini özellikle vurgulamış ve Hepat'ın Hitit panteonunda kabul gördüğü ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile eşitlendiği dönemin, Puduhepa'nın kraliyet kraliçesi olarak tahta geçtiği dönemde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bu sebeple de Tanrıça Hepat'ın panteondaki yerini sağlamlaştırmak ve Hatti Ülkesi'nde kabul görmesini hızlandırmak amacı ile birçok yapıda ismi geçmekte ya da tasviri yapılmaktadır. Böyle düşünüldüğünde yapının III. Hattušili dönemine tarihlenmesi çok daha uygun olmaktadır.

özelliği göstermektedir. Fakat burada bulunan havuz yapılarına baktığımızda, doğal yapıları da göz önünde bulundurulursa, Demir Çağından ziyade daha erken dönemlerde de kullanılmış olma ihtimalini bize düşündürmektedir. Hitit İmparatorluk Dönemi'nde su yapıları, başkent Hattuša'da, I. Hattušili döneminde havuz inşası olarak başlayıp, IV. Tudhaliya döneminde ise yaşanılan kuraklıkların yarattığı sorunlardan ötürü, bu yapılar teknik açıdan geliştirilerek yüksek su kapasiteli, set oluşumlu yapılara dönüşmüştür.

**Res 1**: Alacahöyük Hitit Barajı, kırmızı hat ile belirtilen yerler şev duvarları, yeşil hat ile ifade edilen bölge baraja ait savak yapısıdır.(Ayşe Üke, arşiv)

**Res 2**: Çakır Köyü Hitit Barajı; kırmızı ok ile gösterilen alan su rezervuar alanı, yeşil ok ile gösterilen alan günümüzde inşa edilen ve barajın şev duvarını keserek tahrip eden yol, sarı ok ile gösterilen alan şev duvarıdır. (Ayşe Üke, arşiv)

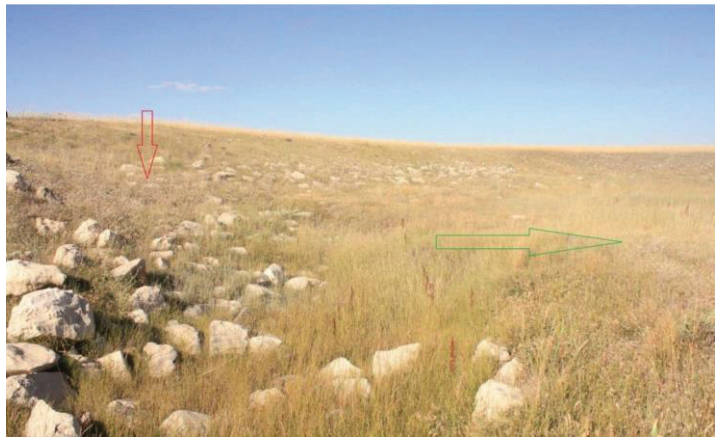

**Res 3**: Karakuyu Hitit Barajı, kırmızı ok ile gösterilen set duvarı, yeşil ok ile gösterilen yer su rezervuar alanı. ( Ayşe Üke, arşiv)

**Res 4**: Karakuyu Hitit Barajı yakınında yerleşim yeri olduğu düşünülen alandaki düzenli taş sıralarından bazıları kırmızı hat ile belirtilmiştir.(Ayşe Üke, arşiv)

**Res 5**: Kuşaklı-Sarissa kent surları dışında bulunan gölet yapıları. Dağ zirvesinde biriktirilen sular kent surları dışında yer alan havuzlara taşınmaktaydı. (Kaynak:Ercan Erkul - Andreas Hüser - Harald Stümpel - Tina Wunderlich)

**Res 6**: Köylütolu Baraj seddi. (Harmanşah ve Johnson 2015)

**Res. 7**: Havuz Höyük doğal havuz yapısına örnek(Ayşe Üke ,arşiv)

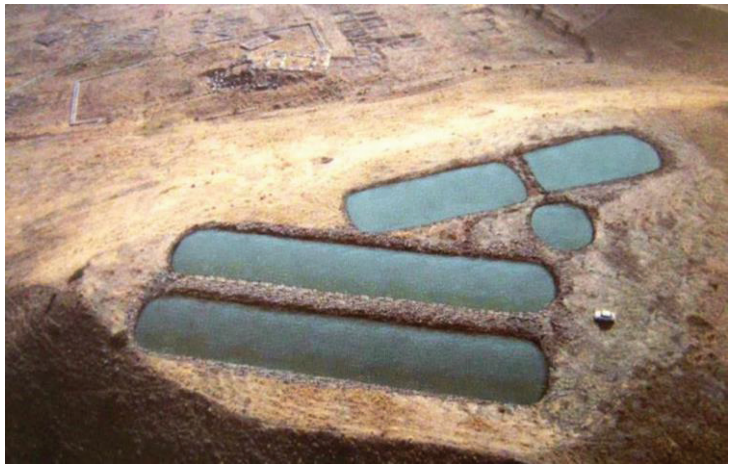

**Res.8**: Hattuša'da bulunan havuz yapıları. (Schachner ve Hartmut,2012).

## KAYNAKÇA

ALP, Sedat.(2002), Hitit Güneşi, Ankara: TÜBİTAK.

BİTTEL, Kurt.(1984), Denkmaler eines Hethitischen, Grosskönigs des 13.Jahrhunderts vor Christus, Opladen.

BÜEHMER, Robert M. (1967), "Havuzköy In Üstkappadükien Archaolog" Ischer Anzeiger, ss.132-141.

ÇELİK, Duygu.(2008), "Alacahöyük Hitit Barajı", Aykut Çınaroğlu'na Armağan, ss.87-105.

EMRE, Kutlu.(1993), "The Hittite Dam Of Karakuyu", Essays on Anatolian Archaeology, Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan 7 (Wiesbaden 1993) 1-42.

ERKUL,Ercan. Andreas Hüser.Harald Stümpel.Tina Wunderlich.(2008) "Combined Geophysical Survey of an Ancient Hittite Dam:New and Old High-Tech" 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA), ss. 1-5

ERKUT, Sedat.(1992), "Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri", Fs. Sedat ALP, s.159-165.

FRİEDRİCH, Johannes.(1952), Hethitisches Worterbuch, Heidelberg.

GORNY, Ronald L.(1997), "Zippalanda and Ankuwa: the Geography of Central Anatolia in the Second Millennium B.C". , JAOS, S.117, ss.549-557.

GURNEY Oliver R. (1995), "The Hittite Names of Kerkenes Dağ and Kuşaklı Höyük", AnSt, S.45, ss.69-71.

GÜTERBOCK, Hans G. Harry A. Hoffner.(1989),Chicago Hittite Dictionary L-N, Chicago.

HAAS, Volkert. (1994), Geschichte der Hethitischen Religion, Köln.

HARMANŞAH, Ömür. Peri Johnson.(2011), "Yalburt Yaylası (Ilgın, Konya) Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi, 2010 Sezon Çalışması", 29.Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.2,ss.335-469.

HARMANŞAH, Ömür. Peri Johnson.(2013), "Pınarlar, Mağaralar ve Hitit Anadolu'sunda Kırsal Peyzaj: Yalburt Yaylası Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi (Ilgın, Konya) 2011 Sezonu Sonuçları", 30.Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.2, ss.73-84.

HARMANŞAH, Ömür. Peri Johnson.(2016), "Akdeniz'e Doğru Hititler: Yalburt Yaylası Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi 2015 Sezonu-Hittites on the Way to the Mediterranean: Yalburt Yaylası Archaeological Landscape Project2015 Campaign", Anmed, ss. 296-300.

HÜSER, Andereas.(2004), "Wasser für Sarissa" Antike Welf, S.37, ss.93-97.

HÜSER, Andereas.(2007), Hethitische Anlagen zur Wasserversorgung und Entsorgung, Kuşaklı-Sarissa Band-3, Verlag Marie Leidorf GmbH-Rahden-Westf.

İPEK, Önder. Resul İbiş.(2012), "Çakır Köyü Hitit Barajı: 2012 Yılı Sondaj Kazısı Çalışmaları Ön Raporu", 3. Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, S.3, ss.37- 59.

KARAUĞUZ, Güngör.(2002), "M.Ö. II. Binde Konya Bölgesi Hitit Kaya Anıtları ve Yazıtları Üzerine Bazı Gözlemler", 2001 Yılı Anadolu Medeniyetler Müzesi Konferansları,ss.54-103.

MÜLLER-KARPE, Andereas.(1993), "Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas) 1992 Yılı Yüzey Araştırması" XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, ss.259-265.

MÜLLER-KARPE, Anderas. Vuslat, Müller-Karpe.(2004), "Kuşaklı-Sarissa", Arkeo Atlas,S.3.ss.20-62.

MÜLLER-KARPE, Andereas.(2006), "Untersuchungen in Kuşaklı 2004 und 2005", MDOG, S.138,ss.15-43.

OSTEN, H.H.Von Der.(1929),Exploratıons In Hittite Asıa Minor, Chicago.

ÖKSE, A.Tuba.(1993), "Sivas İli 1992 Yüzey Araştırması Sonu", XI Araştırmaları Toplantısı, ss. 243-258.

PUHVEL Jaan.(1984),Hittite Etymological Dictionary, Berlin.

SEEHER, Jürgen.(2006) , "Die Untersuchungen im Bereich der Bereich der Osttiche in der Oberstadt von 1996-1998",Boğazköy-Bereich 8 (Mainz 2006),ss.1-23.

SEEHER, Jürgen.(2007), "Boğazköy / Hattuşa 2004-2005 Yılı Kazı ve RestorasyonÇalışmaları", 28. Kazı Sonuçları Toplantısı, C.2,ss.27-43.

SCHACHNER, Andreas.(2009), "Boğazköy- Hattusa 2007 Kazı Çalışmaları", 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, C.3,ss.475- 498.

SCHACHNER, Andreas.(2011), "Boğazköy- Hattusa 2009 Yılı Çalışmaları", 32. Kazı Sonuçları Toplantısı, C.4, ss.212-232.

SCHACHNER, Andreas. Hartmut Wittenberg.(2012), "Zu den Wasserspeichern in Boğazköy/Hattusa und der Frage ihrer Befüllung", Menschen - Kulturen - Traditionen ; Forschungs Cluster, S. 2, C.5,ss.245-257.

SCHACHNER, Andreas. Hartmut Wittenberg.(2013), "Hattusa'daki Su Havuzlarının Kullanımı Ve Toplumsal Önemi", 3. Çorum Kazı Ve Araştırmalar Sempozyumu, S.3, ss.19-36.

SİR GAVAZ, Özlem.(2012), Hitit Krallarının Kült Gezileri, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.

TİSCHLER, Johann.(1982), Hethitisch-Deutsches Wörterverzeichnis, Mit Einem Semasiologischen Index, Innsbruck.

TURGUT, Murat.(2015), "Tarhuntassa'daki Su Kültü Mekânları", Tarihin Peşinde 14,ss.337-354.

ULUSOY, Kudret.(2007), Küresel Ticaretin Son Hedefi: Su Pazarı, Ankara: Kristal Kitaplar Yayınevi.

USUL, Nurunnisa. (2008), Mühendislik Hidrolojisi, Ankara, Semih Ofset Matbaacılık ve Yayıncılık.

ÜNAL, Ahmet, (2016), Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.459832

# FARKLI KEMİKLER, FARKLI ELEMENT BİRİKİMLERİ: NEOLİTİK DÖNEM TEPECİK-ÇİFTLİK İNSAN KEMİKLERİNDE GÖMÜ SONRASI ELEMENT BİRİKİMLERİ

*Ebru Emre SEVDİN*[*]

*Ali Akın AKYOL*[**]

*Ali Metin BÜYÜKKARAKAYA*[***]

*Kameray ÖZDEMİR*[****]

***Atıf/©:*** *Sevdin, Ebru Emre, Akyol, Ali Akın, Büyükkarakaya, Ali Metin, Özdemir, Kameray (2018). Farklı Kemikler, Farklı Element Birikimleri: Neolitik Dönem Tepecik-Çiftlik İnsan Kemiklerinde Gömü Sonrası Element Birikimleri. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1553-1581*

***Özet:*** *Bu çalışmada Niğde ili sınırları içerisinde yer alan Tepecik-Çiftlik arkeolojik alanından elde edilen ve Neolitik döneme tarihlendirilmiş 25 bireye ait kaburga ile el ve ayak tarak kemiklerinde element birikimleri analiz edilmiştir. Kaburga ile el ve ayak tarak kemiklerinde tespit edilen element miktarları ile aynı bireylere ait femur örnekleri karşılaştırılarak, örneklerin gömü sonrası geçirdiği kimyasal değişimleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar değerlendirilmiştir. Arkeolojik toplulukların beslenme biçiminin araştırıldığı çalışmalarda kemik korunma durumunun ölçütü olan elementlere bakıldığında, örneklerin tümünde toprak ile element değişimleri olduğu tespit edilmiş, değişimin kaburgalarda diğer kemiklere kıyasla daha yüksek olduğu görülmüştür. Çalışmanın amaçlarından bir diğeri, arkeolojik beslenme çalışmalarında sıklıkla önerilen femur örneklerine, yapısal özellikleri nedeniyle benzerlik gösteren el ve ayak tarak kemiklerinin alternatif*

*Makale Geliş Tarihi:13.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 01.* 10.2018
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Yüksek Lisans Mezunu, Hacettepe Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, e.e.sevdin@gmail.com
[**] Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, aliakinakyol@gmail.com
[***] Dr. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, alimetin@hacettepe.edu.tr
[****] Dr. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, kameray.ozdemir@hacettepe.edu.tr

*olup olamayacağını araştırmaktır. Element içerikleri açısından femur ve tarak kemiklerinde farklılıklar görülmüştür. Tarak kemiklerindeki element birikimlerinde zirkonyumun etkisinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç örneklerin hazırlık aşamasındaki süreçlerin femur ve tarak kemikleri içerisindeki element miktarlarının farklılaşmasında etkili olduğu yönünde yorumlanmıştır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Eser element analizi, Ca/P oranı, diyagenez, temel bileşenler analizi.*

## *Different Bone Types Different Element Accumulations: Diagenetic Element Accumulation On The Neolithic Period Human Bones From Tepecik-Çiftlik*

***Citation/©:*** *Sevdin, Ebru Emre, Akyol, Ali Akın, Büyükkarakaya, Ali Metin, Özdemir, Kameray. (2018). Different Bone Types Different Element Accumulations: Diagenetic Element Accumulation On The Neolithic Period Human Bones From Tepecik-Çiftlik, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1553-1581*

***Abstract:*** *In this study, the accumulation of elements in the ribs and metatarsal and metacarpal bones of 25 individuals dated Neolithic period from the Tepecik-Çiftlik archaeological site within the Niğde province were analyzed. The similarities and differences among the chemical changes of the samples after burial were evaluated by comparing the amount of the elements detected in the ribs, metacarpals, and metatarsals with the femurs of the same individuals. In studies conducted on the nutritional models of past populations, it has been found that elemental changes are occurred between bone and soil considering the elements that are accepted as indicators of bone preservation, and the change is found to be higher in ribs than the other bones. Examination of possible differences in elemental changes in different bone types constitutes one of the objectives of the study. Another aim of the study was to investigate whether or not metatarsal and metacarpal bones, which are similar to femur due to their structural characteristics, can be an alternative to the femur bone that has been frequently proposed to use in the past dietary reconstruction studies. In terms of element contents, some differences between the femur and metatarsal and metacarpal bones was determined. It has been evaluated that the zirconium effect is high in elemental deposits in the metatarsal and metacarpal bones. The result has interpreted like the preparation processes are effective in the differentiation of the amounts of the elements in the femur and metatarsal and metacarpal bones.*

***Keywords:*** *Trace element analysis, Ca/P ratio, diagenesis, principle component analysis.*

## I. GİRİŞ

Eser elementler, yaşayan canlıların dokularında veya toprak, su ve hava gibi ortamlarda 100 ppm'in (µg/g) altında olan kimyasal elementlerdir (Sandford, 1992; Klepinger, 1984; Underwood, 1977; Parker ve Toots, 1970). Az miktarlarda olmalarına karşın canlılarda önemli fizyolojik süreçlere katılabilir ve bazıları beslenme için gerekli olabilirken, bazıları beslenme için gereksiz veya toksik olabilmektedir (Sandford, 1992; Underwood, 1977). Vücuttaki miktarları beslenme, tüketilen su ve solunan hava ile ilişkilidir ve önemli oranda kemik dokuda birikmektedirler. Kemiğin sitokiyometrik özellikte olmayan hidroksiapatit yapısındaki kalsiyum, fosfat (PO4) ve hidroksil (OH) molekülleri beslenme yoluyla vücuda alınan anyonik ve katyonik yapıdaki eser elementler ile yer değiştirebilir (Zimmerman, 2015; Turner-Walker, 2008; Pate, 1994; Sandford, 1992). Yer değişimleri sonucu apatit yapıda bireylerin beslenme tarzını yansıtan dalgalanmalar meydana gelir ve bu özelliği ile beslenme modeli çalışmalarında kullanılan element analizleri için önemli bir kaynak oluşturur. Fosil kemik ve dişler eser elementler açısından zengindir. Ancak bireyin beslenme modeline bağlı olarak bulunan element miktarları yanında kalıntıların gömüldüğü topraktan kaynaklı olarak yer değiştirme yoluyla apatit kristal yapısına dâhil olup, boşlukları veya kırıkları dolduran elementler de olabilir (Parker ve Toots, 1970).

Canlı kemik, kendini yenileyebilen dinamik bir organ olup yapısal olarak farklılık gösterir. Yapıları dikkate alındığında kemikler kortikal (kompakt) ve trabeküler kemikler olarak sınıflandırılır (Kini ve Nandesh, 2012; Guimaraes ve ark., 2016). Kortikal kemik yoğun olup kemiğin dış yüzeyini oluşturmakla birlikte kemiğe sağlamlığını, sertliğini ve şeklini verir. Buna karşın, kemiğin iç kısmını oluşturan trabeküler kemik süngerimsi, gözenekli ve damarlı yapıda olup kompakt kemikten metabolik olarak daha aktiftir. Yetişkin bir bireyin kemiği yılda %5-10 oranında kendini yenileyebilmektedir (Kini ve Nandesh, 2012; Guimaraes ve ark., 2016). Yeniden yapılanma trabeküler kemik için kompakt kemiğe göre daha yüksek oranda gerçekleşir. (Hill ve Orth, 1998). Böylelikle yaşarken yiyeceklerden, sudan ve çevreden maruz kalma yolu ile vücuda alınan elementler, yeniden yapılanma süreci içinde kemiğe dâhil olur ve birikir (Burton ve Price, 2002). Arkeolojik kemiklerin element birikiminin incelenmesi eski toplumların sosyoekonomik statüleri, ekonomik aktiviteleri ve beslenme modelleri hakkında önemli bilgiler sağlar (Özdemir ve ark., 2017, 2018; Güner ve ark., 2011, 2012; Çırak ve Akyol, 2014; Büyükkarakaya ve ark., 2017; Karaöz Arıhan, 2017). Çinko (Zn), magnezyum (Mg), stronsiyum

(Sr) ve baryum (Ba) gibi elementler beslenmenin gösterge elementleri olarak bilinir (Janos ve ark., 2011). Stronsiyum bitkisel beslenmeye işaret eder ve otçul hayvanların Sr seviyesi hepçil ve etçil hayvanlardan daha yüksektir (Janos ve ark., 2011). Stronsiyumun deniz ürünleri tüketiminin gösterge elementi olması, bazı araştırmacıların sonuçları eleştirmesi ve reddetmesine rağmen çalışılmıştır (Carvalho ve ark., 2000). Protein açısından yüksek hayvansal ürünlerin tüketilmesi ile kemikte çinko birikimi arasındaki pozitif ilişki bazı araştırmalarla gösterilmiştir (Ezzo, 1994a; Janos ve ark., 2011). Demir (Fe), bakır (Cu), arsenik (As) ve kurşun (Pb) gibi elementler de kemiklerde sıklıkla araştırılanlar arasındadır (Özdemir ve ark, 2010). Fe ve Cu kemik metabolizmasında rol oynayan elzem elementlerdendir. Kurşun ise toksik kirleticidir (Özdemir ve ark., 2010).

Kemik birçok biyoarkeolojik çalışma için iyi bir biyobelirteç olmasına rağmen gözenekli yapısı onu diyagenez olarak da bilinen gömü sonrası değişimlere açık hale getirir. Gömü sonrası değişimler gözenekli yapısından kaynaklı olarak artan temas yüzeyi ile trabeküler kemikleri kortikal kemiklere göre daha çok etkiler (Carvalho ve ark., 2004). İskeleti çevreleyen toprak (element içeriği ve pH), hava koşulları (sıcaklık ve soğukluk) ve çevresel koşullar (yağmur/kar, yer altı suları, erozyon ve metalik buluntular gibi) diyagenez sürecinde önemli rol oynar (Carvalho ve Marques, 2008). Dolayısıyla gömü koşullarına göre farklılaşan diyagenez süreci, arkeolojik kemiklerin element içeriklerini de değişen oranlarda etkiler.

Kemik bileşiminde gömü sonrası süreçte toprakla etkileşim sonucu meydana gelen değişimler de tıpkı geçmiş diyetin belirlenmesi çalışmalarında olduğu gibi ayrıntılı olarak araştırılmıştır (Guimaraes ve ark., 2016; Janos ve ark., 2011; Hedges ve Millard, 1995; Hedges, 2002; Zapata ve ark., 2006; Kyle, 1986). Bu çalışmalarda diyagenezin önemi gömü sonrası süreçten gözle görünür bir şekilde daha fazla ya da daha az etkilenmiş kemiklerin karşılaştırılması yöntemiyle tespit edilmeye çalışılmıştır. Edward ve Benfer (1993)'in belirtiği gibi bu konu üzerine yapılan çalışmalarda izlenecek yöntemlerden biri de gömü sonrası değişimlerden az (uyluk/femur) veya çok (kaburga/costa) etkilenen farklı kemik türlerini karşılaştırmaktır. Bunlardan farklı olarak diğer çalışmalar sadece gömü sonrası süreçlere uyluk gibi daha dayanıklı veya omur gibi daha az dayanıklı tek bir kemik türüne odaklanmıştır. Bu konu üzerine yürütülen çalışmalar göreceli olarak fazla olmasına rağmen yapılan araştırmaların çoğunluğu birkaç element arasındaki ilişkiye veya birbirlerine oranlarına (Sr/Ca veya Ca/P oranları gibi) gönderme yapmaktadır. Söz

konusu araştırmalar, gömü sonrası kontaminasyona uğramış kemik element birikimlerinden, gömü öncesi beslenmeye dair izleri elde etmeye çalışmıştır. Konuyu detaylıca ele almaktan ve elementler arası ilişkiyi açığa çıkaracak istatistiksel analizlerden uzaktır. Öncül araştırmalardan biri olan ve Buikstra (1989) tarafından yapılan çalışma, kemik bileşimini ele alan bir araştırmada çok değişkenli istatistiki analizlerinin (temel bileşenler analizi ve korelasyon matrisi) önemini vurgulamakta ve araştırmacılara önermektedir. Bu tür analizler kemiğin kimyasal izlerinin anlaşılmasında ve gömü öncesi ve sonrası etkilerin yorumlanmasında oldukça geniş bir hareket alanı sağlamaktadır.

Kemikte element birikiminin araştırıldığı arkeolojik çalışmalarda element miktarlarının tespiti için Atomik Absorbsiyon Spektrofotometre (AAS), Atomik Emisyon Spektrometresi (ICP), Enstrümental Nötron Aktivasyon Analizi (INAA) ve X-Ray Fluoresence (XRF) sıklıkla tercih edilen aletli analiz teknikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tekniklerin tercihi kullanılan örnek miktarının az olması ve analiz edilebilen element sayısına göre farklılık göstermektedir. Örneğin 1960'lardan beri yaygın olarak biyoarkeolojik örneklerin analizinde kullanılan XRF, düşük atom numaralı elementleri ölçebilmesi, az miktarda örneğe ihtiyaç duyması, düşük maliyeti ve görece basit örnek hazırlama tekniğinden kaynaklı olarak hızlı sonuç alınması nedeniyle avantajlıdır (Sandford, 1992).

Son zamanlarda birçok araştırmacı (Guimaraes ve ark., 2016; Burton, 2008; Zapata ve ark., 2006) gömü sonrası sürecin farklı çevrelerde ve farklı kemik gruplarında nasıl işlediğinin anlaşılmasına ve önemine vurgu yapmıştır. Bu çalışma da aynı konuya vurgu yaparak gömü sonrası sürecin Tepecik-Çiftlik kazı alanından elde edilen insan iskeletlerinde, aynı bireye ait farklı kemik türlerinde (kaburga, ayak ve el tarak kemikleri) nasıl işlediğini, X-ışını florsan spektrometresi (X-ray fluorescence spectrometry, XRF) tekniği uygulanarak ve elde edilen sonuçlar temel bileşenler analizi (Principle Component Analysis, PCA) aracılığıyla değerlendirilerek anlaşılmaya çalışılmıştır.

## II. MATERYAL VE YÖNTEM

Tepecik-Çiftlik, 1960'lı yıllarda I.A.Todd tarafından yapılan yüzey araştırmaları ile tespit edilmiş olmasına rağmen 2000 yılından beri İstanbul Üniversitesi'nden Erhan Bıçakçı önderliğinde devam eden kazılar ile bu bölgede yaşayan toplulukların kültürel ve teknolojik gelişimleri hakkında

daha fazla bilgiye ulaşılmıştır (Bıçakçı, 2001, 2007, 2012). Oval şekilli höyük pomza ve kül karışımından oluşan Çiftlik ovasında; (1) 1,500 m deniz seviyesinden yükseklikte; (2) 300 m uzunluğunda, 170 m genişliğinde 9,6 m yüksekliğinde ve (3) Orta Anadolu volkanik Kapadokya bölgesinde, Niğde ili sınırları içerisinde yer almaktadır (Bıçakçı, 2001) (Şekil 1). Höyüğün stratigrafisi, son güncellemeleri de göz önüne alarak, Neolitik (M.Ö. 7500-6100), Kalkolitik (c. 6100-5800) ve Geç Roma-Erken Bizans olmak üzere toplam 14 tabakadan oluşan üç ana döneme bölünebilir (Şekil 1). Kapsamlı kazılar, M.Ö. 7. binyıla tarihlenen Neolitik Döneme ait 170'den fazla bireyi ortaya çıkarmıştır (Çakan, 2013). Höyüğün Neolitik Dönemi, dokuzdan ikiye kadar yedi tabakayı kapsar, ancak iskeletler 5., 4. ve 3. tabakalardan elde edilmiştir. Sözü edilen tabakaların C14 tarihlendirmesi M.Ö. 6800 ila 6100 arasındadır (Çakan, 2013).

Tabaka 5'de, birincil ve ikincil gömüler için ortak mezar yeri olarak kullanılan BB yapısı ortaya çıkarılmıştır. BB kollektif gömü alanında en az 42 kişinin bulunduğu tahmin edilmektedir (Büyükkarakaya ve ark., 2017). Tabaka 4'e ait gömülerin büyük çoğunluğu AK mimari kompleksinin AY ve BA alanlarından ele geçmiştir. Bununla birlikte, 3. tabakadaki mezarlar AY yerleşim yerlerinin açık alanlarında veya binaların yakınında yer almaktadır (Büyükkarakaya ve Erdal, 2014).

Örneklem 25 bireyden elde edilen 38 kemiği kapsamaktadır. Eser element analizleri kaburgalar (costae), metatarsaller (ayak tarak kemikleri) ve metakarpaller (el tarak kemikleri) üzerinde yapılmıştır. Çalışmaya dâhil edilen kemiklerin %60,5'i kaburga, %21,1'i metatarsal ve %18,4'ü metakarpaldir. Tepecik-Çiftlik kazılarında Neolitik Döneme tarihlendirilen 3., 4., ve 5. tabakalardan elde edilen iskelet bölgelerinin cinsiyet ve yaş dağılımını gösteren Tablo 1'de verilmiştir.

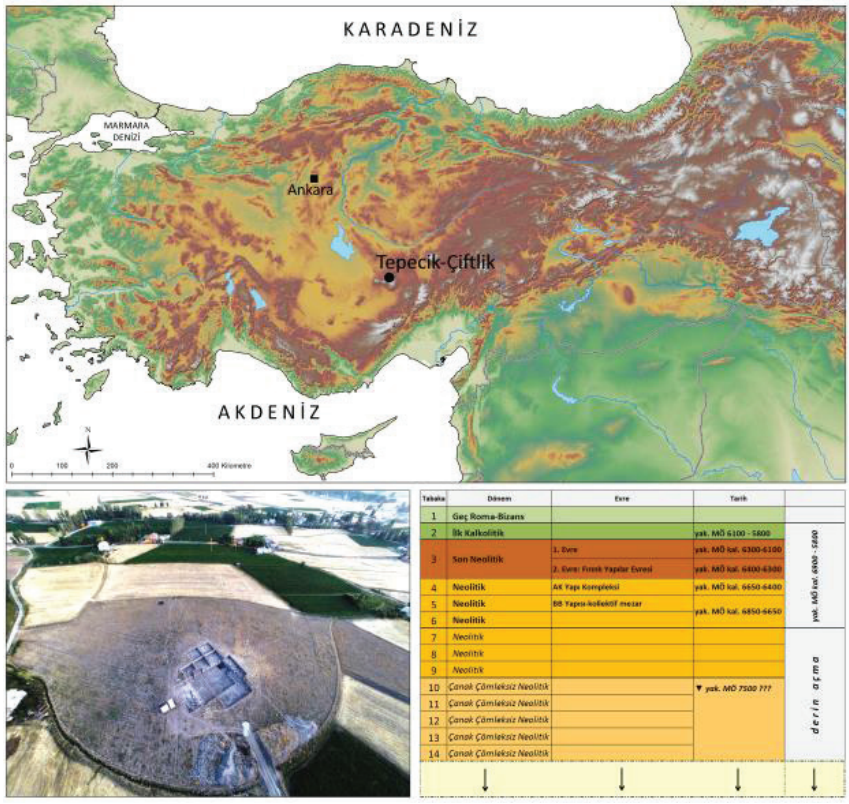


**Şekil 1:** Neolitik Çağ Tepecik-Çiftlik yerleşmesinin yeri (üst kısım), höyükten bir taslak (sol alt) ve yerleşimin tabakalanması (sağ alt).

**Tablo 1:** Çalışılan kemik türlerinin bireylere göre cinsiyet ve yaş dağılımını.

| Örnek No | Örnek Kodu | Cinsiyet | Yaş | İskelet Bölgesi |
|---|---|---|---|---|
| 1 | TP'04 SK-26 | Kadın | Erişkin | Kaburga |
| 2 | TP'04 SK-26 | Kadın | Erişkin | Metatarsal |
| 3 | TP'04 SK-28a | Çocuk | Çocuk | Kaburga |
| 4 | TP'04 SK-30 | Kadın | Erişkin | Kaburga |
| 5 | TP'04 SK-31 | Erkek | Erişkin | Kaburga |
| 6 | TP'06 SK-46 | Çocuk | Çocuk | Kaburga |
| 7 | TP'07 SK-58 | Kadın | Erişkin | Kaburga |
| 8 | TP'07 SK-58 | Kadın | Erişkin | Metatarsal |
| 9 | TP'07 SK-58 | Kadın | Erişkin | Metakarpal |
| 10 | TP'10 BB 3-36 | Erkek | Yaşlı | Kaburga |
| 11 | TP'10 BB 4-23/5-27 | Erkek | Genç Erişkin | Kaburga |
| 12 | TP'10 SK-21a | Erkek | Yaşlı | Kaburga |
| 13 | TP'10 SK-21a | Erkek | Yaşlı | Metatarsal |
| 14 | TP'10 SK-21a | Erkek | Yaşlı | Metakarpal |
| 15 | TP'10 SK-30 | Çocuk | Çocuk | Kaburga |
| 16 | TP'10 SK-30 | Çocuk | Çocuk | Metatarsal |
| 17 | TP'10 SK-33 | Kadın | Genç Erişkin | Kaburga |
| 18 | TP'10 SK-34 | Kadın | Erişkin | Kaburga |
| 19 | TP'10 SK-34 | Kadın | Erişkin | Metatarsal |
| 20 | TP'10 SK-34 | Kadın | Erişkin | Metakarpal |
| 21 | TP'10 SK-39-B | Çocuk | Çocuk | Kaburga |
| 22 | TP'11 SK-50 | Kadın | Erişkin | Kaburga |
| 23 | TP'11 SK-51a | Erkek | Genç Erişkin | Kaburga |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 24 | TP'11 SK-51a | Erkek | Genç Erişkin | Metakarpal |
| 25 | TP'11 SK-53 | Kadın | Yaşlı | Metakarpal |
| 26 | TP'12 SK-58 | Kadın | Erişkin | Kaburga |
| 27 | TP'12 SK-65 | Çocuk | Çocuk | Kaburga |
| 28 | TP'12 SK-67 | Erkek | Erişkin | Kaburga |
| 29 | TP'12 SK-67 | Erkek | Erişkin | Metatarsal |
| 30 | TP'12 SK-67 | Erkek | Erişkin | Metakarpal |
| 31 | TP'12 SK-70 | Kadın | Erişkin | Kaburga |
| 32 | TP'12 SK-74 | Erkek | Erişkin | Kaburga |
| 33 | TP'12 SK-74 | Erkek | Erişkin | Metakarpal |
| 34 | TP'12 SK-75 | Çocuk | Çocuk | Kaburga |
| 35 | TP'12 SK-77 | Erkek | Yaşlı | Kaburga |
| 36 | TP'12 SK-77 | Erkek | Yaşlı | Metatarsal |
| 37 | TP'12 SK-78 | Erkek | Erişkin | Metatarsal |
| 38 | TP'12 SK-79 | Kadın | Yaşlı | Kaburga |

Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü Biyolojik Antropoloji Laboratuvarı'nda Dr. Öğrt. Üyesi Ali Metin Büyükkarakaya tarafından belgeleme, yıkama ve onarım işlemleri yapılan iskeletler üzerinde öncelikle demografik ve patolojik incelemeler gerçekleştirilmiştir. Bireylerin yaşları tahmin edilirken leğen kemiğindeki ve kaburga uçlarındaki yaşa bağlı değişimler ile kafatasındaki suturların kapanma derecelerinden faydalanılmıştır (Buikstra ve Ubelaker, 1994; Loth ve İşcan, 1989; Meindl ve Lovejoy, 1985). Yetişkin bireylerin cinsiyetleri belirlenirken pelvis ve kafatası kemiklerindeki cinsiyet karakterleri göz önünde bulundurulmuştur (İşcan ve ark., 1984, 1985; Lovejoy ve ark., 1985; Meindle ve Lovejoy, 1985; Buikstra ve Ubelaker, 1994).

Biyoarkeolojik incelemelerin ardından element analizleri için kaburga, metatarsal ve metakarpal kemiklerden yaklaşık 4-5 cm uzunluğunda parçalar temin edilmiştir. Parçalar bütünlük ve korunma durumuna göre

sınıflandırılmıştır (Tablo 2). Aynı iskelet grubu üzerinde Özdemir ve ark., (2017) tarafından yürütülen çalışmada kullanılan insan femuru, hayvan kemiği ve toprak element analizi sonuçları da karşılaştırma zemini oluşturmak ve gömü sonrası element içeriklerinin değişiminin değerlendirebilmek için kullanılmıştır. Analiz edilen elementler arasından Ca, P, Mg, Zn, Sr, Ba, Cu, Fe, Mn (mangan), Na (sodyum), K (potasyum), Al (alüminyum), As, Pb, Zr (zirkonyum) ve Y (itriyum) kemik türleri arasındaki farklılaşmayı gözlemleyebilmek için seçilmiştir.

**Tablo 2:** Tepecik-Çiftlik örneklerinin bütünlük ve korunma durumları.

| Örnek No | Kemik Türü | Görünüm | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | | Bütünlük | Korunma Durumu | | | |
| | | | 1 Çok İyi | 2 İyi | 3 Orta | 4 Kötü |
| 1 | Kaburga | Parçası | x | | | |
| 2 | Metatarsal | Parçası | x | | | |
| 3 | Kaburga | Parçası | x | | | |
| 4 | Kaburga | Parçası | x | | | |
| 5 | Kaburga | Parçası | x | | | |
| 6 | Kaburga | Parçası | x | | | |
| 7 | Kaburga | Parçası | | x | | |
| 8 | Metatarsal | Parçası | | | x | |
| 9 | Metakarpal | Parçası | | | x | |
| 10 | Kaburga | Parçası | x | | | |
| 11 | Kaburga | Parçası | x | | | |
| 12 | Kaburga | Parçası | | x | | |
| 13 | Metatarsal | Tümü | | | x | |
| 14 | Metakarpal | Tümü | | | x | |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| 15 | Kaburga | Parçası | x | | |
| 16 | Metatarsal | Tümü | x | | |
| 17 | Kaburga | Parçası | | | x |
| 18 | Kaburga | Parçası | | x | |
| 19 | Metatarsal | Parçası | | x | |
| 20 | Metakarpal | Parçası | x | | |
| 21 | Kaburga | Parçası | | x | |
| 22 | Kaburga | Parçası | x | | |
| 23 | Kaburga | Parçası | x | | |
| 24 | Metakarpal | Tümü | x | | |
| 25 | Metakarpal | Tümü | x | | |
| 26 | Kaburga | Parçası | | x | |
| 27 | Kaburga | Parçası | | x | |
| 28 | Kaburga | Parçası | x | | |
| 29 | Metatarsal | Tümü | x | | |
| 30 | Metakarpal | Tümü | | x | |
| 31 | Kaburga | Parçası | x | | |
| 32 | Kaburga | Parçası | | x | |
| 33 | Metakarpal | Tümü | x | | |
| 34 | Kaburga | Parçası | x | | |
| 35 | Kaburga | Parçası | | x | |
| 36 | Metatarsal | Tümü | x | | |
| 37 | Metatarsal | Tümü | | | x |
| 38 | Kaburga | Parçası | | | x |

element içeriklerinin belirlenmesi Polarize Enerji Ayrımlı X-ışını öntemi (PED-XRF) ile yapılmıştır. İncelemelerde SPECTRO X-Lab

2000 model spektrometre kullanılmıştır. Toz haline getirilmiş 3 gram kadar örnek pelet haline getirilerek analiz edilmiştir. Bu yöntemle atom numarası 11 olan sodyumdan (Na), 92 olan uranyuma (U) kadar elementler analiz edebilmektedir. Cihazın hassasiyet limiti, ağır elementlerde 0,5 ppm ve hafif elementlerde ise 10 ppm'e kadar ölçüm yapabilecek seviyededir (Salmon, 1970; Pollard ve ark., 2007). Örnek hazırlıkları ve analizler Ankara

Üniversitesi Yer Bilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi (YEBIM) ile Gazi Üniversitesi Tarihi Malzeme Araştırma ve Koruma Laboratuvarı'nda (MAKLAB) gerçekleştirilmiştir.

Sonuçlar, her bir grup için ortalama değer, standart sapma (SD), minimum (min.) ve maksimum (max.) değerler ile yüzde varyasyon katsayısı (%CV) verilerek istatistiksel olarak tanımlanmıştır. ANOVA ($p \leq 0,05$), Microsoft Excel 2012 kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Kemik türleri arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak için temel bileşen analizi (PCA) ve diskriminat analizi (DA) XLSTAT programı kullanılarak yapılmıştır. Temel Bileşenler Analizinden önce veriler *unit variance* olarak da bilinen normalize etme işlemine tabi tutulmuştur. Diğer bir deyişle her bir değişkenin varyansı 1 olacak şekilde normalize edilmiştir. Böylelikle ölçüm birimleri (% ve ppm) arasındaki farklılıkların etkisi en aza indirilmiştir.

## III. BULGULAR

Bu çalışmada kullanılan kaburga ile metatarsal ve metakarpal kemikleri sonuçları, Özdemir ve ark. (2017) tarafından aynı bireylere ait femur kemiklerinin incelendiği çalışmada elde edilen sonuçlar ve yine aynı çalışmada analiz edilen hayvan kemikleri ve toprak örnekleri ile birlikte eklenerek Tablo.3 oluşturulmuştur.

**Tablo 3:** Tepecik-Çiftlik örneklerinin analiz sonuçları.

| Kemik/Elementler | | Ca (%) | P (%) | Ca/P (%) | Mg | Zn | Sr | Ba | Cu | Fe | Mn | Na | K | Al | As | U | Pb | Zr | Y |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Referans Değerler | | 35-40% | 18% | 2,16 | 1000-10000 | <200 | <1000 | <1000 | <30 | <200 | <10 | 15.000 | <600 | <20 | <1 | <1 | 1-100 | <1 | <1 |
| Femur (n=22) | Ort (X) | 35,3 | 12,4 | 2,9 | 487,9 | 158,4 | 712,2 | 492,5 | 2,5 | 57,3 | 116,6 | 1382,1 | 2421,1 | 176,0 | 21,4 | 13,7 | 3,0 | 9,5 | 0,5 |
| | SD | 2,4 | 1,1 | 0,1 | 24,8 | 52,1 | 117,8 | 122,2 | 2,1 | 120,1 | 95,2 | 80,4 | 920,3 | 9,1 | 8,0 | 7,6 | 2,3 | 0,7 | 0,1 |
| | Min. | 31,3 | 10,4 | 2,7 | 433,3 | 109,2 | 592,2 | 311,0 | 0,4 | 5,0 | 19,1 | 1280,4 | 1471,5 | 158,7 | 8,1 | 8,5 | 1,0 | 8,7 | 0,4 |
| | Max. | 39,5 | 14,5 | 3,0 | 516,6 | 315,8 | 930,5 | 735,7 | 6,6 | 556,0 | 380,8 | 1482,6 | 6134,1 | 188,9 | 35,6 | 43,3 | 11,7 | 11,0 | 0,8 |
| | CV | 6,9 | 9,1 | 3,5 | 5,1 | 32,8 | 16,5 | 24,8 | 83,5 | 209,6 | 81,7 | 5,8 | 38,0 | 5,1 | 37,5 | 55,1 | 77,4 | 7,3 | 20,1 |
| Kaburga (n=28) | X | 36,5 | 13,2 | 2,8 | 182,7 | 307,3 | 853,1 | 648,3 | 9,7 | 289,1 | 262,0 | 793,2 | 1754,1 | 356,4 | 22,5 | 18,1 | 5,1 | 11,3 | 0,5 |
| | SD | 2,2 | 1,0 | 0,1 | 11,0 | 80,2 | 108,6 | 158,0 | 7,5 | 291,3 | 330,6 | 41,9 | 446,7 | 871,1 | 10,0 | 9,1 | 2,7 | 2,5 | 0,0 |
| | Min. | 31,2 | 10,0 | 2,7 | 168,0 | 174,2 | 722,7 | 330,1 | 0,6 | 14,5 | 22,9 | 734,5 | 74,7 | 50,8 | 8,3 | 9,0 | 1,2 | 8,1 | 0,5 |
| | Max. | 40,1 | 15,1 | 3,1 | 204,0 | 476,4 | 1069,0 | 987,7 | 25,4 | 1069,5 | 1298,3 | 890,3 | 2497,7 | 4350,1 | 42,8 | 49,2 | 11,4 | 19,1 | 0,5 |
| | CV | 5,9 | 7,9 | 3,5 | 6,0 | 26,1 | 12,7 | 24,4 | 77,1 | 100,8 | 126,2 | 5,3 | 25,5 | 244,4 | 44,3 | 50,2 | 52,9 | 22,1 | 0,0 |
| Metakarpal+Metatarsal (n= 15) | X | 36,4 | 13,0 | 2,8 | 186,4 | 297,6 | 829,7 | 688,1 | 12,5 | 188,3 | 350,3 | 791,4 | 1786,6 | 182,7 | 22,1 | 15,4 | 8,4 | 11,3 | 0,5 |
| | SD | 2,4 | 0,8 | 0,1 | 23,7 | 130,5 | 108,1 | 194,2 | 8,3 | 127,5 | 279,1 | 77,7 | 604,6 | 18,1 | 7,8 | 5,6 | 9,0 | 2,4 | 0,1 |
| | Min. | 32,6 | 11,5 | 2,7 | 174,0 | 132,3 | 694,1 | 414,5 | 1,1 | 3,0 | 42,9 | 741,9 | 73,0 | 168,1 | 11,1 | 8,8 | 2,0 | 9,0 | 0,5 |
| | Max. | 40,2 | 13,9 | 3,0 | 270,0 | 710,7 | 1018,0 | 1232,0 | 31,5 | 499,8 | 986,1 | 1038,7 | 3153,2 | 245,6 | 40,0 | 23,1 | 30,1 | 15,2 | 0,9 |
| | CV | 6,6 | 6,2 | 2,5 | 12,7 | 50,6 | 13,0 | 28,2 | 66,6 | 67,7 | 79,7 | 9,8 | 33,8 | 9,9 | 35,1 | 36,0 | 108,0 | 21,5 | 19,6 |
| Toprak örnekleri | X | 14,1 | 3,6 | 6,6 | 5240,5 | 145,5 | 506,6 | 519,5 | 52,0 | 24596,3 | 2412,3 | 1324,4 | 12451,0 | 28794,7 | 6,5 | 6,7 | 22,7 | 125,6 | 11,6 |
| | SD | 12,0 | 5,1 | 3,7 | 3461,4 | 21,0 | 112,9 | 49,3 | 2,7 | 2792,9 | 380,8 | 1654,4 | 8200,2 | 20416,2 | 2,9 | 0,6 | 1,9 | 23,1 | 1,6 |
| | Min. | 5,3 | 10,0 | 2,8 | 186,0 | 124,1 | 357,4 | 477,5 | 49,9 | 21616,0 | 1564,8 | 348,7 | 12380,4 | 52,9 | 4,3 | 6,4 | 20,2 | 100,3 | 10,4 |
| | Max. | 31,8 | 11,3 | 11,3 | 7446,0 | 174,3 | 642,2 | 590,8 | 55,7 | 28357,0 | 2728,9 | 3783,9 | 21433,4 | 47678,8 | 10,7 | 7,6 | 24,7 | 150,0 | 13,8 |
| | CV | 85,0 | 141,1 | 55,6 | 66,0 | 14,4 | 22,3 | 9,5 | 5,1 | 11,4 | 15,8 | 124,9 | 65,9 | 70,9 | 44,4 | 8,7 | 8,2 | 18,4 | 13,4 |
| Hayvan kemikleri (n= 18) | X | 37,1 | 13,1 | 2,8 | 513,0 | 140,2 | 923,7 | 772,4 | 4,3 | 631,9 | 173,5 | 1379,3 | 2359,7 | 1138,8 | 17,9 | 16,9 | 3,4 | 10,9 | 0,5 |
| | SD | 1,8 | 0,7 | 0,1 | 24,0 | 42,6 | 133,7 | 173,6 | 3,9 | 1057,9 | 118,7 | 67,0 | 1014,6 | 4098,0 | 5,5 | 6,1 | 1,4 | 1,3 | 0,03 |
| | Min. | 33,9 | 11,8 | 2,8 | 483,3 | 69,4 | 782,2 | 481,1 | 0,9 | 5,3 | 35,0 | 1307,4 | 101,2 | 153,0 | 12,0 | 9,0 | 1,3 | 9,0 | 0,4 |
| | Max. | 41,0 | 14,2 | 3,1 | 566,7 | 221,2 | 1327,0 | 1147,0 | 16,2 | 4545,7 | 440,2 | 1482,6 | 4481,9 | 17491,1 | 33,5 | 26,9 | 6,8 | 14,2 | 0,5 |
| | CV | 5,0 | 5,6 | 3,4 | 4,7 | 30,4 | 14,5 | 22,5 | 92,2 | 167,4 | 68,4 | 4,9 | 43,0 | 358,4 | 30,6 | 36,3 | 142,9 | 12,4 | 6,6 |

Analizi yapılan elementlerden kalsiyum (Ca), fosfor (P), sodyum (Na), potasyum (K) ve itriyum (Y) ölçüm değerleri femur, kaburga, metakarpal ve metatarsal için benzerdir. Diğer taraftan magnezyum (Mg) ve stronsiyum (Sr)

birikimi femur için en yüksek ölçülmüşken çinko (Zn), baryum (Ba), bakır (Cu), Demir (Fe), mangan (Mn) ve kurşun (Pb) elementlerinin analiz sonuçları kaburga, metakarpal ve metatarsal için femurdan daha yüksek rapor edilmiştir. Alüminyum (Al), arsenik (As) ve uranyum (U) değerleri kaburga kemiklerinde en yüksek değerlerine ulaşır. Zirkonyum (Zr) birikimi ise metakarpal ve metatarsal kemiklerinde en yüksektir (Tablo 3). Değişim katsayısı değerleri Ca, P, Mg, Sr, Na ve Y için %20'nin altında ölçülmüştür. Tepecik-Çiftlik Neolitik topluluğunda Ca/P oranı kaburga ve tarak kemiklerinde 2,8'dir. Aynı oran değeri femur için 2,9 iken hayvan kemikleri ortalamasının 2,8 olduğu görülmektedir (Tablo 3).

Kemik gruplarında tespit edilen element miktarları arasındaki farklılığın istatistiksel olarak anlamlılığı ANOVA analizi ile değerlendirilmiştir ($p < 0,05$; Tablo 4). Bu analize göre P, Sr, Ba, Fe, Mn, K, Pb ve Zr elementleri için tespit edilen değerler istatistiksel olarak anlamlılık göstermektedir (Tablo 4).

**Tablo 4:** Kemik grupları arasında yapılan ANOVA testi (koyu renk istatistiki olarak anlamlılık içerir).

| Element | *F* | *P-değeri* | *F ölçütü* |
|---|---|---|---|
| Ca | 1,662089 | 0,198805 | 3,15884272 |
| **P** | 3,565936 | **0,03474** | 3,15884272 |
| Mg | 1559,177 | 1,74E-50 | 3,15884272 |
| Zn | 16,15712 | 2,76E-06 | 3,15884272 |
| **Sr** | 9,833384 | **0,000214** | 3,15884272 |
| **Ba** | 8,68911 | **0,000508** | 3,15884272 |
| Cu | 12,88439 | 2,42E-05 | 3,15884272 |
| **Fe** | 7,20481 | **0,001623** | 3,15884272 |
| **Mn** | 4,049523 | **0,022675** | 3,15884272 |
| Na | 533,4061 | 1,25E-37 | 3,15884272 |
| **K** | 6,236702 | **0,003553** | 3,15884272 |
| Al | 0,764978 | 0,470062 | 3,15884272 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| As | 0,091703 | 0,912511 | 3,15884272 |
| U | 1,789902 | 0,176234 | 3,15884272 |
| **Pb** | 5,14557 | **0,008823** | 3,15884272 |
| **Zr** | 5,6074 | **0,005983** | 3,15884272 |

Kemik grupları arasında yapılan diskriminant analizi örneklerin %100'nü iki fonksiyonla doğru olarak sınıflamıştır (Şekil 2). Grafiğe göre kemik grupları arasında oluşan farklılığın %98,81 oranı X eksenindeyken, sadece %0,19'u Y eksenindedir. Bununla birlikte kaburga, el ve ayak tarak kemikleri arasında geçişler görülür. Fakat femur değerleri diğer kemiklerin aksi yönde bir dağılım sergilemiş ve farklı bir grup oluşturmuştur. Söz konusu geçişkenlik düzensizlik matrisinde daha net görülmektedir (Tablo 5).

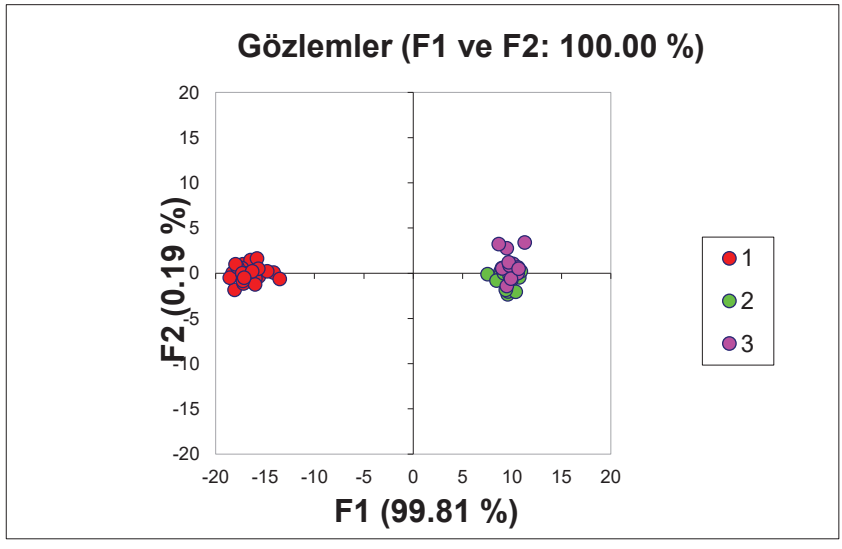


**Şekil 2:** Kemik grupları arasında yapılan diskriminant analizi (1= femur; 2= kaburga; 3= el ve ayak tarak kemikleri).

Düzensizlik matrisi tablosuna göre femur ile diğer kemik grupları arasında bir geçiş gözlemlenmemiştir. Buna karşın toplam 23 kaburga örneğinden 21'i kendi arasında benzerlik gösterirken, el ve ayak tarak kemiklerinden ikisi ile

geçişler göstermektedir. Çalışmada kullanılan 15 el ve ayak tarak kemiğinden 8'i kendi içerisinde benzerlik gösterirken, 7'si kaburga ile geçişler sergilemiştir.

**Tablo 5:** Kemik grupları arasında elementlerin düzensizlik matrisi.

| | Femur | Kaburga | El ve Ayak Tarakları | Toplam |
|---|---|---|---|---|
| Femur | 22 | 0 | 0 | 22 |
| | 36,67% | 0,00% | 0,00% | 36,67% |
| Kaburga | 0 | 21 | 2 | 23 |
| | 0,00% | 35,00% | 3,33% | 38,33% |
| El ve Ayak Tarakları | 0 | 7 | 8 | 15 |
| | 0,00% | 11,67% | 13,33% | 25,00% |
| Toplam | 22 | 28 | 10 | 60 |
| | 36,67% | 46,67% | 16,67% | 100,00% |

Temel bileşenler analizi (PCA) kemik kimyasal bileşiminin %46,18'i iki bileşenle açıklanmaktadır (Şekil 3). İlk bileşen olan PC1 (x-ekseni) elementler arası farklılaşmanın yaklaşık olarak %31'ini açıklarken PC2 (y-ekseni) varyansın %15,3'lük bölümünü açıklar.

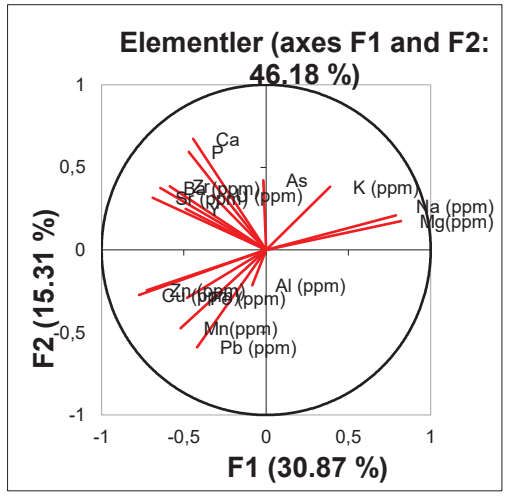


**Şekil 3:** Kemik grupları arası temel bileşenler analizi.

Korelasyon matrisinde koyu renkli değerler istatistiksel olarak anlamlılık sergilemektedir. Değerlerin pozitif yönde ve 1'e yakın olması elementler arasındaki ilişkinin anlamlı olduğunu gösterir. Tablo 6'da görüldüğü gibi kemiğin en önemli iki bileşeni olan kalsiyum ve fosfor (Ca-P) arasındaki ilişki tüm kemikler için en anlamlı değeri ($r^2$= 0,936) verir. Korelasyon tablosunda negatif değerler iki element arasında zıt ilişki olduğunu göstermektedir. Yani değerlerde biri artarken diğerinin azalmaktadır. Tüm kemik grupları için yapılan elementler arası ilişkinin değerlendirildiği korelasyon matrisinde Mg elementinin Na ($r^2$= 0,456) ve K ($r^2$= 0,988) dışında diğer elementler ile zıt korelasyon sergilediği görülmektedir. Magnezyumun zıt korelasyon gösterdiği elementlerden bir diğeri de zirkonyumdur ($r^2$=-0,365) ve istatistiki açıdan anlamlıdır.

Zirkonyumun, 15 element içerisinden 4'ü ile zıt korelasyon gösterir. Zirkonyumun magnezyuma ek olarak sodyum elementi ile gösterdiği zıt korelasyon istatistiksel olarak anlamlıdır.

**Tablo 6:** Analiz edilen tüm kemik gruplarının korelasyon matrisi (koyu renk istatistiki olarak anlamlılık içerir).

| | Ca (%) | P (%) | Mg(ppm) | Zn (ppm) | Sr (ppm) | Ba (ppm) | Cu (ppm) | Fe (ppm) | Mn(ppm) | Na (ppm) | K (ppm) | Al (ppm) | As 8ppm) | U (ppm) | Pb (ppm) | Zr (ppm) | Y (ppm) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Ca (%) | 1 | | | | | | | | | | | | | | | | |
| P (%) | **0,936** | 1 | | | | | | | | | | | | | | | |
| Mg(ppm) | -0,149 | -0,245 | 1 | | | | | | | | | | | | | | |
| Zn (ppm) | 0,186 | **0,264** | **-0,585** | 1 | | | | | | | | | | | | | |
| Sr (ppm) | **0,381** | **0,348** | **-0,476** | **0,394** | 1 | | | | | | | | | | | | |
| Ba (ppm) | **0,389** | **0,355** | **-0,418** | **0,311** | **0,666** | 1 | | | | | | | | | | | |
| Cu (ppm) | 0,194 | 0,192 | **-0,516** | **0,664** | **0,427** | **0,418** | 1 | | | | | | | | | | |
| Fe (ppm) | 0,011 | 0,015 | **-0,421** | **0,382** | **0,384** | **0,331** | **0,346** | 1 | | | | | | | | | |
| Mn(ppm) | 0,058 | 0,113 | **-0,315** | **0,495** | 0,097 | 0,085 | **0,624** | 0,140 | 1 | | | | | | | | |
| Na (ppm) | -0,083 | -0,190 | **0,988** | **-0,559** | **-0,449** | **-0,416** | **-0,487** | **-0,420** | **-0,313** | 1 | | | | | | | |
| K (ppm) | 0,029 | -0,016 | **0,456** | -0,225 | -0,100 | 0,029 | **-0,283** | -0,167 | **-0,403** | **0,450** | 1 | | | | | | |
| Al (ppm) | -0,046 | -0,063 | -0,107 | -0,025 | 0,068 | -0,004 | -0,004 | **0,497** | -0,045 | -0,117 | 0,030 | 1 | | | | | |
| As 8ppm) | 0,110 | 0,095 | -0,062 | -0,125 | 0,223 | 0,234 | -0,140 | -0,179 | -0,250 | -0,084 | -0,050 | -0,115 | 1 | | | | |
| U (ppm) | 0,203 | 0,153 | -0,207 | 0,159 | 0,217 | 0,112 | 0,164 | -0,006 | 0,009 | -0,188 | -0,101 | -0,098 | 0,129 | 1 | | | |
| Pb (ppm) | -0,081 | -0,059 | **-0,302** | **0,380** | 0,055 | 0,024 | **0,556** | 0,186 | **0,589** | **-0,302** | **-0,301** | 0,102 | -0,205 | -0,083 | 1 | | |
| Zr (ppm) | **0,458** | **0,409** | **-0,365** | 0,199 | **0,468** | **0,371** | **0,352** | 0,061 | 0,224 | **-0,330** | -0,148 | -0,037 | 0,039 | **0,508** | 0,064 | 1 | |
| Y (ppm) | **0,280** | 0,186 | **-0,289** | 0,242 | **0,325** | **0,520** | **0,331** | 0,089 | 0,132 | **-0,255** | 0,074 | 0,027 | -0,036 | **0,295** | 0,152 | **0,332** | 1 |

## IV. TARTIŞMA

Kemiğin en önemli bileşenlerinden olan kalsiyumun canlı kemiklerdeki değeri yaklaşık %40 civarındadır (Zapata ve ark., 2006). Her ne kadar arkeolojik çalışmalarda elde edilen değerler çeşitlilik gösteriyorsa da genellikle kabul gören üst değer %38'dir (Zapata ve ark., 2006; Ezzo, 1994b). Arkeolojik kemiklerde ölçülen kalsiyum değerleri toprağın sahip olduğu kalsiyum veya kalsiyum ile yer değiştirme potansiyeli gösteren elementler (Sr, Ba ve Pb gibi) nedeniyle farklılıklar gösterebilir. Böylelikle kemiğin korunma durumu hakkında fikir verir. Hancock (1989), modern kemikler, Rhesus maymunları ve mumya kemiklerinde yaptığı çalışmasında, kalsiyumun %20-35 aralığında olmasını normal kabul etmiştir. Jurkiewicz ve ark., (2004) Polonya'nın orta ve güney kesimlerinde yaşamış, 45 yaş üstü, 38 bireye ait otopsi örneklerinden elde edilmiş femur başı süngerimsi kemik parçaları üzerinde yürüttüğü çalışmasında, kalsiyum miktarının ortalama %18,4 olduğunu tespit etmiş, bu durum yaşla birlikte gelişen osteoporozun etkisi ile açıklanmıştır. Carvalho ve Marques (2008), kalsiyum miktarını kaburganın süngerimsi kısmında %40,7, femurun süngerimsi kısmında %31,4 ve femurun kompakt kısmında %55,3 değerinde bulmuştur. Kompakt ve süngerimsi kemikler arasındaki element miktarlarındaki farklılıklar genellikle normal kabul edilir. Bir başka örnek Lambert ve ark., (1982)'nin elde ettiği seviyelerdir. Kalsiyum, Gibson örneklerinin femurunda %37,0, kaburgasında %33,0 ve Ledders örneklerinin femurunda %37,5, kaburgasında %32,9 oranlarında tespit edilmiştir. Araştırmacılar bu oranları düşük olarak değerlendirmiştir. Anadolu'dan en yakın örnek olan Erken Tunç Çağı İkiztepe topluluğunda kalsiyum ortalaması yaklaşık %40'dır (Özdemir, 2008). Tepecik-Çiftlik topluluğuna ait kemik

gruplarında kalsiyum birikimi İkiztepe örneklerinden düşüktür. Kalsiyum seviyeleri kemik gruplarında farklılık gösterse de normal sınırlarda kalmıştır (Tablo 3). Bu sonuçlara göre kaburga (%36,5) ve tarak kemikleri (%36,4) kalsiyum birikimi açısından benzerdir. Özdemir ve ark., (2017)'nın daha önce Tepecik-Çiftlik femur kemikleri kullanarak yaptıkları çalışmanın verileriyle karşılaştırıldığında femur için analiz edilen kalsiyum ortalama değerinin (%35,3) diğer kemik gruplarından daha düşük olduğu görülür. Arkeolojik kemiklerde dayanıklı yapısı ve kemik döngüsünün diğer kemiklere göre daha yavaş olması nedeniyle, kalsiyum oranının femurda yüksek olması beklenir. Söz konusu çalışmada analiz edilen femur örneklerinin kalsiyum miktarı diğer iki kemik grubunun %3 altında kalmıştır. Bununla birlikte yapılan değerlendirmelere göre kalsiyumun kemik grupları arasındaki farklılaşması istatistiksel olarak anlamlılık göstermemiştir (Tablo 4). Sonuçlar kalsiyumun her üç kemik grubu için diyagenezle birlikte kemiğin yapısından ayrılıp kemiği çevreleyen topraktan kaynaklı diğer elementlerle yer değiştirdiğine işaret eder.

Gömü sonrası kalsiyumun hangi elementlerle yer değiştirdiğini değerlendirmek için elementlerin birbirleri ile olan ilişkilerine bakıldığında sonuçlar tüm kemik grupları için benzerlikler gösterir. Örneğin, kemik gruplarının tamamında kalsiyumun, fosfor ve magnezyum ile korelasyonu anlamlıdır (Tablo 6, 7 ve 8). Femurda

ayrıca arkeolojik beslenme araştırmalarında kirletici olarak kabul edilen sodyum ve alüminyum ile güçlü pozitif ilişki görülür (Tablo 7). Aynı elementler için benzer korelasyon tarak kemikleri için de geçerlidir (Tablo 9). Dolayısıyla tarak kemiklerinin gömü çevresinden femur ile benzer şekilde etkilendiğini düşündürür. Diğer taraftan kalsiyumun femurda (Fe ve U) ve tarak kemiklerinde (Zn, Fe, Mn ve Pb) gömü ortamından kemiğe aktarılma ihtimali yüksek olan elementler ile ilişkisi istatistiki açıdan önemli olmasa da negatiftir. Tarak kemiklerinde bir toprak elementi olan zirkonyumun, kalsiyum ile anlamlı korelasyonu ($r^2$= 0,764) fiziksel diyagenezin varlığını akla getirir. Diğer yandan zirkonyumun yüksek olması, yıkama basamağı ile ilişkili de olabilir.

**Tablo 7:** Femur kemiğinin korelasyon matrisi (koyu renk istatistiki olarak anlamlılık içerir).

| | Ca (%) | P (%) | Mg(ppm) | Zn (ppm) | Sr (ppm) | Ba (ppm) | Cu (ppm) | Fe (ppm) | Mn(ppm) | Na (ppm) | K (ppm) | Al (ppm) | As 8ppm) | U (ppm) | Pb (ppm) | Zr (ppm) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Ca (%) | 1 | | | | | | | | | | | | | | | |
| P (%) | **0,950** | 1 | | | | | | | | | | | | | | |
| Mg(ppm) | **0,770** | **0,756** | 1 | | | | | | | | | | | | | |
| Zn (ppm) | 0,338 | 0,281 | 0,222 | 1 | | | | | | | | | | | | |
| Sr (ppm) | 0,134 | 0,178 | 0,111 | 0,018 | 1 | | | | | | | | | | | |
| Ba (ppm) | 0,172 | 0,171 | 0,322 | 0,022 | **0,634** | 1 | | | | | | | | | | |
| Cu (ppm) | 0,362 | 0,372 | 0,072 | 0,305 | 0,411 | 0,227 | 1 | | | | | | | | | |
| Fe (ppm) | -0,128 | -0,123 | -0,277 | -0,045 | 0,247 | 0,018 | 0,007 | 1 | | | | | | | | |
| Mn(ppm) | 0,109 | -0,043 | 0,076 | **0,683** | 0,013 | -0,027 | 0,231 | 0,044 | 1 | | | | | | | |
| Na (ppm) | **0,827** | **0,816** | **0,649** | **0,424** | 0,075 | -0,016 | **0,445** | -0,190 | 0,176 | 1 | | | | | | |
| K (ppm) | 0,151 | 0,266 | 0,285 | 0,099 | 0,026 | 0,167 | -0,028 | -0,154 | -0,172 | 0,127 | 1 | | | | | |
| Al (ppm) | **0,849** | **0,888** | **0,785** | 0,358 | 0,213 | 0,228 | **0,469** | -0,412 | 0,059 | **0,852** | 0,301 | 1 | | | | |
| As 8ppm) | 0,156 | 0,098 | 0,179 | -0,305 | 0,059 | 0,302 | -0,116 | -0,263 | -0,371 | 0,037 | -0,179 | 0,050 | 1 | | | |
| U (ppm) | -0,119 | -0,152 | -0,024 | 0,314 | -0,090 | 0,110 | -0,089 | 0,092 | 0,116 | 0,028 | 0,024 | -0,082 | -0,131 | 1 | | |
| Pb (ppm) | 0,295 | 0,174 | 0,091 | 0,093 | -0,094 | -0,324 | 0,015 | 0,230 | 0,372 | 0,248 | -0,370 | 0,097 | -0,264 | -0,076 | 1 | |
| Zr (ppm) | 0,198 | 0,283 | 0,081 | 0,054 | **0,854** | **0,547** | 0,371 | 0,104 | -0,124 | 0,112 | 0,220 | 0,331 | -0,066 | -0,076 | -0,064 | 1 |

Kaburgalardaki elementler arası etkileşim baryum açısından ilginçtir (Tablo 8). Baryumun, kalsiyumla yer değiştirme potansiyeline sahip olması nedeniyle aralarında negatif korelasyon olması beklenirken analizi yapılan örneklerde kalsiyum ile anlamlılık sergileyen negatif korelasyon tespit edilmemiştir. Elde edilen sonuçlar ile Tepecik-Çiftlik örneklerinde kalsiyumdaki seviyelerinin beklenenden düşük olması, gömü sonrasındaki değişimden kaynaklı olarak toprak kaynaklı diğer elementlerle yer değiştirmesi ile ilgilidir. Kemiğin yapısal elementlerinden olan fosforun farklılaşmasını değerlendirmek diyagenetik süreci anlamak için önemlidir.

**Tablo 8:** Kaburga kemiklerinin korelasyon matrisi (koyu renk istatistiki olarak anlamlılık içerir).

| | Ca (%) | P (%) | Mg(ppm) | Zn (ppm) | Sr (ppm) | Ba (ppm) | Cu (ppm) | Fe (ppm) | Mn(ppm) | Na (ppm) | K (ppm) | Al (ppm) | As 8ppm) | U (ppm) | Pb (ppm) | Zr (ppm) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Ca (%) | 1 | | | | | | | | | | | | | | | |
| P (%) | **0,957** | 1 | | | | | | | | | | | | | | |
| Mg(ppm) | **0,612** | **0,632** | 1 | | | | | | | | | | | | | |
| Zn (ppm) | 0,321 | 0,348 | **0,453** | 1 | | | | | | | | | | | | |
| Sr (ppm) | 0,386 | 0,176 | -0,018 | 0,114 | 1 | | | | | | | | | | | |
| Ba (ppm) | **0,436** | 0,375 | 0,291 | 0,014 | 0,400 | 1 | | | | | | | | | | |
| Cu (ppm) | 0,044 | 0,012 | 0,271 | 0,283 | 0,166 | 0,269 | 1 | | | | | | | | | |
| Fe (ppm) | -0,024 | -0,142 | -0,064 | 0,071 | 0,270 | 0,284 | 0,181 | 1 | | | | | | | | |
| Mn(ppm) | 0,036 | 0,132 | 0,308 | 0,298 | -0,215 | -0,219 | **0,470** | -0,020 | 1 | | | | | | | |
| Na (ppm) | 0,347 | 0,298 | **0,728** | **0,555** | 0,070 | -0,022 | 0,242 | -0,081 | 0,078 | 1 | | | | | | |
| K (ppm) | 0,017 | -0,041 | -0,120 | 0,155 | 0,245 | 0,376 | -0,246 | 0,254 | **-0,630** | -0,027 | 1 | | | | | |
| Al (ppm) | -0,148 | -0,196 | -0,191 | -0,219 | 0,007 | -0,089 | -0,072 | **0,558** | -0,082 | -0,264 | 0,192 | 1 | | | | |
| As 8ppm) | 0,095 | 0,072 | -0,176 | **-0,414** | 0,308 | **0,419** | -0,310 | -0,220 | -0,377 | -0,356 | 0,223 | -0,173 | 1 | | | |
| U (ppm) | 0,351 | 0,223 | 0,117 | -0,110 | **0,414** | 0,125 | 0,197 | -0,198 | -0,014 | 0,207 | -0,207 | -0,193 | 0,305 | 1 | | |
| Pb (ppm) | -0,156 | -0,173 | 0,204 | 0,046 | -0,035 | -0,183 | **0,468** | 0,190 | **0,569** | 0,036 | -0,400 | 0,334 | -0,298 | 0,023 | 1 | |
| Zr (ppm) | 0,333 | 0,269 | 0,326 | 0,112 | 0,226 | 0,114 | 0,261 | -0,103 | 0,392 | 0,180 | **-0,457** | -0,120 | 0,060 | **0,757** | 0,314 | 1 |

Kemiğin önemli bileşenlerinden diğeri olan fosforun modern kemikteki oranı %18'dir (Zapata, 2006). Referans değere göre kemiklerdeki fosfor oranları,

kaburga (%13,2) ve tarak kemiklerinde (%13,0) düşüktür. Faunal kemiklerde (%13,1) benzer değeri sergiler. Fosfor değerinde azalma femurda (%12,4) daha fazla gerçekleşmiştir (Tablo 3). Kemik grupları arasında fosfor açısından farklılaşma istatistiksel olarak anlamlıdır (Tablo 4). Elementler arası ilişkilere bakıldığında tarak kemiklerinde kalsiyumla olduğu gibi, zirkonyum ile pozitif korelasyon göze çarpar (Tablo 9). Bu durum hazırlık aşamasındaki süreçlerden kaynaklı olduğu fikrini destekler.

**Tablo 9:** El ve ayak tarak kemiklerinin korelasyon matrisi (koyu renk istatistiki olarak anlamlılık içerir)

| | Ca (%) | P (%) | Mg(ppm) | Zn (ppm) | Sr (ppm) | Ba (ppm) | Cu (ppm) | Fe (ppm) | Mn(ppm) | Na (ppm) | K (ppm) | Al (ppm) | As 8ppm) | U (ppm) | Pb (ppm) | Zr (ppm) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Ca (%) | 1 | | | | | | | | | | | | | | | |
| P (%) | **0,918** | 1 | | | | | | | | | | | | | | |
| Mg(ppm) | **0,524** | 0,299 | 1 | | | | | | | | | | | | | |
| Zn (ppm) | -0,276 | -0,284 | -0,087 | 1 | | | | | | | | | | | | |
| Sr (ppm) | 0,506 | 0,423 | 0,495 | 0,244 | 1 | | | | | | | | | | | |
| Ba (ppm) | 0,377 | 0,217 | **0,753** | 0,068 | **0,788** | 1 | | | | | | | | | | |
| Cu (ppm) | 0,068 | -0,055 | 0,221 | **0,768** | 0,345 | 0,149 | 1 | | | | | | | | | |
| Fe (ppm) | -0,393 | -0,422 | 0,055 | **0,628** | 0,089 | 0,168 | 0,408 | 1 | | | | | | | | |
| Mn(ppm) | -0,180 | -0,179 | -0,063 | **0,533** | 0,119 | 0,041 | **0,746** | 0,257 | 1 | | | | | | | |
| Na (ppm) | **0,688** | 0,469 | **0,938** | -0,153 | **0,557** | **0,713** | 0,207 | -0,057 | -0,070 | 1 | | | | | | |
| K (ppm) | 0,289 | 0,048 | **0,563** | -0,053 | 0,349 | 0,487 | 0,004 | -0,238 | -0,335 | 0,467 | 1 | | | | | |
| Al (ppm) | **0,554** | 0,357 | **0,968** | -0,008 | **0,580** | **0,781** | 0,243 | 0,022 | -0,078 | **0,910** | **0,623** | 1 | | | | |
| As 8ppm) | 0,029 | 0,070 | -0,375 | 0,035 | 0,352 | -0,094 | -0,095 | -0,296 | -0,093 | -0,238 | -0,069 | -0,318 | 1 | | | |
| U (ppm) | 0,331 | 0,291 | -0,187 | 0,075 | -0,128 | -0,256 | -0,023 | -0,221 | -0,276 | -0,102 | 0,232 | -0,073 | 0,038 | 1 | | |
| Pb (ppm) | -0,411 | -0,436 | -0,043 | 0,367 | -0,186 | -0,174 | **0,599** | 0,153 | **0,720** | -0,117 | -0,180 | -0,087 | -0,315 | -0,381 | 1 | |
| Zr (ppm) | **0,764** | **0,654** | **0,595** | -0,236 | 0,406 | 0,304 | 0,030 | -0,370 | -0,407 | **0,720** | 0,511 | **0,621** | -0,024 | 0,304 | -0,279 | 1 |

Fosfordaki düşük değerler kemik durumunu değerlendirmek için kullanılan Ca/P oranının teorik değerden sapmasına neden olmuştur. Arkeolojik kemikler ve canlı kemiklerde Ca/P için kabul edilen teorik oran 2.16'dır (Ezzo ve ark., 1995; Klepinger ve ark., 1986). Tepecik-Çiftlik iskelet örneklerinde oranların ortalaması kaburga (2,8), tarak kemikleri (2,8) ve femur örneklerinde (2,9) teorik oranın üzerindedir. Klepinger ve ark., (1986) çalışmasında tespit ettiği Morgantina kemik örneklerinde bu oran 2,15-2,30 aralığındadır. Zapata ve ark., (2006), La Molineta ve Calle Era bölgesinden elde ettiği hayvan ve insan kompakt kemiklerinde; 2,30-2,50 aralığında tespit etmiştir. Klepinger ve ark., (1986), bulduğu değerleri normal sınırlar içerisinde değerlendirirken, Zapata ve ark., (2006), diyagenez ile değiştiğini düşünmüştür. Analiz edilen kemiklerdeki Ca/P oranı Zapata ve ark., (2006)'nın elde ettiği orandan yüksek olduğundan diyagenezi destekler. Nitekim Özdemir ve ark., (2017), aynı topluluğun femur, humerus ve tibia örneklerini analiz ettiği çalışmasında, elde edilen değerleri gömü sonrası değişim olarak tanımlamıştır. Kemiğin korunma durumunu değerlendirmek için diğer element oranlarına bakmak yardımcı olabilir.

Arkeolojik kemiklerde kirletici olduğu tespit edilen demir ve manganın birbirine oranı (Fe/Mn) kemik hakkında fikir verebilir (Stipisic ve ark., 2014). Bu iki element kemikte kalsiyumun yerini alma eğilimi göstermektedir. Fe/Mn oranı, femurda (0,95 ppm) ve taraklarda (0,82 ppm) birbirine yakındır. Kaburga kemiklerinde (2,26 ppm) oldukça yüksektir. Tüm kemiklerde Fe/Mn oranı istatistiksel olarak anlamlılık sergiler. Stipisic ve ark., (2014)'nın, Erken Ortaçağ Dönemi Hırvatistan topluluklarının beslenme modelinin incelediği çalışmasında, Fe/Mn oranlarının Ostrovica kemiklerinde 39,49, Naklice kemiklerinde 11,63 bulmuştur. Bu sonuçlara göre Naklice kemiklerinin korunma durumunu diğer bölgeye göre iyi olarak yorumlamış, yanı sıra her iki bölge içinde demir ve manganı diyagenez ile ilişkilendirmiştir. Tepecik-Çiftlik kemikleri Fe/Mn oranına göre değerlendirildiğinde, Hırvatistan'daki örneklere göre daha iyi korunmuş olduğu düşünülür. Kemik grupları arasındaki oranlar karşılaştırıldığında ise femur ve tarak kemiklerinin kaburgadan daha iyi korunmuş olduğu görülür.

Sr/Ca oranı referans çalışmalarda kullanıldığı gibi, kaburga ve tarak kemikleri için ([Sr (µg)/(10.000.Ca (%))] x1000), femur için ([Sr (µg)/(1000.Ca (mg))] x1000) formülleri ile hesaplanmıştır (Sillen ve Kavanagh, 1982). Bu formüle uyarlandığında femur için 2,02, kaburgalar için 2,34, tarak kemiklerinde 2,28'dir. Sr/Ca oranının 2'den yüksek olması, stronsiyumun yüksek ve kalsiyumun düşük olması ile ilgilidir. Bu oranlar kemik gruplarında anlamlılık sergilememiştir. Tepecik-Çiftlik örneklerinde kalsiyumun normal değerlerin altında olmasının, bu oranın yükselmesine etkili olduğu görülür. Dolayısıyla Sr/Ca oranı da diğer belirteçler gibi örneklerin iyi korunmamış olduğu sonucunu destekler. Kemik grupları arasında kıyaslama yapıldığında, kaburga kemiklerinin tarak kemikleri ile femura kıyasla daha yakın olduğu görülmektedir. Femur örneklerinde oldukça az bir fark göstermekle birlikte düşüktür. Oysa tarak kemiklerinin benzer yapıya sahip femur ile yakın değerler vermesi beklenirken, trabeküler yapıya sahip kaburga ile benzer olduğu görülür. Bununla birlikte kaburgaların korunma durumunun diğer kemiklere kıyasla düşük olduğu görülmektedir. Ancak sonuçlar genel olarak çalışmada kullanılan tüm kemik gruplarının gömü şartlarından etkilendiği düşündürmektedir.

Arkeolojik beslenme araştırmalarında kemiğin gömülü olduğu süreçte geçirdiği değişimleri değerlendirirken toprağın ve kemiğin yapısal özellikleri dâhil birçok etkenin değerlendirilmesi önerilmektedir. Bu çalışmada iskeletlerin çıkarıldığı katmanlardan alınan dört toprak numunesinin pH değerleri 7,02, 7,23, 7,90

ve 8,01 olarak ölçülmüştür (ortalama, 7,54). Analiz edilen pH nötrden alkaliye kaymaktadır. Kemiğin hidroksiapatit bileşeninin, örneklerde elde edilen pH değerine sahip olan topraklarda çözünürlüğünün az olduğu tespit edilmiştir (Pate ve ark., 1989; Pate, 1994). Tepecik-Çiftlik kemik örnekleri bu sonuç ile uyumluluk göstermemiştir. Bununla birlikte fosfat pozisyonundaki karbonatın yüksek olmasının çözünürlüğü arttırdığı belirtilmektedir (Pate ve ark., 1989; Pate, 1994). Nitekim örneklerdeki fosforun düşük seviyeleri için karbonatın etkili olma olasılığı üzerinde durulmuştur (Zapata ve ark., 2006). Dolayısıyla bazik pH'nın ölçülmesi bu olasılığı güçlendirmektedir.

Arkeolojik çalışmalarda değişimlerden kaynaklı hataları en aza indirgemek için önerilen yöntemlerden biri çalışmaya dâhil edilen kemiklerin iyi görünümlü olmalarıdır (Farnum ve Stanford, 2008). Bununla birlikte iyi görünümlü bir kemik için belirlenmiş herhangi bir ölçüt bulunmamaktadır. Çalışmaya dâhil edilen kaburga ve tarak kemikleri seçilirken iyi görünümlü örnekler seçilmiş olmasına rağmen element miktarları bu öneriyi desteklemez (Tablo 2). Örneğin, çok iyi (1) olarak değerlendirilen TP12-SK70 numaralı erişkin kadın bireyin kaburgası 3 element oranı açısından ortalamaların üzerindedir. Bu bireyin kaburgasındaki Fe/Mn oranı da 12,00 ile en yüksek değeri vermiştir. Elementler açısından değerlendirildiğinde bu bireyin kemiklerinde diyagenez olduğu görülmektedir. Bir diğer örnek ise, orta (3) olarak değerlendirilen TP12-SK78 numaralı erişkin erkek bireyin sadece Ca/P oranının yüksek olmasıdır.

Örneklerde olduğu gibi iyi görünümlü olarak değerlendirilen kemiklerin elementel açıdan kirlenmiş olması, kötü görünümlü olarak nitelendirilen kemiklerde ise kirletici element oranlarının düşük olması bu öneriyle uyumluluk göstermemiştir. Yanı sıra parçalanmış kemikten elde edilen element oranları ile tümü kullanılan kemiklerdeki oranların farklılık göstermiyor olması da bu çalışmada karşımıza çıkan bir başka sonuçtur. Bununla birlikte tüm kemik grupları için Ca ve P elementleri ile Ca/P, Sr/Ca ve Fe/Mn oranları genel olarak değerlendirildiğinde korunmanın iyi olmadığı görülmektedir. Analizi yapılan kaburga örneklerinin korunma durumunun diğer kemiklerden düşük olması, arkeolojik çalışmalarda kaburganın diyageneze daha açık olduğu sonucuna uygun görünmektedir.

## V. SONUÇ

Bu çalışmanın konusu yapısal ve işlevsel olarak farklı kemik gruplarının toprak altında geçirdiği element birikimleri ile ilgili değişimleri karşılaştırmalı olarak değerlendirmek ve benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaktır. Bunun

için Tepecik-Çiftlik'te bulunan Neolitik döneme ait kaburga ve tarak kemiklerinin element içerikleri PED-XRF analizi ile tespit edilmiştir. Elde edilen element seviyeleri aynı topluluğun beslenme modelinin yapılandırılması araştırmasında (Özdemir ve ark., 2017) kullanılan femur örneklerindeki element miktarları ile karşılaştırılmıştır.

Çalışılan kemik gruplarındaki kalsiyum ve fosfor miktarı önerilen referans değerlerden düşük çıkmıştır. Söz konusu düşük miktarlar kemiği oluşturan bu iki ana elementin gömü sonrası süreçte kemiğin yapısından ayrıldığını gösterir. Yüksek Ca/P oranı element miktarlarının işaret ettiği sonucunu destekler. Arkeolojik kemiklerde kirletici olarak değerlendirilen demir ve manganın birbirine oranlanması tüm kemiklerdeki gömü sürecinin etkilerini desteklerken, femur ve tarak kemiklerinin nispeten daha iyi olduğunu göstermiştir. Tarak kemiklerinde hesaplanan düşük değer, daha önceden femur üzerinde yürütülen çalışmadan elde edilen değerle karşılaştırdığında benzerdir. Bu durumda gömü sonrası süreçlerden daha az etkilendiği düşünülen femur kemiğine korunma açısından benzeyen tarak kemiklerinin araştırmalarda kaburga kemiğine göre daha elverişli olduğu önerilebilir.

**Teşekkür**

Araştırmada kullanılan insan ve hayvan kemiklerini kullanmamıza izin veren Tepecik-Çiftlik kazı başkanı İstanbul Üniversitesinden Prof. Dr. Erhan Bıçakçı'ya; Ankara Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü'nden Prof. Dr. Yusuf Kağan Kadıoğlu ve Dr. Kıymet Deniz'e, analizler için Ankara Üniversitesi Yer Bilimleri Uygulama ve İnceleme Merkezi (YEBİM)'ne ve Gazi Üniversitesi'nden Gülşen Albuz-Geren'e (MAKLAB) yardımları için teşekkür ederiz. Bu makale "Farklı Arkeolojik Kemik Türlerinde Element Birikimin Belirlenmesi: Tepecik-Çiftlik Örneği (Tez No: 456816)" adlı tezden üretilmiştir.

## KAYNAKÇA

ARIHAN-KARAÖZ, S., AKYOL, A. A., ÖZER, İ., ARIHAN, O. (2017). Beybağ-Muğla (Türkiye) Bizans Dönemi İskeletlerinin Element Analizi. *Tuba-Ar*, *21*(2).

BIÇAKÇI, E., ALTINBİLEK-ALGÜL, Ç., BALCI, S., GODON M. (2007). Tepecik-Çiftlik. In: M. Özdoğan, N. Başgelen (Eds.), Türkiye'de Neolitik Dönem. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, pp.237-253.

BIÇAKÇI, E., GODON, M., ÇAKAN, Y.G. (2012). Tepecik-Çiftlik. In: M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Eds.), *The Neolithic in Turkey (Vol 3), New excavations & New Research, Central Turkey*. İstanbul: Archaeology and Art Publications, pp.89-134.

BIÇAKÇI, E. (2016). Tepecik-Çiftlik Höyüğü (Niğde) Kazısı Işığında Orta Anadolu Tarihöncesi Kültürleri ile İlgili Yeni Bir Değerlendirme. *Tuba-Ar*, 4(1).

BUİKSTRA, J.E., UBELAKER, D.H. (1994). Standards for data collection from human skeletal remains, Arkansas: Arkansas Archeological Survey Research Series No. 44.

BUIKSTRA, J. E. (1989). Multiple elements: multiple expectations. *The chemistry of prehistoric human bone*, 155-210.

BURTON, J.H. (2008). Bone Chemistry and Trace Element Analysis. Biological Anthropology of the Human Skeleton, Second Edition. Ed. M. Anne Katzenberg ve Shelley R. Saunders. John Wiley & Sons, Inc.

BURTON, J.H., PRİCE, T.D. (2002). The use and abuse of trace elements for paleodietary research. In: Biogeochemical approaches to paleodietary analysis (pp. 159-171). Springer, Boston, MA.

BÜYÜKKARAKAYA, A.M., AKYOL, A.A., ÖZDEMİR, K. (2017). Tepecik-Çiftlik Neolitik topluluğunda sütten kesme sürecinin incelenmesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 10, Sayı 1: 169-196.DOI: http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.306223

BÜYÜKKARAKAYA A.M., ERDAL Y.S. (2014). New Data on Mortuary Practices from the Early Pottery Neolithic Site of Tepecik-Çiftlik, Central Anatolia. *European Association of Archaeologists*. 20. Yıllık Toplantısı, Eylül, 10-14, İstanbul, Turkey.

CARVALHO, M.L., MARQUES, A.F. (2008). Diagenesis evaluation in Middle Ages human bones using EDXRF. *X- Ray Spectrometry: An International Journal*, 37(1), 32-36.

CARVALHO, M.L., CASACA, C., PİNHEİRO, T., MARQUES, J.P., CHEVALLİER, P., CUNHA, A.S. (2000). Analysis of human teeth and bones from the chalcolithic period by X-ray spectrometry. Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: *Beam Interactions with Materials and Atoms*, 168(4), 559-565.

CARVALHO, M.L., MARQUESA, A.F., LİMA, M.T., REUSE, U. (2004). Trace elements distribution and post-mortem intake in human bones from Middle Age by total reflection X-ray fluorescence. Spectrochim. *Acta B*, 59, 1251-1257.

ÇAKAN, Y.G. (2013). Tepecik-Çiftlik Son Neolitik Dönem Mimarisi. İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

ÇIRAK, M., AKYOL, A. (2014). Kilikya Toplumu İskeletlerinde Kurşun (Pb) Düzeyleri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *7*(1), 36-47.

EDWARD, J.B., BENFER, R.A. (1993). The effect of diagenesis on the Paloma skeletal material. In: Sandford MK (ed.): *Investigation of Ancient Human Tissue: Chemical Analyses in Anthropology*. Phidelphia: Gordon and Breach.

EZZO, J.A. (1994a). Zinc as a paleodietary indicator: an issue of theoretical validity in bone-chemistry analysis. *American Antiquity*, 59(4), 606-621.

EZZO, J.A. (1994b). Putting the "chemistry" back into archaeological bone chemistry analysis: modeling potential paleodietary indicators. *Journal of Anthropological Archaeology*, 13(1), 1-34

EZZO, J.A., LARSEN, C.S., BURTON, J.H. (1995). Elemental signatures of human diets from the Georgia Bight. *American Journal of Physical Anthropology*, 98(4), 471-481.

FARNUM, J., SANDFORD, M.K. (2008). Trace Element Analysis. *Encyclopedia of Archaeology*, 3; 2134-2156.

GUİMARAES, D., DİAS, A. A., CARVALHO, M., CARVALHO, M.L., SANTOS, J.P., HENRİQUES, F. R., ... & PESSANHA, S. (2016). Quantitative determinations and imaging in different structures of buried human bones from the XVIII-XIXth centuries by energy dispersive X-ray fluorescence–Postmortem evaluation. *Talanta*, 155, 107-115.

GÜNER, C., ALİYEV, V., ATAMTÜRK, D., DuyAR, İ., SÖYLEMEZOĞLU, T. (2011). Retention of Zn, Cu, Cd, Pb, and As on human bones unearthed at a Central Anatolian Early Bronze Age excavation site (Resuloğlu, Turkey). *Eurasian Journal of Anthropology, 2*(1), 27-39.

GÜNER, C., TÜRKSOY, V.A., ATAMTÜRK, D., DUYAR, İ. (2012). Adramytteion (Örentepe, Balıkesir) Erken Bizans dönemi insan iskeletlerinin kimyasal analizi. *İnsanbilim Dergisi*, 1(2), 81-93.

HANCOCK, R.G.V., GRYNPAS, M.D., PRİTZKER, K.P.H. (1989). The abuse of bone analyses for archaeological dietary studies. Archaeometry, 31(2), 169-179. Hedges, R.E.M. (2002). Bone diagenesis: an overview of processes. *Archaeometry*, 44 (3), 319–328.

HEDGES, R.E.M., MİLLARD, A.R. (1995). Measurements and relationships of diagenetic alteration of bone from three archaeological sites. *Journal of Archaeological Science*, 22, 201-209.

HILL, P.A., ORTH, M. (1998). Bone remodelling. *Journal of Orthodontics*, *25*(2), 101-107.

İŞCAN, M.Y., LOTH, S.R., WRIGHT, R.K. (1984). Age estimation from the rib by phase analysis: white males. *Journal of Forensic Science*, 29(4), 1094-1104.

İŞCAN, M.Y., LOTH, S.R., WRİGHT, R.K. (1985). Age estimation from the rib by phase analysis: white females. *Journal of Forensic Science*, 30(3), 853-863.

JÁNOS, I., SZATHMÁRY, L., NADAS, E., BENİ, A., DİNYA, Z., MATHE, E. (2011). Evaluation of elemental status of ancient human bone samples from Northeastern Hungary dated to the 10th century AD by XRF. Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: *Beam Interactions with Materials and Atoms*, 269(21), 2593-2599.

JURKİEWİCZ, A., WİECHUŁA, D., NOWAK, R., GAŹDZİK, T., LOSKA, K. (2004). Metal content in femoral head spongious bone of people living in regions of different degrees of environmental pollution in Southern and Middle Poland. *Ecotoxicology and Environmental Safety*, 59(1), 95-101.

KİNİ, U., NANDEESH, B.N. (2012). Physiology of bone formation, remodeling, and metabolism. In Radionuclide and hybrid bone imaging (pp. 29-57). Springer, Berlin, Heidelberg.

KLEPINGER, L.L. (1984). Nutritional assessment from bone. *Annual Review Anthropology*, 13: 75–96.

KROGMAN W.M., İŞCAN M.Y. (1986). The Human Skeleton in Forensic Medicine. Charles C. Thomas: Illinois.

KLEPINGER, L.L., KUHN, J.K., WILLIAMS, W.S. (1986). An elemental analysis of archaeological bone from Sicily as a test of predictability of diagenetic change. *American Journal of Physical Anthropology*, 70(3), 325-331.

KYLE, J.H. (1986). Effect of post-burial contamination on the concentrations of major and minor elements in human bones and teeth. The implications for palaeodietary research. *Journal of Archaeological Science*, 13, 403–16.

LAMBERT, J.B., VLASAK, S.M., THOMETZ, A C., BUİKSTRA, J.E. (1982). A comparative study of the chemical analysis of ribs and femurs in Woodland populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 59(3), 289-294.

LOTH S.R., İŞCAN M.Y. (1989). Morphological assessment of age in the adults: the thoracic region. Age Markers in Human Skeleton. İşcan MY (ed.). Charles C. Thomas: Illinois; 105-136.

MEİNDL, R.S., LOVEJOY, C.O. (1985). Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral- anterior sutures. *American Journal of Physical Anthropology*, 68(1), 57-66.

ÖZDEMİR, K. (2008). İkiztepe Tunç Çağı Topluluğunda Element Analiziyle Beslenme Yapısının Belirlenmesi. Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ÖZDEMİR, K., ERDAL, Y.S., DEMİRCİ, Ş. (2010). Arsenic accumulation on the bones in the Early Bronze Age İkiztepe Population, Turkey. *Journal of Archaeological Science*, 37 (5); 1033–1041. https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.12.004

ÖZDEMİR, K., AKYOL, A.A., BÜYÜKKARAKAYA, A.M. (2017). Tepecik-Çiftlik Topluluğunun Neolitik Dönem Tabakaları Boyunca Beslenme Değişimleri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 594-610. DOI: 10.21547/jss.312067

ÖZDEMİR, K., AKYOL, A.A., İREN, K., ERDAL, Y.S. (2018) Investigations of Osteobiography of the Koru Tumulus Skeletons by Elemental Analysis. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(3), 740-760.

PARKER, R.B., TOOTS, H. (1970). Minor Elements in Fossil Bone. *Geological Society of America Bulletin*, 81, 925-932.

PATE, F.D. (1994). Bone chemistry and paleodiet. *Journal of Archaeological Method and Theory*,1(2), 161-209.

PATE, F. D., Hutton, J. T., Norrish, K. (1989). Ionic exchange between soil solution and bone: toward a predictive model. *Applied Geochemistry*, 4(3), 303-316.

POLLARD, A.M., Batt, C.M., Stern, B., Young, S.M., Young, S.M.M. (2007). *Analytical chemistry in archaeology*. Cambridge University Press.

SALMON, M.E. (1970). An X-Ray Fluorescence Method for Micro-Samples, IIC-American Group Technical Papers from 1968 through 1970; IIC-American Group: New York, 31-46.

SANDFORD, M.K. (1992). A reconsideration of trace element analysis in prehistoric bone. In: Katzenberg, M.A., Saunders, S.R. (Eds.) Biological Anthropology of the Human Skeleton. New York: Wiley-Liss, pp.79-103.

SİLLEN, A., KAVANAGH, M. (1982). Strontium and paleodietary research: a review. *American Journal of Physical Anthropology*, 25(S3), 67-90.

STİPİSİC, A., VERSİC-BRATİNCEVİC, M., KNEZOVİC, Z., SUTLOVİC, D. (2014). Metal content in medieval skeletal remains from Southern Croatia. *Journal of Archaeological Science*, 46, 393-400.

TURNER-WALKER, G. (2008). The chemical and microbial degradation of bones and teeth. *Advances in human palaeopathology*, 592.

UNDERWOOD, E.J. (1977). Trace Elements in Human and Animal Nutrition. Academic Press.

ZAPATA, J., PEREZ-SİRVENT, C., MARTİNEZ-SANCHEZ, M.J., TOVAR, P. (2006). Diagenesis, not biogenesis: two late Roman Empire skeletal examples. *Science of Total Environment*, 369 (1-3), 357-368.

ZİMMERMAN, H. A., MEİZEL-LAMBERT, C. J., SChultz, J. J., SİGMAN, M. E. (2015). Chemical differentiation of osseous, dental, and non-skeletal materials in forensic anthropology using elemental analysis. *Science & Justice*, 55(2), 131-138.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.458453

# DARA ANTİK KENTİ İSKELETLERİNİN ANTROPOLOJİK ANALİZİ

*Ece DEMİRELLİ*[*]

*Fadime SUATA ALPASLAN*[**]

***Atıf/©:*** *Demirelli, Ece, Suata Alpaslan, Fadime (2018). Dara Antik Kenti İskeletlerinin Antropolojik Analizi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1583-1606*

***Özet****: Geç Roma dönemi ile tarihlendirilen Dara antik kenti Mardin ilinin 30 km güneydoğusunda günümüz Oğuz köyü sınırları içerisinde yer alır. Dara antik kenti ismini I. Pers Kralı Darius'tan almıştır. Araştırmanın konusunu, Mardin Müzesi Müdürlüğü tarafından 2010 ve 2011 yıllarında yapılan Dara antik kenti nekropol alanı kazısından çıkarılan insan iskeletlerine ait materyaller ve bu materyallerin antropolojik analizi oluşturmaktadır. Dara antik kentinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ele geçen insan iskeletlerinin paleodemografik dağılımına bakıldığında, 27'si kadın, 73'ü erkek, 2'si adölesan, 32'si çocuk, 6'sı bebek ve 76'sı belirsiz olmak üzere toplam 216 bireyden oluşmaktadır. Bu çalışmada Dara antik kenti topluluğuna ait kafatası ve vucüt iskeletleri üzerinde paleopatolojik lezyonlar araştırılarak bu lezyonlardan; eklem hastalıkları, enfeksiyon hastalıkları, travma, kan hastalıklarına bağlı kemik değişiklikleri ve metabolik hastalıklar tanımlanmıştır. Tanımlanan bu hastalıklar diğer eski Anadolu toplumları ile benzerlik ve farklılık açısından karşılaştırılarak Dara antik kenti toplumunun sosyo-kültürel yapısı saptanmaya çalışılmıştır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Dara Antik Kenti, Antropolojik Analiz, Paleoantropoloji, Paleopatoloji.*

*Makale Geliş Tarihi:09.09.2018 / Makale Kabul Tarihi:28.09.2018*
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*

[*] Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, ecedemirelli@hotmail.com

[**] Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, fsuataalpaslan@gmail.com

## *Anthropological Analysis of Dara Ancient City Skeletons*

***Citation/©:*** *Demirelli, Ece, Suata Alpaslan, Fadime. (2018). Anthropological Analysis of Dara Ancient City Skeletons, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1583-1606*

***Abstract:*** *The ancient city of Dara, which is dated to the late Roman period, is located within the borders of the present Oğuz village, 30 km south of Mardin province. Dara ancient city's name take of from the first Persian king Darius. The subject of the research is the anthropological analysis of the materials of the human skeletons excavated from the excavation site of Dara ancient city necropolis built by the Mardin Museum Directorate in 2010 and 2011. As a result of archeological excavations in Dara ancient city, it was examined the paleodemographic distribution of the human skeleton. Dara has a total of 216 individuals, 27 of which are female, 73 are male, 2 are adolescents, 32 are children, 6 are infants and 76 are uncertain. Cranial and postcranial bones belonged to the city of Ancient Dara are examined in terms of paleopathological lesions. In this study are defined joint, infection, metabolic diseases, trauma and is described changes of bones with regard to blood diseases. These diseases were compared with other Anatolian societies in terms of similarity and difference, and socio-cultural structure of Dara antique city society was tried to be determined.*

***Keywords:*** *Dara Ancient City, Anthropological Analysis, Paleoanthropology, Paleopathology.*

## I. GİRİŞ

Dara antik kenti Mardin ilinin 30 km güneydoğusunda Oğuz köyü sınırları içerisinde bulunur (Şekil 1).

**Şekil 1.** Dara Antik Kenti Genel Görünümü

Antik kente Dara ismi I. Pers Kralı Darius tarafından verilmiştir. Dara antik kenti bulunduğu yer bakımından önemli bir jeopolitik konuma sahiptir. Dara antik kenti arkeolojik eserler açısından Geç Roma dönemine tarihlendirilmiştir. Dara antik kentinde bulunan başlıca arkeolojik eserler; su sarnıçları, köprü, agora caddesi, kaya nekropol alanı ve şehir surlarıdır.

Dara antik kenti arkeolojik kazıları 1986 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi Doç. Dr. Metin Ahunbay'ın bilimsel başkanlığında Mardin Müzesi tarafından başlatılmıştır (Şarbak, 2014, 1-262). 2010 - 2011 yıllarında Mardin Müze Müdürü Nihat Erdoğan başkanlığında devam eden kaya nekropol alanı kazıları sonucunda gün ışığına çıkarılan insan iskelet kalıntıları ise bu çalışmanın materyalini oluşturmuştur. Kentin batı girişinde yer alan nekropol alanı oyularak yontulmuş kaya mezarlar, basit toprak mezarlar, oda mezarlar ve lahit mezarlardan oluşmaktadır (Şekil 2).

**Şekil 2.** Dara Antik Kenti Nekropol Alanı

## II. MATERYAL VE METOT

Çalışmanın materyalini 2010-2011 yıllarında Mardin Müzesi Müdürü Nihat Erdoğan başkanlığında yürütülen Dara antik kenti nekropol alanı kazılarından elde edilen 27'si kadın, 73'ü erkek, 2'si adölesan, 32'si çocuk, 6'sı bebek ve 76'sı belirsiz olmak üzere Geç Roma dönemine ait toplam 216 bireyin iskeletleri oluşturmaktadır. Çalışmanın konusunu oluşturan 216 bireye ait iskelet kalıntılarının antropolojik açıdan analizindeki amacımız, Geç Roma dönemine ait Dara antik kenti iskeletlerinde yaş-cinsiyet tayini yaparak bu iskeletler üzerinde paleopatolojik lezyonların (eklem hastalıkları, enfeksiyon hastalıkları, travma, kan hastalıklarına bağlı kemik değişiklikleri, metabolik hastalıklar) bireylere göre dağılımını incelemek, elde edilen sonuçları Anadolu'da aynı ve farklı dönemde yaşamış olan diğer Anadolu toplumlarında gözlenen paleopatolojik hastalıklar ile karşılaştırmak ve bu dönemin daha çok aydınlanmasını sağlamaktır.

Dara antik kenti topluluğuna ait iskelet kalıntılarının yaş tayininde, erişkin bireylerde kafatasından sutural yaşlandırma (Olivier 1969), claviculada gövde ortası kesiti (Kaur ve Jit, 1990, 297-305), symphysisal yaşlandırma (White vd., 2012, 1-574) ve dental aşınma (Brothwell, 1981) yöntemleri kullanılmıştır. Genç erişkinlerde; epifizyal yaşlandırma (Brothwell, 1981) yöntemi kullanılmıştır. Bebek ve çocuklarda yaş tahmini yöntemi olarak da diş sürmesi (Ubelaker, 1978) ve uzun kemiklerin maksimum uzunluklarının ölçülmesi (Workshop of European Anthropologist, 1980) yöntemleri kullanılmıştır (Alpagut ve Erdoğan, 2015, 291-300).

Yaş aralıklarının hesaplanmasında bebeklerde 0-3yaş, çocuklarda 3-12 yaş, ergenlerde (adölesan) 12-20 yaş, genç erişkinlerde 20-35 yaş, orta erişkinlerde 35-50 yaş ve 50 yaş üstü ileri erişkin olarak ele alınmıştır (White vd., 2012, 1-574).

Dara antik kenti topluluğuna ait iskeletlerde cinsiyet tayininde, kafatasında; kaş kemerleri, mastoid çıkıntı, orbitlerin yapısı, zygomatic çıkıntı, mandibulanın morfolojisi, kas tutunma izleri göz önünde bulundurulmuştur. Pelvis kemiğinde; incissura ischiadica majorun derinlik ve genişlik ölçütü, crista iliacanın yapısı, sulcus preauricularis, kalça kemerinin genel yapısı ve symphysis pubisin yapısı, sacrumun morofolojisi gözlemlenmiştir. Pelvis ve kafatası dışında da vücuda ait diğer kemiklerin morfolojik yapısına bakılmıştır (White vd., 2012, 1- 574; Buikstra ve Ubelaker, 1994; Brothwell, 1981; Workshop of EuropeanAnthropologist, 1980; Alpagut ve Erdoğan, 2015, 291-300).

Dara antik kenti topluluğuna ait iskelet kalıntılarının paleopatolojik analizinde Aufderheide ve Rodriguez-Martin (1998), Ortner ve Putschar (1981, 1-456), Roberts ve Manchester (2005, 323-397) temel alınarak ulusal ve uluslararası paleopatoloji kaynaklarından yararlanılmıştır.

## III. BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

### A. Dara Antik Kenti İskeletlerinin Paleodemografi Çalışması

Paleodemografi geçmiş zamanlarda yaşamış toplumlara ait iskelet kalıntıları çalışmaları ile bu topluluğun nüfus dağılımı, yaş ortalamaları ve dağılımı, ölüm oranı ve cinsiyet dağılımı hakkında bilgiler edinmemizi sağlayan bir bilim dalıdır.

Ubelaker'a (1978) göre; insan iskelet kalıntılarının yanısıra mezarda bulunan ölü hediyeleriyle ve kültürel yapıyı yansıtan buluntular birlikte değerlendirildiğinde toplumun genel yapısı hakkında önemli bilgiler elde edilmektedir. Paleodemografi çalışmalarının geçerli bir sonuç teşkil etmesi için yeterli birey sayısı ve bunun yanında yaş tahmini ile cinsiyet tayininin doğru analiz edilmesi oldukça önemlidir.

Dara antik kenti 2010 ve 2011 yılı kazı çalışmaları sırasında toplam 216 adet insan iskeleti gün ışığına çıkarılmıştır. Bu insan iskeletlerinden 27 bireyi kadın (% 12,5); 73 bireyi erkek (% 33,79); 2 bireyi adölesan (% 0,92); 32 bireyi

çocuk (% 14,81) ve 6 birey ise bebek (% 14,81): 76 belirsiz bireyden oluşmaktadır (Tablo, 1; Şarbak, 2014, 1-282).

**Tablo 1.** Dara Antik Kenti Toplumunun Cinsiyete Dağılımı (Şarbak, 2014, 1-282)

| DARA ANTİK KENTİ TOPLUMU DAĞILIMI | | |
|---|---|---|
| **GRUP** | SAYI | YÜZDE% |
| Kadın | 27 | 12,5 |
| Erkek | 73 | 33,79 |
| Bebek | 6 | 2,77 |
| Çocuk | 32 | 14,81 |
| Adölesan | 2 | 0,92 |
| Belirsiz | 76 | 35,18 |
| **TOPLAM** | **216** | **100** |

Dara antik kenti topluluğunun yaş dağılımına baktığımızda bebek bireylerin sayısı 6 (0-3 yaş; % 2,77), çocuk bireylerin sayısı 32 (3-12 yaş; % 14,81) adölesan bireylerin sayısı 2 (12-20 yaş; % 0,92), genç erişkin bireylerin sayısı 31 (20-35 yaş; % 14,35), orta erişkin bireylerin sayısı 58 (35-50 yaş; % 26,85), ileri erişkin bireylerin sayısı 8 (50+; % 3,7), yaşı tespit edilemeyen bireylerin sayısı ise 79 (% 36,57)'dur (Tablo, 2; Şarbak 2014: 1-282).

**Tablo 2.** Dara Antik Kenti Toplumunun Yaş Dağılımı (Şarbak, 2014, 1-282)

| DARA ANTİK KENTİ TOPLUMU YAŞ DAĞILIMI | | |
|---|---|---|
| **GRUP** | SAYI | YÜZDE% |
| **Bebek (0-3 Yaş)** | 6 | 2,77 |
| **Çocuk (3-12 Yaş)** | 32 | 14,81 |
| **Adölesan(12-20 Yaş)** | 2 | 0,92 |
| **Genç Erişkin (20-35)** | 31 | 14,35 |
| **Orta Erişkin (35-50)** | 58 | 26,85 |
| **İleri Erişkin 50+** | 8 | 3,7 |
| **Belirsiz** | 79 | 36,57 |
| **Toplam** | **216** | **100** |

## B.VÜCUT PATOLOJİLERİ

### 1. Dara Antik Kenti Toplumunda Eklem Hastalıkları

### 1.1. Vertebral Osteofit Ve Schmorl Nodülü

Vertebralarda meydana gelen osteofit ve schmorl nodülü bireyin yaşamı boyunca maruz kaldığı stres ve enfeksiyonel hastalıklar sonucu oluşmaktadır. Osteofit artan yaş ile birlikte görülmeye başlayan bir lezyon olsada yoğun fiziksel strese maruz kalmış genç bireylerde de gözlemlenmektedir. Vertebraya baskı yapan dış gücün kemik üzerinde dağılmasıyla eklemde meydana gelen gaga şeklindeki çıkıntılar kemikte şekil bozukluğuna neden olan osteofit olarak adlanmaktadır (Gözlük vd., 2006, 125-140). Schmorl nodülü vertebraların gövdesinde oluşan disklerin alt ve üst yüzeylerinde yoğun fiziksel aktivite ile ilşkilendirilmektedir. Genellikle throcal vertebra ile lumbale vertebralarda oluşmaktadır. Yaşlılık ile birlikte artan bu lezyon daha sonra kamburluğa neden olmaktadır (Erkman vd., 2008, 73-85).

Dara antik kenti topluluğuna ait 716 vertebranın 169'unda (% 23,6) osteofit ve 68'inde (% 9,4) ise schmorl nodülü gözlenmiştir ( Şekil 3-5).

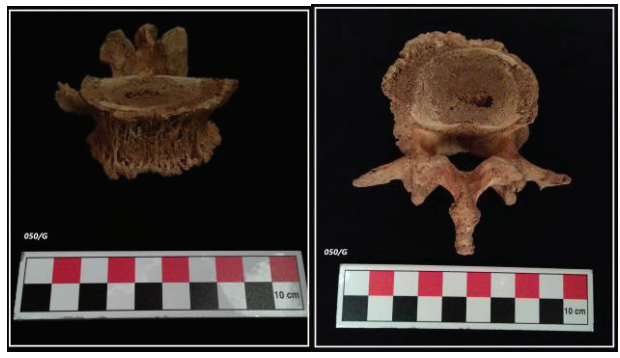


**Şekil 3.** 050/G Numaralı Bireyde Gözlenen Lumbale Osteofit Lezyonu

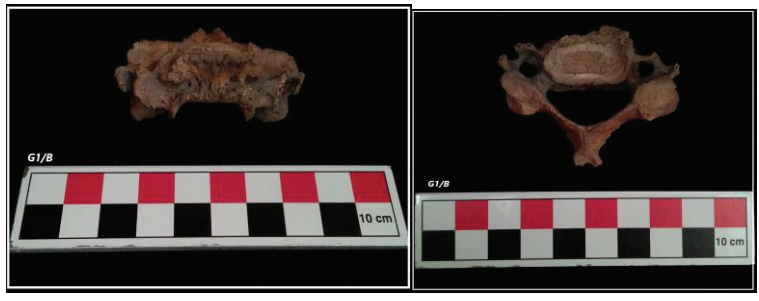


**Şekil 4.** G1/B Numaralı Bireyde Gözlenen Cervical Osteofit Lezyonu

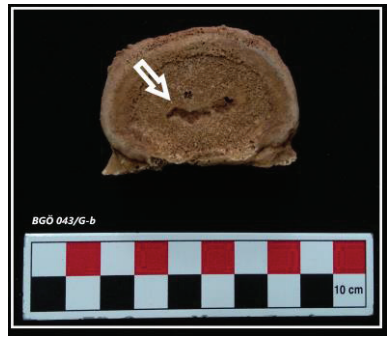


**Şekil 5.** BGÖ 043/G-b Numaralı Bireyde Gözlenen Schmorl Nodülü Lezyonu

### 1.2. Rhomboid Fossa

Claviculanın sternal ucunda, oluk, çukur ve düzensiz çöküntü olarak görülmektedir. Rhomboid fossa, claviculanın sternal ucuyla birinci costanın üst yüzeyi arasında bulunan costaclavicular bağın birleşme yüzeyi ile ilişkilidir (Mann ve Hunt, 2012, 3-366). Dara antik kenti topluluğuna ait iskelet kalıntılarında yapılan incelemelerde 216 birey içerisinden sadece 1 bireyde (%0,46; erkek) sağ ve sol claviculada rhomboid fossaya rastalanılmıştır. Bu erkek bireye ait rhomboid fossa claviculanın sternum ile birinci costanın üst yüzeyinde eklem yapan costaclavicular bağının bulunduğu yerde gözlenmiştir (Şekil 6).

**Şekil 6.** G1/ B Numaralı Bireye Ait Sağ-Sol Claviculada Gözlenen Rhomboid Fossa

### 1.3. Osteoarthrit

Bireyin yaşamı boyunca iskelet sistemini etkileyen devamlılık gösteren yoğun stres gerektiren mesleklerde çalışması, meydana gelen travma sonucu ya da yaşlanmaya bağlı olarak kemiklerde meydana gelen ostefit benzeri oluşumlardır. Eklemlerde bulunan kıkırdak dokunun yok olması ile birlikte iki kemiğin birbirini sürtünme yoluyla etkilemesi sonucu kemik yüzeyinde yıpranmalar ve yeni oluşumlar meydana gelmektedir. İskelet sisteminde gözlenen osteoarthrit oluşumu çalışılan insan iskelet topluluklarının yaşamları boyunca nasıl bir hayat sürdürdükleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Osteoarthrit oluşumu yoğun iş temposuyla çalışan bireylerin eklemlerinde görülmektedir (Rogers ve Waldron, 1995, 20-26; Erkman vd., 2008, 73-85).

Dara antik kenti toplumuna ait iskelet kalıntılarında yapılan incelemelerde 216 bireyden 91'nde osteoarthrit lezyonuna rastlanmıştır. Bu oluşum topluluğu % 42,1 oranında etkilemiştir. Genç erişkin bireylerde çok yaygın olarak gözlenen bu lezyon Dara antik kenti toplumunun yoğun stres altında bir yaşam sürdürdüğünü düşündürmektedir (Şekil 7-8 ).

**Şekil 7.** G1/B Numaralı Bireyde Gözlenen Osteoarthrit Lezyonu

**Şekil 8.** Lahit II - 1 Numaralı Bireye Ait Sağ ve Sol Femurda Gözlenen Osteoarthrit Lezyonu

## 2. Dara Antik Kenti Toplumunda Enfeksiyon Hastalıkları

### 2.1. Periostitis

Günümüzde izole bir hastalık sürecidir. Modern tıp literatüründe ve klinik pratikte nadir olmakla birlikte, uzun kemiklerin farklılaşmamış, nonspesifik, periosteal lezyonları arkeolojik iskeletlerde oldukça yaygındır (Ortner ve Putschar, 1981, 1-456). Periostit travma ve enfeksiyon gibi iki patolojik olay sonucu meydana gelmektedir (Senn, 1886, 5-6).

Dara antik kenti topluluğunda 81 bireyde periostitis lezyonuna rastlanmıştır. Enfeksiyon hastalıkları içerisinde yer alan periostitis lezyonu travma kaynaklı da oluşabilen bir lezyondur. Dara antik kentinde yapılar genellikle dikdörtgen ve kare şeklindeki taşlardan oluşmaktadır. Bu malzemeler nekropol alanın içerisinde bulunan taş ocağından elde edilmiştir. Beden gücüyle yapılan bu taş işlemeciliği bizlere tibialarda gözlemlenen periostitis lezyonuyla bağlantılı olduğunu düşündürmektedir (Şekil 9).

**Şekil 9.** Lahit II - 1 Numaralı Bireye Ait Sol Tibiada Gözlenen Periostitis Lezyonu

## 3. Dara Antik Kenti Toplumunda Travma

Travma, geçmişten günümüze her zaman var olan bir patolojik olgudur. Yapılan araştırmalar sonucunda travma izleri genellikle kaza ve kavga gibi nedenler sonucunda ortaya çıkmaktadır (Cohen ve Armelagos, 1984, 137-161).

Dara antik kenti topluluğuna ait iskelet kalıntılarında yapılan incelemelerde 216 bireyden 13'nde travma lezyonuna rastlanmıştır. Travmayı oluşturan kırık ve yaralanmalar Dara antik kenti topluluğunu %6 oranında etkilemiştir. Genellikle kafatasında bulunan yaralanmalar incelendiğinde iyileşme izleri gözlenmiştir (Şekil 10-11).

**Şekil 10.** 29 Numaralı Bireye Ait Sol Femurda Gözlenen Kırık

**Şekil 11.** 35-45 yaşlarında Erkek Bireye Ait Kafatasında Gözlenen Travma İzi

## 4. Dara Antik Kenti Toplumunda Kan Hastalıklarına Bağlı Kemik Değişiklikleri

Stuart-Macadam'ın (1988, 36-38) yapmış olduğu radyolojik çalışmada, anemi olan bireylere ait klinik radyografiler incelenmiş ve anemi ile ilişkili 7 önemli kriter olduğu görülmüştür. Bunlar;

- Trabekül yapıda "hair-on-end" yapısı,

- Kafatası duvar kemiklerinin dış yüzeyinde incelme ya da yokoluş,
- Doku değişimleri
- Diploenin kalınlaşması,
- Orbit tavanı kalınlaşması,
- Orbital kenarda değişimler,
- Frontal sinüsün gelişmesi olarak sıralanmıştır (Stuart-Macadam 1988: 36-38).
- Porotic hyperostosis; osteoporosis symmetrica, symmetrical hyperostosis, hiperostosis cranii, spongy hyperostosis olarak da adlandırılmaktadır (Büyükkarakaya, 2011, 1-200). Kafatasında bulunan frontal, pariatel ve occipitale bölümlerinin dış yüzeylerinde görülen patolojik olgudur (Angel, 1966, 760-763).

Diploe kalınlaşması sonucu süngerimsi kemik yapı açığa çıkmaktadır. Porotic hyperostosis enfeksiyon ya da demir eksikliği sonucu ortaya çıkmaktadır (Özbek, 2012).

Kafatasında delikli yapı şeklinde görülen porotic hyperostosis Dara antik kenti topluluğuna ait çalışılan iskelet kalıntılarında 216 bireyden 69'nda tespit edilmiştir. Diploe kalınlaşması ile birlikte değerlendirilen bu oluşum topluluğun % 31,9'unu oluşturmaktadır (Şekil 12-13).

**Şekil 12.** 030/G-c Numaralı Bireye Ait Kafatası İskeletinde Occipitale Bölümünde Gözlenen Porotic Hyperostosis Lezyonu

Kafatasında diploe alanının kalınlaşması ve kemik yüzeyinin tamamen yok olması porotic hyperostosisin ileri derecede olduğunu düşündürmektedir.

**Şekil 13.** G1 /B Numaralı Bireye Ait Kafatası İskeletinde Gözlenen Diploe Kalınlaşması

Cribra orbitalia; usura orbitae, hyperostosis spongiosa orbitae olarak da adlandırılmaktadır (Büyükkarakaya, 2011, 1-200). Porotic hyperostosis benzeri bir yapı sergilemektedir. Göz çukurları, frontal ve parietallerde görülmektedir. Bu kısımlarda görülen deliklenmeye porozite denir.

Orbitlerin üst yüzeyinde gözlenen cribra orbitalia Dara antik kenti topluluğuna ait incelenen iskelet kalıntılarında 216 bireyden 16'sında %7,4 oranında cribra orbitalia saptanmıştır (Şekil 14)

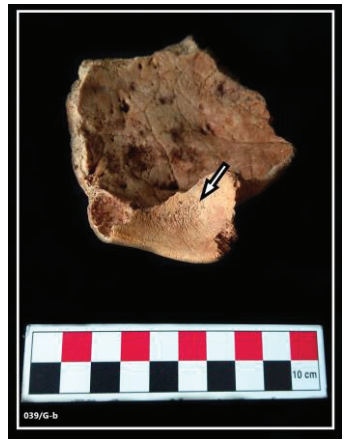


**Şekil 14.** 039/G-b Numaralı Bireyde Gözlenen Cribra Orbitalia Lezyonu

## 5. Dara Antik Kenti Toplumunda Metabolik Hastalıklar

D vitamini eksikliğinden kaynaklı çocuklarda raşitizm erişkinlerde ise osteomalasia hastalıkları oluşmaktadır. Ülkemizde yapılan araştırmalar sonucunda gebe ya da doğurganlık çağındaki kadınlarda D vitamini eksikliği yüksek oranda olduğu saptanmıştır. Kalsiyum oranı yeni doğan bebekte 25 gr, kadınlarda 900 gr ve erkeklerde 1200 gr'dır.

Dara antik kenti topluluğuna ait iskelet kalıntılarında yapılan incelemeler sonucu 216 bireyden 1'nde osleomalasia gözlemlenmiştir. % 0,4 oranında gözlemlenen osteomalasia Dara antik kenti topluluğunda D vitamini eksikliğinin neredeyse yok denecek kadar az olduğunu göstermektedir (Şekil 15).

**Şekil 15.** G1/B Numaralı Bireye Ait Fibulada Gözlenen Osteomalasia Lezyonu

Osteoporosis, Yunanca kökenli olan osteon ve poros kelimelerinden oluşmaktadır. Kemik dokunun azalmasıyla kırılganlığın arttığı bir lezyon olarak tanımlanmaktadır. Oluşumunda genetik temellerin varlığı dışında; bireyin yaşam koşulları ve yetersiz beslenmesinin de büyük etkisi vardır.

**Şekil 16.** 006/G Numaralı Bireye Ait Lumbale Vertebrada Gözlenen Osteoporosis Lezyonu

Dara antik kenti topluluğuna ait iskelet kalıntılarında yapılan incelemeler sonucu 216 bireyden yalnızca 3 bireyde (%1,3) osteoporosis oluşumu gözlenmiştir (Şekil 16).

**SONUÇ**

Dara antik kenti bereketli topraklar olarak da bilinen Mezopotamya Ovasında, Mardin ilinin 30 km güneydoğusunda Oğuz köyü sınırları içerisinde bulunur.

Mardin Müzesi müdürlüğü tarafından 2010 - 2011 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları sonucunda toplam 216 adet insan iskeleti gün ışığına çıkarılmıştır. Çalışmanın konusunu Geç Roma Dönemi ile tarihlendirilen Dara antik kenti nekropol alanından elde edilen iskelet materyalleri oluşturur. Bu materyallerin 27'si kadın, 73'ü erkek, 2'si adölesan, 32'si çocuk, 6'sı bebek ve 76'sı yaş ve cinsiyeti belirsiz bireylere aittir. Yapılan çalışmalar ile Dara antik kenti nekropol alanından çıkarılan 216 bireye ait iskelet üzerinde paleopatolojik hastalıklar gözlenmiştir. Dara antik kenti topluluğuna ait bireylerde "Eklem Hastalıkları, Enfeksiyon Hastalıkları, Travma, Kan Hastalıklarına Bağlı Kemik Değişiklikleri, Metabolik Hastalıklar" tanımlanmış ve bireylere göre dağılımı analiz edilmiştir.

Dara antik kenti bireylerinde paleopatolojik hastalıklardan osteoarthrit lezyonuna çok sık rastlanmış ve toplam 216 bireyin 91'nde (% 42,1) bu lezyon gözlenmiştir. Rhomboid fossa lezyonu ise yalnızca bir erişkin erkek bireyde (% 0,46) saptanmıştır. Bu lezyon, claviculanın sternum ile birinci costanın üst yüzeyinde eklem yapan costaclavicular bağın bulunduğu yerde oluşmuştur. Çalışma materyalleri üzerinde yapılan incelemelerde toplam 716 adet vertebranın 169'unda (%23,6) osteofit, 68'inde (%9,4) schmorl nodülü gözlenmiştir. Osteoarthrit, schmorl nodülü ve vertebral osteofit lezyonları literatürlerden de bilindiği gibi fiziksel stres ve enfeksiyonel hastalıklara bağlı olarak gelişmektedir. Dolayısıyla Dara antik kenti bireylerinde bu lezyonların yaygın olması topluluğun fiziksel stres faktörüne fazla maruz kaldıklarını düşündürmektedir.

Dara antik kentine ait 216 bireyin; 81'inde tibialarda (% 37,5) periostitis, 13'ünde kafatası ve vücut kemiklerinde (% 6) travma lezyonu saptanmıştır. Nekropol alanı içerisinde büyük bir taş ocağı yer alır. Taş ocağının bulunması Dara antik kenti topluluğunun yoğun fiziksel iş gücüne maruz kaldığını göstermektedir.

Dara antik kenti topluluğunda 216 bireyin; 69'unda (% 31,9) porotic hyperostosis ve 16'sında (% 7,4) cribra orbitalia kan hastalığı izlerine rastlanmış ve buna bağlı olarak kafatası iskeleti üzerinde diploe kalınlaşması gözlenmiştir.

Dara antik kenti topluluğunda 216 bireyin 1'inde osteomalasia lezyonu (% 0,4) ve 3'ünde (% 1,3) ise osteoporosis lezyonuna rastlanmıştır.

Dara antik kenti topluluğu paleopatolojik hastalıklar açısından diğer Anadolu topluluklarıyla karşılaştırıldığında (Tablo 3 ); periostitis lezyonu en fazla Bizans dönemi Alanya Kalesi topluluğunda (% 46,7; Üstündağ ve Demirel, 2008), en az Bizans dönemi Symrna Agorası topluluğunda (% 1,2; Gözlük vd., 2006); osteoarthrit lezyonu en fazla Geç Kalkolitik- İlk Tunç Çağı dönemi Kovuklukaya topluluğunda (% 100; Erdal 2004), en az Geç Geometrik-Roma dönemi Börükçü topluluğunda (% 1,85; Sağır vd., 2004); travma lezyonu en fazla Geç Kalkolitik-İlk Tunç Çağı dönemi Kovuklukaya topluluğunda (% 5 1,5; Erdal, 2004) ve en az Geç Geometrik-Roma dönemi Börükçü topluluğunda (% 1,85; Sağır vd., 2004); porotic hyperostosis lezyonu en fazla Ortaçağ dönemi Dilkaya topluluğunda (% 57; Şahin, 2016) ve en az Neolitik dönemi Çayönü topluluğunda (% 0,8; Özbek, 1989); cribra orbitalia lezyonu en fazla Bizans dönemi Büyük saray-Eski Cezaevi topluluğunda (% 48; Erdal, 2003) ve en az İslam dönemi Panaztepe topluluğunda (% 1,2; Güleç, 1989) gözlenmiştir.

Sonuç olarak, Dara antik kenti bireylerinin yaşam aktiveteleri göz önünde bulundurduğunda olası sağlık problemleri ve ölüm nedenlerinin eklem hastalıkları, travmalar, metabolik hastalıklar, kan hastalıklarına bağlı olarak gelişen kemik deformasyonlarının etkili olduğu düşünülmektedir.

**Tablo 3.** Dara Antik Kenti İle Anadolu Toplumlarında Gözlenen Paleopatolojik Lezyonlar

| Toplumlar | Dönem | Araştırmacı | Rhomboid Fossa | | Osteoarthrit | | Periostitis | | Travma | | Poroticc Hyperostisis | | Cribra Orbitalia | | Oteomalasia | | Osteoporosis | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | İ/G | % | İ/G | % | İ/G | % | İ/G | % | İ/G | % | İ/G | % | İ/G | % | İ/G | % |
| Çatalhöyük | Neolitik | Angel 1971 | | | 285/154 | 54 | | | 285/94 | 33 | 143/59 | 41 | | | | | | |
| Çayönü | Neolitik | Özbek 1989 | | | 605/272 | 45 | | | | | 605/5 | 0,8 | 211/9 | 4,2 | | | | |
| Öküzini | Kalkolitik | Özbek 2000 | | | | | 5/2 | 40 | 5/1 | 20 | 5/1 | 20 | 5/1 | 20 | | | | |
| Bakla Tepe | Geç Kalkolitik | Erdal 2002 | | | | | | | | | 15/7 | 46,6 | 15/1 | 6,6 | | | | |
| Kovuklukaya | Geç Kalkolitik- İ0,lk Tunç Çağı | Erdal 2004 | | | 31/31 | 100 | | | 64/33 | 51,5 | 33/12 | 36,4 | 32/12 | 37,5 | | | | |
| Kütahya Ağızören | Hitit | Açıkkol vd,2003 | | | 18,1 | 5,5 | 18/4 | 22,2 | | | | | | | | | | |
| Börükçü | Geç Geometrik-Roma | Sağır vd,2004 | | | 54/1 | 1,85 | | | 54/1 | 1,85 | | | 54/1 | 1,85 | | | | |
| Hakkari | Erken Demir | Gözlük vd, 2003 | | | 86/6 | 4,6 | 86/8 | 9,3 | 86/12 | 13,9 | 52/13 | 25 | 26/11 | 42,3 | | | | |

| **Dara Antik Kenti** | Geç Roma | Demirelli 2018 | 216/1 | 0,46 | 216/91 | 4,2 | 216,81 | 37,5 | 216/13 | 6 | 216/69 | 31,9 | 216/6 | 7,4 | 216/1 | 0,4 | 216/3 | 1,3 |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Şaşal/İzmir | Helenistik-Erken Roma | Erdal vd, 2003 | | | 64/28 | 43,8 | 107/34 | 31,7 | | | 46/21 | 45,6 | 23/11 | 47,8 | | | | |
| Yüceören | Geç Helenistik-Erken Roma | Sevim 2006 | | | | | 59/2 | 3,38 | 59/5 | 8,24 | 59/2 | 3,38 | | | | | | |
| Güllüdere | Demir Çağ | Sevim vd, 2007 | | | 36/4 | 11,1 | 36/5 | 13,8 | 36/1 | 2,7 | 36/14 | 38,8 | 36/3 | 8,3 | | | | |
| Tepecik | Ortaçağ | Sevim 1993 | | | | | | | | | 105/12 | 11,9 | 105/6 | 5,3 | | | | |
| Dilkaya | Ortaçağ | Şahin 2016 | 164,21 | 12,80 | | | | | | | 7/4 | 57,14 | 7/1 | 14,28 | | | | |
| Alanya Kalesi | Bizans | Üstündağ ve Demirel 2008 | | | | | 15/7 | 46,7 | | | 14/5 | 35,7 | 8/3 | 37,5 | | | | |
| Symrna agorası | Bizans | Gözlük vd, 2006 | | | 83/13 | 15,6 | 83/1 | 1,2 | | | 83/2 | 2,4 | 83/2 | 2,4 | | | | |
| Büyük saray-Eski | Bizans | Erdal | | | | | | | | | 29/1 | 58,6 | 25/1 | 48,0 | | | 40/9 | 22,5 |

| | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Cezaevi | | 2003 | | | | | | | | | 7 | | 2 | | | | | |
| Panaztepe | İslam | Güleç 1989 | | | | | | | | | | | 82,1 | 1,2 | | | | |
| Demre Aziz Nikolaos | 20.yy | Erdal 1997 | | | 25/13 | 52,0 | | | | | 35/5 | 14,29 | | | | | | |

## KAYNAKÇA

AÇIKKOL, Ayşen, YILMAZ, Hakan, BAYKARA, İsmail, ŞAHİN, Serkan. (2003), "Kütahya Ağızören Hitit İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi ve Tunç Çağı Anadolu Halkları Arasındaki Yeri", Antropoloji. Sayı 17, 1- 26

ALPAGUT Berna ve ERDOĞAN Nihat. (2015), "Mardin - Dara Geç Roma Dönemi İskelet Toplumunun Demografik Analizi", 31. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 291-300

ANGEL, J.L. (1966), "Porotic Hyperostosis, Anemias, Malarias and Marshes in the Prehistoric Eastern Mediterranean", Science Vol. 153. 3737, 760-763.

AUFDERHEİDE, A.C., RODRİGUEZ-MARTİN, C. (1998), The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology, Cambridge University Press, Güney Afrika

ANGEL, J.L. (1971), "Early Neolithic skeletons from Çatal Hüyük: demography and pathology", Anatolian Studies, 21, 77-98

BROTHWELL, D.R. (1981), Digging Up Bones, Third Edition, British Museum Oxford University Press. U.K.

BUİKSTRA, J. ve UBELAKER, D.H. (1994), "Standards For Data Collection From Human Skeletal Remains", Arkansas Archeological Survey Research Series No:44, Arkansas.

BÜYÜKKARAKAYA, Ali Metin. (2011), Eski İnsan Topluluklarında Stres Göstergelerinin İncelenmesi: İkiztepe ve Tasmasor Örnekleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.

COHEN, M.N., ARMELAGOS, G.J. (1984), Paleopathology at the Origins of Agriculture, Academic Press. Inc., 137-161, New York.

ERDAL, Ömür Dilek. (1997), Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nden Çıkarılan İnsan İskeletlerinin Antropolojik Açıdan İncelenmesi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

ERDAL, Yılmaz Selim. (2002), "Bakla Tepe Geç Tunç Çağı Mezarlarından Gün Işığına Çıkarılan Yanmış İnsan İskelet Kalıntılarının Antropolojik Analizi", H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 19, 2, 115-130

ERDAL, Yılmaz Selim. (2003), "Şaşal/İzmir İskelet Toplulugunun Paleopatolojik ve Demografik Analizi", Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 18, 1-14

ERDAL, Yılmaz Selim, (2003), "Büyük saray- Eski Cezaevi Çevresi Kazılarında Gün Işığına Çıkarılan İnsan Kalıntılarının Antropolojik Analizi", 18. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 15-30.

ERDAL, Yılmaz Selim. (2004), "Kovuklukaya (Boyabat, Sinop) İnsanlarının Sağlık Yapısı ve Yaşam Biçimleriyle İlişkisi", Anadolu Araştırmaları, 17/2, 169-196.

ERKMAN, C., ÇIRAK, A., BEKTAŞ, Y., ŞİMŞEK, N., BAŞIBÜYÜK, G. Ö. (2008), "Anadoluda Yaşamış Eski İnsan Topluluklarında Yaşlılarda Gözlenen Sağlık Problemleri", Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi, 2, 73-85.

GÖZLÜK, Pınar; YILMAZ, Hakan; YİĞİT, Ayhan; AÇIKKOLl, Ayşen; SEVİM, Ayla. (2003), "Hakkari Erken Demir Çağı İskeletlerinin Paleoantropolojik Açıdan İncelenmesi", 18. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 31-40.

GÖZLÜK, Pınar; DURGUNLU, Ö.; ÖZDEMİR, Serpil; TAŞLIALAN, Mehmet; SEVİM, Ayla. (2006), "Symrna Agorası İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi", 21.Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 125-140.

GÜLEÇ, Erksin. (1989), "Panaztepe İskeletlerinin Paleodemografik ve Paleopatolojik İncelenmesi", Türk Arkeoloji Dergisi, 28, 73-96.

KAUR, H. ve JIT, I. (1990), "Age Estimation From Cortical İndex of The Human Clavicle in Nortwest İndians", American Journal of Physical Anthropology, 83, 297 – 305.

MANN, R.W., HUNT, D.R. (2012), Photographic Regional Atlas of Bone Disease: A Guide To Pathologic And Normal Variation in the Human Skeleton, Third Edition Springfield Illinois: Charles C. Thomas, Publisher, 3-366.

ROBERTS, C.ve MANCHESTER, K. (2005), The Archaeology of Disease, The History Press. Third Edition, 323-397.

ROGERS, J. ve WALDRON, T. (1995), "A field Guide to Joint Disease in Archaeology", John Wiey & Sons, İngiltere, 20-26.

SAĞIR, Mehmet; ÖZER, İsmail; SATAR, Zehra; GÜLEÇ, Erksin. (2004), "Börükçü İskeletlerinin Paleoantropolojik İncelenmesi", 19. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 27-40.

Senn, N. (1886), "Periostitis. The Philadelphia Medical Times", 5-6.

SEVİM, Ayla. (1993), Elazığ/Tepecik Ortaçağ İskeletlerinin Paleodemografik Açıdan Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

SEVİM, Ayla. (2006), "PaleoanthropologicAnalysis of the human Skeletal Remains From The Yüceören Necropololis", YÜCEÖREN (ed. Yücel Senyurt-Atakan Akçay-Yalçın Kamış), Gazi Üniversitesi ARÇED. Mert Basın yayın Sn. Tic. Ltd.Sti., Ankara.

SEVİM, Ayla; GÖZLÜK KIRMIZIOĞLU, Pınar; YİĞİT, Ayhan; ÖZDEMİR, Serpil; DURGUNLU, Özlem. (2007), "Erzurum/Güllüdere İskeletlerinin Paleoantropolojik Açıdan İncelenmesi", 22. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 141-160.

STUART-MACADAM, P. (1988). "Human Paleopathology", Ed. Ortner, D. J. ve Aufderheide, A.C. A Symposium held at the International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences Zagreb. 24—31 Temmuz, 36-38, Yugoslavia.

ŞAHİN, Serkan. (2016), Dilkaya Toplumunun Sağlık Sorunları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, Ankara.

ŞARBAK, Ayşegül. (2014), Dara Antik Kenti (Mardin) Geç Roma İskelet Toplumu Dişlerinin Morfometrik Analizi Ve Diş Sağlığı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

ORTNER, D.J. ve PUTSCHAR, W.G.J. (1981), Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains, Smithsonian Institution Press, 1-456, Washington.

ÖZBEK Metin. (1989), "Son Buluntular Işığında Çayönü Neolitik İnsanları", V. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 161-172.

ÖZBEK, Metin. (2000), "Öküzini İnsanlarının Antropolojik Analizi", 15. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 127-144.

ÖZBEK, Metin. (2012), Kronik Demir Eksikliğine Bağlı Anemi: Klinik ve Paleopatolojik Bulgular Işığında Yeni Değerlendirmeler, Homer Kitapevi, İstanbul.

UBELAKER, D. H. (1978), Human Skeletal Remains, Smithsonian Institution, Adline Publishering Company, Chicago.

ÜSTÜNDAĞ, Handan, DEMİREL, Fatma Arzu. (2008), "Alanya Kalesi Kazılarında Bulunan İnsan İskelet Kalıntılarının Osteolojik Analizi", Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, 8, 79-90.

WHİTE, T.D., BLACK, M. T., FOLKENS, P. A. (2012), Human Osteology Third Edition. Elsevier Academic Press, 1-574.

WORKSHOP OF EUROPEAN ANTHROPOLOGİST. (1980). "Recommandations for age and sex diagnoses of skeletons". Journal of Human Evolution. 9 (7), 518-549.

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460122

# SİNEMADA ANKARA KENTİNİN İZDÜŞÜMÜ: BİR KENTİ SİNEMA ÜZERİNDEN OKUMA DENEYİMİ

*Göknur SATUR*[*]

***Atıf/©:*** *Satur Göknur, (2018). Sinemada Ankara Kentinin İzdüşümü: Bir Kenti Sinema Üzerinden Okuma Deneyimi. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1607-1630*

***Özet:*** *Cumhuriyet ile şekillenen Ankara kentinin mimarisine, mimarlık kültürüne dair sinema filmleri üzerinden okumalar yapmak fikrinden yola çıkan bu çalışmanın temel amacı, bir kentin zaman içerisinde geçirdiği değişim-dönüşümleri belirlemek ve vurgulamaktır. Bir diğer deyişle bu çalışmanın amacını; sinemanın gerçekliği kaydetme potansiyelinden hareketle; her biri Ankara kent silüetine, tarihine ve mimarisine dair birer belge niteliği taşıyan filmler üzerinden kentin mimarisine dair söz söylemeye çalışmak olarak da tanımlayabiliriz. Bu amaçla kentin dönüşümüne kanıt/tanık olarak yararlanılan sinema filmlerindeki anlık görüntülerin çözümlenmesi bu çalışmanın özgünlüğünü ortaya koyar. Bu çalışma sanat tarihi, mimarlık tarihi, kent tarihi, sinema sanatı ve hatta kültür tarihi ile örüntülü olarak çok disiplinli bir çalışmadır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Ankara Mimarisi, Bellek, Sanat Tarihi, Sinema, Mimarlık Tarihi.*

## *The City, Which Of Ankara İn The Cinema Projection: The Experience Of Reading Through A City İn Cinema*

***Citation/©:*** *Satur Göknur, (2018). The City, Which Of Ankara İn The Cinema Projection: The Experience Of Reading Through A City İn Cinema, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Year 11, Issue 2, December 2018 ,1607-1630*

***Abstract:*** *The Republic was shaped by the city of architecture, architecture Ankara culture of cinema films which set out the idea to make reading through the main purpose of this study, a city that has undergone change over time-is to identify and highlight the conversions. In other words, for the purpose of this study; the saving potential of reality; Ankara city skyline, date of each and which serve as a document of the architecture of the films that the city's architecture through the work we can define as saying. For this purpose, as witness the city's transformation in the film cited evidence/snapshot discussion reveals the authenticity of this work. This work of art history, architectural history, urban history, the art of cinema, and even cultural history as is a multidisciplinary work with pattern.*

***Keywords:*** *Ankara Architecture, Art History, Cinema, History of Architecture, Memory.*[1]

*Makale Geliş Tarihi:14.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 11.* 10. 2018
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*]Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, goknursatur9@gmail.com

## I. GİRİŞ

Küçük Asya'ya adımın ilk basamağı olan Ankara, tarihin her döneminde var olagelmiş ve pek çok farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Kent, ortasından geçen tren istasyonu, sof kumaş üretimi-tüketimiyle anılırken, 20. yüzyılın başlarında, önemli bir değişim geçirir. Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde yürütülen Türk milli mücadelesinin merkezi olur, cumhuriyetin ilanıyla beraber, Türkiye Cumhuriyeti'nin de başkenti ilan edilir. Bu tarihten itibaren üzerinde ciddi bir planlama yapılmış; istihdam akınına uğramış ve adeta yeni devletin ideolojisini, yeni "modern" mimarisiyle temsil etmiştir.

Erken cumhuriyet dönemi modernleşme projesinde, Ankara'nın inşası önemli bir aşamadır. "*Bu dönemin mimarlığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumlarını da barındıran fiziksel mekânı, inşa edilmekte olan yeni sistemin bir parçası olarak yaratmakla yükümlüdür."* Öte yandan, toplumsal dönüşüm için, mimarlığın etkili görsel dilini, bireyin eğitilmesinde ve yönlendirilmesinde araç olarak göreceklerdir." (Alpagut, 2010: 128)

Sinema, "mekân"ı içerdiği kurguya paralel olarak yeniden üretir. Fakat aynı zamanda bir belge olarak da mekânı kaydetmektedir. Kentin mimari yapılarını, caddelerini, sokaklarını, farklı zamanlarda geçirdiği değişimleri ve insanların yaşam tarzlarını, hatta vitrinleri bir belge olarak kaydeder. Bu olanak sayesinde çağın gerçekliklerini en iyi şekilde sunan görsel araçlardan biridir. Sinema ve mimari alanındaki benzerlikler, sinemanın icadından bu yana ortaya koyulmuş; "kentin sanatı" olan sinemanın elbette ki kenti kaydetme ve kentle var olması kaçınılmazdır. Sanat tarihi gibi insanlık tarihinin sanatına, izlerine dair sınıflandırmalar yapan ve mimarlık kültürü üzerine söz söyleyen bir disiplinin, sinema sanatıyla bağ kurması da mümkündür. Nasıl ki minyatürler, gravürler, fotoğraflar bize geçmişin izlerine dair veri sunuyor ve kente, tarihe, mimariye dair ipuçları yakalayıp çıkarsamalar yaptırıyorsa, yedinci sanat olan ve diğer tüm sanatları "gerçeği" yakalama hususunda ardında bırakan; hatta anı kaydetme olanağıyla kendi gerçekliğini yaratan filmler, kent kimliğine dair çok daha net veriler sunabilir. Bu bağlamda bu çalışmanın konusu sinema filmlerini bir araç olarak kullanarak, bu filmler üzerinden cumhuriyet öncesi dönemden cumhuriyete uzanan süreçte Ankara mimarisini tanımlamaktır.

## II. ANKARA'DA ÇEKİLEN FİLMLER

Çalışmamız Ankara'da çekilen belgesel ve uzun metraj kurmaca filmleri kapsamaktadır.[2] Sınır noktamız ise Ankara'yı dış mekân olarak kullanan filmler olup bu bağlamda Ankara'da geçen, ancak stüdyo mekân kullanan filmler çalışma alanının dışında tutulmuştur. Bir diğer sınır noktası ise, Ankara'da geçen ilk tarihli film olan 1925 yılından 1969 yılına kadar olan beş film değerlendirilecektir. Ankara kentinin sokaklarını yansıtan bu filmler geçmişe yönelik bir anı/hafıza tazeleme, kent kimliği, kentin dokusu, kent mimarisi için birer belge niteliği taşımaktadır ve çekildiği dönemin tarihine dair kentsel bir okuma sunar. Bu çerçevede bu filmler üzerinden yapılan bu okuma deneyimi, Ankara'yı mekân edinen en eski tarihli film olan 1925 yılından, Ankara'da geçen en son çekilen 1969 yılına kadar gelinen 44 yıllık süreci kapsamaktadır.

İki belgesel film, Çimenler: Bir Haklın Yaşam Mücadelesi, Türkiye'nin Kalbi Ankara adlı belgesel filmler ile Five Finger, adlı kurmaca film yabancı yönetmenlerin çektiği filmlerdir. 1966 yapımı olan Meydan Köpeği filmi ile 1969 yapımı olan Aşk Mabudesi filmleri ise yerli üretim filmlerdir.

Anlatıyı oluşturan filmler kendi içlerinde farklı bağlamlar sunarken aynı zamanda diğer filmlerle ortak maddi kültür varlıklarını tanımlayan ve bu nedenle değerlendirilmesi gereken bağlamlar vardır. Çalışmamız kapsamında Ankara'da çekilen filmlerden beş filmin kendi dinamiğinde ayrı bir anlatısı olmakla beraber, Ankara'yı anlatma, kente bakışlarında bir bütünlük söz konusudur. Örneğin birinci filmimiz "Çimenler, Bir Halkın Yaşam Mücadelesi" filminde Selçuklu yapısı olan Akköprü yer alırken; Ulus Meydanı ise, neredeyse her filmde geçmektedir. Bu bağlamda öncelikle sırasıyla söz konusu filmler ve filmlerde geçen mekanlar, filmin filmografisi içine alınarak tanıtılmıştır.

### A. Çimenler, Bir Halkın Yaşam Mücadelesi (1925)

Filmin ilk karesi, İpek yolunun seyyahların, kervanların buluşma noktası olan *Küçük Asya'nın Bin Yüzü Ankara'da* (Aydın vd., 2005: 1) olduğumuzu bize köprü görüntüsüyle bildirir. Bu köprü günümüzde de var olan Selçuklulardan

[2] Bu çalışma, Haziran 2018 tarihinde, Doç. Dr. Serkan Sunay danışmanlığında tamamladığım "Türk Sinemasında Ankara'nın Kent Dokusu: Zamanlar Mekanlar Değişimler" adlı yüksek lisans tezimin bir bölümünden hazırlanmıştır.

kalma Akköprü'dür. Yönetmen Cooper, bize bununla, Ankara'da olduğumuz bilgisini bir açıklama yapmadan verir. Kesme andezit, Ankara taşından yapılmış, orta açıklığa doğru büyüyen, yedi adet sivri kemerli muaazzam köprünün ikinci ve altıncı ayakları kadrajda yer alır, atlı araba köprüden hareket ettikçe tüm heybetiyle köprünün tümü ekrandadır. Öyküye başlamadan önce bir deve kervanı ve Akköprün'nün görünmesi bu seyyahlarımızın çıktığı mistik deneyimin, göçün başlangıç rotası olarak Ankara'dan hareket edeceğimizi, Ankara'da olduğumuz bilgisini vermesinin yanı sıra kent için önemli bir noktaya işaret eder. Filmin açılış sekansının bir deve kervanıyla olması, köprünün yer alması ve deve kervanı görüntüsü düşündürücüdür.(Fotoğraf:1)

**Fotoğraf-1:** Akköprü

İkinci sekansta, Ankara kentinin ilk plancılarından Jansen'in "Ankara'nın incisi" olarak tanımladığı Ankara Kalesi'nin sinemadaki en eski ve ilk görüntüsü karşımızdadır. Bentderesi'ne bakan ve kuzeyde en yüksek yerde bulunan burç olan İç Kale görülür. Kale'nin eteklerinin dibinden tozlu bir yol kıvrılır ve kentten arkada Kale'yi bırakan bir atlı araba hareket eder Kalenin Bentderesi çevresi dış cephe surlarını görmekteyiz. Ekrandaki görüntü, Kalenin Bentderesi civarında 1925'te hiç bir yapılaşma ya da bitki örtüsü olmadığını gösterir. (Fotoğraf:2) Atlı araba, seyyahları geçmişin izlerini sürdüğü gizemli seyahatlerine doğru Ankara Kalesi'nin eteklerinden uçsuz bucaksız bir bozkıra doğru yola çıkarır. ve araba gözden kaybolana kadar sekans devam eder.

**Fotoğraf-2:** Ankara Kalesi, sinematografik olarak bilinen en eski görüntü.

**B. Türkiye'nin Kalbi Ankara (1934)**

*Türkiye'nin Kalbi Ankara* filmi araştırmamızda en önemli yeri kaplayan filmdir. 1934 yapımı olan film, Sovyet yönetmen Sergey Yutkeviç'e yaptırılmış olup, yeni rejimi, Cumhuriyet ve dinamiklerini, Cumhuriyet ideolojisini mimari üzerinden anlatmaktadır. Filmde kullanılan çerçeve yazılar ve ardından gelen görüntülerin dökümü şöyledir: Ekrandaki çerçeve yazılar bold şeklinde ve yanlarına parantez içerisinde zaman kodları yazılmıştır. Jenerikten sonra film Prolog (0:47) çerçeve yazısı ile başlar (Lüleci, 2014: 41).

Başbakan İsmet İnönü'nün, Cumhuriyetin son 10 yıllık serüvenini anlatmasıyla filmin birinci bölümü başlar, ekranda bir Anadolu peysajı görülür: Bozkırın hiç bitmeyecekmişcesine akan, bir tür boşluk hissi veren coğrafyası hem bir ulusal savaşı atlatmış mekanları hem de *Türk Devrimi'nin tabula rasa'sını* tanımlamaktadır. Sargın'a göre, İdilik tanımlamanın faktürüyse heykel gibi duran çobanlar, bozkır içerisinde yitip giden kervanlar ve bunlara eklemlenmiş fakirliğe bakılmalı. Sıradan bir Anadolu yerleşkesinden yaşlı bir köylü Ankara'ya, "Anadolu'nun, Türkiye'nin kalbine" yapacağı zorlu bir yolculuğa çıkmaktadır. Yönetmen Yutkeviç, yolculuğun nedenini, ard arda gelen açıklama yazılarıyla şu şekilde açıklar: "Cumhuriyetin 10. yıldönümünü kutlamak". Modernleşmenin simgesi, trenlerle Ankara'ya taşınan yüzlerce genç kız ve erkek, yaşlı yolcuya uzaktan da olsa eşlik etmektedir (Sargın, 2005: 398).

Yutkeviç'in kadrajında cadde ve sokakları, yapıları ve anıtlarıyla Ankara kenti başroldedir. Yönetmen anlatısında İstanbul'dan başlar ve 16. dakikada "Ankara nedir" diye sorarak, Ankara'yı bizlere anlatmaya başlar. Film önce uçaktan kenti kaydeder: Kale, Çankaya Köşkü, Ulus ve Kızılay Meydanlarını gökyüzünden gösterir. (Fotoğraf- 3)

**Fotoğraf- 3:** Ulus Meydanı

Kentin eski uygarlıklarının anlatıldığı bölümde, Hacı Bayram-ı Veli Cami'nin basık kemerli dış cephe ayrıntı elemanlarıyla minarenin mukarnaslı geçişlerle oluşturulan süsleme unsurları seçilir. Eski kent ve Kale tanıtılır uzun uzun. Ulus Meydanı'nı defalarca farklı açılardan kaydeden film, bize Ankara'nın 1933 yılındaki silüetini öncelikle gökyüzünden sunar. (Fotoğraf-3) Sonra kamera yere iner ve ilk karede tüm görkemiyle, genci yaşlısı, kadını erkeğiyle topyekün bir mücadelenin timsalleşmiş hali olan, bir ulusun kazanılan-hakedilen zaferinin kahramanlarını tasvir eden Zafer Anıtı yer alır. Tek tek Mehmetçik figürlerini, ve atının üzerinde Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ü sanki bağımsız birer kompozisyonmuşçasına ayrı ayrı kaydeder kamera. Ardından bir tümevarımla heykelin tümünü görürüz.( Fotoğraf- 4)

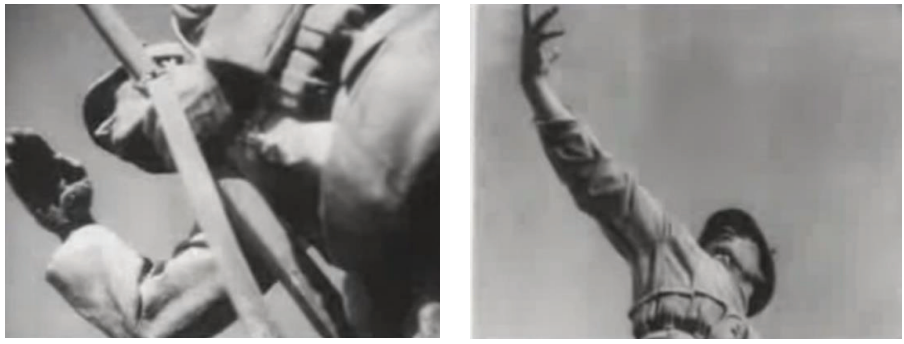

**Fotoğraf -4:** Zafer Anıtı.

Zafer Anıtı'nın ayrıntı çekimlerinden sonra Yutkeviç, yönünü yeni ideolojinin mekânsallaştığı Ulus Meydanı'na çevirir. Meydanı her açıdan kaydeder. İlk kayıt Anafartalar Caddesi'yle Ulus Meydanı'nın keşiştiği noktayadır.

Karşımızda yine Zafer Anıtı vardır. Cumhuriyetin 10. Yıl törenleri nedeniyle Meydan kalabalık ve anıt süslenmiştir. Meydanda ilk göze çarpan Taşhan'dır. Zafer Anıtı'na odaklanan kameranın sağında İstanbul Pastanesi, solunda Taşhan yer almaktadır. Milli mücadelede hastane olarak işlev gören, kentin ilk sıcak sulu oteli olma özelliği olan bu yapı Anafartalar Caddesi'ne köşe oluşturan dış cephesiyle kadrajdadır. Tunçer özellikle, 1924 yılında, Türkiye Cumhuriyet'inin ilanından hemen sonra, Hakimiyet-i Milliye (Ulus) Meydanı'nın düzenlendiğini ve heykeltıraş Heinrich Krippel tarafından yapılan Ulus Anıtı'nın açılmasıyla önemli bir merkez haline gelen bu meydanın köşesinde bulunan ve Hotel d'Angora denilen Taşhan'ın daha çok İstanbul'dan gelen mebuslara (milletvekili) hizmet verdiğini ifade etmektedir. Otelde, o dönem için modern olarak kabul edilebilen, kalorifer ve banyo tesisatının ile telefonun bulunduğunu aktarmıştır. Tunçer'e göre, hakikaten adı ile niteliği uygun "Taş" gibi sağlam bir Han'dı, Taşhan -güneyinde bir mezarlık bulunan- Taşhan Meydanı'na bakardı. (Tunçer, 2001: 68). Dikkat çekici olan, bu yapının Anafartalar Caddesi'yle Ulus Meydanı'nın keşistiği yerde yer almasıdır. (Fotoğraf-5)

**Fotoğraf-5:** Ulus Meydanı, Zafer Anıtı, Taşhan.

Filmde ayrıca Ulus Meydanı defalarca uçaktan görüntülenmiş, bu kuş bakışı olarak meydana bakmamıza sağlanmıştır. Ortada Zafer Anıtı, sağında Taşhan, solunda İstanbul Pastanesi, Darül Muallim Mektebi görüldükten sonra kamera yönünü batıya çevrilir. Modern kaldırımları, şık giysili insanlar arasında meydanı kesen –ve önemli bir aks olan- İstasyon Caddesi, Sayıştay Binası ve Egli'nin yaptığı sade kübik cepheli Birinci Meclis Binası görülür. (Fotoğraf-6)

**Fotoğraf-6**: İstasyon Caddesi, Sayıştay Binası.

Meydanı tarifleyen önemli yapılardan bir diğeri de köşegenli yapısıyla dikkat çeken İş Bankası Genel Müdürlük Binası'dır. Yutkeviç, yapıyı, eski kentten (Ulus) başlayarak yeni kente (Yenişehir) çıkan mimari gezi kapsamında, hükümet binaları ve askeri kurumların ardından gelen "Bankalar" bölümünde tanıtır. Çankırı Caddesi'nin girişinde, bodrum üzerine beş katlı yuvarlatılmış ikizkenar üçgen şeklinde tasarlanan çembersel ana girişli söz konusu bu yapı Zafer Anıtı'nın elinde süngü tutan Mehmetçik kompozisyonuyla kadraja dahil edilir. Mukarnaslı, baklavalı sütun başlıklarının dikkat çektiği süslü cephesiyle meydanı tanımlayan en önemli öğelerden biridir.(Fotoğraf-7)

**Fotoğraf-7:** İş Bankası Genel Müdürlük Binası.

Yutkeviç ardından, Ulus ve Kızılay Bulvarı'ndaki yapıları sırasıyla tanıtır, Ankara'nın çağdaş görünümünü ve kentte inşa edilen hükûmet binalarını, Cumhuriyet fikriyle ilişkilendirerek bize tanıtır ve başkent Ankara'da mimarî bir yolculuğa çıkarır. Yönetmenin bilinçli bir rotayla hazırladığı bu yolculuğun

amacı, kazanılan askerî zaferlerden sonra, cumhuriyetin gerçekleştirdiği; ekonomik, sağlık, eğitim ve kültürel alanlardaki başarıların mekânsal izlerini sürmek ve böylelikle izleyiciye yeni bir rejimin varlığını hissettirmektir.

*"Yutkevich'in Ankara gezisi, eski-kent Ulus'dan başlayarak, yeni-kenti imleyen 'Yenişehir'e kadar uzanır. Daha sonraları Atatürk Bulvarı ismini alan, Başkentin tek modern Bulvarı üzerideki kimi yapılara ve yer yer kentin başka noktalarına serpiştirilmiş diğer kurumlara odaklanarak Modernite üzerinden edinilen başarıları simgeleştiren unsurların, ayrıcalıklı Mimari hikayelerini izleyiciye aktarmaya çalışır."* (Sargın, 2005: 393)

Ekranda "Bankalar" yazar ve sırasıyla, cumhuriyetin ve yeni rejimin finans yapıları belirir. Önce görkemli yapısıyla Ulus Meydanı'na köşe oluşturan İş Bankası'nı, sonra bir kesmeyle Merkez Bankası'nı gösterir ve bankalardan sonra eni devletin sağlık kurumlarına geçer: İlk yapı Hıfzısıhha Enstitüsü'dür. Enstitü'yü önce üzerinde kabartma heykelden yola çıkarak -tıpkı Zafer Anıtında betimlediği gibi- parçadan bütüne doğru kaydeder. (Fotoğraf-8)

**Fotoğraf-8-:** Hıfzısıhha Enstitüsü, Giriş

Ardından Yüksek Ziraat ve Baytar Enstitüsü tüm kompleksleriyle kadrajdadır. Arada Halk Evi yazısıyla Türk Ocağı Binası'nı ve Etnoğrafya Müzesini görürüz,(Fotoğraf-9) yine sağlık yapılarına dönerek Sağlık Bakanlığı yapısını ve önündeki Nemfos Figürlü Heykeli,(Fotoğraf-10) Numune Hastanesi'ni, Kızılay Binası'nı uzun uzun tanıtır.

**Fotoğraf-9:** Etnoğrafya Müzesi

**Fotoğraf-10:** Sağlık Bakanlığı Binası ve Önündeki Nemfos Figürlü Havuz

Yutkeviç, kamerasını daha sonra Yenişehir'e çevirmiştir, Kızılay Meydanı'nı doğu batı ekseninde kesen Gazi Mustafa Kemal Bulvarı görülür. İki katlı, refüjlü, bahçeli evler ve boşluklarıyla 1933 yılındaki hali kaydedilmiştir. Yutkeviç'in kamerası, Ulus'dan hareket edip, Yenişehir'e kadar gelir. Sonradan Atatürk Bulvarı adını alacak bu tek modern bulvarın çevresindeki kurumlara odaklanılır, böylelikle cumhuriyetin, savaşla kazandığı zaferi modernite ve yapılar üzerinden simgeleştirerek seyircilere yapıların mimari öykülerini aktarır (Sargın,2005: 388). (Fotoğraf-11)

**Fotoğraf-11:** Gazi Mustafa Kemal Paşa Bulvarı.

Kadraja yansıyan ilk yapı, Kızılay Genel Müdürlük Binası'dır. Robert Orley'in kiremit kırma çatılı dört katlı betonerme Kızılay Binası ve önündeki park yer alır. Kare planlı yapıyı bölen dikdörtgen pencere sistemi ve kremit çatısında yer alan dış cephesinin üstünde büyükçe Türk Kızılay'ının sembolü görülen yapı adını meydana vermiştir. Güney yönden kuzeye, bakanlıklardan Sıhhıye yönüne geçilir. Ardından, meydanı doğu batı ekseninde kesen Gazimustafakemal Bulvarı gelir. Kamera, iki katlı, refüjlü, bahçeli evleriyle planlı bir yapılaşmanın izlerini kaydeder. Meydanı doğu batı yönünde kesen Cebeci-Maltepe aksında yer alan Gazi Mustafa Kemal Paşa Bulvarı'ndaki Kuleli Köşk ve Cemal Uybadin Köşkü üç katlı yapılarıyla caddenin en yüksek yapıları olarak öne çıkar.

(Fotoğraf-12)

**Fotoğraf- 12:** Kızılay Meydanı ve Kızılay Genel Müdürlüğü Binası.

Kamera sonra kadrajını Sıhhıye yönüne çevirir ve sıraya eğitim yapıları girer: İlk yapı, Atatürk Bulvarı'nda yer alan İsmet Paşa Kız Enstitüsü'dür ve ardından Musiki Muallim Mektebi, iç ve dış mekân çekimleriyle

karşımızdadır.(Fotoğraf-13)

**Fotoğraf-13:** İsmet Paşa Kız Enstitüsü, Musiki Muallim Mektebi.

Sırada Sovyet Büyükelçilik binası vardır, hem iç hem dış mekândan kadraja dahil olur, sonra sivil yapılardan Eşref Özand Evi, diğer ismiyle Körfez Lokantası görülür. Burada Yutkeviç birden Ulus'a geçer ve Bankalar Caddesi'ni ve köşesinde yer alan Ziraat Bankası'nı, İkinci Evkaf Apartmanı'nı ve İstasyon Caddesi'ni -bu defa Ankara Palas'ı da içine alacak şekilde- görüntüler. Bir silmeyle sivil yapılardan olan Milka Pastanesi, İkinci Evkaf Apartmanı, Su Perileri Heykeli de kadraja dahil edilir. (Fotoğraf-14)

**Fotoğraf-14:** Su Perileri Heykeli,şimdiki Gençlik Parkının olduğu yerde/ Milka Pastanesi

Yönetmen en sonda başladığı noktaya geri döner: Vedat Tek tasarımı olan ikinci Meclis Binası görülür, Cumhuriyetin kurucusu Ulu Önder Atatürk 10 yıl Nutku'nu, halkına mesajını Meclis Binası'ndan aktarır. Yeni cumhuriyetin tüm düzenini, kurumlarını, modern mimarlık aracılığıyla anlatan Yutkeviç burada kadrajını Ankara ve yapılarına doğrultarak kenti baştan aşağıya tanımlar. (Fotoğraf -15)

**Fotoğraf-15 :** İkinci Türkiye Büyük Millet Meclis Binası.

**C. Five Finger (1952)**

Five Finger filmi 1952 yılında Ankara'da çekilmiş bir Amerikan filmidir. Ankara'da geçen gerçek bir öykünün perdeye taşınmasından dolayı Ankara'da çekilmiştir. İkinci Dünya Savası yıllarında dünyanın en büyük casusluk hikayesi olarak bilinen Ankara İngiliz Büyükelçisi'nin Alman makamlarına bilgi ve belge sızdırması olayı çekilirken 1952 yıllarının Ankara'sı kaydedilmiştir. Demirkollu vd. göre, Çiçero olayı İkinci Dünya Savaşı'nın kaderine yön verebilecek boyuttadır ve hala bilinmeyenleriyle gizemli bir olay olarak tarihte yerini almıştır. Elyesa Bazna adındaki Ankara İngiliz Büyükelçisi'nin özel uşağı, Ekim 1943-Nisan 1944 tarihlerinde, elçilikten elde ettiği belgeleri Alman Büyükelçiliği'ne satmıştır. Almanya Büyükelçisi Franz Von Papen olaya "Çiçero" kod adını vermiştir. Bu adının verilmesinin nedeni, olayda adı geçen kişinin geveze-lafazan tanımlamalarına uymasıdır. (Demirkollu vd., 2013: 415).

Five Finger (1952)'da öncelikle gece görüntüsüyle Ulus Meydanı öne çıkar. Meydanı çevreleyen binalardan İş Bankası ve Zafer Anıtı gece ışıklandırılmıştır. Zafer Anıtı'nda elinde süngü tutan Mehmetçik heykeli göze çarpar. Anıt ilk yer aldığı Ulus Meydanı'yla Anafartalar Caddesi'nde değildir, fakat gece karanlığında bunu farketmeyiz. Ardından hikaye dahilindeki Alman Büyükelçilik Binası görülür. Bir başka sekansta da, iç mekândaki bir telefon konuşması sırasında pencereden Ulus Meydanı'nı izlenir. Şimdiki Ulus İşhan'ın olduğu noktadan meydana bakılır. İlk farkedilen yine Zafer Anıtı'dır. Kadraja bu defa at üstündeki Atatürk heykeli yansır. Anıtın arkasından meydandaki bir diğer değişim farkedilir ki artık Taşhan yerinde başka bir yapı vardır. Yapı yıkılmış Martin Elsaesser'in tasarımı olan Sümerbank Genel Müdürlük Binası inşa edilmiştir.

Filmin önemli sahnelerinden birinde Çiçero, bilgileri sızdırmak için gözden ırak bir köşeyi tercih eder ve karşımıza Selçuklu eseri Ahi Şerafettin Vakfına ait Külliye'nin içinde bulunan, -Arslanhane Camii'nin karşısındaki- Ahi Şerafettin Türbesi içerisinde yer alan küçük Ahi Şerafettin Zaviyesi (Küçük Tekke) çıkar. Çiçero'nun İngiliz büyükelçisinden sızdırdığı ve esasında savaşın seyrini değiştirecek olan gizli belgeleri verdiği söz konusu sahnede Alman görevliyle bu zaviyede buluşur. Ekranda önce yapının önündeki antik kabartmalı çeşme görülür ve kamera çeşmeden yukarıya doğru kayar, Roma dönemine ait beyaz mermer iki sütunun taşıdığı sundurma çatı ile basık kemerli kesme taşlardan oluşan giriş görülür. Bu yapımda, dünyanın en büyük casusluk hikayesi Selçuklu yapısı olan Ahi Şerafettin Zaviyesi'nin girişinde gerçekleşmiştir.(Fotoğraf-16)

**Fotoğraf-16:** Ahi Şerafettin Zaviyesi Girişi

Hikaye dahilinde Çiçero'yu izleyen kamera, önce Kavaklıdere semtindeki Elçilik Binası'ndan ayrılır. Sıhhiye'den geçilir ve Ordu Evi'nin karşısında bulunan Yüksel Palas'da oturduğu anlar gösterilir. Kentin 1952 yılına ait bakımlı, ağaçlı görüntüsü, masaları kaldırıma taşmış Mithatpaşa ve Sıhhiye Meydanı arasında yeralan **Yüksel Palas'**ta oturan çiftler, geniş kaldırımlı temiz sokaklar bir Avrupa kentini andırır.

**Fotoğraf-17:** Sıhhıye Meydanı, Yüksel Palas.

Kamerada, şimdiki Ordu Evi'nin karşı kaldırımında, Sağlık Bakanlığı'nın karşısında, Kent Otel'in yanında, Sıhhiye'nin Mithatpaşa'yla keşistiği köşe kaldırımında yer alan söz konusu Yüksel Palas'ı ve dışa taşkın kafesini görülür. Kaldırımın üstüne masalar taşmış, insanlar çift yönlü hareket etmektedirler.(Fotoğraf-17) Selda Gülcan Ünal'ın aktardığına göre bu çift yönlü turlar bir kent geleneği idi ve memur kenti olan kentte 1950'lerde Adliye ve Ulus arası turlanırdı:

*"Ayrıca bu döneme damga vuran en önemli etkinlik Orduevi-Bakanlıklar arasında sağlı-sollu promenandlardır (turlar). Akşamüstleri çoğunluğunu memurların* oluşturduğu *Bakanlıklardan başlayarak Zafer Parklarında son bulan bulvar kahveleri ve pastanelerine uğrayarak zaman geçirilen bir tur güzergâhı vardır. Bu güzergâh 1950'lere kadar Adliye-Ulus arasındayken, 1950-1980 arasında Bakanlıklar-Sıhhiye, 1980'den sonra ise Tunalı Hilmi ve Köroğlu caddelerine kaymıştır. Bu turlardaki çoğu insan birbirini tanımakta ve selamlaşmaktadır. Günümüzde ise bu turlar tamamen ortadan kalkmıştır.". (Ünal, 2105: 296)*

Filmin bu karesi adeta tarihi yaşanılır ve görsel kılar, bu nedenle de belge niteliğindedir ve önem arz eder.

**D. Meydan Köpeği** (1966)

Bir Yeşilçam klasiği olan Meydan Köpeği filmi, aşkları uğruna çok bedel ödeyen ve kendilerine yeni bir gelecek kurmak isteyen Şehnaz ve Cumali'nin İstanbul'dan ayrılarak, vefanın, aşklarının temsili bir mekân olarak Ankara'ya taşınmalarını anlatır. Yönetmen Yılmaz Duru hikayesini Çin saraylarını anımsatan Ankara Kalesi'nin içinde anlatır. Hikaye, kentin plancısı Jansen'in kentin incisi olarak tanımladığı Ankara Kalesi ve etrafında döner. Kale'nin

İçkale, Dış kale, Bent Deresi Surları ve Hisarkapısı, Hisarparkı, Ahi Şerafettin Camii görülür. Cumali ve Şehnaz'ın mutluluk dolu yuvalarını Kale'nin mistik dokusu altında izleriz. Bu film Kale'yi ve çevresindeki Hisarparkı'nı merkezine alır. Bu eksende gelişen hikayeye bağlı olarak, Ankara Kalesinin içinde, -ana karakter Şehnaz'ın diliyle söylenirse- Çin saraylarına benzeyen evleriyle yeni kurdukları yaşamlarının etrafındaki İçkale'de hem Türk hem de -taştan bloklara sahip olan- gayrimüslümlere ait yapılaşmalar izlenir. Ayrıca Hisarpark'a çıkan merdivenler ve Hisar caddesi'nden görülen kale tüm ihtişamıyla kenti taçlandıran bir yerdedir. (Fotoğraf-18)

**Fotoğraf -18:** Kale, Hisarpark.

Hikaye dahilinde, birden vehim bir kaza olur, bir İngiliz uçağı düşer ve gerçek olan bu olayın görüntüleri de filmde yer alır. Yaşanan vehim uçak kazası sonrası düzenlenen cenaze töreni, Ulus Meydanı'ndadır. Sağlı sollu yer alan insan kalabalığı arasından meydanı tanımlayan yapılar göze çarpar. Kamera güney-batı yönünden oldukça yüksek bir açıdan meydandaki töreni kaydeder.(Fotoğraf-19) Meydanla keşisen Atatürk Bulvarı üzerindeki yapılar ve meydandaki -bir önceki filmle fark ettiğimiz- değişim çok net izlenir. Darül Muallim Mektebi'nin yanmasından sonra Zafer Anıtı, ilk yerine göre 30m. güneye kaydırılmış ve şu anki yerini almıştır. Zafer Anıtı'nın solundaki Taşhan yıkılmış yerine, trapez bir yapı adası şeklinde tasarlanan, eliptik girişli holüyle, yüksek ve alçak bloklardan oluşan Anafartalar Caddesi'nin girişinde yer alan Sümerbank Genel Müdürlük Binası, önündeki cenaze töreni kalabalığıyla tam karşımızdadır. Meydanı tanımlayan diğer yeni yapı Ulus İşhanı'dır. Bu yapı, Atatürk Bulvarı ve Anafartalar Caddesi'nin köşesinde, Sümerbank Genel Müdürlüğü'nün karşısında, Ulus Heykelini çevreleyecek şekilde konumlanmıştır. Zemin ve artı sekiz katlı yüksek bir blok ve zemin artı dört katlı alçak bloklardan oluşan bu işhanının kadrajda Atatürk Bulvarı boyunca uzanan, zemin artı sekiz katlı olan yüksek bloğu görülür.

**Fotoğraf-19:** Ulus Meydanı, Ulus İşhanı, Zafer Anıtı, Sümerbank Genel Müdürlük Binası.

**E. Aşk Mabudesi** (1969)

Bir Yeşilçam klasiği olan Aşk Mabudesi filminde Ankara'da geçen ilk kare Ulus Meydanı'dır. Alaca şafağında gün doğmadan tüm görkemiyle cumhuriyetin simgesi olan meydan görülür. Kamera, -Zafer Anıtı'nda elini alnına götürüp, düşmanı gözetleyen Mehmetçik figürünü içine alacak şekilde- meydanı doğu batı ekseninde kesen Anafartalar Caddesi'ne bakmaktadır. Ardından köşegenli girişiyle meydana köşe oluşturan ve Giulio Mongeri tasarımı olan İş Bankası Genel Müdürlük yapısına yer verilir. (Fotoğraf-20) Ardından gün doğar ve bu defa -yine meydanı tanımlayan diğer bir yapı olan- Sümerbank Genel Müdürlük Binası ile Zafer Anıtı kadraja girer. Kamera uzun uzadıya kentin sembollerini kaydeder.

**Fotoğraf 20:** Ulus Meydanı, İşbankası Genel Müdürlük Binası

Aşk Mabudesi filmi, aslında sinemanın Ankara kentine olan bakışı için ilk örnek sayılır. Zira filmsel mekânlar olarak genelde İstanbul tercih edilir. Başkent Ankara, bürokratik işler için gidilen, ya eğitim ya da -bu filmde olduğu gibi- turne için gelinen bir mekandır. Ulus Meydanı'ndan sonra Ayla Gül, cumhuriyet ve modernizm sembolü olan Kızılay Meydanı'ndadır. Ulus-Çankaya, Maltepe-Cebeci akslarının kesişme noktası Kızılay Meydanı'nda, Ziya Gökalp

Caddesi'ne köşe oluşturan Emek İşhanı, bulvara bakan düşey öğeli, modüler düzenli yüksek bloğuyla kadraja girer. Ankara'da modernleşmenin simgesi olan bu yapı uluslararası üslubun önemli bir örneğidir. Yüksekliği ve cam cephesiyle adeta modernizmi ve gücü simgelemektedir. Türkiye'nin ilk gökdeleni olan ve Kızılay Meydanına köşe oluşturan, kent belleğinde önemli yere sahip Emek İşhanı zemin artı 22 katlı yüksek bloğuyla kadraja sığmaz ve kameraya iki kare şeklinde yansır. Ardından alçak bloğu yatay katlarıyla modüler pencere sistemi görülür.(Fotoğraf-21) Bir diğer sekansta Emek İşhanı'nın karşı tarafında yer alan Gazi Mustafa Kemal Paşa Bulvarı'nın köşesinde -meydana adını veren- üç katlı, kırma kiremit çatılı Kızılay Genel Müdürlük Binası'nın ilk renkli sinematoğrafik görüntüsü karşımıza çıkar.

**Fotoğraf 21:** Emek İşhanı, Kızılay Cephesi

## III. SEMBOLLER

### A. Atatürk Bulvarı

Nasıl ki Haydarpaşa Garı İstanbul filmlerinde simge mekânlardan biriyse, Ankara kentinin de sinemada belli simge mekânları olmuştur. Filmlerde geçen bu simge mekânlar ve anıtlar genel olarak, eski ve yeni kenti birleştirmek, yeni rejimin simgelerini-yüzünü bir merkez çevresinde sıralamak amacıyla planlanır. Kuzey güney hattı boyunca uzanan Atatürk Bulvarı bu amaçla

kentin en önemli referans noktası-aksı olarak Ulus, Sıhhiye, Kızılay, Talatpaşa, ve Opera meydanlarını birleştirir.

Çalışma kapsamında öne çıkan, kentin önemli yolu ve kesişim akslarının üzerinde yer alan, Ankara'yı boydan boya, kuzey güney (Ulus- Çankaya) hattında bölen yoldur. Ünal'a göre bu yalnızca bir yol olmayıp, aynı zamanda modern yaşam etkinliklerin oluşturulduğu, yeni kent (Yenişehir) ile eski kenti (Ulus) birleştiren toplumsal ve mekânsal omurgadır:

"*Atatürk Bulvarı eski kent ile Çankaya'yı bağlanma düşüncesiyle 1926-1927 yıllarında açılmaya başlanmıştır. Önceleri Müdafaa Caddesi, Çankaya Caddesi, Gazi Caddesi isimleri alan bu yola sonra Atatürk Bulvarı (1940) ismi verilmiştir. Yeni kent bu bulvara tutunarak büyümeye devam etmiştir. Bulvar'ın yapımı 1929 yılında tamamlanmıştır.*" (Ünal, 2015: 294)

Yine Ünal'a göre Atatürk Bulvarı, bugün dahi Ankara'nın en önemli kentsel mekânını oluşturur ve cumhuriyet sonrası Türkiyesi'nin toplumsal yapı değişimini mekânsal yapıda gösteren bir tabloyu sergiler. 1930'ların Ankarası'nda, Atatürk Bulvarı, bir başkenti tanımlayan, Gençlik Parkı, modern binaları, yeşil alanları, meydan ve anıtlarına sahip, modern bulvar görünümündeydi. Süreç içerisinde, çevresel karakterlerini tamamlayarak toplumsal, kültürel, ekonomik yaşamın getirdiği değişikliklere paralel olarak, mekânsal yapısında değişimler yaşamıştır (Ünal, 2015: 294). Bulvarı tanımlayan meydanlar ve bunların filmde geçiş şekilleri ile ortak mekanlar şöyle sıralanabilir: (Tablo-1)

**1. Ulus Meydanı:**

Ulus Meydanı, kuzey güney yönünde Atatürk Bulvarı, (Çankırı- Bankalar Caddesi) ile doğu-batı, Kale ve İstasyon ekseninde, (Anafartalar-İstasyon Caddesi) kesişiminde yer almaktadır. Jansen Planı'nda en kuzeyde ve en başta yer alan meydan, Bankalar caddesiyle Atatürk Bulvarı'na bağlanır. Kentin ana cadde ve aksların kesişme yerinde bulunan bu meydan ve meydanı tanımlayan yapılar cumhuriyet ideolojisin de sembollerindendir. Ulus Meydanı incelediğimiz 5 filmin 4'ünde (Türkiye'nin Kalbi Ankara, Five Finger, Meydan Köpeği ve Aşk Mabudesi) filmlerinde yer almaktadır. Bu dört filmde yer alan yapılar şunlardır: Zafer Anıtı, Taşhan, İş Bankası Genel Müdürlük Binası, Sümerbank Genel Müdürlük Binası, Ulus İşhanı.

**2. Kızılay**

Kızılay Meydanı, Mimar Jansen'ın, yeni ve eski kenti bağlayan en güçlü ana arter olarak tanımladığı, Atatürk Bulvarı, Ulus-Çankaya, kuzey-güney yönde uzanır. Yeni kent Atatürk Bulvarı'na tutunarak büyüyecektir. Kuzey-güney aksını bölen bir de doğu-batı, Cebeci Maltepe aksı Ziya Gökalp Caddesi ile

Gazi Mustafa Kemal Paşa Bulvarı'dır. Bu kuzey- güney / doğu batı akslarının kesişim noktasında bulunan -eski adıyla Hürriyet Meydanı- şimdiki adıyla Kızılay Meydanı halen kentin en önemli kesişim noktasıdır. Bu meydan incelediğimiz beş filmin ikisinde yer alır ve Kızılay Genel Müdürlük Binası ve Emek İşhanı öne çıkar.

## IV. SONUÇ

Tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapan Ankara, başkent olmasıyla, yeni kurulan ülkenin kimliğini yansıtacak binalarıyla cumhuriyetin simgesi ve vitrini olarak ciddi imar faaliyetlerinin ve yoğun istihdamın yaşandığı yer olmuştur. Bir Anadolu kasabası görünümden bir başkente gidiş pek kolay olmamış, her dönem artan nüfus ve yeni istihdam alanlarıyla kentin geçmişine dair izleri, kent mimarisi, haritaları dönüşmüş, değişmiş, 1920'lerin Ankarası'yla 1960'ların Ankarası arasında ciddi farklar olmuştur:

- Kentin merkezi zamanla değişmiştir. Başta Kale ve çevresinde yer alan kent merkezi, Cumhuriyetin ilanından sonra Ulus Meydanı'na kaymıştır. *Türkiye'nin Kalbi Ankara, Five Finger, Meydan Köpeği* filmlerinde Ulus Meydanı'ndaki değişimleri, yıkılan ve yerine yenisi yapılan yapıları, meydanın tamamlanmasını ve şimdiki konumunu alması izlenebilir. Bu filmlerde kentin merkezi Ulus'tur ve kent, Ulus ve çevresinde şekillenir. *Türkiye'nin Kalbi Ankara* filminde yönetmen Yutkeviç bu meydanı, gökyüzünden uçaktan kuşbakışı görüntülerle gösterir. Zafer Anıtı'ndan Meydanı dört yönden saran caddeleri ve yapıları kaydeder. Resmi törenler yine buradadır. *Five Finger* filminde de yine Ulus Meydanı merkezdedir ve buranın gece görüntülerine yer verilir. Meydan Köpeği'nde ise filmde yaşanan uçak kazası ve resmi tören Ulus Meydanı'ndadır. Dolayısıyla tüm filmlerde Ulus Meydanı ve onu tarifleyen yapılar ön plandadır.

- Jansen planında alınan kararla demiryolunun açılmış dolayısıyla değişen, gelişen şehir içine Gar'dan kent merkezine ulaşan İstasyon Caddesi, cumhuriyetin erken döneminde ana ulaşım hattı olarak Ulus Meydanı'na ulaşarak, Atatürk Bulvarı ve Yenişehir'e bağlanmıştır. Şehre demiryolunun gelmesi ile kent merkezi değişmiş, Ankara'da yapılan planlama çalışmalarının etkisiyle Ulus'tan Kızılay'a kaymıştır. 1970'lerden itibaren merkez Kızılay olmuştur. Ulus ise Kızılay'a ulaşmak için bir güzergah olarak kalmıştır. Fakat Ulus, kentin cumhuriyetin kuruluşu ve simgeleştiği mekân olarak tarihi rolünü, bir tür anı hafıza tazeleme mekânı olarak sürdürmüştür. 1930'larda Jansen'in çizdiği planda bahçeli iki katlı evler, 1970'lerde yerini çok katlı ofis

ve apartmanlara bırakmıştır.1969 yapımı, *Aşk Mabudesi* filminde, Atatürk Bulvarı'nda Güven Park ve Kızılay Genel Müdürlük Binası'nın karşısında yeni bir yapı Emek İşhanı yükselir. Kamera kentin sembollerinden olan bu yapıyı uzun uzun kaydeder. Bu kareler kentle bütünleşen Emek İşhanı'nın ve Kızılay Meydanı'nın 1970'lerde artık yeni bir merkez olarak ortaya çıktığının kanıtıdır Diğer yandan evlerde üçüncü katın çıkılmasına izin verilmezken, 23 katlı yeni bir mimari diliyle bu yapı kentin belirleyici bir öğesi ve Kızılay Meydanı'nın önemli bir parçası olmuştur.

Her medeniyet kendi kültürünü yaratır. Başkent Ankara cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren başka bir ideolojik temsil, çehre, kimlik kazanmıştır. Değişen kimlikle, kentlinin kenti deneyimleme biçimi başkalaşmış, bu bağlamda kent ve onunla kurulan sembolik ilişkiler de kaçınılmaz olarak değişime uğramıştır. Fakat kent imgesel bir temsil olarak, cumhuriyetle özdeşleşmiş tarihsel bir öneme sahiptir. Çalışma kapsamımızda yer alan filmler, Ankara'nın geçmişini, kentin sessiz tanıkları olan yapıları, meydanları, filmsel belgelerle, neredeyse canlı kanıtlarla, analiz ederek, Ankara kent kimliğine başka bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir.

## KAYNAKÇA

ALPAGUT, L. (2010), "Modernleşme Temsilinde Önemli Bir Yapı: İsviçreli Mimar, Ernst Arnold Egli ve Ankara Siyasal Bilgiler Okulu", Alternatif Politika, cilt 2, S.2, ss. 126-150.

AYDIN, S. & EMİROĞLU, K. & ÖZSOY, E. & TÜRKOĞLU Ö. (2005), Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Birinci Baskı, Ankara.

DEMİRKOLLU, C. & GÜLMEZ, N. (2013), Bir İstihbarat Savaşı, Çiçero Olayı, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:11, s.2, ss. 414-429.

LÜLECİ Y. (2014), Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği Arasındaki Sanatsal İlişkiler: "Ankara: Türkiye'nin Kalbi" Belgeseli Örneği, İnsan & İnsan, S.2, s.s. 40-61

SARGIN, G. A. (2005), "Ötekinin Gözüyle Ankara'yı Kurmak: Sovyet Propaganda Filmlerinde Devrimci Bellek Kaybı ve Anımsama, T. Şenyapılı (Ed.), Cumhuriyet'in Ankara'sı, (367-401). Ankara: ODTÜ yayıncılık.

TUNÇER M. (2001), Ankara(Angora) Şehri Merkez Gelişimi (14.-20. Yüzyıl), Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara.

ÜNAL, S. G.(2015), Kentsel Kamusal Mekanların Dönüşümü: Ankara Atatürk Bulvarı, IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - I, ss. 285-303.

## EKLER

Ek-1. Filmlerde geçen yoğunluğuna göre tanımlanan yapılar ve anıtlar tablosu

**Tablo-1**: Filmlerde geçen yoğunluğuna göre tanımlanan yapılar ve anıtlar tablosu.

| **Filmin Adı** | **Tek Bir Filmde Tanımlanan Yapılar** | **Birkaç Filmde Tanımlanan Ortak Yapılar** | **Filmlerde Ön Planda Tanımlanan Yapılar** |
|---|---|---|---|
| Çimenler Bir Halkın Yaşam Mücadelesi | Akköprü | Kale | Kale |
| Türkiye'nin Kalbi Ankara | Hacı bayram-ı Veli Camii ve Türbesi<br>Sayıştay Binası<br>Genelkurmay Başkanlığı Binası<br>Merkez Bankası Binası<br>Hıfzısıhha Enstitüsü<br>Yüksek Ziraat ve Baytar Enstitüsü<br>Numune Hastanesi<br>M.M.M. Mektebi<br>İsmet Paşa Kız Enstitüsü<br>S.S.C.B Büyükelçilik Binası | Kale<br>Zafer Anıtı<br>Ahi Şerafettin Cami ve Türbesi<br>Etnoğrafya Müzesi<br>Türk Ocağı Binası<br>Sağlık Bakanlığı Binası<br>II.T.B.M.M. Binası<br>Ziraat Bankası Genel Müdürlük Binası<br>Kızılay Genel Müdürlüğü Binası<br>İş Bankası Genel Müdürlüğü Binası | Film diğer filimlerimize göre ayrı bir noktadadır. Yönetmen kamerasını Ankara'ya yöneltmiş, kentin yapıları başroldeymiş gibi tek tek ve uzun uzun tanıtmıştır. |

| | | | |
|---|---|---|---|
| | Eşref Özant Evi<br>II. Evkaf Apartmanı<br>Milka Pastanesi<br>Anıtsal Su Perileri Çeşmesi | | |
| Five Finger | Ahi Şerafettin Zaviyesi | Zafer Anıtı<br>İş Bankası Genel Müdürlük Binası<br>Sümerbank | Ahi Şerafettin Zaviyesi |
| Meydan Köpeği | Kale (Beşgen burç)<br>Kale (Hisarpark çeşme) | Ahi Şerafettiin Camii ve Türbesi<br>Zafer Anıtı<br>Sümerbank Genel Müdürlük Binası<br>Ulus İşhanı | Kale |
| Aşk Mabudesi | | Zafer Anıtı<br>İş Bankası Genel Müdürlük Binası<br>Kızılay Genel Müdürlük Binası<br>Emek İşhanı | Zafer Anıtı<br>Emek İşhanı |

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460421

# AMASYA ROMA DÖNEMİ İNSANLARI

*Hanife AKBACAK*[*]

*Pınar GÖZLÜK KIRMIZIOĞLU*[**]

***Atıf/©:*** *Akbacak, Hanife, Gözlük Kırmızıoğlu, Pınar (2018). Amasya Roma Dönemi İnsanları, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2 , ss. 1631-1650*

***Özet:*** *Bu çalışmada, 1992-2012 yılları arasında Amasya ili ve çevresinde, Roma Dönemi'ne tarihlendirilen çeşitli arkeolojik alanlarda yapılan kazılar sonucu ele geçirilen insan iskeletleri, paleodemografik ve morfolojik yapının saptanması, ağız sağlığının belirlenmesi amacıyla incelenmiştir. İncelenen 56 bireyin 2'si bebek (% 3,57), 11'i çocuk (% 19,64), 15'i kadın (% 26,79), 13'ü erkek (% 23,21) ve 15'i de cinsiyeti saptanamayan bireylerden (% 26,79) oluşmaktadır. Erişkin bireylerin yaş ortalaması 39,4 yıldır. Toplum genelinde boy uzunluğu, Pearson'a göre (1899) 161,58 (n: 4), Trotter-Gleser'e göre (1952) 167,85 (n: 4) ve Sağır'a (2000) göre 162,07'dir (n: 4). Erişkinlerde daimi dişlerde ve çenelerde, diş aşınması (% 56,98), diş çürüğü (% 4,65), hypoplasia (% 4,65), diştaşı (% 2,91), apse (% 1,35), alveol kaybı (% 36,3), ölüm öncesi (antemortem) diş kaybı (% 6,28) gibi lezyonlar saptanmıştır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Amasya, Roma Dönemi, Paleodemografi, Boy uzunluğu, Ağız sağlığı.*

## *The People Of Amasya Roman Period*

***Citation/©:*** *Akbacak, Hanife, Gözlük Kırmızıoğlu, Pınar (2018). The People of Amasya Roman Periıod. Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1631-1650*

***Abstract:*** *The aim of this study is to determine paleodemographic and morphological structure and oral health of the human skeletons that were excavated in various archaeological sites dated to the Roman period in the province of Amasya between 1992 and 2012. Of the 56 individuals, 2 were infants (%3.57), 11 were children (%19.64), 15 were women (% 26.79), 13 were men (% 23.21) 15 were adults (%26,79) whose gender can not be determined. The average age of adult*

*Makale Geliş Tarihi:16.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 01.*10.2018
Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. *This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] Yüksek Lisans Mezunu, Cumhuriyet Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, hanife.akbacak@gmail.com
[**] Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, pinar.gozluk@gmail.com

*individuals is 39.4 years. According to Pearson (1899), Trotter-Gleser (1952) and Sağır (2000), stature was 161,58 (n: 4), 167,85 (n: 4) ve Sağır (2000) 162,07 (n: 4) respectively in society. In adults permanent teeth and jaws, dental attrition (56,98 %), dental caries (4,65 %), hypoplasia (4,65 %), dental calculus (2,91 %), abscess (1,35 %), alveolar bone loss (36,3 %) and antemortem tooth loss 6,28 % were determined.*

***Keywords:*** *Amasya, Roman Period, Paleodemography, Stature, Oral health.*

## I) GİRİŞ

Amasya ili, Karadeniz bölgesinin orta kesiminin iç kısmında, Canik Dağları'nın güneyinde yer almaktadır. Şehir, deniz seviyesinden 400 $m^2$ yükseklikte, Yeşilırmak nehri ile Merzifon ovasını sulayan Terkesan Irmağı'nın birleştiği yerin batısında, Yeşilırmak'ın açtığı iki tarafı yüksek kayalıklarla çevrili dar bir vadide kurulmuştur (Şahin ve Emecen, 1991; Çatal, 2009).

Amasya ili ve çevresi eski dönemlerden günümüze kadar birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Amasya'daki ilk yerleşmeler Kalkolotik Çağ'a (MÖ 5500-3000) kadar uzanmaktadır (Er, 2009). Tarım için verimli toprakları, ticaret yolları üzerinde bulunması bu bölgenin tercih edilmesinde önemli etkenlerdendir. Genel olarak dağlık bir yapıya sahip olsa da, çok önemli ve büyük, aynı zamanda da tarıma elverişli topraklara sahip ovaları bünyesinde barındırmaktadır (Özbey, 2010). Amasya, yaklaşık 500 yıl kadar Romalıların egemenliği altında varlığını sürdürmüştür. Roma idaresi döneminde Amasya'da pek çok kiliseler, saraylar ve mezarlar yapılmış olmakla birlikte bunların birçoğu tahrip olmuştur (Kertil, 2014).

1992-2012 yılları arasında Amasya ili ve çevresinde yer alan ve Roma Dönemi'ne tarihlendirilen arkeolojik alanlarda, Amasya Müze Müdürlüğü başkanlığında kurtarma kazıları gerçekleştirlmiştir. Bu kazılar sonucunda bulunan iskeletler, genelde Amasya şehir merkezinde 2. ve 3. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılan yarım tonozlu taş kapaklı Roma mezarlarından çıkarılmıştır (Çalıştığımız dönemde Amasya Müze Müdürü olarak görev yapan Celal Özdemir ile sözlü görüşme).

Bu çalışma, Amasya ili ve çevresinde Roma Dönemi'nde yaşamış insanların paleodemografik ve morfolojik yapılarının saptanması, ağız sağlıklarının anlaşılabilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir.

## II) MATERYAL VE METOT

Çalışmamızın materyalini, 1992-2012 yılları arasında Amasya ili ve çevresinde Roma Dönemi ile tarihlendirilen arkeolojik alanlarda, Amasya Müze Müdürlüğü başkanlığında yapılan kurtarma kazıları sonucunda ele geçirilen toplam 56 bireye ait iskelet kalıntıları oluşturmaktadır. Bulunan iskeletler, Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Paleoantropoloji laboratuvarında getirilerek gerekli temizlik ve onarım işlemleri gerçekleştirilmiştir. İskelet kalıntılarının karışık ve parçalı olması nedeniyle öncelikle birey ayırımına gidilmiş, hangi kemiğin hangi bireye ait olduğunun saptaması zor olduğu için, kemikler ayrı ayrı sınıflandırılmış ve numaralandırılmıştır. Ardından bireylerde cinsiyet tayini ve yaş tahmini yapılmıştır. Bireylerde cinsiyet belirlenirken kemiklerin genel morfolojik yapılarına bakılmış, yaşlandırmada ise, bebek ve çocuklarda uzun kemik uzunlukları, genç erişkinlerde epifizlerin kaynaşma yaşları, erişkin bireylerde ise symphysial yaşlandırma, dental aşınma, claviculanın kesiti, femur ve humerusun proksimal kesitindeki spongiosa dokusunun yapısı dikkate alınmıştır (WEA, 1980: Ubelaker, 1978: Brothwell, 1981: Olivier, 1969: White, 2000: Hillson, 1990: Kaur ve Jit, 1990: Szilvassy ve Kritscher, 1990). Bireylerde boy uzunluğunun belirlenebilmesi için uzun kemiklerin maksimum uzunlukları ölçülmüş (Buikstra ve Ubelaker, 1994; Olivier, 1969), ortalama boy uzunlukları Pearson (1899), Trotter-Gleser (1952) ve Sağır'ın (2000) boy regrasyon formülleri kullanılarak hesaplanmıştır. Paleodemografik çalışmalarda Ubelaker'ın (1978), paleopatolojik bulguların saptanmasında da, Ortner ve Putschar'ın (1985), Brothwell'in (1981), Hillson'ın (1990) ve Buikstra ve Ubelaker'ın (1994) çalışmalarından yararlanılmış, diş aşınma derecelerinde Bouville ve diğ. (1983) geliştirmiş olduğu diş aşınma ölçeği dikkate alınmıştır.

## III) BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

### A) Paleodemografik dağılım

Amasya ili ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ele geçen ve Roma Dönemi'ne tarihlendirilen bireylerin paleodemografik dağılımına bakıldığında, toplam 56 bireyin 2'si (% 3,57) bebek, 11'i (% 19,64) çocuk, 15'i (% 26,79) kadın, 13'ü (% 23,21) erkek ve 15'i de (% 26,79) yeterli cinsiyet kriteri bulunamadığı için cinsiyeti belirlenemeyen bireyler olarak saptanmıştır (Akbacak, 2018) (Tablo 1).

**Tablo 1:** Amasya Roma Dönemi bireylerinin paleodemografik dağılımı

| Cinsiyet | n | % |
|---|---|---|
| Bebek | 2 | 3,57 |
| Çocuk | 11 | 19,64 |
| Kadın | 15 | 26,79 |
| Erkek | 13 | 23,21 |
| Cins. Bilinm. | 15 | 26,79 |
| Toplam | 56 | 100 |

n: Birey sayısı

İncelenen bireylerin % 76,79'u erişkin bireylerden (n: 43), % 23,21'i bebek ve çocuklardan (n: 13) oluşmaktadır. Bebek ve çocuklarda ikişerli yaş aralıklarına göre yaş dağılımı incelendiğinde, en fazla ölümlerin 4-5,9 (% 30,77) yaş aralığı arasında gerçekleştiği görülmektedir (Tablo 2). 10-15,9 yaş aralığında bireylere rastlanmamıştır.

**Tablo 2:** Bebek ve çocuklarda ikişerli yaş aralıklarına göre yaş dağılım tablosu

| Yaş Grupları | n | % |
|---|---|---|
| 0-1,9 | 2 | 15,38 |
| 2-3,9 | 2 | 15,38 |
| 4-5,9 | 4 | 30,77 |
| 6-7,9 | 2 | 15,38 |
| 8-9,9 | 2 | 15,38 |
| 10-11,9 | - | 0 |
| 12-13,9 | - | 0 |
| 14-15,9 | - | 0 |
| 16-17,9 | 1 | 7,69 |
| Toplam | 13 | 100 |

n: Birey sayısı

Kadınlarda ve erkeklerde beşerli yaş aralığına göre yaş dağılımına bakıldığında, en fazla ölümlerin kadınlarda 40-45, erkeklerde ise 25-30 ve 30-35 yaş aralıklarında yoğunlaştığı görülmektedir (Tablo 3).

**Tablo 3:** Kadın ve erkek bireylerde beşerli yaş aralıklarına göre yaş dağılım tablosu

| Yaş Grupları | Kadın | % | Erkek | % | Toplam | % |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 20-24,9 | 1 | 6,67 | - | 0 | 1 | 3,57 |
| 25-29,9 | 2 | 13,33 | 3 | 23,1 | 5 | 17,86 |
| 30-34,9 | - | 0 | 3 | 23,1 | 3 | 10,71 |
| 35-39,9 | 3 | 20 | 2 | 15,4 | 5 | 17,86 |
| 40-44,9 | 5 | 33,33 | 2 | 15,4 | 7 | 25 |
| 45-49,9 | 3 | 20 | 1 | 7,69 | 4 | 14,29 |
| 50-54,9 | 1 | 6,67 | 2 | 15,4 | 3 | 10,71 |
| Toplam | 15 | 100 | 13 | 100 | 28 | 100 |

Bu çalışmada, bireyler 0-2,5 yaş aralığı bebek, 2,5-17,9 yaş aralığı çocuk, 18-24,9 yaş aralığı genç erişkin, 25-44,9 yaş aralığı orta erişkin, 45 yaş ve üstü ileri erişkin olarak değerlendirilmiştir. Buna göre, erişkin bireylerin % 3,57'si genç erişkinlerden, % 71,42'si orta erişkinlerden ve % 25'i ileri erişkinlerden oluşmaktadır. Görüldüğü üzere, incelenen bireyler toplum genelinde orta erişkin yaş grubunda yoğunlaşmaktadır.

Amasya bireylerinde kadınlarda ortalama yaşam uzunluğu 40,3 yıl, erkeklerde 38,8 yıl olarak bulunmuştur. Kadın ve erkek bireyler birlikte değerlendirildiğinde, ortalama yaşam uzunluğu 39,55 yıldır. Bu sonuç bize, kadınların erkeklere göre daha uzun ömürlü olduklarını göstermektedir.

### B) Boy uzunluğu

Bireylerde morfolojik yapının en güzel göstergesi boy uzunluğudur. Amasya Roma Dönemi bireylerinde morfolojik yapının saptanabilmesi amacıyla, sağlam olarak bulunan 3 kadın ve 1 erkek bireye ait sol femurlardan maksimum uzunluk ölçüleri alınmış, Pearson (1899), Trotter - Gleser (1952) ve Sağır'ın (2000) boy regresyon formüllerine göre ortalama boy uzunlukları hesaplanmıştır. Kadın ve erkek bireyler birarada değerlendirildiğinde bu bireylerin ortalama boy uzunlukları, Pearson'a (1899) göre 161,58 (n: 4), Trotter-Gleser'e (1952) göre 167,85 (n: 4) ve Sağır'a (2000) göre 162,07 (n: 4) olarak saptanmıştır. Kadınlarda ve erkeklerde her üç formüle göre de hesaplanan boy uzunluğu Tablo 4'te verimiştir. Görüldüğü üzere, erkekler kadınlardan daha uzun boyludur.

**Tablo 4:** Amasya bireylerinde boy uzunluğu

| | n | Kadın | n | Erkek | n | Genel |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Pearson (1899) | 3 | 155,76 | 1 | 167,41 | 4 | 161,58 |
| Trotter-Gleser (1952) | 3 | 164,78 | 1 | 170,93 | 4 | 167,85 |
| Sağır (2000) | 3 | 159,17 | 1 | 164,97 | 4 | 162,07 |

n: Birey sayısı

### C) Diş ve çene patolojileri

Amasya ve çevresi Roma Dönemi bireylerinde, beslenme biçimleri, besin hazırlama teknikleri, beslenme alışkanlıkları, ağız sağlığı ve yaşam biçimleri hakkında bilgi edinebilmek amacıyla, bireylere ait toplam 196 diş (172 daimi, 24 süt), 223 daimi diş alveolü (64 üst, 159 alt) ve 22 çene parçası paleopatolojik açıdan incelenmiştir. Bu amaçla incelenen materyalde, diş aşınması, diş çürüğü, hypoplasia, diştaşı, apse, alveol kaybı ve ölüm öncesi diş kaybı gibi lezyonlar saptanmıştır.

#### 1) Diş aşınması

Bebek ve çocuklarda incelenen 24 süt dişinin 16'sında (% 66,67) diş aşınması saptanmıştır. Aşınan süt dişleri (alt çene + üst çene), Bouville ve diğerlerinin (1983) geliştirmiş olduğu aşınma ölçeğine göre derecelendirildiğinde, 1 (% 56,2), 2 (% 25) ve 2+ (% 12,5) düzeylerinde aşınmalar gözlenmiştir. Aşınmadan en fazla etkilenen diş grubu 1. büyük azı dişleridir. Diş aşınması dışında süt dişlerinde herhangi bir patolojik lezyona rastlanmamıştır.

Amasya bireylerine ait 172 daimi dişten 98'inde (% 56,98) diş aşınması tespit edilmiştir (Resim 1). Aşınan daimi dişler (alt çene + üst çene), Bouville ve diğerlerinin (1983) geliştirmiş olduğu aşınma ölçeğine göre derecelendirildiğinde, aşınmaların en fazla 3 (% 16,33) ve 5+ (% 15,31) düzeylerinde yoğunlaştığı görülmektedir (Tablo 5). Alt ve üst çene dişeri birlikte değerlendirildiğinde, aşınmadan en fazla etkilenen diş grubunun 2. büyük azı dişleri (% 26,53) olduğu görülür.

**Tablo 5:** Amasya bireylerine ait daimi dişlerde görülen aşınma derecelerinin diş gruplarına göre dağılımı (alt çene + üst çene)

| Üst+Alt çene | 1 | 2 | 2+ | 3- | 3 | 3+ | 4 | 4+ | 5 | 5+ | Toplam | % |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **I1** | 0 | 0 | 2 | 3 | 0 | 0 | 1 | 0 | 0 | 2 | 8 | 8,16 |
| **I2** | 3 | 0 | 0 | 2 | 1 | 2 | 0 | 1 | 0 | 2 | 11 | 11,22 |
| **C** | 0 | 1 | 1 | 2 | 3 | 0 | 1 | 1 | 0 | 2 | 11 | 11,22 |
| **P1** | 1 | 0 | 1 | 0 | 4 | 1 | 0 | 0 | 0 | 0 | 7 | 7,14 |
| **P2** | 2 | 1 | 0 | 0 | 3 | 1 | 1 | 0 | 1 | 1 | 10 | 10,2 |
| **M1** | 0 | 1 | 1 | 0 | 3 | 2 | 2 | 3 | 1 | 1 | 14 | 14,29 |
| **M2** | 2 | 1 | 3 | 6 | 1 | 1 | 3 | 3 | 2 | 4 | 26 | 26,53 |
| **M3** | 3 | 0 | 0 | 0 | 1 | 1 | 0 | 1 | 2 | 3 | 11 | 11,22 |
| **Toplam** | 11 | 4 | 8 | 13 | 16 | 8 | 8 | 9 | 6 | 15 | 98 | 100 |

**Resim 1:** Diş aşınması

**2) Diş çürüğü**

Amasya bireylerine ait toplam 172 daimi diş çürük açısından değerlendirilmiş ve 8 dişte çürük saptanmıştır (% 4,65) (Resim 2). Çürükler en fazla 1. daimi azı dişlerde gözlenmiştir (% 15,38). Alt ve üst çenede kesici dişlerde çürüğe rastlanmamıştır (Tablo 6). Bu lezyondan arka dişler ön dişlere göre daha fazla etkilenmiştir (Grafik 1).

**Tablo 6:** Amasya bireylerine ait daimi dişlerde görülen diş çürüğünün diş gruplarına göre dağılımı

| Diş Grupları | Üst çene | | | Alt çene | | | Toplam | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | B | G | % | B | G | % | B | G | % |
| **M3** | 6 | 0 | 0 | 13 | 2 | 15,38 | 19 | 2 | 10,53 |
| **M2** | 12 | 0 | 0 | 19 | 1 | 5,26 | 31 | 1 | 3,23 |
| **M1** | 9 | 1 | 11,11 | 17 | 3 | 17,65 | 26 | 4 | 15,38 |
| **P2** | 8 | 0 | 0 | 16 | 0 | 0 | 24 | 0 | 0 |
| **P1** | 7 | 0 | 0 | 16 | 0 | 0 | 23 | 0 | 0 |
| **C** | 6 | 1 | 16,67 | 14 | 0 | 0 | 20 | 1 | 0,5 |
| **İ2** | 7 | 0 | 0 | 10 | 0 | 0 | 17 | 0 | 0 |
| **İ1** | 6 | 0 | 0 | 6 | 0 | 0 | 12 | 0 | 0 |
| **Toplam** | 61 | 2 | 3,28 | 111 | 6 | 5,41 | 172 | 8 | 4,65 |

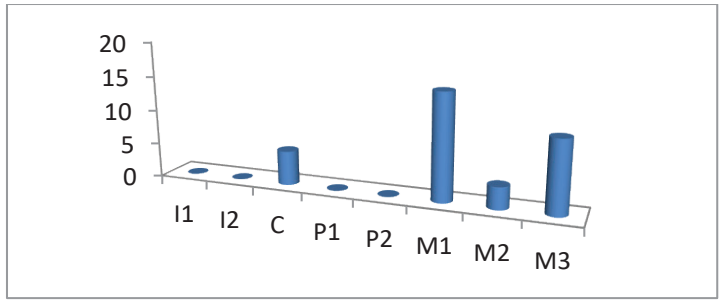


**Grafik 1:** Amasya bireylerine ait daimi dişlerde görülen diş çürüğünün diş gruplarına göre dağılımı

**Resim 2:** Oklüzyal yüzeyde görülen diş çürüğü

### 3) Hypoplasia

İncelenen toplam 172 daimi dişin 8'inde (% 4,65) hypoplasia oluşumuna rastlanmıştır. Hypoplasia oluşumu daimi dişlerde az derecede gelişim göstermiştir. Üst çenede hypoplasia görülme oranı % 8,20 iken, alt çenede bu değer % 2,70'dir. Alt ve üst çene dişleri bir arada değerlendirildiğinde bu lezyondan en fazla arka diş grupları etkilenmiştir (Tablo 7).

**Tablo 7:** Amasya bireylerine ait daimi dişlerde görülen hypoplasianın diş gruplarına göre dağılımı

| Diş Grupları | Üst çene | | | Alt çene | | | Toplam | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | B | G | % | B | G | % | B | G | % |
| **M3** | 6 | 1 | 16,67 | 13 | 0 | 0 | 19 | 1 | 5,26 |
| **M2** | 12 | 1 | 8,33 | 19 | 1 | 5,26 | 31 | 2 | 6,45 |
| **M1** | 9 | 1 | 11,11 | 17 | 1 | 5,88 | 26 | 2 | 7,69 |
| **P2** | 8 | 1 | 12,5 | 16 | 1 | 6,25 | 24 | 2 | 8,33 |
| **P1** | 7 | 1 | 14,29 | 16 | 0 | 0 | 23 | 1 | 4,35 |
| **C** | 6 | 0 | 0 | 14 | 0 | 0 | 20 | 0 | 0 |
| **I2** | 7 | 0 | 0 | 10 | 0 | 0 | 17 | 0 | 0 |
| **I1** | 6 | 0 | 0 | 6 | 0 | 0 | 12 | 0 | 0 |
| **Toplam** | 61 | 5 | 8,2 | 111 | 3 | 2,70 | 172 | 8 | 4,65 |

### 4) Diştaşı

Amasya bireylerinde 172 daimi dişin 5'inde (% 2,91) diştaşı oluşumuna rastlanmıştır. Üst çene dişlerinde diştaşına rastlanmazken, lezyon alt çene dişlerini etkilemiştir. Bu oluşum en fazla 2. büyük azı dişinde (% 6,45)

gözlenmiştir (Tablo 8). Diştaşı oluşumu genellikle az düzeyde gelişim göstermiştir.

**Tablo 8:** Amasya bireylerine ait daimi dişlerde görülen diştaşının diş gruplarına göre dağılımı

| Diş Grupları | Üst çene | | | Alt çene | | | Toplam | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | B | G | % | B | G | % | B | G | % |
| **M3** | 6 | 0 | 0 | 13 | 1 | 7,69 | 19 | 1 | 5,26 |
| **M2** | 12 | 0 | 0 | 19 | 2 | 10,5 | 31 | 2 | 6,45 |
| **M1** | 9 | 0 | 0 | 17 | 1 | 5,88 | 26 | 1 | 3,85 |
| **P2** | 8 | 0 | 0 | 16 | 1 | 6,25 | 24 | 1 | 4,17 |
| **P1** | 7 | 0 | 0 | 16 | 0 | 0 | 23 | 0 | 0 |
| **C** | 6 | 0 | 0 | 14 | 0 | 0 | 20 | 0 | 0 |
| **İ2** | 7 | 0 | 0 | 10 | 0 | 0 | 17 | 0 | 0 |
| **İ1** | 6 | 0 | 0 | 6 | 0 | 0 | 12 | 0 | 0 |
| **Toplam** | 61 | 0 | 0 | 111 | 5 | 4,5 | 172 | 5 | 2,91 |

### 5) Apse

Amasya bireylerine ait toplam 223 daimi diş alveolünün 3'ünde (% 1,35) apse oluşumu saptanmıştır (Resim 3). Apse üst çenede 3. büyük azı (6/1) ve 2. küçük azı dişlerinde (8/1) gözlenirken, alt çenede 1. büyük azı dişi (18/1) bu lezyona maruz kalmıştır.

**Resim 3:** Üst çenede görülen apse oluşumu

### 6) Alveol kaybı

Amasya bireylerine ait toplam 22 çenenin 8'inde (% 36,3) alveol kaybı gözlenmiştir (Resim 4). Genellikle az derecede gelişim gösteren alveol kayıpları alt çeneyi daha fazla etkilemiştir.

**Resim 4:** Alveol kaybı

### 7) Ölüm öncesi (antemortem) diş kaybı

Amasya bireylerine ait çenelerdeki toplam 223 daimi diş alveolü ölüm öncesi diş kaybının saptanması amacıyla incelenmiş ve 14 alveolde (% 6,28) bu oluşum gözlenmiştir (Resim 5). Ölüm öncesi diş kaybı üst çenede % 9,38 oranında görülürken, alt çenede bu değer % 5,03'tür. Bu lezyon en fazla 1. büyük azı dişlerde gözlenmiştir (% 26,92) (Tablo 9).

**Tablo 9:** Amasya bireylerinde görülen ölüm öncesi diş kaybının alveol gruplarına göre dağılımı

| Alveol Grupları | Üst çene | | | Alt çene | | | Toplam | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | B | G | % | B | G | % | B | G | % |
| **M3** | 6 | 0 | 0 | 17 | 0 | 0 | 23 | 0 | 0 |
| **M2** | 9 | 0 | 0 | 18 | 2 | 11,11 | 27 | 2 | 7,41 |
| **M1** | 8 | 2 | 25 | 18 | 5 | 27,78 | 26 | 7 | 26,92 |
| **P2** | 8 | 1 | 12,5 | 22 | 1 | 4,55 | 30 | 2 | 6,67 |
| **P1** | 8 | 1 | 12,5 | 20 | 0 | 0 | 28 | 1 | 3,57 |
| **C** | 9 | 0 | 0 | 24 | 0 | 0 | 33 | 0 | 0 |
| **I2** | 8 | 2 | 25 | 21 | 0 | 0 | 29 | 2 | 6,9 |
| **I1** | 8 | 0 | 0 | 19 | 0 | 0 | 27 | 0 | 0 |
| **Toplam** | 64 | 6 | 9,38 | 159 | 8 | 5,03 | 223 | 14 | 6,28 |

**Resim 5:** Ölüm öncesi (antemortem) diş kaybı

## IV) TARTIŞMA VE SONUÇ

Amasya ili ve çevresinde 1992-2002 yılları arasında Amasya Müze Müdürlüğü başkanlığında Roma Dönemi'ne tarihlendirilen arkeolojik alanlarda yapılan kurtarma kazıları sonucunda, toplam 56 bireye ait iskelet kalıntıları ele geçirilmiştir. Bu bireylerin 2'si bebek ( % 3,57), 11'i çocuk (% 19,64), 15'i kadın

(% 26,79), 13'ü erkek (% 23,21) ve 15'i de cinsiyeti saptanamayan bireyler (% 26,79) olarak tanımlanmıştır. İncelenen bireylerin % 76,79'u erişkin bireylerden (n: 43), % 23,21'i bebek ve çocuklardan (n: 13) oluşmaktadır. Bebek ve çocuklarda ikişerli yaş aralıklarına göre yaş dağılımı incelendiğinde, en fazla ölümlerin 4-5,9 (% 30,77) yaş aralığı arasında gerçekleştiği görülmektedir. Kötü ve yetersiz beslenme, sağlık koşullarının iyi olmaması, salgın hastalıklar gibi faktörlerin sonuçta etkili olabileceği düşünülmektedir. 10-15,9 yaş aralığında bireylere rastlanmamıştır. Toplumun geneline bakıldığında, erişkin bireylerin % 3,57'si genç erişkinlerden (18-25 yaş), % 71,42'i orta erişkinlerden (25-45 yaş) ve % 25'i ileri erişkinlerden (45+ yaş) oluşmaktadır. Özellikle ölümler orta yaş grubunda yoğunlaşmaktadır. Kadın ve erkeklerde ölümlerin hangi yaş aralıklarında yoğunlaştığını saptamak amacıyla beşerli yaş aralıklarına göre yaş gruplamaları yapılmış, buna göre en fazla ölümlerin kadınlarda 40-45, erkeklerde ise 25-30 ve 30-35 yaş aralıklarında yoğunlaştığı görülmüştür. Erkeklerde bu yaşlarda ölümlerin yoğun olmasının savaşlardan kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Kadınlardaki yoğun ölüm aralığı ileri erişkin yaş grubunda gerçekleşmiştir.

İncelenen bireylerde ortalama boy uzunlukları, Pearson'a (1899) göre 161,58 (n: 4), Trotter-Gleser'e (1952) göre 167,85 (n: 4) ve Sağır'a (2000) göre 162,07 (n: 4) olarak saptanmıştır. Görüldüğü üzere, erkekler kadınlardan daha uzun boyludur.

Amasya ili ve çevresinde Roma Dönemi'nde yaşamış bireylere ait daimi dişlerin ve çenelerin paleopatolojik açıdan incelenmesi sonucunda elde edilen veriler bir arada değerlendirildiğinde, diş aşınması % 56,98 diş çürüğü % 4,65, hypoplasia % 4,65, diştaşı % 2,91, apse % 1,35, alveol kaybı % 36,3 ve ölüm öncesi (antemortem) diş kaybı % 6,28 oranında görülmektedir. Elde edilen sonuçlar yakın dönemde yaşamış ve çağdaşı diğer eski Anadolu toplumlardan elde edilen verilerle karşılaştırıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır (Tablo 10).

**Tablo 10:** Amasya bireylerine ait daimi dişlerde ve çenelerde görülen patolojik oluşumların eski Anadolu toplumlarıyla karşılaştırılması

| Toplum | Dönem | Araştırıcı | Çürük | Hypoplasia | Diştaşı | Apse | Alveol Kaybı | AMTL |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Klazomenai-Yıldıztepe | Helenistik | Güleç (1985) | 5,2 | - | - | - | - | 3,7 |
| Klazomenai-Akpınar | Helenistik | Güleç ve diğ., (1998) | 5,4 | 35 | 12,5 | | | 3,4 |
| Antandros | Helenistik | Erdal (2001) | 9,8 | 60,3 | - | 5,4 | - | 17,5 |
| Gümüşlük-Milas | Helenistik | Sağır ve diğ., (2010) | 10,42 | 41,25 | 65 | 13,57 | - | 20 |
| Panaztepe | Roma | Güleç ve Duyar (1998) | 11,11 | 22,73 | 14,75 | - | - | 11,11 |
| Laodikeia | Roma | Şimşek (2011) | 2,62 | 11,36 | 31,23 | 3,8 | 50,61 | 7,78 |
| **Amasya** | **Roma** | | **4,65** | **4,65** | **2,91** | **1,35** | **36,3** | **6,28** |
| Sardis | G.Roma E.Bizans | Eroğlu (1998) | 8,7 | 64,54 | 50,52 | 7,26 | 82,31 | 16,04 |
| Kirazlıdere | E. Bizans | SuataAlpaslan ve Uz (2017) | 7,8 | 38,29 | 67,37 | 9,21 | 56,81 | 35,23 |
| Çiçekdağı | E. Bizans | Alkan ve diğ. (2014) | 5,66 | 22,64 | 1,88 | 0 | 33 | 9,09 |
| Smyrna Agorası | Bizans | Gözlük ve diğ., (2006) | 4,68 | 11,7 | 16,96 | 1,63 | 32,33 | 7,61 |
| Adramytteion (Örentepe) | Bizans | Atamtürk ve Duyar (2008) | 10,1 | 60,23 | 29,61 | 1,36 | 80 | 9,43 |
| Kyzikos | Bizans | Gözlük ve diğ., (2009) | 7,76 | 56,73 | 5,31 | - | 100 | 3,79 |
| Alanya Kalesi | Bizans | Üstündağ ve Demirel (2009) | 12,6 | 39,7 | 29,6 | 2,3 | 35,3 | 2,8 |
| Tios / Filyos | Bizans | Çırak ve Çırak (2015) | 3,86 | 1,63 | 6,1 | 1,6 | 8,88 | 12,81 |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| İznik | G. Bizans | Erdal (1996) | 10,88 | 36,8 | 59,28 | 3,93 | 70,83 | 7 |
| Büyük Saray Eski Cezaevi | G.Bizans | Erdal (2003) | 9,6 | 75,4 | 57,2 | 5,1 | 33,1 | 12 |
| Zeytinli Ada | Hel-Roma-Bizans-Osmanlı | Bıçak ve Alpaslan (2015) | 4,9 | 42,64 | 71,07 | 6,61 | 89,46 | 38,27 |

Buna göre, Amasya ve çevresinde Roma Dönemi'nde yaşamış bireylerde görülen diş ve çene patoloji sonuçları, özellikle hypoplasia ve diştaşı açısından, diğer eski Anadolu toplumlarının çoğundan düşük değerler vermiştir.

Amasya bebek ve çocuklarında süt dişlerinde aşınma dışında (% 66,6) herhangi bir lezyona rastlanmamıştır.

Amasya bireylerinin daimi dişlerinde gözlenen diş aşınma dereceleri özellikle 3 (% 16,33) ve 5+ (% 15,31) derecelerde yoğunlaşmaktadır. Bu sonuca göre, bu insanların beslenme sistemlerinde sert ve lifli besinlerin varlığından söz edebiliriz. Dişlerde gözlenen çürük yüzdesi (% 4,65) çok yüksek değildir, fakat karbonhidratça zengin, rafine gıdaları tükettiklerini göstermektedir. Yani tarımsal beslenmeyi desteklemektedir. Hypoplasia oluşumu oldukça düşük bir değerle karşımıza çıkmaktadır (% 4,65), aynı zamanda gelişimide az derecededir. Bu sonuç, incelenen bireylerin bebeklik ve çocukluk aşamalarında yoğun streslere maruz kalmadıklarını düşündürmektedir. Diştaşı (% 2,91) ve alveol kaybı (% 36,3) yoğunlukla az derecede gelişim göstermiştir. Bu lezyonlar ağız bakımı ve hijyeniyle ilişkilendirilir. Düşük bir oranla karşımıza çıkan apse oluşumundan (% 1,35) diş çürüğünün sorumlu olduğu düşünülmektedir. Ölüm öncesi (antemortem) diş kaybı (% 6,28) düşük değerdedir. Bireyin yaşarken dişlerini kaybetmesine neden olabilecek ileri derecelerde patolojik lezyonlar çok fazla derecede gözlenmemiştir.

Kazı alanlarında bireylerin yaşam biçimlerini ya da sosyal statülerini gösteren herhangi bir arkeolojik kalıntıya rastlanmamıştır. Fakat dişlerde ve çenelerde saptanan lezyonlar, bireylerin beslenme biçimleri, besin hazırlama teknikleri, yaşam biçimleri gibi birçok konuda bilge verebilmektedir. İki tarafı kayalıklarla çevrili, dar bir vadi konumunda olan Amasya'da genel ekonomik yapıyı tarım, hayvancılık ve ticaret oluşturmaktadır. Özellikle verimli ovaları, iklimi, tarıma elverişli alanların bol olması nedeniyle ekonomide tarım ilk sırayı almaktadır. Buğday, arpa, mısır, kiraz, elma yetiştirilen ürünler arasındadır. Amasya hayvancılık yönünden de önemli bir potansiyele sahiptir, (http://www.amasya.gov.tr). İklim ve coğrafik koşullar tarım ve hayvancılığı desteklemektedir. Dolayısıyla Amasya Roma Dönemi bireylerinin günümüze benzer bir ortamda yaşadığı, benzer bir beslenme biçimine sahip olduğu,

beslenme sistemlerinde proteince zengin besinlere de ağırlık verdikleri düşünülmektedir.

İncelenen iskelet kalıntılarının tek bir mezarlık alanından değil de, Amasya ili ve çevresinde yer alan ve Roma Dönemi'ne tarihlendirilen birkaç mezarlık alanından çıkarılmasının sonuçta etkili olmuş olabileceği düşünülmektedir. Bu çalışma, Roma Dönemi'nde yaşamış Amasya bireylerine ilişkin genel bilgi vermesi açısından önem taşımaktadır.

**TEŞEKKÜR**

Amasya ili ve çevresi kurtarma kazılarından ele geçen ve Roma Dönemi'ne tarihlendirilen bu iskeletleri çalışmamız için olanak sağlayan ve yardımlarını esirgemeyen, çalıştığımız dönemde Amasya Müze Müdürü olarak görev yapan sayın Celal Özdemir'e teşekkürü bir borç biliriz.

**KAYNAKÇA**

Akbacak, H. (2018). *Amasya Roma Dönemi İskeletlerinin Antropolojik Analizi.* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.

Alkan, Y., Erkman, A.C., Kaplan, İ. (2014). "Çiçekdağı İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi". *29. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* 77-82.

Atamtürk, D. ve Duyar, İ. (2008). "Adramytteion (Örentepe) İskeletlerinde Ağız ve Diş Sağlığı". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *25* (1): 1-15.

Başoğlu, O. (2012). "Nevşehir/Camihöyük Helenistik-Roma Dönemi İnsanlarının Sağlık Sorunları". Olba, 20: 1-27.

Başoğlu, O., Şener, T., Gökkoyun, S. (2012). "Olba İskeletleri", Adli Bilimler Dergisi, Cilt 11, 2: 15-25.

Bıçak, S. ve Suata Alpaslan F. (2015). "Zeytinli Ada İskelet Topluluğunun Diş ve Çene Patolojisi Açısından İncelenmesi". *C.Ü. Fen Fakültesi, Fen Bilimleri Dergisi* (CFD), 36 (5): 32-46.

Bouville, C., Constandse-Westermann, S.T. ve Newell R.R. (1983). Les Restes Humains Mesolithiques de I'Abri Corbille, Istres (Bouches du Rhone), *Bullet Mem.,de la Sos. D'Anthrop. De Paris, 5* / XIII, 89–110.

Brothwell, D.R. (1981). *Digging Up Bones*. Oxford: Oxford University Press.

Buikstra, J.E., Ubelaker, D.H. (1994). *Standards: For Data Collection From Human Skeletal Remains.* Arkansas Archeological Survey Research Series No: 44.

Çatal, A.Ç. (2009). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya Şehri'nin Demografik Yapısı ve İskan Siyaseti*. (BasılmamışYüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

Çırak, A. ve Çırak M.T. (2015). "Tios/Filyos İskelet Kalıntılarının Paleoantropolojik Analizi". *30. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* 167-174.

Er, F. (2009). *XV ve XVI Yüzyılda Amasya.* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Erdal, Y.S. (2003). "Büyük Saray - Eski Cezaevi Çevresi Kazılarında Gün Işığına Çıkarılan İnsan Kalıntılarının Antropolojik Analizi". *18. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* 15- 30.

Erdal, Y.S. (1996). *İznik Geç Bizans Dönemi İnsanlarının Çene ve Dişlerinin Antropolojik Açıdan İncelenmesi*. (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Erdal, Y.S. (2001). "Antandros İnsanlarında Ağız ve Diş Sağlığı". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi,* 1: 45-55.

Eroğlu, S. (1998). *Sardis Roma-Bizans Toplumlarında Diş Hastalıkları ve Ağız Sağlığı.* (BasılmamışYüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gözlük, P., Durgunlu, Ö., Özdemir, S., Taşlıalan, M., Sevim, A. (2006). "Symrna Agorası İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi". *21. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* 125-140.

Gözlük, P., Başoğlu, O., Pehlevan, C., Eser, E., Kocaoğlu, B., Topdemir, H., Torun, N. (2016). "Tarsus (Makam Cami) İnsanlarında Ağız ve Diş Sağlığı". Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9 (1): 99-118.

Güleç, E. (1985). "Klazomenai İskeletlerinin Antropolojik ve Demografik İncelenmesi". *1. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* 131-138.

Güleç, E., İ. Duyar. (1998). "Panaztepe M.Ö. 2. bin ve Roma Dönemi İskeletlerinin Antropolojik Analizi". *Antropoloji Dergisi,* 13: 179-206.

Güleç, E., Sevim, A., Özer, İ., Sağır, M. (1998), "Klazomenai'de Yaşamış İnsanların Sağlık Sorunları", *13. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 133-159.

Hillson S. (1990). *Teeth.* New York: Cambridge University Press.

Kaur, H., Jit, I. (1990). "Age Estimation from Cortical Index of the Human Clavicle in Northwest Indians". *American Journal of Physical Antropology*, 83: 297-305.

Kertil, F. (2014). *Büyük Selçuklu Döneminden Osmanlı Yönetimine Kadar Amasya Tarihi.* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

Kırmızıoğlu Gözlük, P., Yaşar, Z. F., Yiğit, A., Sevim Erol, A. (2009). "Kyzikos İskeletlerinin Dental Analizi". *24. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* 139-162.

Olivier, G. (1969). *Practical Anthropology.* Springfield, Illionis: Charles C. Thomas Publisher.

Ortner, D.J., Putschar, W.G.J. (1985). *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Washingto, London: Smithsonian Institution.

Özbey, A.S. (2010). *Amasya İli Höyükleri.* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Pearson, K. (1899). Mathematical Contrubition on the Theory of Evolution: On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. *Philosophical Transactions of the Royal Society 192*, 169-244.

Sağır, M. (2000). *Uzun Kemik Radyografilerinden Boy Formülü Hesaplaması.* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fizik ve Paleoantropoloji (Fizik Antropoloji) Anabilim Dalı, Ankara.

Sağır, M., Satar, Z., Özer, İ., Güleç, E. (2010). "Gümüşlük- Milas İskeletlerinin Ağız ve Diş Sağlığı". *25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* 69-78.

Suata Alpaslan, F., Uz, B. (2017). "Kirazlıdere İskelet Topluluğunun Çene ve Diş Patolojisi Açısından İncelenmesi". C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, 41 (2): 1-19.

Szilvassy, J., Kritscher, H. (1990). Estimation of Chronological Age in Man Based on the Spongy Structure of Long Bones. *Anthrop. Anz., 48*: 159 – 164.

Şahin, İ., Emecen, F. (1991). "Amasya". *TDİA,* CIII. 1-4, İstanbul.

Şimşek, N. (2011). *Laodikeia Populasyonun Diş ve Çenelerinin Paleopatolojik Açıdan İncelenmesi.* (Basılmamış Doktora Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Trotter M., Gleser G.S. (1952). "Estimation of Stature from Long Bones of American Whites and Negroes". *American Journal of Physical Anthropology,* 10: 463-7514.

Ubelaker, D.H. (1978). *Human Skeletal Remains*. Chicago: Smithsonian Institution, Aldine Publisering Company.

Üstündağ, H., Demirel, F.A. (2009). "Alanya Kalesi İskelet Topluluğunda Ağız ve Diş Sağlığı". *Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 26 (1): 219-234.

White, D.T. (2000). *Human Osteology*, Second Edition, U.S.A.: Academic Press.

Workshop of European Anthropologists (WEA). (1980). "Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeleton". *Journal of Human Evolutions*, 9 (7), 517-549.

Erişim Tarihi: 07.08.2018
http://www.amasyakulturturizm.gov.tr/TR,59475/tarihce.html).

Erişim Tarihi: 15.08.2018 (http://www.amasya.gov.tr).

doi:http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460106

# SULUCA KARAHÖYÜK'TEN KUŞ BİÇİMLİ KAP ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

*Semih Yaşar ÇİZİKCİ*[1*]

***Atıf/©:*** *Çizikci, Semih Yaşar. (2018). Suluca Karahöyük'ten Kuş Biçimli Kap Üzerine Bazı Düşünceler, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Cilt 11 Sayı 2, ss. 1651-1663*

***Özet:*** *Kappadokya'nın merkezinde, Nevşehir'in Hacıbektaş İlçesi'nde konumlanan Suluca Karahöyük Höyüğü'nde keşfedilmiş kuş biçimli kap, Anadolu'da bulunan bu tip kaplara bir yenisi eklenmiştir. Suluca Karahöyük kuş biçimli kabı, tip ve mal özellikleri bakımından Erken Tunç Çağ II ve III örnekleriyle tarihlenebilmektedir. Örneğimize benzeyen ve karşılaştırma olanağı sunan kuş biçimli kabın en yakın örnekleri Kıbrıs, Batı Anadolu, Kiklad Adaları ve Balkanlar'da açığa çıkarılmıştır. Bu merkezlerden çıkan az sayıdaki kuş biçimli kaplarla tipolojik açıdan uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Suluca Karahöyük kuş biçimli kabı, biçimsel ve oransal açıdan gerçekçi üslupla yapılmış olmakla birlikte, boyut itibariyle oldukça küçüktür. Bütün bu özellikleri dikkate alındığında, kabın işlevi konusunda bazı önerilerde bulunmamıza olanak vermektedir. Bunlar fonksiyonel ve kültsel olarak iki kategoride ele alınabilir. Literatürde genellikle riton olarak kabul edilen bu tip eserlerin, Suluca Karahöyük örneğinde olduğu gibi bazı özelliklerinden dolayı farklı kullanım alanların da olabileceği görüldüğünden, bu tarz eserlerin yeni kullanım alanlarının da olabileceği önerisi getirilmeye çalışılmıştır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Suluca Karahöyük, Kuş, Kuş Biçimli Riton, Riton, Kült.*

*Makale Geliş Tarihi:14.09.2018 / Makale Kabul Tarihi: 11. 10.2018*
*Bu makale Turnitin programında kontrol edildi. This article was checked by Turnitin.*
*Bu makale ANARSAN sempozyumunda sunulmuş aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.*
[*] *Uzm. Arkeolog Semih Yaşar ÇİZİKCİ, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji A.B.D. , e-posta semihyasarcizikci @gmail.com*

## *Some Thoughts on a Bird-Shaped Vessel From Suluca Karahöyük*

***Citation/©:*** *Çizikçi, Semih Yaşar. (2018). Some Thoughts on a Bird-Shaped Vessel from Suluca Karahöyük. Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year 11 Volume 2 October 2018, ss. 1651-1663*

***Abstract:*** *The bird-shaped vessel discovered at the Suluca Karahöyük settlement mound, located in the center of Cappadocia, in the Hacibektaş District of Nevşehir, has a new addition to such vessels in Anatolia. The Suluca Karahöyük bird-shaped vessel can be dated with examples of Early Bronze Age II and III in terms of type and property. The closest examples of bird-shaped vessels that resemble our example and offer comparison are highlighted in Cyprus, Western Anatolia, the Cyclades Islands and the Balkans. It seems that they are typologically in harmony with a small number of bird-shaped vessels from these centers. The Suluca Karahöyük bird-shaped is quite small in size, albeit with a formal and proportionally realistic manner. When all these features are taken into consideration, it is possible to make some suggestions about the cabinet function. These can be handled in two categories, functional and cultic. It has been tried in literature to suggest that these types of works, which are generally regarded as rhytons, may have different usage areas due to some features such as Suluca Karahöyük example.*

***Keywords:*** *Suluca Karahöyük, Bird, Bird-shaped Rython, Rython, Cult,*

### I. GİRİŞ

Kuş biçimli pişmiş toprak ritonlar, arkeolojik çalışmalarda çok sık karşılaşılan bir kap formu değildir. Diğer formlara göre az sayıdaki örnek Neolitik Çağ boyunca Kıbrıs, Orta ve Batı Anadolu, Kiklad Adaları ve Balkanlar'da bulunan çeşitli merkezlerdeki özel buluntular arasında yer almaktadır. Çalışmamızda ele alacağımız kuş biçimli riton, Kızılırmak'ın güney kavsi içinde, Nevşehir Hacıbektaş İlçesi'nde konumlanan Suluca Karahöyük'te bulunmuştur.

Suluca Karahöyük kazısı Kemal Balkan ve Osman Sümer tarafından 1967-1978 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. İlk iki yılı çalışma raporu dışında (Balkan ve Sümer, 1969; 1969) diğer yılların yayını yapılmamıştır. Kazı hakkındaki müteakip yıllara ait bilgileri M.J. Mellink'in *American Journal of Archaeology* (AJA) dergisinde kısa notlar şeklinde yayınlamıştır (Mellink, 1968: 133; 1969: 208, 1970: 162; 1971: 165; 1972: 170; 1973: 173; 1974:

110; 1975: 205; 1976: 266). Höyük üzerinde 1991 (Mercan, 1992) ve tarihi bilinmeyen bir sezonda Hacıbektaş Arkeoloji Müzesi tarafından toplam iki sezon kazı çalışması daha yapılmıştır (Türker, 2012a: 404). Höyük'ten çıkan Erken Tunç Çağ'ına ait malzemeler A. Türker tarafından yayınlanmış (Türker 2012a; 2012b; 2015; 2017) ve ayrıca 2012-2013 yıllarında höyük üzerinde yüzey araştırması gerçekleştirmiştir (Türker, 2014: 238). Suluca Karahöyük'ten çıkan bir dizi kült objesi ise sahsım tarafından yüksek lisans tezi kapsamında alınmış ve bilim dünyasına sunulmuştur (Çizikci, 2018).

Suluca Karahöyük 220 x 250 m ölçülerinde ve 20 m yi geçen yüksekliğe sahiptir. Höyükte yapılan kazılarda 11 m kota inilmiş ve altından fazla kültür katı ve evreleri tespit edilmiştir (Türker ve Çizikci, 2017) (Resim 1).

## II. TANIM

Suluca Karahöyük Kuş Biçimli Ritonu, 1974 yılı kazılarında, H Alanı V. tabakasında bulunmuştur (Çizikci, 2018: 20). Eser bugün Nevşehir iline bağlı Hacıbektaş ilçesinde yer alan Hacıbektaş Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir (Envanter No 942, Hb/h-38). Kuş biçimli ritonun baş kısmı kırık ve noksandır. Gövdesi kabaca badem şeklindedir. Ayakları basit olarak yapılmıştır. Ön tarafında iki ayak ve kuyruk sokumunun altında, ayak biçimli destek mevcuttur. Ayaklar birbirine göre orantılı olarak yapılmıştır. Ritonun gerdan kısmından kuyruk kısmına kadar oyuk çizgi bezeme uygulanarak kanat görünümü verilmiştir. Baş hizası ile gövde kısmının ayrımında gerdanı dolanan sığ bir yiv bulunmaktadır. Kuyruk kısmında bir delik vardır. Kuş biçimli ritonun gövdeden ağız kısmına doğru uzadığını düşünülen kulpun, çıkıntı izi bulunmaktadır. Ritonun alt kısmında eseri yapan kişinin parmak izleri gözükmektedir. Kuş biçimli ritonun hamuru gri (10YR 4/1) renginde ve yüzeyi siyah astarlı (10YR 2/1) ve iyi perdahlı olup 3 cm yüksekliğe ve 6 cm uzunluğa sahiptir.

Kuş biçimli riton, biçimsel ve oransal açıdan gerçekçi bir üslupla yapılmış olmakla birlikte boyut itibariyle oldukça küçüktür. Eseri yapan sanatçının kuşa gerçeklik katabilmek için eserin gövdesi üzerinde uzun ince oyuk çizgi bezemeler yapmış ve böylelikle kuşun detaylarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ritonun kuyruk kısmında yer alan delik, emsalleri arasında ünik bir görünüm yansıtmaktadır (Resim 2, 3).

## III. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Pişmiş toprak ritonların yapımında kille biçimlendirilmiş formlar tercih edildiği anlaşılmaktadır; hammaddenin kolay temin edilebilirliği, plastik özelliğinin bulunması ve kolay biçimlendirilme olanağı sağlaması, kuş biçimli ritonların yapımında neden pişmiş toprak malzemelerin tercih edildiğini açıklar niteliktedir.

Kuş biçimli eserler Anadolu'da Neolitik Çağ itibari sevilerek kullanılan bir formdur. Anadolu'da kuş biçimli kapların en erken örneği Hacılar'ın VI. yapı katına ait ve Geç Neolitik Çağ'a tarihlendirilen eserdir (Mellaart, 1970: 108). Ayrıca Duru'nun kuşkulu bir şekilde yaklaştığı Hacılar buluntusu olarak çeşitli müze envanterlerinde kayıtlı bir dizi kuş biçimli kap da bulunmaktadır (Duru, 2010: 48, Lev: 58). Göller Bölgesi'nde diğer bir önemli merkez Kuruçay'dır. Kuruçay'ın en erken kuş biçimli kap parçası 12. yapı katında çıkmıştır. Bu parça tabakası belirsiz Erken Kalkolitik kabın üzerine, uzun boyunlu bir kuş tasviri olacak şekilde yapılmıştır (Duru, 1994: 63, Lev. 196/6). Bir başka eser ise ördek biçimli kaptan koptuğu düşünülen ritonun baş kısmıdır. Parçanın göz bebekleri boya ile belirtilmiş, başın üst tarafındaki alan haricinde diğer kısımlar kırmızıya boyanmıştır (Duru, 1994: 62, Lev: 194/3). Ayrıca Kuruçay'ın Geç Kalkolitik Çağ tabaksı olan 6. yapı katında son derece sade hatlarla bezenmiş bir adet kuş biçimli riton da bulunmaktadır. Riton az pişirilmiş, grimsi bej hamurlu ve sadece gövde kısmı koruna gelmiştir (Duru, 1996: 52, Lev:146/5, 149/3). Kuruçay'a çok yakın bir konumda olan Höyücek'te de bir adet kuş biçimli kap bulunmaktadır. Duru, Höyücek'ten çıkan kuş biçimli kabın en yakın örneğinin Hacılar'ın VI. yapı katından çıkan riton olduğunu söylemiştir. Kuş biçimli riton Höyücek'in Tapınak Dönemi (TD) olarak adlandırılan Erken Neolitik II dönemine ait bir yapı kompleksinin batı ucunda "İşlik Yeri-Mutfak" olarak düşünülen kesimde bulunmuştur (Duru, 2008: Res: 147).

Anadolu'da Erken Tunç Çağ'ının kuş biçimli riton grubunu ağırlıklı olarak Yortan Kültürü buluntuları oluşturmaktadır. Yortan Kültürüne ait ritonlar dünyanın farklı noktalarında bulunan müzelere dağılmış durumdadır. Kâmil, farklı ülkelerdeki müze envanterlerini araştırmış ve Yortan kültürü adı altında eserleri toparlayarak yayınlamıştır. Ayrıca tripod ayaklı kuş ritonların, Batı Anadolu ve Güney Doğu Balkanlar'daki önde gelen yerleşim merkezlerinde benzer formda eserlerin olduğunu söylemiş, buna karşın bu merkezlerde birkaç örnekten fazla çıkmadığını da eklemiştir. Bu eserlerin genellikle Erken

Tunç Çağ I ve II tabakalarında görüldüğünü belirtmiştir (Kâmil, 1980: 80-83). Yortan, tripod ayaklı kuş biçimli ritonların sayısal açıdan en fazla buluntuya sahip merkezi konumundadır. Suluca Karahöyük ritonuna benzer formda toplamda dokuz adet riton bulunmaktadır. Kâmil bu ritonları çeşitli müze koleksiyonlarında çalışmış ve topluca yayınlamıştır. Bu eserlerden bazılarının Yortan'a ait olamayacağını da eklemiştir (Kâmil, 1980: 80-83, Fig.71-73). Kâmil Yortan tipi kuş ritonlarının tek bir tipte temsil edilmediğini, seçilebilir ortak özellikler kadar farkların da olduğunu tespit etmiştir. Ritonların ortak özellikleri arasında stilize olması, kesik ağızlı oluşu, üç adet destek ayağının bulunması ve yüzeylerinde kazıma yöntemiyle oluşturulmuş yivlerin bulunması sayılabilir. Ritonların farkları ise; eserlerin gövde yapıları (küresel ve badem), yüzey renkleri, perdah dereceleri ve hamur katkılarının farklılığıdır (Kâmil, 1980: Fig.71-73). Yortan'dan çıkan bir adet kuş ritonun ön yüzünde bulunan işlevsel akıtacak (Kâmil, 1980: Fig. 71/231) Suluca Karahöyük kuş ritonun kuyruk kısmında bulunan akıtacakla oldukça benzerdir. Söz konusu bu tip eserlerin ortak bir amaç doğrultusunda üretilmiş olabileceklerini göstermektedir. Yortan Kültürü haricinde MÖ 3. binyıl da kuş biçimli ritonların Batı Anadolu'da çıktığı görülür. Demircihüyük Erken Tunç Çağ'ı tabakasına ait bir mekânın zemininin altında açılmış çukurun içinde (Demircihüyük İ evresinden erken bir safha) büyük ölçüde korunmuş ayaksız ördek veya kuş biçimli bir kap çıkmıştır (Korfmann, 1977: Abb.7/7). Kâmil, bu kabın formundan ve Erken Tunç Çağ'ı tabakasının hemen altından gelmesinden dolayı bu eserin kuş ritonların Anadolu'daki ilk örneklerinden olduğunu söylemektedir (Kâmil, 1980:46). Bakla Tepe'nin Erken Tunç Çağ I tabakasında bir adet kuş biçimli riton çıkmıştır (Şahoğlu & Sotirakopoulou, 2011: 88). Beycesultan'da VIa tabakası Erken Tunç Çağ'ı 3b keramiği mal grubuna ait buluntular arasında iki adet kuş ritonu bulunmaktadır (Lloyd & Mellaart, 1962: 242, Fig. P.67). Hacılartepe'de Erken Tunç Çağ Ib tabakasına ait tripod ayaklı kuş biçimli riton bulunmuştur. Riton, Hacılartepe'nin stratigrafisine göre 4. tabakanın 3. evresinde ele geçmiştir. Eimermann, bu tabakada yapmış olduğu karbon analizleri sonucunda, bu dönemin MÖ 2600 yılına ait olduğunu söylemiş, ayrıca, Erken Tunç Çağ II erken evresinin de bu sürece dâhil olması gerektiği bilgisini eklemiştir (Eimermann, 2004; 2008; Sarı, 2012: 148).

Troya'da Schliemann tarafından gerçekleştirilen kazılar sırasında üç adet hayvan formlu riton bulunmuştur. Schliemann bu ritonları kirpi, domuz ve hayvan başlı olarak adlandırmıştır. Eserlerin hangi döneme ait ve hangi

tabakadan geldiği Schliemann tarafından belirtilmemiştir (Schliemann, 1875). Podzuweit, Troya'dan çıkmış eserleri, Anadolu ve Balkanlar'da bulunan çağdaş merkezlerde çıkmış benzer formdaki eserleri tekrar değerlendirmiştir. Podzuweit, Schliemann tarafından yayınlanmayan bir adet kuş biçimli ritonu da çalışmasına dahil etmiştir. Ritonun Troya II. yapı katında çıktığını ve benzerlerinin Poliochni IIa tabakasında ve Thermi I. yapı katında bulunduğunu dile getirmiştir. Troya'dan çıkmış kuş ritonları temelde iki grupta değerlendirmiştir. Suluca Karahöyük ritonuna benzer olduğunu düşündüğümüz ritonu (Podzuweit, 1976: Taf. 34/C) ilk grupta değerlendirirken, Schliemann kitabında yayınladığı kirpi, domuz ve hayvan başlı ritonları ise ikinci grupta ele almıştır.

Karataş-Semayük'ün Erken Tunç Çağ'ına tarihlendirilen iki adet pitos mezar içerisinde ölü armağanı olarak bırakılmış iki adet kuş ritonu bulunmaktadır. Bu eserler hafirleri tarafından oyuncak veya mezar hediyesi olarak tanımlanmıştır. Mezarlardaki bireyler incelendiğinde sekiz yaşında bir kız çocuğuna ve cinsiyeti saptanamayan altı yaşlarında bir çocuğa ait olduğu anlaşılmıştır (Mellink, 1967: 253, Fig.10, 12).

Anadolu dışında da kuş biçimli ritonlar Erken Tunç Çağı boyunca görülmektedir. Kıbrıs'ın Erken Tunç Çağ'ına tarihlendirilen Vounous yerleşiminin nekropol alanında kuş biçimli ritonların mezar hediyesi olarak bırakıldığı tespit edilmiştir (Dikaios, 1940: Pl. XXXIX). Poliochni'nin Erken Tunç Çağ'ına tarihlendirilen IIa tabakasında parçalar halinde tripod ayaklı, yuvarlak gövdeli kuş biçimli bir riton çıkmıştır (Brea, 1964: 569, Tav. XLIII/a, b). Bulgaristan'daki Karanovo'nın Erken Tunç Çağ I dönemini temsil eden V. tabakasına ait mal grubu içerisinde bir adet kuş biçimli riton da bulunmaktadır (Mikov, 1959: 97). Balkanlar ve Akdeniz Havzasında çıkmış kuş biçimli ritonları tipolojik açıdan değerlendirdiğimizde Suluca Karahöyük eserinin en yakın örnekleri Yortan Kültüründeki kuş biçimli ritonla (Kâmil, 1980: Fig. 71/231), Vounous yerleşim merkezinde çıkan ritonu (Dikaios, 1940: Pl. XXXIX) kabul edebiliriz. Her iki eserinde Erken Tunç Çağ II'ye tarihlendirilmesi Suluca Karahöyük eserin tarihlendirilmesi noktasında en önemli referanslardır (Resim 4).

Anadolu ve Balkanlarda bulunmuş kuş biçimli ritonların gerek boyları gerekse üstündeki bezemelerden dolayı kuşları taklit ettiğine kuşkumuz yoktur. Ancak neden bunların pişmiş topraktan modellerini yapmışlardır? Genel kabul edilen görüşe göre ritonların işlevi sıvı kullanımına yönelik üretildiğidir.

Karataş-Semayük ve Vounous eserlerinde olduğu gibi mezarlara ölü armağanı olarak da bırakıldığı bilinmektedir (Dikaios, 1940: Pl. XXXIX; Mellink, 1967: 253, Fig.10, 12). Anadolu inanç geleneğinde ruh, kuş imgesiyle sembolize edilmiştir. Kuşların, fiziksel ve ruhani dünyalar arasında aracılık yaptığı düşünülmüş ve bu anlayışı sembolize etmek için kuş biçimli objelerin mezar hediyesi olarak bırakıldığı gözlemlenmiştir (Ersoy, 2000: 464-467). Benzer ritüelleri Anadolu'nun ilk merkezi krallığı olan Hitiler'de de görmekteyiz. Hitit tabletlerinde Kralın cenaze törenleri sırasında ruhunun güvenli bir şekilde seyahat edebilmesi için kral ve yer altı tanrılarına kuş kurban edildiği bilinmektedir (Sevinç Erbaşı, 2013). Günümüze daha yakın örneklere baktığımızda Anadolu mesnevi geleneğinin öncülerinden Mevlâna, kuş ve ruh özdeşliğini şöyle ifade etmektedir: *"Biz, saman gibi olan bu tabiat alemiyle örtülmüş mânâ deryasıyız. Cismimiz bizim ruhumuza perde ve nikap olmuştur…"* (Mevlâna, XII/210). Bu öğretiye başka bir örnek üzerinde bakarsak beden bir kafestir, kafesin içindeki kuş ise ruhtur. Bu ikisi birlikte anlam kazanırlar. Kafes ne kadar güzel olursa olsun kuş güzel olmadıktan sonra bir anlamı kalmaz ya da kafes olmadan da hiç kimse kuşu evinde barındırmaz. Ölen birisinin bedenini kafes olarak değerlendirdiğimizde kafes içindeki kuş yani ruh o mekânda ne kadar uzun süreyle kalabilir. Belki de bu yüzden Çorum'a bağlı İskilip ilçesinde, ölen birinin arkasından *"kuş gibi uçup gitti"* deyiminin kullanılıyor olmasıyla benzer bir durumdur. Benzer bir anlatım tarzı hem Ahmed Yesevî hem de Hacı Bektaş Veli menkıbelerinde de görülmektedir. Hacı Bektaşî Veli'nın güvercin donuna girip Horosan'dan Suluca Karahöyük'e kadar uçtuğuna inanılmaktadır (Korkmaz, 2001: 344). Ayrıca Hacı Bektaşî Veli dergâhında gerçekleştirilen "Kendini-aşma" ritüelinde de ruh ve kuş özdeşliği işlenmiştir. Ritüel sırasında ateşin etrafında dönen dervişler ruhani gücü elde etmek için ölüm temasını canlandırmakta ve akabinde kendinden geçen dervişin yeniden dirilişi izlemektedir. Diriliş aşamasında ise derviş kuş veya hayvan biçimine girmektedir (Mêlikoff, 2010: 139-140). Ahmed Yesevî ise insan canını, kuş şeklinde tasvir etmiştir. Bu iki kavramı hikmetlerinde *"can kuşu"* kavramıyla birleştirir ve şöyle ifade eder: *"Vah ne yazık, hasret ile ömrüm geçti; Nefsim benim coşup taştı, hadden aştı; Canım kuşu uçuverse, ruhum kaçtı; Gafil yürüyen ömrünü yele satar dostlar"* (Eraslan, 1991: 170-171). Mevlâna, Ahmet Yesevî ve Hacı Bektaşî Veli'nin öğretilerinde işlenen kuş ve ruh özdeşliği, İslam'ı yeni kabul etmiş Anadolu halkına, onların diliyle ölüm ve yaşamı anlatma çabalarıdır. Bu tür kavramlar Anadolu toplumunun ön belleğine işlenen motiflerin hala korunduğunu

göstermesi açısından önemlidir. Uhri, mezarlardan çıkan minyatür kapların biberon işlevinin de olabileceğini önermiştir (Uhri, 2006). Keza Suluca Karahöyük, Yortan ve Vounous'dan çıkan ritonların ön ve arka kısımlarında yer alan işlevsel akıtacaklar bu amaç doğrultusunda üretilmiş olabilir. Benzer uygulamayı Avusturya'da Geç Tunç Çağ'ına ait çocuk mezarlarından çıkan minyatür kaplar üzerinde de görmekteyiz. Bu eserler hafirleri tarafından biberon olarak değerlendirilmiştir. Bu kapların uzun işlevsel akıtacağını keçilerin meme uçlarına benzetildiğinden dolayı bu kanıya varmışlardır. Kaplar üzerine yapılan etno-kültürel araştırmalarda bu kapların imitasyonları çocuklar üzerinde denenmiş ve çocuklar günümüzdeki biberonlardan hiçbir fark gözetmeden kapları aynı işlevde kullanmışlardır (Rebay-Salisbury, 2017). Kuş biçimli ritonların hangi işlevlerde kullanıldığı, kültik bir özelliği var mıydı veya sadece dekoratif bir zenginlik mi sunuyordu konusu elbette tartışılır. Ancak Suluca Karahöyük, Yortan ve Vounous örneklerindeki akıtacak özelliği, libasyon sunumunda ya da biberon olarak da kullanılmış olabileceği daha ağır basmasına sebep olmaktadır. Ayrıca kuş biçimli kapların mezar hediyesi olarak da bırakılmış olması bu eserlerin ölü kültüyle ilişkisi olabileceğini de göstermektedir. Göller Bölgesi Neolitik ve Kalkolitik Çağ tabakalarında bulunmuş örneklerin kültik özellik gösterdikleri de dikkate alındığında, inanç ve törenle olan ilişkilerini pekiştirmektedir. Bunların günlük hayata inanç dünyasını sembolize eden objeler arasında olduğu ve bu amaçla kullanıldığı önerilerine katılmamıza yardımcı olmaktadır.

| Stratigrafi | | | |
|---|---|---|---|
| Tabaka | | Dönem | Derinlik (m.) |
| I-II | | Bizans - Roma İmp. - Hellenistik | 1.00-2.00 |
| III | | Frig | 2.30-3.00 |
| IV | a | Frig / Post Hitit - Hitit İmp. - Eski Hitit - Eski Assur | 3.10-6.00 |
| | b | | |
| V | a | Tunç Çağı | 5.50-6.50 |
| | b | | |
| | c | | |
| VI | | Tunç Çağı | 5.50-8.00 |
| VI. tabakadan sonra | | Tunç Çağı | 8.00-11.00 |

**Resim 1:** Hacıbektaş Arkeoloji Müzesi envanter defterine göre hazırlanmış Suluca Karahöyük'ün genel stratigrafisi (Türker ve Çizikci, 2017).

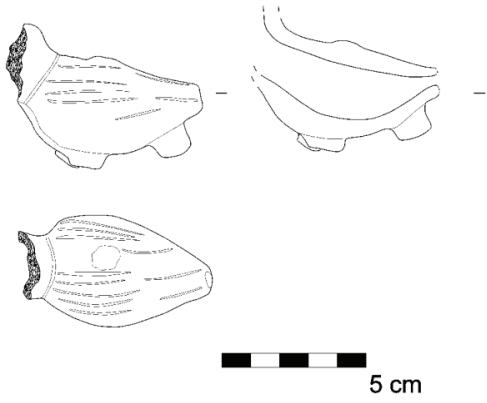


**Resim 2:** Suluca Karahöyük Kuş Ritonu

**Resim 3:** Suluca Karahöyük Kuş Ritonu

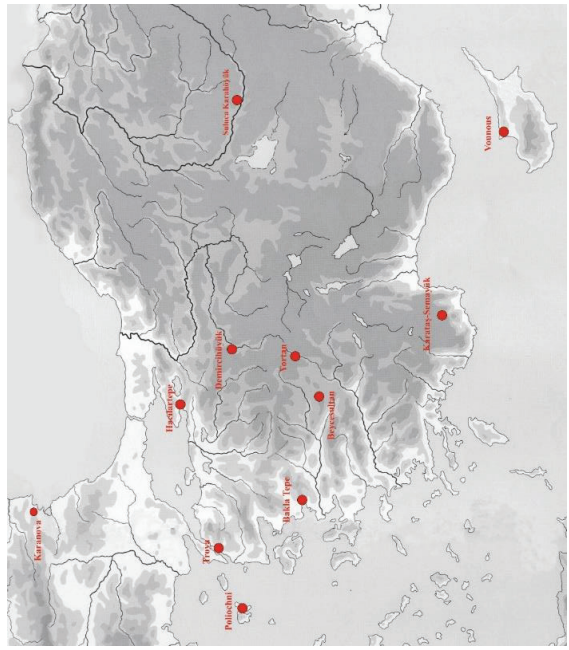


**Resim 4:** Erken Tunç Çağ'ında Kuş Biçimli Ritonların Yayılım Haritası.

**KAYNAKÇA**

BALKAN, Kemal ve SÜMER, Osman (1968), "1967 Yılı Hacıbektaş (Suluca Karahöyük) Kazısı Ön raporu". *TAD*. S.16(2), ss. 15-39.

BALKAN, Kemal. ve SÜMER, Osman. (1970), "1968 Yılı Hacıbektaş (Suluca Karahöyük) Kazısı Ön raporu". *TAD*. S.18(1), ss.37-49.

BREA, Luigi. Bernabò. (1964), *Poliochni (Vol. 1,2)*, "L'Erma" di Bretschneider, Roma.

ÇİZİKCİ, Semih. Yaşar. (2018), Suluca Karahöyük MÖ 3.-2. Binyıl Kült Eserleri, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

DIKAIOS, Porphyrios. (1940), "The Excavations at Vounous-Bellapais in Cyprus, 1931–2". *Archaeologia*, S.88, ss. 1-174.

DURU, Refik. (1994), *Kuruçay Höyük: 1978-1988 Kazılarının Sonuçları, Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ yerleşmeleri (Vol. I)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1. Baskı

DURU, Refik. (1996), *Kuruçay Höyük: 1978-1988 Kazılarının Sonuçları, Geç Kalkolitik ve ilk tunç çağı yerleşmeleri (Vol. II)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1. Baskı.

DURU, Refik. (2008), *MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur, Antalya Bölgesi'nin Altınyılı.* Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 1. Baskı.

DURU, Refik. (2010), *Elli Yıllık Bir Arkeoloji Öyküsü Hacılar,* Suna-Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 1. Baskı.

EIMERMANN, Emile. (2004), "Soundings at Early Bronze Age Hacılartepe in the Iznik Region (NW Anatolia)", *Anatolica,* S. 30, ss. 15-36.

EIMERMANN, Emile. (2008), "Soundings at Early Bronze Age Hacılartepe: Stratigraphy, pottery tradition and chronology", Roodenberg, J. & Alpaslan Roodenberg, S. (Eds). *Life and death in a prehistoric settlement in northwest Anatolia. The Ilıpıar excavations (Volume III),* ss. 361-417.

ERASLAN, Kemal. (1991), *Divan-ı Hikmet Seçmeler*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1. Baskı.

ERSOY, Necmeddin. (2000), *Semboller ve Yorumları: Bölüm I-II*, Dönence Yayınları, İstanbul, 1. Baskı.

KÂMİL, Turan. (1982), *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia (Vol I-II)*, British Archaeological Reports, BAR 145, Oxford.

KORFMANN, Manfred. (1979), *"Demircihüyük. Eine vorgeschichtliche Festung an der phrygisch-bithynischen Grenze. Vorbericht über die Ergebnisse der Grabungen von 1976 und 1977"*, Istambuler Mitteilungen Tübingen, S. 29(1), ss. 9-47.

KORKMAZ, Seyfullah. (2001), *"Ahmed Yesevî Ve Hacı Bektaş Veli, Aralarındaki Bağlar, Fikirleri, Tesirleri Ve Türk İslam Edebiyatına Katkıları"*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 11, ss. 325-355.

LLOYD, Seton. & MELLAART, James. (1962), *Beycesultan Vol. I: The Chalcolithic and early bronze age levels (No. 6).* BIAA: London.

MELLAART, James. (1970), *Excavations at Hacilar (Vol. 1).* Edinburgh University Press, Chiago.

MELLAART, James. (1970), *Excavations at Hacilar (Vol. 2).* Edinburgh University Press, Chiago.

MÊLIKOFF, Irêne. (2010), *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe,* Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 7. Baskı.

MELLINK, Machteld. Johanna. (1967), "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1966". *AJA.* S.71(3), ss. 251-267.

MELLINK, Machteld. Johanna. (1968). "Archaeology in Asia Minor", AJA. S.52(2), ss. 125-147.

MELLINK, Machteld. Johanna.. (1969), "Archaeology in Asia Minor", *AJA.* S. 53(2), ss. 203-227.

MELLINK, Machteld. Johanna. (1970), "Archaeology in Asia Minor", *AJA.* S. 54(2), ss. 157-178.

MELLİNK, Machteld. Johanna. (1971), "Archaeology in Asia Minor", *AJA.* S. 55(2), ss. 161-181.

MELLİNK, Machteld. Johanna. (1972), "Archaeology in Asia Minor", *AJA.* S. 56(2), ss. 165-188.

MELLINK, Machteld. Johanna. (1973), "Archaeology in Asia Minor", *AJA.* S. 57(2), ss.169-193.

MELLINK, Machteld. Johanna. (1974), "Archaeology in Asia Minor", *AJA.* S. 58(2), ss. 105-130

MELLINK, Machteld. Johanna. (1975). 'Archaeology in Asia Minor', *AJA.* 79(3), 201-222.

MELLINK, Machteld. Johanna. (1976). "Archaeology in Asia Minor", *AJA.* S. 80(3), ss. 261-289.

MERCAN, Ahmet. (1992), "Hacıbektaş – Sulucakarahöyük 1991 Yılı Kurtarma Kazısı", *Sanat Tarihi ve Arkeoloji Dergisi.* S. 11, ss. 69-70.

MIKOV, Vasil. (1959), "The prehistoric mound of Karanovo", *Archaeology.* S. 12(2), ss. 88-97.

PODZUWEIT, Christian. (1979), *Trojanische Gefassformen der Friihbronzezeit in Anatolien, der Agais und angrenzenden Gebieten,* Mainz, 1. Baskı.

REBAY-SALISBURY, Katharina. (2017), "Breast is best – and are there alternatives? Feeding babies and young children in prehistoric Europe", *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien (MAGW*), S. 147, ss. 13-30.

SCHLIEMANN, Heinrich. (1875), Troy and Its Remains, Philip Smith, B.A. (ed.), London.

SEVİNÇ ERBAŞI, Fatma. (2013), *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü cenaze ve diğer ritüeller,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1. Baskı.

ŞAHOĞLU, Vasıf. & SOTİRAKOPOULOU, Peggy (2011). *Across: The Cyclades and Western Anatolia During the 3rd Millennium BC.,* Sakip Sabanci Museum, Istanbul. 1. Baskı.

TÜRKER, Atila. (2012a), "Suluca Karahöyük İdolleri", *CollAn.* S. XI, ss. 403-414.

TÜRKER, Atila. (2012b), "Tarih Öncesi Nevşehir/ Prehıstory of Nevşehir", Öger A. (Ed.) *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirimleri*, 16-19 Kasım 2011, (ss. 309-332), Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi.

TÜRKER, Atila. (2014), "Tunç Çağları'nda Nevşehir Kültürlerinin Araştırılması 2012-2013 Yılı Çalışma Raporu: Hacıbektaş ve Çevresi", *Araştırma Sonuçları Toplantısı.* S. 32(1), ss. 233-252.

TÜRKER, Atila. (2015), "Suluca Karahöyük Kapadokya'da Bir Tunç Çağı Merkezi", *Aktüel Arkeoloji Dergisi,* S. 45, ss 40-42.

TÜRKER, Atila. (2017), "Suluca Karahöyük Çömlek Mezarları", Özkan, S., vd. (Ed.). Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan'a Armağan, (s.239-244), Ankara.

TÜRKER, Atila. ve ÇİZİKCİ, Semih. Yaşar. (2017), "Suluca Karahöyük'ten Bir Ayakkabı Ritonu Üzerine Bazı Düşünceler", *Avrasya Sanat ve Medeniyet Dergisi*, S. 7, ss. 1-9.

UHRİ, Ahmet. (2006), Batı Anadolu Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri, Yayınlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.

## HİTİT ÜNİVERSİTESİ
## SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

### Yayın İlkeleri

Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (HÜSBED), yılda iki defa (Haziran-Aralık) yayımlanan bilimsel ve hakemli bir dergidir.

Derginin yayın dili Türkçe'dir. Dergi Yayın Kurulu'nun kararı ile diğer dillerde de çalışmalar kabul edilir ve yayınlanabilir.

Dergide telif, çeviri (yazarından ve yayıncı kuruluştan izin alınmak koşuluyla), sadeleştirme, edisyon kritik, kitap-sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayımlanır.

Dergiye gönderilen yazılar, başka bir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

Dergiye gönderilen çalışmalarda, intihalleri ve usulsüz alıntıları engellemek amacıyla web tabanlı bir program kullanılmaktadır. Bu kapsamda yazılımın verdiği benzerlik raporunda kaynakça devre dışı bırakılarak toplam benzerlik miktarının maksimum **%20**, rapor sonundaki farklı renkle gösterilen her bir eşleşme için benzerlik miktarının ise maksimum % **5** olması gerekmektedir. Bu kriterlere uymayan yazılar düzeltilmek üzere yazara gönderilir.

Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadan dergiye ulaştırılan yazılar değerlendirmeye alınmaz.

Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, editörün/editör yardımcılarının ön incelemesinden sonra Yayın Kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı iki hakeme gönderilir.

Yazının gönderildiği her iki hakemden olumlu rapor gelmesi hâlinde yazının yayımlanıp yayımlanmayacağına veya hangi sayıda yayımlanacağına Dergi Yayın Kurulu karar verir. Hakemlerden birinin olumsuz görüş belirtmesi halinde yazı yayımlanmaz.

Hakemler yazarlardan düzeltme talep ederlerse, hakem raporlarında belirtilen düzeltmelerin yapılması için makale yazarına iade edilir. Düzeltmeler yapıldıktan sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı editör/editör yardımcıları tarafından kontrol edilerek son karar verilir.

Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisine (HÜSBED) aittir. Yayınlanan yazılardan alıntı yapılması durumunda, kaynak belirtilmesi zorunludur. Yayınlanan yazılardaki düşünceler yazara ait olup, hukuken ve bilim etiği açısından sorumluluk tamamen yazara aittir.

Gönderilen çalışmalar, Hakem Kurulunun değerlendirmesinden sonra yayın sürecine alınır.

Gönderilen makaleler, yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez. Yazıları yayımlanan yazarlara telif ücreti ödenmez.

Burada belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi Dergi Yayın Kuruluna aittir.

Yayımlanması isteğiyle Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'ne göndereceğiniz makale, çeviri, tanıtım ve değerlendirme yazılarınızı, www.sbedergi.hitit.edu.tr/ adresinden Açık Dergi Sistemi'ne ücretsiz üye olarak, kendi hesabınız üzerinden gönderebilirsiniz.

**Yazım Kuralları**

1- Makalelerin 6.500 kelimeyi geçmeyecek (maksimum 25 sayfa) şekilde sınırlandırılması gerekmektedir.

2- Makalelere 150 kelimeyi geçmeyecek şekilde İngilizce ve Türkçe özeti metnin başına eklenmeli, İngilizce özet verilirken ayrıca makalenin İngilizce tam başlığı da İngilizce özetin üstünde belirtilmelidir. Ayrıca 5 kelimeyi geçmeyecek şekilde anahtar kelimeler hem İngilizce hem de Türkçe olarak ifade edilmelidir.

3-Makale yazarı veya çevirmeninin unvanı, görev yaptığı kuruluş ve kendisine ulaşılabilecek olan mail adresi çalışmanın başında yıldızlı dipnotta ifade edilmelidir.

Yazılar, Microsoft Word Programında Yazılmalı ve Sayfa Marjları Şu Şekilde Ayarlanmalıdır:

| | |
|---|---|
| **Kağıt Boyutu** | Dikey A4 |
| **Üst Kenar Boşluk** | 5.5 cm |
| **Alt Kenar Boşluk** | 5.5 cm |
| **Sol Kenar Boşluk** | 4.5 cm |
| **Sağ Kenar Boşluk** | 4.5 cm |
| **Yazı tipi** | Bookman Old Style |
| **Yazı tipi Stili** | Normal |
| **Ana başlık** | 16 punto/ Büyük Harflerle/ Sola hizalı |
| **Özetler** | 8 punto / italik |
| **İngilizce Özet Başlığı** | 10 Punto/ italik / sola hizalı |
| | |
| **Boyutu (normal metin)** | 9 punto |
| **Satır Aralığı** | Tam<br>Önce 0 nk,<br>Sonra 6 nk,<br>değer 14 nk |
| | Girinti yok. |

4- Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi kullanılmayacaktır

5- Makale içerisindeki "Giriş" kısmı ve Ana Başlıklar "roma rakamıyla" numaralandırılacak ve büyük harflerde olacak;

Alt başlıklar A, B, C, D ... şeklinde devam edecek ve sadece ilk harfleri büyük olacak;

Bir kademe alt başlık var ise 1, 2, 3, 4 ... şeklinde devam edecek ve yine sadece ilk harfleri büyük olacaktır ayrıca başka bir stil uygulanmayacaktır.

6 - Kaynak gösterme konusunda APA sistemi uygulacaktır.

7- Makale sonunda mutlaka yazıda kullanılan kaynaklar **KAYNAKÇA** başlığı altında ifade edilmeli ve aşağıdaki ilkelere uyulmalıdır.

**Kitaplarda:**

ATAKAN, Kemal. (2003), *Çevre Sorunları ve Türkiye*, Ankara: Gazi Kitabevi, [Makale sonunda Kaynakça'da bu şekilde yazılmalıdır]

(Atakan, 2003: 20) [Metin içinde bu şekilde yazılmalıdır]

**Makalelerde:**

NİŞANCI, Murat. (2003), "Hanehalkı Harcamalarının Engel Eğrisi Analizi: 1994Türkiye Kentsel Kesim Örneği", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt.8, S.23, ss. 155-166. [Makale sonunda Kaynakça'da bu şekilde yazılmalıdır]

(Nişancı, 2003: 158). [Metin içinde bu şekilde yazılmalıdır]

**Tezlerde:**

BULUT, Erol. (1998), *Turizmin Türkiye Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Etkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. [Makale sonunda Kaynakça'da bu şekilde yazılmalıdır]

(Bulut, 1998: 13). [Metin içinde bu şekilde yazılmalıdır]

**Kongre-Sempozyum Bildirileri:**

Gündoğdu, C. (2005). "Pâdişah-Tarîkat Şeyhi Münasebetleri Açısından Azîz Mahmûd Hüdâyi ve Çağdaşı Abdülmecid-i Sivâsî" [Bildiri]. H.K. Yılmaz (Ed.). *Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 20-22 Mayıs 2007,* (ss. 179-195). İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı. [Makale sonunda Kaynakça'da bu şekilde yazılmalıdır]

(Gündoğdu, 2005: 185). [Metin içinde bu şekilde yazılmalıdır]

**İnternet Siteleri:**

HAZİNE MÜSTEŞARLIĞI. (2000), "Aylık İstatistikleri", *(erişim adresi: http://www.hazine.gov.tr/yayın.htm),* (erişim tarihi: 23 Mart 2008). [Makale sonunda Kaynakça'da bu şekilde yazılmalıdır]

(Hazine Müsteşarlığı, 2000). [Metin içinde bu şekilde yazılmalıdır]

HİTİT

ÜNİVERSİTESİ

HİTİT UNIVERSITY

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE